॥ श्री शान्तिनाथाय नमः ॥

॥ सकलागमरहस्यवेदिपूज्याचार्यपुङ्गवश्रीविजयदानसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ अर्हम् ॥

पूज्यपादश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितम्

पू० मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्न्या

बृहद्वृत्त्या विभूषितम् ।

॥ श्री विशेषावश्यकभाष्यम् ॥

(द्वितीयो भागः)

सम्पादक —

पू० आचार्यदेवश्रीमद्विजयप्रेमसूरीश्वरजीशिष्यरत्न-
पं० श्री भानुविजयजीगणिवर्यमार्गदर्शनानुसारेण
तच्छिष्यरत्न पू. मुनि श्री राजेन्द्रविजयजी महाराज

卐

प्रकाशक —
:: दिव्यदर्शन कार्यालय ::
कालुशीनी पोल
कालुपुर रोड, अहमदाबाद

मूल्यम् १२) रुपया

वी. स २४८६

❀ श्री विशेषावश्यकभाष्य-विषयानुक्रमः भागः-२ ❀

॥ विशेपा० भागः—२ शुद्धिपत्रकम् ॥

पृ०	प०	अशुद्ध	शुद्ध
१२	१७/१८	पराघ	पारावध
१६	१६	कर्मधारय	कर्मधारय एव
२६	१८	ऽऽर्यंत	ऽऽरण
३०	२	मार्यतो	मारतो
३१	२	भाग्रा०	भाग्यरा०
३४	६/१६	कालर्भे०/०लो॰ल्लु	कालाभे०/०लोल्लु
३५	•	लाार॰य	लादार॰य
४६	१४	प्रदेशस्य०	प्रदेशत्व०
४८	२०	कार्यं	कार्या
५१	६	माधुदेशो	माधुर्देशो
५२	२७	दुर्गान	दुर्जय
५४	१२	(गा०) सन्न/निस्गा०	सन्च/निरगा०
”	१५	जो चे	को के
६३	२	फ॰पयमि	कल्पयसि
६४	१७	इया /०न्य	इत्या /०न्यत
६५	३	अमुत्रक	अमुकत्र
६६	६	०दुभयाक्रि०	०दुभयक्रि०
७०	५	शीतोग्ग, ये	शीतोष्णद्वये
•	१०	(गा०) मेयगो	मेगोन
७१	६	भेदऽमो/प्र र्ण	भेदोऽसौ/प्रहणं
७२	५	यराही	यराही च
७४	१५	तोत्तिष्ठ०	तत्रोत्तिष्ठ०
७६	१०	न्यपदेष्टु	व्यपदेष्टु
७८	१३	०ऽमिहित	०ऽमिहित
”	१८/१९	नागारो/यत्तु	नाकारो यथा/यन्नु

पृ०	प०	अशुद्ध	शुद्ध
७८	२३	सूक्ष्मह०	सूक्ष्मदेह०
८२	११	धिकारण०	धिकरण०
८२	१६	(गा०) मयोत्तरो०	मयो० (कोट्या० मयान्त०)
”	२०	” जह	जइ
”	२१	(छाया)	(कोट्या० मतान्तरोवेन)
८३	४	पदमक्ष०	पदमत्तर०
८४	१३	ग्रहि०	गरहि०
८५	११	स्वप्रभेदा०	सप्रभेदा०
”	१३	गुणितास्तु	गुणिता
८६	२०	(गा०) लेट्ठ	लेट्ठ
९२	३/५/७	०तोऽ /०पट्ठे /चवाद-	०तोऽ /०पट्टे/चावाद०/
९३	८/२०	(गा०) सथोभो	सद्योभो
९३	१८	पर्तनो	पर्यतनो
९५	७	शुद्धेर०	शुद्धय०
”	१३/१४	दोपे/दोपे	दोसे/द्वेपे
९६	१३	सर्वेपापमि	सर्वेपामपि
”	२२	देशा०/गता	देश/गत
९७	१	कञ्चुक	कञ्चुक
”	१३	दृश्यते	दृश्यते देहे
१००	२१	स्यादि	स्यादि
१०२	४	जोगं	योग
१०६	३/६	कार ा/ रिता	कास्ते/ रिका
१०८	२/२२	(गा०) ०तज्जो/अकेय०	०त्तज्जो/अक्रेय०
१११	६	त्रिपघाय	त्रिसघाय
”	१६	निच्छय निच्छयश्रो	निच्छयश्रो

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
११२	८	वर्षो स०	वर्षोस०
,,	१६	०नर्पिणी	०वर्पिणि
११५	१७	प्रकरोति	प्रगुणति
११८	२०	नियत	नियतान्य
११६	१६	शाटिका	पोत्ती
१२०	१३	०त्सर्गे	०त्सर्गा+याम
१२१	१८	(गा०) उसप्पि०	ओसप्पि०
१२४	७/१३	निह्न्य/ह्रणेन	निह्नन/ह्रणया
१२६	४	०मन्मन्ते	०मन्यन्ते
,,	१६	(गा०) सुमाइय	सुयाइमय
,,	२०/२१	०रित्रवे०/श्रारि०	०रित्रमे/श्रारि०
१२७	१०/१२	०मपीद्/(गा०) सरसे	मपीद/तरसे
१३०	११	०सह्गेपु	०सह्गतेपु
,,	१८	०गतेपु	०गतेपु च
१३३	१८	मता	यत
१३४	१६/२१	(गा०) जह्/०स्तिक	जइ/०र्थिक
१३५	६	समग्र०	समग्र० (सम्यग्)
,,	१३	०स्तिक	०र्थिक
१३६	११	पप्टया	पष्टया
१३७	१७	०र्थिनय	०थिकनय
१३६	३/८	पर्याया /भाव	पर्याय /भाव
,,	१६/२१	सप्रदे	स्वप्रदे
१४१	१५/१७	कारय-/रह्वे०	कारक-/रह्वे०
१४४	४	(गा०) ०णुमई	०णुमइ
१४५	५	निप्र	विचमपि
,,	२०/२१	शेपा/रागे	शेपा /राग
१४८	२०	स्मास्या	स्माख्या
१४६	२	तथा	यथा

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
१५१	३	शकटोद्धि०	शकटोद्धि०
,,	६	(गा०) गागी	गागिइ
१५३	४	भवानी/भव्य०	भाविनी/भव०
१५४	१०	द्वितीयस्य	द्वितीयकस्य
१५५	१३	०सामाग्र्य	०सामग्र्य
१५६	६	(गा०) सम्मि०/पिडि०	सम्म०/पडि०
,,	९/१२	,, त ओजा/ते ओपपातिका	(कोटया० टीकाया तओ वा'/त्रयो वा)
१५७	४/६	०प्रतिपन्न/पवणो	०प्रतिपन्नो/पवण्णो
१६०	१४/१८	दग्धमित्र/कमत्र	दग्ध वा/क तु
१६२	१६	०वृत्या	०वृत्त्या
१६३	१३/१४	(गा०) वड्ढि/वर्धिते	ऽवड्ढि/अवस्थि०
,,	१६	हीययाने	हीयमाने
१६५	७	आस्त्रव०	आस्त्रव०
१६६	२१	०ऽसरयाता	०ऽसङ्ख्यता
१६६	१६	प्रेह्यते	गृह्यते
१७०	१३	सामान्त०	सामान्य०
१७३	४	भिन्नमु०	भिन्नमु०
,,	१६	०मन्यो	०मनयो
१७४	११	०मसरयाता	०मसङ्ख्येया
१७६	१६	सामायिक०	सामा० (विरनिसामायिक०)
१७८	५	यथोक्त समयो	यथोक्तसमयो
१७६	मार्जिने	उदोद्घात०	उपोद्घात०
१८०	७	चोत्पन्ना०	चोत्पत्त्या०
१८१	१४	(गा०) वयर०	वऽऽयर०
१८३	६/२१	भक्त०/०पत्ति	भक्ति/०प्पत्ति
१८५	२/१४	स्यादि०/साध्य०	०स्यानादि/साधय०
१८६	७	(गा०) ऽवगहो	ऽवगाहो

पृ०	प०	अशुद्ध	शुद्ध
१८९	१७	इन्द्रिति	इन्द्रा।
१९०	४	स्नयं	स्वयं
,,	१४	नकस्कार	नमस्कार
१९१	२०	वादिद्र्व्य०	वादिर्द्रव्य०
१९२	६	इनि	इति
,,	११/१२	(गा०) च/०ङ्गल च	त/०ङ्गलमित्र
१९४	१३/१२	,, तो णे०/ततो ने०	तेणे०/तेने०
१९५	१३	०मिन्द्रत्रेनेति	०मिन्द्धतेनेति
१९६	१६	त्थ	अत्र
१९८	१	ग्नि	ग्नि
१९९	१८	०पन्नम्य	०पन्नस्य
२०१	५,६	चैकार्थम्	चैकत्र
२०६	७	(गा०) विधाय	निधाय
२०७	१३	तद्रि०	तमरि०
२०८	१६	(गा०) द्वारं तया सय	द्वारतराऽऽसर्य
,,	१७	०भारं तरा स्यक	०धारान्तराश्रय
२०९	२०	(गा०) ०याइय	०याइपय
२१०	१३/२१	इइ/निर्वेदनं	इह/निवेदन
२११	४	चापि	चैव
,,	७	(गा०) गइसु	गइसु (प्र० गईसु)
,,	२०	क्षेत्रे पल्यो०	क्षेत्रपल्यो०
२१२	२१	०पोत्सर्पिण्ययस	पावसर्पिण्युत्स०
२१३	६	सूता०	शूता०
२१४	१३	प्रत्याभ्यास	प्रत्यभ्यास
२१५	४	नमगस्कार०	नमस्कार०
२१७	१६	समय०	सम्य०
२१८	७	शिवस्यन	शिवस्यैव

पृ०	प०	अशुद्ध	शुद्ध
	१०	०तथ्यात्	०त्वात्
	७/६	०मानाद्य	मानकाद्य
	२१	०थितो	०स्थितो
२२३	१८	जातीयो	जातिको
२२४	५,१६,२०/७,८	द्वेष	द्वेष
२२५	७/२०	०मय/(गा०) क्रम	०मया/कस
२२६	७	(गा०) परूवणा	परूवणा
,,	१०	नोकर्मद्रव्ये	नोकर्मद्रव्ये च
,,	२०	स्थाणवे	स्थाणवे तस्य
२२६	२/४	(गा०) रण त/इदि०	०रण च/इदि०
२३१	१८	तैर्यग्योन्या०	तैरश्चिका०
२३२	४	(गा०) भवो	भवे
,,	६	मीमासा०/भवो	निमर्श०/भवेत्
,,	७	पत्यनीड०/०तो वा	०पत्यादि/०तश्चा
,,	८	,अवज्ञातपूर्व	(प्र० अवज्ञा, पूर्व)
२३३	१४/१६	०नुमुश्चा/पदानु०	नुमुञ्चन्/प्रतनु०
२३४	११/१५	(गा०) चितेण/चिन्तेन	चित्तेण/चित्तेन
२३४	१३/१८	द्वादशाङ्गीं/सर्वमात्रकाम्	द्वादशाङ्ग/सर्वमात्रकम
२३७	१६	०नगम्यते	०दूनगम्यते
२३८	७	(गा०) ठिइ	ठिइ
२३९	३	अन्त	अन्त
,,	७	ध्यात०	ध्मात०
२४०	६	(गा०) माईश्र/मत्य०	माईश्र (प्र० राईश्र)/मन्त्र
,,	७	तिष्ठतु	आस्ताम्
,,	१६/१९	'तेण'/क्षया	'तं तेण'/क्षयो
२४२	१६/२०	हारीय/हारक	हार्यि/हारिक
२४३	१९	प्रतिमोच०	प्रति मोच०

॥ अर्हम् ॥

श्री विशेषावश्यक-भाष्यम्—भागः-२

(मलधारीयटीकासमेतम्)

अथ नयद्वारम् । तत्र 'नय' इति किमुच्यते, कतिभेदश्चायम् ? इत्याह— नयद्वारम्

एगेण वत्थुणोऽणेगधम्मुणो जमवधारणेणे व । नयणं धम्मेण तओ होइ नओ सत्तहा सो य॥२१८०॥

(एकेन वस्तुनोऽनेकधर्मणो यदवधारणेनैव । नयनं धर्मेण ततो भवति नय सप्तधा स च ॥ २१८० ॥)

अनेकधर्मणोऽनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो यदेकेन नित्यत्वादिनाऽनित्यत्वादिना वा धर्मेणावधारणेनैव सावधारण नयनं प्ररूपणं ततोऽसौ नयो भवति । अनन्तधर्मात्मकं वस्त्वेकांशेनैव नयति प्ररूपयतीति नयः । कथं पुनरेकस्य वस्तुनो युगपदनन्तधर्मात्मकत्वम् ? । उच्यते—सर्वमेव वस्तु तावत् सपर्यायम् । ते च पर्याया द्विविधा रूप-रसादयो युगपद्भाविनः, नव-पुराणादयस्तु क्रमभाविनः । पुनः शब्दा-ऽर्थपर्यायभेदात् सर्वेऽपि द्विविधाः । तत्र 'इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः' इत्यादिशब्दैर्येऽभिलप्यन्ते ते सर्वेऽपि शब्दपर्यायाः । ये त्वभिलपितुं न शक्यन्ते श्रुतज्ञानविषयत्वातिक्रान्ताः केवलादिज्ञानविषयास्तेऽर्थपर्यायाः । पुनरेते द्विविधाः—स्वपर्यायाः, परपर्यायाश्च । पुनस्तेऽपि केचित् स्वाभाविकाः, कांचित्तु पूर्वापरादिशब्दवदापेक्षिकाः । पुनरेते सर्वेऽप्यतीता-ऽनागत-वर्तमान-कालभेदात् त्रिविधा इत्यादिना प्रकारेण समयानुसारतः सुधिया वस्तुनो युगपदनन्तधर्मकत्वं भावनीयम् । स च नयः सप्तविधः सप्तप्रकारः ॥ इति व्याख्यातास्तिस्रो निर्युक्तिगाथाः, द्वात्रिंशच्च भाष्यगाथा, इत्युभयं पञ्चत्रिंशद्गाथार्थः ॥ २१८० ॥ के पुनस्ते सप्त नयप्रकाराः ? इत्याह—

अनन्त-धर्मात्मकत्वं कथम् ?

णेगम संगह ववहार उज्जुसुए चेव होइ बोधव्वो । सद्दे य समभिरूढे एवंभूए य मूलनया ॥२१८१॥

णेगेहिं माणेहिं मिणइ त्ती णेगमस्स नेरुत्ती । सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह, वोच्छं॥२१८२॥

(नैगम संग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्रश्चैव भवति बोद्धव्य । शब्दश्च समभिरूढ एवंभूतश्च मूलनया ॥ २१८१ ॥)

(नैकैर्मानैर्मिनोतीति नैगमस्य निरुक्ति । शेषाणामपि नयाना लक्षणमिदं तु शृणुत, वक्ष्ये ॥ २१८२ ॥)

संगहियपिडियत्थं संगहवयणं समासओ विंति । वच्चइ विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु ॥२१८३॥
पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ नयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पन्नं नओ सद्दो ॥२१८४॥
वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थू नए समभिरूढे । वंजण-अत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ ॥२१८५॥

विशेषा० भागः-२

(सगृहीतपिण्डितार्थं सग्रहवचन समासतो ब्रुवन्ति । व्रजति विनिश्चितार्थं व्यवहार' सर्वद्रव्येषु ॥ २१८३ ॥)
(प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिर्ज्ञातव्य । इच्छति विशेषिततर प्रत्युत्पन्न नय शब्द ॥ २१८४ ॥)
(वस्तुन सक्रमण भवत्यवस्तु नये समभिरूढे । व्यञ्जना ऽर्थ-तदुभयानेवभूतो विशेषयति ॥ २१८५ ॥)

एताः पञ्च निर्युक्तिगाथाः क्रमेण व्याचिख्यासुर्भाष्यकारो नैगमनयशब्दार्थं तावदाह—

णेगाइं माणाइं सामन्नो-भय-विसेसनाणाइं । जं तेहिं मिणइ तो णेगमो णओ णेगमाणो त्ति ॥२१८६॥ नैगमनयः

(नैकानि मानानि सामान्यो भय विशेषज्ञानानि । यत् तैर्मिनोति ततो नैगमो नयोऽनेकमान इति ॥ २१८६ ॥)

न एक नैक प्रभूतानीत्यर्थ., नैकानि किन्तु प्रभूतानि यानि मानानि सामान्यो-भय-विशेषज्ञानानि । तत्र समानाना भावः सामान्यमत्तालक्षणम्, उभय सामान्यविशेषोभयरूपमपान्तरालसामान्य वृक्षत्व-गोत्व-गजत्वादिकम्, विशेषास्तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्यस्वरूपा व्यावृत्त्याकारबुद्धिहेतव', तेषा सामान्यो-भय-विशेषाणा ग्राहकाणि ज्ञानानि सामान्यो-भय-विशेषज्ञानानि, तैर्यस्माद् मिनोति मिमीते वा, ततो नैगमः, अत एव नैकमानो नैकपरिच्छेदः किन्तु विचित्रपरिच्छेद इति ॥ २१८६ ॥ नैगमनयस्यैव व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

लोगत्थनिबोहा वा निगमा तेसु कुसलो भवो वाऽयं । अहवा जं नेगगमोऽणेगपहो णेगमो तेणं ॥२१८७॥

(लोकार्थनिबोधा वा निगमास्तेषु कुशलो भवो वाऽयम् । अथवा यद् नैकगमोऽनेकपथो नैगमस्तेन ॥ २१८७ ॥)

'वा' इत्यथवा निगमा भण्यन्ते । के ? । लोकार्थनिबोधाः—अर्था जीवादयस्तेषु नितरामनेकप्रकारा बोधा निबोधा लोकस्यार्थनिबोधा लोकार्थनिबोधा. । तेष्वेवंविधेषु निगमेषु भव' कुशलो वाऽयमिति नैगमः । अथवा, अन्यथा व्युत्पत्तिः—गम्यतेऽनेनेति गमः पन्था, नैके गमाः पन्थानो यस्यासौ नैकगम', वक्ष्यमाणनीत्या बहुविधाभ्युपगमपरत्वाद् नैकमार्गः, निरुक्तविधिना च ककारलोपाद् नैगम इति ॥२१८७॥

कथभूत' पुनरयम्, कथ चाऽनुगन्तव्यः ? इत्याह—

सो कमविसुद्धभेओ लोगपसिद्धिवसओऽणुगंतव्वो । विहिणा निलयण-पत्थय-गामोवम्माइसंसिद्धो ॥ निलयन-प्रस्थक-ग्रामदृष्टान्ताः

(स क्रमविशुद्धभेदो लोकप्रसिद्धिवशतोऽनुगन्तव्य । विधिना निलयन प्रस्थक-ग्रामौपम्यादिसिद्ध ॥ २१८८ ॥)

स नैगमनयः क्रमेण परिपाट्या विशुद्धा विशेषवन्तो भेदा. प्रकारा यस्य स क्रमविशुद्धभेदः, तथाहि—आद्यभेदोऽस्य निर्वि-

द्रव्यमहासत्ताग्राहकेवलसामान्यवादित्वात् सर्वाविशुद्धः, गोत्वादिसामान्यविशेषवादी तु द्वितीयभेदो विशुद्धाविशुद्धः, विशेषवादी तु तृतीयभेदः सर्वविशुद्ध । एवं प्रस्थकाद्युदाहरणेष्वपि क्रमविशुद्धिर्भावनीया । स चैवंभूतो नैगमनयो लोकप्रसिद्धिवशतः, समयोक्तो यो विस्तरेणानुगन्तव्यो ज्ञातव्यः । निलयन-प्रस्थक-ग्रामौपम्यादिना संसिद्ध. साधितः । तत्र निलयनौपम्य यथा-'क्व वसति भवान् ?' इति पृष्टे कश्चिदाह-'लोकेऽहं वसामि, तथा, तिर्यग्लोके, मनुष्यक्षेत्रे, जम्बूद्वीपे, भरतक्षेत्रे, मध्यमखण्डे, पाटलीपुत्रे, वसतौ, संस्तारके, आकाशप्रदेशेषु, यावदाह-'स्वात्मनि वसामि' इत्येवमेतान् सर्वानपि प्रकारान् नैगमो मन्यत इति निलयनौपम्यम् । प्रस्थकः काष्ठघटितो धान्यमानविशेषः । तत्र तद्योग्य काष्ठमटव्या छिन्दानस्तक्षा 'किं करोषि' इति पृष्ट. सन् प्राह-'प्रस्थकं छिनद्मि' । मार्गे चागच्छन् पृष्टः- 'किमिदं स्कन्धे त्वयाऽऽरोपितम् ?' अत आह-'प्रस्थक.' । एवमाकुट्टयन्, घटयन्, उत्किरन्, श्लक्ष्णीकुर्वन्, नाम च तत्राकुट्टयन्, यावद् धान्यमाने च त व्यापारयन 'किमिदम् ?' इति पृष्टः सन्नाह-'प्रस्थकोऽयम्' इति । एवमेतासु सर्वास्वप्यवस्थासु नैगमः प्रस्थकव्यपदेश मन्यत इति प्रस्थकौपम्यमिति । सीमापर्यन्तो ग्रामः, प्रजागममध्यामितगृहा-ऽऽराम-वापी-देवकुलादिरूपो वा ग्रामः, केवला प्रजा वा, प्रधान-पुरुषो वा ग्राम इत्यादीन् सर्वानपि प्रकारान् मन्यतेऽसाविति ग्रामौपम्यम् । एवमन्येष्वपि घटाद्यर्थेष्वविशुद्ध-मध्यम-विशुद्धाभ्युपगमभेदे-नोदाहरणानि द्रष्टव्यानीति ॥२१८८॥ सामान्य विशेषाश्चायमभ्युपगच्छति, अतः कथभूतास्तानिच्छति ? इत्याह—

सामन्नमन्नदेव हि हेऊ सामन्नबुद्धि-वयणाणं । तस्स विसेसो अन्नो विसेसमइ-वयणहेउ त्ति ॥२१८९॥

(सामान्यमन्यदेव हि हेतु सामान्यबुद्धि वचनयो । तस्माद् विशेषोऽन्यो विशेषमति वचनहेतुरिति ॥ २१८९ ॥)

नैगमनये सामान्य-विशेषौ मिथः स्वाश्रयाच्च भिन्नौ ।

सामान्य विशेषेभ्योऽन्यदेव, हेतुश्च तत् 'सत्' इति सामान्यबुद्धेः सामान्यवचनस्य च । तस्मादपि सामान्यादन्यो भिन्न एव नित्यद्रव्यवर्ती अन्त्यो विशेषः । स च हेतुः 'विशेषः' 'विशेषः' इति मतेर्वचनस्य च । प्रयोगः—भिन्नौ परस्पर सामान्य-विशेषौ, भिन्नसर्वत्वात्, घट-पटादिवदिति॥ २१८९ ॥ न केवल सामान्य-विशेषौ नैगमः परस्पर भिन्नौ मन्यते, किन्तु स्वाश्रयादपि गो-परमाण्वा-देस्तयोर्भेदमेवायमिच्छतीति दर्शयन्नाह—

सदिति भणिएऽभिमन्नइ दव्वादत्थतरं ति सामन्नं । अविसेसओ मईए सव्वत्थाणुप्पवित्तीए ।२१९०।

(सदिति भणितेऽभिमन्यते द्रव्यादर्थान्तरमिति सामान्यम् । अविशेषतो मते सर्वत्रानुप्रवृत्ते ॥ २१९० ॥)

'सत्' इति यतो 'द्रव्य-गुण-कर्मसु सा सत्ता' इति वचनात् सत्तासमवायादेव परस्परविलक्षणेषु द्रव्य-गुण-कर्मसु 'सत्' इत्येकाकारा बुद्धिः प्रवर्तते, अतः 'सत्' इति भणिते द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव सामान्य मन्यते नैगमः । कुतः ? इत्याह-'सत्' इत्यविशेषितमतेर्वचनस्य च सर्वत्र द्रव्य-गुण-कर्मस्वन्योन्यमतिविलक्षणेष्वप्यविशेषेण प्रवृत्तेः । इदमुक्तं भवति-यदि सत्तासामान्यं द्रव्यादिभ्योऽभिन्नं स्यात् त ।

द्रव्यादिवत् तस्यापि भिन्नत्वात् ततः सर्वत्र 'सत्' इत्यभिन्ना बुद्धिर्न स्यात् । न हि भिन्नादभिन्नबुद्धिप्रसङ्गो युज्यते, घट-स्तम्भादिभ्योऽपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माद् भिन्नेष्वभिन्नबुद्धयन्यथानुपपत्तेर्द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव सामान्यमिति ॥ २१९० ॥

गोत्वादिसामान्यं तर्हि कथंभूतम् ? इत्याह—

त्तादओ गवाइसु निययाधाराणुवित्तिबुद्धीओ । परओ य निवित्तीओ सामन्नविसेसनामाणो ॥२१९१॥

(गोत्वाद्यो गवादिषु निजकाधारानुवृत्तिबुद्धेः । परतश्च निवृत्तेः सामान्यविशेषनामानः ॥ २१९१ ॥)

गोत्व-गजत्वादयस्तु गो-गजाद्याश्रयवृत्तयः सामान्यविशेषनामानो मन्तव्याः । कुतः ? इत्याह—निजकाधारेषु गो-गजादिष्वनुवृत्तिबुद्धितः—अनुगताकारबुद्धिहेतुत्वात् सामान्यनामानः, परतस्तु तुरग-महिषादेर्निवृत्तितो निवर्तनाद् विशेषनामानः । तेऽपि च गोत्वादयो भिन्नेष्वभिन्नबुद्धिहेतुत्वात् स्वाश्रयाद् भिन्ना एवास्य मतेन मन्तव्या इति । तदेवं निरूपितं सामान्यम् ॥ २१९१ ॥ अथ विशेषस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

तुल्लागिइ-गुण-किरिएगदेसतीयागएऽणुदव्वम्मि । अन्नत्तबुद्धिकारणमंतं विसेसो त्ति से बुद्धी ।२१९२

(तुल्याकृति-गुण क्रियैकदेशातीतागतेऽणुद्रव्ये । अन्यत्वबुद्धिकारणमन्त्यो विशेष इति तस्य बुद्धिः ॥ २१९२ ॥)

आकृतिश्च गुणाश्च क्रिया चाकृति-गुण-क्रियाः, तुल्या आकृति-गुण-क्रिया यस्य तत् तुल्याकृति-गुण-क्रियम्, अतीतमतिक्रान्तमपगतम्, आगतं तु प्रतीतम्, अतीतं च तदागतं चातीतागतम्, एकदेशादतीतागतमेकदेशातीतागतम्, तुल्याकृति-गुण-क्रियं च तदेकदेशातीतागतं च तथा तस्मिंस्तुल्याकृति-गुण क्रियैकदेशातीतागते परमाणुद्रव्ये 'अयमस्मादन्यः परमाणुः' इत्येवंभूताया योगिनामन्यत्वबुद्धेर्यत् कारणं हेतुर्भवति सोऽन्त्यो विशेष इति 'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिरभिप्रायः । इदमुक्तं भवति—'परिमण्डलसंस्थानाः सर्वेऽपि परमाणवः' इति वैशेषिकाः, ततः तेषु तुल्याकृतिष्वपि सर्वेषु परमाणुषु 'भिन्ना एते, न त्वभिन्ना' इत्येवं येयं परस्परमन्यत्वग्राहिका योगिनां बुद्धिरुत्पद्यते तद्धेतुभूतः परमाणुद्रव्यवर्ती अन्त्यो विशेष उच्यते । यथाभूता हि प्रथमेऽणौ विशेषा न तथाभूता एव द्वितीये, यथाभूताश्च द्वितीये न तथाभूता एव प्रथमे, अन्यथैकत्वप्रसङ्गादितीह भावार्थः ।

तथा, पार्थिवा अणवः सर्वेऽपि परस्परं तुल्यगुणाः । तथा, अणु-मनसोराद्यं कर्मादृष्टकारितम्, यथाऽग्नेरूर्ध्वज्वलनम्, वायोस्तिर्यग् गमनमिति सर्वेऽप्यणवस्तुल्यक्रियाः । तथा, एकस्मादाकाशदेशादाकाशप्रदेशाद् यदैवैकः परमाणुः स्थितिक्षयादत्येति—अन्यत्र गच्छति, तदैव यदा (प्र० गच्छति तदा)ऽन्यः परमाणुस्तत्स्थित्युद्भवात् तत्रैवाकाशप्रदेशे समागत्य तिष्ठति, तदैकदेशातीता-ऽऽगतत्वम्, अत एव वैशेषिकप्रक्रियया तुल्याकृतिषु, तुल्यगुणेषु, तुल्यक्रियेषु, एकप्रदेशनिर्गतागतेषु च परमाणुद्रव्येषु यदन्यत्वबुद्धेः कारणं सोऽन्त्यो विशेष इति 'से' तस्य नैगमस्य बुद्धिः । स चाकृत्यादिना तुल्येष्वतुल्यबुद्धिहेतुत्वादणुभ्यो भिन्न एवेति ॥२१९२॥ एवं सामान्य विशेषेषु प्ररूपितेषु परः प्राह—

नणु दव्व-पज्जवट्ठियनयावलंबि त्ति नेगमो चेव। सम्मद्दिट्ठी साहु व्व कीस मिच्छत्तभेओऽयं ?॥ २१९३॥

(ननु द्रव्य-पर्यायास्तिकमतावलम्बीति नैगम एव। सम्यग्दृष्टि साधुरिव कस्माद् मिथ्यात्वभेदोऽयम ? ॥ २१९३ ॥)

आह– नन्वेवं सति यत् सामान्य तद् द्रव्यम्, विशेषास्तु पर्यायाः, ततो द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयमतावलम्बित्वात् सम्यग्दृष्टिरेवायं नैगमनयः, जैनसाधुवत्। न हि जैनसाधवोऽपि द्रव्य-पर्यायोभयरूपाद् वस्तुनोऽन्यत् किञ्चिदिच्छन्ति। तत् किमित्यसौ मिथ्यात्वभेदः इति ॥ २१९३ ॥ अत्रोत्तरमाह—

जं सामन्नविसेसे परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्ने। मन्नइ अच्चंतमओ मिच्छद्दिट्ठी कणादो व्व ॥ २१९४॥

(यत् सामान्य विशेषौ परस्परं वस्तुतश्च स भिन्नौ। मन्यतेऽत्यन्तमतो मिथ्यादृष्टि कणाद इव ॥ २१९४ ॥)

दोहिं वि नएहिं नीयं सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं। जं सविसयप्पहाणत्तणेण अन्नोन्ननिरवेक्खा ॥२१९५

(द्वाभ्यामपि नयाभ्या नीत शास्त्रमुलूकेन तथापि मिथ्यात्वम्। यत् स्वविषयप्रधानत्वेनाऽन्योन्यनिरपेक्षौ ॥ २१९५ ॥)

यद् यस्मात् सामान्य विशेषौ नैगमनयः परस्परमत्यन्तभिन्नौ मन्यते, वस्तुनोऽप्याधारभूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-परमाणुरूपादत्यन्तभिन्नौ स तानिच्छति, जैनसाधवस्तु परस्परं स्वाश्रयाच्च कथञ्चिदेव तौ भिन्नाविच्छन्ति; अतो मिथ्यादृष्टिरेवाऽयम्, कणादवदिति; तथाहि– द्वाभ्यामपि द्रव्य-पर्यायास्तिकनयाभ्या सर्वमपि निज शास्त्र 'नीत' समर्थितमुलूकेन तथापि तद् मिथ्यात्वमेव, यद् यस्मात् स्वस्वविषयप्राधान्याभ्युपगमेनोलूकाभिमतौ द्रव्य-पर्यायास्तिकनयावन्योन्यनिरपेक्षौ, जैनाभ्युपगतौ पुनस्तौ परस्परसापेक्षौ, स्याच्छब्दलाञ्छितत्वादिति ॥ २१९४–२१९५ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षदर्शनार्थमेकान्तवादिन नैगम दूषयितुमाह—

जइ सामन्नं सामन्नबुद्धिहेउ त्ति तो विसेसो वि। सामन्नमन्नसामन्नबुद्धिहेउ त्ति को भेओ ?॥२१९६॥

(यदि सामान्यं सामान्यबुद्धिहेतुरिति ततो विशेषोऽपि। सामान्यमन्यसामान्यबुद्धिहेतुरिति को भेद ? ॥ २१९६ ॥)

यदि 'गौः' 'गौः' इत्यादिसामान्यबुद्धि-वचनहेतुरिति कृत्वा सामान्य त्वयेष्यते, हन्त! तर्हि परमाणुगतोऽन्त्यो विशेषोऽपि सामान्यं प्राप्नोति, 'विशेषः' 'विशेषः' इत्यपरसामान्यबुद्धि-वचनहेतुत्वात्। न च विशेषेष्वपि सामान्यमस्ति, द्रव्य-गुण-कर्मस्वेव तदभ्युपगमात्। अथवा, गोत्व गजत्वादिको विशेषोऽपि सामान्य प्राप्नोति–गोत्व-गजत्वादिसामान्येष्वपि सामान्य प्राप्नोतीत्यर्थः, 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति बुद्धि-वचनयोस्तत्रापि प्रवृत्तेः। न च सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति, "निःसामान्यानि सामान्यानि" इति वचनात्। ततश्चोक्तयुक्तेर्विशेषस्यापि सामान्यत्वात् को भेदः सामान्य-विशेषयो' ?– न कश्चिदित्यर्थ इति ॥ २१९६ ॥ सामान्यस्यापि च विशेषरूपता प्राप्नोतीति दर्शयन्नाह–

जइ जेण विसेसिज्जइ स विसेसो तेण जं पि सामण्णं । तं पि विसेसोऽवस्सं सत्ताइविसेसयत्ताओ॥२१९७॥

(यदि येन विशेष्यते स विशेषस्तेन यदपि सामान्यम । तदपि विशेषोऽवश्य सत्तादिविशेषकत्वात् ॥ २१९७ ॥)

यदि येन वस्तुना बुद्धिर्वचनं च विशेष्यते स विशेष उच्यते, तेन ततो यदपि परमपर च सत्ता-गोत्वादिकं सामान्य तदपि विशेषः प्राप्नोति । कुतः ? सत्तादीनामपि विशेषकत्वात्; तथाहि—सत्तासामान्यमपि गोत्वादिभ्यो बुद्धि-वचने विशेषयति, गोत्वादयोऽपि च सत्तादिभ्यस्ते विशेषयन्त्येव प्रयोगः—सामान्यमपि विशेष एव, बुद्धि-वचनविशेषकत्वात्, अन्त्यविशेषवदिति । तदेवं विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यमपि विशेष. प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥ २१९७ ॥

किञ्च, "त्रिपदार्थसत्करी सत्ता" इति वचनात् सत्तासमवायात् सत्त्व भवताऽभ्युपगम्यते, तच्चायुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

असतः सत्त्वं सतो वा ?

सत्ताजोगादसओ सओ व सत्तं हवेज्ज दव्वस्स ? । असओ न खपुप्फस्स व, सओ व किं सत्तया कज्जं ? २१९८

(सत्तायोगादसत सतो वा सत्त्व भवेद् द्रव्यस्य ? । असतो न खपुष्पस्येव, सतो वा किं सत्तया कार्यम ? ॥ २१९८ ॥)

यत् सत्तायोगाद् वस्तुनः सत्त्वमिष्यते, तत् स्वरूपेण किं सतोऽसतो वा भवेत् ? इति वक्तव्यम् । न तावदसतः खपुष्पस्येव सत्त्वं युज्यते । यदि तु स्वरूपेणैव सद् वस्तु, तर्हि सत्तया किं कार्यम् ?, तामन्तरेणापि स्वरूपेणैव वस्तुनः सत्त्वादिति ॥ २१९८ ॥ अपि च,

पइवत्थुं सामन्नं जइ तो णेगं न यावि सामन्नं । अह दव्वेसु तदेगं तह वि सदेसं न सामन्नं ॥२१९९॥

(प्रतिवस्तु सामान्यं यदि ततो नैक न चापि सामान्यम । अथ द्रव्येषु तदेक तथापि सदेश न सामान्यम ॥ २१९९ ॥)

यदि तत् सामान्य प्रतिवस्तु वर्तते तर्हि नैकम्, प्रतिवस्तुवृत्तित्वात् प्रतिवस्तुस्वात्मवत् । यदि वा, न तत् सामान्यम्, प्रतिवस्तुवृत्तित्वात्, प्रतिवस्तुस्वात्मवत् । अथ बहुषु द्रव्येषु वृत्तमपि तदेकं तथापि सदेश प्राप्नोति, अदेशस्य परमाणोरिव बहुषु वृत्त्ययोगात् । सदेशत्वे च सति न सामान्यम्, देशभेदे देशिनोऽपि तदव्यतिरिक्तस्य भेदादिति ॥ २१९९ ॥

अथ प्रतिवस्तु वर्तमानमपि तदेकमिष्यते तथापि दोष इति दर्शयन्नाह—

प्रत्येकनिष्ठसामान्यैकत्वे दोषः

अह पइवत्थुमिहेगं च तहवि तं नत्थि खरविसाणं व । न य तदुवलक्खणं तं सव्वगयऽन्नत्तओ खं व २२००

(अथ प्रतिवस्त्विहैकं च तथापि तद् नास्ति खरविषाणमिव । न च तदुपलक्षण तत् सर्वगतान्यत्वत खमिव ॥ २२०० ॥)

अथ प्रतिवस्तु वर्तते तद्, एकं चेष्यते, तथापि तद् नास्ति, अनुपलभ्यमानत्वात्, खरविषाणवत् । न च तस्य स्वाश्रयभूतस्य गवादेस्स्वलक्षणमुपलक्षक तद् युज्यते, सर्वगतत्वात्, गवादिव्यक्तिभ्योऽन्यत्वाच्च, आकाशवदिति ॥ २२०० ॥ किञ्च,

सामन्नविसेसकयं जइ नाणं तेसु किंनिमित्तं तो। अह तत्तो च्चिय तम्हा तं परहेउ त्ति णेगंतो ॥२२०१॥

(सामान्यविशेषकृत यदि ज्ञान तेषु किंनिमित्त तत ?। अथ तत एव तस्मात् तत् परहेतुरिति नैकान्त ॥ २२०१ ॥)

सामान्य-ज्ञान न सामान्य-हेतुकमेव

यदि 'गौः' 'गौः' इत्यादि सामान्यज्ञान वचन च सामान्यहेतुक प्रवर्तते, तथा परमाणुषु 'अयमस्माद् विशिष्टः' इति विशेषज्ञान वचन च यदि विशेषकृतम्, ततस्तेषु गोत्व-तुरगत्वादिसामान्येषु सर्वत्र 'सामान्यम्' 'सामान्यम्' इति ज्ञान वचन च तथा तेषु विशेषेषु सर्वत्र 'विशेषः' 'विशेषः' इति विशेषज्ञान वचन च किंनिमित्तमिति वक्तव्यम् ? न च सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति, नापि विशेषेष्वन्ये विशेषाः सन्ति, येन तेषु तन्निमित्ते ते स्याताम् । अथ तत एव तेभ्य एव गोत्वादिसामान्येभ्योऽपरसामान्यमन्तरेणापि सामान्यज्ञानवचने अभ्युपगम्येते, विशेषेभ्य एव चान्यविशेषनिरपेक्षेभ्यो विशेषज्ञान-वचने इष्येते, तस्मात् तर्हि तत् सामान्य-विशेषज्ञान वचनं च परहेतुकं सामान्य-विशेषनिमित्तमेवेति नायमेकान्तः, सामान्य-विशेषविषयाभावेन सामान्यविशेषज्ञान-वचनाभ्या व्यभिचारादिति ॥ २२०१ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षमुपदर्शयन्नाह—

तम्हा वत्थूणं च्चिय जो सरिसो पज्जवो स सामन्नं। जो विसरिसो विसेसो स मओऽणत्थंतरं तत्तो २२०२

(तस्माद् वस्तूनामेव य सदृश पर्यव स सामान्यम्। यो विसदृशो विशेष स मतोऽनर्थान्तरं तत ॥ २२०२ ॥)

जैनमते सामान्यं सदृशपर्यायरूपम्

तस्माद् वस्तुनामेव गवादीनां खुर-ककुद-लाङ्गूल-विषाण-सास्नादिमत्त्वलक्षणो यः सदृशः पर्यायः स एव सामान्यं, न पुनरेक-नित्य-निरवयवा-ऽक्रिय-सर्वगतत्वादिधर्मोपेतं पराभ्युपगतम् । यस्तु तेषामेव गवादीना शाबलेय-धावलेयत्वादिको विसदृशोऽन्योन्यं विलक्षणः पर्यायः स विशेषः । स च सामान्यरूपो विशेषरूपश्च पर्यायस्ततो वस्तुनोऽनर्थान्तरमभिन्नः, कथञ्चित्तु पररूपतादिभिर्भिन्नोऽपि, न त्वेकान्तेनाभिन्नो भिन्नो वेति द्रष्टव्यमिति । तदेवमुक्तो नैगमनयः ॥ २२०२ ॥ अथ सग्रहनय व्याचिख्यासुराह—

संगहणं संगिण्हइ संगिज्झंते व तेण जं भेया। तो संगहो त्ति संगहियपिंडियत्थं वओ जस्स ॥२२०३॥

(संग्रहणं संगृह्णाति संगृह्यन्ते वा तेन यद् भेदा । तत संग्रह इति संगृहीतपिण्डितार्थ वचो यस्य ॥ २२०३ ॥)

सग्रहण सामान्यरूपतया सर्ववस्तूनामाक्रोडन संग्रहः अथवा, सामान्यरूपतया सर्व सगृह्णातीति सग्रहः । अथवा, यद् यस्मात् सर्वेऽपि भेदाः सामान्यरूपतया सगृह्यन्तेऽनेनेति संग्रहः । सगृहीतं च तत् पिण्डित च संगृहीतपिण्डितं तदेवार्थोऽभिधेय यस्य तत् सगृहीत-पिण्डितार्थम्, एवभूतं वचो वचन यस्य सग्रहस्येति ॥ २२०३ ॥ तत्र सगृहीतपिण्डितार्थं किमुच्यते ? इत्याह—

संगहियमागहीयं संपिंडियमेगजाइमाणीयं। संगहियमणुगमो वा वइरेगो पिंडियं भणियं ॥२२०४॥

(संगृहीतमागृहीतं संपिण्डितमेकजातिमानीतम्। सगृहीतमनुगमो वा व्यतिरेक पिण्डितं भणितम् ॥ २२०४ ॥)

अहव महासामन्नं संगहियपिंडियत्थमियरं ति सव्वविसेसानन्नं सामन्नं सव्वहा भणियं ॥२२०५॥

(अथवा महासामान्यं सगृहीतपिण्डितार्थमितरदिति । सर्वविशेषानन्य सामान्य सर्वथा भणितम् ॥ २२०५ ॥)

व्याख्या– सामान्याभिमुखेनाऽऽग्रहणमागृहीत सगृहीतमुच्यते, पिण्डित त्वेकजातिमानीतमभिधीयते, तदेवभूत वस्त्वर्थोऽभिधेय यस्य तत् सगृहीतपिण्डितार्थं 'वचन सग्रहनयस्य' इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । अथवा, सगृहीतमनुगमोऽभिधीयते, सर्वव्यक्तिष्वनुगतस्य सामान्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । व्यतिरेकस्तु पिण्डितमुच्यते, विशेषप्रतिपाढकपरमतनिराकरणमित्यर्थ' । ततश्च सगृहीतपिण्डितार्थमनुगम-व्यतिरेकार्थं सग्रहवचनमिति दृश्यम् । अथवा, सत्ताख्य महासामान्यं सगृहीतमुच्यते, इतरत्तु गोत्वादिकमवान्तरसामान्य पिण्डितार्थमभिधीयते । ततः सगृहीतपिण्डितार्थं परा-ऽपरसामान्यार्थं सग्रहवच' । किं बहुनोक्तेन ? सर्वे विशेषा अनन्या अभिन्ना यस्य तत् सर्वविशेषानन्यम् । अतः क्रोडीकृतसर्वविशेष सामान्यमेव सर्वैः प्रकारैः संग्रहवचनस्याभिधेयतया भणितमिति ॥ २२०४-२२०५ ॥

कथभूत पुनः सामान्यं संग्रहो मन्यते ? विशेषास्तु कुतोऽसौ नाभ्युपगच्छति ? इति दर्शनार्थमाह—

एगं निच्चं निरवयवमक्कियं सव्वगं च सामन्नं। निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो(प्र०. सा) खपुप्फं व।२२०६।

(एकं नित्यं निरवयवमक्रियं सर्वगं च सामान्यम । नि सामान्यत्वाद् नास्ति विशेष खपुष्पमिव ॥ २२०६ ॥)

एक सामान्यम्, सर्वत्र तस्यैव भावात्, विशेषाणा चाभावात्; तथा, नित्य सामान्यम्, अविनाशात्; तथा, निरवयवम्, अदेशत्वात्, अक्रियम्, देशान्तरगमनाभावात्; सर्वगतं च सामान्यम्, अक्रियत्वादिति । विशेषास्तु न सन्ति, निःसामान्यत्वात्; सामान्यव्यतिरेकिणां तेषामभावात् । इह यत् सामान्यातिरिक्तं तद् नास्ति, यथा खपुष्पमिति ॥ २२०६ ॥ एतदेव समर्थयति—

सदिति भणियम्मि जम्हा सव्वत्थाणुप्पवत्तए बुद्धी। तो सव्वं तम्मत्तं नत्थि तदत्थंतरं किंचि॥२२०७॥

(सदिति भणिते यस्मात् सर्वत्रानुप्रवर्तते बुद्धि । तत सर्वं तन्मात्र नास्ति तदर्थान्तरं किञ्चित् ॥ २२०७ ॥)

यस्मात् 'सत्' इत्येवं भणिते सर्वत्र भुवनत्रयान्तर्गते वस्तुनि बुद्धिरनुप्रवर्तते प्रधावति । न हि तत् किमपि वस्त्वस्ति यत् 'सत्' इत्युक्ते झगिति बुद्धौ न प्रतिभासते । ततस्तस्मात् सर्वं 'तन्मात्रमेव' सत्तामात्रमेव, न पुन' तदर्थान्तरं किञ्चिदस्ति यद् विशेषतया कल्प्येतेति ॥ २२०७ ॥ सत्तामात्रत्वमेव सर्वभावानां भावयन्नाह—

कुंभो भावाणन्नो जइ तो भावो अहन्नहाऽभावो। एवं पडादओ वि हु भावाणन्न त्ति तम्मत्त ॥२२०८॥

(कुम्भो भावानन्यो यदि ततो भावोऽथान्यथाऽभाव । एव पटादयोऽपि खलु भावानन्य इति तन्मात्रम् ॥ २२०८ ॥)

कुम्भो घट स भावात् सत्तातोऽन्यः, अनन्यो वा ? । यद्यनन्योऽभिन्नः, तर्हि भावः सत्तामात्रमेवासौ 'अहन्नह त्ति' अथान्यथा–

भावाद् भिन्नोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तर्ह्यभावोऽसन्नेवासौ, भावादन्यत्वात्, खरविषाणवदिति । एवं पटादयोऽपि प्रत्येकं वाच्याः । ततस्तेऽपि द्वितीयपक्षेऽसत्त्वप्रसङ्गाद् भावादनन्येऽभ्युपगन्तव्याः, इति सर्वमेव घट-पटादिकं वस्तु तन्मात्रं सत्तामात्रमेवेति ॥ २२०८ ॥

अथवाऽयमेवार्थोऽन्यथाऽभिधीयते । कथम् ? इत्याह—

तम्मत्तमिह विसेसो सामन्नं पिव पमेयभावाओ। सव्वत्थ सम्मईओ वभिचाराभावओ वावि ॥२२०९॥

(तन्मात्रमिह विशेषः सामान्यमिव प्रमेयभावात् । सर्वत्र सन्मतेर्व्यभिचाराभावतो वापि ॥ २२०९ ॥)

तन्मात्रमिह विशेषा इति प्रतिज्ञा, प्रमेयत्वात्, सामान्यवत् । अथवा, अन्यो हेतुः– सर्वत्र सन्मतेर्व्यभिचाराभावात्— सर्वत्र सन्मतिप्रवृत्तेरित्यर्थ इति ॥ २२०९ ॥ प्रकारान्तरेणापि विशेषाणां सामान्यरूपतां साधयितुमाह—

चूओ वणस्सइ च्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व। गुम्माद्ओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिट्ठा॥२२१०

(चूतो वनस्पतिरेव मूलादिगुण इति तत्समूह इव । गुल्मादयोऽप्येवं सर्वे न वनस्पतिविशिष्टा ॥ २२१० ॥)

चूतो वनस्पतिः सामान्यरूप एव, मूलादिगुणत्वात्, तत्समूहवत्— चूतादिवृक्षसमूहवत् । गुल्मो लतासमूहः, तदादयोऽपि सर्वे शेषा वनस्पतेरविशिष्टा एव, इति सामान्यमेवास्ति, न विशेषा इति ॥२२१०॥ किञ्च,

न्नाओ विसेसोअन्नोऽणन्नो व नत्थि जइ अन्नो। निस्सामन्नत्ताओऽणन्नोसामन्नमेत्तं सो॥२२११॥

(सामान्याद् विशेषोऽन्योऽनन्यो वा नास्ति यद्यन्यः । निःसामान्यत्वादनन्यः सामान्यमात्रं सः ॥ २२११ ॥)

सामान्याद् विशेषोऽन्यः, अनन्यो वा ? । यद्यन्यः, तर्हि नास्त्यसौ, सामान्यबहिर्भूतत्वात्, खरविषाणवत् । अथानन्यः, तर्हि सामान्यमात्रमेवासौ, तत्स्वरूपवदिति । तदेवमुक्तः सङ्ग्रहः ॥ २२११ ॥ अथ व्यवहारनयमाह—

ववहरणं ववहरए स तेण व वहीरए व सामन्नं। ववहारपरो व जओ विसेसओ तेण ववहारो ॥२२१२॥ व्यवहार-नयः

(व्यवहरणं व्यवहरति स तेन वाऽवह्रियते वा सामान्यम् । व्यवहारपरो वा यतो विशेषतस्तेन व्यवहारः ॥ २२१२ ॥)

व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवहरति स इति वा व्यवहारः, विशेषतोऽवह्रियते निराक्रियते सामान्यं तेनेति व्यवहारः, लोको व्यवहारपरो वा विशेषतो यस्मात् तेन व्यवहार इति ॥ २२१२ ॥

[illegible] न यदुक्तयुक्तिका प्रतिपद्यते किन्तु 'वच्चइ विणिच्छयत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु' (गा०–२१८३) अस्य व्याख्यामाह—

उज्जुं सुयं नाणमुज्जुसुयमस्स सोऽयमुज्जुसुओ। सुत्तयइ वा जमुज्जुं वत्थुं तेणुज्जुसुत्तो त्ति ।२२२२।

(ऋजु ऋजु श्रुतं ज्ञानमृजुश्रुतमस्य सोऽयमृजुश्रुत । सूत्रयति वा यदृजु वस्तु तेनर्जुसूत्र इति ॥ २२२२ ॥)

'उज्जु' इति ऋजु, 'श्रुतम्' इति ज्ञान बोधरूपम्, ततश्च ऋजु– अवक्र श्रुतमस्य सोऽयमृजुश्रुतः। वा– अथवा, ऋजु– अवक्र वस्तु
सूत्रयतीति ऋजुसूत्र इति ॥ २२२२ ॥ कथ पुनरेतदभ्युपगतस्य वस्तुनोऽवक्रत्वम् ? इत्याह—

पच्चुप्पन्नं संपयमुप्पन्नं जं च जस्स पत्तेयं। तं रुजु तदेव तस्स त्थि उ वक्कमन्नं ति जमसंतं ॥२२२३॥

(प्रत्युत्पन्न साम्प्रतमुत्पन्न यच्च यस्य प्रत्येकम् । तदृजु तदेव तस्यास्ति तु वक्रमन्यदिति यदसत ॥ २२२३ ॥) ऋजुसूत्र-नयः

यत् साम्प्रतमुत्पन्न वर्तमानकालीन वस्तु, यच्च यस्य प्रत्येकमात्मीय तदेतदुभयस्वरूप वस्तु प्रत्युत्पन्नमुच्यते। तदेवासौ नय ऋजुः प्रतिपद्यते। तदेव वर्तमानमात्मीय च वस्तु तस्यर्जुसूत्रनयस्यास्ति। अन्यत्तु शेषमतीतानागत परकीय च यद् यस्मादसदविद्यमान ततोऽसत्त्वादेव तद् वक्रमिच्छत्यसाविति। अत एवोक्त निर्युक्तिकृता–'पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ नयविही मुणेअव्वो' इति (गा०–२१८४) ॥ २२२३ ॥ एतन्मतमेव प्रमाणतः समर्थयन्नाह—

न विगयमणागयं वा भावोऽणुवलंभओ खपुप्फं व।
न य निप्पओयणाओ परकीयं परधणमिव त्थि ॥ २२२४॥

(न विगतमनागतं वा भावोऽनुपलम्भत खपुष्पमिव । न च निष्प्रयोजनात् परकीय परधनमिवास्ति ॥ २२२४ ॥)

विगत विनष्टमतीतम्, अनागत त्वनुत्पन्नम्, एतदुभयरूपमपि न भावो न वस्तु, अनुपलम्भात्– खपुष्पवदिति। न च परकीय वस्त्वस्ति, निष्प्रयोजनत्वात्, प्रयोजनाकर्तृत्वात्, परधनवदिति ॥ २२२४ ॥ अथ व्यवहारनय युक्तितः स्वपक्ष ग्राहयन्नाह—

जइ न मयं सामन्नं संववहारोवलद्धिरहियं ति। नणु गयमेस्सं च तहा परक्कमवि निप्फलत्तणओ ॥२२२५॥

(यदि न मतं सामान्यं सव्यवहारोपलब्धिरहितमिति। ननु गतमेष्यच्च तथा पराक्य(परकीय)मपि निष्फलत्वत ॥ २२२५ ॥)

हे व्यवहारनयवादिन् ! यदि तव व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च सामान्य न मत सग्रहस्य समतमपि नेष्टमित्यर्थः, ननु 'तथा' तेनैव प्रकारेण व्यवहारानुपयोगादनुपलम्भाच्च गतमतिक्रान्तम्, एष्यच्चानागत वस्तु माऽभ्युपगमस्त्वम्, युक्ते समानत्वात्। तथा, पराक्यमपि (प्र० परकीयमपि) वस्तु मर्पीः, स्वप्रयोजनासाधकत्वेन निष्फलत्वात्, परधनवदिति ॥ २२२५ ॥

अथ यदसौ नयोऽभ्युपगच्छति तत् सर्वमुपसहृत्य दर्शयति—

तम्हा निययं संपइकालीणं लिंग-वयणभिन्नं पि। नामाइभेयविहियं पडिवज्जइ वत्थुमुज्जुसुओ ॥२२२६॥

(तस्माद् निजकं सम्प्रतिकालिकं लिङ्ग-वचनभिन्नमपि । नामादिभेदविहितं प्रतिपद्यते वस्तु ऋजुश्रुतः ॥ २२२६ ॥)

तस्मादृजुसूत्रनयः प्रतिपादितयुक्तितो वस्तु प्रतिपद्यते । कथंभूतम् ? । निजकमात्मीयम्, न परकीयम् तदपि साम्प्रतकालीनं वर्तमानम्, न त्वतीतानागतरूपम् । तच्च निजं वर्तमानं च वस्तु लिङ्ग-वचनभिन्नमपि प्रतिपद्यते । तत्रैकमपि त्रिलिङ्गम्, यथा तटः, तटी, तटमित्यादि । तथैकमप्येकवचन-बहुवचनवाच्यम्, यथा गुरुर्गुरवः, आपो जलम्, दाराः कलत्रमित्यादि । तथा, नामादिभेदविहितमप्यसौ वस्त्वभ्युपगच्छति, नाम-स्थापना-द्रव्य-भावरूपांश्चतुरोऽपि निक्षेपानसौ मन्यत इत्यर्थः । तदिह 'लिंग-वयण' इत्यादिनाऽभ्युपगमद्वयोपन्यासेन वक्ष्यमाणशब्दनयेन सहास्याभ्युपगमभेदो दर्शितः । शब्दनयो हि लिङ्गभेदाद् वचनभेदाच्च वस्तुनो भेदमेव प्रतिपत्स्यते, न पुनरेकत्वम्; तथा, नामादिनिक्षेपेऽप्येकमेव भावनिक्षेपं मंस्यते, न तु शेषनिक्षेपत्रयमिति । तदेवमुक्त ऋजुसूत्रनयः ॥ २२२६ ॥ अथ शब्दनयमाह—

सवणं सवइ स तेणं व सप्पए वत्थु जं तओ सद्दो। तस्सत्थपरिग्गहओ नओ वि सद्दो त्ति हेउ व्व॥२२२७॥

(शपनं शपति स तेन वा शप्यते वस्तु यत् ततः शब्दः । तस्यार्थपरिग्रहतो नयोऽपि शब्द इति हेतुरिव ॥ २२२७ ॥)

'शप' आक्रोशे, शपनमाह्वानमिति शब्दः, शपतीति वाऽऽह्वयतीति शब्दः, शप्यते वाऽऽहूयते वस्त्वनेनेति शब्दः । तस्य शब्दस्य यो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात् तत्प्रधानत्वाद् नयोऽपि शब्दः, यथा कृतकत्वादित्यादिकः पञ्चम्यन्तः शब्दोऽपि हेतुः । अर्थरूप हि कृतकत्वमनित्यगमकत्वाद् मुख्यतया हेतुरुच्यते, उपचारतस्तु तद्वाचकः कृतकत्वशब्दोऽपि हेतुरभिधीयते, एवमिहापि शब्दवाच्यार्थपरिग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यत इति भावः ॥ २२२७ ॥

'इच्छइ विसेसिययरं पच्चुप्पन्नं नओ सद्दो' इति (गा०-२१८४) नियुक्तिगाथादलव्याख्यानमाह—

तं चिय रिउसुत्तमयं पच्चुप्पन्नं विसेसिययरं सो। इच्छइ भावघडं चिय जं न उ नामादए तिन्नि॥२२२८॥

(तमेवर्जुसूत्रमतं प्रत्युत्पन्नं विशेषिततरं स । इच्छति भावघटमेव यद् न तु नामादींस्त्रीन् ॥ २२२८ ॥)

तदेव ऋजुसूत्रनयस्य मतमभीष्टं प्रत्युत्पन्नं वर्तमानं वस्त्विच्छत्यसौ शब्दनयः । कथंभूतं तदित्याह— विशेषिततरम् । कुत इदं ज्ञायते ? इत्याह— यद् यस्मात् पृथुबुध्नोदराद्याकारकलितं मृन्मयं जलाहरणादिक्रियाक्षमं प्रसिद्धघटरूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ, न तु शेषान् नाम-स्थापना-द्रव्यरूपांस्त्रीन् घटानिति । शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टालक्षणश्च घटशब्दस्यार्थः, 'घट चेष्टायाम्' 'घटत इति घटः' इति व्युत्पत्तेः । ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियार्थं घटमानः प्रसिद्धो घटस्तमेव भावरूपं घटमिच्छत्यसौ, शब्दार्थोपपत्तेः, न तु नामादिघटान्, यथाशब्दार्थानुपपत्तेः । अतश्चतुरोऽपि नामादिघटानिच्छत ऋजुसूत्राद् विशेषिततरं वस्त्विच्छत्यसौ, एकस्यैव भावघटस्यानेनाभ्युपगमादिति

॥ २२२८ ॥ नामादिघटनिराकरणार्थमेव प्रमाणयन्नाह—

[ना]मादओ न कुम्भा तक्कज्जाकरणओ पडाइ व्व। पच्चक्खविरोहाओ तल्लिंगाभावओ वावि ॥२२२९॥

(नामाद्यो न कुम्भास्तत्कार्याकरणत पटादिरिव। प्रत्यक्षविरोधात् तल्लिङ्गाभावतो वापि ॥ २२२९ ॥)

नाम-स्थापना-द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्तीति प्रतिज्ञा, जलाहरणादितत्कार्याकरणात्, पटादिवत्; तथा, प्रत्यक्षविरोधात्, घटलिङ्गादर्शनाच्चेति। अघटरूपास्ते प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्त इति प्रत्यक्षविरोधः। जलाहरणादिकं घटलिङ्गं च तेषु न दृश्यत इति ततोऽनुमानविरोधोऽपीति।

॥ २२२९ ॥ 'कथं ते नामादिघटा घटव्यपदेशभाजो भवेयुः ?' इति ऋजुसूत्रशिक्षणार्थमाह—

जइ विगया-णुप्पन्ना पओयणाभावओ न ते कुम्भा। नामादओ किमिट्ठा पओयणाभावओ कुम्भा?२२३०

(यदि विगता ऽनुत्पन्ना प्रयोजनाभावतो न त्वया कुम्भा। नामादय किमिष्टा प्रयोजनाभावत कुम्भा ? ॥ २२३० ॥)

यदि विगता अनुत्पन्नाश्च तवाहो! ऋजुसूत्र! कुम्भा नेष्टाः, प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयोजनाभावस्य समानत्वात् ?। न खलु तैरपि कुम्भप्रयोजनं किमिपि विधीयत इति ॥ २२३० ॥

तदेवमृजुसूत्रात् शब्दनयस्य विशेषिततरत्वमुक्तम्। अथवा, अन्यथा तद् द्रष्टव्यम्। कथम् ? इत्याह—

अहवा पच्चुप्पन्नो रिउसुत्तस्साविसेसिओ चेव। कुम्भो विसेसियतरो सब्भावाईहिं सद्दस्स ।२२३१।

सब्भावा-सब्भावो-भयप्पिओ स-परपज्जओ-भयओ।कुम्भा-ऽकुम्भा-ऽवत्तव्वोभयरूवाइभेओसो२२३२

(अथवा प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव। कुम्भो विशेषिततर सद्भावादिभि शब्दस्य ॥ २२३१ ॥)

(सद्भावा सद्भावो भयार्पित स्व परपर्ययो भयत। कुम्भा ऽकुम्भा ऽवक्तव्योभयरूपादिभेद स ॥ २२३२ ॥)

अथवा, प्रत्युत्पन्न ऋजुसूत्रस्याविशेषित एव सामान्येन कुम्भोऽभिप्रेतः, शब्दनयस्य तु स एव सद्भावादिभिर्विशेषिततरोऽभिमत इत्येवमनयोर्भेदः, तथाहि—स्वपर्यायैः, परपर्यायैः, उभयपर्यायैश्च सद्भावेन, असद्भावेन उभयेन, चार्पितो विशेषित कुम्भःकुम्भा-ऽकुम्भा-ऽवक्तव्योभयरूपादिभेदो भवति—सप्तभङ्गीं प्रतिपद्यत इत्यर्थः, तद्यथा—ऊर्ध्वग्रीवा-कपाल-कुक्षि-बुध्नादिभिः स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितो विशेषितः कुम्भः कुम्भो भण्यते— 'सन् घटः' इति प्रथमो भङ्गो भवतीत्यर्थः। तथा, पटादिगतैस्त्वक्त्राणादिभिः परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषितोऽकुम्भो भवति—सर्वस्यापि घटस्य परपर्यायैरसत्त्वविवक्षाया 'असन् घटः' इति द्वितीयो भङ्गो भवतीत्यर्थः। तथा, सर्वोऽपि घटः स्व-परो-भयपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामर्पितो विशेषितो युगपद् वक्तुमिष्टोऽवक्तव्यो भवति, स्व-पर-पर्यायसत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यामेकेन केनाप्यसाङ्केतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद् वक्तुमशक्यत्वादिति। एते त्रयः सकलादेशाः।

सद्भावास-द्भावार्पितो, स्वपर-पर्यायाः सदसदव-क्तव्याः

अथ चत्वारोऽपि विकलादेशाः प्रोच्यन्ते । तत्रैकस्मिन् देशे स्वपर्यायसत्त्वेन, अन्यत्र तु देशे परपर्यायासत्त्वेन विवक्षितो घटः सन्नसंश्च (प्र० संश्चासंश्च) भवति, घटोऽघटश्च भवतीत्यर्थः । तथा, एकस्मिन् देशे स्वपर्यायैः सद्भावेन सत्त्वेनार्पितो विशेषितोऽन्यत्र तु देशे स्व-परो-भय-पर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्वा-ऽसत्त्वाभ्यां युगपदसाङ्केतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विवक्षितः कुम्भः सन्नवक्तव्यश्च भवति, घटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति । तथा, एकदेशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितो विशेषितोऽन्यस्मिंस्तु देशे स्व-परपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां सत्त्व-ऽसत्त्वाभ्यां युगपदसाङ्केतिकेनैकेन शब्देन वस्तुं विवक्षितः कुम्भोऽसन्नवक्तव्यश्च भवति-अकुम्भोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति । तथा, एकदेशे स्वपर्यायैः सद्भावेनार्पितः, एकस्मिंस्तु देशे परपर्यायैरसद्भावेनार्पितः, अन्यस्मिंस्तु देशे स्व-परो-भयपर्यायैः सद्भावा-ऽसद्भावाभ्यां युगपदेकेन शब्देन वस्तुं विवक्षितः कुम्भः संश्चासंश्चावक्तव्यश्च भवति-घटोऽघटोऽवक्तव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशेऽघटत्वात्, देशे चावक्तव्यत्वादिति ।

इह च 'कुंभाकुंभ' इत्यादिना गाथार्धेन षड् भङ्गा साक्षादुपात्ताः, सप्तमस्त्वादिशब्दात्; तद्यथा- 'कुम्भः' 'अकुम्भः' 'अवक्तव्यः' उभय त्ति' संश्चासंश्चेत्युभयम्, तथा सन्नवक्तव्यक इत्युभयम्, तथाऽसन्नवक्तव्यक इति चोभयम्, आदिशब्दसंगृहीतस्तु सप्तमः सन्नसन्नवक्तव्य इति । एवं सप्तभेदो घटः । एवं पटादिरपि द्रष्टव्यः । तदेवं स्याद्वादद्दृष्टं सप्तभेदं घटादिकमर्थं यथाविवक्षमेकेन केनापि भङ्गकेन विशेषिततरमसौ शब्दनयः प्रतिपद्यते, नयत्वात्, ऋजुसूत्राद् विशेषिततरवस्तुग्राहित्वाच्च, स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तभङ्ग्यात्मकमपि प्रतिपद्यन्त इति । अलं विस्तरेणेति ॥ २२३१-२२३२ ॥ अथवा, लिङ्ग-वचने समाश्रित्य विशेषिततरं वस्त्विच्छति शब्दनय इति दर्शयन्नाह—

वत्थुमविसेसओ वा जं भिन्नाभिन्नलिंग-वयणं पि। इच्छइ रिउसुत्तनओ विसेसिययरं तयं सद्दो ॥२२३३॥

(वस्त्वविशेषतो वा यद् भिन्नाभिन्नलिङ्ग-वचनमपि । इच्छत्यृजुसूत्रनयो विशेषिततरं तत् शब्द ॥ २२३३ ॥)

'वा' इत्यथवा, भिन्ना-ऽभिन्नलिङ्गवचनमप्यविशेषतो यद् वस्त्विच्छति ऋजुसूत्रनयः, तद् विशेषिततरमिच्छति शब्दनय इति ॥२२३३॥

कुतः ? इत्याह—

धणिभेयाओ भेओ त्थी-पुं लिङ्गाभिहाणवच्चाणं। पड-कुम्भाणं व जओ तेणाभिन्नत्थमिट्ठं तं ॥२२३४॥

(ध्वनिभेदाद् भेद स्त्री पुं लिङ्गाभिधानवाच्यानाम । पट-कुम्भानामिव यतस्तेनाभिन्नार्थमिष्ट तत् ॥ २२३४ ॥)

यतो यस्मात् कारणात् स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्यानामर्थाना तटादीनां भेद एव, न पुनरेकत्वम्, 'तटी' इत्याभिधानस्यान्योऽर्थो वाच्य 'तट' इत्यभिधानस्य त्वन्यः, 'तटम्' इत्यभिधानस्य त्वपरः । कुतः ? । ध्वनिभेदात् । तथा, 'गुरुर्गुरवः' इत्याद्येकवचन-बहुवचनवाच्यानामर्थाना ध्वनिभेदादेव भेदः । केषामिव ? इत्याह- पट-कुम्भादिध्वनिभेदात् पट-कुम्भाद्यर्थानामिव । 'तेन' तस्मात्

कारणात् तल्लिङ्गं वचन वा(प्र० . चा)ऽभिन्नार्थमेवेष्टम् । यादृशो ध्वनिस्तादृश एवाऽर्थोऽस्येष्ट इत्यर्थः । अन्यलिङ्गवृत्तेस्तु शब्दस्य नान्यलिङ्गमर्थं वाच्यमिच्छत्यसौ, नाप्यन्यवचनवृत्तेः शब्दस्यान्यवचनवाच्यं वस्त्वभिधेयमिच्छत्येष इति भावः ॥ २२३४ ॥

अथ यदसौ मन्यते तत् सर्वमुपसंहृत्य दर्शयति—

तो भावो च्चिय वत्थुं विसेसियमभिण्णलिंग-वयणं पि। वहुपज्जायं पि मयं सद्दत्थवसेण सद्दस्स ॥२२३५॥

(ततो भाव एव वस्तु विशेषितमभिन्नलिङ्ग-वचनमपि । वहुपर्यायमपि मत शब्दार्थवशेन शब्दस्य ॥ २२३५ ॥)

ततस्तस्माद् नामादिनिक्षेपे भावघटादिको भाव एव वस्त्वित्यमाविच्छति । तदपि पूर्वोक्तनीत्या सद्भावादिभिर्विशेषितमभिन्नलिङ्ग-वचन चाभ्युपैति, स्ववाचकध्वनीनामभिन्ने लिङ्ग-वचने यस्य तदभिन्नलिङ्ग-वचन वस्त्वसावभ्युपगच्छति, न पुनरेकस्यैवार्थस्य लिङ्गत्रयप्रवृत्तिशब्दवाच्यत्वम्, एक-वहुवचनवृत्तिशब्दवाच्यत्व वा मन्यत इत्यर्थः । समभिरूढेन सहास्य मतभेदं दर्शयति– 'इन्द्र.' 'शक्रः' 'पुरन्दरः' इत्यादिवहुपर्यायमप्येकमिन्द्रादिकं शब्दनयस्य मतेन भवति । केन ? शब्दस्येन्द्रादेरिन्दनादिको योऽर्थस्तद्वशेनैकस्मिन्नपीन्द्रादिके वस्तुनि यावन्त इन्दन-शकन-पूर्दारणादयोऽर्था घटन्ते तद्वशेनेन्द्र-शक्रादिवहुपर्यायमपि तद् वस्तु शब्दनयो मन्यत इत्यर्थः । समभिरूढस्तु नैव मंस्यत इत्यनयोर्भेद इति॥ उक्तः शब्दनयः ॥ २२३५ ॥ अथ समभिरूढमाह—

जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरोहए जम्हा। सण्णंतरत्थविमुहो तओ तओ समभिरूढो त्ति ॥२२३६॥ समभिरूढनयः

(या या संज्ञा भाषते ता तामेव समभिरोहति यस्मात् । सञ्ज्ञान्तरविमुखस्तत सक समभिरूढ इति ॥ २२३६ ॥)

या या सञ्ज्ञा घटादिलक्षणा भाषते वदति ता तामेव यस्मात् सञ्ज्ञान्तरार्थविमुखः कुट-कुम्भादिशब्दवाच्यार्थनिरपेक्षः समभिरोहति समध्यास्ते तत्तद्वाच्यार्थविषयत्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्माद् नानार्थसमभिरोहणात् समभिरूढो नयः । यो घटशब्दवाच्योऽर्थस्त कुट-कुम्भादिपर्यायशब्दवाच्यं नेच्छत्यसावित्यर्थ इति ॥ २२३६ ॥

यदुक्त निर्युक्तिकृता– 'वत्थुओ सकमण होइ अवत्थू नए समभिरूढे' इति (गा०—२१८६), तद्व्याख्यानार्थमाह—

दव्वं पज्जाओ वा वत्थुं वयणंतराभिधेयं जं। तदन्नवत्थुभावं संकमए संकरो मा भू ॥२२३७॥

न हि सद्दंतरवच्चं वत्थुं सद्दंतरत्थतामेइ। संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसंगाओ ॥२२३८॥

(द्रव्यं पर्यायो वा वस्तु वचनान्तराभिधेय यत् । न तदन्यवस्तुभाव सक्रामति सकरो मा भूत् ॥ २२३७ ॥)

(न हि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरार्थतामेति । सशय विपर्ययै क-त्व सकरादिप्रसङ्गात् ॥ २२३८ ॥)

द्रव्यं कुटादि, पर्यायस्तु तद्गतो वर्णादिस्तल्लक्षण प्रस्तुतघटादिवचनाद् यत् कुटादि वचनान्तर तदभिधेय यत् वस्तु न तदन्यवस्तुभाव घटादिशब्दाभिधेयवस्तुभाव संक्रामति । कुतः ? इत्याह-वस्तुनो वस्त्वन्तरसक्रमे मा भूत् संकरादिदोष इति । एतदेव भावयति—न हि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामेति एवं हि घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमय घटः पटादिर्वा ? इति संशयः स्यात्; विपर्ययो वा भवत्, घटादावपि पटादिनिश्चयात्; पटादौ वा घटाद्यध्यवसायादेकत्व वा घट-पटाद्यर्थाना प्राप्नुयात्, मेचकमणिवत् संकीर्णरूपता वा घट पटाद्यर्थाना भवेदिति । इयमत्र भावना– घटः कुटः कुम्भ इत्यादिशब्दान् पट-स्तम्भादिशब्दानिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानेव समभिरूढनयो मन्यते, तथाहि– घटनाद् घट इति विशिष्टचेष्टावानर्थो घट इति गम्यते, तथा 'कुट कौटिल्ये' कुटनात् कौटिल्ययोगात् कुटः, तथा 'उभ उंभ पूरणे' कुम्भनात् कुत्सितपूरणात् कुम्भ इति भिन्ना. सर्वेऽपि घट-कुटाद्यर्थाः । ततश्च यदा घटाद्यर्थे कुटादिशब्दः प्रयुज्यते तदा वस्तुनः कुटादेस्तत्र संक्रान्तिः कृता भवति, तथा च सति यथोक्तसंशयादिदोष इति ॥ २२३७–२२३८ ॥

ततो घट-कुटाद्यर्थाना भेदसाधनार्थमेव प्रमाणयन्नाह—

घड-कुडसद्दत्थाणं जुत्तो भेओऽभिहाणभेआओ। घड-पडसद्दत्थाण व तओ न पज्जायवयणं ति॥२२३९॥

(घट-कुटशब्दार्थाना युक्तो भेदोऽभिधानभेदात । घट पटशब्दार्थानामिव ततो न पर्यायवचनमिति ॥ २२३९ ॥)

घट-कुट-कुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थाना भेद एव परस्परं युक्त इति प्रतिज्ञा, अभिधानभेदाद् वाचकध्वनिभेदादिति हेतुः । घट-पट-स्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थानामिति दृष्टान्तः । तत एतदभिप्रायेण घटादेः कुट-कुम्भ-कलशादिक पर्यायवचन नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यनभ्युपगमादिति ॥ २२३९ ॥ अतिक्रान्तशब्दनयशिक्षणार्थमाह—

धणिभेयाओ भेओऽणुमओ जइ लिंग-वयणभिन्नाणं ।
घड-पडवच्चाणं पिव घड-कुडवच्चाण किमणिट्ठो ? ॥ २२४० ॥

(ध्वनिभेदाद् भेदोऽनुमतो यदि लिङ्ग-वचनभिन्नानाम् । घट पटवाच्यानामिव घट कुटवाच्याना किमनिष्ट ? ॥ २२४० ॥)

हन्त ! यदि लिङ्ग-वचनभिन्नाना घट-पट-स्तम्भादिशब्दवाच्यानामिवार्थाना ध्वनिभेदाद् भेदस्तवानुमतः, तर्हि घट-कुट-कुम्भकलशादिशब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो नेष्टः, ध्वनिभेदस्यात्रापि समानत्वात् । तस्मादस्मत्पथवर्तित्व भवतोऽपि बलादापतितमिति ॥२२४०॥

वसति-प्रस्थकादिविचारेऽप्यस्य पूर्वनयेभ्यो भेद इति दर्शयन्नाह—

गासे वसइ त्ति य भणिए भणइ किह अन्नमन्नम्मि। मोत्तूणायसहावं वसेज्ज वत्थुं विहम्मम्मि ? २२४१

(आकाशे वसतीति च भणिते भणति कथमन्यदन्यस्मिन् । मुक्त्वात्मस्वभावं वसेद् वस्तु विधर्मणि ? ॥ २२४१ ॥)

प्रस्थक विचारः

वत्थुं वसइ सहावे सत्ताओ चेयणा व जीवम्मि। न विलक्खणत्तणाओ भिन्ने छायातवे चेव ॥२२४२॥

(वस्तु वसति स्वभावे सत्त्वाच्चेतनेव जीवे। न विलक्षणत्वाद् भिन्ने छायाऽऽतप इव ॥ २२४२ ॥)

'क्कासौ साध्वादिर्वसति ?' इति पृष्टे 'लोक-ग्राम-वसत्यादौ वसति' इति नैगमादिनयवादिनो वदन्ति। ऋजुसूत्रनयवादी तु वदति– 'यत्रावगाढस्तत्राकाशखण्डे वसति'। ततश्च ऋजुसूत्रेणैव भणिते भणति समभिरूढः– नन्वात्मस्वभावं मुक्त्वा कथमन्यद् वस्त्वन्यस्मिन् विधर्मके आत्मविलक्षणे वस्तुनि वसेत् ? न कथञ्चिदित्यर्थः। तर्हि क्व वसति, ? इत्याह– सर्वमेव वस्त्वात्मस्वभावे वसति, सत्त्वात्, जीवे चेतनावत्। भिन्ने त्वात्मविलक्षणस्वरूपे वस्तुन्यन्यद् न वसति, यथा छायाऽऽतप इति। एष त्रयाणामपि शब्दनयानामभिप्राय इति ॥ २२४१–२२४२ ॥ अथ प्रस्थकविचारमधिकृत्याह—

माणं पमाणमिट्ठं नाणसहावो स जीवओऽणन्नो। किह (प्र० कह) पत्थयाइभावं वएज्ज मुत्ताइरूवं सो? २२४३

न हि पत्थाइ पमाणं घडो व्व भुवि चेयणाइविरहाओ। केवलमिव तन्नाणं पमाणमिट्ठं परिच्छेओ २२४४

(मानं प्रमाणमिष्टं ज्ञानस्वभावः स जीवतोऽनन्यः। कथं प्रस्थकादिभावं व्रजेद् मूर्तादिरूपः सः ? ॥ २२४३ ॥)

(न हि प्रस्थादि प्रमाणं घट इव भुवि चेतनादिविरहात्। केवलमिव तज्ज्ञानं प्रमाणमिष्टं परिच्छेदः ॥ २२४४ ॥)

इह यद् मानं तत् प्रमाणमेवेष्टम्, प्रमीयते, परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कृत्वा। प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव एव, स च जीवादनन्यः, अतः कथं मूर्तादिस्वभावम्, आदिशब्दादचेतनस्वभावं प्रस्थकादिस्वभावं व्रजेदसौ, येन नैगमादयः काष्ठमयं प्रस्थकादिकं मानमिच्छन्ति ?। तर्हि शब्दनयानां किं प्रस्थकादि प्रमाणम्, किंवा न प्रमाणम् ? इत्याह– न हि नैव काष्ठघटितं प्रस्थादिकं प्रमाणम्, चेतनादिरहितत्वात्, घट-पट-लोष्टादिवत्, किन्तु तस्य प्रस्थकस्य ज्ञानं तज्ज्ञानं तदुपयोगस्तत्परिच्छेदः प्रमाणं मानमिष्टम् तेनैव तत्त्वतः प्रमीयमाणत्वात्। 'परिच्छेया' इति पाठान्तरं वा, तेनैव परिच्छेदात्। केवलज्ञानवत्। तस्मात् प्रस्थकज्ञानमेव प्रस्थक इति स्थितम्। ॥ २२४३–२२४४ ॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह —

पत्थादओ वि तक्कारणं ति माणं मई न तं तेसु। जमसंतेसु वि बुद्धी कासइ संतेसु वि न बुद्धी ॥२२४५॥

तक्कारणं ति वा जइ पमाणमिट्ठं तओ पमेयं पि। सव्वं पमाणमेवं किमप्पमाणं पमाणं वा ?॥२२४६॥

(प्रस्थादयोऽपि तत्कारणमिति मानं मतिर्न तत् तेषु। यदसत्स्वपि बुद्धिः कस्यचित् सत्स्वपि न बुद्धिः ॥ २२४५ ॥)

(तत्कारणमिति वा यदि प्रमाणमिष्टं ततः प्रमेयमपि। सर्वं प्रमाणमेवं किमप्रमाणं प्रमाणं वा ? ॥ २२४६ ॥)

शब्दनये प्रस्थकज्ञानं प्रमाणम्

प्रस्थादयोऽपि मानमिति प्रतिज्ञा, तत्कारणात्– प्रस्थकज्ञानकारणत्वात्, यथा 'नड्वलं पादरोग' (प्र० रोगः इत्यादि) इत्येवभूता

परस्य मतिः स्यात् । तदेतद् न, यतस्तेषु प्रस्थकादिष्वसत्स्वपि कस्यापि वान्यराश्यवलोकनमात्रेणापि कलनशक्तिसंपन्नस्य अतिशयज्ञानिनो वा प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिरुपजायते । कस्यापि पुनर्नालिकेरद्वीपायायातस्य सत्स्वपि तेषु प्रस्थकपरिच्छेदबुद्धिर्न संपद्यते, इत्यनैकान्तिका एव काष्ठमयप्रस्थकादयः प्रस्थकज्ञानजनने, इति कथं तत्कारणत्वात् ते प्रस्थकादिमानरूपा भवेयुः ? । यदिवा, भवन्तु ते तत्कारणम् , तथापि न तत्कारणत्वेन तेषां प्रस्थादिमानरूपता, अतिप्रसङ्गादिति दर्शयति– 'तक्कारण त्ति वेत्यादि' यदि प्रस्थकज्ञानकारणतामात्रेणापि ते काष्ठमयप्रस्थकादय. प्रमाणमिष्टाः, तर्हि प्रमेयमपि प्रमाणं प्राप्नोति, प्रमाणज्ञानकारणत्वात् । एवं च सति दधिभक्षणादीनामपि परम्परया तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वात् किं नामाप्रमाणं स्यात् ? । यदि च सत्यपि तत्कारणत्वेऽन्यत् सर्वं दधिभक्षणादिकं न प्रमाणम्, तर्हि काष्ठमय-प्रस्थकादयोऽपि न प्रमाणम्, अतः किं नाम प्रमाणं भवेत् ?– इति न किञ्चित् । ततो विशीर्णा प्रमाणा-ऽप्रमाणव्यवस्था । तस्मात् प्रस्थकज्ञानमेव प्रस्थकप्रमाणं त्रयाणामपि शब्दनयानामिति ॥ २२४५–२२४६ ॥

तथा, पञ्चानां धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-जीव-पुद्गलास्तिकायानां देश प्रदेशकल्पनायामस्य षष्ठीसमासादि नेष्टम् । किं तर्हि ? देशी चासौ देशश्चेत्यादिकर्मधारयमेव मन्यतेऽसौ नयः । कुतः इत्याह—

सी चेव य देसो नो वत्थुं वा न वत्थुणो भिन्नो । भिन्नो व न तस्स तओ तस्स व जइ तो न सो भिन्नो २२४७
एत्तो चेव समाणाहिगरणया जुज्जए पयाणं पि । नीलुप्पलाइयाणं न रायपुरिसाइसंसग्गो ॥२२४८ ॥

(देश्येव च देशो नो वस्तु वा न वस्तुनो भिन्नः । भिन्नो वा न तस्य सकस्तस्य वा यदि ततो न स भिन्नः ॥ २२४७ ॥)
(एतस्मादेव समानाधिकरणता युज्यते पदानामपि । नीलोत्पलादिकानां न राजपुरुषादिसंसर्गः ॥ २२४८ ॥)

शब्दनये 'देशि-देशे' कर्मधारयः

व्याख्या– धर्मास्तिकायादिको देश्येव हि देशो न पुनस्तस्माद् घटादिवाऽपघट्टोऽत्यन्तभिन्नं स्वतन्त्रवस्तु देशः । अथ न स्वतन्त्रवस्तु देशः, किन्तु तत्संबन्धित्वादस्वतन्त्रोऽपि देशितो भिन्नो देश इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह– न वा देशिलक्षणाद् वस्तुनो भिन्नोऽसौ देशः । अथ भिन्नस्तस्मादिष्यतेऽसौ, तर्ह्यन्यस्यान्येन विन्ध्य-हिमवदादीनामिव सर्वथा सम्बन्धायोगाद् न तस्य देशिनस्तकोऽसौ देशः । यदि पुनस्तस्य देशिन. संबन्धी देशोऽभ्युपगम्यते, तर्हि घटादेः स्वस्वरूपवद् न स देशस्तस्माद् देशिनो भिन्नः किन्तु तदात्मक एवेति । अत एव विशेषणविशेष्यभूतानां सर्वेषामपि पदानां समानाधिकरणता– कर्मधारय समासो युज्यत इत्यर्थः, यथा नीलोत्पलादीनाम्, उपलक्षणं चेदं धव-खदिर-पलाशादीनां द्वन्द्वोऽपि स्यात्, न तु राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति षष्ठ्यादिसमासः, यतो भिन्नानामन्योन्यं संसर्गः संबन्धो न घटते, तथाहि–सम्बद्धवस्तुद्वयात् संबन्धो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा ? । यदि भिन्नः, तर्हि संबद्धवस्तुद्वयाद् भिन्नं स्वतन्त्र वस्त्वेवेदं वस्तु तत् स्याद् न तु संबन्ध इति कथं तद्वशात् षष्ठ्यादिविभक्तिः ? । न हि विन्ध्य-हिमवदादिभ्यो भिन्नो घटादिः संबन्धो

भण्यते । नापि तद्वशात् तेषां षष्ठ्यादिविभक्तिः प्रवर्तते । अथ सनद्धवस्तुद्वयादभिन्नः सम्बन्धः तर्हि नासौ षष्ठ्यादिहेतुः, संनद्धवस्तुद्वयादव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत्, इत्यादि बह्वत्र वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गादिति ॥ २२४७–२२४८ ॥

अपरमपि समभिरूढनयाभिप्रायभेदं दर्शयन्नाह—

घडकारविवक्खाए कत्तुरणत्थंतरं जओ किरिया । न तदत्थंतरभूए समवाओ तो मओ तीसे ॥२२४९॥

कुंभम्मि वत्थुपज्जायसंकराइप्पसंगदोसाओ । जो जेण जं व कुरुए तेणाभिन्नं तयं सव्वं ॥२२५०॥ समभिरूढाभिप्रायान्तरम्

(घटकारविवक्षाया कर्तुरनर्थान्तरं यत क्रिया । न तदर्थान्तरभूते समवायस्ततो मतस्तस्या ॥ २२४९ ॥)
(कुम्भे वस्तुपर्यायसङ्करादिप्रसङ्गदोषात । यो येन यद् वा कुरुते तेनाभिन्न तत् सर्वम् ॥ २२५० ॥)

'घटं करोति' इति घटकार इत्यस्यां विवक्षायां प्ररूपणाया यस्मात् तस्य घटकर्तुरनर्थान्तरमव्यतिरिक्ता घटकरणक्रिया, कर्तर्येव घटकारे तस्याः समवायात् । 'तो त्ति' तस्माद् न तदर्थान्तरभूते कर्तुर्व्यतिरिक्ते कुम्भे घटे तस्याः समवायः संश्लेषो मतः । कुतः ? । वस्तुपर्यायसङ्करादिदोषप्रसङ्गात्– वस्तूना ये पर्याया धर्मास्तेषां परस्परं सङ्करः संकीर्णत्वमेकत्व वा स्यात्, कर्तृगतक्रियायाः कुम्भेऽपि समवायाभ्युपगमात् । ततश्च यः कुम्भकारादिर्येन क्रियाविशेषेण यत् कुम्भादिकं कुरुते तेन क्रियाविशेषेण तत्क्रियारूपतयेत्यर्थः, सर्वं तत् कर्तृ-कर्माद्यभिन्नं स्यात् । तस्मात् कर्तृगतक्रियाया न कर्मणि संक्रमः, किन्तु कुर्वन् कारकः, कुम्भनादिभ्य एव कुम्भादय इति मन्यते समभिरूढ इति । उक्तः समभिरूढनयः ॥ २२४९-२२५० ॥ अथैवंभूतमाह—

एवं जह सद्दत्थो संतो भूओ तहऽन्नहाऽभूओ । तेणेवंभूयनओ सद्दत्थपरो विसेसेणं ॥२२५१॥ एवंभूतनयः

(एवं यथा शब्दार्थं सन् भूतस्तथान्यथाऽभूत । तेनैवंभूतनय शब्दार्थपरो विशेषेण ॥ २२५१ ॥)

एवं यथा 'घट चेष्टायाम्' इत्यादिरूपेण शब्दार्थो व्यवस्थितः, 'तह' त्ति तथैव यो वर्तते घटादिकोऽर्थः, स एव सन् भूतो विद्यमानः । 'अन्नहाऽभूउ त्ति' यस्तु तदन्यथा शब्दार्थोल्लङ्घनेन वर्तते स तत्त्वतो घटाद्यर्थोऽपि न भवति किन्त्वभूतोऽविद्यमानः । येनैव मन्यते, तेन कारणेन शब्दनय-समभिरूढनयाभ्यां सकाशादेवंभूतनयो विशेषेण शब्दार्थतत्परः । अयं हि योषिन्मस्तकारूढं जलाहरणादिक्रियानिमित्त घटमानमेव चेष्टमानमेव घटं मन्यते, न तु गृहकोणादिव्यवस्थितम्, अचेष्टनात्, इत्येवं विशेषत. शब्दार्थतत्परोऽयमिति । ॥ २२५१ ॥ 'वंजण- अत्थ-तदुभए एवंभूओ विसेसेइ' इति निर्युक्तिगाथा(२१८५)दलं व्याचिख्यासुराह—

वंजणमत्थेणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ । जह घडसद्दं चेट्ठावया तहा तं पि तेणेव ॥२२५२॥

(व्यञ्जनमर्थेनार्थं च व्यञ्जनेनोभयं विशेषयति । यथा घटशब्दं चेष्टावता तथा तामपि तेनैव ॥ २२५२ ॥)

व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं वाचकः शब्दो घटादिस्तं चेष्टावता एतद्वाच्येनार्थेन विशिनष्टि– स एव घटशब्दो यश्चेष्टावन्तमर्थं प्रतिपादयति, नान्यम्, इत्येवं शब्दमर्थेन नैयत्ये व्यवस्थापयतीत्यर्थः । तथा, अर्थमप्युक्तलक्षणमभिहितरूपेण व्यञ्जनेन विशेषयति– चेष्टापि सैव या घटशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धा योषिन्मस्तकारूढस्य घटस्य जलाहरणादिक्रियारूपा, न तु स्थान-भरणक्रियात्मिका, इत्येवमर्थं शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थ इति, एवमुभयं विशेषयति । शब्दमर्थेन, अर्थस्तु शब्देन नैयत्ये स्थापयतीत्यर्थः । एतदेवाह– 'जह घडमद्दमित्यादि' । इदमत्र हृदयम्– यदा योषिन्मस्तकारूढश्चेष्टावानर्थो घटशब्देनोच्यते तदा स घटलक्षणोऽर्थः, स च तद्वाचको घटशब्दः, अन्यदा तु वस्त्वन्तरस्येव तच्चेष्टाऽभावादघटत्वं, घटध्वनेश्चावाचकत्वमिति । एवमुभयविशेषक एवंभूतनय इति ॥ २२५२ ॥

एतदेव प्रमाणतः समर्थयन्नाह—

सद्दवसादभिधेयं तप्पच्चयओ पईव-कुम्भो व्व। संसय-विवज्जए-गत्त-संकराइप्पसंगाओ ॥२२५३॥

(शब्दवशादभिधेयं तत्प्रत्ययत्वात् प्रदीप-कुम्भवत् । संशय विपर्ययै-कत्व संकरादिप्रसङ्गात् ॥ २२५३ ॥)

यथाऽभिधायकः शब्दस्तथैवाभिधेयं प्रतिपत्तव्यमिति प्रतिज्ञा । तत्प्रत्ययत्वात्– तथाभूत एवार्थे ततः प्रत्ययसंभूतेरिति हेतुः, प्रदीपवत् कुम्भवद् वेति दृष्टान्तः । विपर्यये बाधकमाह–'संसयेत्यादि' । इदमुक्तं भवति– प्रदीपशब्देन प्रकाशवानेवार्थोऽभिधीयते, अन्यथा संशयादयः प्रसज्येरन्, तथाहि– यदि दीपनक्रियाविकलोऽपि दीपस्तर्हि दीपशब्दे समुच्चारिते किमनेन दीपनः प्रकाशवानर्थोऽभिहितः, किं वाऽप्रकाशकोऽप्यन्धोपलादिः ? इति संशयः । अन्धोपलादिरेव तेनाभिहितो न दीप इति विपर्ययः । तथा, दीप इत्युक्तेऽप्यन्धोपलादौ अन्धोपलादौ चोक्ते दीपे प्रत्ययात् पदार्थानामेकत्वं साङ्कर्यं वा स्यात् । तस्माच्छब्दवशादेवाभिधेयम्, अभिधेयवशाच्च शब्द इति ॥ २२५३ ॥

समभिरूढनय विशेषयन्नाह—

सद्दपरिणामओ जइ घड-कुडसद्दत्थभेयपडिवत्ती ।
तो निच्चेट्ठो वि कहं घडसद्दत्थो घडोऽभिमओ ? ॥२२५४॥

(शब्दपरिणामतो यदि घट कुटशब्दार्थभेदप्रतिपत्ति । ततो निश्चेष्टोऽपि कथं घटशब्दार्थो घटोऽभिमत ? ॥ २२५४ ॥)

यदि शब्दपरिणामतः शब्दभेदाद् घट-कुट-कुम्भादिपर्यायशब्दानामर्थभेदप्रतिपत्तिस्तव, ततस्तर्हि निश्चेष्टोऽपि, घटशब्दाभिधेयोऽर्थः कथं घटोऽभिमतः, घटनाद् घट इति शब्दार्थाभावात् ? इति ॥ २२५४ ॥ किञ्च,

वत्थुसंकमो वा निट्ठो चिट्ठावओ य संकन्ती। तो नहि निच्चिट्ठतया जुत्ता हाणी व समयस्स ॥२२५५॥

(यदि वस्तुसंक्रमो वा नेष्टश्चेष्टावतश्च संक्रान्ति । ततो नहि निश्चेष्टतया युक्ता हानिर्वा समयस्य ॥ २२५५ ॥)

वा- अथवा, युक्त्यन्तरमुच्यते-हन्त ! यदि 'वत्थुओ संकमण होइ अवत्थु' (गा०-२१८५) इत्यादिवचनात् तत्र वस्तुसंक्रमो 'नेष्टो' नाभिमत., तर्हि चेष्टावतोऽपि भावघटस्य निश्चेष्टतयेति । कोऽर्थः ? । चेष्टाविकले द्रव्यघटे घटशब्दप्रवृत्तितः संक्रमण सङ्क्रान्ति'र्नहि' नैव युक्ता । अथ चेष्टावतोऽपि निश्चेष्टेऽर्थे सङ्क्रान्तिरिष्यते, तर्हि समयहानिर्भवत., 'वत्थुओ संकमण' इत्यादिस्वप्रतिज्ञाव्याहतिरित्यर्थः ॥२२५५॥

अपरमप्यस्य मतभेदं दर्शयन्नाह—

जीवं जीवो संसारी पाणधारणाणुभवो । सिद्धो पुणरजीवो जीवणपरिणामरहिउ त्ति ॥२२५६॥

(जीवं जीव संसारी प्राणधारणानुभव । सिद्ध पुनरजीवो जीवनपरिणामरहित इति ॥ २२५६ ॥)

जीवति "पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च उच्छ्वास-निःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दशैते भगवद्भिरिष्टास्तेषां वियोगीकरणं च हिंसा ॥१॥" इत्यादिवचनप्रसिद्धान् दशविधप्राणान् धरतीति शब्दार्थवशाज्जीवन्नेव दशविधप्राणधारणं कुर्वन्नस्य नयस्य मतेन जीव उच्यते । स च सामर्थ्याद् दशविधप्राणधारणमनुभवतीति दशविधप्राणानुभवो नारकादि. संसार्येव भवति । सिद्धस्त्वेतन्नयमतेन 'जीव', 'असुमान् (प्र० आयुष्मान्)' 'प्राणी'त्यादिशब्दैर्न व्यपदिश्यते, जीवनादिपरिणामरहित इति कृत्वा शब्दार्थाभावात् । किं तर्हि ? । सत्तायोगात् सत्त्व., अतति तांस्तान् ज्ञान-दर्शन-सुखादिपर्यायान् गच्छतीत्यात्मा, इत्यादिभिरेव शब्दैर्निर्दिश्यत इति ॥ २२५६ ॥

यदपि देश-देशिनोरैकत्वं समर्थयता 'देशी चासौ देशश्च' इत्याद्युक्तं समभिरूढेन, तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—

जइ देसि च्चिय देसो पत्ता पज्जायवयणपडिवत्ती । पुणरुत्तमाऽऽणत्थं वत्थुसंकमो वा ण चेट्ठं ते ॥२२५७॥

(यदि देश्येव देश प्राप्ता पर्यायवचनप्रतिपत्ति । पुनरुक्तमानर्थं्यं वस्तुसंक्रमो वा न चेष्टं ते ॥ २२५७ ॥)

यदि देश्येव देशः, देशो वा देशी, तर्हि तयोः पर्यायवचनतैव प्राप्ता, यथा वृक्षः पादप इत्यादीनां पर्यायवचनता तथा देशि-देशयोरपीत्यर्थः । ततः को दोषः ? इति चेत् । उच्यते- ततो यथा वृक्षः पादप इत्येकार्थशब्दप्रयोगे पौनरुक्त्यं तथा देशिदेशशब्द-प्रयोगेऽपि स्यात् । तथैकेनापि द्वितीयशब्दार्थस्य प्रतिपादितत्वाद् द्वितीयशब्दप्रयोगस्यानर्थक्यं च स्यात् । तथा, देशस्य देशिनि, देशिनश्च देशे तिरोधानाद् वस्तुसंक्रमोऽपि भवेत् । न चैतत् तवेष्टम् । तस्माद् न देश-देशिनोरेकत्वमिति । भेदपक्षस्तु तयोस्त्वयापि निराकृतः ॥ २२५७ ॥ अथ निराकृतमपि भेदपक्षोक्तदूषणभयात् पुनस्तमङ्गीकरिष्यसीत्याह—

अह भिण्णो तस्स तओ न होइ, न य वत्थुसंकमभयाओ । देसी चेव य देसो न वा पएसी पएसो त्ति ॥२२५८॥

(अथ भिन्नस्तस्य सको न भवति न च वस्तुसंक्रमभयात् । देश्येव च देशो न वा प्रदेशी प्रदेश इति ॥ २२५८ ॥)

अथ भिन्नो देशिनो देश, तर्हि मास्त्वदुक्तयुक्तेरेव तस्य देशिनस्तकोऽसौ देशो न भवतीति स्मर्यतामिदम् । न च वस्तुसंक्रमा-

सिद्धो न जीवः किन्तु सत्त्वः

देश-देशिनोरैक्यम्

एवंभूतनये वस्तुमात्रम-खण्डरूपम् देशि-देश-कल्पना-हीनम्

द्विदोषभयाद् देश्येव देशोऽभ्युपगन्तव्य इत्यनन्तरमेवोक्तम् । एवं प्रदेशी प्रदेश इत्यपि नेष्टव्यम्, समानदोषत्वात् । तस्माद् देशिमात्रं प्रदेशिमात्रं वाऽखण्डवस्त्वभ्युपगन्तव्यम् । न तु देश-प्रदेशकल्पना कार्या, तयोर्भेदेऽभेदे च यथोक्तदोषप्रसङ्गात् । अत एतन्मतेन कर्मधारयोऽपि घटना न भवति । सर्वस्यापि वस्तुनः प्रत्येकमखण्डरूपत्वात् ॥ २२५८ ॥ अथ देशप्रतिपादनार्थं नो देशीति प्रयोगः क्रियते, एकदेशवचनश्च नोशब्दो देशिन एकदेशभूत एव देशः न पुनस्तद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एतदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

नोसद्दो वि समत्तं देसं व भणेज्ज जइ समत्तं तो । तस्स पओगोऽणत्थो अह देसो तो न सो वत्थुं ॥२२५९॥

(नोशब्दोऽपि समस्तं देशं वा भणेद् यदि समस्तं तत । तस्य प्रयोगोऽनर्थोऽथ देशस्ततो न स वस्तु ॥ २२५९ ॥)

'नो देशी' इति प्रयोगे योऽयं नोशब्दः स किं समस्तं देशिलक्षणं वस्तु वदेत्, अथवा तद्देशमेव ब्रूयात् ? । यद्याद्यः पक्षः, तर्हि नोशब्दस्य प्रयोगोऽनर्थकः, केवलाद् देशिशब्दादेव समस्तवस्तुप्रतीतेः । अथ देशो नोशब्देनोच्यते ततो नासौ वस्तु, देशिनो भिन्नोऽभिन्नो वा नायमुपपद्यत इत्युक्तत्वादिति ॥ २२५९ ॥ नीलोत्पलादिसमासश्च द्वयोः पदयोरेकाधिकरणतायां भवति । द्वयोश्चैकमधिकरणं नास्ति, अनन्तरमेव निषिद्धत्वात् । ततस्तदभावान् कर्मधारयसमासो न युक्त इति दर्शयन्नाह—

नीलुप्पलाइसद्दाहिगरणमेगं च जं मयं तत्थ । नणु पुणरुत्ता-ऽणत्थय-समयविघाया पुहत्तं वा ॥२२६०॥

(नीलोत्पलादिशब्दाधिकरणमेकं च यद् मतं तत्र । ननु पुनरुक्ताऽनर्थकसमयविघाताः पृथक्त्वं वा ॥ २२६० ॥)

नीलोत्पलादिशब्दानां यदेकमधिकरणमतिक्रान्तनयस्य सम्मतं, तत्र ननु पौनरुक्त्या-ऽऽनर्थक्य-समयविघातलक्षणा दोषा उक्ता एवेति न समाधारय । अथ पौनरुक्त्यादिदोषा नेष्यन्ते, तर्हि नीलोत्पलादिशब्दाभिधेयस्यार्थस्य पृथक्त्वं भेदः प्राप्नोति, इत्यतोऽपि तुल्याधिकरणत्वाऽभावाद् न समासः ॥ २२६० ॥ तस्मात् किं स्थितम् ? इत्याह—

तो वत्थुसंकराइप्पसंगओ सव्वमेव पडिपुन्नं । वत्थुं सेसमवत्थुं विलक्खणं खरविसाणं व ॥ २२६१ ॥

(ततो वस्तुसङ्करादिप्रसङ्गतः सर्वमेव परिपूर्णम् । वस्तु शेषमवस्तु विलक्षणं खरविषाणमिव ॥ २२६१ ॥)

तस्माद् वस्तुसङ्करादिदोषप्रसङ्गतः सर्वं धर्मास्तिकायादिकं सम्पूर्णं देशि-देशकल्पनारहितमखण्डं वस्तु । एतस्माद् विलक्षणं देशि-देशकल्पनान्वितमवस्तु, युक्तिविकलत्वात्, खरविषाणवदिति । तदेवमुक्ता विस्तरतः समस्ता अपि नयाः ॥ २२६१ ॥

अथ विस्तरावधारणविकलशक्तिविनेयानुग्रहार्थं सङ्क्षिप्य तदभिप्रायमाह—

वंजण सद्दोवसज्जणं वत्थुमुज्जुसुत्तंता । सद्दप्पहाणमत्थोवसज्जणं सेसया बिंति ॥ २२६२ ॥ अर्थनयाः शब्दनयाश्च

(अर्थप्रवरं शब्दोपसर्जनं वस्तु ऋजुसूत्रान्ताः । शब्दप्रधानमर्थोपसर्जनं शेषका ब्रुवते ॥ २२६२ ॥)

ऋजुसूत्रान्ताश्चत्वारो नया वस्तु प्रत्यते प्रतिपादयन्ति । कथ भूतम् ? इत्याह—अर्थप्रवर शब्दोपसर्जनं च, अर्थः प्रवरः प्रधानभूतो मुख्यो यत्र तदर्थप्रवरम्, शब्द उपसर्जनमप्रधानभूतो गौणो यत्र तत् शब्दोपसर्जनम् । शेपास्तु शब्दादयस्त्रयो नया व्यत्ययमिच्छन्ति । अत ॥२४॥
एवाद्याश्चत्वारोऽर्थनया', अन्त्यास्तु त्रयः शब्दनयाः प्रोच्यन्त इति ॥ २२६२ ॥ अथाभिहितमुपसंहरन् वक्ष्यमाणं च संबन्धयन्नाह— विशेषा०

इय नेगमाइसखेवलक्खणं मूलजाइभेएणं । एवं चिय वित्थरओ विण्णेयं तप्पभेएणं ॥२२६३॥ भागः–२

(इति नैगमादिसक्षेपलक्षण मूलजातिभेदेन । एवमेव विस्तरतो विज्ञेय तत्प्रभेदेन ॥ २२६३ ॥)

इत्येव नैगमादिनयाना मूलजातिभेदतः सक्षेपलक्षणमुपलक्षणमुक्तम् । विस्तरतोऽप्येवमेवोक्तानुसारेणपा लक्षणं विशेयम् । केन ? । 'तप्पभेएणं ति' तेषां मूलजातिभेदाना येऽन्ये प्रकृष्टाः सूक्ष्मतरा भेदास्तैरित्यर्थ इति । एव व्याख्याताः पञ्च निर्युक्तिगाथाः, अष्टसप्ततिश्च भाष्यगाथाः, इत्युभय त्र्यशीतिगाथार्थः ॥ २२६३ ॥ के पुनस्ते प्रभेदाः ? इत्याह—

इक्केक्को य सयविहो सत्त नयसया हवंति एमेव । अन्नो वि य आएसो पंचेव सया नयाणं तु ॥२२६४॥ ७-६-५-४-२ नयाः

(एकैकश्च शतविध सप्त नयशतानि भवन्त्येवमेव । अन्योऽपि चादेश पञ्चैव शतानि नयाना तु ॥ २२६४ ॥)

एतेषां मूलजातिभेदत. सप्ताना नैगमादिनयानामेकैकः प्रभेदतः शतविध. शतभेद. । एव च सर्वैरपि प्रभेदैः सप्त नयशतानि भवन्ति । अन्योऽपि चादेशः प्रकारस्तेन पञ्च नयशतानि भवन्ति । शब्दादिभिस्त्रिभिरपि नयैर्यदैक एव शब्दनयो विवक्ष्यते तदा पञ्चैव मूलनया भवन्ति, एकैकस्य च शतविधत्वात् पञ्चशतविधत्व नयानाम् । 'अन्नो वि य त्ति' अपिशब्दात् षट्, चत्वारि, द्वे वा शते नयानाम् तत्र यदा सामान्यग्राहिणो नैगमस्य सग्रहे, विशेषग्राहिणस्तु व्यवहारेऽन्तर्भावो विवक्ष्यते तदा मूलनयाना षड्विधत्वादेकैकस्य च शतभेदत्वात् षट् शतानि नयानाम् । यदा तु सग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्रलक्षणास्त्रयोऽर्थनया विवक्ष्यन्ते, एकस्तु शब्दनय. पर्यायास्तिकस्तदा चत्वारो मूलनया भवन्ति, प्रत्येकं च शतभेदत्वाच्चत्वारि नयशतानि । यदा तु नैगमादयश्चत्वारोऽप्येको द्रव्यास्तिक', शब्दनयास्तु त्रयोऽप्येक एव पर्यायास्तिक इत्येव द्वावेव नयौ विवक्ष्येते तदाऽनयोः प्रत्येकं शतभेदत्वाद् द्वे नयशते भवतः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २२६४ ॥

अथवा, किमनेन स्तोकभेददर्शनेन ? उत्कृष्टतोऽसख्याता अपि नया भवन्ति । तेऽपि चापिशब्दाद् द्रष्टव्या इति दर्शयन्नाह— असंख्य-

जावन्तो वयणपहा तावन्तो वा नया विसद्दाओ । ते चेव य परसमया सम्मत्तं समुदिया सव्वे ॥२२६५॥ नयाः

(यावन्तो वचनपथास्तावन्तो वा नया अपिशब्दात् । त एव च परसमया सम्यक्त्व समुदिता सर्वे ॥ २२६५ ॥)

'वा' अथवा, यावन्तो वचनपथा वचनमार्गा वचनप्रकारास्तेमन्तोऽपि नयास्तेऽपीहापिशब्दात् सगृहीता. । त एव च नयास्त एव च सावधारणाः सर्वेऽपि परसमयास्तीर्थिकसिद्धान्ता, समुदितास्तु निरवधारणाः स्याच्छब्दलाञ्छिताः सर्वेऽपि नया सम्यक्त्व जिनशासनमात्र

उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ! दृष्टयः। न च तासु भवान् प्रदृश्यते
प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। आह च स्तुतिकारः—"उदधाविव सर्वसिन्धवः समुदीर्णास्त्वयि नाथ! दृष्टयः। न च तासु भवान् प्रदृश्यते
प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥ १ ॥" इति ॥२२६५॥ एतदक्षममाणः परः प्राह—

समेन्ति न य समेया सम्मत्तं नेव वत्थुणो गमगा। वत्थुविघायाय नया विरोहओ वेरिणो चेव ॥ २२६६ ॥

(न समयन्ति न च समेता सम्यक्त्वं नैव वस्तुनो गमकाः। वस्तुविघाताय नया विरोधतो वैरिण इव ॥ २२६६ ॥)

न समयन्ति न समुदायभावमापद्यन्ते नयाः, नापि समेतास्ते सम्यक्त्वं भवति, प्रत्येकावस्थायां मिथ्यादृष्टित्वात्, तत्समुदाये महामिथ्यात्वसद्भावात्, प्रचुरविषलवसमुदाये विषप्राचुर्यवत्। नापि ते समेता वस्तुनो गमकाः, प्रत्येकावस्थायां तदगमकत्वात्। समुदिताश्च ते विवदमानाः प्रत्युत वस्तुविघातायैव भवन्ति, न पुनस्तद्गमकाः। कुतः पुनस्ते न समयन्ति, न च समुदिताः सम्यक्त्वं, नापि वस्तुगमकाः? इत्याह— विरोधित्वात्, वैरिवदिति ॥ २२६६ ॥ अत्रोत्तरमाह—

सव्वे समयंति सम्मं चेगवसाओ नया विरुद्धा वि। भिच्च-ववहारिणो इव राओदासीणवसवत्ती ॥२२६७॥

(सर्वे समयन्ति सम्यक्त्वं चैकवशाद् नया विरुद्धा अपि। भृत्य-व्यवहारिण इव राजोदासीनवशवर्तिनः ॥ २२६७ ॥)

परस्परविरुद्धा अपि नयाः सर्वेऽपि समयन्ति समुदिता जायन्ते, सर्वे च सम्यक्त्वं भवन्ति। कुतः? इत्याह— एकस्य जिनसाधोर्वशवर्तित्वात्, राजवशवर्तिनानाभिप्रायभृत्यवर्गवत्। अथवा, व्यवहारिण इवोदासीनवशवर्तिनः। इदमुक्तं भवति— यथा नयदर्शिनाऽऽज्ञासारेणैकेन राज्ञा विरोधादिभावमापन्ना बहवोऽपि भृत्याः सम्यगुपायतो विरोधादिकारणान्यपनीयैकत्र मील्यन्ते, सत्प्रवृत्तिं च कार्यन्ते, यथा वा धन-धान्य-भूम्याद्यर्थं परस्परं विवदमाना बहवोऽप्यर्थि प्रत्यर्थिलक्षणा व्यवहारिणः सम्यग् न्यायदर्शिना केनाप्युदासीनेन युक्तिभिर्विवादकारणान्यपनीय एकत्र मील्यन्ते, सन्मार्गं च ग्राह्यन्ते, तथेहापि परस्परविरुद्धान् बहूनपि नयान् सम्यग्ज्ञानी जैनसाधुस्तेषां सावधारणतालक्षणं विरोधकारणमपनीयैकत्र मीलयति, सावधारणत्वे च मिथ्यात्वकारणेऽपनीते तान् सम्यग्रूपतां ग्राहयति। प्रचुरविषलवा अपि हि प्रौढमन्त्रवादिना निर्विषीकृत्य कुष्ठादिरोगिणो दत्ता अमृतरूपतां प्रतिपद्यन्त एवेति ॥ २२६७ ॥

प्रत्येकावस्थायामेकांशग्राहित्वात् समुदिता अपि कथं ते वस्तुगमकाः? इत्याह—

गमगत्तणाओ गमग च्चिय वत्थुणो सुयाइ व्व। सव्वे समत्तगमगा केवलमिव सम्मभावम्मि ॥२२६८॥

(देशगमकत्वाद् गमका एव वस्तुनः श्रुतादिरिव। सर्वे समस्तगमकाः केवलमिव सम्यग्भावे ॥ २२६८ ॥)

इह नया वस्तुनस्तावत् सामान्येन गमका अवबोधकाः प्रापका इति पक्षः, तद्देशगमकत्वात्। ननु वस्तुनो देशमात्रमेव प्रत्येकममी तत्कथं वस्तुगमका उच्यन्ते? इत्याह— श्रुतादिवत्। इदमुक्तं भवति—घटादीनां रूपमात्रमेव चक्षुर्गृह्णाति, न रसादिधर्मान्;

पर्वतादीनां चार्वाग्देशमात्रमेव गृह्णाति न परभागमिति, एवं देशग्राहकमपि सद् वस्तु गमयत्येव, एवं नया अपि । किञ्च, एत एव सर्वे नया मिथ्यात्वापगमेन सम्यक्त्वसद्भावे क्रमेण विशुध्यमानाः सर्वावरणप्रतिबन्धाभावात् समस्तवस्तुगमका भवन्ति, केवलज्ञानमिवेति ॥२२६८॥

आह—ननु यदि ते प्रत्येकमपि वस्तुगमकाः, तर्हि मिथ्यादृष्टयः कथम् ? इत्याह—

जमणेगधम्मणो वत्थुणो तदंसे च सव्वपडिवत्ती । अन्ध व्व गयावयवे तो मिच्छद्दिट्ठिणो वीसु ॥ २२६९ ॥

(यदनेकधर्मणो वस्तुनस्तदंशे च सर्वप्रतिपत्तिः । अन्धा इव गजावयवे ततो मिथ्यादृष्टयो विष्वक् ॥ २२६९ ॥)

यद् यस्मादनेकधर्मस्यानेक(प्र०.. स्यानन्त)धर्मात्मकस्य वस्तुनस्तदंशेऽपि गृहीतेऽनित्यत्वाद्येकधर्ममात्रेऽपि परिच्छिन्ने बौद्धादेर्नयवादिनः 'समस्तं वस्तु मया गृहीतम्' इत्येवंभूता प्रतिपत्तिर्भवति । ततस्तस्माद् विष्वक् पृथगेकैकशो मिथ्यादृष्टयः, विपर्यस्तबुद्धित्वात्, एकस्मिन् पुच्छ-पादाद्यवयवे समस्तगजप्रतिपत्तारोऽन्धा इवेति ॥ २२६९ ॥ समुदिता अपि तर्हि कथं ते सम्यग्दृष्टयः ? इत्याह—

जं पुण समत्तपज्जायवत्थुगमग त्ति समुदिया तेणं। सम्मत्तं चक्खुमओ सव्वगयावयवगहणे व्व २२७०

(यत् पुनः समस्तपर्यायवस्तुगमका इति समुदितास्तेन । सम्यक्त्वं चक्षुष्मन्तः सर्वगजावयवग्रहण इव ॥ २२७० ॥)

यस्मात् तु समुदिता नयाः समस्ताः पर्याया यस्य वस्तुनस्तत् समस्तपर्यायं वस्तु तस्य गमकाः ज्ञापका भवन्ति, तेन ते सम्यक्त्वं सम्यग्वादिनो व्यपदिश्यन्ते । यथा समस्तगजावयवग्रहणे सर्वगजावयवसमुदायात्मकगजवादिनश्चक्षुष्मन्तः । निरवधारणोऽपरनयसापेक्षः स्यात्पदलाञ्छित एकोऽपि नयः सम्यग्वादी, ये तु सावधारणा अन्योन्यमनपेक्षाः स्यात्पदालाञ्छितास्ते बहवोऽपि समुदिता मिथ्यादृष्टय एवेतीह तात्पर्यम् । अत एव ये सावधारणास्ते बहवोऽपि समुदितव्यपदेशं न लभन्ते, तत्त्वतस्तेषामसमुदितत्वात् । निरवधारणास्तु नयाः पृथगपि स्थिताः परस्परं सापेक्षत्वेन समुदिता भण्यन्त इति ॥ २२७० ॥ दृष्टान्तान्तरेणापि समुदितानां समस्तवस्तुगमकत्वं समर्थयन्नाह—

समत्तवत्थुगमगा वीसुं रयणावलीए मणउ व्व। सहिया समत्तगमगा मणओ रयणावलीए व्व २२७१

(न समस्तवस्तुगमका विष्वग् रत्नावल्या मणय इव । सहिताः समस्तगमका मणयो रत्नावल्या इव ॥ २२७१ ॥)

न समस्तवस्तुगमकाः पृथग्भूता नयाः, परस्परनिरपेक्षत्वात्, पृथक्स्थितरत्नावलीव्यपदेशानर्हमणय इव । त एव समुदिताः समस्तवस्तुगमकाः, यथास्थानविनियोगेन परस्परसापेक्षत्वात्, एकसूत्रक्रमप्रोतरत्नावलीमणय इवेति ॥२२७१॥ अथ परस्परं विवदमानान् नयान् समीक्ष्य ये मुह्यन्ति, 'न किञ्चिदिह परस्परं मिलति' इत्यादिभाषणतः समयाशातनां च कुर्वन्ति, तदुपदेशगर्भमुपसंहरन्नाह—

एवं सविसयसच्चे परविसयपरंमुहे तए नाउं । नेएसु न संमुज्झइ न य समयासायणं कुणइ ॥२२७२॥

(एवं स्वविषयसत्यान् परविषयपराङ्मुखान् तान् ज्ञात्वा । ज्ञेयेषु न संमुह्यति न च समयाशातनां करोति ॥ २२७२ ॥)

एवमुक्तप्रकारेण यो यस्य द्रव्यास्तिकायादिनयस्यात्मीयो नित्यत्वादिको विषयस्तन्मात्रप्रतिपादने सत्योऽवितथो नयः, परस्य तु पर्यायास्तिकादिनयस्य योऽनित्यत्वादिको विषयस्तत्र पराङ्मुख, न तं निराकरोति, निरवधारणत्वेन सम्यग्नयत्वात्, नापि तं स्थापयति, नयत्वेनैकांशग्राहित्वादित्यर्थः। एवंभूतान् सर्वानपि नयान् ज्ञात्वाऽन्योन्यरूपतया तेषां स्वविषयप्रतिपादनेऽपि नयविधिज्ञः साधुर्ज्ञेयेषु वस्तुषु न मुह्यति, न दोलायमानमानसो भवति। नापि निन्दादिभिः समयाशातनां विधाय मिथ्यात्वमुपगच्छति, किन्तु 'कथञ्चिदेतदप्यस्ति कथञ्चिदिदमपि च घटते' इत्यादिरूपतया नयान् विषयविभागेन व्यवस्थाप्य वस्त्वर्थं गमयतीति ॥२२७२॥

सम्यग्नयाः स्वविषय-सत्याः परविषयो-दासीनाः

नन्वनेन समोहहेतुना नयविचारेण मूलत एव किं प्रयोजनम्? इत्याह—

अत्थं जो न समिक्खइ निक्खेव-नय-प्पमाणओ विहिणा। तस्साजुत्तं जुत्तं जुत्तमजुत्तं व पडिहाइ २२७३.

रसमयगनयमयं तप्पडिवक्खनयओ निवत्तेज्जा। समए व परिग्गहियं परेण जं दोसबुद्धीए ॥२२७४॥

(अर्थं यो न समीक्षते निक्षेप-नय प्रमाणतो विधिना। तस्यायुक्तं युक्तं युक्तमयुक्तं वा प्रतिभाति ॥ २२७३ ॥)

(परसमयैकनयमतं तत्प्रतिपक्षनयतो निवर्तयेत्। समये वा परिगृहीतं परेण यद् दोषबुद्ध्या ॥ २२७४ ॥)

यो नाम स्थापनादिद्वारेण, तथा नैगमादिनयैः, प्रत्यक्षादिभिश्च प्रमाणैरर्थं सूक्ष्मेक्षिकया विचार्य न समीक्षते न परिभावयति, तस्याविचारितरमणीयतयाऽयुक्तं युक्तं प्रतिभाति, युक्तमपि चाज्ञतयाऽयुक्तं प्रतिभाति। अतः कर्तव्यो नयविचारः। किञ्च, बौद्धादिपरसमयस्यैकरूपमनित्यत्वादिप्रतिपादकस्यर्जुसूत्रादिकनयस्य यन्मतं तद् नयविधिज्ञः साधुः 'तप्पडिवक्खनयउ त्ति' तस्यानित्यत्वादिप्रतिपादकनयस्य प्रतिपक्षभूतो नित्यत्वादिप्रतिपादको यो द्रव्यास्तिकादिनयस्तस्मात् ततो निवर्तयेद् निराकुर्यात्। अथवा, समये स्वसिद्धान्ते जैनागमेऽपीत्यर्थः, यदज्ञान-द्वेषादिदोषकलुषितेन परेण दोषबुद्ध्या किमपि जीवादिकं वस्तु परिगृहीतं भवति तदपि नयविधिज्ञो निवर्तयेत्— नयोक्तिभिर्गुणरूपतया तत् स्थापयेदित्यर्थः। अस्मात् कर्तव्यो नयविचारः। इति गाथाद्वयार्थः ॥२२७३–२२७४॥

आह— किं सर्वत्र सर्वदा सर्वोऽपि कर्तव्यो नयविचारः? । न, इत्याह—

दिट्ठिवाए परूवणा सुत्त-अत्थकहणाए। इह पुण अणब्भुवगमो अहिगारो तीहिं ओसन्नं ॥२२७५॥

नय विचारः ... कार्यः

(नयैर्दृष्टिवादे प्ररूपणा सूत्रा ऽर्थकथनायाम्। इह पुनरनभ्युपगमोऽधिकारस्त्रिभिरुत्सन्नम् ॥ २२७५ ॥

नयैर्नैगमादिभिर्नयैः सप्रभेदैर्दृष्टिवादे सर्ववस्तुप्ररूपणा सूत्रार्थकथना च 'क्रियते' इति शेषः। इह पुनः कालिकश्रुतेऽनभ्युपगमो ऽमीषां नयैर्व्याख्या कार्या। यदि च श्रोत्रपेक्षया नयविचारः क्रियते तदा त्रिभिराद्यैरुत्सन्नं प्रायेणात्राधिकारः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥

॥२२७५॥ किमिति त्रिभिरेवाद्यनयैरिहाधिकारो न शेषैः? इत्याह—

संववहारो ववहारंतेहिं तिहिं य जं लोए। तेण परिकम्मणत्थं कालियसुत्ते तदहिगारो ॥२२७६॥

(अथ सव्यवहारो व्यवहारान्नैस्त्रिभिश्च यल्लोके। तेन परिकर्मणार्थं कालिकसूत्रे तदधिकार ॥ २२७६ ॥)

सुगमा, नवरं शिष्यमतिपरिकर्मणार्थं तैः स्थूलसव्यवहारार्थप्रतिपादकैरेव नैगम-संग्रह-व्यवहारनयैरिहाधिकारः ॥ इति गाथार्थः ॥ ॥२२७६॥ आह— नन्विह पुनर्नाभ्युपगम इत्यभिधाय पुनस्त्रिनयानुज्ञा किमर्थम्? इत्याह—

'निशेपा० भागः—२

नत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि। आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया। ॥२२७७॥

अथ नयविचारनिषेधः?

(नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित्। आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात् ॥ २२७७ ॥)

सूत्रमर्थो वा नास्ति जिनमते नयैर्विहीनं किञ्चिदपि, तथाप्याचार्य-शिष्याणां मतिमान्द्यापेक्षया सर्वनयविचारनिषेधः कृतः। निर्मलमतिं श्रोतारं पुनरासाद्य नयविशारदः सूरिः समनुज्ञातमाद्यनयत्रयं शेषान् वा नयान् ब्रूयात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२७७॥ अत्र भाष्यम्—

भासिज्ज वित्थरेण वि नयमयपरिणामणासमत्थम्मि। तदसत्ते परिकम्मणमेगनएणं पि वा कुज्जा ॥२२७८॥

(भाषेत विस्तरेणापि नयमतपरिणामनासमर्थे। तदसत्त्वे परिकर्मणामेकनयेनापि वा कुर्यात् ॥ २२७८ ॥)

सुगमा, नवरं वाशब्दाद् नयद्वयेन त्रयेण वा शिष्यमतिपरिकर्मणां कुर्यात्, तथाविधमतिमान्द्ये तु नैकमपि नयं भाषेत, इत्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ २२७८ ॥

॥ तदेवमुक्तं नयद्वारम् ॥

नय-समवतारद्वारम्

अथ समवतारद्वारमुच्यते। क एतेषां नयानां समवतारः? क वाऽनवतारः? इति संशयापनोदार्थमाह—

मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं। अपुहत्ते समोयारो नत्थि पुहत्ते समोयारो ॥२२७९॥

(मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्तीह। अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥२२७९॥)

मूढा अविभागस्था नया यत्र तद् मूढनयं तदेव मूढनयिकम्। किं तत्?। कालिकं श्रुतं— काले प्रथम-चरमपौरुषीलक्षणे कालग्रहणपूर्वकं पठ्यत इति कालिकम्, तत्र न नयाः समवतरन्ति— अत्र प्रतिपदं न भण्यन्त इत्यर्थः। क पुनस्तर्ह्येषां समवतार आसीत्, कदा वाऽसमवतारस्तेषामभूत्? इत्याह— 'अपुहत्ते इत्यादि'। चरणकरणानुयोग-धर्मकथानुयोग-गणितानुयोग-द्रव्यानुयोगानामपृथग्भावोऽपृथक्त्वं प्रतिसूत्रमविभागेन वक्ष्यमाणविभागाभावेन प्रवर्तनं प्ररूपणामित्यर्थस्तस्मिन्नपृथक्त्वे नयानां विस्तरेणासीत् समवतारः। चरणकरणाद्यनुयोगानां पुनर्वक्ष्यमाणलक्षणे पृथक्त्वे नास्ति समवतारो नयानाम्। भवति वा कश्चित् पुरुषापेक्षोऽसौ ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२७९॥

भाष्यव्याख्या—

अविभागत्था मूढा नय त्ति मूढनइयं सुयं तेण । न समोयरंति संता वि पइपयं जं न भण्णंति ॥२२८०॥
अपुहत्तमेगभावो सुत्ते सुत्ते सवित्थरं जत्थ । भण्णंतणुओगा चरण-धम्म-संखाण-दव्वाणं ॥२२८१॥
तत्थेव नयाणं पि हु पइवत्थुं वित्थरेण सव्वेसिं । देसिंति समोयारं गुरवो, भयणा पुहत्तम्मि ॥२२८२॥
एगो च्चिय देसिज्जइ जत्थणुओगो न सेसया तिण्णि । सन्ता वि तं पुहत्तं तत्थ नया पुरिसमासज्ज ॥२२८३॥

(अविभागस्था मूढा नया इति मूढनयिकं श्रुतं तेन । न समवतरन्ति सन्तोऽपि प्रतिपदं यद् न भण्यन्ते ॥ २२८० ॥)
(अपृथक्त्वमेकभावः सूत्रे सूत्रे सविस्तरं यत्र । भण्यन्तेऽनुयोगाश्चरण धर्म-सङ्ख्यान द्रव्याणाम् ॥ २२८१ ॥)
(तत्रैव नयानामपि खलु प्रतिवस्तु विस्तरेण सर्वेषाम् । दिशन्ति समवतारं गुरवो, भजना पृथक्त्वे ॥ २२८२ ॥)
(एक एव दिश्यते यत्रानुयोगो न शेषकास्त्रयः । सन्तोऽपि तत् पृथक्त्वं तत्र नयाः पुरुषमासाद्य ॥ २२८३ ॥)

चतस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं प्रथमगाथोत्तरार्धे यद् यस्मात् सन्तोऽपि प्रतिपदं न भण्यन्ते, अतो न समवतरन्तीत्युच्यते । अपृथक्त्वं किमुच्यते ? इत्याह–एकभावः । एकभावमेव विवृणोति–'सुत्ते सुत्ते इत्यादि' यत्र सूत्रे सूत्रेऽनुयोगा व्याख्यानानि भण्यन्ते । केषाम् ? इत्याह– 'चरणेत्यादि' । सङ्ख्यानं गणितमुच्यते । ततश्चेदमत्र हृदयम्– यत्रैकैकस्मिन् सूत्रे चरणकरणानुयोगः, धर्मकथानुयोगः, गणितानुयोगः, द्रव्यानुयोगश्चैते सविस्तरं चत्वारोऽपि व्याख्यायन्ते, न तु वक्ष्यमाणेन पार्थक्येन 'तदपृथक्त्वम्' इति शेषः । 'तत्थेव' त्ति तत्रैव... पृथक्त्वं पृथक्त्वं तु किमुच्यते ? इत्याह– 'एगो चिये'त्यादि इदं च 'कालियसुयं च' इत्यादिवक्ष्यमाणगाथायां व्यक्तीभविष्यतीति ॥ २२८०–२२८१–२२८२–२२८३ ॥

आह– कियन्तं कालं यावत् पुनरिदमपृथक्त्वमासीत् ? कुतो वा पुरुषविशेषादारभ्य पृथक्त्वमभूत् ? इत्याह—

जावं ति अज्जवइरा अपुहत्तं कालियाणुओगस्स । तेणारेण पुहत्तं कालियसुय दिट्ठिवाए य ॥२२८४॥

(यावदित्यार्यवैरा अपृथक्त्वं कालिकानुयोगस्य । तेनाऽऽरतः पृथक्त्वं कालिकश्रुते दृष्टिवादे च ॥ २२८४ ॥)

यावदार्यवैरा गुरवो महामतयस्तावत् कालिकश्रुतानुयोगस्यापृथक्त्वमासीत्, तदा व्याख्यातॄणां श्रोतॄणां च तीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । [illegible]ग्रहणं च प्राधान्यख्यापनार्थम्, अन्यथोत्कालिकेऽपि सर्वत्र प्रतिसूत्रं चत्वारोऽप्यनुयोगास्तदानीमासन्नेवेति । तदाऽऽरत आर्य-[illegible]तेभ्यः समारभ्य कालिकश्रुते दृष्टिवादे चानुयोगानां पृथक्त्वमभूत् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२२८४॥ भाष्यम्—

अतिव्याप्त्याऽपवादद्वयोऽतिपरिणामाः । सम्यक्परिणतजिनवचनास्तु मध्यस्थवृत्तयः परिणामाः । तत्र येऽपरिणामास्ते नयानां यः स्वः स्व आत्मीय आत्मीयो विषयः 'ज्ञानमेव श्रेयः क्रिया चाश्रेयः' इत्यादिकस्तमश्रद्दधानाः । ये त्वतिपरिणामास्तेऽपि यदैकैकेन नयेन क्रियादिकं वस्तु प्रोक्तं तदेव तन्मात्रं प्रमाणतया गृह्णन्त एकान्तनित्यादिवस्तुप्रतिपादकनयानां च परस्परविरोधं मन्वाना मिथ्यात्वं मा गच्छेयुः । येऽप्युक्तस्वरूपाः परिणामाः शिष्यास्ते यद्यपि मिथ्यात्वं न गच्छन्ति तथापि विस्तरेण नयैर्व्याख्यायमानैर्ये सूक्ष्माः सूक्ष्मतराश्च तद्भेदास्तान् ग्रहीतुमशक्ता असमर्था भवेयुरिति मत्वा तत आर्यरक्षितसूरिभिः 'कालिक'-इत्युपलक्षणत्वात् सर्वस्मिन्नपि श्रुते नयविभागो विस्तरव्याख्यारूपो न कृतः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २२८९-२२९०-२२९१-२२९२-२२९३ ॥

कः पुनरयं चरणकरणाद्यनुयोगानां श्रुतविभागः ? इत्याह—

कालियसुयं च इसिभासियाइं तइओ य सूरपन्नत्ती। सव्वो य दिट्ठिवाओ चउत्थओ होइ अणुओगो ॥ कुत्र कोऽनुयोगः ?

जं च महाकप्पसुयं जाणि अ सेसाणि छेअसुत्ताणि। चरणकरणाणुओगो त्ति कालियत्थे उवगयाणि ॥

(कालिकश्रुतं चर्षिभाषितानि तृतीयश्च सूरप्रज्ञप्तिः । सर्वश्च दृष्टिवादश्चतुर्थको भवत्यनुयोगः ॥ २२९४ ॥)

(यच्च महाकल्पश्रुतं यानि च शेषाणि च्छेदसूत्राणि । चरणकरणानुयोग इति कालिकार्थं उपगतानि ॥ २२९५ ॥)

इहैकादशाङ्गरूपं सर्वमपि श्रुतं कालग्रहणादिविधिनाऽधीयत इति कालिकमुच्यते । तत्र प्रायश्चरण-करणे एव प्रतिपाद्येते । अत आर्यरक्षितसूरिभिस्तत्र चरणकरणानुयोग एव कर्तव्यतयानुज्ञातः, न तु सन्तोऽपि शेषा धर्मकथाद्यनुयोगास्त्रय इति, अतोऽनुयोगतद्वतोरभेदोपचारात् कालिकश्रुतं प्रथमश्चरणकरणानुयोगो व्यपदिश्यते । तथा, ऋषिभाषितान्युत्तराध्ययनानि, तेषु च नमि-कपिलादिमहर्षीणां सम्बन्धीनि प्रायो धर्माख्यानकान्येव कथ्यन्त इति धर्मकथानुयोग एव तत्र व्यवस्थापितः । सूर्यप्रज्ञप्त्यादौ तु चन्द्र-सूर्य-ग्रह-नक्षत्रादिचारगणितमेव प्रायः प्रतिपाद्यत इति तत्र गणितानुयोग एव व्यवस्थापितः । दृष्टिवादे तु सर्वस्मिन्नपि चालना-प्रत्यवस्थानादिभिर्जीवादिद्रव्याण्येव प्रतिपाद्यन्ते, तथा सुवर्ण-रजत-मणि-मौक्तिकादिद्रव्याणां च सिद्धयोऽभिधीयन्त इति द्रव्यानुयोग एव तत्र निरूपित इति । एवं चत्वारोऽप्यनुयोगाः श्रुतभेदेन स्थापिताः, प्रतिग्रन्थं तत्करणं निषिद्धमित्यर्थः । ऋषिभाषितानि धर्मकथानुयोग इत्युक्तम्, ततश्च महाकल्पश्रुतादीनामपि दृष्टिवादादुद्धृत्य महर्षिभिः प्रतिपादितत्वेनर्षिभाषितत्वाद् धर्मकथानुयोगत्वप्रसङ्गे चरणकरणानुयोगत्वप्रतिपादनार्थमाह— 'जं चेत्यादि' यच्च महाकल्पश्रुतं, यानि च शेषाणि कल्पादीनि च्छेदसूत्राणि तान्यपि सर्वाणि चरणकरणानुयोग इति मन्तव्यानि । कुतः ? । यस्मात् तान्यपि कालिकार्थे उपगतानि कालिकश्रुतेऽन्तर्भूतानीत्यर्थः । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २२९४-२२९५ ॥

तत्र 'नाऊण पवयणं' इत्यादिवक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वन्नाह—

एवं विहियपुहत्तेहिं रक्खियज्जेहिं पूसमित्तम्मि । ठविए गणिम्मि किर गोट्ठमाहिलो पडिनिवेसेणं ।२२९६
मिच्छत्तोदयओ सत्तमओ निण्हवो समुप्पण्णो । के अन्ने छ ऽभणिए पसंगओ निण्हउप्पत्ती ।२२९७।

(एवं विहितपृथक्त्वै रक्षितार्यै पुष्पमित्रे । स्थापिते गणिनि किल गोष्ठामाहिल प्रतिनिवेशेन ॥ २२९६ ॥)
(स मिथ्यात्वोदयत सप्तमको निह्नव समुत्पन्न । केऽन्ये षड् भणिता प्रसङ्गतो निह्नवोत्पत्ति ॥ २२९७ ॥)

गोष्ठामाहिल निह्नवत्व-हेतुः

एवमुक्तप्रकारेण निहितानुयोगपृथक्त्वैरार्यरक्षितसूरिभिर्दिव यियासुभिर्घृत-तैल-वल्लघटादिप्ररूपणा सकलगच्छसमक्षं निधाय दुर्बलिका-पुष्पमित्रे गणिन्याचार्ये स्थापिते यो मथुरानगर्यामन्यतीर्थिकेन सह 'वचस्वी' इति कृत्वा वाददानार्थं (प्र० विवादार्थं) सूरिभिर्निज-मातुलको गोष्ठामाहिलः प्रेषित आसीत्, स यशःशेषेषु सूरिषु प्रतिवादिन जित्वा समागतः सन् 'मामेवभूत वचस्विनं परित्यज्यान्योऽयमृपि-मूकरुल्पः सूरिभिराचार्य उपवेशितः, तत्पश्य कीदृश तैः कृतम्' इत्यभिप्रायतः, तथा ता च घृतघटादिप्ररूपणा श्रुत्वा प्रतिनिवेशेन गाढा-नुशयेन यो मिथ्यात्वोदयो जातस्तस्मात् स गोष्ठामाहिलः सप्तमो निह्नवः समुत्पन्नः । ननु यद्ययं सप्तमः, तर्हि केऽन्ये षड् ? इत्याशङ्क्य प्रसङ्गतो निह्नवोत्पत्तिर्भण्यते । इत्येका प्रस्तावना ॥ २२९६-२२९७ ॥ अथवा, अन्यथाऽभिधीयते, तद्यथा—

गुरवः कथं न निह्नवाः ?

अहवा चोएइ नयाणुओगनिण्हवणओ कहं गुरवो । न हि निण्हवत्ति, भण्णइ जओ न जंपंति नत्थि त्ति ॥
न य मिच्छभावणाए वयंति; जो पुण पयं पि निण्हवइ । मिच्छाभिनिवेसाओ स निण्हवो बहुरयाइ व्व ॥

(अथवा नोदयति नयानुयोगनिह्नवनत कथ गुरव । न हि निह्नवा इति, भण्यते यतो न जल्पन्ति न सन्तीति ॥ २२९८ ॥)
(न च मिथ्याभावनया वदन्ति य पुन पदमपि निह्नुते । मिथ्याभिनिवेशात स निह्नवो बहुरतादिरिव ॥ २२९९ ॥)

अथवेति प्रस्तावनान्तरसूचकः । परः प्रेरयति— ननु नयानुयोगनिह्नवात् कथमार्यरक्षितगुरवो न निह्नवा भण्यन्ते ? । अत्रोत्तरम्— यतो 'न सन्ति नयानुयोगाः' इति ते न जल्पन्ति, नापि मिथ्यात्वभावनया मिथ्याभिनिवेशेन ते किञ्चिद् वदन्ति । किन्तु प्रवचनहितार्थमेव नयानुयोगगोपन तैर्विहितम् । यः पुनर्मिथ्याभिनिवेशादेकमपि जिनोक्त पद निह्नुते स बहुरतादिवज्जमाल्यादिवद् निह्नव एवेति ॥ २२९८-२२९९ ॥ के पुनस्ते बहुरतादय ? इत्याह—

निह्नव-मतानि

बहुरय पएस अव्वत्त सामुच्छा दुग तिग अबद्धिआ चेव । एएसिं निग्गमणं वोच्छामि अहाणुपुव्वीए २३००

(बहुरता प्रदेशा अव्यक्ता सामुच्छेदा द्वैक्रियास्त्रैराशिका अबद्धिकाश्चैव । एतेषा निर्गमनं वक्ष्येऽथानुपूर्व्या ॥ २३०० ॥)

'बहुरय त्ति' एकस्मिन् क्रियासमये वस्तु नोत्पद्यते, किन्तु बहुभिः क्रियासमयैः इत्यभ्युपगमाद् बहुषु समयेषु रताः सक्ता बहुरता (ग्रं०-२००००) दीर्घकालवस्तुप्रभवप्ररूपका इत्यर्थः । 'पएस त्ति' पूर्वपदलोपाज्जीवप्रदेशा इति द्रष्टव्यम्, यथा वीरो महावीर इति । एक एव

तत्र च तैन्दुकाभिधानोद्याने कोष्टक-
पञ्चशतसाधुपरिवृतो निर्गतः श्रीमन्महावीरान्तिकात्। ग्रामानुग्रामं च पर्यटन् गतः श्रावस्तीनगर्याम्। नाम्नि चैत्ये स्थितः। ततश्च तत्र तस्यान्त-प्रान्ताहारैस्तीव्रो रोगातङ्कः समुत्पन्नः। तेन च न शक्नोत्युपविष्टः स्थातुम्। ततो श्रमणान्- 'मदर्थमिदं शीघ्रमेव संस्तारकमास्तृणीत येन तत्र तिष्ठामि'। ततस्तैः कर्तुमारब्धोऽसौ। गाढं च दाहज्वराभिभूतेन जमालिना पृष्टम्-'संस्तृतः संस्तारको नवा ?' इति साधुभिश्च संस्तृतप्रायत्वादर्धसंस्तृतेऽपि प्रोक्तम्- 'संस्तृत' इति। ततोऽसौ वेदनाविह्वलितचेता उत्थाय तत्र तिष्ठासुरर्धसंस्तृतं तद् दृष्ट्वा क्रुद्धः 'क्रियमाणं कृतम्' इत्यादि सिद्धान्तवचनं स्मृत्वा मिथ्यात्वमोहनीयोदयतो वक्ष्यमाणयुक्ति-भिर्वितथमिति चिन्तयामास। ततः स्थविरैर्वक्ष्यमाणाभिरेव युक्तिभिः प्रतिबोधितो यदा कथमपि न प्रतिबुध्यते तदा गतास्तं परित्यज्य भगवत्समीपं। अन्ये तु तत्समीप एव स्थिताः। सुदर्शनापि तदा तत्रैव श्रावकढङ्ककुम्भकारगृह आसीत्। जमाल्यनुरागेण च तन्मतमेव प्रपन्ना ढङ्कमपि तद् ग्राहयितुं प्रवृत्ता। ततो ढंकेन 'मिथ्यात्वमुपगतेयम्' इति ज्ञात्वा प्रोक्तम्- 'नेदृशं किमपि वयं जानीमः'। अन्यदा चापाकाग्निमध्ये मृद्भाजनोद्वर्तन परावर्तने कुर्वताऽङ्गारकमेकं प्रक्षिप्य तत्रैव प्रदेशे स्वाध्यायं कुर्वत्याः सुदर्शनायाः संघाट्येकदेशो दग्धः। ततस्तया प्रोक्तम्- 'श्रावक! किं त्वया मदीयसंघाटी दग्धा ?'। तेनोक्तम्- 'ननु दह्यमानमदग्धम्' इति भवतां सिद्धान्तः, ततः कथं केन त्वदीया संघाटी दग्धा ?'। इत्यादि तदुक्तं परिभाव्य संबुद्धाऽसौ सम्यक् प्रेरिताऽस्मि' इत्यभिधाय मिथ्या दुष्कृतं ददाति। जमालिं च गत्वा प्रज्ञापयति। यदा चासौ कथमपि न प्रज्ञाप्यते तदाऽसौ सपरिवारा, शेषसाधुवर्गश्चैकाकिनं जमालिं मुक्त्वा भगवत्समीपं जग्मुः। जमालिस्तु बहुजनं व्युद्ग्राहयन्नालोचितप्रतिक्रान्तः कालं कृत्वा किल्बिषिकदेवेषूत्पन्नः। व्याख्याप्रज्ञप्त्यागमाच्चैतच्चरितं विस्तरतोऽवसेयमिति। एष सङ्ग्रहगाथाभावार्थः। अक्षरगमनिका त्वियम्—'जेट्ठा सुदंसण जमालिणोज्ज त्ति' ज्येष्ठा, सुदर्शना, अनवद्याङ्गीति जमालिगृहिणीनामानि। अन्ये तु व्याचक्षते-'ज्येष्ठा महती सुदर्शना नाम भगवतः श्रीमन्महावीरस्य भगिनी तस्याः पुत्रो जमालिः, अनवद्याङ्गी नाम भगवतो दुहिता जमालिगृहिणी' इति। श्रावस्त्या नगर्यां तैन्दुकोद्याने 'जमालिनिह्नववृष्टिरुत्पन्ना' इति वाक्यशेषः। तत्र पञ्च शतानि साधूनां, सहस्रं चार्यिकाणाम्, एतेषां मध्ये यः स्वयं न प्रतिबुद्धस्तं जमालिं मुक्त्वा ढङ्केन प्रतिबोधितः॥ इति निर्युक्तिगाथासङ्क्षेपार्थः॥ २३०७॥

अथ भाष्यकारो येन विप्रतिपत्त्यभिप्रायेण जमालिर्निह्नवो जातस्तं प्रकटयन्नाह—

सक्खं चिय संथारो न कज्जमाणो कउ त्ति मे जम्हा। बेइ जमाली सव्वं न कज्जमाणं कयं तम्हा ॥२३०८॥ 'क्रियमाणं-कृतं ? कृतं वा कृतम्?' -चर्चा

(साक्षादेव संस्तारो न क्रियमाणः कृत इति मम यस्मात्। ब्रवीति जमालिः सर्वं न क्रियमाणं कृतं तस्मात्॥ २३०८॥)

'मे जम्ह त्ति' यस्मात् मम साक्षात् प्रत्यक्षमेवेदं वृत्तं यदुत- कम्बलास्तरणरूपः संस्तारकः क्रियमाणो न कृतः संस्तीर्यमाणो न संस्तृतः। तस्माज्जमालिर्ब्रवीति- सर्वमपि वस्तु क्रियमाणं कृतं न भवति, किन्तु कृतमेव कृतमुच्यते। ततो भगवत्यादिषु यदुक्तम्-

क्रियमाण-कृते दोषोद्भावनम्

"चलमाणे चलिए, उईरिज्जमाणे उईरिए, वेइज्जमाणे वेइए" (चल्यमाने चलितम्, उदीर्यमाणे उदीरितम्, वेद्यमाने वेदितम्। भगवत्या १-१) इत्यादि, तत् सर्वं मिथ्येत्यभिप्राय इति ॥ २३०८ ॥ अपिच, क्रियमाणकृताभ्युपगमे बहवो दोषाः। क एते ? इत्याह—

जस्सेह कज्जमाणं कयं ति तेणेह विज्जमाणस्स। करणकिरिया पवन्ना तहा य बहुदोसपडिवत्ती ॥२३०९॥

(यस्येह क्रियमाणं कृतमिति तेनेह विद्यमानस्य। करणक्रिया प्रपन्ना तथा च बहुदोषप्रतिपत्तिः ॥ २३०९ ॥)

इह यस्य वादिनः 'क्रियमाणं वस्तु कृतम्' इत्यभ्युपगमः, तेनेह विद्यमानस्य सतः करणरूपाः क्रियाः करणक्रियाः प्रतिपन्ना अङ्गीकृताः। तथा च सति वक्ष्यमाणानां बहूनां दोषाणां प्रतिपत्तिरभ्युपगमरूपा कृता भवतीति ॥ २३०९ ॥ तथाहि—

कयमिह न कज्जमाणं सब्भावाओ चिरंतनघडो व्व। अहवा कयं पि कीरइ कीरउ निच्चं न य समत्ती ॥२३१०॥

(कृतमिह न क्रियमाणं सद्भावाच्चिरन्तनघट इव। अथवा कृतमपि क्रियते क्रियतां नित्यं न च समाप्तिः ॥ २३१० ॥)

इह कृतं क्रियमाणं न भवतीति प्रतिज्ञा। सद्भावात्—कृतस्य विद्यमानत्वादिति हेतुः। चिरन्तनघटवदिति दृष्टान्तः। विपर्यये बाधकमाह– अथ कृतमपि क्रियत इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि नित्यमनवरतमेव क्रियताम्, कृतत्वाविशेषात्। एवं च सति न कदाचिदपि कार्यक्रियापरिसमाप्तिरिति ॥ २३१० ॥ किमेतावन्मात्रमेव दूषणम् ? नेत्याह—

किरियावेफल्लं ति य (प्र० चिय) पुव्वमभूयं च दीसए होंतं। दीसइ दीहो य जओ किरियाकालो घडाईणं ॥२३११॥

(क्रियावैफल्यमिति च पूर्वमभूतं च दृश्यते भवत्। दृश्यते दीर्घश्च यतः क्रियाकालो घटादीनाम् ॥ २३११ ॥)

यदि च क्रियमाणं कृतमिष्यते, तर्हि घटादिकार्यार्थं या मृन्मर्दन-चक्रभ्रमणादिका क्रिया तस्या वैफल्यं प्राप्नोति, तत्काले कार्यस्य कृतत्वाभ्युपगमात्। प्रयोगः–इह यत् कृतम्, तत्क्रिया निष्फलैव, यथा चिरनिष्पन्नघटे, कृतं चाभ्युपगम्यते क्रियाकाले कार्यम्, ततो निष्फला तत्र क्रियेति। किञ्च, क्रियमाणकृतवादिना, कृतस्य विद्यमानस्य क्रियेति प्रतिपादितं भवति। एवं च प्रत्यक्षविरोधः, यस्मादुत्पत्तिकालात् पूर्वमभूतमविद्यमानमेव कार्यं भवज्जायमानं दृश्यत उत्पत्तिकाले, तस्मात् क्रियमाणमकृतमेवेति। किञ्च, आरम्भक्रियासमय एव कार्यमुत्पद्यत इति तवाभ्युपगमः। एतच्चायुक्तम्। कुतः ? । यस्माद् घटादिकार्याणामुत्पद्यमानानां दीर्घ एव निर्वर्तनक्रियाकालो दृश्यत इति ॥ २३११ ॥

दृश्यतां नाम दीर्घः क्रियाकालः, परं घटादि कार्यमारम्भक्रियासमय एव शिवकादिकाले वा दृश्यत इति चेत्। तदयुक्तम्। कुतः ? इत्याह—

नारंभे च्चिय दीसइ न सिवादद्धाए दीसइ तदंते। तो नहि किरियाकाले जुत्तं कज्जं तदंतम्मि ॥२३१२॥

(नारम्भ एव दृश्यते न शिवाद्यद्धाया दृश्यते तदन्ते। ततो नहि क्रियाकाले युक्तं कार्यं तदन्ते ॥ २३१२ ॥)

यत्रैव समये प्रारभ्यते तत्रैव निष्पद्यत इत्यनुभूयते । तदेतत् कथम् ? इत्याह—

पइसमयकज्जकोडीनिरवेक्खो घडगयाहिलासो सि । पइसमयकज्जकालं थूलमइ ! घडम्मि लाएसि २३१८

(प्रति समयकार्यकोटीनिरपेक्षो घटगताभिलाषोऽसि । प्रतिसमयकार्यकालं स्थूलमते ! घटे लगयसि ॥ २३१८ ॥)

हन्त ! यद्यपि प्रतिसमयमन्यान्यरूपाः कार्यकोटयस्तत्रोत्पद्यन्ते, तथापि तन्निरपेक्षस्त्व–निष्प्रयोजनत्वेनाविवक्षितत्वादुत्पद्यमाना अपि तास्त्व न गणयसीत्यर्थः । कुतः ? । यस्माद् घटगताभिलाषोऽसि, सप्रयोजनत्वेन तस्यैव प्रधानतया विवक्षितत्वात् । 'घट इहोत्पत्स्यते' इत्येवं तत्र तवाभिलाषः, अत प्रतिसमयकार्यकोटीनामदर्शकत्वेन स्थूलमते ! प्रतिसमयकार्यसम्बन्धिनमपि काल सर्वमपि घटे लगयसि–सर्वोऽप्ययं घटोत्पत्तिकालः' इत्येवमध्यवस्यसि त्वमित्यर्थः, अतो मिथ्यानुभवोऽयं तवेत्यभिप्रायः, एकसामयिक एव घटोत्पत्तिकाले बहुसामयिकत्वग्रहणेन प्रवृत्ते । आह– ननु प्रतिसमय कार्यकोटय उत्पद्यमानास्तत्र न काश्चन संवेद्यन्ते, किन्त्वपान्तराले शिवक-स्थास-कोशादीनि कानिचिदेव कार्याणि संवेद्यन्ते । सत्यम्, किन्तु स्थूलान्येव शिवकादिकार्याणि, यानि तु प्रतिसमयभावीनि सूक्ष्मकार्याणि तानि छद्मस्थो व्यक्त्या नावधारयितुं शक्नोति, परं प्रतिसमयकार्याणां ग्राहकाण्यनन्तसिद्धकेवलिना ज्ञानान्युत्पद्यन्ते तान्यपि तत्रापान्तराले कार्याण्येव, इति घटन्त एव प्रतिसमय कार्यकोटय इति ॥ २३१८ ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

को चरमसमयनियमो पढमे च्चिय तो न कीरए कज्जं ? । नाकारणं ति कज्जं तं चेवं तम्मि से समए २३१९

(कश्चरमसमयनियम प्रथम एव ततो न क्रियते कार्यम् ? । नाकारणमिति कार्यं तदेव तस्मिंस्तस्य समये ॥ २३१९ ॥)

ननु यदि कार्यस्य दीर्घः क्रियाकालो नेष्यते, किन्त्वेकसामयिक एव, तर्हि कोऽयं चरमसमयनियमो येन तत्रैवोत्पद्यते घटादिकार्यम्–न यत्र प्राक् नियम इत्यर्थः । तत एतन्नियमाभावात् किं प्रथमसमय एव कार्यं न क्रियते ?– अपि तु क्रियत एवेति काका नीयते । अत्रोत्तरमाह– अकारणं कार्यं न भवति, तच्चान्त्यसमय एव 'से' तस्य घटस्य कारणमस्ति, न तु प्रथमसमये, अतः कथं तत्रोत्पद्यते ? । अन्वय-व्यतिरेकसमधिगम्यो हि कार्य कारणभाव , अन्वय-व्यतिरेकाभ्या चान्त्यसमय एव घटादेः कारण लक्ष्यत इति तत्रैव तदुत्पद्यत इति युक्त एव चरमसमयनियम इति ॥ २३१९ ॥ अथोपसंहरन्स्तात्पर्यमाह—

तेणेह कज्जमाणं नियमेण कयं कयं तु भयणिज्जं । किंचिदिह कज्जमाणं उवरयकिरियं च हुज्जाहि ॥२३२०॥

(तेनेह क्रियमाणं नियमेन कृतं कृत तु भजनीयम् । किञ्चिदिह क्रियमाणमुपरतक्रियं च भवेत् ॥ २३२० ॥)

तेनोक्तप्रकारेण क्रियमाणं वर्तमानक्रियाक्षणभावि कार्यं नियमेन कृतमेवोच्यते, यत्तु कृत तद् भजनीयं विकल्पनीयम् । कथम् ? इत्याह–किञ्चिदिह कृत क्रियाप्रक्रमकालभावि क्रियमाणमुच्यते, अन्यत् तूपरतक्रियं चक्राद्यवतीर्णं कृतं घटादिकार्यं न क्रियमाणमुच्यते,

प्रतिसमयं
कार्यकोटय

चरमसमये
कथमुत्पत्तिः

उपरतक्रियत्वादिति ॥ २३२० ॥ तदेवं सामान्येन प्रतिपाद्य प्रस्तुते जमालिसंस्तारकेऽमुं सकलमपि स्थविरोक्त युक्तिकलापमायोजयन्नाह—

जं जत्थ नभोदेसे अत्थुव्वइ जत्थ जत्थ समयम्मि। तं तत्थ तत्थमत्थुयमत्थुव्वंतं पि तं चेव ॥२३२१॥

(यद् यत्र नभोदेश आस्तीर्यते यत्र यत्र समये। तत् तत्र तत्रास्तीर्णमास्तीर्यमाणमपि तदेव ॥ २३२१ ॥)

आस्तीर्यमाणसंस्तारकस्य यद् यावन्मात्र नभोदेशे यत्र यत्र समये 'अत्थुव्वइ' आस्तीर्यते तद् तावन्मात्रं तस्मिन् नभोदेशे तत्र तत्र समय आस्तीर्णमेव भवति, आस्तीर्यमाणमपि च तदेवोच्यते। इदमुक्त भवति– सर्वोऽपि संस्तारक आस्तीर्यमाणो आस्तीर्ण इति 'क्रियमाण कृतम्' इत्यादि महावीरवचन व्यलीकमेव जमालिर्मन्यते। एतच्चायुक्तम्, भगवद्वचनाभिप्रायापरिज्ञानात्। सर्वनयात्मक हि भगवद्वचनम्। ततश्च 'क्रियमाणमकृतम्' इत्यपि भगवान् कथञ्चिद् व्यवहारनयमतेन मन्यत एव, पर "चलमाणे चलिए, उईरिज्जमाणे उईरिए" इत्यादि-सूत्राणि निश्चयनयमतेनैव प्रवृत्तानि। तन्मतेन च 'क्रियमाण कृत, संस्तीर्यमाण संस्तृतम्', इत्यादि सर्वमुपपद्यत एव। निश्चयो हि मन्यते– प्रथमसमयादेव घट. कर्तुं नारब्धः, किन्तु मृदानयन-मर्दनादीनि प्रतिसमय परापरकार्याण्यारभ्यन्ते, तेषा च मध्ये यद् यत्र समये प्रारभ्यते तत् तत्रैव निष्पद्यते, कार्यकाल निष्ठाकालयोरेकत्वात्, अन्यथा पूर्वोक्तदोपप्रसङ्गात्। ततः क्रियमाणं कृतमेव भवति। एव प्रस्तुतसंस्तारकोऽपि नाद्यसमयात् सर्वोऽपि संस्तरीतुमारभ्यते किन्त्वपरापरे तदवयवाः प्रतिसमयमास्तीर्यन्ते, तेषा च मध्ये यो यत्र समयेऽवयवः संस्तरीतु-मारभ्यते, स तत्रैवास्तीर्यते, परिपूर्णस्तु संस्तारकश्चरमसमय एव संस्तरीतुमारभ्यते तत्रैव च निष्पद्यत इति संस्तीर्यमाणं संस्तीर्णमेव भवतीति ॥ २३२१ ॥ 'दीसइ दीहो य जओ' (गा०-२३११) इत्यत्राह—

बहुवत्थत्तरणविभिण्णदेसकिरियाइकज्जकोडीणं। मण्णसि दीहं कालं जइ, संथारस्स किं तस्स (प्र० तत्थ)?

(बहुवस्त्रास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटीनाम्। मन्यसे दीर्घं काल यदि, संस्तारस्य किं तस्य ? ॥ २३२२ ॥)

यदि नाम बहुवस्त्रास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटीना सम्बन्धिनं दीर्घकालं मन्यसे जानासि त्वम्, ततः संस्तारकस्य तस्य किमायातम् ? इत्यक्षरघटना। विभिन्नो देशो यासा ता विभिन्नदेशास्ताश्च ताः क्रियाश्च विभिन्नदेशक्रियाः, वस्त्रस्योपलक्षणत्वात् कम्बलानां चास्तरण यस्य कम्बलास्तरण तस्य विभिन्नदेशक्रिया वस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियाः, तदादयश्च ताः कार्यकोटयश्च तास्तथा, बह्व्यश्च ता वस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटयश्च बहुवस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटय इति समासस्तासामिति। आदिशब्दः स्वगतानेकभेदव्यापकः। कार्याणा च कोटिसंख्यत्वमिहापि पूर्ववद् भावनीयमिति ॥ २३२२ ॥

ननु यदि पूर्वमपरापराणि कार्याणि निष्पद्यन्ते, संस्तारकस्तु पर्यन्तसमय एवारभ्यते, निष्पद्यते च कार्यक्रियाकाल-निष्ठाकालयोर-त्। तर्हि कथं संस्तारकस्यैव स दीर्घः क्रियाकालो मयाऽनुभूयते ? इत्याह—

इसमयकज्जकोडीविमुहो संथारयाहिकयकज्जो। पइसमयकज्जकालं कह संथारम्मि लाएसि ?।२३२३।
(प्रतिसमयकार्यकोटिविमुख संस्तारकाधिकृतकार्य। प्रतिसमयकार्यकाल कथं संस्तारके लगयसि ? ॥ २३२३ ॥)

गताथी, नवरं मस्तारकेणाधिकृतं प्रस्तुतं कार्यं यस्यासौ मस्तारकाधिकृतकार्य इति समासः ॥ २३२३ ॥
नदनं स्थविरेषु किभिः संबोध्यमाने तस्मिन् किं संजातम् ? इत्याह—

सो उज्जुसुयनयमयं अमुणंतो न पडिवज्जए जाहे। ताहे समणा केई उवसंपण्णा जिणं चेव ॥२३२४॥
पियदंसणा वि पइणोऽणुरागओ तम्मयं चिय पवण्णा। ढङ्कोवहियागणिदड्ढवत्थदेसा तयं भणइ २३२५
साव्वय! संघाडी मे तुमए दड्ढ त्ति सो वि य तमाह। नणु तुज्झ डज्झमाणं दड्ढं ति मओ न सिद्धंतो २३२६
दड्ढं न डज्झमाणं जइ विगएऽणागए व का संका। काले तयभावाओ संघाडी कम्मि ते दड्ढा ? ॥२३२७॥
ढकश्रावकेण प्रियदर्शना-वस्त्राञ्चल दग्धम्
(स ऋजुसूत्रनयमतमजानन न प्रतिपद्यते यावत्। तावत श्रमणा केऽप्युपसपन्ना जिनमेव ॥ २३२४ ॥)
(प्रियदर्शनापि पत्युरनुरागतस्तन्मतमेव प्रपन्ना। ढङ्कोपहिताग्निदग्धवस्त्रदेशा त भणति ॥ २३२५ ॥)
(श्रावक! संघाटी मे त्वया दग्धेति सोऽपि च तामाह। ननु तव दह्यमान दग्धमिति मतो न सिद्धान्त ॥ २३२६ ॥)
(दग्ध न दह्यमानं यदि विगतेऽनागते वा का शङ्का। काले तदभावात् सघाटी कस्मिंस्ते दग्धा ? ॥ २३२७ ॥)
नतस्रोऽपि गाथा गताथी, नवरमृजुसूत्रो निश्चयनयविशेषः। 'पियदंसणा वि त्ति' आह—ननु पूर्वं 'सुदर्शना' इति तस्या नाम प्रोक्तम्, कथमिदानीं 'प्रियदर्शना' इत्युच्यते ?। सत्यम्, किन्त्विदमपि तस्या नाम द्रष्टव्यम्। तथा चोक्तम्– "तेयसिरिं च सुरूव जणइ य पियदसणं धूयं" (तेजःश्रियं च सुरूपा जनयति प्रियदर्शना दुहितरम्।) इति। 'ढङ्कोवहियेत्यादि' स्वाध्यायपौरुषीं कुर्वन्त्यास्तस्या आपाकाद् गृहीत्वा ढङ्केनोपहितः क्षिप्तो योऽग्निस्तेन दग्धो वस्त्रदेशो यस्याः सा ढङ्कोपहिताग्निदग्धवस्त्रदेशा सती तं ढङ्कं भणति। सोऽपि तां प्रियदर्शनामाह– दड्ढमित्यादिचतुर्थगाथाया अयं भावार्थः– ननु यदि दह्यमान दाहक्रियाक्षणे वर्तमाने वस्त्र न दग्धमिति भवद्भिरुच्यते, तर्हि 'विगते' अतीते, 'अनागते' वा भविष्यति दाहक्रियाकाले का शङ्का वस्त्रदाहविषया, तदभावात्– दाहक्रियाया विनष्टानुत्पन्नत्वेन सर्वथाऽभावान्निर्वृतेः। अतो वर्तमाना-ऽतीताऽनागतलक्षणे कालत्रयेऽप्युक्तयुक्तितोऽदग्धत्वात् कस्मिन् काले आर्ये! ते तव संघाटी मया दग्धेत्युच्यताम् ? इति ॥२३२४–२३२५–२३२६–२३२७॥ अथार्ये! त्वमेव मन्यसे किम् ? इत्याह—
अहवा न डज्झमाणं दड्ढं दाहकिरियासमत्तीए। किरियाऽभावे दड्ढं जइ दड्ढं किं न तेलुक्कं ? ।२३२८।
(अथवा न दह्यमानं दग्धं दाहक्रियासमाप्तौ। क्रियाऽभावे दग्ध यदि दग्धं किं न त्रैलोक्यम् ? ॥ २३२८ ॥)

अथैवं ब्रूषे– दह्यमानं न दग्धम्, किन्तु दाहक्रियासमाप्तौ दग्धम् । नन्वेवं सति दाहक्रियाऽभावे दग्धमित्युक्तं भवति । एतच्चायुक्तम्, यतो यदि दाहक्रियाऽभावे दग्धम्, तर्हि त्रैलोक्यमपि किं न 'दग्धम्' इत्यत्रापि मन्यते, यथा वस्त्रे तथा त्रैलोक्येऽपि दाहक्रियाऽभावस्य तुल्यत्वादिति ॥ २३२८ ॥ ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह—

उज्जुसुयनयमयाओ वीरजिणिंदवयणावलंबीणं । जुज्जेज्ज डज्झमाणं दड्ढं वोत्तुं न तुज्झं ति ॥२३२९॥

(ऋजुसूत्रनयमताद् वीरजिनेन्द्रवचनावलम्बिनाम् । युज्यते दह्यमानं दग्धं वक्तुं न तवेति ॥ २३२९ ॥)

उक्तार्था ॥ २३२९ ॥ ननु दह्यमानदग्धवादिनोऽप्यञ्चलमात्रदेशे दह्यमाने सघाटी कथं 'दग्धा' इति व्यपदिश्यते ? इत्याह—

समए समए जो जो देसोऽगणिभावमेइ डज्झमाणस्स । तं तम्मि डज्झमाणं दड्ढं पि तमेव तत्थेव २३३०

(समये समये यो यो देशोऽग्निभावमेति दह्यमानस्य । तत् तस्मिन् दह्यमानं दग्धमपि तदेव तत्रैव ॥ २३३० ॥)

यो यो दाह्यस्य पटादेर्देशस्तन्त्वादिः समये समयेऽग्निभावमेति– दह्यत इत्यर्थः, तत्तद्देशरूपं वस्तु तस्मिन् तस्मिन् समये दह्यमानं भण्यते, तथा दग्धमपि तदेव वस्तु तस्मिन्नेव समये भण्यते । अतो दह्यमानमेव दग्धम् । यत्तु देशमात्रेऽपि दग्धे सघाटी मे 'दग्धा' इति त्वं ब्रूषे, तत्र सघाट्येकदेशेऽपि सघाटीशब्दोपचारादिति मन्तव्यमिति ॥ २३३० ॥ ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह—

नियमेण डज्झमाणं दड्ढं दड्ढं तु होइ भयणिज्जं । किंचिदिह डज्झमाणं उवरयदाहं च होज्जाहि ।२३३१।

(नियमेन दह्यमानं दग्धं दग्धं तु भवति भजनीयम् । किञ्चिदिह दह्यमानमुपरतदाहं च भवेत् ॥ २३३१ ॥)

व्याख्या प्रागुक्तानुसारेण कार्येति ॥ २३३१ ॥

इत्यादिवृद्धोक्तयुक्तिभिः संबुद्धा प्रियदर्शना, शेषसाधवश्च 'आर्य ! इच्छामः सद्भूतमिदं त्वदीयसंबोधनम्' इत्येवं वृद्धाभिमुखमभिधाय ताश्च जमालिं मुक्त्वा सर्वाण्यपि गतानि जिनसमीपमिति । एतदेवाह—

सो संबोहणमज्जो ! पियदंसणादओ ढंकं । वोत्तुं जमालिमेक्कं मोत्तूण गया जिणसगासं ॥२३३२॥

(इच्छामः संबोधनमार्य ! प्रियदर्शनाद्यो ढङ्कम् । उक्त्वा जमालिमेकं मुक्त्वा गता जिनसकाशम् ॥ २३३२ ॥)

उक्तार्था ॥ इति षड्विंशतिगाथार्थः ॥ २३३२ ॥

॥ इति बहुरताख्यः प्रथमो जमालिनिह्नवः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयनिह्नववक्तव्यतामाह—

सोलस वासाणि तया जिणेण उप्पाडियस्स नाणस्स। जीवपएसियदिट्ठी तो उसभपुरे समुप्पण्णो २३३३

रायगिहे गुणसिलए वसु चउदसपुव्वि तीसगुत्ते य। आमलकप्पा नयरी मित्तसिरी कूर-पिउडाई।२३३४।

(षोडश वर्षाणि तदा जिनेनोत्पादितस्य ज्ञानस्य। जीवप्रदेशिकदृष्टिस्तत ऋषभपुरे समुत्पन्ना ॥ २३३३ ॥)

(राजगृहे गुणशिलके वसुश्चतुर्दशपूर्वी तिष्यगुप्तश्च। आमलकल्पा नगरी मित्रश्री कूर सिक्थादि ॥ २३३४ ॥)

व्याख्या— श्रीमन्महावीरजिनेन तदा षोडश वर्षाणि केवलज्ञानस्योत्पादितस्याभूवन्। ततश्च राजगृहापरनाम्नि ऋषभपुरे नगरे जीवप्रदेशिकदृष्टिः समुत्पन्नेति। कथमुत्पन्ना? इत्याह— राजगृहे नगरे गुणशिलके चैत्ये चतुर्दशपूर्विणो वसुनामान आचार्याः समागताः, तेषां च तिष्यगुप्तो नाम शिष्यः। स च तत्र पूर्वगतमालापकं वक्ष्यमाणस्वरूपमधीयानो वक्ष्यमाणयुक्तिभिर्विप्रतिपन्नोऽसंबुद्धः परिहृतो गुरुभिर्विहरन्नामलकल्पायां नगर्यां गतः। तत्र मित्रश्रीनाम्ना श्रावकेण कूर-पिउडादिना कूर-सिक्थादिदानेन प्रतिबोधित इत्यर्थः ॥ ॥ २३३३-२३३४ ॥ अथास्य निर्युक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यमाह—

आयप्पवायपुव्वं अहिज्जमाणस्स तीसगुत्तस्स। नयमयमयाणमाणस्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो।२३३५।

(आत्मप्रवादपूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्य। नयमतमजानतो दृष्टिमोहः समुत्पन्नः ॥ २३३५ ॥)

आत्मप्रवादनामकं पूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्यायं सूत्रालापकः समायातस्तद्यथा—*"एगे भंते! जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया?। नो इणट्ठे समट्ठे। एवं दो, तिन्नि, जाव दस, संखेज्जा, असंखेज्जा भंते! जीवपएसा जीवे त्ति वत्तव्वं सिया?। नो इणट्ठे समट्ठे, एगपएसूणे वि णं जीवे नो जीवे त्ति वत्तव्वं सिया। से केणं अट्ठेणं?। जम्हा णं कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया, से तेणं अट्ठेणं" (एको भगवन्! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्यः स्यात्?। नो अयमर्थः समर्थः। एवं द्वौ, त्रयो, यावद् दश, संख्येयाः, असंख्येया भगवन्! जीवप्रदेशा जीव इति वक्तव्यः स्यात्?। नो अयमर्थः समर्थः, एकप्रदेशोनोऽपि जीवो नो जीव इति वक्तव्यः स्यात्। कथ केनार्थेन?। यस्मात् कृत्स्नः परिपूर्णो लोकाकाशप्रदेशतुल्यो जीवो जीव इति वक्तव्यः स्यात् तेनार्थेन।) इति। अमु मालापकमधीयानस्य तस्यापि न कर्मोदयः, न तु ... ज्ञानतास्तिष्यगुप्तस्य मिथ्यात्वोदयाद् दृष्टेर्दर्शनस्य मोहो विपर्यासः संजात इति ॥ २३३५ ॥ ...—

... जेण पुण्णो स एव जीवो पएसो त्ति ॥२३३६॥

(... पूर्णः स एव जीवः प्रदेश इति ॥ २३३६ ॥)

२ निह्नवः तिष्यगुप्तः

चरमप्रदेशो जीवः 'इति विपर्यासः

यद् यस्मादेकादयः प्रदेशास्तावज्जीवो न भवति. "एगे भंते ! जीवपएसे" इत्याद्यालापके निषिद्धत्वात्; एव यावदेकेनापि प्रदेशेन हीनो जीवो न भवति, अग्रेतनालापके निवारितत्वात् । ततस्तस्माद् येन केनापि चरमप्रदेशेन स जीवः परिपूर्णः क्रियते स एव प्रदेशो जीवो न शेषप्रदेशाः, एतत्सूत्रालापकप्रामाण्यादिति । एव विप्रतिपन्नोऽसाविति ॥ २३३६ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

गुरुणाऽभिहिओ जइ ते पढमपएसो न संमओ जीवो। तो तप्परिणामो च्चिय जीवो कहमंतिमपएसो ?॥

(गुरुणाऽभिहितो यदि तव प्रथमप्रदेशो न समतो जीव । ततस्तत्परिणाम एव जीव कथमन्तिमप्रदेश ? ॥ २३३७॥)

'एकोऽन्त्यप्रदेशो जीव, तद्भावभावित्वाज्जीवत्वस्य' इत्यादि ब्रुवाणस्तिष्यगुप्तो गुरुणा वसुगुरिणाऽभिहितः—हन्त ! यदि ते तव प्रथमो जीवप्रदेशो जीवो न समत', ततस्तर्ह्यन्तिमो जीवप्रदेशः कथ केन प्रकारेण जीव' ?– न घटत एव सोऽपि जीव इत्यर्थः । कुतः ? तत्परिणाम इति कृत्वा । इदमुक्त भवति–भवदभिमतोऽन्त्यप्रदेशोऽपि न जीवः, अन्यप्रदेशैस्तुल्यपरिणामत्वात्, प्रथमाद्यन्यप्रदेशवदिति ॥ २३३७ ॥

खण्डनम् चरमः प्रदेशान्तरतुल्यपरिणामः

अथवा, व्यत्ययेन प्रयोग इति दर्शयति—

अहव स जीवो कह नाइमो त्ति को वा विसेसहेऊ ते ?। अह पूरणो त्ति बुद्धी एक्केक्को पूरणो तस्स ॥२३३८॥

(अथवा स जीव कथं नाद्यम इति को वा विशेषहेतुस्तव ? । अथ पूरण इति बुद्धिरेकैक पूरणस्तस्य ॥ २३३८ ॥)

अथवा, सोऽन्तिमप्रदेश' कथ जीवस्त्वयाऽभ्युपगम्यते, कथ च न–नैवादिमः प्रथमस्तद्रूपतयेष्यते ? नन्वाद्योऽपि प्रदेशो जीव एवेष्यताम्, शेषप्रदेशतुल्यपरिणामत्वात्, अन्त्यप्रदेशवदिति । को वाऽत्र विशेषहेतुस्तव, येन प्रदेशत्वे तुल्येऽप्यन्तिमो जीवो न प्रथमः ? इति । अथ विवक्षितासंख्येयप्रदेशराशेरन्त्यः प्रदेशः पूरण इति विशेषसद्भावतः स जीवो न प्रथम इति तव बुद्धिः । तदयुक्तम्, यतो यथाऽन्त्यः प्रदेशः पूरणस्तथैकैकः प्रथमादिप्रदेशस्तस्य विवक्षितजीवप्रदेशराशेः पूरण एव, एकमपि प्रदेशमन्तरेण तस्यापरिपूर्त्तेरिति ॥ २३३८ ॥

एव च सर्वप्रदेशाना पूरणत्व इदमनिष्टमापतति । किम् ? इत्याह —

एवं जीवबहुत्तं पइजीवं सव्वहा व तदभावो । इच्छा विवज्जओ वा विसमत्तं सव्वसिद्धी वा ॥२३३९॥

(एवं जीवबहुत्वं प्रतिजीवं सर्वथा वा तदभाव । इच्छा विपर्ययो वा विषमत्व सर्वसिद्धिर्वा ॥ २३३९ ॥)

पूरकत्वेऽनेकजीवापत्तिः

एवं सर्वजीवप्रदेशानां विवक्षितप्रदेशमानपूरणत्वेऽन्त्यप्रदेशवत् प्रत्येक जीवत्वात् प्रतिजीव जीवबहुत्वमसंख्येयजीवात्मकं प्राप्नोति । अथवा, प्रथमादिप्रदेशवदन्त्यप्रदेशस्याप्यजीवत्वे सर्वथा तदभावो जीवाभावः प्रसजति । अथ पूरणत्वे समानेऽप्यन्त्यप्रदेश एव जीवः, शेषास्तु प्रदेशा अजीवा इत्याग्रहो न मुच्यते, तर्हि राजादेरिवेच्छा भवतः, यत् प्रतिभासते तदेव हि जल्प्यत इति । तथा च सति विपर्ययोऽपि कस्मात् न भवति, आद्यो जीवः, अन्त्यस्तु प्रदेशोऽजीव इति ? । विषमत्व वा कुतो न भवति–केचनापि प्रदेशा जीवाः, केचित्तु अजीवा

अथ द्वितीयनिह्नववक्तव्यतामाह—

सोलस वासाणि तया जिणेण उप्पाडियस्स नाणस्स। जीवपएसियदिट्ठी तो उसभपुरे समुप्पण्णा २३३३

रायगिहे गुणसिलए वसु चउदसपुव्वि तीसगुत्ते य। आमलकप्पा नयरी मित्तसिरी कूर-पिउडाई ।२३३४।

(षोडश वर्षाणि तदा जिनेनोत्पादितस्य ज्ञानस्य। जीवप्रदेशिकदृष्टिस्तत ऋषभपुरे समुत्पन्ना ॥ २३३३ ॥)

(राजगृहे गुणशिलके वसुश्चतुर्दशपूर्वी तिष्यगुप्तश्च। आमलकल्पा नगरी मित्रश्री कूर सिक्थादि ॥ २३३४ ॥)

२. निह्नवः तिष्यगुप्तः

व्याख्या– श्रीमन्महावीरजिनेन तदा षोडश वर्षाणि केवलज्ञानस्योत्पादितस्याभूवन् । ततश्च राजगृहापरनाम्नि ऋषभपुरे नगरे जीवप्रदेशिकदृष्टिः समुत्पन्नेति । कथमुत्पन्ना ? इत्याह– राजगृहे नगरे गुणशिलके चैत्ये चतुर्दशपूर्विणो वसुनामान आचार्याः समागताः, तेषां च तिष्यगुप्तो नाम शिष्यः। स च तत्र पूर्वगतमालापकं वक्ष्यमाणस्वरूपमधीयानो वक्ष्यमाणयुक्तिभिर्विप्रतिपन्नोऽसंबुद्धः परिहृतो गुरुभिर्विहरन्नामलकल्पायां नगर्यां गतः । तत्र मित्रश्रीनाम्ना श्रावकेण कूर-पिउडादिना कूर-सिक्थादिदानेन प्रतिबोधित इत्यर्थः ॥ ॥ २३३३ २३३४ ॥ अथास्य निर्युक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यमाह—

आयप्पवायपुव्वं अहिज्जमाणस्स तीसगुत्तस्स। नयमयमयाणमाणस्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो ।२३३५

(आत्मप्रवादपूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्य। नयमतमजानतो दृष्टिमोहः समुत्पन्नः ॥ २३३५ ॥)

आत्मप्रवादनामकं पूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्याय सूत्रालापकः समायातस्तद्यथा–*"एगे भंते ! जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे । एवं दो, तिन्नि, जाव दस, संखेज्जा, असंखेज्जा भंते ! जीवपएसा जीवे त्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे, एगपएसूणे वि णं जीवे नो जीवे त्ति वत्तव्वं सिया। से केणं अट्ठेणं ? । जम्हा णं कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे जीवे त्ति वत्तव्वं सिया, से तेणं अट्ठेणं" (*एको भगवन् ! जीवप्रदेशो जीव इति वक्तव्यं स्यात् ? । नो अयमर्थः समर्थः। एवं द्वौ, त्रयो, यावद् दश, संख्येयाः, असंख्येया भगवन् ! जीवप्रदेशा जीव इति वक्तव्यं स्यात् ? । नो अयमर्थः समर्थः, एकप्रदेशोनोऽपि जीवो नो जीव इति वक्तव्यं स्यात् । अथ केनार्थेन ? । यस्मात् कृत्स्नः परिपूर्णो लोकाकाशप्रदेशतुल्यो जीवो जीव इति वक्तव्यं स्यात् तेनार्थेन ।) इति । अमुं चालापकमधीयानस्य कस्यापि नयस्येदमपि मतम्, न तु सर्वनयानाम्' इत्येवमजानतस्तिष्यगुप्तस्य मिथ्यात्वोदयाद् दृष्टेर्दर्शनस्य मोहो विपर्यासः संजात इति ॥ २३३५ ॥ कथम् ? इत्याह—

एगादओ पएसा नो जीवो नो पएसहीणो वि । जं तो स जेण पुण्णो स एव जीवो पएसो त्ति ॥२३३६॥

(एकादयः प्रदेशा नो जीवो नो प्रदेशहीनोऽपि। यत् ततः स येन पूर्णः स एव जीवः प्रदेश इति ॥ २३३६ ॥)

चरमप्रदेशो जीवः' इति विपर्यासः

यद् यस्मादेकादय. प्रदेशास्तावज्जीवो न भवति, "एगे भंते ! जीवपएसे" इत्याद्यालापके निषिद्धत्वात्; एव यावदेकेनापि प्रदेशेन हीनो जीवो न भवति, अन्यालापके निवारितत्वात् । ततस्तस्माद् येन केनापि चरमप्रदेशेन स जीवः परिपूर्णः क्रियते स एव प्रदेशो जीवो न शेषप्रदेशाः, एतदालापकप्रामाण्यादिति । एव विप्रतिपन्नोऽसाविति ॥ २३३६ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

गुरुणाऽभिहिओ जइ ते पढमपएसो न संमओ जीवो। तो तप्परिणामो च्चिय जीवो कहमंतिमपएसो ?॥

(गुरुणाऽभिहितो यदि तव प्रथमप्रदेशो न समतो जीव । ततस्तत्परिणाम एव जीव कथमन्तिमप्रदेश ? ॥ २३३७॥)

खण्डनम्

'एकोऽन्त्यप्रदेशो जीव., तद्भावभावित्वाज्जीवत्वस्य' इत्यादि ब्रुवाणस्तिष्यगुप्तो गुरुणा वसुगुरिणाऽभिहितः—हन्त ! यदि ते तव प्रथमो जीवप्रदेशो जीवो न समतः, ततस्तद्वदन्तिमो जीवप्रदेशः कथं केन प्रकारेण जीवः ?— न घटत एव सोऽपि जीव इत्यर्थः । कुतः ? तत्परिणाम इति कृत्वा । इदमुक्तं भवति—भवदभिमतोऽन्त्यप्रदेशोऽपि न जीवः, अन्यप्रदेशैस्तुल्यपरिणामत्वात्, प्रथमाद्यन्यप्रदेशवदिति ॥ २३३७ ॥

चरमः प्रदेशान्तरतुल्य परिणामः

अथवा, व्यत्ययेन प्रयोग इति दर्शयति—

अहव स जीवो कह नाइमो त्ति को वा विसेसहेऊ ते ?। अह पूरणो त्ति बुद्धी एक्केक्को पूरणो तस्स ॥२३३८॥

(अथवा स जीव कथं नादिम इति को वा विशेषहेतुस्तव ? । अथ पूरण इति बुद्धिरेकैक पूरणस्तस्य ॥ २३३८ ॥)

अथवा, सोऽन्तिमप्रदेशः कथं जीवस्त्वयाऽभ्युपगम्यते, कथ च न—नैवादिमः प्रथमस्तद्रूपतयेष्यते ? नन्वाद्योऽपि प्रदेशो जीव एवेष्यताम्, शेषप्रदेशतुल्यपरिणामत्वात्, अन्त्यप्रदेशवदिति । को वाऽत्र विशेषहेतुस्तव, येन प्रदेशत्वे तुल्येऽप्यन्तिमो जीवो न प्रथमः ? इति । अथ विवक्षितासंख्येयप्रदेशराशेरन्त्यः प्रदेशः पूरण इति विशेषसद्भावतः स जीवो न प्रथम इति तव बुद्धिः । तदयुक्तम्, यतो यथाऽन्त्यः प्रदेशः पूरणस्तथैकैक प्रथमादिप्रदेशस्तस्य विवक्षितजीवप्रदेशराशेः पूरण एव, एकमपि प्रदेशमन्तरेण तस्यापरिपूर्तेरिति ॥ २३३८ ॥

एव च सर्वप्रदेशाना पूरणत्व इदमनिष्टमापतति । किम् ? इत्याह —

एवं जीवबहुत्तं पइजीवं सव्वहा व तदभावो । इच्छा विवज्जओ वा विसमत्तं सव्वसिद्धी वा ॥२३३९॥

(एवं जीवबहुत्वं प्रतिजीवं सर्वथा वा तदभाव । इच्छा विपर्ययो वा विषमत्वं सर्वसिद्धिर्वा ॥ २३३९ ॥)

पूरकत्वेऽनेकजीवापत्तिः

एवं सर्वजीवप्रदेशानां विवक्षितप्रदेशमानपूरणत्वेऽन्त्यप्रदेशवत् प्रत्येक जीवत्वात् प्रतिजीव जीवबहुत्वमसंख्येयजीवात्मकं प्राप्नोति । यद्वा, प्रथमादिप्रदेशवदन्त्यप्रदेशस्याप्यजीवत्वे सर्वथा तदभावो जीवाभावः प्रसजति । अथ पूरणत्वे समानेऽप्यन्त्यप्रदेश एव जीवः, शेषास्तु प्रदेशा अजीवा इत्याग्रहो न मुच्यते, तर्हि राजादेरिवेच्छा भवतः, यत् प्रतिभासते तदेव हि जल्प्यत इति । तथा च सति विपर्ययोऽपि कस्मात् न भवति, आद्यो जीवः, अन्त्यस्तु प्रदेशोऽजीव इति ? । विषमत्वं वा कुतो न भवति—केचनापि प्रदेशा जीवाः, केचित्तु अजीवा

इति ? । आनयमन सर्वाविकल्पामाद्विना कस्माद् न भवति, स्वेच्छया सर्वपक्षाणामपि वक्तुं शक्यत्वात् ? इति ॥ २३३९ ॥ किञ्च,

जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसु वि तं न रेणुतेल्लं व । सेसेसु असब्भूओ जीवो कहमंतिमपएसे ? ॥२३४०॥ ॥४६॥

(यत सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि सद् न रेणुतैलमिव । शेषेष्वसद्भूतो जीव कथमन्तिमप्रदेशे ? ॥ २३४० ॥)

यद् निष्वगेकैकस्मिन्नवयवे सर्वथा नास्ति तत् सर्वेष्वप्यवयवेषु समुदितेषु न भवति, यथा रेणुकणेषु प्रत्येकमसत् तत्समुदाये तैलम्, नास्ति च प्रथमादिक एकैकस्मिन् प्रदेशे जीवत्वम्, ततः शेषेषु प्रथमादिप्रदेशेष्वसज्जीवत्व परिणामादिना तुल्ये कथमकस्मादेवास्मिन्नेवान्त्यप्रदेशे समायातम् ? इति ॥ २३४० ॥ पुनः परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह— विशेषा॰ भागः—२

अह देसओऽवसेसेसु तो वि किह सव्वहंतिमे जुत्तो । अह तम्मि व जो हेऊ स एव सेसेसु वि समाणो २३४१

(अथ देशतोऽवशेषेषु ततोऽपि कथं सर्वथान्तिमे युक्त । अथ तस्मिन् वा यो हेतु स एव शेषेष्वपि समान ॥ २३४१ ॥)

अथान्त्यादवशेषेषु प्रथमादिप्रदेशेषु देशतो जीवः समस्त्येव, अन्त्यप्रदेशे तु सर्वात्मनाऽसौ समस्तीति विशेषः । ततो 'ज सव्वहा न वीसु' इत्येतदसिद्धमिति भावः । अत्रोत्तरमाह– तथापि कथमन्त्यप्रदेशे सर्वात्मना जीवो युक्तः ? । ननु तत्रापि देशत एवासौ युज्यते, तस्यापि प्रदेशत्वात्, प्रथमादिप्रदेशवत् । अथान्त्यप्रदेशे सपूर्णो जीव इष्यते, तर्हि तत्र तद्भावे यो हेतुः स शेषेष्वपि प्रथमादिप्रदेशेषु समान एव, तुल्यधर्मकत्वात् । अतस्तेष्वपि प्रतिप्रदेश सपूर्णजीवत्वमन्त्यप्रदेशवत् किं नेष्यते ? इति ॥ २३४१ ॥

अथ प्रथमादिप्रदेशेषु जीवत्व नेष्यते, तर्ह्यन्त्यप्रदेशेऽपि तन्नेष्टव्यम् । कुतः ? इत्याह—

ह पएसत्तणओ अन्तो जीवो जहाइमपएसो । आह सुयम्मि निसिद्धा सेसा न उ अन्तिमपएसो ॥२३४२॥

(नेह प्रदेशत्वतोऽन्त्यो जीवो यथादिमप्रदेश । आह श्रुते निषिद्धा शेषा न त्वन्तिमप्रदेश, ॥ २३४२ ॥)

इहान्त्यप्रदेशोऽपि न जीवः, प्रदेशत्वात् यथा प्रथमादिप्रदेश इति । आह—नन्वागमबाधितेय प्रतिज्ञा, यतः पूर्वोक्तालापकरूपे श्रुते शेषाः प्रथमादिप्रदेशा जीवत्वेन निषिद्धाः, न पुनरन्त्यप्रदेशः, तस्य तत्र जीवत्वानुज्ञानात् । अतः कथं प्रथमादिप्रदेशवदन्त्यस्य जीवत्वनिषेध मन्यामहे ? इति ॥ २३४२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

णु एगो त्ति निसिद्धो सो वि सुए जइ सुयं पमाणं ते । सुत्ते सव्वपएसा भणिया जीवो न चरिमो त्ति २३४३ सूत्रे सर्वप्रदे

(नन्वेक इति निषिद्ध सोऽपि श्रुते यदि श्रुतं प्रमाणं तव । सूत्रे सर्वप्रदेशा भणिता जीवो न चरम इति ॥ २३४३ ॥)

ननु सोऽप्यन्त्यप्रदेशः श्रुते जीवत्वेन निषिद्धः । कुतः ? इत्याह– एक इति कृत्वा । तथाहि–तत्रैवेत्यमुक्तम्–' एगे भन्ते ! जीवपएसे जीवे त्ति वत्तव्व सिया ? । नो इणट्ठे समट्ठे" इति । ततो यदि श्रुतं तव प्रमाणम्, ततोऽन्त्यप्रदेशस्यापि जीवत्व नेष्टव्यम्, एकत्वात्, शात्मको जीव'

प्रथमाद्यन्यतरप्रदेशवत् । किञ्च, यदि श्रुत हन्त ! प्रमाणीकरोषि, तदा सर्वेऽपि जीवप्रदेशाः परिपूर्णा जीवत्वेन श्रुते भणिताः, न त्वेक एव चरमप्रदेशः । तथा च तत्राभिहितम्–"जम्हा ण कसिणे पडिपुन्ने लोगागासपएसतुल्ले जीवे त्ति वत्तव्वं सिया" । अतः श्रुतप्रामाण्यमिच्छता भवता नैक एवान्त्यप्रदेशो जीवत्वेनैष्टव्य इति ॥ २३४३ ॥ अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयन्नाह—

तंतू पडोवयारी न समत्तपडो य समुदिया ते उ । सव्वे समत्तपडओ सव्वपएसा तहा जीवो ॥२३४४॥

(तन्तु पटोपकारी न समस्तपटश्च समुदितास्ते तु । सर्वे समस्तपटक सर्वप्रदेशास्तथा जीव ॥ २३४४ ॥)

एकस्तन्तुर्भवति समस्तपटोपकारी, तमप्यन्तरेण समस्तपटस्याभावात् । परं स एकस्तन्तुः समस्तपटो न भवति, किन्तु ते तन्तवः सर्वेऽपि समुदिताः समस्तपटव्यपदेशं लभन्त इति प्रतीतमेव । तथा जीवप्रदेशोऽप्येको जीवो न भवति, किन्तु सर्वेऽपि जीवप्रदेशाः समुदिता जीव इति ॥ २३४४ ॥ ननु प्राग् यदुक्तम्–'नयमयमयाणमाणस्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो' इति । तद् कस्य नयस्येदं मतम् ? इत्येतद् व्यक्तीकरणपूर्वमुपदेशमाह—

एवंभूयनयमयं देस-पएसा न वत्थुणो भिन्ना । तेणावत्थु त्ति मया कसिणं चिय वत्थुमिट्ठं से ॥२३४५॥

जइ तं पमाणमेवं कसिणो जीवो अहोवयाराओ । देसे वि सव्वबुद्धी पवज्ज सेसे वि तो जीवं ॥२३४६॥

एवंभूतनये न कृत्स्नो जीव.

(एवंभूतनयमतं देश-प्रदेशौ न वस्तुनो भिन्नौ । तेनावस्त्विति मतौ कृत्स्नमेव वस्त्विष्टं तस्य ॥ २३४५ ॥)

(यदि तत् प्रमाणमेवं कृत्स्नो जीवोऽथोपचारात् । देशेऽपि सर्वबुद्धिं प्रपद्यस्व शेषानपि ततो जीवम् ॥ २३४६ ॥)

एवंभूतनयस्येदं मतं यदुत– देश-प्रदेशा न वस्तुनो भिन्नाः, तेन तावदवस्तुरूपौ मतौ । अतो देश-प्रदेशकल्पनारहितं कृत्स्नं परिपूर्णमेव वस्तु 'से' तस्यैवंभूतनयस्येष्टम् । ततो यदि तदेवंभूतनयमतं प्रमाणं जानासि त्वम्, एवं तर्हि कृत्स्नः परिपूर्णो जीवो, न त्वन्त्यप्रदेशमात्रमिति प्रतिपद्यस्व । अथ 'ग्रामो दग्धः' 'पटो दग्धः' इत्यादिन्यायादेकदेशेऽपि समस्तवस्तूपचारादन्त्यप्रदेशलक्षणे देशेऽपि समस्तजीवबुद्धिस्तव प्रवर्तते, तर्हि शेषे प्रथमादिप्रदेशे उपचारतो जीवं प्रतिपद्यस्व, न्यायस्य समानत्वादिति ॥ २३४५-२३४६ ॥

अथवा, अभ्युपगम्येदमुक्तम्, न चैकप्रदेशमात्रे सर्वजीवोपचारो युज्यत इति दर्शयन्नाह—

तदुवयारो देसूणे न उ पएसमेत्तम्मि । जह तंतूणम्मि पडे पडोवयारो न तंतुम्मि ॥२३४७॥

(यतो वा तदुपचारो देशोने न तु प्रदेशमात्रे । यथा तन्तूने पटे पटोपचारो न तन्तौ ॥ २३४७ ॥)

अथवा, उपचारादप्येक एवान्त्यप्रदेशो जीवो न भवति, किन्तु देशोन एव जीवे जीवोपचारो युज्यते, यथा तन्तुभिः कतिपयैरूने पटे पटोपचारो, न त्वेकस्मिंस्तन्तुमात्र इति ॥ २३४७ ॥ एवं गुरुणाऽभिहिते ततः किम् ? इत्याह—

इय पण्णविओ जाहे न पवज्जइ सो कओ तओ वज्झो। ततो आमलकप्पाए मित्तसिरिणा सुहोवायं।२३४८।
भक्खण-पाण-वंजण-वत्थंतावयवलाभिओ भणइ। सावय! विधम्मिया म्हे कीस त्ति तओ भणइ सड्ढो।
णु तुज्झं सिद्धंतो पज्जंतावयवमित्तओऽवयवी। जइ सच्चमिणं तो का विहम्मणा मिच्छमिहरा भे।२३५०।

(इति प्रज्ञापितो यावद् न प्रपद्यते स कृतस्ततो बाह्य। तत आमलकल्पाया मित्त्रश्रिया सुखोपायम ॥ २३४८ ॥)

(भक्षण पान व्यञ्जन-वस्त्रान्तावयवलाभितो भणति। श्रावक! विधर्मिता वयं कस्मादिति ततो भणति श्राद्ध ॥ २३४९ ॥)

(ननु तव सिद्धान्त पर्यन्तावयवमात्रतोऽवयवी। यदि सत्यमिदं तत का विधर्मना मिथ्यात्वमितरथा भवताम ॥ २३५० ॥)

गतार्था एव। नवरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण गुरुभिः प्रज्ञापितस्तिष्यगुप्तो यावद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते तत उद्घाट्य बाह्यः कृतो विहरन्नामलकल्पा नगरीं गत्वाऽऽम्रसालवने स्थित., तत्र च मित्रश्रीश्रावकेण 'निह्नवोऽयम्' इति ज्ञात्वा तत्प्रतिबोधनार्थं गत्वा निमन्त्रितः– 'यद् मदीयगृहे प्रकरणमद्य तत्र भवद्भिः स्वयमागन्तव्यम्'। ततो गतास्ते तद्गृहे। तेन च तत्र तिष्यगुप्तमुपवेश्य महान्त सम्भ्रममुपदर्शयता तत्पुरतो भक्ष्य-भोज्या-ऽन्न पान-व्यञ्जन-वस्त्रादिवस्तुनिचया विस्तारिताः। ततस्तेषा मध्ये (प्र० मध्यात्) सर्वत्रान्त्यावयवान् गृहीत्वा प्रतिलाभितोऽसौ कूर-सिक्थादिना प्रतिलाभित इत्यर्थः। ततो भणत्यभिधत्ते– 'हे श्रावक! विधर्मिताः किमिति त्वया वयमित्थम् ?'। ततः श्राद्धो भणति– 'नणुतुज्झमित्यादि'। 'मिच्छमिहरा भे त्ति' अन्यथा यदि नेदं सत्यम्, तदा सर्वमपि मिथ्या भवता भाषितमिति ॥२३४८-२३४९-२३५० ॥ अपि च,

अंतोऽवयवो न कुणइ समत्तकज्जं ति जइ न सोऽभिमओ। सववहाराईए तो तम्मि कओऽवयविगाहो ?

(अन्त्योऽवयवो न करोति समस्तकार्यमिति यदि न सोऽभिमत। सव्यवहारातीते ततस्तस्मिन कुतोऽवयविग्रह ? ॥ २३५१ ॥)

यदि नामान्त्यावयवः समस्तस्याप्यवयविनो यत् साध्य कार्यं तद् न करोति, इत्यतोऽसौ नाभिमतो भवताम्–कूर-पक्वान्न-वस्त्रादीना सिक्थ-सुकुमारिकादिखण्डतन्त्वादिरूपोऽन्त्यावयवो यदि न परितोषकरो भवतामित्यर्थः, तर्हि संव्यवहारातीते तस्मिन्नन्त्यावयवे कुतः किल समस्तावयविग्रहो भवताम् ? इति ॥ २३५१ ॥ प्रमाणयन्नाह—

अंतिमतंतू न पडो तक्कज्जाकरणओ जहा कुंभो। अह तयभावे वि पडो सो किं न घडो खपुप्फं व ? ॥२३५२॥

(अन्तिमतन्तुर्न पटस्तत्कार्याकरणतो यथा कुम्भ। अथ तदभावेऽपि पट स किं न घट खपुष्पं वा ? ॥ २३५२ ॥)

अन्त्यतन्तुमात्र न पटः, तस्य पटस्य कार्यं शीतत्राणादिक तत्कार्यं तस्याकरण तत्कार्याकरण तस्मादिति। यथा कुम्भो घटः। अथ 'तदभावेऽपि' पटकार्याभावेऽपि तन्तुः पट इष्यते, तर्हि किमित्यसौ पटो घट. खपुष्पं वा न भवति, पटकार्याकर्तृत्वस्या-

॥४८॥
विशेषा०
भागः-२
मित्रश्रीश्रावकेण मोज्यान्त्यावयवपरिवेषणम्

अन्त्यावयवो न कार्यसाधकः, अवयवित्वेन न व्यवह्रियमाणः, न प्रत्यक्षः, नानुमेयः

निगोदिति ॥ २३५२ ॥ तथा,

उवलंभव्ववहाराभावाओ नत्थि ते खपुप्फं व । अंतावयवेऽवयवी दिट्ठंताभावओ वावि ॥२३५३॥

(उपलम्भव्यवहाराभावात् नास्ति तव खपुष्पमिव । अन्त्यावयवेऽवयवी दृष्टान्ताभावतो वापि ॥ २३५३ ॥)

तवाभिमतोऽवयवी अन्त्यावयवे नास्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः, व्यवहाराभावाच्च, खपुष्पवदिति । अथवा, 'अन्त्यावयवमात्रमवयवी, अवयविसंपूर्णताहेतुत्वात्' इत्यत्र तावद् दृष्टान्ताभावादपि न साध्यसिद्धिरिति ॥ २३५३ ॥

यदि नाम नोपलभ्यते, नापि व्यवह्रियते, दृष्टान्ताभावाच्च नानुमीयते, ततः किम् ? इत्याह—

पच्चक्खओऽणुमाणादागमओ वा पसिद्धी अत्थाणं । सव्वप्पमाणविसयाईयं मिच्छत्तमेवं भे ॥२३५४॥

(प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमतो वा प्रसिद्धिरर्थानाम् । सर्वप्रमाणविषयातीतं मिथ्यात्वमेवं भवताम् ॥ २३५४ ॥)

प्रत्यक्षादिप्रमाणैरर्थाना सिद्धिः, तानि च त्वत्पक्षसाधकत्वेन न प्रवर्तन्ते । अतः सर्वप्रमाणविषयातीत 'भे' भवतामभिमतं मिथ्यात्वमेवेति ॥ २३५४ ॥ तदेव मित्रश्रीश्रावकेणोक्ते स किं कृतवान् ? इत्याह—

चोइयसंबुद्धो खामियपडिलाभिओ पुणो विहिणा । गंतुं गुरुपायमूलं ससीसपरिसो पडिक्कंतो । २३५५

(इति चोदित संबुद्ध क्षामितप्रतिलाभित पुनर्विधिना । गत्वा गुरुपादमूलं सशिष्यपरिषत् प्रतिक्रान्त ॥ २३५५ ॥)

इति प्रेरितः सम्बुद्धोऽसौ विहितक्षमितक्षामितेन मित्रश्रीश्रावकेण सपूर्णान्नप्रदानादिविधिना पुनरपि प्रतिलाभितो गुरुपादमूल गत्वा शिष्यपरिषत्समेतो विधिना प्रतिक्रान्तः सम्यग् मार्गं प्रपन्नो गुर्वन्तिके विजहार ॥ इति त्रयोविंशतिगाथार्थः ॥ २३५५ ॥

॥ इति जीवप्रदेशवादी तिष्यगुप्तनामा द्वितीयो निह्नवः समाप्तः ॥

३. निह्नवोऽव्यक्तः

अथ तृतीयनिह्नववक्तव्यतामाह—

चउद्दस दो वाससया तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स । तो अव्वत्तयदिट्ठी सेयवियाए समुप्पण्णा ॥२३५६॥

(चतुर्दश द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । ततोऽव्यक्तकदृष्टि श्वेतविकाया समुत्पन्ना ॥ २३५६ ॥)

चतुर्दशाधिकवर्षशतद्वय तदा श्रीमन्महावीरस्य सिद्धिगतस्यासीत् । ततोऽव्यक्ताभिधाननिह्नवाना दृष्टिर्दर्शनरूपा श्वेतविकायां नगर्यां जेति ॥ २३५६ ॥ कथम् ? इत्याह—

सेयविपोलासाढे जोगे तद्दिवसहिययसूले य। सोहम्मनलिणिगुम्मे रायगिहे मुरियबलभद्दे ॥२३५७॥

(श्वेतविकायां पौलाषाढे योगे तद्दिवसहृदयशूले च। सौधर्मनलिनीगुल्मे राजगृहे मौर्यबलभद्र ॥ २३५७ ॥)

निशेपा० भागः-२ आषाढाभूतिदृष्टान्तेन व्यक्तवादिमतनिरासः।

श्वेतविकायां नगर्यां पौलाषाढचैत्य आर्याषाढनामान आचार्याः स्थिताः। तेषां च बहवः शिष्या आगाढयोगान् प्रपन्नाः। अपरवाचनाचार्याभावे च त एवार्याषाढसूरयस्तेषां वाचनाचार्यत्वं प्रतिपन्नाः। तथाविधकर्मविपाकतश्च ते तत्रैव दिवसे रजन्यां हृदयशूलेन कालं कृत्वा सौधर्मदेवलोके नलिनीगुल्मविमाने देवत्वेनोत्पन्नाः। न च विज्ञाताः केनापि गच्छमध्ये। ततोऽवधिना प्राक्तनव्यतिकरं विज्ञाय साध्वनुकम्पया समागत्य तदेव शरीरमधिष्ठायोत्थाप्य च प्रोक्तास्तेन साधवः-यथा वैरात्रिककालं गृह्णीत। ततः कृतं साधुभिस्तथैव। श्रुतस्योद्देश-समुद्देशा-ऽनुज्ञाश्च तदग्रतः कृताः। एवं दिव्यप्रभावतस्तेन देवेन तेषां साधूनां कालभङ्गादिविघ्नं रक्षता शीघ्रमेव निस्तारिता योगाः। ततोऽनेन तच्छरीरं मुक्त्वा दिवं गच्छता प्रोक्ताः साधवो यथा क्षमणीयं भदन्तैर्यदसंयतेन सता मयाऽऽत्मनो वन्दनादि कारिताश्चारित्रिणो यूयम्। अहं ह्यमुकदिने कालं कृत्वा दिवं गतो युष्मदनुकम्पयाऽऽगतः, निस्तारिताश्च भवतामागाढयोगाः। इत्याद्युक्त्वा क्षमयित्वा च स्वस्थानं गतः। ततस्ते साधवस्तच्छरीरकं परिष्ठाप्य चिन्तयन्ति- अहो ! असंयतो बहुकालं वन्दितः। तदित्थमन्यत्रापि शङ्का, को जानाति-'कोऽपि संयतः, कोऽप्यसंयतो देवः ? इति' सर्वस्याप्यवन्दनमेव श्रेयः, अन्यथा ह्यसंयतवन्दनं मृषावादश्च स्यात्। इत्थं तथाविधगुरुकर्मोदयात् तेऽपरिणतमतयः साधवोऽव्यक्तमत(प्र० वादं) प्रतिपन्नाः परस्परं न वन्दन्ते। ततः स्थविरैस्तेऽभिहिताः, यदि परस्मिन् सर्वत्र भवतां संदेहः, तर्हि येनोक्तम्- 'देवोऽहम्' इति, तत्रापि भवतां कथं न संदेहः 'किं स देवोऽदेवो वा ?' इति। अथ तेन स्वयमेव कथितं- 'अहं देवः' तथा, देवरूपं च प्रत्यक्षत एव दृष्टम्, इति न तत्र संदेहः। हन्त ! यद्येवम्, तर्हि य एव कथयन्ति-'वयं साधवः' तथा, साधुरूपं प्रत्यक्षत एव दृश्यते, तेषु कः साधुत्वसंदेहः, येन परस्परं यूयं न वन्दध्वे ?। न च साधुवचनाद् देववचनं सत्यमिति शक्यते वक्तुम्। देववचनं हि क्रीडाद्यर्थमन्यथापि संभाव्यते, न तु साधुवचनम्, तद्विरतत्वात् तेषामिति। एवं च युक्तिभिर्यावद् न प्रज्ञाप्यन्ते तावदुद्घाट्य बाह्या कृताः। पर्यटन्तश्च राजगृहनगरं गताः। तत्र च मौर्यवंशसंभूतो बलभद्रो नाम राजा। स च श्राद्धः। ततस्तेन ते विज्ञाता यथाऽव्यक्तवादिनो निह्नवा इह समायाता गुणशिलकचैत्ये तिष्ठन्ति। ततः स्वपुरुषान् प्रेष्य राजकुलं आनायितास्तेन ते। कटकमर्दनं मारणार्थं चानुज्ञाताः। ततो हस्तिनि कटकेषु च तन्मर्दनार्थमानीतेषु तैः प्रोक्तम्-राजन् ! वयं जानीमः-'श्रावकस्त्वम्' तत् कथमस्मान् श्रमणानित्थं मारयसि ?'। ततो राज्ञा प्रोक्तम्-'युष्मत्सिद्धान्तेनैव को जानाति 'किं श्रावकोऽहं न वा ?'। भवन्तोऽपि किं चौराः, चारिकाः, अभिमरा वा ? इत्यपि को वेत्ति ?। तैः प्रोक्तम्-'साधवो वयम्' यद्येवम्, अव्यक्तवादितया किमिति परस्परमपि यथाज्येष्ठं वन्दनादिकं न कुरुथ ?। इत्यादिनिष्ठुरमृदुमिश्रवचनैः प्रोक्तास्ते नरपतिना। ततः संबुद्धा लज्जिताश्च निःशङ्किताः सन्मार्गं प्रतिपन्नाः। ततो राज्ञा प्रोक्तम्-'भवतां संबोधनार्थमिदं मया सर्वमपि विहितम्' इति क्षमणीयमिति ॥ २३५७ ॥ अमुमेवार्थं भाष्यकारः प्राह—

यदि देवे न शङ्का, कथं साधौ ?

रुणा देवीभूएण समणरूवेण वाइया सीसा। सब्भावे परिकहिए अव्वत्तयदिट्ठिणो जाया ॥२३५८॥

(गुरुणा देवीभूतेन श्रमणरूपेण वादिता शिष्या। सद्भावे परिकथितेऽव्यक्तदृष्टयो जाता ॥ २३५८ ॥)

गतार्था ॥ २३५८ ॥ कथमव्यक्तदृष्टयो जाता? इत्याह—

को जाणइ किं साहू देवो वा तो न वंदणिज्जो त्ति। होज्जाऽसंजयनमणं होज्ज मुसावायममुगो त्ति॥२३५९।

(को जानाति किं साधुर्देवो वा ततो न वन्दनीय इति। भवेदसंयतनमनं भवेद् मृषावादोऽमुक इति ॥ २३५९ ॥)

को जानाति—किमयं साधुवेषधारी साधुर्देवो वा?—नास्त्येवात्र निश्चय इत्यर्थः। न च वक्तव्यम्—साधुरेवायम्, तद्रूप-समाचारदर्शनात्, भवानिव; आर्याषाढदेवेऽपि साधुवेष समाचारदर्शनेनानैकान्तिकत्वात्। तस्माद् न कोऽपि वन्दनीयः, संशयविषयत्वात्। यदि पुनर्वन्द्यते तदाऽऽर्याषाढदेववन्दन इवासंयतवन्दनं स्यात्। 'अमुको व्रती'ति भाषणे च मृषावादः स्यादिति ॥ २३५९ ॥ अथ प्रतिविधानमाह—

थेरवयणं जइ परे संदेहो किं सुरो त्ति साहु त्ति?। देवे कहं न संका किं सो देवो न देवो त्ति? ॥२३६०॥

तेण कहियं ति व मई देवोऽहं रूवदरिसणाओ य। साहु त्ति अहं कहिए समाणरूवम्मि का संका? ।२३६१।

देवस्स व किं वयणं सच्चं ति न साहुरूवधारिस्स। न परोप्परं पि वन्दह जं जाणन्ता वि जयउ त्ति २३६२

(स्थविरवचनं यदि परे सन्देहः किं सुर इति साधुरिति?। देवे कथं न शङ्का किं स देवो न देव इति? ॥ २३६० ॥)

(तेन कथितमिति वा मतिर्देवोऽहं रूपदर्शनाच्च। साधुरिति कथं कथिते समानरूपे का शङ्का? ॥ २३६१ ॥)

(देवस्य वा किं वचनं सत्यमिति न साधुरूपधारिणः। न परस्परमपीह वन्दध्वे यज्जानन्तोऽपि यतय इति ॥ २३६२ ॥)

त्रिस्रोऽप्युक्तार्थाः ॥ २३६०-२३६१-२३६२ ॥ किञ्च, यदि प्रत्यक्षेष्वपि यतिषु भवतां शङ्का, तर्हि परोक्षेषु जीवादिषु सुतरामसौ प्राप्नोति, ततः सम्यक्त्वस्याप्यभाव इति दर्शयन्नाह—

जीवाइपयत्थेसु य सुहुम-व्ववहिय-विगिट्ठरूवेसुं। अच्चंतपरोक्खेसु य किह न जिणाईसु भे संका? २३६३

(जीवादिपदार्थेषु च सूक्ष्म-व्यवहित विप्रकृष्टरूपेषु। अत्यन्तपरोक्षेषु च कथं न जिनादिषु भवतां शङ्का? ॥ २३६३ ॥)

गतार्था ॥ २३६३ ॥ अथ जिनवचनाज्जीवादिषु न शङ्का, तदेतदिहापि समानमित्याह—

णाओ व मई नणु तव्वयणे सुसाहुवित्तो त्ति। आलय-विहारसमिओ समणोऽयं वंदणिज्जो त्ति २३६४

(ज्ञानाद् वा मतिर्ननु तद्वचने सुसाधुवृत्त इति। आलय-विहारसमेत श्रमणोऽयं वन्दनीय इति ॥ २३६४ ॥)

जिनप्रतिमा-वन्दन-दृष्टान्तः

अथ तद्वचनाज्जिनवचनाद् न जीवाद्यर्थेषु शङ्का । ननु यद्येवम्, तत्रचन इदमप्यस्ति यदुत–शोभन साधुवृत्तं श्रमणशील यस्यासौ सुसाधुवृत्त इति हेतोः 'श्रमणोऽयम्' इति निश्चयाद् वन्दनीयः । सुसाधुवृत्तोऽपि स कथ ज्ञायते ? इत्याह–'आलय-विहारसमिओ' इति कृत्वा । उक्तं च–' आलयेण विहारेणं ठाणा चंकमणेण य । सक्का सुविहिय नाउं भासावेणइएण य ॥ १ ॥ (आलयेन विहारेण स्थानाचङ्क्रमणेन च । (शक्या) सुविहितं ज्ञात्वा (तु) भाषावैनयिकेन च ॥१॥) इति ॥ २३६४ ॥ उपपत्त्यन्तरमाह—

जहवा जिणिंदपडिमं जिणगुणरहियं ति जाणमाणा वि । परिणामविसुद्धत्थं वंदह तह किं न साहुं पि ?
हुज्ज नवा साहुत्तं जइरूवे नत्थि चेव पडिमाए । सा कीस वंदणिज्जा जइरूवे कीस पडिसेहो ?॥२३६६॥

(यथा वा जिनेन्द्रप्रतिमा जिनगुणरहितामिति जानन्तोऽपि । परिणामविशुद्ध्यर्थं वन्दध्वे तथा किं न साधुमपि ? ॥ २३६५ ॥)
(भवेद् नवा साधुत्वं यतिरूपे नास्त्येव प्रतिमायाम् । सा कस्माद् वन्दनीया यतिरूपे कस्मात् प्रतिषेध ? ॥ २३६६ ॥)

सुगमे, नवर प्रथमगाथाया प्रतिमाया' साधुरूपेण सह वन्दनीयत्वे साम्यमुक्तम् । द्वितीयगाथाया तु साधुरूपे विशेषं दर्शयति–यतिरूपे प्राणिनि साधुत्व भवेद् न वा ? इति सदिग्धमेव । प्रतिमाया तु जिनत्व नास्त्येवेति निश्चयः । तत' किमिति सा वन्दनीया ?, यतिरूपे च किमिति वन्दनप्रतिषेध ? ॥ २३६५-२३६६ ॥ अत्रोत्तरमाह—

असंजयजइरूवे पावाणुमई मई न पडिमाए । नणु देवाणुगयाए पडिमाए वि हुज्ज सो दोसो ॥२३६७॥

(असयतयतिरूपे पापानुमतिर्मतिर्न प्रतिमायाम । ननु देवानुगताया प्रतिमायामपि भवेत् स दोष ॥ २३६७ ॥)

अथैवंभूता मतिः परस्य भवेत्–असयतदेवाधिष्ठिते यतिरूपे वन्द्यमाने तद्गतासंयमरूपपापानुमतिर्भवति, न त्वसौ प्रतिमायाम् । अत्रोच्यते–ननु देवताधिष्ठितप्रतिमायामप्ययमनुमतिलक्षणो दोषो भवेदेवेति ॥ २३६७ ॥ अथैव ब्रूयात् पर. । किम् ? इत्याह—

अह पडिमाए न दोसो जिणबुद्धीए नमओ विसुद्धस्स । तो जइरूवं नमओ जइबुद्धीए कहं दोसो ।२३६८।

(अथ प्रतिमाया न दोषो जिनबुद्धया नमतो विशुद्धस्य । ततो यतिरूप नमतो यतिबुद्धया कथ दोष ? ॥ २३६८ ॥)

अथ प्रतिमाया नायमनुमतिलक्षणो दोषः । किं कुर्वतः ? । नमस्यतः । कया ? । जिनबुद्धया । कथभूतस्य ? । विशुद्धस्य–विशुद्धाध्यवसायस्य । यद्येवम्, ततो यतिबुद्धया यतिरूप विशुद्धस्य नमस्यतः को दोष', येन भवन्त. परस्पर न वन्दन्ते ? । अत्रापरः कश्चिदाह–यद्येवम्, लिङ्गमात्रधारिण पार्श्वस्थादिकमपि यतिबुद्धया विशुद्धस्य नमस्यतो न दोषः । तदयुक्तम् । पार्श्वस्थादीना सम्यग्यतिरूपस्याप्यभावात् । तदभावश्च "आलएण विहारेण' इत्यादियतिलिङ्गस्यानुपलम्भात् । तत प्रत्यक्षदोषवत' पार्श्वस्थादीन् वन्दमानस्य तत्सावद्यानुज्ञालक्षणो दोष एव । उक्त च–"जइचेल (प्र० जहवेल) जगलिंग जाणतस्स नमओ हवइ दोसो । निद्धंधसं य

नाऊण वदमाणे धुवो दोसो ॥१॥' (यतिचेल (यथा वेल) नकलिङ्ग जानतो नमतो भवेद् दोपः । निष्ठाध्वस (निध्वंस) च ज्ञात्वा वन्दमानं ध्रुवो दोपः ॥) इत्यादि । प्रतिमायास्तु दोपाचरणाभावात् तद्वन्दने मामयानुज्ञाऽभावतो न दोप इति ॥ २३६८ ॥

अत्र पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह पडिमं पि न वंदह देवासंकाइ तो न घेत्तव्वा । आहारो-वहि-सज्जा मा देवकया भवेज्ज ण्हु ॥२३६९॥

(अथ प्रतिमामपि न वन्दध्वे देवाशङ्कया ततो न ग्रहीतव्या । आहारो पधि शय्या मा देवकृता भवेयुर्न ॥ २३६९ ॥)

अथ प्रतिमामपि न वन्दध्वे यूयम्, हन्त ! यद्येव शङ्काचारी भवान्, तर्हि मा देवकृता भवेयुरित्याहारो-पधि-शय्यादयोऽपि न ग्राह्या इति ॥ २३६९ ॥ किञ्च, इत्थमतिशङ्कालुताया ममस्तव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । कुतः ? इत्याह—

को जाणइ किं भत्तं किमओ किं पाणयं जलं मज्जं । किमलाबुं माणिक्कं किं सप्पो चीवरं हारो ? ।२३७०।

को जाणइ किं सुद्धं किमसुद्धं किं सजीव निज्जीवं । किं भक्खं किमभक्खं पत्तमभक्खं तओ सव्वं ॥२३७१॥

(को जानाति किं भक्तं कृमयः किं पानकं जलं मद्यम् । किमलाबु माणिक्यं किं सर्पश्चीवरं हारः ? ॥ २३७० ॥)

(को जानाति किं शुद्धं किमशुद्धं किं सजीवं निर्जीवम् । किं भक्ष्यं किमभक्ष्यं प्राप्तमभक्ष्यं ततः सर्वम् ॥ २३७१ ॥)

को जानाति किमिदं भक्तं कृमयो वा ? इत्याद्याशङ्काया भक्तादावपि कृम्यादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमभक्ष्यमेव प्राप्तं भवतः । तथा, अलाबु-चीवरादौ मणि माणिक्य-सर्पादिभ्रान्त्यनिवृत्तेः सर्वमभोग्यं च प्राप्तमिति ॥ २३७०-२३७१ ॥ तथा,

जइणा वि न संवासो सेओ पमया-कुसीलसंकाए । होज्ज गिही वि जइ त्ति य तस्सासीसो न दायव्वा ।२३७२

न य सो दिक्खेयव्वो भव्वो ऽभव्वो त्ति जेण को मुणइ । चोरु त्ति चारिउ त्ति य होज्ज व परदारगामि त्ति ?

को जाणइ को सीसो को व गुरू तो न तव्विसेसो वि । गज्झो न चोवएसो को जाणइ सच्चमलियं ति ? २३७४

किं बहुणा सव्वं चिय संदिद्धं जिणमयं जिणिंदा य । परलोय-सग्ग-मोक्खा दिक्खाए किमत्थमारंभो ?

(यतिनापि न संवासः श्रेयः प्रमदा कुशीलशङ्कया । भवेद् गृह्यपि यतिरिति च तस्मै आशीर्न दातव्या ॥ २३७२ ॥)

(न च स दीक्षितव्यो भव्योऽभव्य इति येन को जानाति ? । चौर इति चारिक इति च भवेद् वा परदारगामीति ? ॥ २३७३ ॥)

(को जानाति कः शिष्यः को वा गुरुस्ततो न तद्विशेषोऽपि । ग्राह्यो न चोपदेशः को जानाति सत्यमलीकमिति ? ॥ २३७४ ॥)

(किं बहुना सर्वमेव संदिग्धं जिनमतं जिनेन्द्राश्च । परलोक-स्वर्ग-मोक्षा दीक्षाया किमर्थमारम्भः ? ॥ २३७५ ॥)

आहारे कृमिशङ्का वस्त्रादौ सर्पशङ्का कथं न ?

अनेकशः शङ्कानामवकाशः जिनवचनेन च तन्निरासः

अह संति जिणवरिंदा तव्वयणाओ य सव्वपडिवत्ती। तो तव्वयणाउ च्चिय जइवंदणयं कहं न मयं ? २३७६

(अथ सन्ति जिनवरेन्द्रास्तद्वचनाच्च सर्वप्रतिपत्तिः। ततस्तद्वचनादेव यतिवन्दनकं कथं न मतम् ? ॥ २३७६ ॥)

सर्वा अपि प्रकटार्थाः। नवरं 'जइणा वि न सवाणो' इत्यादिनाऽभ्युपगमविरोधो दर्शितः। 'अह संती'त्यादि अथ सन्ति जिनवरेन्द्राः, तद्वचनसिद्धत्वात् तेषां, तद्वचनादेव च सर्वस्यापि परलोक-स्वर्ग-मोक्षादेः प्रतिपत्तिर्भवति; एवं तर्हि तद्वचनादेव यतिवन्दनमपि कस्माद् न संमतम् ? इति ॥ २३७२-२३७३-२३७४-२३७५-२३७६ ॥ अपि च,

जइ जिणमयं पमाणं मुणि त्ति तो वज्झकरणपरिसुद्धं। देवं पि वन्दमाणो विसुद्धभावो विसुद्धो त्ति ।२३७७।

(यदि जिनमतं प्रमाणं मुनिरिति ततो बाह्यकरणपरिशुद्धम्। देवमपि वन्दमानो विशुद्धभावो विशुद्ध इति ॥ २३७७ ॥)

यदि जिनमतं भवतां प्रमाणम्, तर्हि 'मुनिः' इत्यनया बुद्ध्या आलय-विहारादिबाह्यकरणपरिशुद्धं देवमपि– अमरमपि वन्दमानो विशुद्धभावो भवेद् दोषरहितो विशुद्ध एव। उक्तं चागमे–*"परमरहस्समिसीणं समत्तगणिपिडगझरिय(प्र० भरिय)साराणं। परिणामियं पमाणं निच्छयमवलंबमाणाणं ॥ १ ॥" *(परमरहस्यमृषीणां समस्तगणिपिटकक्षरित(प्र० भृत)साराणाम्। पारिणामिकं प्रमाणं निश्चयमवलम्बमानानाम् ॥ १ ॥) इत्यादि ॥ २३७७ ॥ अथवा,

जह वा सो जइरूवो दिट्ठो तह कित्तिया सुरा अन्ने। तुब्भेहिं दिट्ठपुव्वा सव्वत्थापच्चओ जं भे ॥२३७८॥

(यथा वा स यतिरूपो दृष्टस्तथा कियन्तः सुरा अन्ये ?। युष्माभिर्दृष्टपूर्वाः सर्वत्राप्रत्ययो यद् भवताम् ॥ २३७८ ॥)

'वा' इत्यथवा, यथाऽऽर्याषाढदेवो यतिरूपधरोऽत्र दृष्टस्तथा कियन्तः सुरास्ततोऽन्ये भवद्भिर्दृष्टपूर्वाः, यदेतावन्मात्रेणापि सर्वत्राप्रत्ययो 'भे' भवताम् ?। न हि कदाचित् कथञ्चित् कश्चिदाश्चर्यकल्पे कस्मिंश्चित् तथाविधे दृष्टे सर्वत्र तथाभावाशङ्का युज्यत इति भावः। तस्माद् व्यवहारनयमाश्रित्य युक्तं भवतामन्योन्यवन्दनादिकम्। उक्तं च–"निच्छयओ दुन्नेयं को भावे कम्मि वट्टए समणो। ववहारओ य जुज्जइ जो पुव्वट्ठिओ चरित्तम्मि ॥ १ ॥" (निश्चयतो दुर्ज्ञेयं को भावे कस्मिन् वर्तते श्रमणः ?। व्यवहारतश्च युज्यते यः पूर्वस्थितश्चरित्रे ॥१॥) इत्यादि ॥ २३७८ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह–

छउमत्थसमयचज्जा ववहारनयाणुसारिणी सव्वा। तं तह समायरंतो सुज्झइ सव्वो विसुद्धमणो ॥२३७९॥

संववहारो वि बली जमसुद्धं पि गहियं सुयविहीए। कोवेइ न सव्वण्णू वंदइ य कयाइ छउमत्थं ॥२३८०॥

(छाद्मस्थसमयचर्या व्यवहारनयानुसारिणी सर्वा। तां तथा समाचरन् शुध्यति सर्वो विशुद्धमनाः ॥ २३७९ ॥)

(संव्यवहारोऽपि बली यदशुद्धमपि गृहीतं श्रुतविधिना। कोपयति न सर्वज्ञो वन्दते च कदाचिच्छद्मस्थम् ॥ २३८० ॥)

जिनवचनेन बाह्यकरणशुद्धो देवोऽपि प्रमाणम्

छद्मस्थसमयचर्या व्यवहारनयानुसारिणी

निच्छयववहारनओवणीयमिह सासणं जिणिंदाणं। एगयरपरिच्चाओ मिच्छं संकादओ जे य ।२३८१।
जइ जिणमयं पवज्जह तो मा ववहारनयमयं मुयह। ववहारपरिच्चाए तित्थुच्छेओ जओऽवस्सं ।२३८२।
(निश्चयव्यवहारनयोपनीतमिह शासनं जिनेन्द्राणाम। एकतरपरित्यागो मिथ्यात्व शङ्कादयो ये च ॥ २३८१)
(यदि जिनमतं प्रपद्यध्वं ततो मा व्यवहारनयमत मुञ्चत । व्यवहारपरित्यागे तीर्थोच्छेदो यतोऽवश्यम् ॥ २३८२ ॥) उपयोग में लिया है
नन्मोऽपि सुगमाः । नवरं 'कोवेईत्यादि' न कोपयति नाप्रमाणीकरोति न परिहरति मुञ्चत इत्यर्थः। 'संकादउ' इत्यादि येऽपि शङ्का-काङ्क्षादयस्ते हि मिथ्यात्वमिति सम्बन्धः ॥ २३७९-२३८०-२३८१-२३८२ ॥ एतावत्युक्ते ततः किं तत्र सजातम् ? इत्याह—
इय ते नाऽसग्गाहं मुयंति जाहे वहुं पि भण्णंता । ता संघपरिच्चत्ता रायगिहे निवतिणा नाउं ॥२३८३॥
बलभद्देणग्घाया भणंति सावय वयं तवस्सि त्ति। मा कुरु संकमसंकारुहेसु भणिए भणइ राया॥२३८४॥
को जाणइ के तुब्भे किं चोरा चारिआ अभिमर त्ति । संजयरूवच्छण्णा अज्जमहं भे विवाएमि ॥२३८५॥
णाण-चरियाहिं नज्जइ समणोऽसमणो व कीस जाणंतो। तं सावय ! संदेहं करेसि भणिए निवो भणइ२३८६
तुब्भं चिय न परुप्परवीसंभो साहवो त्ति किह मज्झं। नाण-चरियाहिं जायइ चोराण वि किं न ता संति ?॥
उववत्तिओ भयाओ य पवण्णा सव्वमयसमग्गाहो। निक्खामिया भिगंतुं गुरुमूलं ते पडिक्कंता ।२३८८
(इति ते नासद्ग्रहं मुञ्चन्ति यावद् बह्वपि भण्यमाना । तावत् सङ्घपरित्यक्ता राजगृहे नृपतिना ज्ञात्वा ॥ २३८३ ॥)
(बलभद्रेणाघाता भणन्ति श्रावक ! वयं तपस्विन इति । मा कुरु शङ्कामशङ्कारुहेषु भणिते भणति राजा ॥ २३८४ ॥)
(को जानाति ये यूयं किं चौराश्चारिका अभिमरा इति । संयतरूपच्छन्ना अद्याहं भवतो व्यापादयामि ॥ २३८५ ॥)
(ज्ञान-चर्याभ्यां ज्ञायते श्रमणोऽश्रमणो वा कस्माज्जानन् । त्वं श्रावक ! सन्देहं करोषि भणिते नृपो भणति ॥ २३८६ ॥)
(युष्माकमेव न परस्परविश्रम्भः साधव इति कथं मम । ज्ञान-चर्याभ्यां जायते चौराणामपि किं न ते स्त ? ॥ २३८७ ॥)
(उपपत्तितो भयाच्च प्रपन्ना सर्वमतं समग्रा अहो । नृपक्षामिता अभिगत्य गुरुमूलं ते प्रतिक्रान्ता ॥ २३८८ ॥)
सर्वा अप्युक्तार्थाः, सुगमाश्च। नवरं नृपतिना बलभद्रेण 'ते आगताः' इति ज्ञात्वाऽऽज्ञाता आहूता के यूयम् ?' इति पृष्टाश्च भणन्ति-'हे श्रावक ! इत्यादि' । 'नाण चरियाहिं ति' ज्ञान-क्रियाभ्यां यो भवतामपि 'साधव' इति विश्रम्भः परस्परं नास्ति स ताभ्यां कथं मम वर्तते ? अपि च, किं ते इमे ज्ञान क्रिये चौराणामपि न स्तो—न भवतः ? ॥ इति नयस्त्रिंशद्गाथार्थः ॥ २३८३-२३८४-२३८५-

॥५५॥
विशेषा०
भागः-२
व्यवहारस्य बलवत्ता

बलभद्रनृपेण मार्गस्थानम्

॥ इति तृतीयोऽव्यक्ताभिधाननिह्नवः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थवक्तव्यतामाह—

वीसा दो वाससया तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स । सामुच्छेइयदिट्ठी मिहिलपुरीए समुप्पन्ना ॥२३८९॥

(विंशत्या द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । सामुच्छेदिकदृष्टिर्मिथिलापुर्यां समुत्पन्ना ॥ २३८९ ॥)

विंशत्युत्तरं वर्षशतद्वयं तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्यासीत् । ततोऽत्रान्तरे सामुच्छेदिकदृष्टिर्मिथिलापुर्यां समुत्पन्नेति ॥ २३८९ ॥

यथोत्पन्ना तथा दर्शयन्नाह—

४. निह्नवः समुच्छेद-दृष्टि. अश्वमित्रः

मिहिलाए लच्छिघरे महगिरि कोडिन्न आसमित्ते य । नेउणियऽणुप्पवाए रायगिहे खंडरक्खा य २३९०।

(मिथिलायां लक्ष्मीगृहे महागिरिः कौण्डिन्य अश्वमित्रश्च । नैपुणिकमनुप्रवादे राजगृहे खण्डरक्षाश्च ॥ २३९० ॥)

मिथिलानगर्यां लक्ष्मीगृहे चैत्ये महागिरिसूरीणां कौण्डिन्यो नाम शिष्यः स्थितः । तस्याप्यश्वमित्रो नाम शिष्योऽनुप्रवादाभिधानपूर्वे नैपुणिकं नाम वस्तु पठति स्म । तत्र छिन्नच्छेदनयवक्तव्यतायामालापकाः समायाताः, तद्यथा—"पडुप्पन्नसमयनेरइया सव्वे वोच्छिज्जिस्संति, एवं जाव वेमाणिय त्ति, एवं बीयाइसमएसु वि वत्तव्वं" । अत्र तस्य विचिकित्सा जाता, तद्यथा—'प्रत्युत्पन्नसमयनारकाः सर्वेऽपि तावद् व्यवच्छेदं प्राप्स्यन्ति, ततश्च कुतः सुकृत दुष्कृतकर्मफलवेदनम्, उत्पादानन्तरं सर्वजीवानां नाशात् ?' इति । एवमादि स्वमतिकल्पितं प्ररूपयन् वक्ष्यमाणभाष्ययुक्तिभिर्गुरुणा प्रज्ञाप्यमानोऽपि यावत् कथमपि न प्रज्ञाप्यते तत उद्घाट्य सङ्घबाह्यः कृतः समुच्छेदवादं प्ररूपयन् काम्पिल्यपुरनगरं राजगृहापरनामकं गतः । तत्र च खण्डरक्षाभिधानाः श्रावका आसन्, ते शुल्कपालाः । तैश्च ते निह्नवाः समागता विज्ञाता मारयितुं चारब्धाः । ततो भीतैरश्वमित्रादिभिस्ते प्रोक्ताः—वयं जानीमः—श्रावका यूयम्, तत्किमस्मान् श्रमणान् सतो मारयथ ?' । ततस्तैरुक्तम्—'ये श्रमणास्ते युष्मत्सिद्धान्तेन समुच्छिन्नाः', यूयं तु चौराद्यन्यतराः केचिदिति मारयामः' । ततस्तैर्भीतैर्मुक्तो निजाग्रहः, सम्बुद्धाश्च दत्तमिथ्यादुष्कृता गता गुरुपादमूलं इति ॥ २३९० ॥ अस्य निर्युक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यम्—

नेउणमणुप्पवाए अहिज्जओ वत्थुमासमित्तस्स । एगसमयाइवोच्छेयसुत्तओ नासपडिवत्ती ॥२३९१॥

प्रथमद्विती-यादिसमयो त्पन्ननारकाः

-पायाणंतरओ सव्वं चिय सव्वहा विणासि त्ति । गुरुवयणमेगनयमयमेयं मिच्छं न सव्वमयं ॥२३९२॥

(नैपुणमनुप्रवादेऽधीयानस्य वस्त्वश्वमित्रस्य । एकसमयादिव्यवच्छेदसूत्रतो नाशप्रतिपत्तिः ॥ २३९१ ॥)

(उत्पादानन्तरतः सर्वमेव सर्वथा विनाशीति । गुरुवचनमेकनयमतमेतद् मिथ्या न सर्वमतम् ॥ २३९२ ॥)

अनुप्रवादपूर्वमध्यगतं नैपुण वस्त्वधीयानस्याश्वमित्रस्य पूर्वोक्तादेकसमयादिव्यवच्छेदसूत्राद् नाशप्रतिपत्तिरुत्पन्ना । कोऽर्थः ? इत्याह– 'उत्पादानन्तरमेव-सर्व- वस्तु-सर्वथा विनश्वररूपम्' इत्येवंभूतो बोधः समुत्पन्नः । अत्र प्रतिविधानार्थं गुरुवचनम्– ननु प्रतिसमयविनाशित्व वस्तूनाम्' इत्येतदेकस्यैव क्षणक्षयवादिन-ऋजुसूत्रनयस्य मतम्, न तु सर्वनयमतम्, ततो मिथ्यात्वमेवेति ॥ २३९१-२३९२ ॥

कुत' पुनरेतद् मिथ्यात्वम् ? इत्याह—

न हि सव्वहा विणासोऽद्धापज्जायमेत्तनासम्मि । स-परपज्जायणंतधम्मणो वत्थुणो जुत्तो ॥२३९३॥

(न हि सर्वथा विनाशोऽद्धापर्यायमात्रनाशे । स्व परपर्यायानन्तधर्मणो वस्तुनो युक्त ॥ २३९३ ॥)

न हि सर्वथैव वस्तुनो विनाशो युक्त' । क सति ? इत्याह–अद्धापर्यायमात्रनाशे । तत्रेहाद्धा नारकादीनामुत्पत्तिप्रथमादिसमयः, स एव पर्यायमात्र तस्य नाशोऽपगमस्तस्मिन् सति । कथंभूतस्य वस्तुनः ? इत्याह– स्व-परपर्यायानन्तधर्मकस्य । इदमुक्त भवति – यस्मिन्नेव समये तद् नारकस्तु प्रथमसमयनारकत्वेन समुच्छिद्यते तस्मिन्नेव समये द्वितीयसमयनारकत्वेनोत्पद्यते, जीवद्रव्यतया त्ववतिष्ठते । अतो यदि नामाद्धापर्यायमात्रमुच्छिन्नम्, ततः सर्वस्यापि वस्तुनः समुच्छेदे किमायातम्, अनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुन एकपर्यायमात्रोच्छेदे सर्वोच्छेदस्य दूरविरुद्धत्वात् ? इति ॥ २३९३ ॥ अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरति—

अह सुत्ताउ त्ति मई सुत्ते नणु सासयं पि निद्दिट्ठं । वत्थुं दव्वट्ठाए असासयं पज्जयट्ठाए ॥२३९४॥

(अथ सूत्रादिति मति सूत्रे ननु शाश्वतमपि निर्दिष्टम् । वस्तु द्रव्यार्थतयाऽशाश्वतं पर्यायार्थतया ॥ २३९४ ॥)

अथ पूर्वोक्तालापकरूपात् सूत्रात् सूत्रप्रामाण्यात् प्रतिसमय सर्वथा वस्तूच्छेदः प्रतिपाद्यत इति तव मतिः । ननु यदि सूत्रं तव प्रमाणम्, तर्हि सूत्रे द्रव्यार्थतया शाश्वतमपि वस्त्वन्यत्रोक्तमेव, पर्यायार्थतयैव चाशाश्वतम्, तथा च सूत्रम्–'नेरइया ण भंते ! किं सासया, असासया ? । गोयमा ! सिय सासया, सिय असासया । से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ ? । गोयमा ! दव्वट्ठयाए सासया, भावट्ठयाए असासय'त्ति । (नैरयिका भगवन् ! किं शाश्वता अशाश्वताः ? । गौतम ! स्यात् शाश्वताः, स्यादशाश्वताः । तत् केनार्थेन भगवन् ! एवमुच्यते ? । गौतम ! द्रव्यार्थतया शाश्वताः, भावार्थतया अशाश्वता इति ।) ॥ २३९४ ॥ अपिच,

अथ वि न सव्वनासो समयाइविसेसणं जओऽभिहियं । इहरा न सव्वनासे समयाइविसेसणं जुत्तं २३९५

पढमसमयनारगनासे बितिसमयनारगो नाम । न सुरो घडो अभावो व होइ जइ सव्वहा नासो ? २३९६

(अथापि न सर्वनाशः समयादिविशेषणं यतोऽभिहितम् । इतरथा न सर्वनाशे समयादिविशेषणं युक्तम् ॥ २३९५ ॥)

(क प्रथमसमयनारकनाशे द्वितीयसमयनारको नाम । न सुरो घटोऽभावो वा भवति यदि सर्वथा नाश ? ॥ २३९६ ॥)

अत्रापि-'प्रथमसमयनारका व्यवच्छेद यास्यन्ति' इति सूत्रे न सर्वनाशः सर्वात्मना नाशो गम्यते । कुतः ? इत्याह-यतो यस्मात् समयादिविशेषणमभिहितम्; ततो न सर्वथा नाशोऽत्र गम्यते, किन्तु प्रथमसमयनारका व्यवच्छेत्स्यन्ति । कोऽर्थः । प्रथमसमयनारकत्वेन विनङ्क्ष्यन्ति । एवं द्वितीयादिसमयनारका अपि द्वितीयादिसमयनारकत्वेनैव विनङ्क्ष्यन्ति न तु सर्वथा, द्रव्यार्थतया शाश्वतत्वात् । इतरथा सर्वनाशेऽभिप्रेते प्रथमसमयादिविशेषण न युक्तं स्यादिति । कथमयुक्तम् ? इत्याह-'को पढमेत्यादि' प्रथमसमयोत्पन्नाना हि नारकाणां सर्वथा विनाशे को नाम द्वितीय-तृतीयादिसमयनारकः ? । अवस्थितस्यैव हि कस्यचित् प्रथम-द्वितीय-तृतीयादिसमयोत्पन्न इतिविशेषणं युज्यते । यदि तु सर्वथा नाशः, तर्हि प्रथमसमयोत्पन्ननारकस्य निरन्वयनाशेन नष्टत्वाद् द्वितीयसमयोत्पन्नो नारक इति व्यपदेष्टुं कथ युज्यते, यन्नारकात् सर्वथा विलक्षणत्वादसौ सुरो घटोऽभावो वा नोच्यते ? । सुरादिव्यपदेशे च न द्वितीयादिसमयनारकः । तस्मात् प्रथम-द्वितीय-तृतीयादिसमयोत्पन्न इति विशेषण कथञ्चिदवस्थितस्यैव नारकादेर्युज्यत इत्यस्मिन्नपि सूत्रे न नारकादेः सर्वोच्छेदः प्रतिपाद्यते । इति निर्मूल एव निजाशुभकर्मविपाकजनितस्तवैष व्यामोह इति ॥ २३९५-२३९६ ॥ अथ पराशङ्कापरिहारार्थमाह—

अहव समाणुप्पत्ती समाणसंताणओ मई होज्जा। को सव्वहा विणासे संताणो किं व सामण्णं ?॥२३९७॥ सतानोऽनुपपन्नः

(अथवा समानोत्पत्ति समानसंतानतो मतिर्भवेत् । क सर्वथा विनाशे सतान कि वा सामान्यम ? ॥ २३९७ ॥)

अथवैवभूता मतिः परस्य भवेद् यदुत-नारकादीनां प्रतिसमयमपरापरसमानक्षणोत्पत्तिर्भवति । ततस्तया समानक्षणोत्पत्त्या यः समानक्षणसंततिरूपः सतानस्तस्मात् सतानात् संतानमाश्रित्य नारकादेः कथञ्चिद् ध्रौव्यमन्तरेणापि प्रथम-द्वितीयादिसमयोत्पन्नविशेषण-मुपपद्यत एव । अत्रोत्तरमाह— 'को सव्वहेत्यादि' । ननु सर्वथा विनाशे समुच्छेदेऽङ्गीक्रियमाणे कः कस्य संतानः, किं वा कस्य समानम् ? इति निर्निबन्धनमेवेदमुच्यते । न हि निरन्वयविनाशेऽवस्थिताः केचनापि नारकादिक्षणाः सन्ति, यानाश्रित्येदमुच्यते-'अयमेषां सन्तानः, इदं चास्य समानम्' इति ॥ २३९७ ॥ किञ्च,

संताणिणो न भिण्णो जइ संताणो न नाम संताणो। अह भिण्णो न क्खणिओ खणिओ वा जइ न संताणे ॥५८॥ विशेषा० भागः-२

(संतानिनो न भिन्नो यदि सतानो न नाम सतान । अथ भिन्नो न क्षणिक क्षणिको वा यदि न सतान ॥ २३९८ ॥)

यदि सन्तानिभ्यो न भिन्नः किन्त्वभिन्नः सतानः, तर्हि न नामासौ सतानः, संतानिभ्योऽनर्थान्तरभूतत्वात्, तत्स्वरूपवत् । अथ सतानिभ्यो भिन्नः सतानः, तर्हि क्षणिकोऽसौ नेष्टव्यः, अवस्थितत्वाभ्युपगमात् । अथ क्षणिकोऽसाविष्यते, तर्हि नासौ संतानः, संतानिवत् । ततस्त एव सतानाभावपक्षोक्ता दोषा इति । तदेव सर्वथोच्छेदेऽभ्युपगम्यमाने सतानो नोपपद्यत इति भावितम् ॥ २३९८ ॥

अथ यदुक्तम्-'किं व सामण्णं' इति । तद्भावनार्थमाह—

पुव्वाणुगमे समया हुज्ज न सा सव्वहा विणासम्मि। अह सा न सव्वनासो तेण समं वा नणु खपुप्फं २३९९

(पूर्वानुगमे समता भवेद् न सा सर्वथा विनाशे। अथ सा न सर्वनाशस्तेन समं वा ननु खपुष्पम् ॥ २३९९ ॥)

सामान्यमनुपपन्नम्

यदि पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणे केनापि रूपेणानुगमोऽन्वयो भवेत् तदा तत्रानुगमे पूर्वोत्तरक्षणयोः समता समानरूपता भवेत्। सर्वथा तु सर्वात्मना पूर्वक्षणस्य निरन्वयविनाशे न सा समतोत्तरक्षणस्य युज्यते। अथ सा समता तयोरभ्युपगम्यते, तर्हि तद्रूपस्य कथञ्चिदवस्थितत्वाद् न पूर्वक्षणस्य सर्वथा विनाशः। अथ सर्वथा विनाशेऽपि तस्य समताऽभ्युपगम्यते, हन्त! तर्हि तेन सर्वथाऽभावीभूतेन पूर्वक्षणेन समं तुल्यं युज्यते यदि, परं खपुष्पम्, सर्वथाभावरूपतया द्वयोरपि तुल्यत्वादिति ॥ २३९९ ॥ किञ्च,

अण्णविणासे अण्णं जइ सरिसं होइ होउ तेलुक्कं। तदसंबद्धं व मई सो वि कओ सव्वनासम्मि? ॥२४००॥

(अन्यविनाशेऽन्यद् यदि सदृशं भवति भवतु त्रैलोक्यम्। तदसम्बद्धं वा मतिः सोऽपि कुतः सर्वनाशे? ॥ २४०० ॥)

सर्वथा निरन्वयविनाशे घटात् पट इवोत्तरक्षणात् सर्वथाऽन्य एव पूर्वक्षणस्तस्माच्चान्य एवोत्तरक्षणः। ततः सर्वथाऽन्यस्य पूर्वक्षणस्य विनाशे तस्मात् सर्वथाऽन्यदुत्तरक्षणरूपं यदि सदृशं भवतीत्यभ्युपेयते, तर्हि भवतु त्रैलोक्यमपि ततस्तत्सदृशम्, अनन्वयित्वेऽन्यत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्। अथ तत् त्रैलोक्यं प्रस्तुतपूर्वक्षणेन सह देशादिव्यवहितत्वादसम्बद्धमिति न तत्सदृशम्, उत्तरक्षणस्तु तेन सह संबद्ध इति तत्सदृश इति परस्य मतिः स्यात्। ननु सोऽपि पूर्वोत्तरक्षणयोः सम्बन्धः पूर्वस्य सर्वथा विनाशे कुतः?—न कुतश्चिदित्यर्थः, तत्सम्बन्धाभ्युपगमेऽन्वयवत्त्वायोगेनान्वयाभ्युपगमप्रसङ्गादिति भावः ॥ २४०० ॥ अपि च, पर्यनुयुञ्ज्महे भवन्तम्। किम्? इत्याह—

किह वा सव्वं खणियं विण्णायं जइ मई (प्र- मयं) सुयाउ त्ति। तदसंखसमयसुत्तत्थगहणपरिणामओ,

क्षणिकत्व-ज्ञानं श्रुतादनुपपन्नम्

न उ पइसमयविणासे जेणिक्किक्कक्खरं चिय पयस्स। संखाईयसामइयं संखेज्जाइं पयं ताइं ॥२४०२॥

खेज्जपयं वक्कं तदत्थगहणपरिणामओ हुज्जा। सव्वखणभंगनाणं तदजुत्तं समयनट्ठस्स ॥२४०३॥

(कथं वा सर्वं क्षणिकं विज्ञातं यदि मतिः श्रुतादिति। तदसंख्यसमयसूत्रार्थग्रहणपरिणामतो युक्तम् ॥ २४०१ ॥)

(न तु प्रतिसमयविनाशे येनैकैकाक्षरमेव पदस्य। संख्यातीतसामयिकं संख्यातानि पदं तानि ॥ २४०२ ॥)

(संख्यातपदं वाक्यं तदर्थग्रहणपरिणामतो भवेत्। सर्वक्षणभङ्गज्ञानं तदयुक्तं समयनष्टस्य ॥ २४०३ ॥)

'वा' इत्यथवा, पर्यनुयुज्यते भवान्। ननु 'सर्वं वस्तु क्षणिकम्' इत्येतत् कथं भवता विज्ञातमिति वक्तव्यम्?। श्रुतादिति चेत्। ननु तत् श्रुतादर्थविज्ञानमसंख्येयसमयैर्निष्पन्नो यः सूत्रार्थग्रहणपरिणामस्तस्मादेव युक्तम्, न तु प्रतिसमयविनाशे। इदमुक्तं भवति—

असंख्येयानेव समयान् यावच्चित्तस्यावस्थाने 'सर्वं क्षणिकम्' इति विज्ञानोपयोगो युज्यते, न तु प्रतिसमयोच्छेदे । अत्र कारणमाह—येन यस्मात् कारणात् पदस्य सावयवत्वात् तत्सम्बन्ध्येकैकमप्यक्षरं सङ्ख्यातीतसामयिकमसङ्ख्यातैः समयैर्निष्पद्यत इत्यर्थः, तानि चाक्षराणि सङ्ख्यातानि समुदितानि पदं भवति । सङ्ख्यातैश्च पदैर्वाक्यं निष्पद्यते, तदर्थग्रहणपरिणामाच्च वाक्यार्थग्रहणपरिणामादित्यर्थः, सर्वक्षणभङ्गज्ञानं भवेत् । ततो प्रतिसमयानन्तरमेव नष्टस्य समुच्छिन्नस्य मनसोऽयुक्तमेवेति ॥ २४०१-२४०२-२४०३ ॥

अन्यदपि क्षणभङ्गवादे यद् नोपपद्यते तद् दर्शयति—

क्षणभङ्गवादे तृप्ति-श्रमाद्यनुपपन्नाः

तित्ती समो किलामो सारिक्ख-विवक्ख-पच्चयाईणि । अज्झयणं झाणं भावणा य का सव्वनासम्मि ?॥२४०४॥

(तृप्ति श्रम क्लम सादृश्य विपक्ष प्रत्ययादीनि । अध्ययनं ध्यानं भावना च का सर्वनाशे ? ॥ २४०४ ॥)

तृप्तिर्धाणिः, मार्गगमनादिप्रवृत्तस्य खेदः श्रमः, क्लमो ग्लानि , सादृश्यं साधर्म्यम्, विपक्षो वैधर्म्यम्, प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञानादि, आदिशब्दात् स्वनिहितप्रत्यनुमार्गण-स्मरणादिपरिग्रहः । अध्ययनं पुनः पुनर्ग्रन्थाभ्यासः, ध्यानमेकालम्बने मनःस्थैर्यम्, भावना पौनः-पुन्येनानित्यत्वादिप्रकारतो भवनैर्गुण्यपरिभावनरूपा । एतानि सर्वाण्यप्युत्पत्त्यनन्तरमेव वस्तुनः सर्वनाशेऽङ्गीक्रियमाणे कथमुपपद्यन्ते ? इति ॥ २४०४ ॥ यथा च नोपपद्यन्ते तथा दर्शयन्नाह—

अण्णण्णो पइगासं भोत्ता अंते न सो वि का तित्ती ? । गंतादओ वि एवं इय संववहारवुच्छित्ती ॥२४०५॥

(अन्योऽन्य प्रतिग्रास भोक्ताऽन्ते न सोऽपि का तृप्ति ? । गन्त्रादयोऽप्येवमिति सव्यवहारव्युच्छित्ति ॥ २४०५ ॥)

'ग्रस ग्लसु अदने' ग्रसनं ग्रासः कवलक्षेपः, ग्रस्यत इति वा ग्रासः कवलः । ततश्च प्रतिग्रासं प्रतिकवलं भोक्ता देवदत्तः क्षणिकत्वा-दन्यश्चान्यश्च भवति, भोजनक्रियायाश्चान्ते पर्यन्ते सोऽपि भोक्ता सर्वथा न भवति, भुजिक्रियाविशेषणस्याभावे तद्विशिष्टस्य देवदत्तस्यापि सर्वथोच्छेदात् । ततश्चैकस्मिन्नन्त्यकवलप्रक्षेपे का तृप्तिः, भोक्तुश्चाभावात् कस्यासौ तृप्तिः ? । एवमुक्तानुसारेण गन्त्रादीनामपि श्रमाद्यभावः स्वबुद्ध्या भावनीय इति । एवं समस्तलोकव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति ॥ २४०५ ॥ अत्र परः प्राह—

जेणं चिय पइगासं भिन्ना तित्ती अओ चिय विणासो । तित्तीए तिरस्स य एवं चिय सव्वसंसिद्धी ॥२४०६॥

(येनैव प्रतिग्रासं भिन्ना तृप्तिरत एव विनाश । तृप्तेस्तृप्तस्य चैवमेव सर्वसंसिद्धि ॥ २४०६ ॥)

येनैव यत एव प्रतिग्रासमन्योऽन्यश्च भोक्ता भवति, अपरापरा च तृप्तिमात्रा भवति, अत एव तृप्तेः, तृप्तस्य च प्रतिक्षणं विनाशोऽभ्युपग-म्यतेऽस्माभिः, विशेषणभेदे विशेष्यस्याप्यवश्यं भेदात्, अन्यथा विशेषणभेदस्याप्ययोगात् । प्रतिक्षणविनाशित्वे तृप्त्याद्ययोगोऽभिहित एवेति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—'एवं चिय सव्वसंसिद्धी चि' एवमेव प्रतिक्षणविनाशित्व एव सर्वस्यापि तृप्ति-श्रम-क्लमादेर्लोकव्यवहारस्य

संसिद्धि. । इदमुक्तं भवति– तृप्त्यादिवासनानामितः पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षण. मनुत्पद्यते तावत्, यावत् पर्यन्त उत्कर्षेनन्तस्तृप्त्यादयो भवन्ति । एतत्र क्षणिकत्व एवोपपद्यते, न नित्यत्वे । नित्यस्याप्रच्युता-ऽनुत्पन्न-स्थिरैकस्वभावत्वेन सर्वदैव तृप्त्यादिसद्भावात्, सर्वदैव तदभावाद् वेति ॥ २४०६ ॥ अत्रोत्तरमाह—

तृप्त्यादिवासनानामनुसत्वे कथं सर्वक्षणिकत्वम् ?

पुव्विल्लसव्वनासे वुड्ढी तित्ती य किंनिमित्ता तो ?। अह सा वि तेऽणुवत्तइ सव्वविणासो कहं जुत्तो ?

(पूर्वसर्वनाशे वृद्धिस्तृप्तिश्च किंनिमित्ता तत ? । अथ सापि तेऽनुवर्तते सर्वविनाशः कथं युक्तः ? ॥ २४०७ ॥)

'तो त्ति' यद्येवम्, ततः पूर्वक्षणस्य सर्वथा विनाशे उत्तरोत्तरक्षणेषु तृप्त्यादीनां या क्रमेण वृद्धिरुत्कर्षवती पर्यन्ते तृप्तिः श्रमादिसम्भूतिश्च सा किंनिमित्ता किंकारणा ? इति वक्तव्यम् ? । पूर्वपूर्वक्षणेनोत्तरोत्तरक्षणस्य या तृप्त्यादिवासना जन्यते तन्निमित्तेति चेत् । न, तस्या-स्तदनर्थान्तरत्वे पूर्वपूर्वक्षणनाशे नाशात् । अथोत्तरोत्तरक्षणेषु सानुवर्तत एवेति ते तवाभिप्रायः, तर्हि पूर्वपूर्वक्षणस्य सर्वविनाशः कथं युक्तो वक्तुम्, तदनर्थान्तरभूततृप्त्यादिवासनायाः समनुवर्तनात् ? इति ॥ २४०७ ॥ सर्वस्य क्षणिकत्वे दूषणान्तरमप्याह—

दिक्खा व सव्वनासे किमत्थमहवा मई विमोक्खत्थं । सो जइ नासो सव्वस्स तो तओ किं व दिक्खाए ?

(दीक्षा वा सर्वनाशे किमर्थमथवा मतिर्विमोक्षार्थम् । स यदि नाशः सर्वस्य ततः सकः किं वा दीक्षया ? ॥ २४०८ ॥)

दीक्षा वा क्षणानां सर्वनाशे किमर्थमिति वाच्यम् ?– निरर्थिकेयमिति भावः । अथ मोक्षार्थं दीक्षेति परस्य मतिः, तत्रापि वक्तव्यम्– स मोक्षो नाशरूपो वाऽभ्युपगम्यते, अनाशरूपो वा ? । तत्र 'सो जइ नासो त्ति' स मोक्षो यदि नाशरूप इति पक्षः, 'सव्वस्स तो तउ त्ति' ततस्तर्हि तकोऽसौ मोक्षः सर्वस्यापि वस्तुनः स्वरसतः प्रयत्नमन्तरेणापि त्वदभिप्रायेण सिद्ध एव, किं दीक्षाप्रयत्नेन ? इति ॥ २४०८ ॥ अथानाशरूपो नित्यो मोक्षस्तत्राह—

दीक्षा न संतान-विच्छेदार्था

अह निच्चो. न क्खणियं तो सव्वं अह मई ससंताणो । अहउ त्ति तओ दिक्खा निस्संताणस्स मुक्खो त्ति ॥

(अथ नित्यो, न क्षणिकं ततः सर्वमथ मतिः स्वसंतानः । अहत इति ततो दीक्षा निः संतानस्य मोक्ष इति ॥ २४०९ ॥)

अथ नित्यो मोक्षः 'तो त्ति' ततस्तर्हि 'सर्वं वस्तु क्षणिकम्' इत्येतद् न भवति, मोक्षेणैव व्यभिचारात् । अथ स्व आत्मीयो विज्ञान-वेदना-संज्ञा-संस्कार-रूपात्मकस्कन्धस्य क्षणपरम्परारूपः संतानो नाद्यापि हतः, निःसंतानस्यैव च मोक्षः, अतो निःसंतानार्थं दीक्षा विधीयत इति ॥ २४०९ ॥ अत्रोत्तरमाह—

छिण्णेणाछिण्णेण व किं संताणेण सव्वनट्ठस्स । किंचाभावीभूयस्स स-परसंताणचिंताए ? ॥२४१०॥

(छिन्नेनाच्छिन्नेन वा किं संतानेन सर्वनष्टस्य । किञ्चाऽभावीभूतस्य स्व परसंतानचिन्तया ? ॥ २४१० ॥)

सर्वनष्टस्य सर्वप्रकारैर्विनाशमापन्नस्य छिन्नेन, अच्छिन्नेन वा संतानेन किं प्रयोजनम्, येन संतानहननार्थं दीक्षां गृह्णीयात् ? ।

किञ्च, सर्वथाऽमार्गीभूतस्य क्षणभङ्गुरतया सर्वथा विनष्टस्य किमनया चिन्तया—अयं स्वसन्तानः, अयं तु परसन्तानः, अयं तु न हतः, येनोच्यते— 'ममताणो अहउ त्ति तओ दिक्खा' इति ? ॥ २४१० ॥ अथ क्षणिकत्वसाधकपराभिमतप्रमाणमुपन्यस्य दूषणमाह—

सव्वं पयं व खणियं पज्जंते नासदरिसणाउ त्ति। नणु इत्तो च्चिय न खणियमंते नासोवलद्धीओ ।२४११।

(सर्वं पय इव क्षणिकं पर्यन्ते नाशदर्शनादिति। नन्वित एव न क्षणिकमन्ते नाशोपलब्धेः ॥ २४११ ॥)

सर्वं वस्तु क्षणिकम्, पर्यन्ते नाशदर्शनात्, पयोवदिति। आह—ननु यदि वस्तूना पर्यन्ते नाशो दृश्यते, तर्हि प्रतिक्षणविनाशित्वे किमायातम्, येन सर्वं क्षणिकमुच्यते ?। सत्यम्, किन्त्वयमिह तदभिप्रायः—पर्यन्तेऽपि घटादीना विनाशस्तावद् निर्हेतुक एव भवति, मुद्गरादेर्विनाशहेतोरयोगात्, तथाहि—मुद्गरादिना किं घट एव क्रियते, कपालानि वा, तुच्छरूपोऽभावो वा ? इत्यादियुक्तितो विनाशस्य निर्हेतुकत्वं प्रागेव दर्शितम्। ततो निर्हेतुकोऽसौ भवनादित एव भवतु, अन्यथा पर्यन्तेऽपि तदभवनप्रसङ्गादिति पर्यन्ते नाशदर्शनाद् हेतोः क्षणिकत्वसिद्धिः। अत्र सूरिः प्राह—नन्वेतस्मादेव पर्यन्ते नाशदर्शनलक्षणाद्धेतोरस्माभिरेतच्छक्यते वक्तुम्। किम् ? इत्याह— न क्षणिकं न प्रतिक्षणं वस्तु विनश्यतीत्यर्थः पर्यन्त एव तन्नाशोपलब्धेः, घटादिवत्। न च युक्तिबाधितत्वाद् भ्रान्तेयमुपलब्धिरिति शक्यते वक्तुम्, सर्वेषां सर्वत्रेत्थमेव प्रवर्तनात्, युक्तीनामेवानया बाधनात् शून्यवादियुक्तिवदिति ॥ २४११ ॥

यदि पुनरादित एव वस्तूनां विनाशः स्यात् तदा किं भवेत् ? इत्याह—

इहरा ऽऽइउ च्चिय तओ दीसेज्जंते व्व कीस व समाणो। सव्वविणासे नासो दीसइ अंते न सो ऽन्नत्थ ?२४१२

(इतरथाऽऽदित एव सको दृश्येतान्त इव कस्माद् वा समान। सर्वविनाशे नाशो दृश्यतेऽन्ते न सोऽन्यत्र ? ॥ २४१२ ॥)

इतरथा यदि प्रतिक्षणं नाशो भवेत् तदा यथा पर्यन्ते सर्वेणापि भवन्नसौ दृश्यते, तथा आदित एवादि-मध्येषु सर्वत्र तकोऽसौ नाशो दृश्येत। अथ पर्यन्तेऽसौ दृश्यते नादि-मध्येषु, किं कुर्मः ?। तर्हि प्रष्टव्योऽसि। किम् ? इत्याह—'कीस वेत्यादि' किमिति चासौ नाशो वस्त्वभावरूपतया सर्वत्र समानो निर्विशेष(प्र० निरवशेष)स्वरूपोऽपि सन् सर्वविनाशे मुद्गरादिना विहिते दृश्यत उपलक्ष्यतेऽन्ते पर्यन्ते, न पुनरन्यत्रादि-मध्येषु सर्वत्र भवताऽभ्युपगतोऽप्यसौ भवन्नुपलक्ष्यत इत्यत्र कारणं वाच्यम् ?, न पुनः पादप्रसारिका श्रेयस्करीति भावः ॥ २४१२ ॥ अपि च— पर्यन्ते नाशदर्शनरूपस्य हेतोः सिद्धत्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तं यावता जैनाना हेतुरप्ययमसिद्धः, पर्यन्तेऽपि तैर्घटादीनां सर्वथा नाशानभ्युपगमादिति दर्शयन्नाह—

अंते व सव्वनासो पडिवण्णो केण जदुवलद्धीओ। कप्पेसि खणविणासं नणु पज्जायंतरं तं पि ॥२४१३॥

(अन्ते वा सर्वनाशः प्रतिपन्नः केन यदुपलब्धेः। कल्पयसि क्षणविनाशं ननु पर्यायान्तरं तदपि ॥ २४१३ ॥)

यदि वा, भो क्षणभङ्गवादिन्! अन्ते पर्यन्तेऽपि मुद्गरादिसंनिधाने घटादिवस्तुनः सर्वनाशः सर्वथा विनाश, केन प्रतिवादिना जैनेनाभ्युपगतः, यदुपलब्धेर्यदर्शनावष्टम्भेन त्वं क्षणभङ्गरूपं प्रतिक्षणविनाशं कल्पयसि घटादेः?। यदि मुद्गरादिसंनिधाने सर्वविनाशस्तस्य जैनैर्नाभ्युपगम्यते, तर्हि तदवस्थाया घटो न दृश्यते, कपालान्येव च दृश्यन्त इत्येतत् किमिष्यते? इत्याह–'नणित्यादि' नन्वहो! मृद्रूपतयाऽवस्थितस्यैव घटद्रव्यस्य भूत-भविष्यदनन्तपर्यायापेक्षया तदपि पर्यायान्तरं पर्यायविशेष एव कपालानि, न पुनस्तदानीं घटस्य सर्वथा विनाशः, मृद्रूपताया अप्यभावप्रसङ्गात्, तथा च कपालानाममृद्रूपतापत्तेरित्यसिद्धिः पर्यन्ते सर्वनाशस्येति ॥ २४१३ ॥ ॥६३॥ विशेषा० भागः-२

भवतु वा तत्सिद्धिः, तथापि नातः सर्वव्यापिनी क्षणिकत्वसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

जेसिं च न पज्जंते विणासदरिसणमिहंबराईणं। तन्निच्चब्भुवगमओ सव्वक्खणविणासिमयहाणी २४१४

(येषां वा न पर्यन्ते विनाशदर्शनमिहाम्बरादीनाम्। तन्नित्याभ्युपगमतः सर्वक्षणविनाशिमतहानिः ॥ २४१४ ॥)

घटादीनां तावत् पर्यन्ते सर्वनाशदर्शनात् प्रसङ्गेनादित एव प्रतिक्षणनश्वरतां साधयति भवान्, ततो येषामम्बरादीनां व्योम काल-दिगादीनां पर्यन्ते विनाशदर्शनं कदाचिदपि नास्ति, तेष्वस्मात् प्रसङ्गसाधनात् प्रतिसमयनश्वरत्वं न सिध्यति। ततस्तेषां नित्यत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम्। तन्नित्यत्वाभ्युपगमे च 'सर्वं क्षणिकम्' इति व्याप्तिपरं यद् मतं भवतस्तस्य हानिरवश्यमानेव प्राप्नोतीति ॥ २४१४ ॥

भङ्ग्यन्तरेणापि स्थविरा अश्वमित्रं शिक्षयन्ति। कथम्? इत्याह—

पज्जायनयमयमिणं जं सव्वं विगम-संभवसहावं। दव्वट्ठियस्स निच्चं एगयरमयं च मिच्छत्तं।२४१५॥ द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकै कतरैकान्तो मिथ्या

(पर्यायनयमतमिदं यत् सर्वं विगम संभवस्वभावम्। द्रव्यार्थिकस्य नित्यमेकतरमतं च मिथ्यात्वम् ॥ २४१५ ॥)

पर्यायवादिन एव नयस्येदं मतं यत् त्वं ब्रूषे–सर्वमेव त्रिभुवनान्तर्गतं वस्तु विगम–संभवस्वभावं–प्रतिक्षणमुत्पद्यते विनश्यति चेत्यर्थः। द्रव्यमेवार्थो यस्य न पर्याया स द्रव्यार्थिकस्तस्य तु द्रव्यार्थिकनयस्य तदेव सर्वं वस्तु नित्यं मतम्। एवं च स्थिते यद् भवानेकतरस्यैव पर्यायनयस्य प्रतिक्षणविनश्वरत्वलक्षणं मतमभ्युपगच्छति तद् मिथ्यात्वमेवेति मुञ्चेदमिति भावः ॥ २४१५ ॥

किमित्येतद् मिथ्यात्वम्? इत्याह—

णंतपज्जयमयं वत्थुं भुवणं व चित्तपरिणामं। ठिइ-विभव-भंगरूवं निच्चानिच्चाइ तोऽभिमयं ॥२४१६॥

(अनन्तपर्यायमयं वस्तु भुवनमिव चित्रपरिणामम्। स्थिति विभव-भङ्गरूपं नित्यानित्यादि ततोऽभिमतम् ॥ २४१६ ॥)

यद् यस्माद् नैकान्तेन पर्यायमयं, नाप्येकान्तेन द्रव्यरूपम्, किन्त्वनन्तपर्याय(प्र० ..नेकपर्याय)स्थित्युत्पाद-विनाशरूपत्वाद् भू-विमान-द्वीप-समुद्रादिरूपतया त्रिभुवनमिव समस्तमपि वस्तु नित्या-ऽनित्यादिरूपतया विचित्रपरिणाममनेकस्वरूपं भगवतामभिमतम्।

अतोऽसैकान्तविनश्वरलक्षणैकरूपाभ्युपगमो मिथ्यात्वमेवेति ॥ २४१६ ॥ अपिच,

सुह-दुक्ख-बंध-मुक्खा उभयनयमयाणुवट्टिणो जुत्ता। एगयरपरिच्चाए सव्वव्ववहारवोच्छित्ती ॥२४१७॥

(सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षा उभयनयमतानुवर्तिनो युक्ता । एकतरपरित्यागे सर्वव्यवहारव्युच्छित्तिः ॥ २४१७ ॥)

भावितार्थैवेति ॥ २४१७ ॥ किमित्येकतरपरित्यागे सुखादिव्यवहाराभाव ? इत्याशङ्क्य प्रमाणयन्नाह—

सुखदुःखादि एकतरनय त्यागेऽनुपपन्नम्

सुहाइ पज्जयमए नासाओ सव्वहा मयस्सेव। न य दव्वट्ठियपक्खे निच्चत्तणओ नभस्सेव ॥२४१८॥

(न सुखादि पर्ययमते नाशात सर्वथा मृतस्येव । न च द्रव्यार्थिकपक्षे नित्यत्वतो नभस इव ॥ २४१८ ॥)

एकस्मिन्नेव पर्यायनयमतेऽङ्गीक्रियमाणे न सुखादि जगतो घटत इति प्रतिज्ञा, सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादयो न घटन्त इत्यर्थः । उत्पत्त्यनन्तर सर्वथा नाशादिति हेतुः । मृतस्येवेति दृष्टान्त । न च द्रव्यार्थिकनयपक्षे केवले समाश्रीयमाणे सुखादि घटते, एकान्तनित्यत्वेनाविचलितरूपत्वात्, नभस इवेति । तस्माद् द्रव्य-पर्यायोभयपक्ष एव सर्वमिदमुपपद्यत इत्ययमेव ग्राह्यः, केवलैकनयपक्षस्तु दोषलक्षकक्षीकृतत्वात् त्याज्य एवेति ॥ २४१८ ॥ पुनरप्यश्वमित्रमनुकम्पमानाः स्थविरास्तच्छिक्षामाहुः—

जइ जिणमयं पमाणं ता (प्र० तो) मा दव्वट्ठियं परिच्चयसु। सक्कस्स व होइ जओ तन्नासे सव्वनासो त्ति ॥

(यदि जिनमतं प्रमाण ततो मा द्रव्यार्थिकं परित्याक्षीः । शास्यस्येव भवति यतस्तन्नाशे सर्वनाश इति ॥ २४१९ ॥)

पूर्वदर्शितग्रन्थालापकभावार्थमजानन्नपि विभ्रमितचित्ततया तत्प्रामाण्य पूत्कुर्वाणः किल जिनवचनप्रामाण्यावलम्बिनमात्मानं मन्यते भवान् । तद् यदि हन्त ' सत्यमेव जिनमतं भवत. प्रमाणम्, ततः केवलपर्यायवादितया जिनमताभिमतमपि द्रव्यास्तिकनय मा परित्याक्षीः— द्रव्यास्तिकं मा प्रतिषेधयेत्यर्थः, यतो यस्मात् शास्यस्य बौद्धस्येव तत्र 'तन्नाशे' द्रव्यस्य सर्वथा विनाशे स्वीक्रियमाणे 'सव्वनासो' त्ति सर्वस्यापि तृप्ति-श्रमादेर्बन्ध-मोक्षादेश्च व्यवहारस्य नाशो भवति विलोपः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २४१९ ॥

इत्यादियुक्तिप्रपञ्चैः प्रज्ञाप्यमानोऽप्यसौ यावद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते, ततस्तत्र किं संजातम् ? इत्याह—

इय पण्णविओ वि जओ न पवज्जइ सो कओ तओ वज्झो। विहरंतो रायगिहे नाउं तो खंडरक्खेहिं ।२४२०।

गहिओ सीसेहिं समं एए ऽहिमर त्ति जंपमाणेहिं। संजयवेसच्छण्णा, सज्जं(प्र० सज्ज) सव्वे समाणेह २४२१

(इति प्रज्ञापितोऽपि यतो न प्रपद्यते स कृतस्ततो बाह्यः । विहरन् राजगृहे ज्ञात्वा तत खण्डरक्षैः ॥ २४२० ॥)

(गृहीत शिष्यैः सममेतेऽभिमरा इति जल्पद्भिः । संयतवेषच्छन्ना, सद्य सर्वान् समानयेह ॥ २४२१ ॥)

अम्हे सावय ! जयओ कत्थुप्पण्णा कहिं च पव्वइया। अमुगत्थ वेंति सड्ढा ते वोच्छिण्णा तया चेव ।२४२२

तुब्भे तव्वेसधरा भणिए भयओ सकारणं च त्ति । पडिवण्णा गुरुमूलं गतूण तओ पडिक्कन्ता ॥२४२३॥

(नरं श्रावक ! यतय कुत्रोत्पन्ना क्व वा प्रव्रजिता । अमुकत्र तु वन्ति श्राद्धास्ते व्युच्छिन्नास्तदैव ॥ २४२२ ॥)

(यूय तद्वेषधरा भणिते भयत सकारण चेति । प्रतिपन्ना गुरुमूल गत्वा तत प्रतिक्रान्ता ॥ २४२३ ॥)

उक्तार्था एव, नवर 'भणिए भयओ सकारण च त्ति' तैः खण्डरक्षश्रावकैरेव पूर्वोक्ते भणिते सति भयतो भयात् सकारण च सयुक्तिक च समारब्धानुशास्तिरूप तद्वच' प्रतिपन्नास्तेऽश्वमित्रप्रमुखा निह्नवा इत्य । इति पञ्चविंशद्गाथार्थ ॥ २४२०-२४२१ २४२२ २४२३ ॥

॥ इत्यश्वमित्रनामा चतुर्थः सामुच्छेदिकनिह्नवः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

अट्ठावीसा दो वाससया तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स। दोकिरियाणं दिट्ठी उल्लुगतीरे समुप्पण्णा ।२४२४।

(अष्टाविंशत्या द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । द्वैक्रियाणा दृष्टिरुल्लुकातीरे समुत्पन्ना ॥ २४२४ ॥)

अष्टाविंशत्यभ्यधिके द्वे वर्षशते तदा सिद्धिं गतस्य श्रीमन्महावीरस्यान्तरं द्वैक्रियनिह्नवाना दृष्टिरुल्लुकातीरे समुत्पन्नेति ॥२४२४॥

कथ पुनरियमुत्पन्ना ? इत्याह—

नइखेडजणवउल्लुग महगिरि धणगुत्त अज्जगंगे य। किरिया दो रायगिहे महातवोतीरमणिनाए ।२४२५।

(नदीखेटजनपदोल्लुके महागिरिर्धनगुप्त आर्यगङ्गश्च । क्रिये द्वे राजगृहे महातपस्तीरमणिनाग ॥ २४२५ ॥)

उल्लुका नाम नदी तदुपलक्षितो जनपदोऽप्युल्लुका । उल्लुकानद्याश्चैकस्मिस्तीरे धूलिप्राकारावृतनगरविशेषरूप खेटस्थानमासीत्, द्वितीये तूल्लुका(प्र० उल्लुगा)तीरं नाम नगरम् । अन्ये त्वाहुः—एतदेवोल्लुकातीरं धूलिप्राकारावृतत्वात् खेटमुच्यते । तत्र च महागिरिशिष्यो धनगुप्तो नाम । अस्यापि शिष्य आर्यगङ्गो नामाचार्य' । अय च नद्याः पूर्वतटे, तदाचार्यस्त्वपरतटे । ततोऽन्यदा शरत्समये सूरिवन्दनार्थं गच्छन् गङ्गो नदीमुत्तरति । स च खल्वाटः । ततस्तस्योपरिष्टादुष्णेन दह्यते खल्ली । अधस्तात्तु नद्याः शीतलजलेन शैत्यमुत्पद्यते । ततोऽसावेवं कथमपि मिथ्यात्वमोहनीयोदयादसो चिन्तितवान्— अहो ! सिद्धान्ते युगपत्क्रियाद्वयानुभवः किल निषिद्धः, अह त्वेकस्मिन्नेव समये द्वयमपि वेदयामि, अतोऽनुभवविरुद्धत्वाद् नेदमागमोक्त शोभनमाभाति । इति विचिन्त्य गुरुभ्यो निवेदयामास । ततस्तैर्वक्ष्यमाण-युक्तिभिः प्रज्ञापितोऽसौ । यदा च स्वाग्रहग्रस्तबुद्धित्वाद् न किञ्चित् प्रतिपद्यते । तदोद्घाट्य बाह्यः कृतो विहरन् राजग...

च महातपस्तीरप्रभवनाम्नि प्रश्रवणे मणिनागनाम्नो नागस्य चैत्यमस्ति। तत्समीपे च स्थितो गङ्गः पर्षत्पुरस्सरं युगपत्क्रियाद्वयवेदनं प्ररूपयति स्म। तच्च श्रुत्वा प्रकुपितो मणिनागस्तमवादीत्–अरे दुष्टशिष्यक! किमेवं प्रज्ञापयसि, यतोऽत्रैव प्रदेशे समवसृतेन श्रीमद्वर्धमानस्वामिनैकस्मिन् समय एकस्या एव क्रियाया वेदनं प्ररूपितम्। तच्चेह स्थितेन मयापि श्रुतम्। तत् किं ततोऽपि लष्टतरः प्ररूपको भवान्, येनैवं युगपत् क्रियाद्वयवेदनं प्ररूपयसि?। तत्परित्यजैतां कूटप्ररूपणाम्, अन्यथा नाशयिष्यामि त्वाम्। इत्यादितदुदितभयवाक्यैर्युक्तिवचनैश्च प्रबुद्धोऽसौ मिथ्यादुष्कृतं दत्त्वा गुरुमूलं गत्वा प्रतिक्रान्त इति ॥ २४२५ ॥ अत्र भाष्यम्—

नइमुल्लुगमुत्तरओ सरए सीयजलमज्जगंगस्स। सूराभितत्तसिरसो सीओसिणवेयणोभयओ ॥२४२६॥
लग्गोऽयमसग्गाहो जुगवं उभयकिरिओवओगो त्ति। जं दो वि समयमेव य सीओसिणवेयणाओ मे ॥

(नदीमुल्लुकामुत्तरतः शरदि शीतजलामार्यगङ्गस्य। सूराभितप्तशिरसः शीतोष्णवेदनोभयतः ॥ २४२६ ॥)
(लग्नोऽयमसद्ग्रहो युगपदुभयक्रियोपयोग इति। यद् द्वे अपि समकमेव च शीतोष्णवेदने मे ॥ २४२७ ॥)

गतार्थे, नवरमार्यगङ्गस्य लग्नोऽयमसद्ग्रहो यदुत– युगपत्क्रियाद्वयमवेदनोपयोगोऽस्ति, यद् यस्माद् मे मम द्वे अपि शीतोष्णवेदने समकालमेव स्त। प्रयोगश्चात्र– युगपदुभयक्रियासंवेदनमस्ति, अनुभवसिद्धत्वात्, मम पाद-शिरोगतशीतोष्णक्रियासंवेदनवदिति ॥ २४२६-२४२७ ॥ एवं गङ्गेनोक्ते किमभूत्? इत्याह—

तरतमजोगेणायं गुरुणाऽभिहिओ तुमं न लक्खेसि। समयाइसुहुमयाओ मणोऽतिचलसुहुमयाओ य॥

(तरतमयोगेनायं गुरुणाऽभिहितस्त्वं न लक्षयसि। समयादिसूक्ष्मतातो मनोऽतिचलसूक्ष्मतातश्च ॥ २४२८ ॥)

गुरुणाऽभिहितोऽसौ– हन्त! योऽयं युगपत्क्रियाद्वयानुभवस्त्वया गीयते स तरतमयोगेन क्रमेणैव भवत, सपद्यते न युगपत्, परं सद्पि क्रमभवनमस्य त्वं न लक्षयसि, समयाऽऽवलिकादः कालस्य सूक्ष्मत्वात्, तथा मनसश्चातिचलत्वेनातिसूक्ष्मत्वेन चाशुसचारित्वादिति। तस्मात् 'अनुभवसिद्धत्वात्' इत्यसिद्धोऽयं हेतुरिति ॥ २४२८ ॥ इत्यसिद्धिमेव भावयति—

सुहुमासुचरं चित्तं इंदियदेसेण जेण जं कालं। संवज्झइ तं तम्मत्तनाणहेउ त्ति नो तेण ॥२४२९॥
उवलभए किरियाओ जुगवं दो दूरभिण्णदेसाओ। पाय-सिरोगयसीउण्हवेयणाणुभवरूवाओ ॥२४३०॥

(सूक्ष्माशुचरं चित्तमिन्द्रियदेशेन येन यस्मिन् काले। संबध्यते तत् तन्मात्रज्ञानहेतुरिति नो तेन ॥ २४२९ ॥)
(उपलभते क्रिये युगपद् द्वे दूरभिन्नदेशे। पाद-शिरोगतशीतोष्णवेदनानुभवरूपे ॥ २४३० ॥)

सूक्ष्ममाशुचरं च चित्तं मनः, तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मातीन्द्रियपुद्गलस्कन्धनिर्वृत्तत्वात्, आशुचरं तु शीघ्रसंचरणशीलत्वात्। ततश्च तदेवंभूत

चित येन येन कायाद्याकारस्पर्शनादिद्रव्येन्द्रियसंबन्धिना देशेन सह यस्मिन् काले सम्बध्यते संयुज्यते तस्मिन् काले तस्य तन्मात्रज्ञानहेतुर्भवति— येन स्पर्शनादिद्रव्येन्द्रियदेशेन सम्बध्यते तज्जन्यस्यैव शीतादिविषयस्योष्णादिविषयस्य वैकतरविज्ञानस्य हेतुर्जायते, न तु येनेन्द्रियदेशेन सह तत्काले सम्बध्यते तद् न सम्बद्ध तज्जन्यज्ञानस्यापि हेतुरित्यर्थः। इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः। येनैवम्, तेन कारणेन नो नैव दूरभिन्नदेशे द्वे क्रिये कोऽपि युगपदुपलभते संवेदयत इति संबन्धः। कथंभूते द्वे क्रिये? इत्याह— पाद-शिरोगतशीतोष्णवेदनयोरनुभवनमनुभवस्तद्रूपे तदात्मिके। अत्र प्रयोग —इह पाद-शिरोगतशीतोष्णवेदने युगपद् न कोऽपि संवेदयते, भिन्नदेशत्वात्, विन्ध्य-हिमवच्छिखरस्पर्शनक्रियाद्वयवदिति 'अनुभवसिद्धत्वात्' इत्यसिद्धोऽस्य हेतुरिति ॥ २४२९-२४३० ॥ किञ्च,

उवओगमओ जीवो उवउज्जइ जेण जम्मि जं कालं। सो तम्मओवओगो होइ जहिंदोवओगम्मि ॥२४३१॥

एकोपयुक्तो जीवो नापरत्रोपयुक्त

(उपयोगमयो जीव उपयुज्यते येन यस्मिन् यस्मिन् काले। स तन्मयोपयोगो भवति यथेन्द्रोपयोगे ॥ २४३१ ॥)

उपयोगेनैव केवलेन निर्वृत्त उपयोगमयो जीवः। ततः स येन केनापि स्पर्शनादीन्द्रियदेशेन करणभूतेन यस्मिन् शीतोष्णाद्यन्यतरविषये 'जं कालं ति' यस्मिन् काले उपयुज्यते सावधानो भवति तन्मयोपयोगो भवति— यत्र शीताद्यन्यतरार्थे उपयुक्तस्तन्मयोपयोग एव भवति नान्यत्रोपयुक्त इत्यर्थः। उदाहरणमाह—'जहिंदोवओगम्मि त्ति' यथेन्द्रोपयोगे वर्तमानो माणवकस्तन्मयोपयोग एव भवति, न पुनरर्थान्तरसंगोपयोगः। इदमत्र तात्पर्यम्— एकस्मिन् काले एकत्रैवार्थे उपयुक्तो जीवः सम्भवति, न त्वर्थान्तरे, पूर्वोक्तसाङ्कर्यादिदोषप्रसङ्गात्, ततश्च युगपत्क्रियाद्वयोपयोगानुभवोऽसिद्ध एवेति ॥ २४३१ ॥ एकस्मिन्नर्थे उपयुक्तः किमित्यर्थान्तरेऽपि नोपयुज्यते? इत्याह—

सो तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति तस्समं चेव। अत्थंतरोवओगं जाउ कहं केण वंसेण? ॥२४३२॥

(स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति तत्सममेव। अर्थान्तरोपयोगं यातु कथं केन वांशेन? ॥ २४३२ ॥)

स जीवः 'तदुवओगमेत्तोवउत्तसत्ति त्ति' तस्य विवक्षितस्यार्थस्योपयोगस्तदुपयोगः स एव तन्मात्रं तत्रोपयुक्ता व्यापृता निष्ठां गता शक्तिर्यस्य स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति कृत्वा कथं तत्समकालमेवार्थान्तर उपयोगं यातु? न कथञ्चिदित्यर्थः साङ्कर्यादिप्रसङ्गात्। किञ्च, सर्वैरपि स्वप्रदेशैरेकस्मिन्नर्थे उपयुक्तो जीवः केनोद्धरितेनांशेनार्थान्तरोपयोगं व्रजतु?। नास्त्येव हि स कश्चिदुद्धरितोंऽशो येन तत्समकमेवार्थान्तरोपयोगमसौ गच्छेदिति भावः ॥ २४३२ ॥

यदि समकालमेव क्रियाद्वयोपयोगो न भवति, तर्हि कथमहं तं संवेदयामि? इत्याशङ्क्याह—

समयाइसुहुमयाओ मन्नसि जुगवं च भिन्नकालं पि। उप्पलदलसयवेहं व जह व तदलायचक्कं ति। २४३३

समयस्य सूक्ष्मत्वादुपयोगद्वये यौगपद्य-

(समयादिसूक्ष्मतातो मन्यसे युगपच्च भिन्नकालमपि। उत्पलदलशतवेधमिव यथा वा तदलातचक्रमिति ॥ २४३३ ॥)

समयावलिकादिकालकृतविभागस्य सूक्ष्मत्वाद् भिन्नकालमपि कालविभागेन प्रवृत्तमपि क्रियाद्वयसंवेदनमुत्पलपत्रशतवेधवद् युगपत् प्रवृत्तमिव मन्यसे त्वम् । न हि उत्पलपत्रशतमौत्तराधर्येण व्यवस्थापितं सुतीक्ष्णयापि सूच्या छेकेन समर्थेनापि च वेधकर्त्रा समकालमेव विध्यते, किन्तु कालभेदेन, उपर्यु परितनेऽविद्धेऽधोऽधोवर्तिनः पत्रस्य वेधायोगात्, अथ च वेधकर्ता युगपद् विहितमेव वेधं मन्यते, तद्वेधन-कालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्लक्षत्वात् । यथा वा तत् प्रसिद्धमलातचक्रं कालभेदेन दिक्षु भ्रमदपि भ्रमणकालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुरवगमत्वाद् निरन्तरभ्रमणमेव लक्ष्यते । एवमिहापि शीतोष्णक्रियानुभवकालभेदस्य सूक्ष्मत्वेन दुरवसेयत्वाद् युगपदिव तदनुभवं मन्यते भवानिति ॥ २४३३ ॥ मनोऽपि शिरःपादादिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रियान्तरैश्च युगपद् न सम्बध्यते किन्तु क्रमेणैव, केवलमाशुचारित्वेन सूक्ष्मत्वेन च तस्य क्रमसम्बन्धो न लक्ष्यत इति दर्शयन्नाह—

चित्तं पि नेंदियाइं समेइ सममह य खिप्पचारि त्ति। समय व सुक्कसक्कुलिदसणे सव्वोवलद्धि त्ति॥२४३४॥

(चित्तमपि नेन्द्रियाणि समेति सममथ च क्षिप्रचारीति । समकमिव शुष्कशष्कुलीदशने सर्वोपलब्धिरिति ॥ २४३४ ॥)

'चित्तमपि च नेन्द्रियाणि समकमेव समेति'—मनोऽपि नैवेन्द्रियैः सह युगपत् सम्बध्यत इत्यर्थः । उपलक्षणत्वाद् नापि शिरःपादादिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैर्युगपत् सम्बध्यते, अथ च क्षिप्रचारि शीघ्रसंचरणशील तदिति कृत्वा समकमिव युगपदिव 'सर्वत्र सम्बद्धं लक्ष्यते' इति शेषः । दृष्टान्तमाह— समय वेत्यादि' । 'समय वा' इत्येतदनन्तरं योजितमप्यावृत्त्या पुनरपीह योज्यते । तत्र वाशब्दो यथार्थे । यथा-शब्दश्च दृष्टान्तोपन्यासार्थः । यथा शुष्कशष्कुलिकादशने सर्वेषामपि शष्कुलिकागतरूप रस गन्ध स्पर्श शब्दानामुपलब्धिः सर्वोपलब्धिः समक इव, तथाऽत्रापि मनः शिरःपादादिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रियान्तरैश्च क्रमेण सम्बध्यमानमपि युगपत् संबध्यमानं लक्ष्यत इत्यर्थः । इदमत्र हृदयम्—इह दीर्घां शुष्कां च शष्कुलिकां कस्यचिद् भक्षयतस्तद्रूपं चक्षुषा वीक्षमाणस्य रूपज्ञानमुत्पद्यते, तद्गन्धं च घ्राणे-नाऽऽजिघ्रतो गन्धज्ञानम्, तद्रसं च रसनयाऽऽस्वादयतो रसज्ञानम्, तत्स्पर्शं च स्पर्शनेन वेदयतः स्पर्शज्ञानम्, चर्वणोत्थं तच्छब्दं च शृण्वतः शब्दज्ञानमुपजायते । एतानि च पञ्चापि ज्ञानानि क्रमेणैव जायन्ते, अन्यथा साङ्कर्यादिदोषप्रसङ्गात्, मत्यादिज्ञानोपयोगकाले चावध्याद्युप-योगस्यापि प्राप्तेः, एकत्र घटादिवस्तुनि विकल्पयतोऽनन्तानामपि घटाद्यर्थविकल्पानां प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न चैतदस्ति । ततः क्रमेण जायमा-नान्यप्येतानि ज्ञानानि प्रतिपत्ता 'युगपदुत्पद्यन्ते' इति मन्यते, समयाऽऽवलिकादिकालविभागस्य सूक्ष्मत्वात् । एवमिहापि शिरःपादादिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रियान्तरैश्च क्रमेण सम्बध्यमानमपि मनः प्रतिपत्ता युगपत् सम्बध्यमानमध्यवस्यति । न तु तत्त्वतोऽसौ मनसः स्वभावः, तथा चोक्तम्—''युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्'' इति (न्या० भा० १-१-१६) । यदि चोक्तन्यायेन सेन्द्रियद्वारेणोत्पद्यमान उपलम्भे क्रमेण संचरतो मनसः संचारो दुर्लक्ष्यः, तर्हि कथमेकस्यैव स्पर्शनेन्द्रियमात्रस्य शीतवेदनोपयोगादुष्णवेदनोपयोगरूप उपयोगान्तरे गच्छतस्तत्संचारः

शष्कुलिका दृष्टान्ते क्रमिकरूपादि ज्ञानानि

सुलक्ष स्यात्, अलक्ष्यमाणे च तत्क्रमसचारे शीतोष्णक्रियाद्वयोपयोगविषयौ युगपदध्यवसायौ भवतः इति ॥ २४३४ ॥ एतदेवाह—

सव्वेंदिओवलंभे जइ संचारो मणस्स दुल्लक्खो । एगिंदिओवओगंतरम्मि किह होउ सुलक्खो ? ॥२४३५॥

(सर्वेन्द्रियोपलम्भे यदि सचारो मनसो दुर्लक्ष । एकेन्द्रियोपयोगान्तरे कथं भवतु सुलक्ष ? ॥ २४३५ ॥)

व्याख्यातार्थेव ॥ २४३५ ॥ यदि पुनरेकस्मिन्नर्थे उपयुक्तमपि मनोऽर्थान्तरेऽप्युपयोग गच्छेत् तदा को दोषः स्यात् ? इत्याह—

अन्नविणिउत्तमण्णं विणिओगं लहइ जइ मणो तेणं । हत्थिं पि ट्ठियं पुरओ किमण्णचित्तो न लक्खेइ ?

(अन्य विनियुक्तमन्यं विनियोगं लभते यदि मनस्तेन । हस्तिनमपि स्थित पुरत किमन्यचित्तो न लक्षयति ? ॥ २४३६ ॥)

अन्यस्मिन् शीतवेदनादिकेऽर्थे विनियुक्तमुपयुक्तमन्यविनियुक्त मनो यदि 'अण्णं ति' अन्य उष्णवेदनादिकोऽर्थस्तद्विषयोपयोगो-

ऽन्यस्तमन्य विनियोगमुपयोग लभते, 'तेण' त्ति तर्हि किमित्यन्यचित्तोऽन्यार्थोपयुक्तचित्तो देवदत्तादिर्हस्तिनमपि पुरतो व्यवस्थितं न लक्ष-

यति ? । तस्मादेकस्मिन्नर्थे उपयुक्त मनो न कदाचिदन्यार्थोपयोग लभत इति ॥ २४३६ ॥

यदि चैकोपयोगे उपयोगान्तरमपीष्यते तदेतदपि किं नेष्यते ? । किम् ? इत्याह—

विणिओगन्तरलाभे व किं त्थ नियमेण तो समं चेव । पइवत्थुमसंखेज्जाऽणंता वा जं न विणिओगा ? २४३७

(विनियोगान्तरलाभे वा किमत्र नियमेन तत सममेव । प्रतिवस्त्वसंख्येया अनन्ता वा यद् न विनियोगा ? ॥ २४३७ ॥)

एकोपयोगकाले विनियोगान्तरस्योपयोगान्तरस्य वा लाभे(प्र० लाभे वा)ऽभ्युपगम्यमाणे 'तो' त्ति ततः किमत्र क्रियाद्वयोपयोगलक्षणेन

नियमेन, 'जं' ति यत् प्रतिवस्त्वसंख्येया अनन्ता वा सममेव युगपदेव विनियोगा उपयोगा नेष्यन्ते ? । इदमुक्तं भवति— यदि शीतवेदनो-

पयोगकाले उष्णवेदनोपयोगोऽपीष्यते, तर्हि किमनेन क्रियाद्वयोपयोगनैयत्येन, यदसंख्येया अनन्ता वा प्रतिवस्तु युगपदुपयोगा न भवन्ति,

सर्वेषु कालेषु द्वितीयोपयोगस्तथा बहवोऽपि भवन्त्विति भाव. । इह च 'दव्वाओ असंखेज्जे संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ' इति (गा०-७६०)

वस्तुनादेकस्मिन्नर्थे समकालमवधिज्ञानिनः किलोत्कृष्टतोऽसंख्येया उपयोगाः प्राप्नुवन्ति, शेषज्ञानिना त्वनन्ता इत्यभिप्रायवता प्रोक्तम्—'पइवत्थु-

मसंखेज्ज'— इत्यादि ॥ २४३७ ॥ अत्र पराभिप्रायमाविष्कृत्य परिहारमाह—

बहु-बहुविहाइगहणे नणूवओगबहुया सुएऽभिहिआ । तमणेगग्गहणं चिय उवओगाणेगया नत्थि ।२४३८

(बहु बहुविधादिग्रहणे ननूपयोगबहुता श्रुतेऽभिहिता । तदनेकग्रहणमेवोपयोगानेकता नास्ति ॥ २४३८ ॥)

ननु बहु बहुविध क्षिप्रा-ऽनिश्रिता ऽसंदिग्ध ध्रुव-सेतरवस्तुग्रहणे पूर्वमिहैवावग्रहादीनामनुज्ञाते एकस्मिन्नुपयोगबहुता श्रुतेऽभिहितैव,

इति 'पइवत्थुमसंखेज्ज-' इत्यादि सिद्धसाधनमेव, इति परेणोक्ते सत्याह—'तमणेगेत्यादि' । तद् बहु-बहुविधादिरूप वस्तुनोऽनेकपर्यायाणा

युगपदुपयोगद्वये सभवन्ति कथं नानन्तोपयोगाः ?

बहुबहुविधादीनां पर्यायत्वान्नानेकोपयोगाः

८ न विलक्खणाइं समयं सामण्ण-भेयनाणाइं। वहुयाण को विरोहो समयम्मि विसेसनाणाणं ?।२४४६।

(भवेता न विलक्षणे समकं सामान्य भेदज्ञाने । वहुकाना को विरोध समये विशेषज्ञानानाम् ? ॥ २४४६ ॥)

नन्वाचार्य ! एवं तर्हि अस्तु यदुत– सामान्यवेदनामात्रग्राहकं सामान्यज्ञान, शीतोष्णवेदनाविशेषग्राहकं विशेषज्ञानरूप भेदज्ञान च, इत्येते द्वे अपि सुदूरविलक्षणत्वात् समक युगपद् न भवतः, वहूना तु शीतोष्णादिविशेषज्ञानाना समय एकस्मिन् काले जायमानाना विशेषज्ञानरूपतया तेषां वहूनामपि तुल्यत्वेन वैलक्षण्याभावात् को विरोधः, येन शीतोष्णवेदनाविशेषज्ञाने युगपद् भवतः निषिध्येते ? इति ॥ ॥७२॥ विशेषा० भागः–२

२४४६ ॥ अत्रोत्तरमाह—

लक्खणभेयाउ च्चिय सामण्णं च जमणेगविसयं ति। तमघेत्तुं न विसेसन्नाणाइं तेण समयम्मि॥२४४७॥

तो सामन्नग्गहणाणंतरमीहियमवेइ तब्भेयं । इय सामन्नविसेसावेक्खो जावंतिमो भेओ ॥२४४८॥

(लक्षणभेदादेव सामान्यं च यदनेकविषयमिति । तदगृहीत्वा न विशेषज्ञानानि तेन समये ॥ २४४७ ॥)

(तत सामान्यग्रहणानन्तरमीहितमवैति तद्भेदम् । इति सामान्यविशेषापेक्षा यावदन्तिमो भेद ॥ २४४८ ॥)

तेन कारणेन समय एकस्मिन् काले वहूनि विशेषज्ञानानि न भवन्ति । कुतः ? इत्याह—लक्षण शीतोष्णादिविशेषाणां स्वरूपं तस्य परस्पर भेदाद् भिन्नत्वाद् न तद्ग्राहकाणि ज्ञानानि समक भवन्ति, यस्माच्चानेकविषयमनेकाधारं सामान्यम्, इत्यतस्तदगृहीत्वा न विशेषज्ञानानि । इदमुक्त भवति– पूर्व वेदनासामान्य गृहीत्वा तत ईहा प्रविश्य 'शीतेयं पादयोर्वेदना' इति वेदनाविशेषं निश्चिनोति । शिरस्यपि प्रथमं वेदनासामान्यं गृहीत्वा तत ईहा प्रविश्य 'उष्णेयमिह वेदना' इत्यध्यवस्यति । न हि घट विशेषज्ञानादनन्तरमेव पटाश्रयसामान्यरूपेऽगृहीते पटविशेषज्ञानमुपजायते 'उग्गहो ईहअवाओ य' (गा०–१७८) इत्यमुनैव क्रमेण घटादिविशेषज्ञानोत्पत्त्यभिधानात् । एवं च सति विशेषज्ञानादनन्तरमपि विशेषज्ञानं नोत्पद्यते, आस्ता पुनः समकालम्, सामान्यस्यानेकविशेषाश्रयत्वात् । तच्च पूर्वमगृहीत्वा विशेषज्ञानस्याप्रसवादिति । अनेकविशेषाणां स्वरूपभेदान्न युगपज्ज्ञानानि । प्रत्येकविशेषज्ञानस्य सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादेव नापरविशेषज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वमपि

यतश्चैव सामान्येऽगृहीते नास्ति विशेषज्ञानम्, 'तो' त्ति ततः सामान्यग्रहणानन्तरमीहित तद्भेद सामान्यभेदं घटत्वादिसामान्याश्रय घटादिविशेषमित्यर्थः, अवैति–'घटादिरेवाऽयम्' इत्येवं निश्चिनोतीत्यर्थः । तत उत्तरभेदापेक्षया घट एव सामान्यम् । तस्मिंश्च गृहीते ईहित्वा 'धातुजोऽयम्, न मार्त्तः' इत्येवं निश्चिनोति । ततो धातुजोऽप्युत्तरभेदापेक्षया सामान्यम् । तस्मिंश्च गृहीते ईहित्वा 'ताम्रोऽय न राजतादिः' इतीत्थ निश्चिनोतीति । एव सामान्य-विशेषापेक्षा तावत् कर्तव्या यावदन्तिमो भेदः स कश्चिद् यदनन्तरमीहा न प्रवर्तते । ततश्च नैव न क्वापि विशेषज्ञानाना युगपत्प्रवृत्तिसंभव , सामान्यरूपतया तु समकालमपि विशेषाणा ग्रहणं भवेत्, यथा सेना, वनमित्यादि, न तु

युगपदुपयोग इत्युक्तमेव । तथा च सति भिन्नकाले एव शीतोष्णविज्ञाने । ततो भ्रान्तमेव समकाल शीतोष्णक्रियाद्वयवेदन भवत इति ॥

२४४७ २४४८ ॥ इत्यादियुक्तिशतैः प्रज्ञापितोऽपि न स्वाग्रह मुक्तवान् गङ्गः । तत किम् ? इत्याह—

इय पण्णविओ वि जओ न पवज्जइ तो तओ कओ वज्झो । तो रायगिहे समयं किरियाओ दो परूवंतो ।२४४९।

मणिनागेणारुद्धो (प्र० रुद्धो) भओववत्तिओ पडिबोहिओ वोत्तुं । इच्छामो गुरुमूलं गंतूण तओ पडिक्कंतो ॥

(इति प्रज्ञापितोऽपि यतो न प्रपद्यते तत सघो कृतो बाह्य । ततो राजगृहे समकक्रिये द्वे प्ररूपयन् ॥ २४४९ ॥)

(मणिनागेनारुद्धो (प्र० रुद्धो) भयोपपत्तित प्रतिबोधित उक्त्वा । इच्छामो गुरुमूलं गत्वा तत प्रतिक्रान्त ॥ २४५० ॥)

व्याख्यातार्थे एव ॥ इति गाथाविंशतिगाथार्थः ॥ २४४६-२४५० ॥

॥ इति गङ्गाख्यः पञ्चमो निह्नवः समाप्तः ॥

६ निह्नवो रोहगुप्तः, तस्य त्रैराशिकदृष्टिः

अथ षष्ठनिह्नवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

पंच सया चोयाला तइया सिद्धिं गयस्स वीरस्स । पुरिमंतरंजियाए तेरासियादिट्ठि उप्पन्ना ॥२४५१॥

(पञ्च शतानि चतुश्चत्वारिंशता तदा सिद्धिं गतस्य वीरस्य । पुर्यामन्तरञ्जिकायां त्रैराशिकदृष्टिरुत्पन्ना ॥ २४५१ ॥)

पञ्च वर्षशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि तदा सिद्धिं गतस्य श्रीमन्महावीरस्य, अत्रान्तरेऽन्तरञ्जिकायां पुर्यां त्रैराशिकदृष्टिः समुत्पन्नेति ।

॥ २४५१ ॥ कथमुत्पन्ना ? इत्याह—

रोहगुप्ताधिकारः

पुरिमंतरंजि भूयगिह बलसिरि सिरिगुत्त रोहगुत्ते य । परिवायपोट्टसाले घोसणपडिसेहणा वाए ॥२४५२॥

(पुर्यन्तरञ्जिका भूतगृहं बलश्री श्रीगुप्तो रोहगुप्तश्च । परिव्राजकपोट्टशालो घोषणप्रतिषेधना वादे ॥ २४५२ ॥)

सग्रहगाथेयम् । अस्याश्च कथानकादर्थोऽवसेयः । तच्चेदम्— अन्तरञ्जिका नाम नगरी । तस्याश्च बहिर्भूतगृहं नाम चैत्यम् । तत्र च श्रीगुप्तनामाचार्यः स्थित. । तस्यां च नगर्यां बलश्रीर्नाम राजा । श्रीगुप्ताचार्याणां च रोहगुप्तो नाम शिष्योऽन्यत्र ग्रामे स्थित आसीत् । सोऽन्यदा गुरुवन्दनार्थमन्तरञ्जिकायामायातः । तत्र चैकः परिव्राजको लोहपट्टकेनोदरं बद्ध्वा जम्बूवृक्षशाखया च हस्ते गृहीतया नगर्यां भ्राम्यति । 'किमेतत् ?' इति च लोकेन पृष्टो वदति—'मदीयोदरमतीव ज्ञानेन पूरितत्वात् स्फुटतीति लोहपट्टेन बद्धम्, 'जम्बूद्वीपमध्ये च मम प्रतिवादी नास्ति' इत्यस्यार्थस्य सूचनार्थं जम्बूवृक्षशाखा हस्ते गृहीता । ततस्तेन परिव्राजकेन सर्वस्यामपि नगर्यां 'शून्याः सर्वेऽपि परप्रवादाः, नास्ति कश्चिद् मम प्रतिवादी' इत्युद्घोषणापूर्वकः पटहको दापितः । लोहपट्टबद्धपोट्ट—जम्बूवृक्षशाखायोगाच्च तस्य लोके 'पोट्टशाल' इति नाम जातम् । ततस्तं पटहकं नगरीं प्रविशता रोहगुप्तेन दृष्टः, उद्घोषणा च श्रुता । ततो 'अहं तेन सार्धं वादं दास्यामि' इत्यभिधाय गुरु-

नष्टद्वापि निषिद्धस्तेनासौ पटहकः । गुरुसमीपं चागत्यालोचयता कथितोऽयं व्यतिकरस्तेषाम् । आचार्यैः प्रोक्तम्– न युक्तं त्वयाऽनुष्ठितम्, स हि परिव्राजको वादे निर्जितोऽपि विद्यास्वतिकुशलत्वात् तामिरुपतिष्ठति । तस्य चैताः सप्त विद्या बाढं स्फुरन्ति ॥ २४५२ ॥

काः पुनस्ताः ? इत्याह—

विच्छू य सप्पे मूसग मिगी वराही य काग पोयाई। एयाहिं विज्जाहिं सो य परिवायगो कुसलो ॥२४५३॥ रिभाजक-सप्तविद्या.

(वृश्चिकी सर्पी मूषकी मृगी वराही काकी पोताकी । एताभिर्विद्याभि स च परिव्राजक कुशल ॥ २४५३ ॥)

'विच्छू य' त्ति वृश्चिकप्रधाना विद्या गृह्यते । 'सप्पे त्ति' सर्पप्रधाना विद्या । 'मूसगे त्ति' मूषकप्रधाना । तथा मृगी नाम विद्या मृगीरूपेणोपघातकारिणी । एवं वराही च । 'काग पोयाई त्ति' काकविद्या, पोताकीविद्या च । पोताक्यः शकुनिकाः । एतासु विद्यासु, एताभिर्वा विद्याभिः स परिव्राजकः कुशल इति । ततो रोहगुप्तेनोक्तम्–'यद्येवम्, तत् किमिदानीं नष्टुं क्वापि शक्यते ?, निषिद्धस्तत्पटहकः, यद् भाति तद् भवतु' । ततः सूरिभि. प्रोक्तम्–'यद्येवम्, तर्हि पठितसिद्धा एनाः सप्त तत्प्रतिपक्षविद्या गृहाण ॥ २४५३ ॥

काः पुनस्ता. ? इत्याह—

मोरी नउली बिराली वग्घी सिही य उलुगि उवाई। एआओ विज्जाओ गिण्ह परिव्वायमहणीओ २४५४

(मोरी नकुली बिडाली व्याघ्री सिंही चोलुकी उलावकी । एता विद्या गृहाण परिव्राजकमथनी ॥ २४५४ ॥)

वृश्चिकाणा प्रतिपक्षभूता मयूरीविद्या । सर्पाणा तु प्रतिपक्षभूता नकुली । मूषकाणां बिडाली । एवं व्याघ्री, सिंही, उलूकी । 'उवाइ त्ति' पोताकीप्रतिपक्षभूता उलावकप्रधाना विद्येत्यर्थ. । एता. परिव्राजकमथनीर्विद्या गृहाण त्वम् । इति सूरिणा प्रोक्ते गृह्णाति रोहगुप्तस्ताः । तथा रजोहरणं चाभिमन्त्र्य सूरिभिस्तस्य समर्पितम् । अभिहितश्च तथा यद्यन्यदपि किञ्चित् तत्प्रणीतक्षुद्रविद्याकृतमुपसर्गजातमुपतिष्ठते तदा निवारणार्थमेतद् मस्तकस्योपरि भ्रमणीयम् । ततश्चेन्द्रा(प्र० ततश्चैन्द्री)णामप्यजेयो भविष्यसि, किमुत मनुष्यमात्रस्य तस्येति । ततश्च गतो राजसभां रोहगुप्त' । प्रोक्तं च तत्र तेन–'किमेष द्रमक. परिव्राजको जानाति ?, करोत्वयमेव यदृच्छया(प्र० ..यदृक्षया) पूर्वपक्षम्, येनाहं निराकरोमि' । तत' परिव्राजकेन चिन्तितम्–निपुणा. खल्वमी भवन्ति, तदमीषामेव संमतं पक्षं परिगृह्णामि, येन निराकर्तुं न शक्नोति । चिन्तयित्वा गदमभ्यधायि–'इह जीवाश्चाजीवाश्चेति द्वावेव राशी, तथैवोपलभ्यमानत्वात्, शुभा-ऽशुभादिराशिद्वयवत्' इत्यादि । ततो गुप्तेन तद्बुद्धिपरिभवनार्थं स्वमतोऽप्यय पक्षो निराकृत' । कथम् ? इति चेत् । उच्यते–असिद्धोऽय हेतु., अन्यथोपलम्भात्, जीवा अजीवा नोजीवाश्चेति राशित्रयदर्शनात् । तत्र जीवा नरक तिर्यगादय , अजीवास्तु परमाणु-घटादयः, नोजीवास्तु गृहकोकिलापुच्छादयः । ततो जीवा ऽजीव-नोजीवरूपास्त्रयो राशयः, तथैवोपलभ्यमानत्वात्, अधम-मध्यमो त्तमादिराशित्रयवत्, इत्यादियुक्तिभिर्निष्प्रश्नव्याकरणः कृत्वा

ततो रोहगुप्तस्तत्प्रतिपक्षभूतमयूरीविद्यया जितः परिव्राजको रोहगुप्तेन । ततोऽसौ क्रुद्धो वृश्चिकविद्यया रोहगुप्तविनाशार्थं वृश्चिकान् मुञ्चति । ततो रोहगुप्तस्तत्प्रतिपक्षभूतमयूरीविद्यया मयूरान् मुञ्चति । तैश्च वृश्चिकेषु हतेषु परिव्राजकः सर्पान् मुञ्चति । इतरस्तत्प्रतिघातार्थं नकुलान् निसृजति । एवं मूषिकाणां बिडालान्, मृगीणां व्याघ्रान्, शूकराणां सिंहान्, काकानामुलूकान्, पोताकीनामुलावकान् मुञ्चति । ततो गर्दभी मुक्ता । तां चागच्छन्तीं दृष्ट्वा रोहगुप्तेन रजोहरणं मस्तकस्योपरि भ्रमयित्वा तेनैव रजोहरणेन ताडिता सती परिव्राजकस्योपरि मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कृत्वा गताऽसौ । ततः सभापतिना, सर्वैः, समस्तलोकेन च निन्द्यमानो नगराद् निर्वासितः परिव्राजकः ॥ २४५४ ॥ इतः परं यदभूत् तद् भाष्यकारः प्राह—

वायम्मि मए विजिओ सुणह जहा सो सहामज्झे ॥२४५५॥ अपसिद्धान्ते दूषणार्थं गुर्वाज्ञा
जेऊण पोट्टसालं छलुओ भणइ गुरुमूलमागंतुं । गिहकोकिलाइपुच्छच्छेओदाहरणओऽभिहिए ॥२४५६॥
रासिदुगगहियपक्खो तइयं नोजीवरासिमादाय । अयमवसिद्धंतो णे तइओ नोजीवरासि त्ति ॥२४५७॥
भणइ गुरू सुट्ठु कयं किं पुण जेऊण कीस नाभिहियं । सिद्धंतो किंतु मए बुद्धिं परिभूय सो समिओ ॥२४५८॥
वं गए वि गंतुं परिसामज्झम्मि भणसु नायं णे । जइ नाम जीवदेसो नोजीवो हुज्ज को दोसो ? ॥२४५९॥
बहुसो स भणमाणो गुरुणा, पडिभणइ किमवसिद्धंतो ।

(वादे मया निर्जितः शृणुत यथा स सभामध्ये ॥ २४५५ ॥)
(जित्वा पोट्टशालं षडुलूको भणति गुरुमूलमागत्य । गृहकोकिलादिपुच्छच्छेदोदाहरणतोऽभिहिते ॥ २४५६ ॥)
(राशिद्विकगृहीतपक्षस्तृतीयं नोजीवराशिमादाय । अयमपसिद्धान्तो नस्तृतीयो नोजीवराशिरिति ॥ २४५७ ॥)
(भणति गुरुः सुष्ठु कृतं किं पुनर्जित्वा कस्माद् नाभिहितम् । सिद्धान्तः किन्तु मया बुद्धिं परिभूय स शमितः ॥ २४५८ ॥)
(एवं गतेऽपि गत्वा परिषन्मध्ये भण नाऽयं नः । यदि नाम जीवदेशो नोजीवो भवेत् को दोषः ? ॥ २४५९ ॥)
(बहुशः स भण्यमानो गुरुणा प्रतिभणति किमपसिद्धान्तः ।

व्याख्या— पोट्टशालपरिव्राजकं जित्वा गुरुचरणमूलमागत्य रोहगुप्तोऽपरनाम्ना तु षडुलूको भणति— स परिव्राजकाधमः समस्तनृपसामान्यं यथा वादे मया निर्जितस्तथा शृणुत यूयं, कथयामीति । तदेवाह—राशिद्वयगृहीतपक्षः स परिव्राजको मया वादे निर्जित इति प्राक्तनेन सम्बन्धः । किं कृत्वा ? इत्याह—तृतीयं नोजीवराशिमादाय पक्षीकृत्य । कुतो दृष्टान्तादसौ पक्षीकृत्य ? इत्याह— गृहकोकिलादीनां पुच्छमेव छिन्नमात्रच्छेदस्तदुदाहरणतस्तद्दृष्टान्तादित्यर्थः । एवं रोहगुप्तेनाभिहिते गुरुर्भणति—सुष्ठु कृतं त्वया यदसौ जितः, किन्तु तत उत्तिष्ठता त्वया किमेतद् नाभिहितम् ? । किम् ? इत्याह—तृतीयो नोजीवराशिरित्ययं 'णे त्ति' नोऽस्माकमपसिद्धान्तः, जीवाऽजीवलक्षणराशिद्वयस्यैवाऽस्मत्सिद्धान्तेऽभिहितत्वादिति । तस्मादेवं गतेऽप्येतावत्यपि गते इत्यर्थः, तत्र परिषन्मध्ये गत्वा भण प्रतिपादय 'नायं णे त्ति' नोऽस्माकं नायं सिद्धान्तः, किन्तु स परिव्राजकस्तद्बुद्धिं परिभूय तिरस्कृत्य शमितः उपशमं नीतो दर्पं त्याजित इत्यर्थः । एवं बहुशोऽनेकधा गुरुणा भण्यमानः स

गुरुः प्रतिभणति प्रत्युत्तरयति– आचार्य ! किमयमपसिद्धान्तः ? । यदि हि नोजीवलक्षणतृतीयराश्यभ्युपगमे कोऽपि दोषः स्यात् तदा स्यादयमपसिद्धान्तः, न चैतदस्ति । कुतः ? इत्याह– यदि नाम गृहकोकिलापुच्छादिजीवदेशो नोजीवो भवेत्– नोजीवत्वेनाभ्युपगम्येत, तर्हि को दोषः स्यात् ? न कमपि दोषमत्र पश्याम इत्यर्थः । ततः किमित्यपसिद्धान्तत्वदोषपरिहारार्थं पुनर्मां तत्र प्रेषयसि ? इति भावः ॥ २४५५-२४५६-२४५७-२४५८-२४५९ ॥ कस्माद् न दोषः ? इत्याह—

जं देसनिसेहपरो नोसद्दो जीवदव्वदेसो य। गिहकोइलाइपुच्छं विलक्खणं तेण नोजीवो ॥२४६०॥

(यद् देशनिषेधपरो नोशब्दो जीवद्रव्यदेशश्च । गृहकोकिलादिपुच्छं विलक्षणं तेन नोजीवः ॥ २४६० ॥)

यद् यस्माद् 'नोजीवः' इत्यत्र नोशब्दो देशनिषेधपरो न तु सर्वनिषेधपरः, नोजीवो जीवैकदेशो न तु सर्वस्यापि जीवस्याभाव इत्यर्थः । भवत्वेवं देशनिषेधको नोशब्दः, परं गृहकोकिलादिपुच्छं जीवदेशो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह– जीवद्रव्यैकदेशश्च गृहकोकिलादिपुच्छम्, आदिशब्दाच्छिन्नपुरुषादिहस्तादयः परिगृह्यन्ते । कथंभूतं तद् गृहकोकिलादि पुच्छम् ? इत्याह– विलक्षणं 'जीवा-ऽजीवेभ्यः' इति गम्यते, तथाहि– न तावद् गृहकोकिलादिपुच्छं जीवत्वेन व्यपदेष्टुं शक्यते, तत्कार्यैकदेशत्वेन तद्विलक्षणत्वात् । नाप्यजीव इत्यभिधातुं पार्यते, स्फुरणादिभिस्तेभ्योऽपि विलक्षणत्वात् । येनैवम्, तेन कारणेन पारिशेष्याद् नोजीव एव तदुच्यत इति ॥ २४६० ॥

सिद्धान्तेऽपि धर्मास्तिकायादिदेशवचनादुक्त एव नोजीवः । कथम् ? इत्याह—

धम्माइदसविहादेसओ य देसो वि जं पिहुं(प्र० पिह) वत्थुं। अपिहुब्भूओ किं पुण च्छिन्नं गिहकोलियापुच्छं? इच्छइ जीवपएसं नोजीवं जं च समभिरूढो वि। तेण त्थि तओ समए घडदेसो नोघडो जह वा ॥२४६२॥

(धर्मादिदशविधादेशतश्च देशोऽपि यत् पृथग् वस्तु । अपृथग्भूतः किं पुनश्छिन्नं गृहकोकिलापुच्छम् ? ॥ २४६१ ॥)
(इच्छति जीवप्रदेशं नोजीवं यच्च समभिरूढोऽपि । तेनास्ति सकः समये घटदेशो नोघटो यथा वा ॥ २४६२ ॥)

व्याख्या–चकारस्य भिन्नक्रमत्वाद् 'यद्' यस्मात् च कारणाद् देशोऽपीत्यपिशब्दस्यापि भिन्नक्रमत्वाद् धर्मास्तिकायादिदेशिनः 'अपिहुब्भूओ(प्र० अपिहब्भूओ)'त्ति अपृथग्भूतोऽप्येकत्वमापन्नोऽपि देशः 'पिह वत्थु त्ति' सिद्धान्ते पृथग् वस्तु 'भणितः' इति शेषः, पृथग्वस्तुत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः । किं पुनश्छिन्नमात्मनः पृथग्भूतं कृतं तद् गृहकोकिलापुच्छं पृथग् वस्तु न भविष्यति ?– भविष्यत्येवेति । तच्च जीवाच्छिन्नत्वेन पृथग्भूतत्वात्, स्फुरणादिना चाजीवविलक्षणत्वात् सामर्थ्याद् नोजीव एवेति भावः । कुतः पुनर्वचनादेष सिद्धान्ते पृथग् वस्तु भणितः ? इत्याह–'धम्माइदसविहादेसओ त्ति' धर्मास्तिकायादीनाममूर्ताजीवानां दशविधादेशतो दशविधत्वभणनात् । एतदुक्तं भवति–अजीवद्रव्याणां दशविधत्वं परममुनिभिः–''अजीवा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा– रूविअजीवा य, अरूविअजीवा य । रूविअजीवा चउव्विहा

'गृहकोकिलापुच्छं जीवैकदेश' इति पूर्वपक्षः

धर्मास्तिकायादिदेशस्य पृथग्वस्तुत्वं सिद्धान्तः प्रमाणितम्

पण्णत्ता, तं जहा– खंधा, देसा, पएसा, परमाणुपोग्गला । अरूविअजीवा दसविहा पण्णत्ता, तं जहा– धम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकायस्स देसे, धम्मत्थिकायस्स पएसे, एवमधम्मत्थिकाए वि, आगासत्थिकाए वि, अद्धासमए" (०अजीवा द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– रूप्यजीवाश्च, अरूप्यजीवाश्च । रूप्यजीवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा- स्कन्धाः, देशाः, प्रदेशाः, परमाणुपुद्गलाः । अरूप्यजीवा दशविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा– धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देशः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः, एवमधर्मास्तिकायोऽपि, आकाशास्तिकायोऽपि अद्धासमयः ।) तदेवं धर्मास्तिकायादीनां दशविधत्वभणनेन तद्देशस्य पृथग्वस्तुत्वमुक्तमेव, अन्यथा दशविधत्वानुपपत्तेः । यदा च धर्मास्तिकायादीनां देशस्तेभ्योऽपृथग्भूतोऽपि पृथग् वस्तूच्यते, तदा गृहकोकिलापुच्छादिकं छिन्नत्वेन जीवात् पृथग्भूतं सुतरां वस्तु भवति । तच्च जीवा-ऽजीवविलक्षणत्वाद् नोजीव इत्युक्तमेवेति (ग्र०–२१०००) । अपिच, यद् यस्मात् कारणाज्जीवप्रदेशं नोजीवं समभिरूढनयोऽपीच्छति, तेन तस्मात् तकोऽसौ नोजीवः समये सिद्धान्तेऽप्यस्ति, न पुनर्मयैव कल्पनेनोच्यते, तथाचानुयोगद्वारेषु प्रमाणद्वारान्तर्गतं नयप्रमाणं विचारयता प्रोक्तम्– *"समभिरूढो सद्दनयं भणइ जइ कम्मधारएणं भणसि तो एवं भणाहि– जीवे य से, पएसे य से पएसे नोजीवे" (* समभिरूढः शब्दनयं भणति–यदि कर्मधारयेण भणसि तदा एवं भण– जीवश्च सः, प्रदेशश्च सः प्रदेशो नोजीवः ।) इति । तदनेन प्रदेशलक्षणो जीवैकदेशो नोजीव उक्तः, यथा घटैकदेशो नोघट इति । तस्मादस्ति नोजीवलक्षणस्तृतीयराशिः, युक्त्याऽऽगमसिद्धत्वात्, जीवा-ऽजीवादितत्त्ववदिति ॥ २४६१-२४६२ ॥

तदेवं परेणोक्ते आचार्यः प्रतिविधानमाह—

प्रतिविधाने स्थानाङ्गादिसूत्रप्रमाणित राशिद्वयम्

जइ ते सुयं पमाणं तो रासी तेसु तेसु सुत्तेसु । दो जीवाजीवाणं न सुए नोजीवरासि त्ति॥ २४६३॥

(यदि ते श्रुतं प्रमाणं ततो राशी तेषु तेषु सूत्रेषु । द्वौ जीवा ऽजीवानां न श्रुते नोजीवराशिरिति ॥ २४६३ ॥)

'धम्माइदसविहादेसओ य' इत्याद्युपन्यासात् सूत्रप्रामाण्यवादी किल लक्ष्यते भवान् । तद् यदि सत्यमेव तव सूत्रं प्रमाणम्, ततस्तर्हि तेषु तेषु सूत्रेषु जीवा ऽजीवरूपौ द्वावेव राशी प्रोक्तौ, तथा च स्थानाङ्गसूत्रम्– *' दुवे रासी पण्णत्ता, तं जहा– जीवा चेव अजीवा चेव ।" (*द्वौ राशी प्रज्ञप्तौ, तद्यथा– जीवाश्चैव, अजीवाश्चैव ।) तथा, अनुयोगद्वारसूत्रेऽप्युक्तम्– *"कइविहा णं भन्ते ! दव्वा पण्णत्ता । गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–जीवदव्वा य अजीवदव्वा य" (*कतिविधानि भगवन् ! द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि ? । गौतम ! द्विविधे प्रज्ञप्ते, तद्यथा– जीवद्रव्य च अजीवद्रव्य च ।) तथा उत्तराध्ययनसूत्रे चाभिहितम्–"जीवा चेव अजीवा य एस लोए वियाहिए" इत्याद्यन्येष्वपि सूत्रेषु द्रष्टव्यम् । नोजीवराशिस्तु, तृतीयः श्रुते न क्वचिदप्यभिहितः, तत् कथं तत्तत्त्वप्ररूपणा न श्रुताशातना ? इति । न च धर्मास्तिकायादीनां देशस्तेभ्यो भिन्नः कोऽप्यस्ति, विवक्षामात्रेणैव तस्य भिन्नवस्तुत्वस्य कथनात् ॥ २४६३ ॥ एवं पुच्छादिकमपि गृहकोकिलादिजीवेभ्योऽभिन्नमेव, तत्संबद्धत्वात् अतो जीव एव तत्, न तु नोजीव इति दर्शयन्नाह—

हकोलियाइपुच्छे छिन्नेवि तदंतरालसंबंधो । सुत्तेऽभिहिओ सुहुमामुत्तत्तणओ तदग्गहणं ॥२४६४॥

(गृहकोकिलादिपुच्छे छिन्नेऽपि तदन्तरालसम्बन्धः । सूत्रेऽभिहितः सूक्ष्मामूर्तत्वतस्तदग्रहणम् ॥ २४६४ ॥)

गृहकोकिलादीनां पुच्छादिकेऽवयवे क्षुरिकादिना छिन्नेऽपि तयोर्गृहकोकिला पुच्छादिवस्तुनोर्यदन्तरालं विचालं तत्र जीवप्रदेशानां सम्बन्धः संयोगस्तदन्तरालसम्बन्धः सूत्रेऽभिहित एव । तथा च भगवतीसूत्रम्— "अह भंते ! कुम्मा कुम्मावलिया, गोहा गोहावलिया, गोणे गोणावलिया, मणुस्से मणुस्सावलिया, महिसे महिसावलिया, एएसि णं दुहा वा, तिहा वा, असंखेज्जहा वा छिन्नाणं जे अंतरा ते वि णं तेहिं जीवपएसेहिं फुडा ? । हंता फुडा । पुरिसे णं भंते ! अन्तरे हत्थेण वा, पाएण वा, अंगुलियाए वा, कट्ठेण वा, किलिंचेण वा, आमुसमाणे वा, संमुसमाणे (प्र० संफुसमाणे) वा, आलिहमाणे वा, विलिहमाणे वा, अण्णयरेण वा तिक्खेणं सत्थजाएणं आच्छिदमाणे वा, विच्छिदमाणे वा अगणिकाएणं समोडहमाणे तेसिं जीवपएसाणं किंचि आबाहं वा विबाहं वा उप्पाएइ, छविच्छेयं वा करेइ ? । नो इणट्ठे समट्ठे । नो खलु तत्थ सत्थं संकमइ" (छाया— अथ भगवन् ! कूर्मः कूर्मावयवाः, गोधा गोधावयवाः, गौर्गोऽवयवाः, मनुष्यो मनुष्यावयवाः, महिषो महिषावयवाः, एतेषां द्विधा वा त्रिधा वाऽसंख्येयप्रकारेण वा छिन्नानां येऽन्तरालेऽपि तैर्जीवप्रदेशैः स्फुटाः । हन्त ! स्फुटाः ? । पुरुषो भगवन् ! अन्तर्हस्तेन वा, पादेन वा, अङ्गुल्या वा, काष्ठेन वा, किलिञ्चेन वाऽऽमृश्यमाणो वा, सम्मृश्यमाणो वा, आलिख्यमानो वा, विलिख्यमानो वा, अन्यतरेण वा तीक्ष्णेन शस्त्रजातेनाच्छिद्यमानो वा विच्छिद्यमानो वाऽग्निकायेन समुद्दह्यमानस्तेषां जीवप्रदेशानां काञ्चिदाबाधां वा विबाधां वोत्पादयति, छविच्छेदं वा करोति ? । नायमर्थः समर्थः, नो खलु तत्र शस्त्रं संक्रामति ।) इति । यदि नामैवं सूत्रे जीवप्रदेशानां तदन्तरालसम्बन्धोऽभिहितः, तर्हि तदन्तराले ते जीवप्रदेशाः किमिति नोपलभ्यन्ते ? इत्याह—'सुहुमेत्यादि' कार्मणशरीरस्य सूक्ष्मत्वात् जीवप्रदेशानां चामूर्तत्वादन्तराले तेषां जीवप्रदेशानां सतामप्यग्रहणं तदग्रहणमिति ॥ २४६४ ॥

ननु यथा देहे स्फुरणादिभिर्लिङ्गैर्जीवप्रदेशा गृह्यन्ते, तथा सन्तोऽप्यन्तराले किमिति ते न गृह्यन्ते ? इत्याह—

गज्झा मुत्तिगयाओ नागासे जह पईवरस्सीओ । तह जीवलक्खणाइं देहे न तदंतरालम्मि ॥२४६५॥

(ग्राह्या मूर्तिगता नाकाशे प्रदीपरश्मयः । तथा जीवलक्षणानि देहे न तदन्तराले ॥ २४६५ ॥)

इह भू(कु)ड्य-करण्डका-ऽम्बरादीनि वस्तून्येव मूर्तियोगाद् मूर्तिरुच्यन्ते । ततश्च यथा मूर्तिगता यथोक्तमूर्तवस्तुगता एवाऽन्यर्थः, प्रदीपरश्मयो ग्राह्या भवन्ति, न तु केवले आकाशे प्रसृताः, तथा तेनैव प्रकारेण जीवो लक्ष्यते यैस्तानि जीवलक्षणानि भाषणो-च्छ्वास-निःश्वास-धावन-वल्गन स्फुरणादीनि देह एव गृह्यन्ते न तु तदन्तराल इति ॥ २४६५ ॥ यतश्चैवं ततः किम् ? इत्याह—

देहरहियं न गिण्हइ निरतिसओ नातिसुहुमदेहं व । न य से होइ विबाहा जीवस्स भवन्तराले व्व ॥२४६६॥

(देहरहितं न गृह्णाति निरतिशयो नातिसूक्ष्मदेहमिव । न च तस्य भवति विबाधा जीवस्य भवान्तराल इव ॥ २४६६ ॥)

कायपुच्छ
न्तराले जीव
प्रदेशा
सूक्ष्मत्वाद
तीन्द्रियाः
शस्त्राछेद्याश्च

देहाभावे जीवलक्षणानामभावाद् देहरहित मुक्तात्मान छिन्नपुच्छाद्यन्तरालवर्तिन वा जीव निरतिशयः केवलज्ञानाद्यतिशयरहितो जन्तुर्न गृह्णाति । तथा, अतिसूक्ष्मो देहो यस्य तमतिसूक्ष्मदेह निगोदादिजीव कार्मणकाययोगिन वा जन्तु नासौ गृह्णाति । न च 'से' तस्य जीव- स्यान्तरालवर्तिषु प्रदेशेष्वनन्तरदर्शितसिद्धान्तप्रोक्तयुक्त्या कुन्ता-ऽसि-सेल्लादिशस्त्रैरग्नि-जलादिभिर्वा विबाधा पीडा काचिद् भवति, भवान्तराले कार्मणशरीरवर्तिजीवप्रदेशवदिति ॥२४६६॥ ननु गृहकोकिलादिजीवस्य छिन्नत्वात् पुच्छादिक खण्ड नष्टम्, ततश्च तत् तस्मात् पृथग्भूतत्वाद् नोजीव उच्यते, यथा घटाच्छिन्नत्वात् पृथग्भूत रथ्यापतित घटखण्ड घटैकदेशत्वाद् नोघटः ? । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

दव्वामुत्तत्ताकयभावाढविकारदरिसणाओ य । अविणासकारणाहि य नभसो व्व न खंडसो नासो ।२४६७

अमूर्तत्वावि- कार्यत्वादि- तोऽन्तराल- प्रदेशा न पृथक्कृताः

(द्रव्यामूर्तत्वाऽकृतभावाऽविकारदर्शनाच्च । अविनाशकारणाच्च नभस इव न खण्डशो नाश ॥ २४६७ ॥)

खण्डशो जीवस्य नाशो न भवतीति प्रतिज्ञा, अमूर्तद्रव्यत्वात्, अकृतकभावात्—अकृतकत्वादित्यर्थः, तथा, घटादेः कपालादिवद् विकारदर्शनाभावात्, अविनाशकारणत्वाच्च; विनाशकारणानामग्नि–शस्त्रादीनामभावाच्चेत्यर्थ इत्येते हेतव. । सर्वेषु 'नभस इव' इति दृष्टान्त इति २४६७ खण्डशो नाशे च जीवस्य दोषानाह—

नासे य सव्वनासो जीवस्स नासो य जिणमयच्चाओ। तत्तो य अणिमुक्खो दिक्खावेफल्लदोसा य॥२४६८॥

खण्डशो जीवनाशे दोषाः

(नाशे च सर्वनाशो जीवस्य नाशश्च जिनमतत्याग । ततश्चानिर्मोक्षो दीक्षावैफल्यदोषाश्च ॥ २४६८ ॥)

शस्त्रच्छेदादिना जीवप्रदेशस्य नाशे चेष्यमाणे क्रमशः सर्वनाशोऽपि कदाचित् तस्य भवेत्, तथाहि—यत् खण्डशो नश्यति तस्य सर्वनाशो दृष्टः; यथा घटादेः, तथा च त्वयेष्यते जीवः, तत सर्वनाशस्तस्य प्राप्नोति । भवत्वेतदपि, कि नः क्षूयते ? इति चेत् । तदयुक्तम् इति ? इत्याह—'नासो ये'त्यादि स च जीवस्य सर्वनाशो न युक्त., यस्माज्जिनमतत्यागहेतुत्वाज्जिनमतत्यागोऽसौ । जिनमते हि जीवस्य गतः सर्वथा विनाशोऽन्तश सर्वथोत्पाद. सर्वत्र निषिद्ध एव, यदाह—*"जीवा ण भते ! कि वड्ढति हायति, अवट्ठिया ? । गोयमा ! नो वड्ढति, नो हायति, अवट्ठिया" (* जीवा भगवन् ! कि वर्धन्ते, हीयन्ते, अवस्थिताः ? । गौतम ! नो वर्धन्ते, नो हीयन्ते, अवस्थिताः ।) इत्यादि । अतो जीवस्य सर्वथा नाशेऽभ्युपगम्यमाने जिनमतत्याग एव स्यात् । तथा ततस्तत्सर्वनाशादनिर्मोक्षो मोक्षाभावः प्राप्नोति, मुमुक्षोः सर्वथा नाशात् । मोक्षाभावे च दीक्षादिकष्टानुष्ठानवैफल्यम्, क्रमेण च सर्वेषामपि जीवाना सर्वनाशे ससारस्य शून्यताप्राप्तिः, कृतस्य च शुभाशुभकर्मणो जीवस्य सर्वनाश एवमेव नाशात् कृतनाशप्रसङ्ग इत्यादि वाच्यमिति न जीवस्य खण्डशो नाशः । गृहकोकिलादीनां पुच्छादिखण्डस्य पृथग्भूतत्वेन प्रत्यक्षत एव नाशो दृश्यत इति चेत् । तदयुक्तम् । औदारिकशरीरस्यैव हि तत् खण्डमध्यक्षतो वीक्ष्यते, न तु जीवस्य तस्यामूर्तत्वेन केनापि खण्डयितुमशक्यत्वादिति ॥ २४६८ ॥ अथात्रैव पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषयति—

अह खंधो इव संघाय-भेयधम्मा स तो वि सव्वेसिं । अवरोप्परसंकरओ सुहाइगुणसंकरो पत्तो ॥२४६९॥

(अथ स्कन्ध इव सङ्घात भेदधर्मा स ततोऽपि सर्वेषाम् । परस्परसङ्करत सुखादिगुणसंकर प्राप्त ॥ २४६९ ॥)

अथ पुद्गलस्कन्ध इव सावयवत्वात् स जीवः सघात-भेदधर्माऽभ्युपगम्यते, यथा कश्चिद् विवक्षितपुद्गलस्कन्धेऽन्यस्कन्धगत खण्ड समागत्य संहन्यते सबध्यते, तद्गतं च खण्ड भित्त्वाऽन्यत्र गच्छति, एव जीवस्याप्यन्यजीवखण्ड सहन्यते, तद्गत तु भिद्यत इत्येव सघातभेदधर्मा जीव इष्यत इति । अत खण्डशो नाशोऽपि सघातस्यापि सद्भावाद् न तस्य सर्वनाश इति परस्याभिप्रायः । अत्र दूषणमाह– तो वि सव्वेसिं' इत्यादि, एवमपि च सति सर्वेषामपि सर्वलोकवर्तिना जीवाना परस्परसकरत सुखादिगुणसकरः प्राप्त. । इदमुक्त भवति– यदैक जीवखण्डिसुभाशुभकर्मान्वित खण्डमन्यजीवस्य सबध्यते, अन्यसंबन्धि तु खण्ड तस्य सबध्यते, तदा तत्सुखादयोऽन्यस्य प्रसजन्ति, अन्यसुखादयस्तु तस्य, इत्येव सर्वजीवाना परस्पर सुखादिगुणसाङ्कर्यं स्यात् । तथैकस्य कृतनाशः, अन्यस्याकृताभ्यागम इत्यादि वाच्यमिति ॥ २४६९ ॥ अन्यमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह—

अह अविमुक्को वि तओ नोजीवो तो पइप्पएसं ते । जीवम्मि असंखेज्जा नोजीवा नत्थि जीवो ते ॥२४७०॥

(अथाविमुक्तोऽपि सको नोजीवस्तत प्रतिप्रदेशं ते । जीवेऽसङ्ख्येया नोजीवा नास्ति जीवस्ते ॥ २४७० ॥)

अथैतद्दोषभयाद् न जीवस्य खण्डच्छेदोऽभ्युपगम्यते, किन्त्वविमुक्तोऽप्यविच्छिन्नोऽपि जीवप्रदेशोऽपि तकोऽसौ जीवदेशो नोजीवस्त्वयेष्यते, यथा धर्मास्तिकायादेर्देशो नोधर्मास्तिकायादिः । ततस्तर्हि प्रतिप्रदेश ते तव नोजीवसद्भावादेकस्मिन्नात्मन्यसङ्ख्येया नोजीवाः प्राप्ताः, ततस्ते तव नास्ति क्वापि जीवसद्भाव, सर्वेषामपि जीवानां प्रत्येकमसङ्ख्येयनोजीवत्वप्रसक्तेरिति ॥ २४७० ॥ दूषणान्तरमपि प्रसञ्जयन्नाह—

एवमजीवा वि पइप्पएसभेएण नोअजीव त्ति । नत्थि अजीवा केइ कयरे ते तिन्नि रासि त्ति ? ॥२४७१॥

(एवमजीवा अपि प्रतिप्रदेशभेदेन नोअजीवा इति । न सन्त्यजीवा केचित् कतरे त त्रयो राशय इति ? ॥ २४७१ ॥)

एवमजीवा अपि धर्मास्तिकायादयो द्व्यणुकस्कन्धादयो घटादयश्च प्रतिप्रदेशभेदतोऽजीवैकदेशत्वाद् नोअजीवाः, घटैकदेशनोघटवदिति, अतोऽजीवाः क्वचनापि न सन्ति, परमाणूनामपि पुद्गलास्तिकायलक्षणाजीवैकदेशत्वेन नोअजीवत्वात् सर्वत्र नोअजीवानामेवोपपद्यमानत्वात् । ततश्च कतरे ते त्रयो राशयः—यथा ते मनस्याः प्रतिष्ठिताः, उक्तन्यायेन नोजीव-नोअजीवलक्षणराशिद्वयस्यैव सद्भावात् ? इति । तस्माद् बहुदोषसम्भवाद् न जीवच्छेदा इति स्थितम् ॥ २४७१ ॥ छिद्यता वाऽसौ तथापि न नोजीवसिद्धिरिति दर्शयन्नाह—

छिन्नो व होउ जीवो कह सो तल्लक्खणो वि नोजीवो ? । अह एवमजीवस्स वि देसो तो नोअजीवो त्ति ।२४७२

(छिन्नो वा भवतु जीव कथ स तल्लक्षणोऽपि नोजीव । अथैवमजीवस्यापि देशको नोऽजीव इति ॥ २४७२ ॥)

॥८०॥ विशेषा० भागः-२ जीवान्तर-खण्डसघाते सुखादि-साङ्कर्यम्

नोअजीवान्-कल्पनायां सर्वत्र अजी-वाभावः

पुच्छादिके स्फुरणादि-लिङ्गेन जीवत्व-स्यापि, कथं नोजीवत्वम्

एवं पि रासओ ते न तिन्नि चत्तारि संपसज्जंति । जीवा तहा अजीवा नोजीवा नो अजीवा य ॥२४७३॥

(एवमपि राशयस्ते न त्रयश्चत्वारः सम्प्रसजन्ति । जीवास्तथाऽजीवा नोजीवा नोअजीवाश्च ॥ २४७३)

पुच्छाद्यवयवच्छेदेन च्छिन्नोऽपि भवतु गृहकोकिलादिजीवः, केवलं तस्य जीवस्य लक्षणानि स्फुरणादीनि यस्यामौ तल्लक्षणोऽपि मत्सर्गो पुच्छादिदेशः कथं केन हेतुना नोजीवो भण्यते ? । इदमुक्तं भवति–सम्पूर्णोऽपि गृहकोकिलादिजीवः स्फुरणादिलक्षणैरेव जीवो भण्यते, स्फुरणादीनि च लक्षणानि च्छिन्ने तदवयवेऽपि पुच्छादिके दृश्यन्ते, अतस्तल्लक्षणयुक्तोऽप्यसौ किमिति जीवो न भण्यते येन नोजीव-कल्पनाऽत्र विधीयते ? इति । 'अह एवमि'ति, अथैवं जीवलक्षणैः मद्भिरपि पुच्छादिकस्तदवयवो नोजीव एवेष्यते, न पुनः स्वाग्रहस्त्य-ज्यत इत्यर्थः । अत्र सूरिराह– 'तो' त्ति, ततस्तर्हि अजीवस्यापि घटादेर्देशो नोअजीवः प्राप्नोति, जीवैकदेशनोजीववदिति । अस्त्वेव न किञ्चिद् मम विनश्यतीति चेत् । नवम् । कुतः ? इत्याह– 'एव पीत्यादि' एवमप्यभ्युपगम्यमाने ये भवता त्रय एव राशय इष्यन्ते ते न घटन्ते, किन्तु चत्वारो राशयः प्रसजन्ति, तद्यथा– जीवाः, तथाऽजीवाः, नोजीवाः, नोअजीवाश्चेति ॥ २४७२–२४७३ ॥

अत्र यः परस्य परिहारस्तस्य स्वपक्षेऽपि समानतां दिदर्शयिषुः सूरिराह—

अह ते अजीवदेसो अजीवसामण्णजाइ-लिङ्गो त्ति । भिन्नो वि अजीवो च्चिय, न जीवदेसो वि किं जीवो ?

(अथ तेऽजीवदेशोऽजीवसामान्यजाति लिङ्ग इति । भिन्नोऽप्यजीव एव न जीवदेशोऽपि किं जीवः ? ॥ २४७४ ॥)

अथ 'ते' तवाजीवस्य पुद्गलस्कन्धादेर्देश एकदेशो भिन्नोऽपि स्कन्धात् पृथग्भूतोऽप्यजीव एव न तु नोअजीवः । कुतः ? इत्याह– अजीवेन सामान्ये जाति-लिङ्गे यस्यासावजीवसामान्यजाति लिङ्ग इति कृत्वा । तत्राजीवत्वं जातिः, पुंलिङ्गलक्षणं च लिङ्गम् । एतच्च द्वयमप्य-जीव-तद्देशयोः सामान्यमेव, ततस्तद्देशोऽप्यजीव एव । हन्त ! यद्येवम्, तर्हि जीवदेशोऽपि किमिति जीवो नेष्यते, तस्यापि जीवेन समान-जाति लिङ्गत्वादिति ॥ २४७४ ॥ गाथाचतुर्थपादोक्तमेवार्थं प्रमाणेन दृढयन्नाह—

छिन्नगिहकोलिया वि हु जीवो तल्लक्खणेहिं सयलो व्व । अह देसो त्ति न जीवो अजीवदेसो त्ति नोऽजीवे ।

(छिन्नगृहकोकिलापि खलु जीवस्तल्लक्षणैः सकल इव । अथ देश इति न जीवोऽजीवदेश इति नोअजीवः ॥ २४७५ ॥)

छिन्नगृहकोकिलापि– छिन्नः पुच्छादिको गृहकोकिलादिजीवावयवोऽपीत्यर्थः । किम् ? इत्याह–जीवः, इति प्रतिज्ञा । हेतुमाह— 'तल्लक्खणेहिं ति' तल्लक्षणैर्हेतुभूतैः– स्फुरणादितल्लक्षणयुक्तत्वादित्यर्थः । 'सयलो व्व त्ति' यथा सकलः परिपूर्णोऽच्छिन्नो गृहकोकिलादिजीवः, एष दृष्टान्तः । अथ गृहकोकिलादेर्जीवस्य पुच्छादिकस्तदवयवो देश एवेति कृत्वा न जीव इष्यते, सम्पूर्णस्यैव जीवत्वात् । यद्येवम्, तर्ह्यजीवस्यापि घटादेर्देशो नो नैवाजीवः प्राप्नोति, संपूर्णस्यैवाजीवत्वात् । ततोऽयमजीवदेशोऽपि नोअजीव एव स्यात्, न त्वजीवः । तथा च

तदेवमेते द्रव्यादयः षट् पदार्थाः षट्त्रिंशत्प्रभेदाः- नवानां द्रव्याणां, सप्तदशानां गुणानां, पञ्चानां कर्मणां, त्रयाणां सामान्यानाम्, विशेष-समवाययोश्च मीलने षट्त्रिंशद् विकल्पा भवन्तीत्यर्थः। एते च सर्वे प्रकृत्या, अकारेण, नोकारेण, उभयनिषेधतश्चेत्येतैश्चतुर्भिः प्रकारैर्गुणिताः सन्तो यच्चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवति तत् पृष्टः कुत्रिकापणदेवः। इदमत्र हृदयम्- नञ्रहितं शुद्धं पदमिह प्रकृतिरुच्यते, तया शुद्धपदरूपया प्रकृत्या पृथिव्यादयः पदार्थाः पृच्छ्यन्ते, तद्यथा— 'पृथिवीं देहि' इत्यादि। तथा, लुप्तस्य नञः स्थाने योऽकारस्तेन चाकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा विधीयते, यथा 'अपृथिवीं देहि' इत्यादि। तथा नोकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा यथा- 'नोपृथ्वीं देहि' इत्यादि। तथा, नोकाराऽकारलक्षणं यदुभयं तेन योऽसौ प्रकृत्या निषेधस्तस्माच्च पृष्टः सुरो यथा- 'नोअपृथ्वीं देहि' इत्यादि। एवं जलादिष्वपि प्रत्येकमेते प्रकृत्य-ऽकार-नोकारो-भयनिषेधलक्षणाश्चत्वारः पृच्छाप्रकारा वक्तव्या इति। एतदभिप्रायवता प्रोक्तम्- 'सव्व गुणिआ' इति। आह- ननु 'पृथिवीं देहि' इत्यादिका याचना एव कथं पृच्छाः प्रोच्यन्ते ?। सत्यम्, किन्तु 'पृथिवीं देहि' इत्यादियाचनाद्वारेण पृथिव्यादिवस्तुसत्तां देवः पृच्छ्यते 'नोनीव याचितो यद्यसौ जीवा ऽजीवव्यतिरिक्तं तं दास्यति तदाऽयमस्ति, नान्यथा इत्येवमेव प्रतिज्ञातत्वात्। ततो याचना अप्येवास्तत्त्वतः पृच्छा एवेत्यदोषः ॥ २४९०-२४९१-२४९२-२४९३-२४९४ ॥

कथं पुनरेताः कुत्रिकापणसुरस्य पृच्छाः कृताः ? इत्याशङ्क्य दिङ्मात्रोपदर्शनार्थमाद्यं पृथिवीलक्षणं भेदमधिकृत्याह—

ढवि त्ति देइ लेट्ठुं देसो वि समाणजाइ-लिंगो त्ति। पुढवि त्ति सोऽपुढवीं देहि त्ति देइ तोयाइं॥२४९५

(पृथिवीति ददाति लेष्टुं देशोऽपि समानजाति लिङ्ग इति। पृथिवीति सोऽपृथिवीं देहीति ददाति तोयादि ॥ २४९५ ॥)

पृथिवीं याचितः कुत्रिकापणसुरो लेष्टुं ददाति। आह—अप्रस्तुतमिदम्, अन्यस्मिन् याचितेऽन्यस्य प्रदानात्। नैवम्। कुतः ? इत्याह-'देसो वीत्यादि' देशोऽपि लेष्टुलक्षणः 'पुढवि त्ति' पृथिव्येव मन्तव्या, पृथिवीत्वलक्षणाया जातेः स्त्रीलिङ्गलक्षणस्य लिङ्गस्य च समानत्वात्। इह यत्र पृथिवीत्वजातिः स्त्रीलिङ्गं च वर्तते तत् 'पृथिवी' इति व्यवहर्तव्यम्, यथा रत्नप्रभादि, तथा च लेष्टुः, तस्मात् पृथिवीति। 'अपृथिवीं देहि' इत्येवं याचितोऽसौ देवस्तोयादि प्रयच्छति ॥ २४९५ ॥ नोपृथिवीं याचितस्तर्हि किं ददाति ? इत्याह—

देसपडिसेहपक्खे नोपुढवी देइ लेट्ठुदेसं सो। लेट्ठुदव्वावेक्खो कीरइ देसोवयारो से ॥ २४९६ ॥

इहरा(अ नइहा) पुढवि च्चिय सो लेट्ठु व्व समाणजाईलक्खणओ।
लेट्ठुदलं ति व देसो जइ तो लेट्ठु वि भूदेसो ॥ २४९७ ॥

(देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवी ददाति लेष्टुदेशं स। लेष्टुद्रव्यापेक्षः क्रियते देशोपचारस्य ॥ २४९६ ॥)
(इतरथा पृथिव्येव स लेष्टुरिव समानजातिलक्षणतः। लेष्टुदलमिति वा देशो यदि ततो लेष्टुरपि भूदेशः ॥ २४९७ ॥)

लेष्टुदेशोऽपि पृथ्वी एव। नोपृथ्वीयाचने लेष्टुप्रदानम्

नोशब्दस्य देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवी याचितोऽनन्तरमेव समस्तपृथ्वीत्वेनोपचरितस्य लेष्टोरेव देश तत्खण्डरूपं ददात्यसौ देवः। आह– ननु देशनिषेधपक्षे नोपृथ्वी तद्देश एव गृह्यते, यस्तु लेष्टुदेश' स पृथ्वीदेशस्यापि देश एव, न तु पृथ्वीदेशः, तत् कथं नोपृथ्वीं याचितस्त ददाति ? इत्याह–'लेट्ठुदव्वेत्यादि' लेष्टुद्रव्यापेक्ष' 'से' तस्य लेष्टुदेशस्य देशोपचारः क्रियते। इदमुक्तं भवति–लेष्टौ तावदनन्तरोक्तयुक्तेः सपूर्णपृथ्वीद्रव्यत्वमारोपितम्, ततो लेष्टुलक्षणपृथ्वीद्रव्यापेक्षया तद्देशस्यापि पृथ्वीदेशत्वमुपचर्यते, इतरथाऽन्यथा पुनः परमार्थतो लेष्टुवत् समानजात्यादिलक्षणत्वादिति पूर्वोक्तहेतोः सोऽपि लेष्टुदेश' पृथ्व्येव मन्तव्या। अथ पराभिप्रायमाविष्कृत्य परिहारार्थमाह–'लेट्ठुदल त्ति न देसो जइ त्ति' यदि तु भो. पर! त्वं मन्यसे– योऽयं लेष्टोर्देश. स दल लेष्टोरेव खण्डमात्रम् ततः समानजातिलक्षणत्वेऽपि नासौ पृथ्वीति। अत्र परिहारमाह– 'तो लेट्ठू वि भूदेसो त्ति'। ततस्तर्हि 'पुढवी त्ति देइ लेट्ठुं देसो वि' (गा–२४९५)इत्यादौ यः पूर्वं लेष्टुः पृथ्वीत्वेनोक्तः सोऽपि पुनः पृथिव्या देश एव। ततस्त्वदभिप्रायेण सोऽपि पृथ्वीदलरूपत्वाद् न पृथ्वी, लेष्टुदेशवदिति ॥२४९६-२४९७॥

अस्त्वेवमिति चेत्। तदयुक्तम्। कुत ? इत्याह—

देहि भुवं तो भणिए सव्वाणेया न यावि सा सव्वा। सक्का सक्केण वि याणेउं किमुयावसेसेणं ? ॥२४९८॥

(देहि भुवं ततो भणिते सर्वानेया न चापि सा सर्वा। शक्या शक्रेणापि चानेतुं किमुतावशेषेण ? ॥ २४९८ ॥)

यदि लेष्टुर्न पृथ्वी, ततस्तर्हि 'भुवं देहि' इत्युक्ते सर्वापि संपूर्णा साऽऽनेया प्रसज्यते, न च सा सर्वा शक्रेणाप्यानेतुं शक्या, किमुतावशेषेण कृत्रिकापणदेवादिमात्रेण ? इति। तर्हि किमत्र तत्त्वम् ? इति भवन्त एव कथयन्तु ? इति ॥ २४९८ ॥

इत्थं प्रेरके उपगन्ते दृष्टान्तोपन्यासद्वारेण सूरिः प्रस्तुतार्थनिर्णयमाह—

जह घडमाणय भणिए न हि सव्वाणयणसंभवो किंतु। देसाइविसिट्ठं चिय तमत्थवसओ समप्पेइ ॥२४९९॥

पुढवि त्ति तहा भणिए तदेगदेसे वि पगरणवसाओ। लेट्ठुम्मि जायइ मई जहा तहा लेट्ठुदेसे वि ॥२५००॥

(यथा घटमानय भणिते न हि सर्वानयनसंभवः किन्तु। देशादिविशिष्टमेव समर्थवशतः समर्पयति ॥ २४९९ ॥)

(पृथिवीति तथा भणिते तदेकदेशेऽपि प्रकरणवशात्। लेष्टौ जायते मतिर्यथा तथा लेष्टुदेशेऽपि ॥ २५०० ॥)

यथा सामान्येन 'घटमानय' इत्युक्तेऽपि न खलु सर्वस्यापि घटस्य सामान्यतयैवानयनसंभवोऽस्ति, किन्तु सर्वस्यानेतुमशक्यत्वात् प्रायः सर्वेण प्रयोजनाभावाच्च अर्थवशात् सामर्थ्यत एव नियतदेशकालाद्यवच्छिन्नं विशिष्टमेव कञ्चिद् घटमानीय समर्पयति, तथाऽत्रापि 'पृथिवीं देहि' इति भणिते सर्वस्या आनेतुमशक्यत्वात्, प्रायस्तया प्रयोजनाभावाच्च यथा तदेकदेशेऽपि पृथिव्येकांशेऽपि लेष्टौ देवस्य समर्पणमतिर्जायते। कुत. ? इत्याह—प्रकरणवशात्, 'अनेनापि तदेकदेशेन लेष्टुना प्रस्तुतार्थः सेत्स्यति' इत्येवं प्रस्तावसवशादित्यर्थः। प्रकृतमाह–'तहा लेट्ठुदेसे

तदेवमेते द्रव्यादयः षट् पदार्थाः षट्त्रिंशत्प्रभेदाः– नवानां द्रव्याणां, सप्तदशानां गुणानां, पञ्चानां कर्मणां, त्रयाणां सामान्यानाम्, विशेष-समवाययोश्च मीलने षट्त्रिंशद् विकल्पा भवन्तीत्यर्थः । एते च सर्वे प्रकृत्या, अकारेण, नोकारेण, उभयनिषेधतश्चेत्येतैश्चतुर्भिः प्रकारैर्गुणिताः सन्तो यच्चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवति तत् पृष्टः कुत्रिकापणदेवः । इदमत्र हृदयम्– नञ्रहितं शुद्धं पदमिह प्रकृतिरुच्यते, तया शुद्धपदरूपया प्रकृत्या पृथिव्यादयः पदार्थाः पृच्छ्यन्ते, तद्यथा— 'पृथिवीं देहि' इत्यादि । तथा, लुप्तस्य नञः स्थाने योऽकारस्तेन चाकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा विधीयते, यथा 'अपृथिवीं देहि' इत्यादि । तथा नोकारेण संयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा यथा– 'नोपृथ्वीं देहि' इत्यादि । तथा, नोकाराऽकारलक्षणं यदुभयं तेन योऽसौ प्रकृत्या निषेधस्तस्माच्च पृष्टः सुरो यथा– 'नोअपृथ्वीं देहि' इत्यादि । एवं जलादिष्वपि प्रत्येकमेते प्रकृत्य-ऽकार-नोकारो-भयनिषेधलक्षणाश्चत्वारः पृच्छाप्रकारा वक्तव्या इति । एतदभिप्रायवता प्रोक्तम्– 'सव्वे गुणिआ' इति । आह– ननु 'पृथिवीं देहि' इत्यादिका याचना एव कथं पृच्छाः प्रोच्यन्ते ? । सत्यम्, किन्तु 'पृथिवीं देहि' इत्यादियाचनाद्वारेण पृथिव्याद्यस्तित्वमेवासौ देवः पृच्छ्यते 'नोजीवं याचितो यद्यसौ जीवा-ऽजीवव्यतिरिक्तं तं दास्यति तदाऽयमस्ति, नान्यथा इत्येवमेव प्रतिज्ञातत्वात् । ततो याचना अप्येतास्तत्त्वतः पृच्छा एवेत्यदोषः ॥ २४९०-२४९१-२४९२-२४९३-२४९४ ॥

कथं पुनरेताः कुत्रिकापणसुरस्य पृच्छाः कृताः ? इत्याशङ्क्य दिङ्मात्रोपदर्शनार्थमाद्यं पृथिवीलक्षणं भेदमधिकृत्याह—

पुढवि त्ति देइ लेट्ठुं देसो वि समाणजाइ-लिंगो त्ति। पुढवि त्ति सोऽपुढवी देहि त्ति देइ तोयाइं॥२४९५

(पृथिवीति ददाति लेष्टुं देशोऽपि समानजाति लिङ्ग इति । पृथिवीति सोऽपृथिवीं देहीति ददाति तोयादि ॥ २४९५ ॥)

पृथिवीं याचितः कुत्रिकापणसुरो लेष्टुं ददाति । आह—अप्रस्तुतमिदम्, अन्यस्मिन् याचितेऽन्यस्य प्रदानात् । नैवम् । कुतः ? इत्याह–'देसो वीत्यादि' देशोऽपि लेष्टुलक्षणः 'पुढवि त्ति' पृथिव्येव मन्तव्या, पृथिवीत्वलक्षणाया जातेः स्त्रीलिङ्गलक्षणस्य लिङ्गस्य च समानत्वात् । इह यत्र पृथिवीत्वजातिः स्त्रीलिङ्गं च वर्तते तत् 'पृथिवी' इति व्यवहर्तव्यम्, यथा रत्नप्रभादि, तथा च लेष्टुः, तस्मात् पृथिवीति । 'अपृथिवीं देहि' इत्येवं याचितोऽसौ देवस्तोयादि प्रयच्छति ॥ २४९५ ॥ नोपृथिवीं याचितस्तर्हि किं ददाति ? इत्याह—

देसपडिसेहपक्खे नोपुढवीं देइ लेट्ठुदेसं सो। लेट्ठुदव्वावेक्खो कीरइ देसोवयारो से ॥ २४९६ ॥

इहरा(अ अहवा) पुढवि च्चिय सो लेट्ठु व्व समाणजाईलक्खणओ ।
लेट्ठुदलं ति व देसो जइ तो लेट्ठु वि भूदेसो ॥ २४९७ ॥

(देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवीं ददाति लेष्टुदेशं सः । लेष्टुद्रव्यापेक्षः क्रियते देशोपचारतस्तस्य ॥ २४९६ ॥)
(इतरथा पृथिव्येव स लेष्टुरिव समानजातिलक्षणतः । लेष्टुदलमिति वा देशो यदि ततो लेष्टुरपि भूदेशः ॥ २४९७ ॥)

लेष्टुदेशोऽपि पृथ्वी एव । नोपृथ्वीयाचने लेष्टुप्रदानम्

नोशब्दस्य देशप्रतिषेधपक्षे नोपृथिवीं याचितोऽनन्तरमेव समस्तपृथ्वीत्वेनोपचरितस्य लेष्टोरेव देशं तत्खण्डरूपं ददात्यसौ देवः ।

आह– ननु देशनिषेधपक्षे नोपृथ्वी तद्देश एव गृह्यते, यस्तु लेष्टुदेशः स पृथ्वीदेशस्यापि देश एव, न तु पृथ्वीदेशः, तत् कथं नोपृथ्वीं याचितस्तं ददाति ? इत्याह–'लेट्ठुदव्वेत्यादि' लेष्टुद्रव्यापेक्ष' 'से' तस्य लेष्टुदेशस्य देशोपचारः क्रियते । इदमुक्तं भवति–लेष्टौ तावदनन्तरोक्तयुक्तेः संपूर्णपृथ्वीद्रव्यत्वमारोपितम्, ततो लेष्टुलक्षणपृथ्वीद्रव्यापेक्षया तद्देशस्यापि पृथ्वीदेशत्वमुपचर्यते, इतरथाऽन्यथा पुनः परमार्थतो लेष्टुवत् समानजात्यादिलक्षणत्वादिति पूर्वोक्तहेतोः सोऽपि लेष्टुदेशः पृथ्व्येव मन्तव्या । अथ पराभिप्रायमाविष्कृत्य परिहारार्थमाह–'लेट्ठुदल त्ति न देसो जइ त्ति' यदि तु भोः पर ! त्वं मन्यसे– योऽयं लेष्टोर्देशः स दलं लेष्टोरेव खण्डमात्रम् ततः समानजातिलक्षणत्वेऽपि नासौ पृथ्वीति । अत्र परिहारमाह– 'तो लेट्ठू वि भूदेसो त्ति' । ततस्तर्हि 'पुढवी त्ति देइ लेट्ठुं देसो वि' (गा–२४९५)इत्यादौ यः पूर्वं लेष्टुः पृथ्वीत्वेनोक्तः सोऽपि ध्रुवः पृथिव्या देश एव । ततस्त्वदभिप्रायेण सोऽपि पृथ्वीदलरूपत्वाद् न पृथ्वी, लेष्टुदेशवदिति ॥२४९६-२४९७॥

अस्त्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

देहि भुवं तो भणिए सव्वाणेया न यावि सा सव्वा । सक्का सक्केण वि याणेउं किमुयावसेसेणं ? ॥२४९८॥

(देहि भुवं ततो भणिते सर्वानेया न चापि सा सर्वा । शक्या शक्रेणापि चानेतुं किमुतावशेषेण ? ॥ २४९८ ॥)

यदि लेष्टुर्न पृथ्वी, ततस्तर्हि 'भुवं देहि' इत्युक्ते सर्वापि सपूर्णा साऽऽनेया प्रसज्यते, न च सा सर्वा शक्रेणाप्यानेतुं शक्या, किमुतावशेषेण कृत्रिमापणदेवादिमात्रेण ? इति । तर्हि किमत्र तत्त्वम् ? इति भवन्त एव कथयन्तु ? इति ॥ २४९८ ॥

इत्थं प्रेरके उपरते दृष्टान्तोपन्यासद्वारेण सूरिः प्रस्तुतार्थनिर्णयमाह—

जह घडमाणय भणिए न हि सव्वाणयणसंभवो किंतु । देसाइविसिट्ठं चिय तमत्थवसओ समप्पेइ ।२४९९

पुढवि त्ति तहा भणिए तदेगदेसे वि पगरणवसाओ । लेट्ठुम्मि जायइ मई जहा तहा लेट्ठुदेसे वि ।२५००

(यथा घटमानय भणिते न हि सर्वानयनसंभवः किन्तु । देशादिविशिष्टमेव समर्थवशतः समर्पयति ॥ २४९९ ॥)

(पृथिवीति तथा भणिते तदेकदेशेऽपि प्रकरणवशात् । लेष्टौ जायते मतिर्यथा तथा लेष्टुदेशेऽपि ॥ २५०० ॥)

यथा सामान्येन 'घटमानय' इत्युक्तेऽपि न खलु सर्वस्यापि घटस्य सामान्यतयैवानयनसंभवोऽस्ति, किन्तु सर्वस्यानेतुमशक्यत्वात् प्रायः सर्वेण प्रयोजनाभावाच्च अर्थवशात् सामर्थ्यत एव नियतदेशकालाद्यवच्छिन्नं विशिष्टमेव कञ्चिद् घटमानीय समर्पयति, तथाऽत्रापि 'पृथिवीं देहि' इति भणिते सर्वस्या आनेतुमशक्यत्वात्, प्रायस्तया प्रयोजनाभावाच्च यथा तदेकदेशेऽपि पृथिव्येकांशेऽपि लेष्टौ देवस्य समर्पणमतिर्जायते । कुतः ? इत्याह—प्रकरणवशात्, 'अनेनापि तदेकदेशेन लेष्टुना प्रस्तुतार्थः सेत्स्यति' इत्येवं प्रस्तावसवशादित्यर्थः । प्रकृतमाह–'तहा लेट्ठुदेसे

वि त्ति' यथा 'पृथिवीं देहि' इत्युक्ते सति प्रतिपादितन्यायेन तदेकदेशेऽपि लेष्टौ समर्पणमतिर्जायते तथा तेनैव प्रकारेण 'नोपृथ्वीं देहि' इत्युक्ते तत्खण्डरूपे तदेकदेशेऽपि समर्पणबुद्धिरुत्पद्यत इति ॥ २४९९-२५०० ॥ आह— ननु 'इहरा पुढवि च्चिय सो लेट्ठु व्व समाणजाइलक्खणओ' इति (गा–२४९७) वचनाल्लेष्ट्वेकदेशः पूर्वं भवद्भिः पृथिवीत्वेनोक्तः स कथमिदानीं नोपृथिवी स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—

लेट्ठुदव्वावेक्खाए तह वि तद्देसभावओ तम्मि। उवयारो नोपुढवि पुढवि च्चिय जाइलक्खणओ ॥२५०१॥

(लेष्टुद्रव्यापेक्षया तथापि तद्देशभावतस्तस्मिन्। उपचारो नोपृथिवी पृथिव्येव जातिलक्षणत ॥ २५०१ ॥)

यद्यपि लेष्ट्वेकदेशः पृथिव्येव, तथापि 'उवयारो' त्ति तस्मिन् लेष्ट्वेकदेशे नोपृथिवीत्वस्योपचारः क्रियत इत्यर्थः। कया ? इत्याह— लेष्टुद्रव्यापेक्षया लेष्टोः प्रागुक्तन्यायेन यत् पृथिवीद्रव्यत्वमारोपितं तदपेक्षयेत्यर्थः। कुतः ? इत्याह— तद्देशभावतो लेष्टुद्रव्यैकदेशत्वादित्यर्थः। प्रागुक्तन्यायेन तावल्लेष्टुरेवेह पृथ्वीद्रव्यं तदपेक्षया च तदेकदेशे नोपृथ्वीत्युपचर्यत इति भावः। परमार्थतस्त्वयं लेष्ट्वेकदेशलक्षणा नोपृथ्वी पृथ्व्येव मन्तव्या समानजातिलक्षणत्वादिति को नेव न मन्यते, अस्माभिरेव प्रागुक्तत्वात्, इदानीमपि च स्मर्यमाणत्वात् ? इति ॥ २५०१ ॥

नोअकारोभयनिषेधपक्षमधिकृत्याह—

पडिसेहदुगं पगइं गमेइ जं तेण नोअपुढवि त्ति। भणिए पुढवि त्ति गई देसनिसेहे वि तद्देसो ॥२५०२॥

(प्रतिषेधद्विकं प्रकृतिं गमयति यत् तेन नोअपृथिवीति। भणिते पृथिवीति गतिर्देशनिषेधेऽपि तद्देश ॥ २५०२ ॥)

"द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति वचनाद् नोकाराकारलक्षणं प्रस्तुतप्रतिषेधद्वयं यस्मात् प्रकृतिं गमयति— प्रकृतमेवार्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः, तेन कारणेन 'नोअपृथ्वी' इति भणिते नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात् पृथिवीगतिर्भवति— पृथिव्याः प्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः। 'देसनिसेहे वि तद्देसो' त्ति, देशनिषेधवाचके तु नोशब्दे तस्या जलादिरूपाया अपृथिव्या नोत्तरपदे श्रूयमाणाया देशस्तद्देशो गम्यते, देशनिषेधके नोशब्दे नोअपृथिवीति याचिते जलादिरूपापृथिव्येकदेशं देवो ददातीत्यर्थः ॥ २५०२ ॥ अथ प्रस्तुतार्थतात्पर्यमाह—

उवयाराओ तिविहं भुवमभुवं नोभुवं च सो देइ। निच्छयओ भुवमभुवं तह सावयवाइं सव्वाइं ॥२५०३॥

(उपचारात् त्रिविधं भुवमभुवं नोभुवं च स ददाति। निश्चयतो भुवमभुवं तथा सावयवानि सर्वाणि ॥ २५०३ ॥)

स कुत्रिकापणदेवो याचितः सन् वस्तु ददाति। कतिविधम् ?, किं वा तत् ? इत्याह— त्रिविधं त्रिप्रकारम्, चतुर्थस्य नोअभूपक्षस्य प्रथमपक्ष एवान्तर्भावात्। तत्र भुवं लेष्टुम्, अभुवं जलादि, नोभुवं भूम्येकदेशं ददाति। कुतः ? इत्याह— उपचारात्— व्यवहारनयमताश्रयणादित्यर्थः, स एव हि देशदेशिव्यवहारं मन्यते, न तु निश्चय इति भावः। अत एवाह— 'निच्छयओ इत्यादि' निश्चयतस्तु भुवमभुवं चेत्येवं द्विविधमेव वस्तु ददाति, तृतीयस्य नोभूपक्षस्य देशदेशिव्यवहार एवोपपद्यमानत्वात्, तस्य च निश्चयनयेनानभ्युपगमादिति। तदेव 'भू-जल-

निश्चयनये देश देशि व्यवहारा- भावात् प्रकारद्वयम्

त्थ' इत्यादौ (गा-२४९०) पृथिव्या' प्रथम निर्दिष्टत्वात् तामधिकृत्योक्तम् । अथ शेषाणि जलादिवस्तून्यधिकृत्याह- 'तह सावयवाइ गन्नाइ' ति, न केवलमित्थं भुवं ददाति, तथा शेषाण्यपि जलादिवस्तूनि 'पगईए अगारेण' (गा-२४९४) इत्यादि प्रकारेण विशेष्य याचित मन् व्यवहारनयमतेन यथोक्तविधिना त्रिप्रकाराणि ददाति । कुत ? इति चेत् । उच्यते-यत सावयवानि सदेशान्येतानि सर्वाण्यपि जलादिवस्तूनि । अतस्तृतीयोऽपि देशविषयो दानप्रकार एतेषु सम्भवतीति भाव. । निश्चयनयमतेन तु देशदेशिव्यवहाराभावादेतान्यपि जलादीनि द्विप्रकाराण्येव ददातीति । तदेव सावयवे वस्तुनि प्रकारत्रयेण प्रकारद्वयेन च यथोक्तरीत्या दान सम्भवति ॥ २५०३ ॥

अथ निरवयवे वस्तुनि प्रकारद्वयेनैव दानसम्भव इति दर्शयन्नाह—

नोजीवत्वे-नोपलखण्डादिक, नोअजीवत्वेन शुकादिकं ददाति ।

जीवमजीवं दाउं नोजीवं जाइओ पुणरजीवं । देइ चरिमम्मि जीवं न उ नोजीवं स जीवदलं॥ २५०४॥

(जीवमजीवं दत्त्वा नोजीवं याचित पुनरजीवम् । ददाति चरमे जीवं न तु नोजीवं स जीवदलम् ॥ २५०४ ॥)

'जीवं देहि' इति याचित' गुरो जीवं शुक-सारिकादिक दत्त्वा 'अजीवं देहि' इति याचितस्त्वजीवमुपलखण्डादिकं दत्त्वा कृतार्थो जायते । नोजीवं याचित. पुनरजीवमुपलखण्डादिकमेव ददाति, नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात्, चरमे तु नोअजीवलक्षणे विकल्पे जीवमेव शुकादिकं ददाति, द्वयोर्नञो. प्रकृतार्थगमकत्वात् नोशब्दस्य च सर्वनिषेधकत्वादिति. न तु स कुत्रिकापणदेवो नोजीवं जीवदल जीवखण्डरूप क्वापि विकल्पे ददाति । इति जीवा ऽजीवलक्षणौ द्वावेव राशी, न तु तृतीयः, असत्त्वात्, खरविषाणवदिति ॥ २५०४ ॥ तत. किमभूत् ? इत्याह—

तो निग्गहिओ छलुओ गुरू वि सक्कारमुत्तम पत्तो । धिद्धिक्कारोवहओ छलुओ वि सभाहिं निच्छूढो ।२५०५

(ततो निगृहीत षडुलूको गुरुरपि सत्कारमुत्तमं प्राप्त । धिग्धिक्कारोपहत षडुलूकोऽपि सभातो निष्कासित ॥ २५०५)

ततो यदा कुत्रिकापणसुरेण जीवव्यतिरिक्तो नोजीवो न दत्त., असत्त्वात्, तदा निगृहीतो निर्जितः षडुलूकः । गुरुरपि श्रीगुप्ताचार्यो राजादिलोकात् सत्कारमुत्तम प्राप्त' । षडुलूकोऽपि गुरुप्रत्यनीकत्वाज्जनप्रयुक्तधिक्कारोपहतो राजसभातो निष्कासित (प्र०. ०पहतो निष्कासितः) इति ॥ २५०५ ॥ तत. किम् ? इत्याह—

रोहगुप्त-प्रणीत वैशेषिक-मतम्

वाए पराजिओ सो निव्विसओ कारिओ नरिंदेण । घोसावियं च नयरे जयइ जिणो वद्धमाणो त्ति ॥२५०६॥

सेणाभिनिवेसाओ समइविगप्पियछ्पयत्थमादाय । वइसेसियं पणीयं फाईकयमण्णमण्णेहिं ॥ २५०७॥

(वादे पराजित स निर्विषय कारितो नरेन्द्रेण । घोषितं च नगरे जयति जिनो वर्धमान इति ॥ २५०६ ॥)

(तेनाभिनिवेशात् स्वमतिविकल्पितपदार्थमादाय । वैशेषिक प्रणीतं स्फातीकृतमन्यान्यै ॥ २५०७ ॥)

स रोहगुप्तो गुरुणा वादे पराजितः सन् नृपतिना निर्विषय. समादिष्टः, पटहकेन च वाद्यमानेन घोषापितं समस्तनगरे 'जयति

इतश्च मथुरानगर्यां 'मातापित्रादिकमपि नास्ति' इत्यादिनास्तिकवादं प्ररूपयन् वादी समुत्थितः। तत्र च प्रतिवादिनः कस्यचिद्भावात् सङ्घेनार्यरक्षितसूरय एव साम्प्रतं युगप्रधाना इति कृत्वा तत्समीपे प्रस्तुतव्यतिकरकथनाय साधुसङ्घाटकः प्रेषितम्(प्र०...०टकः प्रेषितः)। तैश्च स्वयमतीव वृद्धत्वाद् गन्तुमशक्तैः 'वादलब्धिसंपन्न' इति कृत्वा गोष्ठामाहिलो निरूपितः। तत्र च तेन गत्वा निगृहीतोऽसौ वादी। श्रावकैश्चायं तत्रैव वर्षाकालं कारितः।

इतश्चार्यरक्षितसूरिभिर्निजपट्टे दुर्बलिकापुष्पमित्रः स्थापयितुमध्यवसितः। शेषस्तु स्वजनभूतः साधुवर्गो गोष्ठामाहिलं फल्गुरक्षितं वा समीहते। ततश्च सर्वमपि गच्छमुपवेश्य सूरयः सम्बोधयन्ति, तद्यथा— इह किल त्रयो घटा भृताः। तत्रैको वल्लानाम्, द्वितीयो तैलस्य, तृतीयस्तु घृतस्य। एतेषु चाधोमुखेषु कृतेषु वल्ला: सर्वेऽपि निर्गच्छन्ति। तैलं तु किञ्चिद् घटेऽपि लगति। घृतं तु बहुतरं तत्र लगति। तदिह दुर्बलिकापुष्पमित्रं प्रति सूत्रार्थौ समाश्रित्य वल्लघटकल्पः संजातः, मद्गतयोः समस्तयोरपि तयोस्तेन ग्रहणात्। फल्गुरक्षितं तु प्रति तैलघटकल्पोऽहं सम्पन्नः, सर्वयोरपि सूत्रार्थयोस्तेनाग्रहणात्। गोष्ठामाहिलं तु प्रति घृतघटकल्पोऽहमभूवम्, बहुतरयोः सूत्रार्थयोर्ममापि पार्श्वेऽवस्थानात्। तस्माद् मद्गताशेषसूत्रार्थसम्पन्नत्वाद् दुर्बलिकापुष्पमित्र एव भवतां सूरिर्भवतु। ततः 'इच्छामः' इति भणित्वा तैः सर्वैरपि प्रतिपन्नमिदम्। सूरिभिरप्यभिहितो दुर्बलिकापुष्पमित्रो 'यथाऽहं वर्तितः फल्गुरक्षिते गोष्ठामाहिले च तथा भवतापि वर्तितव्यम्'। गच्छोऽप्यभिहितः—'यथा मया सार्धं भवद्भिर्वर्तितं तथाऽनेनापि सार्धं वर्तितव्यम्। अपि च, अहं कृतेऽकृते वा नारुष्यम्, अयं तु न सहिष्यति, ततः सुतरामस्य विनयेन वर्तितव्यम्'। इत्याद्यनुशास्ति पक्षद्वयस्यापि दत्त्वा भक्तं प्रत्याख्याय देवलोकमुपगताः सूरयः।

गोष्ठामाहिलेन च श्रुतमिदं यथा— 'गुरवः परलोकं गताः'। ततो मथुरातः समागतेन पृष्टमनेन यथा—'को गणधरः स्वपदे सूरिभिर्निवेशितः ?' ततः सर्वोऽपि वल्लादिघटप्ररूपणादिको व्यतिकरः समाकर्णितो लोकात्। तच्छ्रवणाच्चातीव दूनोऽसौ स्थित्वा पृथक् प्रतिश्रये दुर्बलिकापुष्पमित्रोपाश्रये तच्चर्योपलम्भार्थं गतः। तैश्च सर्वैरप्यभ्युत्थितोऽसौ, भणितश्च यथा— तिष्ठत यूयमत्रैवोपाश्रये, किमिति पृथग् व्यवस्थिताः ?। तच्च नेच्छत्यसौ। पृथगुपाश्रयव्यवस्थितश्च दुर्बलिकापुष्पमित्रापवादग्रहणादिना व्युद्ग्राहयति स्म वा, न च व्युद्ग्राहयितुं शक्नोति। दुर्बलिकापुष्पमित्रसमीपे चाभिमानतो न किञ्चित् शृणोति, किन्तु व्याख्यानमण्डलिकास्थितस्य चिन्तनिकां कुर्वतो विन्ध्यस्यान्तिके समाकर्णयति। अन्यदा चाष्टम-नवमपूर्वयोः कर्म-प्रत्याख्यानविचारेऽभिनिवेशाद् विप्रतिपन्नो वक्ष्यमाणनीत्या निह्नवो जात इति।

अथ प्रकृतगाथाक्षरार्थोऽनुश्रीयते— कालो मरणं तल्लक्षणो धर्मः पर्यायः कालधर्मस्तं गुरोरार्यरक्षितस्य श्रुत्वा, तथा पुष्पमित्रं च गच्छेऽधिपतिं स्थापितमाकर्ण्य गोष्ठामाहिलो मत्सरितभावः संजातः ॥ २५११ ॥ मत्सराध्यवसायः किमिदं चकार। किम् ? इत्याह—

सु वसहीए ठिओ छिद्दन्नेसणपरो य स कयाए। विंझस्स सुणइ पासे ऽणुभासमाणस्स वक्खाणं॥२५१२॥

(विप्रग्वसतौ स्थितश्छिद्रान्वेषणपरश्च स कदाचित्। विन्ध्यस्य शृणोति पार्श्वेऽनुभाषमाणस्य व्याख्यानम् ॥ २५१२ ॥

निष्प्रकम्पतो स्थितदिक्चक्रान्वेषणपर. स गोष्ठामाहिलः कदाचिद् विन्ध्यस्यानुभाषमाणस्य चिन्तनिका कुर्वतः पार्श्वे व्याख्यानं शृणोतीति।
॥ २५१२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

म्मप्पवायपुव्वे बद्धं पुट्ठं निकाइयं कम्मं। जीवपएसेहिं समं सूईकलावोवमाणाओ ॥ २५१३ ॥
उव्वट्टणमुक्केरो संथोभो खवणमणुभवो वावि। अणिकाइयम्मि कम्मे निकाइए पायमणुभवणं।२५१४।
सोउं भणइ सदोसं वक्खाणमिणं ति पावइ जओ भे। मोक्खाभावो जीवप्पएसकम्माविभागाओ।२५१५।

कर्म, बद्ध स्पृष्ट निकाचितम्

(कर्मप्रवादपूर्वे बद्धं स्पृष्टं निकाचितं कर्म। जीवप्रदेशैः समं सूचीकलापोपमानात् ॥ २५१३ ॥)
(अपवर्तनमुत्करः सत्क्षोभः क्षपणमनुभवो वापि। अनिकाचिते कर्मणि निकाचिते प्रायोऽनुभवनम् ॥२५१४॥)
(श्रुत्वा भणति सदोषं व्याख्यानमिदमिति प्राप्नोति यतो भवताम्। मोक्षाभावो जीवप्रदेशकर्माविभागात् ॥ २५१५ ॥)

इह कर्मप्रवादनाम्न्यष्टमे पूर्वे कर्मविचारे प्रस्तुते दुर्बलिकापुष्पमित्र एवं व्याख्यानयति, तद्यथा—जीवप्रदेशैः समं बद्धं बद्धमात्रमेव कर्म भवति, यथाऽकषायस्येर्यापथप्रत्ययं कर्म। तच्च कालान्तरस्थितिमनाप्यैव जीवप्रदेशेभ्यो विघटते, शुष्ककुड्यापतितचूर्णमुष्टिवदिति। अन्यत्तु 'पुट्ठं'ति, 'बद्धम्' इत्यत्रापि सम्बध्यते। ततश्च बद्धं स्पृष्टं चेत्यर्थः। तत्र बद्धं जीवेन सह संयोगमात्रमापन्नम्, स्पृष्टं तु जीवप्रदेशैरात्मीकृतम्। एतच्चेत्थं बद्धं सत् कालान्तरेण विघटते, आर्द्रलेपकुड्ये सस्नेहचूर्णवदिति। 'निकाइय'ति, 'बद्धं' स्पृष्टं च' इत्यत्रापि सम्बध्यते। ततश्चापरं किमपि कर्म बद्धं स्पृष्टं निकाचितं भवतीत्यर्थः। तत्र तदेव बद्धस्पृष्टं गाढतराध्यवसायेन बद्धत्वादपवर्तनादिकरणायोग्यतां नीतं निकाचितमुच्यते। इदं च कालान्तरेऽपि विपाकतोऽनुभवमन्तरेण प्रायो नापगच्छति, गाढतरबद्धत्वात्, आर्द्रकुड्याश्लेषितनिबिडचेटिकाहस्तकवदिति। अयं च त्रिविधोऽपि बन्धः सूचीकलापोपमानाद् भावनीयः, तद्यथा—गुणाऽऽवेष्टितसूचीकलापोपमं बद्धमुच्यते, लोहपट्टबद्धसूचीसंघातवत्तु बद्धस्पृष्टमित्यभिधीयते, बद्धस्पृष्टनिकाचितं त्वाग्नितप्तघनाहतिकोडीकृतसूचीनिचयसन्निभं भावनीयमिति। ननु निकाचितस्य कर्मणः को विशेषः ? इत्याह— 'उव्वट्टणेत्यादि, इह कर्मविषयाण्यष्टौ करणानि भवन्ति; उक्तं च कर्मप्रकृतौ— 'बंधण-संकमणु-व्वट्टणा य ओवट्टणा उदीरणया। उवसामणा निहत्ती निकायणा च त्ति करणाइं ॥ १ ॥' (* बन्धन-संक्रमणोद्वर्तनाऽपवर्तनोदीरणा। उपशामना निधत्तिर्निकाचना चेति करणानि ॥१॥) तत्रानिकाचिते कर्मणि स्थित्यादिखण्डनरूपा 'उव्वट्टण त्ति' अपवर्तना प्रवर्तते। तथा 'उक्केरो त्ति' स्थित्यादिवर्धनरूप उत्कोचकरणं। तथा 'संथोभो त्ति' असातादेः सातादौ क्षेपणरूपः संक्रमः। तथा 'खवणं त्ति' प्रकृत्यन्तरसंक्रमितस्य कर्मणः प्रदेशोदयेन निर्जरणं क्षपणम्। तथा 'अणुभवो त्ति' स्वेन स्वेन रूपेण प्रकृतीनां विपाकतो वेदनानुभवः। इदं चोपलक्षणमुदीरणादीनाम्। तदेतान्यपवर्तनादीनि अनिकाचिते कर्मणि प्रवर्तन्ते, निकाचिते तु प्रायो विपाकेनानुभव एव प्रवर्तते, न पुनरपवर्तनादीनि, इत्यनयोर्विशेषः। समाकीर्ण-

८ करणानि

विकृष्टतपसामुत्कटाध्यवसायबलेन 'तवसा उ निकाइयाणं पि' (तपसा तु निकाचितानामपि) इति वचनाद् निकाचितेऽपि कर्मण्यपवर्तना-
दिकरणप्रवृत्तिर्भवतीति प्रायोग्रहणम् ।

तदत्र व्याख्याने क्षीरनीरन्यायेन वह्नितप्तायोगोलकन्यायेन वा जीवप्रदेशैः सह कर्म संबद्धमिति पर्यवसितं विन्ध्यसमीपे श्रुत्वा तथाविधकर्मोदयादभिनिवेशेन विप्रतिपन्नो गोष्ठामाहिलः प्रतिपादयति-ननु सदोषमिदं व्याख्यानम्, यस्मादेव व्याख्यायमाने भवता मोक्षाभावः प्राप्नोति, जीवप्रदेशैः सह कर्मणामविभागेन तादात्म्येनावस्थानादिति ॥ २५१३-२५१४-२५१५ ॥ अमुमेवार्थं प्रमाणतः साधयन्नाह–

गोष्ठामाहिलापव्याख्यानम्-
(१) कर्म सर्पकञ्चुकवद् बद्धम् ।

[ण] हि कम्मं जीवाओ अवेइ अविभागओ पएसो व्व । तदणवगमादमुक्खो जुत्तमिणं तेण वक्खाणं ।२५१६

(न हि कर्म जीवादपैत्यविभागत प्रदेश इव । तदनपगमादमोक्षो युक्तमिदं तेन व्याख्यानम् ॥ २५१६ ॥)

'न हि– नैव कर्म जीवादपैति' इति प्रतिज्ञा । अविभागात्– वह्न्ययोगोलकन्यायेन जीवेन सह तादात्म्यादित्यर्थः, एष हेतुः । 'पएसो व्व त्ति' जीवप्रदेशराशिवदित्यर्थः, एष दृष्टान्तः । इह यद् येन महाविभागेन व्यवस्थितं न तत् ततो वियुज्यते, यथा जीवात् तत्प्रदेशनिकुरम्बम्, इष्यते चाविभागो जीव कर्मणोर्भवद्भिः, इति न तत् तस्माद् वियुज्यते । ततस्तदनपगमात् तस्य कर्मणो जीवादनपगमादवियोगात् सर्वदैव जीवाना सकर्मकत्वाद् मोक्षाभावः । तेन तस्मादिदमिह मदीयं व्याख्यानं कर्तुं युक्तमिति ॥ २५१६ ॥ किं तत् ? इत्याह—

[पु]ट्ठो जहा अबद्धो कंचुइणं कंचुओ समन्नेइ । एवं पुट्ठमबद्धं जीवं कम्मं समन्नेइ ॥ २५१७॥

(स्पृष्टो यथाऽबद्ध कञ्चुकिन कञ्चुक समन्वेति । एवं स्पृष्टमबद्ध जीव कर्म समन्वेति ॥ २५१७ ॥)

यथा स्पृष्टः स्पर्शनमात्रेण संयुक्तोऽबद्धः क्षीरनीरन्यायादलोलीभूत एव कञ्चुको विषधरनिर्मोकः कञ्चुकिन विषधरं समन्वेति समनुगच्छति, एव कर्मापि स्पृष्टं सर्पकञ्चुकवत् स्पर्शनमात्रेणैव संयुक्तमबद्धं वह्न्ययःपिण्डादिन्यायादलोलीभूतमेव जीव समन्वेति, एवमेव मोक्षोपपत्तेरिति ॥ २५१७ ॥ तदेवं कर्मविचारे विप्रतिपत्तिमुपदर्श्येदानीं प्रत्याख्यानविषया विप्रतिपत्तिमुपदर्शयन्नाह—

[सो]ऊण भन्नमाणं पच्चक्खाणं पुणो नवमपुव्वे । सो जावज्जीवावहियं तिविहं तिविहेण साहूणं ॥२५१८॥

(श्रुत्वा भण्यमान प्रत्याख्यान पुनर्नवमपूर्वे । स यावज्जीवावधिक त्रिविध त्रिविधेन साधूनाम् ॥ २५१८ ॥)

स गोष्ठामाहिल' कर्मविचारे विप्रतिपन्न' पुनरन्यदा नवमपूर्वे "करेमि भन्ते ! सामाइय सव्व सावज्ज जोगं पच्चक्खामि जावज्जीवाए" इत्यादि यावज्जीवावधिक साधूना संबन्धि प्रत्याख्यान भण्यमान विन्ध्यसमीपे विचार्यमाण शृणोति ॥ २५१८ ॥

तदेव श्रुत्वा किं करोति ? इत्याह—

जंपइ पच्चक्खाणं अपरिमाणाए होइ सेयं तु। जेसिं तु परिमाणं तं दुट्ठं आससा होइ॥ २५१९ ॥

(जल्पति प्रत्याख्यानमपरिमाणतया भवति श्रेयस्तु । येषां तु परिमाणं तद् दुष्टमाशंसा भवति ॥ २५१९ ॥)

गोष्ठामाहिलो जल्पति,– ननु प्रत्याख्यानं सर्वमप्यपरिमाणतयाऽवधिरहितमेव क्रियमाणं श्रेयोहेतुत्वात् श्रेयः शोभनं भवति । येषां तु व्याख्याने प्रत्याख्यानस्य यावज्जीवादिपरिमाणमवधिर्विधीयते, तेषां मतेन तत् प्रत्याख्यानमाशंसादोषदुष्टत्वाद् दुष्टं सदोषं प्राप्नोति ॥२५१९॥

(२) प्रत्याख्यानं निरवधिकं स्यात्, न तु यावज्जीवावधिकम्

अत्र भाष्यम्—

आसंसा जा पुण्णे सेविस्सामि त्ति दूसियं तीए। जेण सुयम्मि वि भणियं परिणामासुद्धिऽसुद्धं तु ॥२५२०॥

(आशंसा या पूर्णे सेविष्य इति दूषितं तया । येन श्रुतेऽपि भणितं परिणामाशुद्धेरशुद्धं तु ॥ २५२० ॥)

'आशंसातः प्रत्याख्यानं दुष्टम्' इत्युक्तम् । तत्राशंसा का ? इत्याह– 'ज त्ति' एवंविधपरिणामरूपा । कथंभूतः परिणामः ? इत्याह– 'पूर्णे प्रत्याख्याने देवलोकादौ सुराङ्गनाभोगादिभोगानहं सेविष्ये' इत्येवंभूतपरिणामरूपा च याऽऽशंसा तया प्रत्याख्यानं दूषितं भवति । कुतः ? इत्याह– येन श्रुतेऽप्यागमेऽपि भणितम्– दुष्टपरिणामाशुद्धेः' प्रत्याख्यानमशुद्धं भवति; तथाचागमः'– *सोही सद्दहणा जाणणा य विणए अणुभासणा चेव । अणुपालणा विसोही भावविसोही भवे छट्ठी ॥ १ ॥ (* शुद्धिः श्रद्धानं ज्ञानं च विनयोऽनुभाषणा चैव । अनुपालना विशुद्धिर्भाव-विशुद्धिर्भवेत् षष्ठी ॥) तत्र "पच्चक्खाणं सव्वन्नुदेसियं" (प्रत्याख्यानं सर्वज्ञदेशितम्) इत्यादिना श्रद्धानादिषु व्याख्यातेषु भावविशुद्धेर्यद् व्याख्यानं तत् प्रकृतोपयोगीति दर्श्यते— '*रागेण व दोसेण व परिणामेण व न दूसियं जं तु । तं खलु पच्चक्खाणं भावविसुद्धं मुणेयव्वं ॥ १ ॥' इति । (* रागेण वा दोषेण वा परिणामेन वा न दूषितं यत्तु । तत् खलु प्रत्याख्यानं भावविशुद्धं ज्ञातव्यम् ॥) तदेवं विप्रतिपन्नेन गोष्ठामाहिलेन यत् पूर्वपक्षीकृतं तद् विन्ध्येन गत्वा गुरोर्दुर्बलिकापुष्पमित्रस्य निवेदितम् । गुरुणा चोत्तरपक्षभूतं सर्वमपि प्रतिविधानं तस्योपदिष्टम् तेनापि गत्वा गुरूपदेशेन सर्वं गोष्ठामाहिलस्य प्रतिपादितम् । स च मिथ्याभिमानाद् गाढमाविष्टो यावद् न किञ्चित् प्रतिपन्नवान्, तावद् गुरुणा स्वयमाभिमुख्येनोक्त इति ॥ २५२० ॥ एतदेवाह—

६ प्रत्या० शुद्धयः

सिस्सपरिपुच्छियगुरुवएसकहियं पि न पडिवन्नो सो। जाहे ताहे गुरुणा सयमुत्तो पूसमित्तेणं॥ २५२१॥

(शिष्यपरिपृष्टगुरूपदेशकथितमपि न प्रतिपन्नः सः । यदा तदा गुरुणा स्वयमुक्तः पुष्पमित्रेण ॥ २५२१ ॥)

गतार्था ॥ २५२१ ॥ किमुक्तः ? इत्याह—

चुओ व्व कम्मं पइप्पएसमह जीवपज्जंते। पइदेसं सव्वगयं तदंतरालाणवत्थाओ ॥२५२२॥

(किं कञ्चुक इव कर्म प्रतिप्रदेशमथ जीवपर्यन्ते । प्रतिदेशं सर्वगतं तदन्तरालानवस्थातः ॥ २५२२ ॥)

आचार्योत्तरम् कर्म किं जीव प्रदेशान्तराले न वा ?

इह जीववहिं तो नाणुवत्तए तं भवंतरालम्मि । तदणुगमाभावाओ बज्झंगमलो व्व सुव्वत्तं ॥२५२३॥
एवं सव्वविमुक्खो निक्कारणउ व्व सव्वसंसारो । भवमुक्काणं च पुणो संसरणमओ अणासासो ।२५२४।

(अथ जीवबहिस्ततो नानुवर्तते तद् भवान्तराले । तदनुगमाभावाद् बाह्याङ्गमल इव सुव्यक्तम् ॥ २५२३ ॥)
(एवं सर्वविमोक्षो निष्कारणको वा सर्वसंसार । भवमुक्तानां च पुनः संसरणमतोऽनाश्वास ॥ २५२४ ॥)

व्याख्या– 'पुट्ठो जहा अबद्धो कंचुइणं' इत्यादिगाथाया (गा०–२५१७) कञ्चुकवत् स्पृष्टमेव जीवे कर्म न तु बद्धमिति यदुच्यते भवता, तद् विचार्यते– 'किं कञ्चुकवत् स्पृष्टं कर्म जीवस्य प्रतिप्रदेशं वृत्त सदुच्यते, आहोस्विज्जीवपर्यन्ते त्वक्पर्यन्त एव वृत्त स्पृष्टमिष्यते ? इति द्वयी गतिः । तत्र यदि प्रतिदेशं वृत्तत्वात् स्पृष्टमिष्टम्, तर्हि जीवे सर्वगतं कर्म प्राप्नोति, नभोवत् । कुतः सर्वगतम् ? इत्याह–"तदन्तराले'त्यादि, तस्य जीवस्यान्तरालं मध्यं तदन्तरालं तस्यानवस्थातः तस्य कर्माव्याप्तस्यानवस्थानादनुद्धरणादित्यर्थः । न हि प्रतिप्रदेशं वृत्ते कर्मणि जीवस्य कोऽपि मध्यप्रदेश उद्धरति । येन कर्मणस्तत्रासर्वगतत्वं स्यात् । तस्मादाकाशेनेव कर्मणा जीवस्य प्रतिदेशं व्याप्तत्वात् तस्य जीवे सर्वगतत्वं सिद्धमेव । एवं च सति साध्यविकलत्वात् कञ्चुकदृष्टान्तोऽसबद्ध एव प्राप्नोति, साधर्म्यस्य यथोक्तस्पर्शनस्य कञ्चुकेऽभावादिति द्वितीयविकल्पमधिकृत्याह–'अहे'त्यादि, अथ जीवस्य बहिस्त्वक्पर्यन्ते वृत्तत्वात् कञ्चुकवत् स्पृष्टं कर्मेष्यते, तर्हि भवाद् भवान्तरं सक्रामतोऽन्तराले तद् नानुवर्तते तदनुवृत्तिर्न प्राप्नोति, त्वक्पर्यन्ते वृत्तत्वेन तदनुगमाभावात्, बाह्याङ्गमलवदिति सुव्यक्तमेव, बालानामपि प्रतीतत्वादिति । भवत्वननुवृत्तिः कर्मणो भवान्तराले ! को दोषः ? इत्याह–'एवमि'त्यादि, एवं कर्मणोऽननुवृत्तौ सत्यां सर्वेषामपि जीवानां विमोक्षः संसाराभावः प्राप्नोति, संसारकारणस्य कर्मणोऽभावात् । अथ निष्कारणोऽपि संसार इष्यते, तर्हि ये व्रत-तपो-ब्रह्मचर्यादिकष्टानुष्ठानानि कुर्वते तेषामपि सर्वेषां संसार एव स्यात्, निष्कारणत्वाविशेषात् । निष्कारणं च जायमानं भवमुक्तानामपि सिद्धानामपि पुनरपि संसरणं संसारः स्यादिति मुक्तावप्यनाश्वास इति ॥ २५२२-२५२३-२५२४ ॥ किञ्च, त्वक्पर्यन्तवर्तिनि कर्मणीष्यमाणेऽपरोऽपि दोषः । कः ? इत्याह–

यदि कर्म बहिरेव तदान्तर्वेदना किंनिमित्ता?

देहंतो जा वियणा कम्माभावम्मि किंनिमित्ता सा ? । निक्कारणा वा जइ तो सिद्धो वि न वेयणारहिओ ॥२५२५
अह बज्झनिमित्ता सा तदभावे सा न हुज्ज तो अंतो । दिट्ठा य सा सुबहुसो बाहिं निव्वेयणस्सावि ।२५२६।
जइ वा विभिण्णदेसं पि वेयणं कुणइ कम्ममेवं तो । कहमण्णसरीरगयं न वेयणं कुणइ अण्णस्स ? ।२५२७।

(देहान्तर्या वेदना कर्माभावे किंनिमित्ता सा ? निष्कारणा वा यदि ततः सिद्धोऽपि न वेदनारहितः ॥ २५२५ ॥)
(यदि बाह्यनिमित्ता सा तदभावे सा न भवेत् ततोऽन्तः । दृष्टा च सा सुबहुशो बहिर्निर्वेदनस्यापि ॥ २५२६ ॥)
(यदि वा विभिन्नदेशामपि वेदनां करोति कर्मैवं ततः । कथमन्यशरीरगता न वेदनां करोत्यन्यस्य ? ॥ २५२७ ॥)

व्याख्या—यदि कञ्चुकवद् बहिरेव वर्तते कर्म, तदा देहस्यान्तर्मध्ये या शूल-नाल(प्र० नल)गुल्मादिवेदना सा किंनिमित्तेति वक्तव्यम्, मध्ये तत्कारणभूतस्य कर्मणोऽभावात् ? । अथ निष्कारणापि देहान्तर्वेदनाऽभ्युपगम्यते, ततस्तर्हि सिद्धोऽपि न वेदनारहितः स्यात्, निष्कारणत्वाविशेषादिति । अथ बाह्यवेदनानिमित्ता साऽन्तर्वेदनाऽभ्युपगम्यते, बहिर्वेदना हि लगुडघातादिजन्या प्रादुर्भवन्ती मध्येऽपि वेदनां जनयत्येवेति यदि तवाभिप्रायः, तर्हि तदभावे लगुडघातादिजन्यवेदनाविरहे साऽन्तर्वेदना न भवेद् न जायेत । अस्त्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम्, यतो दृष्टाऽसौ बहुशः शूलादिप्रभवान्तर्वेदना । कस्य ? इत्याह—'बाहिमि'त्यादि, बहिर्निर्वेदनस्यापि बहिर्लगुडादिघातजन्यवेदना-रहितस्यापीत्यर्थः । यदि ह्ययं नियमः स्याद् यदुत— बहिर्लगुडघातादिवेदनासद्भाव एवान्तर्वेदना प्रादुरस्तीति, तदा स्यादपि त्वदभिप्रेतम् । न चैवम्, यतोऽनुभूयते दृश्यते च बहिर्वेदनाऽभावेऽपि यथोक्तान्तर्वेदना, ततस्तत्कारणभूतेन मध्ये कर्मणापि भाव्यमिति सिद्धोऽस्मत्पक्ष इति । अथात्र मन्यसे—बहिस्त्वक्पर्यन्तवर्त्यपि कर्म मध्येऽपि शूलादिवेदना जनयति न पुनर्मध्ये कर्मास्ति । तदयुक्तम्, यतो यदि बहिर्वर्तिभिन्न-देशस्थितमपि कर्मान्यस्मिन् मध्यलक्षणे देशान्तरे वेदनां करोतीत्यभ्युपगम्यते, एवं तर्हि कथं केन हेतुनाऽन्यशरीरगतं कर्मान्यस्य यज्ञदत्ता-देर्वेदनां न करोति ? ननु करोतु नाम, एवमपि देशान्तरत्वाविशेषादिति भावः ॥ २५२५ २५२६-२५२७ ॥

अत्र पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहर्तुमाह —

अह तं संचरइ मई न बहिं तो कंचुगो व्व निच्चत्थं । जं च जुगवं पि वियणा सव्वम्मि वि दीसई देहे ।२५२८।

(अथ तत् सञ्चरति मतिर्न बहिस्ततः कञ्चुक इव नित्यस्थम् । यच्च युगपदपि वेदना सर्वस्मिन्नपि दृश्यते ॥ २५२८ ॥)

अथ भवतो मतिः—एकस्य देवदत्तशरीरस्य बहिरन्तश्च सञ्चरति तत्कर्म, ततस्तत्र बहिरन्तश्च वेदना जनयति, न शरीरान्तरे, स्वा-धारशरीरे बहिरन्तश्च सञ्चरणात्, अन्यशरीरे त्वसंचरणादिति । अत्रोच्यते-'न बहिमि'त्यादि, ततस्तर्हि सर्पस्य कञ्चुकवज्जीवस्य बहिरेव कर्म नित्यं तिष्ठतीति नित्यस्थमिति यद् भवतो मतं तद् न प्राप्नोति, किन्तु कदाचिद् बहिः, कदाचित् त्वन्तः कर्मणः सञ्चरणाभ्युपगमात् 'कञ्चुकवद् बहिरेव तिष्ठति' इति नियमस्याघटनात् प्लवत एव तदिति भावः । किञ्च, कर्मणः सञ्चरणे बहिरन्तश्च क्रमेणैव वेदना स्यात्, न चैवमस्ति, लगुडाद्यभिघाते बहिरन्तश्च युगपदेव वेदनादर्शनात्, तस्माद् न कर्मणः सञ्चरणमुपपद्यत इति ॥ २५२८ ॥

कर्मणः सञ्चरणे दूषणान्तरमप्याह—

भवंतरमणेइ य सरीरसंचारओ तदनिलो व्व । चलियं निज्जरियं चिय भणियमकम्मं च जं समए २५२९

(न भवान्तरमन्वेति न शरीरसंचारतस्तदनिल इव । चलितं निर्जीर्णमेव भणितमकर्म च यत् समये ॥ २५२९ ॥)

किञ्च, यदि सञ्चरिष्णु कर्माभ्युपगम्यते, तर्हि मृतस्य तद् भवान्तरं नान्वेति—भवान्तरे तस्यानुगमनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । शरीरे

शरीरे बहिर-न्तर्युगपद्-वेदना कर्म-सञ्चरणमते-ऽनुपपन्ना

भवान्तरे-कर्मानुग-मनमनुप-पन्नम्

सचरणादिति हेतुः । अनिलवदिति दृष्टान्तः । इह यत् शरीरे बहिरन्तश्च संचरति न तद् भवान्तरमन्वेति, यथोच्छ्वास निःश्वासानिलः, तथा च कर्म, तस्माद् न भवान्तरमन्वेतीति । आह—नन्वागमेऽपि (भग० १-१) "चलमाणे चलिए" (चल्यमानं चलितम्) इति वचनात् कर्मणश्चलनमुक्तम्, चलन च सचरणमेवोच्यते, तत् किमिति तदिह निषिध्यते ? । तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानादित्याह—'चलियमित्यादि' "नेरईए जाव वेमाणिए जीवाउ चलियं कम्मं निज्जरइ" (नैरयिका यावद् वैमानिका जीवाश्चलित कर्म निर्जीर्यन्ति।) इत्यादिवचनात्, तथा "निर्जीर्यमाण निर्जीर्णम्" इति वचनाच्च यद् यस्मात् समये आगमे चलित कर्म निर्जीर्णमुक्तं, निर्जीर्ण च तदकर्मैव भणितम्, तच्च मध्ये गतमपि न वेदना जनयितुमलम्, अकर्मणो नभः परमाण्वादेरिव तत्सामर्थ्याभावात् । तस्मादित्थमनेकदोषदुष्टत्वादयुक्तं कर्मणः संचरणमिति । अतो मध्ये व्यवस्थित कर्मास्तीति स्थितम् ॥ २५२९ ॥ मध्ये कर्मावस्थानसाधनार्थमेव प्रमाणयन्नाह—

कारण-मिथ्यात्वादीनां सर्वगत्वात् कार्यं कर्म न बहिरेव

अंतो वि अत्थि कम्मं वियणासब्भावओ तयाए व्व। मिच्छत्ताइपच्चयसब्भावाओ य सव्वत्थ ॥२५३०॥

(अन्तरप्यस्ति कर्म वेदनासद्भावतस्त्वचीव । मिथ्यात्वादिप्रत्ययसद्भावाच्च सर्वत्र ॥ २५३० ॥)

अन्तर्मध्येऽप्यस्ति कर्मेति प्रतिज्ञा । वेदनासद्भावादिति हेतुः । त्वचीवेति दृष्टान्तः । इह यत्र वेदनासद्भावस्तत्रास्ति कर्म, यथा त्वक्पर्यन्ते, अस्ति चान्तर्वेदना, ततः कर्मणापि तत्र भवितव्यमेवेति । किञ्च, मिथ्यात्वादिभिः प्रत्ययैः कर्म बध्यते, ते च जीवस्य यथा बहिस्तनप्रदेशेषु तथा मध्यप्रदेशेष्वपि, यथा मध्यप्रदेशेषु तथा बहिःप्रदेशेष्वपि सर्वत्र सन्ति, तेषामध्यवसायविशेषरूपत्वात्, अध्यवसायस्य च समस्तजीवगतत्वादिति । तस्माद् मिथ्यात्वादीनां कर्मबन्धकारणानां जीवे सर्वत्र, सद्भावात् तत्कार्यभूतं कर्मापि सर्वत्रैव तत्रास्ति, न पुनर्बहिरेव । तस्माद् वह्न्ययःपिण्ड-क्षीरनीरादिन्यायाज्जीवेन सहाविभागेनैव स्थित कर्मेति प्रतिपद्यता सत्पक्षः, त्यज्यता मिथ्याभिमान इति ॥ २५३० ॥

आह— ननु यदि जीव-कर्मणोरविभागः, तर्हि तद्वियोगाभावाद् मोक्षाभाव इत्युक्तमेव दूषणमित्याशङ्क्याह—

जीवाविभक्तमपि कर्म विपक्षसाधनैर्वियोगार्हम्

अविभागत्थस्स वि से विमोयणं कंचणो-वलाणं व। नाण-किरियाहिं कीरइ मिच्छत्ताईहिं चायाणं ॥२५३१

(अविभागस्थस्यापि तस्य विमोचन काञ्चनो-पलयोरिव । ज्ञान क्रियाभ्या क्रियते मिथ्यात्वादिभिश्चादानम् ॥ २५३१ ॥)

'से' तस्य कर्मणो जीवेन सहाविभागेन स्थितस्यापि काञ्चनो पलयोरिव विमोचन वियोगो ज्ञान-क्रियाभ्या क्रियते । तथा,(प्र० यथा) तस्यैव कर्मणो मिथ्यात्वादिभिरादान ग्रहण जीवेन सह सयोगो विधीयत इत्यर्थः । इदमत्र हृदयम्— इह जीवस्याविभागेनावस्थान द्विधा विद्यते—आकाशेन सह, कर्मणा च । तत्राकाशेन सह यदविभागावस्थानं तद् न वियुज्यत एव, सर्वादमवस्थानात् । यत्तु कर्मणा सहाविभागावस्थान तदप्यभव्याना न वियुज्यते । भव्याना तु कर्मसयोगस्तथाविधज्ञान-दर्शन चारित्र-तपःसामग्रीसद्भावे वियुज्यते, वह्न्यौ-षध्यादिसामग्रीसत्त्वे काञ्चनो पलसयोगवदिति । तथाविधज्ञानादिसामग्र्यभावे तु भव्यानामपि कर्मसयोगः कदापि न निवर्तते, "नो चेव णं भव-

सिद्धियविरहिए लोए भविस्सइ" त्ति (नो चैव भवसिद्धिकविरहितो लोको भविष्यतीति) वचनात् । तर्हि भव्याः कथं ते व्यपदिश्यन्ते ? इति चेत् । उच्यते—योग्यतामात्रेण । न च योग्यः सर्वोऽपि विवक्षितपर्यायेण युज्यते, प्रतिमादिपर्याययोग्यानामपि तथाविधदारु-पाषाणादीनां तद्विधसामग्र्यभावे केषाञ्चित् तदयोगादित्यलं विस्तरेण, प्रागेव गणधरवादेऽस्यार्थस्य विस्तरेणोक्तत्वात् । तस्मात् 'कर्म जीवाद् न वियुज्यते, अन्योन्याविभागेनावस्थितत्वात्', इत्यनैकान्तिकम्, उपायतो दृश्यमानवियोगैः क्षीरनीर-काञ्चनोपलादिभिर्व्यभिचारात् । ननु प्रस्तुतो जीव कर्मविभागः केनोपायेन विघटत इति चेत् । नन्वभिहितमेव 'ज्ञान क्रियोपायत' इति । मिथ्यात्वादिभिर्हि जीव-कर्मसंयोगः क्रियते, मिथ्यात्वादिविपक्षभूताश्च सम्यग्ज्ञानादयः, अतस्तैस्तद्वियोगो युक्तियुक्त एव, अन्नभोजनादिविपक्षभूतैर्लङ्घनादिभिस्तज्जनिताजीर्णसंयोगवदिति । ॥ २५३१ ॥ अथादेवादिषु देवादिबुद्ध्याऽभिगमन-वन्दनादिभिर्हिंसादिभिश्च क्रियाभिर्जीवस्य कर्मणा संयोग इष्यते, न तु दया दान-शील-पालन समिति गुप्त्यादिक्रियाभिस्तद्वियोग इत्याशङ्क्याह—

इह वादाणे किरियासाफल्लं नेह तव्विघायम्मि । किं पुरिसगारसज्झं तस्सेवासज्झमेगं, तो ॥ २५३२ ॥

अमुभो तिव्वाईओ जह परिणामो तदज्जणेऽभिमओ ।

तह तव्विहो च्चिय सुभो किं नेट्ठो तव्विओगे वि ? ॥ २५३३ ॥

(कथं चाऽऽदाने क्रियासाफल्यं नेह तद्विघाते । किं पुरुषकारसाध्यं तस्यैवासाध्यमेकं, तत ॥ २५३२ ॥)

(अशुभस्तीव्रादिको तथा परिणामस्तदर्जनेऽभिमत । यथा तद्विध एव शुभ किं नेष्टस्तद्वियोगेऽपि ? ॥ २५३३ ॥)

वाशब्दो युक्तेरभ्युचये कथं वा हन्त ! कर्मण आदाने ग्रहणे हिंसादिक्रियाणा साफल्यमिह त्वयेष्यते ?,—न तु दया-दानादिक्रियाणा तद्विघाते साफल्यमभिप्रेयते, किमत्र राजाज्ञा प्रभवति, न तु युक्तिः ? । किञ्च, इदमपि प्रष्टव्योऽसि, किं पापस्थानव्यापृतपुरुषकारसाध्यं 'एग' इतीहापि गम्यते एक कर्मण आदानमिष्यते, एक तु यत् तस्य निर्जरण तत् तस्यैव संयमादिस्थानविहितपुरुषकारस्यासाध्यमिष्यते ? इत्येतदपि न्यायतामेवन्तरचेष्टित भवतः, स्वेच्छाप्रवृत्तेः । उपसंहरन्नाह—'तो' त्ति तस्माद् यथा येन प्रकारेण तीव्र-मन्द-मध्यमभेदभिन्नोऽशुभः परिणामस्तदर्जने तस्य कर्मणोऽर्जनमुपादानं ग्रहण तत्र हेतुर्भवतोऽभिमतः, तथा तेनैव प्रकारेण तद्विध एव तीव्रादिभेदभिन्नः शुभपरिणामोऽशुभपरिणामान् कर्मार्जनविपक्षभूते तद्वियोगे(प्र० . ०भूतेतद्वियोगे)ऽपि हेतुः किं नेष्टः ?—ननु युक्तियुक्तत्वादेष्टव्य एवेति भावः । तस्मादनेन सहाविभागेन स्थितस्यापि कर्मणः सिद्धो वियोग इति । तदेवं निराकृता कर्मविचारविषया विप्रतिपत्तिः ॥ २५३२–२५३३ ॥

अथ प्रत्याख्यानविषया नामपास्तुमाह—

केमपरिमाणं सत्ती अणागयद्धा अहापरिच्छेओ ?। जइ जावदत्थि सत्ती तो नणु सच्चेय परिमाणं ।२५३४।
त्ति-किरियाणुमेओ कालो सूरकिरियाणुमेओ व्व। नणु अपरिमाणहाणी आसंसा चेव तदवत्था ।२५३५।

(किमपरिमाण शक्तिरनागताद्धाऽथापरिच्छेद ? । यदि यावदस्ति शक्तिस्ततो ननु सैव परिमाणम् ॥ २५३४ ॥)
(शक्ति क्रियानुमेय काल सूरक्रियानुमेय इव । नन्वपरिमाणहानिराशसा चैव तदवस्था ॥ २५३५ ॥)

यदुक्तम्–'प्रत्याख्यानमपरिमाणमेव विधीयमान श्रेयो भवति' इति । तत्र प्रतिविधीयते–किमिदं नामापरिमाण ?–किं शक्तिर्यावच्छक्नोमीत्यपरिमाणम् ?, उत सर्वाऽप्यनागताद्धा, आहोस्विदपरिच्छेदः ? इति त्रयी गतिः । तत्र यदि 'यावदस्ति शक्तिस्तावदहमिद न सेविष्ये' इत्यपरिमाणमिष्यते, ततस्तर्हि ननु सैव शक्तिः परिमाणमापन्नम्, अतो यदेव निषिध्यते तदेवाभ्युपगतमिति । कुतः ? इत्याह–'सत्ती'त्यादि, 'यावच्छक्नोमि तावदिद न सेविष्ये' इत्येवभूतया हि शक्तिक्रियया प्रत्याख्यानस्यावधिभूतः काल एवानुमीयते–यावन्त काल शक्तिस्तावन्त कालमिद न सेविष्य इत्यर्थ. । दृष्टान्तमाह–यथा सूर्यादिगतिक्रियया समया-ऽऽवलिकादि. कालोऽनुमीयते तथाऽत्रापि शक्तिक्रियया प्रत्याख्यानावधिकाल इत्यर्थः । अस्त्वेवमिति चेत् । तदयुक्तम्, यतो नन्वेव सति त्वया प्रतिज्ञातस्यापरिमाणपक्षस्य हानिः प्राप्नोति शक्तिक्रियानुमितकालपरिमाणस्येदानीं स्वयमेवाभ्युपगमादिति । यदुक्तम्–'त दुट्ठ आसंसा होइ' (गा-२५१७) इति, तत्राह–'आससेत्यादि' ननु शक्तिरूपेऽपरिमाणेऽपि त्वयेष्यमाणे आशसादोपस्तदवस्थ एव, 'शक्तेरुत्तरकालमिद सेविष्ये' इत्याशसायास्तदवस्थत्वादिति ॥२५३४-२५३५ ॥ शक्तिरूपेऽपरिमाणेऽभ्युपगम्यमाने न केवलं भवतः स्वपक्षहानिः, किन्त्वन्येऽपि दोषाः । के ? इत्याह—

अह न वयभंगदोसो मयस्स तह जीवओ वि सेवाए। वयभंगनिब्भयाओ पच्चक्खाणाणवत्था य ॥ २५३६ ॥
एत्तियमेत्ती (प्र० इत्तियमित्ती) सत्ति त्ति नाइयारो न यावि पच्छित्तं ।
न य सव्ववयनियमो एगेण वि संजयत्त त्ति ॥२५३७॥

(यथा न व्रतभङ्गदोषो मृतस्य तथा जीवतोऽपि सेवायाम् । व्रतभङ्गनिर्भयात् प्रत्याख्यानानवस्था च ॥ २५३६ ॥)
(एतावन्मात्रा शक्तिरिति नातिचारो न चापि प्रायश्चित्तम् । न च सर्वव्रतनियम एकेनापि सयतत्वादिति ॥ २५३७ ॥)

यथा मृतस्य पञ्चत्वमुपगतस्य सुरलोकादौ सुरकामिनीसंभोगादिभोगान् भुञ्जतोऽस्मत्पक्षे दोषो न भवति तथा शक्तिरूपमपरिमाणमभ्युपगच्छतस्तव मते जीवतोऽपि भोगोपसेवाया न दोषः प्राप्नोति, 'एतावत्येव मम शक्तिः', अतो मत्प्रत्याख्यानस्य पूर्णत्वाज्जीवन्नपि भुनज्मि भोगान्' इत्यभिप्रायवतस्तदभ्युपगमेन जीवतोऽपि भोगानासेवमानस्य दोषानुषङ्गो न स्यादित्यर्थः । न चैतद् दृष्टमिष्टं वा जिनशासने । किञ्च,

॥१००॥
विशेषा०
भागः-२

अपरिमाण किम् ? (१) शक्तिः, (२) अनागताद्धा (३) अपरिच्छेदो वा ?
(१) शक्तिः कालमानमेव

शक्तिपक्षे व्रतभङ्गादिदोषाः

इत्थमभ्युपगमे 'एतावती मम शक्तिः' इत्यवष्टम्भवतो व्रतभङ्गनिर्भयत्वात् प्रत्याख्यानानवस्थैव स्यात्, 'एतावती एव मम शक्तिः' इति ॥१०१॥
भोगासेवनात् पुनः प्रत्याख्यानात्, पुनरप्यासेवनात् पुनः प्रत्याख्यानादिति । किञ्च, 'व्रतानामतिचारः, तदाचरणे च प्रायश्चितम्, एकव्रतभङ्गे सर्वव्रतभङ्गनियमेन सर्वाण्यपि व्रतानि पालनीयानि, इति यदागमरूढं तत् सर्वमपि भवदभिप्रायेण न प्राप्नोतीति सयुक्तिकं दर्शयन्नाह– विशेषा० भागः-२
'इत्तियमित्तीत्यादी' 'एतावत्येव मम शक्तिर्नाधिका' इत्यध्यवसायेन प्रतिसेवां कुर्वतोऽपि साधोः शक्त्यपरिमाणवादिनो भवतोऽभिप्रायेण नातिचारः, न चापि व्रतभङ्गः, न चापि प्रायश्चितम्, तथा सर्वव्रतपरिपालननियमश्च न स्यात्, शक्त्यवष्टम्भात्, एकव्रतपरिपालनेनापि त्वदभिप्रायेण सयतत्वादिति ॥ २५३६-२५३७ ॥ अथ सर्वाप्यनागताद्धाऽपरिमाणमिति द्वितीयो विकल्प इष्यते, सोऽपि न युक्त इति दर्शयन्नाह–

(२) सर्वानागताद्धापक्षे मरणानन्तर व्रतभङ्गः सिद्धस्य च संयतत्वापत्तिः

अहवा सव्वाणागयकालग्गहणं मयं अपरिमाणं। तेणापुण्णपइण्णो मओ वि भग्गव्वओ नाम।२५३८।
सिद्धो वि संजओ च्चिय सव्वाणागयद्धसंवरधरो त्ति। उत्तरगुण-संवरणाभावो च्चिय सव्वहा चेव ॥२५३९॥

(अथवा सर्वानागतकालग्रहणं मतमपरिमाणम् । तेनापूर्णप्रतिज्ञो मृतोऽपि भग्नव्रतो नाम ॥ २५३८ ॥)
(सिद्धोऽपि संयत एव सर्वानागताद्धासंवरधर इति । उत्तरगुणसंवरणाभाव एव सर्वथा चैवम् ॥ २५३९ ॥)

व्याख्या–यदि सर्वस्याप्यनागतकालस्य ग्रहणमपरिमाणं भवतः, तेन तर्हि मृतोऽपि देवलोकादौ भोगानासेवमानः, 'नाम' इत्यामन्त्रणे अहो ! भग्नव्रत एव साधुः, अपूर्णप्रतिज्ञत्वात्, अस्यापि सर्वाद्धागृहीतप्रत्याख्यानकालाभ्यन्तरवर्तित्वादित्यर्थः, यावज्जीवगृहीतविरतिकालाभ्यन्तरवर्तिगृहस्थवदिति दृष्टान्तः स्वयमेव द्रष्टव्यः । भवतु सिद्धः संयतः, को दोषः ? इति चेत् । तदयुक्तम्, "सिद्धे नो संजए नो असंजए, नो संजयासंजए" इति वचनादिति । अपि च, अन्योऽपि दोषः । कः ? इत्याह–'उत्तरगुणे'त्यादि उत्तरगुणः पौरुषी पुरिमार्धं एकासनको पवासादितपोरूपः, संवरणं बहुभिराकारैर्गृहीतस्यैकासनादिप्रत्याख्यानस्य भोजनानन्तरमाकारसंक्षेपणस्वरूपम्, उत्तरगुणश्च संवरणं चोत्तरगुणसंवरणे तयोरेव सर्वानागताद्धाप्रत्याख्यानपक्षेऽभ्युपगम्यमाने सर्वथैवाभावः प्राप्नोति, पौरुष्यादिषु सर्वानागताद्धाप्रत्याख्यानत्वानुपपत्तेः, एकाशनादिषु पुनस्त्वदभिप्रायेण सर्वाद्धाप्रमाणेषु गृहीतेषु संवरणं कदाचिदपि न घटत इति व्यक्तमेवेति ॥ २५३८-२५३९ ॥

अथापरिच्छेदोऽपरिमाणमिति तृतीयपक्षमपास्तुमाह–

(३) अपरिच्छेदपक्षेऽनियतकालप्रतिसेवापत्तिः

परिच्छेए वि समाण एस दोसो जओ सुए तेणं । वयभंगभयाउ च्चिय जावज्जीवं ति निद्दिट्ठं।२५४०

(अपरिच्छेदेऽपि समान एव दोषो यतः श्रुतं तेन । व्रतभङ्गभयादेव यावज्जीवमिति निर्दिष्टम् ॥ २५४० ॥)

यतोऽपरिच्छेदरूपेऽप्यपरिमाणेऽभ्युपगम्यमाने एव सर्वानागताद्धाप्रत्याख्यानोक्तदोषः समान एव; तथाहि– कालापरिच्छेदेनापि प्रत्याख्याने कृते किं घटिकादिमात्रं कञ्चित् कालं प्रतीक्ष्य प्रतिसेवां करोतु, आहोस्वित् सर्वमप्यनागताद्धाप्रत्याख्यानं पालयतु ? । यद्याद्य·

पक्षः, तर्ह्यनवस्था, यावद् हि घटिका प्रतीक्षते तावद् द्वे अपि घटिके किं न प्रतीक्षते, यावच्च द्वे प्रतीक्षते तावत् तिस्रोऽपि किं न प्रतीक्षते ? इत्यादि । अथ द्वितीयपक्षः, तर्हि मृतस्यापि भोगानासेवमानस्य व्रतभङ्ग एव, सिद्धस्यापि सयतत्वम्, उत्तरगुणसंवरणाभावश्चेति त एव दोषाः । उपसंहरन्नाह–'सुए तेणे'त्यादि, तेनैतानपरिमाणप्रत्याख्यानदोषानभिवीक्ष्य व्रतभङ्गभयादेव त्रिपक्षपरिहारेण श्रुत आगमे "सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि जावज्जीवाए (सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि यावज्जीवम्)" इत्यत्र साधुप्रत्याख्यानस्य 'यावज्जीवम्' इति परिमाणमादिष्टम् । अतो मुच्यतामपरिमाणताग्रह इति ॥ २५४० ॥ आह– ननु सपरिमाणे प्रत्याख्याने मयाऽऽशंसालक्षणो दोष उक्त एव, स कथम् ? इत्याह– सपरिमाण-पक्षे नाशंसा किन्तु-भाविव्रत-भङ्गभयः

नासंसा सेविस्सामि किंतु मा मे मयस्स वयभंगो । होही, सुरेसु को वा वयावगासो विमुक्कस्स ? ॥२५४१॥

(नाशंसा सेविष्ये किन्तु मा मे मृतस्य व्रतभङ्गः । भूत् सुरेषु, को वा व्रतावकाशो विमुक्तस्य ? ॥ २५४१ ॥)

यावज्जीवावधिना प्रत्याख्यानं कुर्वतः 'मरणानन्तरमहं भोगान् सेविष्ये' इत्येवंभूता हन्त ! न काचिदाशंसा वर्तते–नैवंभूतेन परिणामेन सावधिकं प्रत्याख्यानं करोतीत्यर्थः, किन्तु 'मा मे मृतस्य'०, 'सुरेषूत्पन्नस्य सतो भोगानासेवमानस्य व्रतभङ्गो भविष्यति' इत्यध्यवसायेन मा मे व्रतभङ्गस्तत्र भूयात्' इत्येवंभूतेनैव शुभपरिणामेनेत्थंभूतं प्रत्याख्यानं करोतीत्यर्थः । अतस्तत्र काऽऽशंसा ? । स हि विरत्यावारककर्मणः क्षयोपशमावस्थत्वादत्र स्वायत्तः, सुरलोके त्ववश्यं तदुदयात् परायत्त इत्यतः शक्यत्वाद् यावज्जीवावधिना प्रत्याख्याति, परतस्त्वशक्यत्वाद् न प्रत्याख्याति, इति कथमाशंसादोषप्रसञ्जनम् ? इति । अथैवं ब्रूयास्त्वम्–किमितीत्थं व्रतभङ्गाद् बिभेत्यसौ ? । अयं हि मृतो मुक्तिं यास्यति, तत्र च कामभोगाभावाद् व्रतभङ्गासंभव एव, इति कस्तस्य व्रतभङ्गसंक्षोभः ? । तदयुक्तम्, साम्प्रतमिह मुक्तिगमनासंभवात्, महाविदेहेष्वपि सर्वस्यापि तद्गमननिश्चयायोगादिति । अथ कोऽपि तावद् मुक्तिं गच्छति, तस्य च विमुक्तस्य मदभिमतेऽपरिमाणे प्रत्याख्याने गृह्यमाणे मुक्तावपि महाव्रतानुगमादपरिमाणप्रत्याख्यानस्य सफलता भविष्यतीति चेदित्यत्राह—'को वा वये'त्यादि योऽपि मुक्तिं गच्छति तस्यापि विमुक्तस्य निष्ठितार्थस्य को व्रतानामवकाशः ? किं व्रतानां साफल्यं ?–तत्कार्यस्य सिद्धत्वाद् न किञ्चिदिति भावः । तस्माद् मुक्तिगामिन-मपि प्रत्यमगतमेवापरिमाणप्रत्याख्यानमिति । तदेवं मुग्धमभिज्ञं वा व्यवस्थाऽनपेक्ष्य सामान्येनैवापरिमाणप्रत्याख्याने दूषणान्युक्तानि । ॥ २५४१ ॥ अथ निर्धार्य किञ्चिदभिज्ञं प्रति दूषणमाह— परिमाण-रहित प्रत्याख्या-नमुच्चरन् मायावान् मृषावादी च

जो पुणरव्वयभावं मुणमाणो ऽवस्सभाविनं भणइ । वयमपरिमाणमेवं पच्चक्खं सो मुसावाई ॥ २५४२ ॥

(य पुनरव्रतभावं जानन्नवश्यभाविनं भणति । व्रतमपरिमाणमेवं प्रत्यक्षं स मृषावादी ॥ २५४२ ॥)

यः पुनरत्रेऽपि किञ्चित् शास्त्रपरिकर्मितमतिर्विज्ञो व्रतं गृह्णाति, विज्ञत्वादेव च 'चीर्णव्रतः सुरलोकमेव गच्छति' इत्यवबुध्यमानः सुरेषु चाव्रतभावमविरतिभावमवश्यभाविनं मुणन् जानानोऽपि व्रतं प्रत्याख्यानमपरिमाणं यावज्जीवपरिमाणरहितं भणत्युच्चरति, स एवं

नु गाण. प्रत्यक्ष साक्षादेव मृषावादी, अन्यथा भणित्वाऽन्यथा करणादिति ॥ २५४२ ॥ अपि च,

भावो पच्चक्खाणं सो जइ मरणपरओ वि तो भग्गं। अह नत्थि न निद्दिस्सइ जावज्जीवं ति तो कीस ? २५४३

(भाव प्रत्याख्यान स यदि मरणपरतोऽपि ततो भग्नम्। अथ नास्ति न निर्दिश्यते यावज्जीवमिति तत कस्मात् ? ॥ २५४३ ॥)

भावश्चैतसिको विरतिपरिणामः प्रत्याख्यानमुच्यते, स च प्रत्याख्यातुर्यावज्जीवावधिमेवास्ति, उत मरणपरतोऽपीति वक्तव्यम् ? । यद्यनन्तरपक्षः, तर्हि भग्न तस्य प्रत्याख्यानम्, सुरलोकादौ भोगसेवनादवश्यभावी तद्भङ्ग इत्यर्थः । अथाद्यः पक्षः, तर्हि वचनेनापि 'यावज्जीवम्' इति परिमाण प्रगुणेन न्यायेन किं न निर्दिश्यते– किं न क्रियते, येनान्यच्चेतस्यन्यत्तु वचनेनोच्यते ? इति ॥ २५४३ ॥

अथ भावोऽन्यथा, वचनं त्वन्यथा प्रोच्यते, तर्हि मायैव केवलमिति दर्शयन्नाह—

जइ अन्नहेव भावो चेययओ वयणमन्नहा माया। किं वाऽभिहिए दोसो भावाओ किं वओ गुरुयं ? ।२५४४।

(यद्यन्यथैव भावश्चेतयतो वचनमन्यथा माया। किं वाऽभिहिते दोषो भावात् किं वचो गुरुकम् ? ॥ २५४४ ॥)

हन्त ! यद्यन्यथैव यावज्जीवावधिक एव चेतसि भावः प्रत्याख्यानपरिणामः, अन्यथैव च यावज्जीवावधिपरिमाणरहितमेव वचनम्, तदेतच्चेतयतो जानतः केवलैव माया निश्चीयते नान्यत् फल दृश्यते, अन्यथा विचिन्त्यान्यथा भाषणादिति । अथवा, प्रष्टव्योऽसि त्वम्– किं भावे तथास्थितेऽपि 'यावज्जीवाए' इत्यभिहिते दोषः कश्चिद् वीक्ष्यते भवता, येन वचनेनापि नेदमभिधीयते ? । यदिवा, किं भावात् सकाशाद् 'वओ' त्ति, वचन गुरुक प्रधान पश्यसि त्व, येन भावेऽन्यथास्थितेऽपि वचनमन्यथाऽभिदधासि ? । एतच्चायुक्तम्, आगमे भावस्यैव प्रामाण्येन, वचनस्य त्वप्रामाण्येनाभिधानादिति ॥ २५४४ ॥ कः पुनरयमागमः ? इत्याह—

अन्नत्थ निवडिए वंजणम्मि जो खलु मणोगओ भावो। तं खलु पच्चक्खाणं, न पमाणं वंजणं छलणा २५४५

(अन्यत्र निपतिते व्यञ्जने य खलु मनोगतो भाव । तत् खलु प्रत्याख्यान, न प्रमाण व्यञ्जनं छलना ॥ २५४५ ॥)

छलना। व्यञ्जनम-प्रमाणम्

इह केनापि त्रिविधाहारादिप्रत्याख्यानं कर्तुमध्यवसितम्, अधिकतरसंयमकरणाक्षिप्तचेतसा पुनः 'चतुर्विधमाहार प्रत्याख्यामि' इत्यादि व्यञ्जनं शब्द उच्चरितः । एवं च मानसभावाननुवृत्त्या व्यञ्जने शब्देऽन्यत्र निपतितेऽन्यविषये समुच्चारिते यः खलु प्रत्याख्यानविषयानेकगुणमविरक्षातिक्रान्तः (प्र० ०विवक्षाकान्तः) स्पष्टः प्रत्याख्यातुर्मनोगतो भावस्तदेव प्रत्याख्यान प्रमाण–स एव प्रत्याख्यातृविवक्षितप्रत्याख्यानविषयो मनोगतो भाव. प्रमाणम्, न तु व्यञ्जन शब्द इत्यर्थः । कुतो न व्यञ्जन प्रमाणम् ? । यतश्छलना छलमात्रं तद् व्यञ्जनमतोऽप्रमाणम्, भावाननुरोधेन प्रवृत्तत्वात् । तदेवमागमेऽपि वचनस्याप्रामाण्येनोक्तत्वाद् यदि यावज्जीवावधिको मानसो भावस्त्वयेष्यते तदा वचनेनापि 'यावज्जीवम्' इत्युच्चार्यताम्, किं मिथ्याग्रहेण ? इति ॥ २५४५ ॥

जिनेन्द्रोत्तर. मानीतवत्या देवताया- मप्यप्रत्यये गोष्ठामाहिलः सघेन बहिष्कृतः

एव युक्तिभिः प्रज्ञापितोऽपि यावदसौ न किञ्चित् प्रतिपद्यते, ततः किं तत्र सजातम् ? इत्याह—

इय पण्णविओ वि न सो जाहे सद्दहइ पूसमित्तेणं। अन्नगणत्थेरेहि य काउं तो संघसमवायं ॥२५४६॥
ओहूय देवयं वेइ जाणमाणो वि पच्चयनिमित्तं। वच्च जिणिंदं पुच्छसु गयाऽऽगया सा परिकहेइ ॥२५४७॥
संघो सम्मावाई गुरूपुरोगो त्ति जिणवरो भणइ। इयरो मिच्छावाई सत्तमओ निह्नवोऽयं ति ॥२५४८॥
एईसं सामत्थं कत्तो गंतुं जिणिंदमूलम्मि। वेई कडपूयणाए, संघेण तओ कओ वज्झो ॥२५४९॥

(इति प्रज्ञापितोऽपि न स्न्यावत् श्रद्धत्ते पुष्पमित्रेण। अन्यगणस्थविरैश्च कृत्वा तत सघसमवायम् ॥ २५४६ ॥)
(आहूय देवता ब्रवीति जानन्नपि प्रत्ययनिमित्तम्। व्रज जिनेन्द्र पृच्छ गताऽऽगता सा परिकथयति ॥ २५४७ ॥)
(सघ सम्यग्वादी गुरुपुरोग इति जिनवरो भणति। इतरो मृषावादी सप्तमको निह्नवोऽयमिति ॥ २५४८ ॥)
(ईदृश सामर्थ्यं कुतो गन्तु जिनेन्द्रमूले। ब्रवीति कडपूतनाया सघेन तत कृतो बाह्य ॥ २५४९ ॥)

चतसृणामप्यामामक्षरार्थः सुगम एव, भावार्थस्तु कथानकशेषादवसेयः, तच्चेदम्– एव युक्तिभिः प्रज्ञाप्यमानोऽपि यावदसौ न किमपि श्रद्धत्ते, तावत् पुष्पमित्राचार्यैरन्यगच्छगतबहुश्रुतस्थविराणामन्तिके नीत'। ततस्तैरप्युक्तोऽसौ यादृश सूरयः प्ररूपयन्ति, आर्यरक्षितसूरिभिरपि तादृशमेव प्ररूपितम्, न हीनाधिकम्। ततो गोष्ठामाहिलेनोक्तम्– किं यूयमृषयो जानीथ ?, तीर्थकरैस्तादृशमेव प्ररूपितम्, यादृशमह प्ररूपयामि। तत. स्थविरैरुक्तम्– मिथ्याभिनिविष्टो मा कार्षीस्तीर्थकराशातनाम्, न किमपि त्व जानासि। ततः सर्वविप्रतिपन्ने तस्मिन् सर्वैरपि तैः सघसमवायः कृत.। सर्वेणापि च सघेन देवताह्वानार्थं कायोत्सर्गो विहित.। ततो भद्रिका काचिद् देवता समागता। सा वदति– संदिशत, किं करोमि ?। ततः संघः प्रस्तुतमर्थं जानन्नपि सर्वजनप्रत्ययनिमित्त ब्रवीति–महाविदेहे गत्वा तीर्थकरमापृच्छस्व,–किं दुर्बलिकापुष्पमित्रप्रमुखः सघो यद् भणति तत् सत्यम्, उत यद् गोष्ठामाहिलो वदति ?। ततस्तया प्रोक्तम्–मम महाविदेहे गमनागमन कुर्वत्याः प्रत्यूहप्रतिघातार्थमनुग्रह कृत्वा कायोत्सर्गं कुरुत, येनाह गच्छामि। ततस्तथैव कृत सघेन। गता च सा। पृष्ट्वा च भगवन्त प्रत्यागता कथयति यदुत–तीर्थकरः समादिशति,–'दुर्बलिकापुष्पमित्रपुरस्सर. सघ. सम्यग्वादी, गोष्ठामाहिलस्तु मिथ्यावादी, सप्तमश्चाय निह्नवः', इति। तदेतत् श्रुत्वा गोष्ठामाहिलो ब्रवीति–नन्वल्पर्द्धिकेय वराकी, का नामैतस्या कडपूतनायास्तीर्थकरान्तिके गमनशक्तिः ? इति। एवमपि यावदसौ न किञ्चिद् मन्यते तावत् सघेनोद्घाट (प्र० ०नोद्बाह्य) बाह्य. कृतः। अनालोचितप्रतिक्रान्तश्च कालं गत.॥ इत्येकचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ ॥२५४६ २५४७ २५४८-२५४९ ॥

॥ इति गोष्ठामाहिलनामा सप्तमो निह्नवः समाप्तः ॥

तदेवमुक्ता देशविसंवादिनः सप्त निह्नवाः । अथ सर्वविसंवादिनः 'बहुरय पएस अव्वत्त समुच्छा दुग तिग आद्धिया चेव' इत्यादि-
गाथायां (गा०-२३००) यत् उपगृहीतानष्टमान् बोटिकनिह्नवानभिधित्सुराह—

छव्वाससयाइं नवुत्तराइं सिद्धिं गयस्स वीरस्स । तो बोडियाण दिट्ठी रहवीरपुरे समुप्पण्णा ॥२५५०॥

(षड् वर्षशतानि नवोत्तराणि सिद्धिं गतस्य वीरस्य । ततो बोटिकानां दृष्टी रथवीरपुरे समुत्पन्ना ॥ २५५० ॥)

सुगमार्था ॥ २५५० ॥ अथ बोटिकोत्पत्तेरेव संग्रहगाथाद्वयमाह—

रहवीरपुरं नगरं दीवगमुज्जाणमज्जकण्हे य । सिवभूइस्सुवहिम्मि पुच्छा थेराण कहणा य ॥ २५५१ ॥
बोडियसिवभूईओ बोडियलिंगस्स होइ उप्पत्ती । कोडिन्न-कोट्टवीरा परंपराफासमुप्पन्ना ॥ २५५२ ॥

(रथवीरपुरं नगरं दीपकमुद्यानमार्यकृष्णश्च । शिवभूतेरुपधौ पृच्छा स्थविराणां कथना च ॥ २५५१ ॥)
(बोटिकशिवभूतेर्बोटिकलिङ्गस्य भवत्युत्पत्तिः । कौण्डिन्य-कोट्टवीरात् परम्परास्पर्शमुत्पन्ना ॥ २५५२ ॥)

एतद्भावार्थः कथानकगम्यः, तच्चेदम्– रथवीरपुरं नाम नगरम् । तद्बहिश्च दीपकाभिधानमुद्यानम् । तत्र चार्यकृष्णनामानः सूरयः समागताः । तस्मिंश्च नगरे सहस्रमल्लः शिवभूतिर्नाम राजसेवकः समस्ति । स च राजप्रसादाद् विलासान् कुर्वन् नगरमध्ये पर्यटति । रात्रेश्च प्रहरद्वयेऽतिक्रान्ते गृहमागच्छति । तत एतद्भार्या तन्मातरं भणति– निर्विण्णाऽहं त्वत्पुत्रेण, न खल्वेष रात्रौ वेलायां कदाचिदप्यागच्छति । तत उज्जागरकेण बुभुक्षया च बाध्यमाना प्रत्यहं तिष्ठामि' । ततस्तया प्रोक्तम्– 'वत्से ! यद्येवं, तर्हि त्वमद्य स्वपिहि, स्वयमेवाहं जागरिष्यामि' । कृतः तथैव, इतरस्यास्तु जाग्रत्या रात्रिप्रहरद्वयेऽतिक्रान्ते समागत्य शिवभूतिना प्रोक्तम्– 'द्वारमुद्घाटयत' । ततः प्रकुपितया मात्रा प्रोक्तम्– 'दुर्नयनिधे ! यत्रैतस्यां वेलायां द्वाराण्युद्घाटितानि भवन्ति तत्र गच्छ, न पुनरेवं तव पृष्ठलग्नः कोऽप्यत्र मरिष्यति' । ततः कोपाटोपाभ्यां प्रेर्यमाणोऽसौ निर्गतः । पर्यटता चोद्घाटितद्वारः साधूपाश्रयो दृष्टः । तत्र च साधवः कालग्रहणं कुर्वन्ति । तेषां च पार्श्वे तेन वन्दित्वा व्रतं याचितम् । तैश्च 'राजवल्लभः, मात्रादिभिरमुत्कलितश्च' इति न दत्तम् । ततः खेलमल्लकाद् रक्षा (प्र० . ०टीक्षा) गृहीत्वा स्वयमेव लोचः कृतः । साधुभिर्लिङ्गं समर्पितम् । विहृताश्च सर्वेऽप्यन्यत्र । कालान्तरेण पुनरपि च तत्रागताः । ततो राजा शिवभूतेर्बहुमूल्यं कम्बलरत्नं दत्तम् । ततः आचार्यैः शिवभूतिरुक्तः-'किमनेन तव साधूनां मार्गादिष्वनेकानर्थहेतुना गृहीतेन ? । ततस्तेन गुरुप्रतिभासेनापि संगोप्य मूर्च्छया तद् स्थितम् । गोचरचर्यायाश्चागतः प्रत्यहं तद्दर्शं संभालयति, न तु क्वचिदपि व्यापारयति । ततः 'गुरुभिर्मूर्च्छितोऽयमत्र' इति मत्वाऽन्यत्र दिने तमनापृच्छ्यैव बहिर्गतस्य परोक्षे तद् कम्बलरत्नं पाटयित्वा साधूनां पादप्रोञ्छनकानि कृतानि । ततो ज्ञातव्यतिकरः कषायितोऽसौ तिष्ठति । अन्यदा च गुरवो जिनकल्पिकान् वर्णयन्ति, तद्यथा—

* जिणकप्पिया य दुविहा पाणि(प्र० पाणी)पाया पडिग्गहधरा य। पाउरणमपाउरणा इक्किका ते भवे दुविहा॥ १॥ दुग तिग चउक्क पणग नव दस एक्कारसेव बारसग। एए अट्ठ विगप्पा जिणकप्पे होंति उवहिस्स॥ २॥' (* जिनकल्पिकाश्च द्विविधा पाणिपात्रा प्रतिग्रहधराश्च। प्रावरणा-ऽप्रावरणा एकैकास्ते भवेयुर्द्विविधा॥ १॥ द्विक त्रिक चतुष्क पञ्चक नव दशैकादशैव द्वादशकम्। एतेऽष्ट विकल्पा जिनकल्पे भवन्त्युपधेः॥ २॥)

इह केषाञ्चिज्जिनकल्पानां रजोहरण, मुखवस्त्रिका चेति द्विविध उपधिः, अन्येषां तु कल्पेन सह त्रिविधः, कल्पद्वयेन तु सह चतुर्विधः, कल्पत्रयेण सह पञ्चविधः। केषाञ्चित्तु मुखवस्त्रिका, रजोहरणं च तथा–'*पत्तं पत्ताबंधो पायट्ठवणं च पायकेसरिया। पडलाइं रयत्ताणं च गोच्छओ पायनिज्जोओ॥ १॥' (*पात्रं पात्रबन्धः पात्रस्थापनं च पात्रकेसरिका। पटलानि रजस्त्राणं च गुच्छकः पात्रनिर्योगः॥ १॥) इति सप्तविधः पात्रनिर्योग इति, एवं च नवविधः। कल्पेन तु सह दशविधः, कल्पद्वयेन सहैकादशविधः, कल्पत्रयेण तु सम द्वादशविध उपधिः केषाञ्चिज्जिनकल्पिकानामिति। तदेतत् श्रुत्वा शिवभूतिना प्रोक्तम्– 'यद्येवम्, तर्हि किमिदानीमौघिक औपग्रहिकश्चैतावानुपधिः परिगृह्यते ?। स एव जिनकल्पः किं न क्रियते ?'। ततो गुरुभिरुक्तम्– 'जम्बूस्वामिनि व्यवच्छिन्नोऽसौ, संहननाद्यभावात्, साम्प्रतं न शक्यत एव कर्तुम्'। ततः शिवभूतिना प्रोक्तम्– 'मयि जीवति स किं व्यवच्छिद्यते ?, नन्वहमेव तं करोमि, परलोकार्थिना स एव निष्परिग्रहो जिनकल्पः कर्तव्यः, किं पुनरनेन कषाय-भय मूर्च्छादिदोषमेधिना(= सङ्गिना, प्र० .विधिना) परिग्रहानर्थेन ?। अत एव श्रुते निष्परिग्रहत्वमुक्तम्, अचेलकाश्च जिनेन्द्राः, अतोऽचेलतैव सुन्दरेति'। ततो गुरुणा प्रोक्तम्– 'हन्त यद्येवम्, तर्हि देहेऽपि कषाय-भय मूर्च्छादयो दोषाः कस्यापि सम्भवन्ति, इति सोऽपि व्रतग्रहणानन्तरमेव त्यक्तव्यः प्राप्नोति। यच्च श्रुते निष्परिग्रहत्वमुक्तं तदपि धर्मोपकरणेष्वपि मूर्च्छा न कर्तव्येति मूर्च्छाभाव एव निष्परिग्रहत्वमवसेयम्, न पुनः सर्वथा धर्मोपकरणस्यापि त्यागः। जिनेन्द्रा अपि न सर्वथैवाचेलकाः "सव्वे वि एगदूसेण निग्गया जिणवरा चउव्वीसं" (सर्वेऽप्येकदूष्येण निर्गता जिनवराश्चतुर्विंशतिः) इत्यादिवचनात्'। तदेवं गुरुणा स्थविरैश्च यथोक्ताभिर्वक्ष्यमाणाभिश्च युक्तिभिः प्रज्ञाप्यमानोऽपि तथाविधकषायमोहादिकर्मोदयाद् न स्वाग्रहाद् निवृत्तोऽसौ, किन्तु चीवराणि परित्यज्य निर्गतः। ततश्च बहिरुद्याने व्यवस्थितस्यास्योत्तरा नाम भगिनी वन्दनार्थं गता। सा च त्यक्तचीवरं तं भ्रातरमालोक्य स्वयमपि चीवराणि त्यक्तवती। ततो भिक्षार्थं नगरमध्ये प्रविष्टा गणिकया दृष्टा। तत इत्थं विवस्त्रा बीभत्सामिमां दृष्ट्वा 'मा लोकोऽस्मासु विरङ्क्षीत्' इत्यनिच्छन्त्यपि तया वस्त्रं परिधापिताऽसौ। तत एष व्यतिकरोऽनया शिवभूतेर्निवेदितः। ततोऽनेन 'विवस्त्रा योषिद् नितरां बीभत्साऽतिलज्जनीया च भवति' इति विचिन्त्य प्रोक्ताऽसौ– 'तिष्ठत्वित्थमपि, न त्यक्तव्यं त्वयैतद् वस्त्रम्। देवतया हि तवेदं प्रदत्तमिति'। ततः शिवभूतिना कौण्डिन्य-कोट्टवीरनामानौ द्वौ शिष्यौ दीक्षितौ। गाथाक्षरार्थोऽपि किञ्चिदुच्यते– 'कोडिन्नेत्यादि' कौण्डिन्यश्च कोट्टवीरश्चेति 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद् भवति' इति वचनात् कौण्डिन्य-कोट्टवीरम्, तस्मात् कौण्डिन्य कोट्टवीरात् परम्परास्पर्शमाचार्य-शिष्यभावलक्षणमधिकृत्योत्पन्ना सञ्जाता 'बोटिकदृष्टि.' इत्यध्याहारः इत्येवं बोटिका समुत्पन्ना. ॥ २५५२-२५५२ ॥ अथ (प्र० अत्र) भाष्यम्—

निष्परिग्रह-
त्ववचन
मूर्च्छात्या-
गपरम्

उवहिविभागं सोउं सिवभूई अज्जकण्हगुरुमूले। जिणकप्पियाइयाणं, भणइ गुरुं 'कीस नेयाणिं॥२५५३

जिणकप्पो ऽणुचरिज्जइ ?' वोच्छिन्नो त्ति भणिए पुणो भणइ।

'तदसत्तस्सोच्छिज्जउ, वुच्छिज्जइ किं समत्थस्स ?' ॥ २५५४ ॥

पुव्वमण।पुच्छच्छिण्णकंवलकसायकलुसिओ चेव। सो वेइ परिग्गहओ कसाय-मुच्छा भयाईया।२५५५

दोसा जओ सुवहुया सुए य भणियमपरिग्गहत्तं ति। जमचेला य जिणिंदा तदभिहिओ जं च जिणकप्पो।

जं च जियाचेलपरिसहो मुणी जं च तीहिं ठाणेहिं। वत्थं धरिज्ज नेगंतओ तओ ऽचेलया सेया ॥२५५७॥

(उपधिविभागं श्रुत्वा शिवभूतिरार्यकृष्णगुरुमूले। जिनकल्पिकादीनां भणति गुरुं 'कस्माद् नेदानीम ॥ २५५३ ॥)

(जिनकल्पोऽनुचर्यते ?' वोच्छिन्न इति भणिते पुनर्भणति। 'तदशक्तस्योच्छिद्यतां व्युच्छिद्यते कथं समर्थस्य ? ॥ २५५४ ॥)

(पूर्वमनापृच्छच्छिन्नकम्बलकषायकलुषित एव। स ब्रवीति परिग्रहतः कषाय-मूर्च्छा भयादिका ॥ २५५५ ॥)

(दोषा यतः सुबहुकाः श्रुते च भणितमपरिग्रहत्वमिति। यदचेलाश्च जिनेन्द्रास्तदभिहितो यच्च जिनकल्प ॥ २५५६ ॥)

(यच्च जिताचेलपरीषहो मुनिर्यच्च त्रिभिः स्थानैः। वस्त्रं धारयेद् नैकान्ततस्ततोऽचेलता श्रेयसी ॥ २५५७ ॥)

(यस्माच्च जिताचेलपरीषहो मुनिः' इत्यागमेऽभिहितम्। जिताचेलपरिषहत्वं च मर्वां अप्युक्तार्थो एव, नवरं 'जं च जियाचेलेत्यादि' यस्माच्च 'जिताचेलपरिषहो मुनिः' इत्यागमेऽभिहितम्। ... यस्माच्च त्रिभिरेव स्थानैर्वस्त्रधरणमनुज्ञातमागमे नैकान्ततः, तथा चागमवचनम्—"तिहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा, तं जहा—हीरिवत्तियं, दुगंछावत्तियं, परीसहवत्तियं"। (त्रिभिः स्थानैर्वस्त्रं धारयेत्-हीप्रत्ययम्, जुगुप्साप्रत्ययम्, परिषहप्रत्ययम्।) तत्र हीर्लज्जा भणिता—हीप्रत्ययं, जुगुप्सा लोकविहिता निन्दा सा प्रत्ययो यस्य तत्तथा, एवं परीषहाः शीतोष्ण-दंश-मशकादयः, ते प्रत्ययो निमित्तं यस्य धारणस्य तत् तथा, जुगुप्सा लोकविहिता निन्दा सा प्रत्ययो यस्य तत्तथा, एवं परीषहाः शीतोष्ण-दंश-मशकादयः प्रत्ययो यत्र तत्तथा। उपसंहरन्नाह—ततस्तस्मादुक्तयुक्तिभ्योऽचेलतैव श्रेयस्करीति पूर्वपक्षः ॥२५५३-२५५४-२५५५-२५५६-२५५७॥ अत्रोत्तरमभिधित्सुराह—

गुरुणा ऽभिहिओ जइ जं कसायहेऊ परिग्गहो सो ते। तो सो देहो च्चिय ते कसायउप्पत्तिहेउ त्ति।२५५८

(गुरुणाऽभिहितो यदि यत् कषायहेतुः परिग्रहः स ते। ततः स देह एव ते कषायोत्पत्तिहेतुरिति ॥ २५५८ ॥)

गुरुणाऽऽर्यकृष्णेनाभिहितः शिवभूतिः—यदि हन्त ! यद् यत् कषायहेतुः, तत् तत् ते तव परिग्रहः, स च मुमुक्षुणा परिहर्तव्य एवेत्येतावता। 'तो सो इत्यादि' ततस्तर्हि शरीरो देह एव ते तव स्वस्यात्मनोऽपि कषायोत्पत्तिहेतुरिति परिग्रहः, परिहरणीयश्च प्राप्नोति।

तोऽपरिग्रहत्वस्य परिग्रहाणां चोत्सन्ना कथेति ॥२५५८॥ अथवा, किमेको देह एव, ननु व्याप्त्यापि ब्रूमः, तद्यथा—

अत्थि व किं किंचि जए जस्स व तस्स व कसायवीयं जं। वत्थुं न होज्ज ? एवं धम्मो वि तुमे न घेतव्वो २५५९ ॥१०८॥

(अस्ति वा किं किञ्चिज्जगति यस्य वा तस्य वा कषायबीजं यत्। वस्तु न भवेदेवं धर्मोऽपि त्वया न ग्रहीतव्यः ॥ २५५९ ॥) विशेषा० भागः-२

जेण कसायनिमित्तं जिणो वि गोसाल-संगमाईणं। धम्मो धम्मपरा वि य पडिणीयाणं जिणमयं च ।२५६०।

(येन कषायनिमित्तं जिनोऽपि गोशाल सङ्गमादीनाम्। धर्मो धर्मपरा अपि च प्रत्यनीकानां जिनमतं च ॥ २५६० ॥)

वस्त्र-परिग्रहवत् शरीराद्यन्यदपि कषायहेतुः

किं हि नामैतावति जगति तद् वस्तु अस्ति, यद् यस्य वा तस्य वा कषायाणां बीजं कारणं न भवेत् ? । एवं च सति श्रुत-चारित्रभेदभिन्नो धर्मोऽपि त्वया न ग्रहीतव्यः, तस्यापि कस्यचित् कषायहेतुत्वात् । कुतः ? इत्याह—'जेणे'त्यादि येन यस्मादास्तां तत्प्रणीतो धर्मः, किन्तु स त्रिभुवनबन्धुर्निष्कारणवत्सलः सर्वसत्त्वानां जिनोऽपि भगवांस्तीर्थकरोऽपि क्लिष्टकर्मणां गोशालक-सङ्गमकादीनां कषायनिमित्तं संजातः । एवं धर्मस्तत्प्रणीतः, तदुक्तधर्मपरा अपि तदेकनिष्ठाः साधवः, जिनमतं च द्वादशाङ्गीरूपम्, सर्वमप्येतद् गुरुकर्मणां दुःखैकरूपदीर्घभवभ्रमणभाजां प्रत्यनीकानां जिनशासनप्रतिकूलवर्तिनां कषायनिमित्तमेव, इत्येतदप्यग्राह्यं प्राप्नोति, न चैतदस्ति । तस्मात् 'यत् कषायहेतुस्तत् परिहर्तव्यम्' इत्यनेकान्त एवेति ॥२५५९-२५६०॥ अथैतद्दोषपरिजिहीर्षोः परस्याभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह ते न मोक्खसाहणमईए गंथो कसायहेऊ वि। वत्थाइ मोक्खसाहणमईए सुद्धं कहं गंथो ? । २५६१।

(अथ ते न मोक्षसाधनमत्या ग्रन्थः कषायहेतवोऽपि। वस्त्रादि मोक्षसाधनमत्या शुद्धं कथं ग्रन्थः ? ॥ २५६१ ॥)

अथ मन्येथाः—ते देहादयो जिनमतान्ताः पदार्थाः कषायहेतवोऽपि सन्तो न ग्रन्थो न परिग्रहः, मोक्षसाधनमत्या गृह्यमाणत्वादिति । हन्त ! यद्येवम्, तर्हि वस्त्र-पात्रादिकमप्युपकरणं शुद्धमेषणीयं मोक्षसाधनबुद्ध्या गृह्यमाणं कथं ग्रन्थः ?—न कथञ्चिदित्यर्थः, न्यायस्य समानत्वादिति ॥२५६१॥ तदेवं कषायहेतुत्वादग्राह्यं वस्त्रादिकमित्येतद् निराकृतम् । अथ मूर्च्छाहेतुत्वेन तत् परिहरणीयमित्येतदपाकर्तुमाह-

मुच्छाहेऊ गंथो जइ तो देहाइओ कहमगंथो । मुच्छावओ, कहं वा गंथो वत्थाइसंगस्स ? ॥२५६२॥

अह देहा-ऽऽहाराइसु न मोक्खसाहणमईए ते मुच्छा। का मोक्खसाहणेसुं मुच्छा वत्थाइएसुं तो ? २५६३

वस्त्रवद्देहाहारादयपि मूर्च्छाहेतु.

अह कुणसि थुल्लवत्थाइएसु मुच्छं धुवं सरीरे वि अक्केज्जदुल्लभयरे काहिसि मुच्छं विसेसेणं ॥ २५६४॥

(मूर्च्छाहेतुर्ग्रन्थो यदि ततो देहादिकं कथमग्रन्थः । मूर्च्छावतः, कथं वा ग्रन्थो वस्त्रादिसङ्गस्य ? ॥ २५६२ ॥)

(अथ देहाऽऽहारादिषु न मोक्षसाधनमत्या ते मूर्च्छा । का मोक्षसाधनेषु मूर्च्छा वस्त्रादिकेषु ततः ? ॥ २५६३ ॥)

(अथ करोषि स्थूलवस्त्रादिकेषु मूर्च्छां ध्रुवं शरीरेऽपि । अक्रेयदुर्लभतरे करिष्यसि मूर्च्छां विशेषेण ॥ २५६४ ॥)

त्थाइगंथरहिया देहा-ऽऽहाराइमित्तमुच्छाए। तिरिय-सवरादओ नणु हवंति निरओवगा वहुसो २५६५
अपरिग्गहो वि परसंतिएसु मुच्छा-कसाय-दोसेहिं। अविणिग्गहियप्पाणो कम्ममलमणंतमज्जंति। २५६६
देहत्थवत्थ-मल्ला-ऽणुलेवणा-ऽऽभरणधारिणो केइ। उवसग्गाइसु मुणओ निस्संगा केवलमुविंति २५६७

(यस्त्रादिग्रन्थरहिता देहा ऽऽहारादिमात्रमूर्च्छया। तिर्यक् शवरादयो ननु भवन्ति निरयोपगा बहुश ॥ २५६५ ॥)
(अपरिग्रहा अपि परसत्केषु मूर्च्छा-कषाय-दोषैः । अविनिगृहीतात्मानः कर्ममलमनन्तमर्जयन्ति ॥ २५६६ ॥)
(देहस्थवस्त्र-माल्या ऽनुलेपना ऽऽभरणधारिणः केचित् । उपसर्गादिषु मुनयो निःसङ्गाः केवलमुपयन्ति ॥ २५६७ ॥)

एताः सुगमा एव, नवरं यदि यो मूर्च्छाहेतुः स ग्रन्थः परिग्रहः, परिग्रहत्वादेव च त्याज्यः, 'तत'स्तर्हि 'मुच्छावउ त्ति' मूर्च्छावतो वक्ष्यमाणयुक्त्या मूर्च्छायुक्तस्य देहा-ऽऽहारादिकस्तव हन्त! कथमग्रन्थः? अपि तु ग्रन्थ एव, ततः सोऽपि परित्याज्यः प्राप्नोति। अथ वा ममत्वमूर्च्छारहितेनागमज्ञस्य सङ्गविप्रमुक्तस्य सावोर्वस्त्रादिक ग्रन्थो गीयते भवता?–न भवत्येव तथाभूतस्य तद् ग्रन्थ इति। अथ देहा ऽऽहारादिषु ते तव मूर्च्छा नास्ति, मोक्षसाधनमत्या तेषां ग्रहणात्, तर्हि मोक्षसाधनत्वेन तुल्येष्वपि वस्त्रादिषु तव हन्त! का मूर्च्छा? इति। अथ मूल्येषु चायत्वात्, क्षणमात्रेणैवाग्नि-तस्कराद्युपद्रवगम्यत्वात्, सुलभत्वात्, कतिपयदिनान्ते स्वयमेव विनाशधर्मकत्वात् शरीराद् नितरां निःसारेषु वस्त्रादिषु मूर्च्छां करोषि त्वम्, तर्हि ध्रुवं निश्चितं शरीरेऽपि विशेषतो मूर्च्छां करिष्यसि। कुतो विशेषेण तत्र तत्करणमित्याह–'अक्के जदुल्लभयरे त्ति' विभक्तिव्यत्ययात् शरीरस्याक्रय्यत्वात् क्रयेणालभ्यत्वात्। न हि वस्त्रादिवत् शरीरं क्रयेण क्वापि लभ्यते। अत एव वस्त्राद्यपेक्षया दुर्लभतरत्वात्, तथा, तदपेक्षयैवान्तरङ्गत्वात्, बहुतरदिनावस्थायित्वात्, विशिष्टतरकार्यसाधकत्वाच्च विशेषेण शरीरे मूर्च्छां करिष्यसीति। अथ देहादिमात्रे या मूर्च्छा सा स्वल्पैव, वस्त्रादिग्रन्थमूर्च्छा तु महती, ततो देहादिमात्रमूर्च्छासम्भवेऽपि नग्नश्रमणकाः नेस्यन्ति, न भवन्तः, बहुपरिग्रहत्वादित्याह–'त्थाइ' इत्यादि गाथात्रयम्। अयमिह संक्षेपार्थः–तिर्यक् शवरादयोऽल्पपरिग्रहा अपि, तथा नग्नमनुष्या अपि महादारिद्र्योपहताः क्लिष्टमनसोऽविद्यमानतथाविधपरिग्रहा अप्यविनिगृहीतात्मानो लोभादिकषायवर्गवशीकृताः परसत्केष्वपि विभवेषु मूर्च्छाकषायादिदोषैः कर्ममलमनन्तमर्जयन्ति, तद् बहुशो निरयोपगा भवन्ति, न मोक्षप्रापकाः। अन्ये तु महामुनयः केनचिदुपसर्गादिद्वारेण शरीरासञ्जितमहामूल्यवस्त्रा ऽऽभरण-माल्य विलेपनादियुक्ता अपि सर्वसङ्गविनिर्मुक्ता निगृहीतात्मानो जितलोभादिकषायरिपवः समासादितविमलकेवलालोकाः सिद्धिमुपगच्छन्ति। तस्मादवश्यात्मना क्लिष्टमनसां नाग्न्यमात्रमिदमकिञ्चित्करमेवेति ॥ २५६२-२५६३-२५६४ २५६५-२५६६-२५६७ ॥ अथ यदुक्तम्–'भयहेतुत्वेन वस्त्रादयस्त्याज्याः' इति। तत्र प्रतिविधानमाह—

जइ भयहेऊ गंथो तो नाणाईण तदुवघाईहिं । भयमिइ ताइं गंथो, देहस्स य सावयाईहिं ॥२५६८॥
अह मोक्खसाहणमईए न भयहेऊ वि ताणि ते गंथो । वत्थाइ मोक्खसाहणमईए सुद्धं कहं गंथो ?॥२५६९॥

(यदि भयहेतुर्ग्रन्थस्ततो ज्ञानादीना तदुपघातिभ्य । भयमिति तानि ग्रन्थो देहस्य च श्वापदादिभ्य ॥ २५६८ ॥)
(अथ मोक्षसाधनमत्या न भयहेतवोऽपि तानि ते ग्रन्थ । वस्त्रादि मोक्षसाधनमत्या शुद्ध कथ ग्रन्थ ? ॥ २५६९ ॥)

यदि यद् भयहेतुस्तद् ग्रन्थः, तर्हि ज्ञान-दर्शन-चारित्राणामपि तदुपघातकेभ्यः देहस्य च श्वापदादिभ्यो भयमस्ति, इति तान्यपि ग्रन्थः प्राप्नुवन्ति । शेष व्याख्यातप्रायम् ॥२५६८-२५६९॥ अथ यदुक्तम्—'परिग्गहओ कसाय-मुच्छा-भयाईय' त्ति (गा. २५५५) । तत्रादि-शब्दसंगृहीत वस्त्रादीना रौद्रध्यानहेतुत्वमभ्युपदर्श्य परिहरन्नाह—

सारक्खणाणुबंधो रोद्दज्झाणं ति ते मई हुज्जा । तुल्लमियं देहाइसु पसत्थमिह तं तहेहावि ॥ २५७० ॥
जे जत्तिया पगारा लोए भयहेअवो अविरयाणं । ते चेव य विरयाणं पसत्थभावाण मोक्खाय ॥ २५७१ ॥

(सरक्षणानुबन्धो रौद्रध्यानमिति ते मतिर्भवेत् । तुल्यमिद देहादिषु प्रशस्तमिह तत् तथेहापि ॥ २५७० ॥)
(ये यावन्त प्रकारा लोके भयहेतवोऽविरतानाम् । त एव च विरताना प्रशस्तभावाना मोक्षाय ॥ २५७१ ॥)

व्याख्या—इहागमे रौद्रध्यान चतुर्विधमुक्तम् तद्यथा—"से किं त रोद्दज्झाण ? । रोद्दज्झाणे चउव्विहे पन्नत्ते, त जहा—हिंसाणुबंधी, मोसाणुबंधी, तेयाणुबंधी, सारक्खणाणुबंधी" (अथ किं तद् रौद्रध्यानम् ? । रौद्रध्यान चतुर्विध प्रज्ञप्तम् , तद्यथा-हिंसानुबन्धि, मृषानुबन्धि, स्तेयानुबन्धि, संरक्षणानुबन्धि) । तत्र हिंसाया' सत्त्ववधादिरूपाया अनुबन्ध' सातत्येन चिन्तन यत्र तद् हिंसानुबन्धि । मृषाऽसत्य तस्यानुबन्धो यत्र तत् तथा । स्तेयं चौर्यं तस्यानुबन्धो यत्र तत् तथा । संरक्षण सर्वैर्मारणाद्युपायैस्तस्करादिभ्यो निजवित्तस्य संगोपनं तस्यानुबन्धः सातत्येन चिन्तन यत्र रौद्रध्याने तत् तथा । एव च सति सरक्षणानुबन्धो रौद्रध्यानस्य चतुर्थो भेदः । स च वस्त्रादौ गृहीते स्त्रिलावश्यभावी, रौद्रध्यानभेदत्वात् रौद्रध्यानमिति । एव रौद्रध्यानहेतुत्वाद् वस्त्रादिकं दुर्गतिहेतुः, शस्त्रादिवत्, ततो न ग्राह्यमिति तव बुद्धिर्भवेत्, तर्हि यदुक्त-युक्त्या रौद्रध्यान तादिद देवानाप्रिय! (प्र० देवाना प्रियस्य) देहादिष्वपि तुल्यम्, तेष्वपि जल-ज्वलन-मलिम्लुच-श्वापदाऽहि-विष-कण्टकादिभ्य सरक्षणानुबन्धस्य तुल्यत्वात् । अतस्तेऽपि परित्याज्याः प्राप्नुवन्ति । अथेह देहादेर्मोक्षसाधनाङ्गत्वाद् यतनया तत्सरक्षणानुबन्धविधानं प्रशस्त न दोषाय । यद्येवम्, तर्हि तथा तेनागमप्रसिद्धेन यतनाप्रकारेणेहापि वस्त्रादौ सरक्षणानुबन्धपरिणाम कथ न प्रशस्तम् ? । ततः कथ वस्त्रादयोऽपि परित्याज्या ? इति । अथेव नूपे—वस्त्रादिपरिग्रह एव मूर्च्छादिदोषहेतुत्वाल्लोकस्य भवभ्रमणकारणम् इत्येतदतिप्रतीत वस्त्रादि-परिग्रहवतः मायोगपि कथ न स्यात् ? इत्याह—'जे जत्तिये'त्यादि । इह ये यावन्तः शयन पान भोजन-गमना-ऽवस्थान मनो-वाक्-कायचे

दयः प्रकारा अविरतानामसंयतानामप्रशस्ताध्यवसायवता लोके भयहेतवो जायन्ते, त एव तावन्तः प्रकारा विरताना संयताना प्रशस्ताध्यवसायाना मोक्षायैव सम्पद्यन्ते । तस्माद् वस्त्रादिस्वीकारेऽपि नेतरजनवत् साधूना मूलोच्छेदितलोभादिकषाय-भय-मोहनीयादिदोषाणा त्वदुद्भावितदोषः कोऽप्यनुपज्यत इति ॥ २५७०-२५७१ ॥ अपिच, यदि वस्त्रादिक ग्रन्थः, मूर्च्छादिहेतुत्वात्, कनकादिवदिति हेतु-दृष्टान्तोपन्यासमात्रेणैव वस्त्रादेर्ग्रन्थत्व साधयति भवान्, तर्हि वयमपि तदुपन्यासमात्रेण कनकादेरप्यग्रन्थत्व साधयामः । कथम् ? इत्याह—

आहारो व्व न गंथो देहत्थं ति विसघायणट्ठाए। कणगं पि तहा जुवई धम्मंतेवासिणी मे त्ति॥ २५७२॥

(आहार इव न ग्रन्थो देहार्थमिति विषघातनार्थतया । कनकमपि तथा युवतिर्धर्मान्तेवासिनी ममेति ॥ २५७२ ॥)

कनक तथा युवति र्धर्मान्तेवासिनी मे ममेति बुद्ध्या परिगृह्णतो न ग्रन्थ इति सम्बन्धः, एषा किल प्रतिज्ञा । कुतः ? इत्याह— देहार्थमिति कृत्वा, अय च हेतुः, देहार्थत्वात्— देहप्रयोजनत्वात्— देहोपकारित्वादित्यर्थः । ननु युवतेर्देहोपकारित्व किल प्रतीतम्, कनकस्य तु तत् कथम् ? इत्याह— 'विसघायणट्ठाए त्ति' विषघातकत्वादित्यर्थः, उक्त च— "* विसघाय-रसायन-मङ्गल त्थविणए पयाहिणावत्ते । गुरुए अ डज्झ कुट्ठे अट्ठ सुवण्णे गुणा होति ॥ १ ॥" (* विषघात-रसायन मङ्गल-स्थवि नया प्रदक्षिणावर्तो । गुरुश्च दग्धकुथ्यतोऽष्ट सुवर्णे गुणा भवन्ति ॥) आहारवदिति दृष्टान्तः । कनक-युवत्यादयोऽपि न ग्रन्थः, देहार्थत्वात्, आहारवदिति तात्पर्यम् ॥ २५७२ ॥ अत्राह— ननु यद्येवम्, तर्हि समुच्छिन्ना ग्रन्था ऽग्रन्थविभागकथा, ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धस्य कनकादेस्त्वयाऽग्रन्थत्वसाधनात्, अग्रन्थत्वेन च ममाभिमतस्य देहस्य 'ग्रन्थो देहः, कषायादिहेतुत्वात्, कनकादिवत्' इत्येन ग्रन्थत्वस्य साधनात् । ततो भवन्त एव कथयन्तु— को ग्रन्थः, कश्चाग्रन्थ इति ? । तदित्थमुपशमवत्(प्र० . ०मुपशमवत्स्य) परस्य वचनमाशङ्क्योपमहापूर्वक ग्रन्था-ऽग्रन्थविभागमुपदिदर्शयिषुराह—

तम्हा किमत्थि वत्थुं गंथोऽगंथो व सव्वहा लोए ?।
गंथोऽगंथो व मओ मुच्छममुच्छाहिं निच्छयओ ॥२५७३ ॥
वत्थाइ तेण जं जं संजमसाहणमराग-दोसस्स। तं तमपरिग्गहो च्चिय परिग्गहो जं तदुवघाई॥ २५७४

(तस्मात् किमस्ति वस्तु ग्रन्थोऽग्रन्थो वा सर्वथा लोके ? । ग्रन्थोऽग्रन्थो वा मतो मूर्च्छाऽमूर्च्छाभ्या निश्चयतः ॥ २५७३ ॥)
(वस्त्रादि तेन यद् यत् संयमसाधनमराग-द्वेषस्य । तत् तदपरिग्रह एव परिग्रहो यत् तदुपघाति ॥ २५७४ ॥)

व्याख्या— तस्मात् किं नाम तद् वस्त्वस्ति लोके यदात्मस्वरूपेण सर्वथा ग्रन्थोऽग्रन्थो वा ?— नास्त्येवैतदित्यर्थः । ततश्च 'मुच्छा परिग्गहो वुत्तो इइ वुत्त महेसिणा' (मूर्च्छा परिग्रह उक्त इत्युक्त महर्षिणा ।) इत्यादिवचनाद् यत्र वस्त्र-देहा ऽऽहार कनकादौ मूर्च्छा सम्पद्यते स एव निश्चयतः परमार्थतो ग्रन्थः । यत्र तु सा नोपजायते तदग्रन्थ इति । एतदेव व्यक्तीकरोति–'वत्थाइ तेण'त्यादि, तेन तस्मात् । शेष

सुगममिति ॥ २५७३-२५७४ ॥ अथ परप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

किं संजमोवयारं करेइ वत्थाइं जइ मई, सुणसु। सीयत्ताणं ताणं जलण-तणगयाण सत्ताणं ॥२५७५॥
तह निसि चाउक्कालं सज्झायज्झाणसाहणमिसीणं। महि-महिया-वासो-सा-रयाइरक्खानिमित्तं च ॥२५७६॥
मयसंवरुज्झणत्थं गिलाणपाणोवगारि वाभिमयं। मुहपुत्तियाइ चेवं परूवणिज्ज जहाजोगं। (प्र० जोग्ग) ॥२५७७॥
संसत्तसत्तु-गोरस-पाणयपाणीयपाणरक्खत्थं। परिगलण-पाणघायण-पच्छाकम्माइयाणं च। ॥२५७८॥
परिहारत्थं पत्तं गिलाण-बालादुवग्गहत्थं च। दाणमयधम्मसाहण समया चेवं परुप्परओ ॥२५७९॥

(किं संयमोपकारं करोति वस्त्रादि यदि मतिः श्रृणु। शीतत्राणं त्राणं ज्वलन-तृणगतानां सत्त्वानाम् ॥ २५७५ ॥)
(तथा निशि चतुष्कालं स्वाध्याय ध्यानसाधनमृषीणाम्। मही-महिका-वर्षा स्र रजआदिरक्षानिमित्तं च ॥ २५७६ ॥)
(मृतसंवरोज्झनार्थं ग्लानप्राणोपकारी चाभिमतम्। मुखवस्त्रिकादि चैव प्ररूपणीयं यथायोगम् ॥ २५७७ ॥)
(ससक्तसक्तु-गोरस-पानक-पानीयप्राणिरक्षार्थम्। परिगलन प्राणघातन-पश्चात्कर्मादिकानां च ॥ २५७८ ॥)
(परिहारार्थं पात्रं ग्लान-बालाद्युपग्रहार्थं च। दानमयधर्मसाधनं समता चैव परस्परतः ॥ २५७९ ॥)

व्याख्या—कं नाम संयमोपकारं करोति वस्त्रादिकम्? इति यदि तव मतिः, तर्हि कथ्यते श्रृणु— सौत्रिकौर्णिककल्पैस्तावत् शीतार्तानां साधूनां त्राणमार्तध्यानापहरणं क्रियते। तथा ज्वलन तृणादीन्धनगतानां सत्त्वानां त्राणं रक्षणं 'क्रियते' इतीहापि दृश्यम्। इदमुक्तं भवति— यदि कल्पा न भवेयुः, तदा शीतार्ताः साधवोऽग्नि-तृणादीन्धनज्वलनं कुर्युः। तत्करणे चावश्यभावी तद्गतसत्त्वोपघातः। कल्पैस्तु प्रावृतैरेव न भवेत्, अग्नि-तृणादिज्वलनमन्तरेणापि शीतार्तिनिवृत्तेरिति। तथा "कालचउक्कं उक्कोसए जहन्ने तियं तु बोधव्वं" (कालचतुष्कमुत्कृष्टे जघन्ये त्रिकं तु बोद्धव्यम्) इत्यादिवचनात् समस्तरात्रिजागरणं कुर्वद्भिः साधुभिश्चत्वारः काला ग्रहीतव्याः। तत्र हिमकणप्रवर्षिणी शीते पतति चतुष्कालं गृह्णतां तेषामृषीणां। कल्पाः प्रावृताः सन्तो निर्विघ्नं स्वाध्यायध्यानसाधनं कुर्वन्ति, शीतार्त्यपहरणादिति। तथा 'महि' त्ति महावातोत्क्षिप्ता सचित्ता पृथिवी तस्याः पतन्त्या रक्षानिमित्तं प्रावृताः कल्पाः संजायन्ते, महिका धूमिका; 'वास' त्ति, वर्षा वृष्टिः 'उस' त्ति, अवश्यायः प्रतीतः, रजोऽपि सचित्तमीषदाताम्रवर्णमभ्रः पततीति प्रतीतमेव, आदिशब्दात् प्रदीप तेजःप्रभृतीनां परिग्रहः। एतेषां च महिकादिगतानां सत्त्वानां रक्षानिमित्तं कल्पाः संजायन्त इति। तथा, मृतस्य संवरणं संवरं आच्छादनम्, उज्झनं बहिर्नयनं तदर्थं वा श्वेतोज्ज्वलप्रच्छादनपटिकादिकमभिमतम्। ग्लानप्राणोपकारि च तदभिमतं परमगुरूणाम्। एवं मुखवस्त्रिका-रजोहरणादि चोपकरणं समयानुसारतः संयमोपकारित्वेन योज्यं भणनीयम्, तथा चोक्तं कल्पभाष्यादिषु—

"* कप्पा आयपमाणा अड्ढाइज्जा य वित्थडा हत्था। दो चेव सोत्तिया उण्णिओ य तइओ मुणेयव्वो ॥ १ ॥ तणगहणाणलसेवानिवारणा धम्म सुक्क झाणट्ठा। दिट्ठं कप्पग्गहणं गिलाण-मरणट्ठया चेव ॥ २ ॥ संपाइमरयरेणुपमज्जणट्ठा वयंति मुहपत्तिं (प्र० मुहपोत्ति)। नासं मुहं च बंधइ तीए वसहिं पमज्जंतो ॥ ३ ॥ आयाणे निक्खेवे ठाण निसीए तुयट्टसंकोए। पुव्वं पमज्जणट्ठा लिंगट्ठा चेव रयहरणं ॥ ४ ॥ वेउव्वऽवायडे वाइए ह्रिए खद्ध पजणणे चेव। तेसिं अणुग्गहट्ठा लिंगुदयट्ठा य पट्टो उ ॥ ५ ॥" (* कल्पा आत्मप्रमाणा अर्धतृतीयाश्च विस्तृता हस्ता। द्वावेव सौत्रिकावौर्णिकश्च तृतीयो ज्ञातव्यः ॥१॥ तृणग्रहणानलसेवानिवारणा धर्मशुक्लध्यानार्थम्। दिष्टं (दृष्टं) कल्पग्रहणं ग्लान-मरणार्थतया चैव ॥ २ ॥ सम्पातिमरजोरेणुप्रमार्जनार्थतया वदन्ति मुखवस्त्रिकाम्। नासां च मुखं च बध्नाति तया वसतिं प्रमार्जयन् ॥ ३ ॥ आदाने निक्षेपे स्थाने निषीदने त्वग्वर्त (शयन) सङ्कोचे। पूर्वं प्रमार्जनार्थं लिङ्गार्थं चैव रजोहरणम् ॥ ४ ॥ वैक्रियेऽप्रावृते वातिके ह्रिया बृहत्प्रजनने चैव। तेषामनुग्रहार्थं लिङ्गोदयार्थं च पट्टस्तु ॥ ५ ॥)

तत्र प्रजनने मेहने 'वेउव्वि त्ति' वैक्रिये विकृते, तथा, अप्रावृतेऽनावृते, वातिके चोच्छूनत्वभाजने, ह्रिया लज्जया सत्या खद्धे बृहत्प्रमाणे 'लिंगुदयट्ठ त्ति' स्त्रीदर्शने लिङ्गोदयरक्षणार्थं च पट्टश्चोलपट्टो मत इति।

अथ पात्रस्य मात्रकस्य च सप्रमोपकारित्वं दर्शयन्नाह—'संसत्ते'त्यादि। संसक्तसक्तु-गोरस-द्राक्षादिपानकपानीयगतसत्त्वप्राणरक्षणार्थं पात्रमिति गम्यः। पात्राभावे हि संसक्तगोरसादयो हस्ते अज्ञानाभोगादिकारणाद् गृहीताः क्व क्रियेरन् ?, तद्गतसत्त्वानां प्राणविपत्तिरेव स्यात्। पात्रे तु सति समयोक्तविधिना ते परिस्थाप्यन्ते। तथा च सति तद्गतसत्त्वप्राणरक्षा पात्रेण सिध्यतीति। तथा पात्राभावे पाणिपुटे गृहीतानां घृतगोरसादिरसानां परिगलने सति यत् कुन्थु कीटकादिप्राणपातनम्, ये च भाजन-धावनादिभिः पश्चात्कर्मादयो दोषास्तेषां परिहारार्थं च पात्रमिष्यते जगद्गुरुभिः। तथा, ग्लान-बाल-दुर्बल वृद्धाद्युपग्रहार्थं च तदिष्यते। पात्रे हि सति गृहस्थेभ्यः पथ्यादिकं समानीय ग्लान-बालादीनामुपग्रह उपष्टम्भः क्रियते, तदभावे पुनरसौ न स्यादेवेति। अपरञ्च, पात्रे सति भक्तपानादिकं समानीयान्यस्य प्रयच्छता साधूनां दानमयधर्मस्य साधन सिद्धिर्भवति, पात्राभावे चैतद् न स्यात्। तदसत्त्वे कस्यापि केनचिद् भक्त-पानादिदानासम्भवादिति। 'समया चेव पत्तगे' त्ति, एवं च पात्रे परिग्रहे सति लब्धिमतामलब्धिमतां च, शक्तानामशक्तानां च, वास्तव्यानां प्राघूर्णकानां च सर्वेषामपि साधूनां परस्परं समता स्वास्थ्यं तुल्यता (प्र० स्वास्थ्यतुल्यता) भवति। पात्रे हि सति लब्धिमान् भक्तपानादिकं समानीयालब्धिमते ददाति। एवं शक्तोऽशक्ताय, वास्तव्यः प्राघूर्णकाय तत् प्रयच्छति। इति सर्वेषां सौख्यम् (प्र०...सौख्यम्) पात्राभावे तु नैतत् स्यादिति।

इह च पात्रग्रहणस्य गुणकथनेन मात्रकस्यापि तत्कथनं कृतमेव द्रष्टव्यम्, प्रायः समानगुणत्वात्, उक्तं च—

'* छक्कायरक्खणट्ठा पायग्गहणं जिणेहिं पन्नत्तं। जे य गुणा संभोए हवंति ते पायगहणे वि ॥ १ ॥ अतरंत-बाल वुड्ढा सेहाएसा गुरू असहुवग्गा। साहारणुग्गहा भलद्धिकारणा पायगहणं तु ॥२॥ आयरिए य गिलाणे पाहुणए दुल्लहे सहसदाणे। संसत्तभत्तपाणे मत्तगपरिभोगणुण्णा उ ॥३॥" (*षड्कायरक्षणार्थं पात्रग्रहणं जिनैः प्रज्ञप्तम्। ये च गुणाः संभोगे भवन्ति ते पात्रग्रहणेऽपि ॥ १ ॥ अशक्त बाल-वृद्ध शैक्षादेशाद् गुरोश्चासहिष्णुवर्गान्। साधारणोद्ग्रहालब्धिकारणात् पात्रग्रहणं तु ॥ २ ॥ आचार्ये च ग्लाने प्राघूर्णके दुर्लभे सहसादाने। संसक्तभक्तपाने मात्रकपरिभोगानुज्ञा तु ॥ ३ ॥)

इति ॥ २५७५-२५७६-२५७७-२५७८-२५७९ ॥ यदुक्तम् 'गुणे भणियमपरिग्गहत्तं' इति (गा०—२५५६) तत्राह—

अपरिग्गहया सुत्ते त्ति जा य मुच्छा परिग्गहोऽभिमओ । सव्वदव्वेसु न सा कायव्वा सुत्तसब्भावो ।

(अपरिग्रहता सूत्रे इति या च मूर्च्छा परिग्रहोऽभिमत । सर्वद्रव्येषु न सा कर्तव्या सूत्रसद्भाव ॥ २५८० ॥)

या च "सव्वाओ परिग्गहाओ वेरमणं" (सर्वस्मात् परिग्रहाद् विरमणम् ।) इत्यादिनाऽपरिग्रहता सूत्रे प्रोक्तेति त्वया गीयते, तत्रापि मूर्च्छैव परिग्रहस्तीर्थकृतामभिमतो नान्यः, सा च मूर्च्छा यथा वस्त्रे तथा सर्वेष्वपि शरीरा-ऽऽहारादिषु द्रव्येषु न कर्तव्येति सूत्रसद्भावः सूत्रपरमार्थः, न पुनस्त्वदभिमतः सर्वथा वस्त्रपरित्यागोऽपरिग्रहतेति सूत्राभिप्रायः । तस्मादपरिज्ञातसूत्रभावार्थो मिथ्यैव खिद्यसे त्वमिति हृदयम् । ॥ २५८० ॥ यच्चोक्तम्—'जमचेला य जिणिंदा' इति (गा०-२५५६) तत्प्रतिविधातुमाह—

जिनेन्द्राः कथं वस्त्र-पात्र रहिताः

निरुपमधिइसंघयणा चउनाणाइसयसत्तसंपण्णा । अच्छिद्दपाणिपत्ता जिणा जियपरिसहा सव्वे ।२५८१।

तम्हा जहुत्तदोसे पावंति न वत्थ-पत्तरहिया वि । तदसाहणं ति तेसिं तो तग्गहणं न कुव्वंति ॥ २५८२ ॥

तहवि गहिएगवत्था सवत्थतित्थोवएसणत्थं ति । अभिनिक्खमंति सव्वे तम्मि चुए ऽचेलया हुंति ।२५८३।

(निरुपमधृतिसंहननाश्चतुर्ज्ञाना अतिशयसत्त्वसंपन्ना । अच्छिद्रपाणिपात्रा जिना जितपरीषहाः सर्वे ॥ २५८१ ॥)
(तस्माद् यथोक्तदोषान् प्राप्नुवन्ति न वस्त्र पात्ररहिता अपि । तदसाधनमिति तेषां ततस्तद्ग्रहण न कुर्वन्ति ॥ २५८२ ॥)
(तथापि गृहीतैकवस्त्रा सवस्त्रतीर्थोपदेशनार्थमिति । अभिनिष्क्रामन्ति सर्वे तस्मिंश्च्युतेऽचेलका भवन्ति ॥ २५८३ ॥)

व्याख्या—यस्माज्जिनास्तीर्थकराः सर्वेऽपि निरुपमधृतिसंहननाश्छद्मस्थावस्थायां चतुर्ज्ञानाः, अतिशयसत्त्वसंपन्नाः, तथाऽच्छिद्रौ पाणी एव पात्रं येषां तेऽच्छिद्रपाणिपात्राः जितसमस्तपरिषहाश्च, 'तम्ह त्ति' तस्माद् वस्त्राभावे ये संयमविराधनादयो दोषाः प्रोक्तास्तान् यथोक्तान् दोषांस्ते वस्त्र-पात्ररहिता अपि न प्राप्नुवन्ति, इत्यतस्तद्वस्त्रादिकं न साधनं न साधकं संयमस्य तेषां तीर्थकराणाम् । 'तो त्ति' तस्मादकिञ्चित्करत्वात् तस्यात्मसंयमस्यानुपकारिणो वस्त्रादेर्ग्रहणं न कुर्वन्ति तीर्थकरा इति । ननु यदि ते वस्त्रादेर्ग्रहणं न कुर्वन्तीत्युच्यते, तर्हि "सव्वे वि एगदूसेण निग्गया" इत्यादि विरुध्यत इत्याशङ्क्याह—'तह वीत्यादि' यद्यपि तत्संयमस्यानुपकारि वस्त्रम्, तथापि सवस्त्रमेव तीर्थं 'सवस्त्रा एव साधवस्तीर्थे चिरं भविष्यन्ति' इत्यस्यार्थस्योपदेशनं ज्ञापनं तदर्थं गृहीतैकवस्त्राः सर्वेऽपि तीर्थकृतोऽभिनिष्क्रामन्तीति । तस्मिंश्च वस्त्रे च्युते क्वापि पतितेऽचेलका वस्त्ररहितास्ते भवन्ति, न पुनः सर्वदा । ततः 'अचेलकाश्च जिनेन्द्राः' इत्यैकान्तिकं यदुक्तं तद् भवतोऽनभिज्ञत्वसूचकमेवेति भावः ॥२५८१-२५८२-२५८३॥ जिनकल्पिकादयस्तु सदैव सचेलका इति दर्शयन्नाह—

जिनकल्पिका अपि न सर्वथोपकरणरहिताः

जिणकप्पियाइओ पुण सोवहओ सव्वकालमेगंतो । उवगरणमाणमेसिं पुरिसाविक्खाए बहुभेयं ।२५८४।

(जिनकल्पिकादयः पुन सोपधयः सर्वकालमेकान्त । उपकरणमानमेषां पुरुषापेक्षया बहुभेदम् ॥ २५८४ ॥)

वैद्यवेष-चरिते नानुकरणीये तदुपदेशानुष्ठानमाचरणीयम्

अयमत्राभिप्रायः—तीर्थकरदृष्टान्तावष्टम्भेन, जिनकल्पिकोदाहरणावष्टम्भेन च त्वमचेलकत्वं प्रतिपद्यसे। एतच्च सर्वं भवतो दुर्बोधविलसितमेव, यतस्तीर्थकरा अपि पूर्वोक्तन्यायेन न तावदेकान्ततोऽचेलकाः। जिनकल्पिक-स्वयंबुद्धादयः पुनः सर्वकालमेकान्तेन सोपधय एवेति। अत एव "दुग तिग चउक्क पणग" इत्यादिना पूर्वमेतेषामुपकरणमानं पुरुषापेक्षया बहुभेदमुक्तम्, न पुनः सर्वथा निरुपकरणता। तदयमन्यथा सर्वथोपकरणत्यागः कुतः स दृष्टान्तीकृतानां तीर्थकर-जिनकल्पिकादीनामपि न दृश्यते, केवलं नूतनः कोऽपि त्वदीय एवायं मार्ग इति ॥ २५८४ ॥ अथ प्रकारान्तरेण परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अरहंता जमचेला तेणाचेलत्तणं जइ मयं ते। तो तव्वयणाउ च्चिय निरतिसओ होहि मा ऽचेलो।२५८५

(अर्हन्तो यदचेलास्तेनाचेलत्वं यदि मतं ते। ततस्तद्वचनादेव निरतिशयो भूर्माऽचेल ॥ २५८५ ॥)

यद् यस्मादर्हन्तोऽचेलाश्चेलरहिता नाग्न्यधारिणस्तेन तस्मात् कारणादचेलत्वं नग्नत्वं यदि तव मतं सम्मतम्, 'जारिसय गुरुलिंगं सीसेण वि तारिसेण होयव्वं। न हि होइ बुद्धसीसो सेयवडो नग्गखवणो वा ॥ १ ॥" (यादृशं गुरुलिङ्गं शिष्येणापि तादृशेन भवितव्यम्। न हि भवति बुद्धशिष्यः श्वेतपटो नग्नक्षपणो वा ॥) इति वचनादिति। ततस्तर्हि तद्वचनादेव तीर्थकरोपदेशादेव निरुपमधृति संहननाद्यतिशयरहितो ऽचेलो नग्नो मा भूस्त्वम्। इदमुक्तं भवति—यदि तीर्थकरशिष्यत्वात् तद्वेषस्तव प्रमाणम्, तर्हि तत एव हेतोस्तदुपदेशोऽपि भवतः प्रमाणमेव। न हि गुरूपदेशमतिक्रम्य प्रवर्तमानः शिष्योऽभीष्टार्थसाधको भवति। परमगुरूपदेशश्चैवं वर्तते—निरुपमधृतिसंहननाद्यतिशयरहितेनाचेलकेन नैव भवितव्यम्। तत् किं त्वमित्थं गुरूपदेशबाह्येन नाग्न्येनात्मानं विगोपयसीति ॥२५८५॥ अथ यथा गुरोरुपदेशः कर्तव्यस्तथा तद्वेषचरिते अप्यवश्यमाचरणीये। तदयुक्तम्, तदुपदेशानुष्ठानस्यैव कार्यसाधकत्वादिति दर्शयति—

रोगी जहोवएसं करेइ वेज्जस्स होअरोगो य। न उ वेसं चरियं वा करेइ न य पउणइ करंतो॥ २५८६ ॥

तह जिणवेज्जाएसं कुणमाणोऽवेइ कम्मरोगाओ। न उ तन्नेवत्थधरो तेसिं आएसमकरंतो॥ २५८७॥

(रोगी यथोपदेशं करोति वैद्यस्य भवत्यरोगश्च। न तु वेषं चरितं वा करोति न च प्रगुणीभवति कुर्वन् ॥ २५८६ ॥)

(तथा जिनवैद्यादेशं कुर्वाणोऽपैति कर्मरोगात्। न तु तन्नेपथ्यधरस्तेषामादेशमकुर्वन् ॥ २५८७ ॥)

व्याख्या—इह यथा रोगी वैद्यस्योपदेशं करोति, तत्करणमात्रेणैव च रोगाद् विमुच्यते, न पुनरसौ तद्वेषं करोति, नापि तच्चरितमाचरति, न च तत् कुर्वाणोऽप्यसौ प्रगुणीभवति, प्रत्युत क्षपणकादौ वैद्ये नाग्न्यादिकं तद्वेषं कुर्वन् सर्वरसांश्च स्वेच्छया तद्वद् भुञ्जानस्तच्चरिताशी सन्निपातस्यैव म्रियते (प्र० . म्रियते)। तस्माद् वैद्योपदेशानुष्ठानमेव रोगिणो रोगापगमहेतुः। प्रस्तुतयोजनामाह—'तह' इत्यादि तथा प्रस्तुतेन जिनवैद्यस्यादेशं कुर्वाणस्तद्वेष-चरिते अनाचरन्नपि कर्मरोगादपैति वियुज्यते, न पुनस्तेषामादेशमकुर्वाणस्तन्नेपथ्य-चरिते

निश्राणोऽपि तस्माद् नियुज्यते (प्र० . विमुच्यते), केवलं तद्योग्यतारहितत्वात्तन्नेपथ्य-चरिताभ्यां प्रवर्तमान उन्मादादिभाजनमेव भवतीति । ॥ २५८६ २५८७ ॥ किञ्च, यदि तीर्थकरनेप-चरितानुवर्ती (प्र० . ०नुष्ठानवर्ती) भवान्, तर्हि किं सर्वथा तैः सह वेष चरिताभ्यां साधर्म्य भवतः, उत देशतः ? । यद्याद्यः पक्षः, तर्हि यत् ते कुर्वन्ति, तत् सर्वमपि भवता (प्र० . भवतः) कर्तव्यं प्राप्नोति, किं पुनस्तत् ? इत्याह—

जिनसर्वसाधर्म्यमयुक्तम्

न परोवएसवसया, न य छउमत्था परोवएसं पि । दिंति न य सीसवग्गं दिक्खंति जिणा जहा सव्वे ।२५८८।
तह सेसेहि वि सव्वं कज्जं जइ तेहिं सव्वसाहम्मं । एवं च कओ तित्थं न चेदचेलो त्ति को गाहो ? ।२५८९।

(न परोपदेशवशगा न च छद्मस्था परोपदेशमपि । ददति, न च शिष्यवर्गं दीक्षन्ते जिना यथा सर्वे ॥ २५८८ ॥)
(तथा शेषैरपि सर्वं कार्यं यदि तैः सर्वसाधर्म्यम् । एवं च कुतस्तीर्थं न चेदचेल इति को ग्रहः ? ॥ २५८९ ॥)

व्याख्या—यदि सर्वैर्जिनैस्तीर्थकरैः सह लिङ्ग-चरिताभ्यां सर्वसाधर्म्यम्, तर्हि यथा ते स्वयंबुद्धत्वाद् न परोपदेशवशगाः—न परोपदेशेन वर्तन्ते, न च छद्मस्थावस्थायां प्रतिबोधार्थं परस्याप्युपदेशं ददति, न च शिष्यवर्गं दीक्षन्ते, तथा शेषैरपि तच्छिष्य-प्रशिष्यैः सर्वमेतत् त्वदभिप्रायेण कार्यं करणीयं प्राप्नोति । भवत्वेवं तर्हि को दोषः ? इति चेत् । इत्याह—एवं च सति कुतस्तीर्थम् कस्यापि प्रतिबोधाभावाद् दीक्षाद्यभावाच्च ? । 'न चेदिति' अथ न तैः सह सर्वसाधर्म्यमित्युच्यते, तर्हि 'अचेलो भवाम्यहम्' इति कस्तव ग्रहः ?, अभिन्नत्वात् तच्चरितस्येति ॥२५८८-२५८९॥ अथ तीर्थकरैः सह सर्वसाधर्म्याभावेऽचेलताग्रहः किमिति न कर्तव्यः ? इत्याह—

जह न जिणिंदेहिं समं सेसाइसएहिं सव्वसाहम्मं । तह लिंगेणाभिमयं चरिएण वि किंचि साहम्मं ।२५९०।

(यथा न जिनेन्द्रैः सम शेषातिशयैः सर्वसाधर्म्यम् । तथा लिङ्गेनाभिमतं चरितेनापि किञ्चित् साधर्म्यम् ॥ २५९० ॥)

यथा जिनेन्द्रैः सह 'निच्चमविइयसयणा चउनाणाइसयसमत्तसंपण्णा' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितैर्लिङ्गाचरिताच्च शेषैरतिशयैः सर्वं साधर्म्यं नाभिमतं भवतः, किं तर्हि ? किञ्चित् साधर्म्यमेव, तथा तेनैव प्रकारेण लिङ्गेन चरितेन च किञ्चित् साधर्म्यमेव तैः सहाभिमतमस्माकम्, न तु सर्वसाधर्म्यम्, तच्च किञ्चित् साधर्म्यं लिङ्गतो लोचकरणमात्रेण न पुनरचेलत्वेन, चरितेन त्वेषणीयाहारपरिभोगाऽनियतवासादिना, न तु पाणिभोजित्वेन, निरतिशयत्वेन तदयोग्यत्वादस्मदादीनाम् । तस्मात् किञ्चित् साधर्म्यस्योक्तन्यायेनान्यथापि सिद्धेः कोऽचेलताग्रहो भवतः ? इति ॥ २५९० ॥ यच्चोक्तम्—'तदभिहिओ ज च जिणकप्पो' इति (गा०-२५५६) तत्र को वै न मन्यते—'तीर्थकरैरभिहितो जिनकल्पः' इति । केवलं यादृशानां पुरुषाणां येन विधिना तैरभिहितो जिनकल्पः, तदेतदाकर्णय । किं पुनस्तत् ? इत्याह—

जिनकल्पवर्णनं तदुच्छेद उक्तः

उत्तमधिइसंघयणा पुव्वविदोऽतिसइणो सयाकालं । जिणकप्पिया वि कप्पं कयपरिकम्मा पवज्जंति ।*

(उत्तमधृतिसंहनन पूर्वविदोऽतिशयिन सदाकालम् । जिनकल्पिका अपि कल्पं कृतपरिकर्माणः प्रपद्यन्ते ॥ २५९१ ॥) *(ग्रं० २२०००)

तं जइ जिणवयणाओ पवज्जसि, पवज्ज तो स छिन्नो त्ति ।
अत्थि त्ति कह पमाणं कह वुच्छिन्नो त्ति न पमाणं ? ॥ २५९२ ॥

(तद् यदि जिनवचनात् प्रपद्यसे, प्रपद्यस्व तत स च्छिन्न इति । अस्तीति कथं प्रमाणं कथं व्युच्छिन्न इति न प्रमाणम् ? ॥ २५९२ ॥)

व्याख्या–उत्तमधृतिसंहननाः पूर्वविदो जघन्यतोऽपि किञ्चिन्न्यूननवपूर्वपाठका इत्यर्थः सर्वदैव निरुपमशक्त्याद्यतिशयसम्पन्ना जिनकल्पिका अपि "तवेण सुत्तेण सत्तेण" इत्यादि (पृ०-१०) पूर्वोक्तविधिना कृतपरिकर्माण एव जिनकल्पं प्रतिपद्यन्ते, नान्यथेति न रथ्यापुरुषकल्पानां यथाकथंचित् जिनकल्पस्तीर्थकरैरनुज्ञात इति। तत् तस्माद् यदि जिनवचनादर्हदुपदेशाज्जिनकल्पं प्रतिपद्यसे त्वम् ततस्तर्हि 'स जिनकल्पो व्यवच्छिन्नः' इतीदमपि प्रतिपद्यस्व । अथैतद् न प्रतिपद्यसे, तर्हि 'जिनकल्पोऽस्ति' इति कथं तीर्थकरवचनं तव प्रमाणम् ? । कथं च 'व्यवच्छिन्नोऽसौ' इति न प्रमाणम् ? । नन्वाग्रहपिशाचिकाग्रस्तचेष्टितमिदम्, स्वेच्छामात्रप्रवृत्तत्वादिति ॥२५९१-२५९२॥

अथ जिनकल्पास्तित्वमागमे प्रतीतम्, तद्व्यवच्छेदस्तु केन वचनेन तीर्थकरैरुक्तः ? इति चेत्; इत्याह—

मण-परमोहि-पुलाए आहारग-खवग-उवसमे कप्पे। संजमतिय-केवलि-सिज्झणा य जंबुम्मि वुच्छिण्णा।

(मनःपरमावधि-पुलाका आहारकः क्षपको-पशमौ कल्पः । संयमत्रिकं केवलि सिद्धयश्च जम्बौ व्युच्छिन्ना ॥ २५९३ ॥)

मनःपर्यायज्ञानम्, परमावधिः, पुलाकलब्धिः, आहारकशरीरम्, क्षपकश्रेणिः, उपशमश्रेणिः, जिनकल्पः, परिहारविशुद्धिक-सूक्ष्मसंपराय-यथाख्यातलक्षणं संयमत्रिकम्, केवली, मोक्षगमनलक्षणा सिद्धिश्चेति सर्वेऽप्येते पदार्था जम्बूस्वामिनि व्यवच्छिन्ना जम्बूस्वामिनं यावद् प्रवृत्ताः, न तूत्तरत्रेति ॥ २५९३ ॥ यच्चोक्तम् 'न च नियाचेलपरिसहो मुणी' इत्यादि, तत्राह—

जइ चेलभोगमेत्तादजिआचेलयपरीसहो तेण। अजियदिगिंछाइपरीसहो वि भत्ताइभोगाओ ॥२५९४॥ समोजनोऽपि क्षुत्परीषहस्येव

एवं तुह न जियपरीसहा जिणिंदा वि सव्वहावन्नं। अहवा जो भत्ताइसु स विही चेले वि किं नट्ठो(प्र० नेट्ठो)?

जह भत्ताइ विसुद्धं राग-द्दोसरहिओ निसेवंतो। विजियदिगिंछाइपरीसहो मुणी सपडियारो वि।२५९६। सचेलोऽपि

तह चेल परिसुद्धं राग-द्दोसरहिओ सुयविहीए। होइ जियाचेलपरीसहो मुणी सेवमाणो वि ॥२५९७॥ अचेलपरीषहस्य निर्जेता।

(यदि चेलभोगमात्राद्जिताचेलपरीषहस्तेन । अजितक्षुदादिपरीषहोऽपि भक्तादिभोगात् ॥ २५९४ ॥)
(एवं तव न जितपरीषहा जिनेन्द्रा अपि सर्वथापन्नम् । अथवा यो भक्तादिषु स विधिश्चेलेऽपि किं नष्ट (प्र० नेष्ट) ? ॥२५९५॥)
(यथा भक्तादि विशुद्धं राग द्वेषरहितो निषेवमाण । विजितक्षुदादिपरीषहो मुनि सप्रतीकारोऽपि ॥ २५९६ ॥)
(तथा चेलं परिशुद्धं राग द्वेषरहित श्रुतविधिना । भवति जिताचेलपरीषहो मुनि सेवमानोऽपि ॥ २५९७ ॥)

व्याख्या– जिताचेलपरीषहो मुनिर्भवतीति वयमपि मन्यामहे। केवलमिदं प्रष्टव्योऽसि– किं चेलभोगमात्रेणाप्यजिताचेलपरीषहत्वं भवति येन भवता सर्वथा (प्र० सर्वथा भवता) वस्त्रपरित्यागः क्रियते, आहोस्विदनेषणीयादिदोषदुष्टवस्त्रपरिभोगेण ? । तत्राद्यपक्षे दूषणमाह– 'जईत्यादि' यदि चेलभोगमात्रादपि तेन साधुनाऽचेलस्यपरीषहो न जित इति त्वया प्रोच्यते, तर्हि भक्तादिपरिभोगमात्रादजित-दिगिञ्छादिपरीषहोऽपि त्वदभिप्रायेणैव साधुः स्यात्। एतदुक्तं भवति– इह देशीवचनत्वाद् दिगिञ्छाशब्देन क्षुत् प्रोच्यते, आदिशब्दात् पिपासादिपरिग्रहः। ततश्च यथैषणीयादिगुणोपेतवस्त्र-पात्रपरिभोगाज्जिताचेलपरीषहो नेष्यते, तथैषणादिगुणसम्पन्नभक्त-पानादिपरिभोगाज्जितक्षुत्-पिपासादिपरीषहोऽपि न कश्चिज्जगति स्यात्। भवत्वेवम्, न किञ्चिद् नः क्षूयत इति चेत्। अत्राह– 'एवमित्यादि' एवं सति त्वदभिप्रायेण जिनेन्द्रा अपि भगवन्तो निरुपमधृतिसंहननाः सच्चैकनिधयो न जितपरीषहा इति सर्वप्रकारैरापन्नम्। अथोद्गमादिदोषविप्रमुक्तं विशुद्धमेषणीयं राग-द्वेषरहितो भक्तपानादिकं सेवमानोऽपि जितक्षुत्-पिपासादिपरीषहो मुनिर्भवति, तर्हि योऽयं भक्तादिषु विधिरुच्यते स चेलेऽपि वस्त्रेऽपि भण्यमानः किं नष्टः क्वापि ?– ननु तदप्येषणीयं रागादिदोषरहितः परिभुञ्जानो जिताचेलपरीषहो मुनिः स्यादेवेति भावः। एतदेव व्यक्ती-कुर्वन्नाह— 'जह–' इत्यादि गाथाद्वयं स्पष्टम् (प्र० . स्पष्टम्)। नवरं 'सपडियारो वि त्ति' बुभुक्षा पिपासा शीतोष्णादीनां भक्त-पान वस्त्रा-दिभिः प्रोक्तयतनया कृतः प्रतीकारः प्रतिविधानं येन स तथा। इदं च डमरुकमणिन्यायेन गाथाद्वयेऽपि संबध्यते। तस्मादनेषणीयादिदोष-दुष्टवस्त्रपरिभोगेणैवाजिताचेलपरीषहत्वं भवति, न तु सूत्रविधिना तदुपभुञ्जत इति ॥ २५९४-२५९५-२५९६-२५९७ ॥ आह– ननु यदि वस्त्रं परिभुङ्क्ते साधुः, तर्हि तस्य कथमचेलपरीषहसहिष्णुत्वम्, चेलासत्त्व एव तदुपपत्तेः ? । तदयुक्तम्, सति, असति च चेलेऽचेलकत्वस्यागमे लोके च रूढत्वात्; एतदेवाह—

सदसंतचेलगोऽचेलगो य जं लोग-समयसंसिद्धो। तेणाचेला मुणओ संतेहिं, जिणा असंतेहिं ॥२५९८

(सदसच्चेलकोऽचेलकश्च यल्लोक समयसंसिद्ध। तेनाचेला मुनयः सद्भिः, जिना असद्भिः ॥२५९८॥)

सदसत्सु सदसती चेले यस्यासौ सदसच्चेलो यद् यस्माल्लोके समये चाचेलकः संसिद्धः प्रसिद्धः। चशब्दः प्रस्तावनायाम्। सा च दर्शितैव। तेन तस्मादिह मुनयः सामान्यसाधवः सद्भिरेव चेलैरुपचारतोऽचेला भण्यन्ते, जिनास्तु तीर्थकरा असद्भिश्चेलैर्मुख्यवृत्त्याऽचेला व्यपदि-श्यन्ते। इदमुक्तं भवति– इहाचेलत्वं द्विविधम्– मुख्यम्, उपचरितं च। तत्रेदानीं मुख्यमचेलत्वं संयमोपकारि न भवति, अत औपचारिकं गृह्यते, मुख्यं तु जिनानामेवासीदिति ॥ २५९८ ॥ इदमेवौपचारिकमचेलत्वं भावयति—

परिसुद्ध जुण्ण कुच्छिय थोवाऽनिययन्नभोगभोगेहिं। मुणओ मुच्छारहिया संतेहिं अचेलया होंति ॥२५९९॥

(परिशुद्धजीर्ण कुत्सित स्तोकानियतान्यभोगभोगैः। मुनयो मूर्च्छारहिताः सद्भिरचेलका भवन्ति ॥ २५९९ ॥)

मुनयः साधवो मूर्च्छारहिताः सद्भिरपि चेलैरुपचारतोऽचेलका भवन्ति । कथभूतैश्चेलैः ? इत्याह—'परिसुद्ध त्ति' लुप्तविभक्तिदर्शनात् परिशुद्धैरेषणीयैः, तथा जीर्णैर्बहुदिवसैः, कुत्सितैरसारैः, स्तोकैर्गणनाप्रमाणतो हीनैस्तुच्छैर्वा, 'अनिययन्नभोगभोगेहिं त्ति' अनियतभोगेन कादाचित्कासेवनेन भोगः परिभोगो येषां तानि तथा तैः । एवंभूतैश्चेलैः सद्भिरप्युपचारतोऽचेलका मुनयो भण्यन्ते । तथा, 'अन्नभोगभोगेहिं त्ति' एवमपि योज्यते । ततश्च लोकरूढप्रकारान्यप्रकारेण भोग आसेवनम्, प्रकारलक्षणस्य मध्यपदस्य लोपात्, अन्यभोगस्तेनान्यभोगेन भोगः परिभोगो येषां तानि तथा तैरप्येवंभूतैश्चेलैरचेलकत्वं लोके प्रसिद्धमेव, यथा कटीवस्त्रेण वेष्टितशिरसो जलावगाढपुरुषस्य । साधोरपि कच्छाबन्धाभावात्, कूर्परास्याग्रभाग एव चोलपट्टकस्य धरणात्, मस्तकस्योपरि प्रावरणाद्यभावाच्च लोकरूढप्रकारादन्यप्रकारेण चेलभोगो द्रष्टव्यः । तदेवं 'परिसुद्ध-जुण्ण कुच्छिय'– इत्यादिविशेषणविशिष्टैः सद्भिरपि चेलैस्तथाविधस्वकार्याकरणात् तेषु मूर्च्छाऽभावाच्च मुनयोऽचेलका व्यपदिश्यन्त इतीह तात्पर्यम् ॥ २५९९ ॥

आह– ननु चेलस्यान्यथा परिभोगेण किमचेलकत्वव्यपदेशः क्वापि दृष्टः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह—

जह जलमवगाहंतो बहुचेलो वि सिरवेट्ठिय(प्र० वेढिय)कडिल्लो ।
भण्णइ नरो अचेलो तह मुणओ संतचेला वि ॥ २६०० ॥

(यथा जलमवगाहमानो बहुचेलोऽपि शिरोवेष्टितकटिक । भण्यते नरोऽचेलस्तथा मुनय सचेला अपि ॥ २६०० ॥)

गतार्था ॥ २६०० ॥ जीर्णादिभिरपि वस्त्रैरचेलकत्वं लोकरूढमेवेति भावयति—

तह थोव-जुन्न-कुच्छियचेलेहि वि भन्नए अचेलो त्ति ।
जह तूर(प्र०...त्तर) सालिय ! लहुं दे पोत्तिं नग्गिया मो त्ति ॥२६०१॥

(तथा स्तोक-जीर्ण-कुत्सितवस्त्रैरपि भण्यतेऽचेल इति । यथा त्वरस्व शालिक ! लघु ददस्व शाटिकां नग्निकाहमिति ॥ २६०१ ॥)

इयमपि सुगमा, नवरं 'जह तुरे(प्र० . त्तरे)'त्यादि दृष्टान्तः, यथेह कापि योषित् कटीवेष्टितजीर्णबहुच्छिद्रकशाटिका कञ्चित् कोलिकं वदति,–'त्वरस्व भोः शालिक ! शीघ्रो भूत्वा मदीयपोत्तीं शाटिकां निर्माप्य (प्र० निर्माप्य) ददस्व समर्पय, नग्निका वर्तेऽहम्' । तदिह वस्त्रवतामपि योषिति नाग्न्यवाचकशब्दप्रवृत्तेः "जस्सट्ठा कीरइ नग्गभावो मुंडभावो अण्हायं अदंतवणय (प्र० अण्हाय अदत्तवणय)" इत्याद्यपि न विरुध्यत इति ॥२६०१॥ अथ यदुक्तम्—'न च तीहिं ठाणेहिं वत्थ धरेज्ज' इत्यादि (गा-२५५७) तत्र प्रतिविधानमाह—

विहियं मुए च्चिय जओ धरेज्ज तिहिं कारणेहिं वत्थं ति । तेणं च्चिय तदवस्सं निरतिसएणं धरेयव्वं ।२६०२।

(विहितं मुना एव यतो धरेत् त्रिभि कारणैर्वस्त्रमिति । तेनैव तदवश्यं निरतिशयेन धर्तव्यम् ॥ २६०२ ॥)

निशेषा० भागः-२
जीर्णादिवस्त्रैरप्यचेलकत्वे लौकिकदृष्टान्तः

ह्री-कुत्सा-परीषहार्थं

जिणकप्पाजोग्गाणं ही-कुच्छ-परीसहा जओऽवस्सं। ही लज्ज त्ति व सो संजमो तदत्थं विसेसेणं।२६०३।

(जिनकल्पायोग्याना ही-कुत्सा परीषहा यतोऽवश्यम् । ह्रीर्लज्जेति वा स सयमस्तदर्थं विशेषेण ॥ २६०३ ॥)

व्याख्या—ननु 'त्रिभिः कारणैर्वस्त्रं धरणीयम्' इत्यागमोक्तं दर्शयता भवताऽस्मत्पक्ष एव समर्थितो भवति, परं शून्यहृदयत्वाद् भवान् न लक्षयति; तथाहि—इदानीं वयमपि वस्तु शक्नुमः—'त्रिभिः कारणैर्वस्त्रं धरेत्' इति सूत्रेऽपि विहितं प्रतिपादितं यतो यस्मात्, तेनैव प्रकारेण तद् वस्त्रं निरतिशयेन तथाविधधृतिसंहननादिरहितेन साधुनाऽवश्यं धरणीयमिति । कुतः ? इत्याह—यतो यस्माद् निरतिशयत्वेन जिनकल्पायोग्यानां साधूनां ही-कुत्सा-परीषहलक्षणं वस्त्रधरणकारणं पूर्वाभिहितस्वरूपमवश्यमेव सम्भवति । ततो धरणीयमेव वस्त्रम् । यदि वा, कुत्सा-परीषहार्थं तद् न ध्रियते तथापि ह्रीर्लज्जा, स च संयमस्तदर्थं तावद् विशेषेणैव वस्त्रं धरणीयम्, अन्यथाऽग्निज्वलनादिना तदसंयमापत्तेरिति ॥ २६०२-२६०३ ॥ अथोपसंहारपूर्वकं सशिष्योपदेशमाह—

जइ जिणमयं पमाणं तुह तो मा मुयसु वत्थ-पत्ताइं। पुव्वुत्तदोसजालं लब्भिसि मा समिइघायं च।२६०४।

अणुपालेउमसत्तोऽपत्तो (प्र० मपत्तोऽसत्तो) न समत्तमेसणासमिइं।

वत्थरहिओ न समिओ निक्खेवादाणवोसग्गा ॥ २६०५ ॥

(यदि जिनमतं प्रमाणं तव ततो मा मुञ्च वस्त्र-पात्रादि । पूर्वोक्तदोषजालं लप्स्या मा समितिघातं च ॥ २६०४ ॥)

(अनुपालयितुमशक्तोऽपात्रो न समस्तामेषणासमितिम् । वस्त्ररहितो न समितो निक्षेपादानव्युत्सर्गे ॥ २६०५ ॥)

यदि जिनमतं तव प्रमाणम्, ततो वस्त्र-पात्रादि मा मुञ्च मा त्याक्षीः । कुतः ? इत्याह—'तणगहणानलसेवा' इत्यादिना (गा २५७५ टीकाया) पूर्वमुक्तं दोषजालं मा लप्स्याः । तथा, समितिघातं च तत्परित्यागे माऽऽप्नुहि त्वमिति । कस्याः पुनः समितेः पात्राद्यभावे विघातः ? इत्याह—'अणुपालेउमित्यादि' अशक्तोऽसमर्थो भवेत् । किं कर्तुम् ? । समस्तां परिपूर्णामेषणासमितिमनुपालयितुम् । कथंभूतः ? अपात्रः पात्ररहितः । वस्त्ररहितः पुनर्निक्षेपादानसमित्या व्युत्सर्गसमित्या च समितो न भवेत्, उपलक्षणत्वाद् भाषासमित्यापि समितो न भवेत्, रजोहरणमुखवस्त्रिकाद्यभावात्, तदभावे च यथोक्तसमितित्रयासिद्धेरिति ॥ २६०४-२६०५ ॥

एवं प्रज्ञापितोऽसौ किं कृतवान् ? इत्याह—

इय पण्णविओ वि बहुं सो मिच्छत्तोदयाकुलियभावो। जिणमयमसद्दहंतो छड्डियवत्थो समुज्जाओ।२६०६॥

(इति प्रज्ञापितोऽपि बहु स मिथ्यात्वोदयाकुलितभावः । जिनमतमश्रद्दधानश्छर्दितवस्त्रः समुद्यातः ॥ २६०६ ॥)

तस्स भगिणी समुज्झियवत्था तह चेव तदणुरागेणं। संपत्थिया नियत्था तो गणियाए पुणो मुयइ ।२६०७॥
तीए पुणो वि वद्धोरसेगवत्था पुणो वि छड्डिंती । अच्छउ ते तेणं चिय समणुण्णाया धरेसी य ॥२६०८॥
कोडिन्न-कोट्टवीरे पव्वावेसी(प्र०...पव्वावेसी) य दोण्णि सो सीसे।
तत्तो परंपराफासओऽवसेसा समुप्पन्ना ॥ २६०९ ॥

(तस्य भगिनी समुज्झितवस्त्रा तथैव तदनुरागेण । सम्प्रस्थिता निवसिता ततो गणिकया पुनर्मुञ्चति ॥ २६०७ ॥)
(तया पुनरपि बद्धोरएकवस्त्रा पुनरपि छर्दयन्ती । तिष्ठतु ते तेनैव समनुज्ञाताऽधारयच्च ॥ २६०८ ॥)
(कौण्डिन्य-कोट्टवीरौ प्राव्राजयच्च द्वौ स शिष्यौ । ततः परम्परास्पर्शादवशेषाः समुत्पन्नाः ॥ २६०९ ॥)

एताश्चतस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं 'ममुआउ' त्ति, त्यक्तवस्त्र उपाश्रयात् समुद्यातो निर्गतः । 'नियत्था' त्ति, ततो गणिकया निवसिता वस्त्रं परिधापितेत्यर्थः । 'तीए त्ति' तया गणिकया 'बद्धोरसेगवत्थ त्ति' बद्धमुरस्येकं वस्त्रं यस्याः सा तथेति । 'तत्तो परंपरे'त्यादि, ततः परम्परया योऽसौ स्पर्शो गुरुशिष्यसम्बन्धस्तस्माद् बोटिकमतानुवर्तिनोऽवशेषा बोटिकाः समुत्पन्ना इति । एतासां च बोटिकव्यतिकरगतगाथानां सर्वासामपि गाथानामर्थं सक्षिप्य 'इह यो यदर्थी न स तन्निमित्तोपादानं प्रत्यनादृतः, यथा घटार्थी मृत्पिण्डोपादानं प्रति, चारित्रार्थी च यतयः, तन्निमित्तं च चीवरमिति, न चास्यासिद्धत्वम्' इत्यादिना सूत्र(प्र० सूक्त)वस्त्र-पात्रपरिग्रहविषयं वादस्थानकं वृद्धैर्निर्दिष्टमस्ति, तच्चोत्तराध्ययनेषु द्वितीये परिषहाध्ययने अचेलत्वपरीषहे बृहट्टीकाया तदर्थिनान्वेषणीयम् । तथा, 'इह खलु यस्य यत्रासम्भवो न तस्य तत्र कारणवैकल्यम्, यथा शुद्धशिलाया शाल्यङ्कुरस्य, अस्ति च तथापि स्त्रीषु मुक्तेः कारणवैकल्यम्, न चायमसिद्धो हेतुः' इत्यादिना स्त्रीनिर्वाणविषयमपि वादस्थानकं तत्रैव षट्त्रिंशत्तमाध्ययने द्रष्टव्यम् ॥ इति षष्टिगाथार्थः ॥ २६०६-२६०७ २६०८-२६०९ ॥

'सप्तनिह्नव
वक्तव्यतो
पसंहारः

॥ इति बोटिकाभिधानानामष्टमनिह्नवानां वादः परिसमाप्तः ॥

सांप्रत निह्नववक्तव्यता निगमयन्नाह—

एवं एए भणिया उसप्पिणीए उ निण्हगा सत्त। वीरवरस्स पवयणे सेसाणं पवयणे नत्थि ॥२६१०॥

(एवमेते भणिता अवसर्पिण्यां तु निह्नवाः सप्त। वीरवरस्य प्रवचने शेषाणां प्रवचने न सन्ति ॥ २६१० ॥)

एवमुक्तेन प्रकारेणैतेऽनन्तरोक्ताः कथिताः प्रतिपादिता अवसर्पिण्यामेव निह्नवाः सप्त, अष्टमस्तु बोटिकः सर्वविसंवादित्वादिकारणाद् न विवक्षित । वीरवरस्य प्रवचने एव । शेषाणामर्हतां प्रवचने 'न त्थि त्ति' न सन्ति, यद्वा नास्ति, 'निह्नवसत्ता' इति शेषः ॥ तत्र—

मोत्तूणेत्तो एक्कं सेसाणं जावजीविया दिट्ठी। एक्केक्कस्स य एत्तो दो दो दोसा मुणेयव्वा॥ २६११॥

(मुक्त्वेत एकं शेषाणा यावज्जीविका दृष्टि । एकैकस्य चैतस्माद् द्वौ द्वौ दोषौ ज्ञातव्यौ ॥ २६११ ॥)

मुक्त्वैषामेकं गोष्ठामाहिल निह्नवमम शेषाणा जमालिप्रभृतीना प्रत्याख्यानमङ्गीकृत्य यावज्जीविका दृष्टिः, नापरिमाण प्रत्याख्यान ते मन्यन्त इति भावना।

आह– ननु पूर्वोक्तानुसारत एवेदमवसीयते, किमर्थमस्योपन्यासः ? इति। उच्यते– प्रत्यहमवश्यंकरणीयत्वेन प्रत्याख्यानस्योपयोगित्वाद् मा कश्चिद् तथैव प्रतिपद्येत, ततो ज्ञाप्यते– निह्नवानामपि प्रत्याख्याने यावज्जीविकैव दृष्टिः, अतो नापरिमाण प्रत्याख्यान विधेयमिति। 'एत्तो' त्ति, अतोऽमीषा मध्य एकैकस्य निह्नवस्य द्वौ द्वौ दोषौ मुणितव्यौ ज्ञातव्यौ, सदोषस्यापि स्वमतस्याभ्युपगमः, परमतस्य पुनरनभ्युपगम इति। इह च भावार्थं भाष्यकार एव वक्ष्यति॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः॥ २६११॥ अथ भाष्यम्–

मोत्तूण गोट्ठमाहिलमन्नेसिं जावजीवसंवरणं। कम्मं च बद्धपुट्ठं खीरोदवदत्तणो समयं॥ २६१२॥

नेत्तुं जमालिमन्ने बेंति कडं कज्जमाणमेवं तु। एक्केक्को एक्केक्कं नेच्छइ अबद्धिओ दोन्नि॥ २६१३॥

अवरोप्परं समेया दो दोसे देंति एक्कमेक्कस्स। परमयसंपडिवत्तिं विपडिवत्तिं च समयम्मि॥ २६१४॥

(मुक्त्वा गोष्ठामाहिलमन्येषा यावज्जीवसंवरणम्। कर्म च बद्धस्पृष्टं क्षीरोदकवदात्मना समकम्॥ २६१२॥)
(मुक्त्वा जमालिमन्ये ब्रुवन्ति कृतं क्रियमाणमेवं तु। एकैक एकैकं नेच्छत्यबद्धिको द्वौ॥ २६१३॥)
(परस्परं समेता द्वौ दोषौ ददति एकैकस्य। परमतसंप्रतिपत्तिं विप्रतिपत्तिं च स्वमते॥ २६१४॥)

व्याख्या–एतेषा मध्ये गोष्ठामाहिल मुक्त्वा शेषाणा यावज्जीवं संवरणं यावज्जीवं प्रत्याख्यानं विधेयमित्यभ्युपगम इत्यर्थः। तथा, गोष्ठामाहिलादन्येषां कर्म च संमतम्। कथभूतम् ? आत्मना समकं जीवेन सह बद्धस्पृष्टम्। किंवत् ? क्षीरोदकवदिति। गोष्ठामाहिलस्त्वेतद्द्वितयमपि न मन्यत इति। जमालिप्रभृतयस्तर्हि किं मन्यन्ते ?, किं वा न मन्यन्ते ? इत्याह–'मोत्तुं जमालिमित्यादि' जमालिं मुक्त्वाऽन्ये तिष्यगुप्तादयः क्रियमाणं कृत मन्यन्ते, जमालिस्त्वेतद् न मन्यते, किन्तु कृतमेव कृतमभ्युपगच्छति। एवं तिष्यगुप्त मुक्त्वा शेषाः परिपूर्णं जीवमिच्छन्ति, तिष्यगुप्तस्तु चरममेव प्रदेश (प्र०...चरमप्रदेश) जीव मन्यत इत्याद्यग्रेतनेष्वपि स्वधिया(प्र० . सुधिया)ऽभ्यूह्य वाच्यम्। एवं 'तु त्ति' तुशब्दस्य चशब्दार्थत्वादेव च मति किं सिद्धम् ? इत्याह–'एक्केक्को इत्यादि' एकैको निह्नवः श्रीमज्जिनोक्तपदार्थानां मध्ये दर्शितन्यायेनैकैकं पदार्थं नेच्छति। अबद्धिकस्तु गोष्ठामाहिलः पूर्वदर्शितौ द्वौ पदार्थौ नेच्छति, उक्तशेषांस्तु पदार्थान् सर्वानपीच्छतीति। ततः किम् ? इत्याह–'अवरोप्परमि'त्यादि, एव च मन्येकत्र समेता मिलिताः सर्वेऽपि निह्नवा विवदमाना (प्र० . विवदन्तः) परस्परमेकैकस्य

द्वौ द्वौ दोषौ ददति प्रयच्छन्ति । तत्र बहुरतादेः प्रादेशिकादिः परस्तस्य परस्य यद् मत निजोऽभिप्रायस्तदभ्युपगमरूपा या सम्प्रतिपत्तिः सा परमतसम्प्रतिपत्तिस्तां परस्पर दूषयन्ति; तथा, बहुरतादेः स्वस्यात्मनो यद् मत तत्र या तदनभ्युपगमरूपा परस्य प्रादेशिकादेर्विप्रतिपत्तिस्तां दूषयन्ति । एवं च सत्येकैकस्य द्वौ द्वौ दोषौ सम्बध्येते ।

अयमत्र भावार्थः– बहुरतः प्रादेशिकं वक्ति, तत्र द्वौ दोषौ– एकः तावत् 'कृतमेव कृतम्' इति मदीयमतं निर्दोषमपि न मन्यसे, 'चरम एव प्रदेशो जीवः' इत्यात्मीयमत तु सदोषमपि मन्यसे इति । एवं प्रादेशिकोऽपि बहुरतस्य व्यत्ययेन द्वौ दोषौ ददाति । तथा, अयमेव प्रादेशिकोऽव्यक्तवादिनं वदति, तत्र द्वौ दोषौ– सदोषस्वमताभ्युपगमः, निर्दोषमदीयमतानभ्युपगमश्चेति । एवमव्यक्तोऽपि प्रादेशिकस्य व्यत्ययेन द्वौ दोषौ ददाति । एवं तावद् नेयं यावत् त्रैराशिकोऽबद्धिकं वक्ति द्वौ दोषौ– सदोषस्वमताभ्युपगमः, निर्दोषमदीयमतानभ्युपगमश्चेति । एवमबद्धिकोऽपि त्रैराशिकस्य व्यत्ययेन द्वौ दोषौ ददातीति । एवं बहुरतादयोऽव्यक्तादिभिरपि सह द्विकयोगेन क्रमशश्चारणीयाः, सर्वत्र च द्विकयोगे यथोक्तदोषद्वयप्रदानं परस्परतो वक्तव्यम् ।

आह– नन्वबद्धिकः स्पृष्टाबद्धं कर्म, परिमाणरहितं च प्रत्याख्यानमिति द्वौ पदार्थौ नेच्छतीति प्रागुक्तम् । ततश्चासौ प्रतियोगिनो निह्नवस्य त्रीन् दोषान् ददाति, प्रतियोग्यप्यस्य त्रीनेव दोषान् प्रयच्छतीति प्राप्नोति; तथाहि–अबद्धिको बहुरतं वक्ति– तत्र त्रयो दोषाः, एकं तावद् निर्दोषमपि मदभ्युपगतपदार्थद्वयं नेच्छसि, अपरं च स्वयं सदोषमपि स्वाभिमतं पदार्थं कल्पयसीति । एवं बहुरतोऽप्यबद्धिकस्य व्यत्ययेन दोषत्रयं ददातीति । एवमबद्धिकेन सह प्रतियोगिना विचारे सर्वत्र दोषत्रयं प्राप्नोति, तत् कथं 'एकैकस्य द्वौ द्वौ दोषौ' इति व्याख्या प्रोच्यते ? । सत्यम्, यद्यबद्धिकस्य व्यक्तिविवक्षया पदार्थद्वयभेदेन भिन्नं मतं विवक्ष्यते तदा यत् त्वं वदसि तत् तथैव मन्यामहे । यदा तु पदार्थद्वयभेदेन भिन्नमपि तस्य सामान्येनैकं मतमात्रं विवक्ष्यते तदा दर्शितन्यायेनैकैकस्य द्वौ द्वौ दोषाविति सर्वत्र न विरुध्यते इत्यलं विस्तरेणेति ॥२६१२ २६१३-२६१४॥ इदं चाबद्धिकमाश्रित्य व्यक्तिविवक्षया दोषत्रयं भाष्यकृतोऽपि संमतम्, तथा चाह––

अबद्धियस्स दोसे देंति तओ सो वि तिन्नि अन्नस्स। तिप्पभिई तु समेया दोसे तिप्पभिइए देंति।२६१५।

(अबद्धिकस्य त्रीन् दोषान् ददति तत सोऽपि त्रीनन्यस्य । त्रिप्रभृतयस्तु समेता दोषांस्त्रिप्रभृतीन् ददति ॥ २६१५ ॥)

'तउ त्ति' व्यक्तिविवक्षारूपेण पूर्वदर्शितविधिना त्रीन् दोषानबद्धिकस्य बहुरतादयः प्रत्येकं ददति, सोऽप्यबद्धिकस्त्रीन् दोषानन्यस्य बहुरतादेः प्रत्येकं ददाति । तदेवं द्वयोः समुदितयोरेष विधिर्दर्शितः । यदा तु त्रिप्रभृतयः समुदिता भवन्ति तदा को विधिः ? इत्याह– 'तिप्पभिई'त्यादि, त्रिप्रभृतयस्तु समुदितास्त्रिप्रभृतीन् दोषान् ददति । इदमत्र हृदयम्–बहुरतादिषु त्रिषु समुदितेषु बहुरतः शेषौ द्वौ वक्ति– भवतोर्द्वयो दोषाः– स्वमितनिजनिजमतप्ररूपणाकृतौ द्वौ, निर्दोषमदीयमतविप्रतिपत्तिकृतस्त्वेकः इति । एवं सर्वो त्रिकयोग उपयुज्य

क्तिविवक्षया दोषत्रयप्रदानम्

त्तव्यम् । केवलमनद्धिकेन सह पञ्चिकयोगमत्र व्यक्तिनिक्षायामेकदोषवृद्धेश्चत्वारो दोषा वक्तव्याः । तथा प्रभृतिग्रहणाच्चतुष्क-पञ्चक-षट्क-सप्तकयोगे ऽपि यथासंख्यं चतुः-पञ्च-षट्-सप्तदोषा उक्तानुसारतो भणनीयाः । केवलमनद्धिकेन सह चतुष्कादियोगे व्यक्तिनिक्षायामेकदोषवृद्ध्या पश्चाद्यो दोषा वाच्या. ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ २६१५ ॥

ननेषा निह्नवाना दृष्टयः किं ससाराय, आहोस्विदपवर्गाय ? इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह–

निह्नवदृष्टयः संसारमूलम्

सत्तेया दिट्ठीओ जाइ-जरा-मरणगब्भवसहीणं। मूलं संसारस्स उ हवंति निग्गंथरूवेणं॥ २६१६ ॥

(सप्तैता दृष्टयो जाति जरा मरण-गर्भवसतीनाम । मूल ससारस्य तु भवन्ति निर्ग्रन्थरूपेण ॥ २६१६ ॥)

सप्तैता दृष्टयः सप्त निह्नवदर्शनानि, बोटिकास्तु पूर्वोक्तकारणाद् न विवक्षिताः, मूल कारणं भवतीति सम्बन्धः । केषाम् ? इत्याह– जाति-जरा-मरण-गर्भवसतीनाम् । जातिर्नारकादिषु यत् प्रसूतिमात्रं तद्रूपा गृह्यते, गर्भवसतिस्तु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्-मनुष्येषु गर्भवास इति न पौनरुक्त्यम् । तथा, संसरणं नारकादिषु पुनःपुनर्भ्रमण संसारस्तस्य च मूलमेताः सप्त निह्नवदृष्टयो निर्ग्रन्थरूपमात्रेण ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः । ॥ २६१६ ॥ आह–एते निह्नवाः किं साधवः, उत तीर्थान्तरीयाः, आहोस्विद् गृहस्थाः ? । उच्यते–न साधवः, यस्मात् साधूनामेकस्या पर्यायं कृतमशनादि शेषाणामकल्प्यम्, नैवं निह्नवानाम्, तथा चाह—

निह्नवा-कारिताशनादिग्रहणे भजना

पवयणनिहूयाणं [प्र० (न्हू)] जं तेसिं कारियं जहिं जत्थ। भज्जं परिहरणाए मूले तह उत्तरगुणे य ॥२६१७॥

(प्रवचननिह्नवानां यत् तेषां कारितं यदा यत्र । भाज्य परिहरणेन मूले तथोत्तरगुणे च ॥ २६१७ ॥)

'निहूय' त्ति देशीवचनमकिञ्चित्करार्थ, प्रवचने यथा भणित क्रियाकलाप प्रत्यकिञ्चित्कराणा यदशनादि तेषा निह्नवाना कारित यस्मिन् काले यस्मिन् क्षेत्रे, तद् भाज्य विकल्पनीयम् । कया ? । परिहरणया वर्जनया । कदाचित् परिह्रियते वर्ज्यते, कदाचिद् नेति । यदि लोको न जानाति यथैते निह्नवाः साधुभ्यो भिन्नास्तदा परिह्रियते । अथ तु जानाति तदा न परिह्रियत इति । अथवा, परिहरणा परिभोगोऽभिधीयते, यत उक्तम्—"धारणया उवभोगो, परिहरणा तस्स होइ परिभोगो" इति । ततश्च कदाचित् परिह्रियते परिभुज्यते, कदाचिद् न, इत्येवं परिहरणा । किं पुनरित्थ भाज्यम् ? इत्याह–मूले मूलगुणविषयमाधाकर्मादि, तथा उत्तरगुणे चोत्तरविषय क्रीत-कृतादि । ततो नैते निह्नवाः साधव. तदर्थ, कृतस्यैकान्तेनाकल्प्यत्वात् । नापि गृहस्था न वा तीर्थान्तरीया, तदर्थमपि कृतस्य साधूनामेकान्तेन कल्पनात् । तस्मादव्यक्ता एवैते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २६१७ ॥ 'भज्जं परिहरणाए' इत्यत्र कारण भाष्यकारोऽप्याह—

जत्थ विसेसं जाणइ लोगो नेसिं च कुणइ भत्ताइं। त कप्पइ साहूणं सामन्नकयं पुनरकप्पं॥ २६१८ ॥

(यत्र विशेष जानाति लोकएषा च करोति भक्तादि । तत् कल्पते साधूना सामान्यकृत पुनरकल्प्यम् ॥ २६१८ ॥)

गतार्था, नवरं 'सामन्नकय त्ति' निह्नवरूपता विशेषेण तेषामज्ञात्वा सामान्येन यत् कृतं तदकल्प्यमित्यर्थः ॥ २६१८ ॥ आह— बोटिकाना यत् कारितम्, तत्र का वार्ता ? इत्याह —

मिच्छद्दिट्ठी(प्र० मिच्छादिट्ठि)याणं जं तेसिं कारियं जहिं जत्थ ।
सव्वं पि तयं सुद्धं मूले तह उत्तरगुणे य ॥ २६१९ ॥

(मिथ्यादृष्टिकाना यत् तेषां कारितं यदा यत्र । सर्वमपि तत् शुद्धं मूले तथोत्तरगुणे च ॥ २६१९ ॥)

मिथ्यादृष्टीनां बोटिकानां यदशनादि तेषां कारितं यस्मिन् काले यत्र क्षेत्रे तद् मूलगुणविषयम्, उत्तरगुणविषयं च सर्वमपि शुद्धं साधूना कल्पनीयम् ॥इति निर्युक्तिगाथार्थः॥२६१९॥ भाष्यम्—

भिन्नमय-लिंग-चरिया मिच्छद्दिट्ठि त्ति बोडियाऽभिमया ।
जं ते कयमुद्दिसिउं तं कप्पइ जं च जइजोग्गं ॥२६२०॥

(भिन्नमत लिङ्ग चर्या मिथ्यादृष्टय इति बोटिका अभिमता । यत् तान् कृतमुद्दिश्य तत् कल्पते यच्च यतियोग्यम् ॥ २६२० ॥)

मतं च लिङ्गं च भिक्षाग्रहणादिविषया चर्या च मत-लिङ्ग-चर्याः, भिन्ना मत लिङ्ग-चर्या येषां ते तथाभूताः सन्तो बोटिका मिथ्यादृष्टयोऽभिमताः, भिन्नमतत्वादिकारणात् ते निर्युक्तिकृता मिथ्यादृष्टित्वेन निर्दिष्टा इत्यर्थः । यच्चाशनादि तानुद्दिश्य कृतं तत् साधूनां कल्पते । आह—ननु बोटिकानुद्दिश्य सचित्त कर्कटिका-दाडिमाद्यपि क्रियते, अचित्तं चानन्तकाय वृन्ताकाद्यपि संस्कृत्य विधीयते, तत् किं सर्वमपि साधूनां कल्पते ? । न, इत्याह—'जं च जइजोग्गं त्ति' तानुद्दिश्य कृतमपि यदेव यतीनां साधूनां योग्यमुक्तं (प्र० योग्यमुचितं) प्रासुकमेषणीयं, सचित्तं चानुचितं, तदेव कल्पते नान्यत् ॥इति गाथार्थः ॥२६२०॥

बोटिकार्थं-
कृताशनादि-
साध्वर्थं
शुद्धमेव, तेषां
भिन्नमत-
लिङ्गचर्या-
त्वात्

॥ तदेवमवसिता निह्नववक्तव्यता । तदवसाने चावसितं सप्रसङ्गं समवतारद्वारम् ॥

अथ कस्य नयस्य यत् सामायिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमतम्, तद्दर्शनस्वरूपमनुमतद्वारं बिभणिषुराह—

तवसंजमो अणुमओ नेग्गंथं(प्र० निग्गंथ) पवयणं च ववहारो ।
सद्दु-ज्जुसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चेव ॥२६२१॥

(तपःसंयमोऽनुमतो नैर्ग्रन्थं प्रवचनं च व्यवहारे । शब्द-र्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥ २६२१ ॥)

सामायिके
नैगमादि-
मते सम्य-
क्त्वादित्रय
ऋजुसूत्रा-
दिमते
चारित्रम्

तापयतीति तपस्तत्प्रधानः संयमस्तपःसंयमश्चारित्रसामायिकमित्यर्थः । तथा, निर्ग्रन्थानामिदं नैर्ग्रन्थ्यमार्हतमिति भावना, प्रवचनं, श्रुतसामायिकमित्यर्थः । चशब्दोऽनुक्तसम्यक्त्वसामायिकपरिग्रहार्थः । एतानि त्रीण्यपि सामायिकानि मोक्षमार्गत्वेन ममानुमतानीति ब्रूते व्यवहारनयः । एतद्ग्रहणे चाद्योवर्तिनौ नैगम-सङ्ग्रहावपि गृहीतौ द्रष्टव्यौ । ततश्चेदमुक्तं भवति—नैगम-सङ्ग्रह व्यवहारास्त्रिविधमपि सामायिकं मोक्षमार्गतयाऽनुमन्यन्ते । शब्द र्जुसूत्रयोः पुनर्निर्वाण निर्वाणमार्गोऽभिमतः संयम एव चारित्रसामायिकमेवेत्यर्थः, नेतरे द्वे, सर्वसंवररूप-चारित्रानन्तरमेव मोक्षप्राप्तेः इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २६२१ ॥ विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

कस्स नयस्साणुमयं किं सामाइयमिह मोक्खमग्गो त्ति । भन्नइ नेगम-संगह-ववहाराणं तु सव्वाइं ।२६२२।
तवसंजमो त्ति चरितं निग्गंथं पवयणं ति सुयनाणं । तग्गहणे सम्मत्तं चग्गहणाओ य बोद्धव्वं ॥२६२३।

(कस्य नयस्यानुमतं किं सामायिकमिह मोक्षमार्ग इति । भण्यते नैगम संग्रह-व्यवहाराणां तु सर्वाणि ॥ २६२२ ॥)
(तप संयम इति चरितं नैर्ग्रन्थ्यं प्रवचनमिति श्रुतज्ञानम् । तद्ग्रहणे सम्यक्त्वं चग्रहणाच्च बोद्धव्यम् ॥ २६२३ ॥)

गाथाद्वयमपि गतार्थम्, नवरं 'सव्वाइं' ति सम्यक्त्व श्रुत-चारित्ररूपाणि त्रीण्यपि सामायिकानीत्यर्थः ॥ २६२२-२६२३ ॥

अत्र परप्रेरयमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

तिन्नि वि सामइयाइं इच्छंता मोक्खमग्गमाइल्ला । कि मिच्छदिट्ठीया, वयंति जमसमुइयाइं पि ॥२६२४।

(त्रीण्यपि सामायिकानीच्छन्तो मोक्षमार्गमाद्याः । किं मिथ्यादृष्टयो, वदन्ति यदसमुदितान्यपि ॥ २६२४ ॥)

आह— नन्वाद्या नैगम-सङ्ग्रह-व्यवहारलक्षणास्त्रयो नया उक्तन्यायेन चारित्र श्रुत सम्यक्त्वरूपाणि त्रीण्यपि सामायिकानि मोक्षमार्गत्वेनेच्छन्तः किमिति मिथ्यादृष्टय. ?— किमिति नयमतमिदं गीयते ?—सम्पूर्णं जिनमतमेव कस्मादेतद् न भवति ? इत्यर्थः । न हि जैनैरपि ज्ञान-दर्शन-चारित्रेभ्योऽन्यदूनमधिकं वा किमपि मोक्षमार्गत्वेनेष्यते ? । अत्रोत्तरमाह— 'वयंती'त्यादि, यद् यस्मादसमुदितान्यप्येतानि मोक्षमार्गत्वेन वदन्ति नैगमादयः, न तु 'ज्ञानादित्रयादेव मोक्षः' इति नियमं कुर्वते, नयत्वहानिप्रसङ्गात् । अत एते मिथ्यादृष्टय इति ॥२६२४॥

'सद्दु-ज्जुसुयाणं पुण' इत्यादि गाथादलं व्याख्यातुमाह—

उज्जुसुयाईण पुण निव्वाणपहो चरित्तमेवेगं । न हि नाण-दंसणाइं, भावे वि न तेसि जं मोक्खो ।२६२५॥

(ऋजुसूत्रादीनां पुनर्निर्वाणपथश्चारित्रमेवैकम् । न हि ज्ञान दर्शने, भावेऽपि न तयोर्यद् मोक्षः ॥ २६२५ ॥)

ऋजुसूत्रस्य, त्रयाणां च शब्दनयानां पुनश्चारित्रसामायिकमेवैकं निर्वाणमार्ग इति हि मतम्, हि शब्द पुनरर्थे, न पुनः श्रुतसामायिकं सम्यग्दर्शनसामायिकं च मोक्षमार्गस्तेषामनुमत इत्यर्थः, यद् यस्मात् तयोर्ज्ञान दर्शनसामायिकयोः सद्भावेऽपि चारित्रमन्तरेण

नैगमादयः कथं मिथ्या दृष्टयः ?

नि०व्य० मोक्षमार्ग-चर्चा

न मोक्षः । तस्मादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां चारित्रसामायिकमेवैकं तन्मतेन मोक्षमार्ग इति ॥ २६२५ ॥ एतदेव भावयति—

सव्वनाण-दंसणलंभे वि न तक्खणं चिय विमोक्खो । मोक्खो य सव्वसंवरलाभे मग्गो स एवाओ ॥२६२६

(यत् सर्वज्ञान-दर्शनलाभेऽपि न तत्क्षणमेव विमोक्षः । मोक्षश्च सर्वसंवरलाभे मार्गः स एवातः ॥ २६२६ ॥)

यद् यस्मात् सर्वं परिपूर्णं ज्ञानं सर्वज्ञानं क्षायिकं ज्ञानं केवलज्ञानमिति यावत्, तथा, सर्वं सपूर्णं दर्शनं सर्वदर्शनं क्षायिकसम्यक्त्वमित्यर्थः, तयोर्लाभेऽपि न तत्क्षणमेव विमोक्षो मुक्तिसद्भावः । भवति च मोक्षः, कदा ? इत्याह—सर्वसंवररूपचारित्रसामायिकलाभे । अतोऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स एव सर्वसंवररूपचारित्रलाभो मोक्षमार्ग इति ॥ २६२६ ॥ अत्र परः प्राह—

आह ननु नाण-दंसणरहियस्स न सव्वसंवरो दिट्ठो । तस्सहियस्सेव तओ तम्हा तितयं पि मोक्खपहो ॥

(आह ननु ज्ञान-दर्शनरहितस्य न सर्वसंवरो दृष्टः । तत्सहितस्यैव सकस्तस्मात् त्रितयमपि मोक्षपथः ॥ २६२७ ॥)

आह परो—ननु सोऽपि सर्वसंवररूपचारित्रलाभो ज्ञान-दर्शनरहितस्याकस्मादेवोपजायमानो न कस्यापि दृष्टः, किन्तु तत्सहितस्यैव प्रागुत्पन्नज्ञान-दर्शनस्यैव तको यथोक्तचारित्रलाभः सजायते । तस्मात् त्रितयमपीदं मोक्षमार्ग इति । अतोऽयुक्तमुक्तम्—'निव्वाणं संजमो च्चेव' इति (गा०—२६२१) ॥ २६२७ ॥ एवं नैगमादिभिरुक्त ऋजुसूत्र-शब्दावाहतुः—

इ तेहिं विणा णत्थि त्ति संवरो तेण ताइं तस्सेव । जुत्तं कारणमिह न उ संवरसज्झस्स मोक्खस्स ॥२६२८॥

(यदि ताभ्यां विना नास्तीति संवरस्तेन ते तस्यैव । युक्तं कारणमिह न तु संवरसाध्यस्य मोक्षस्य ॥ २६२८ ॥)

यदि 'ताभ्यां ज्ञान दर्शनाभ्यां विना सर्वसंवररूपचारित्रलाभो नास्ति' इत्युच्यते भवता, 'तेण'त्ति, तर्हि तावता हन्त ! 'ताइ'ति, ते ज्ञान-दर्शने तस्यैव सर्वसंवरचारित्रस्य कारणमिह युक्तमभिधातुम्, न तु सर्वसंवररूपचारित्रसाध्यस्य मोक्षस्य, तदनन्तरमात्रभावित्वात्, ज्ञान दर्शनद्वयानन्तरमभूतत्वाच्चेति ॥२६२८॥ पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह कारणोवगारि त्ति कारणं तेण कारणं सव्वं । भुवणं नाणाईणं जइणो नेयाइभावेणं ॥ २६२९ ॥

तह साहणभावेण वि देहाइ परंपराइबहुभेयं । निव्वाणकारणं ते नाणाइतियम्मि को नियमो ? ॥२६३०॥

अह पच्चासण्णतरं हेऊ नेयरमिहोवगारिं पि । तो सव्वसंवरमयं चारित्तं चेव मोक्खपहो ॥ २६३१ ॥

(अथ कारणोपकारिणी इति कारणं तेन कारणं सर्वम् । भुवनं ज्ञानादीनां यतेर्ज्ञेयादिभावेन ॥ २६२९ ॥)

(तथा साधनभावेनापि देहादि परम्परादिबहुभेदम् निर्वाणकारणं ते ज्ञानादित्रिके को नियमः ? ॥ २६३० ॥)

(अथ प्रत्यासन्नतरं हेतुर्नेतरदिहोपकार्यपि । ततः सर्वसंवरमयं चारित्रमेव मोक्षपथः ॥ २६३१ ॥)

निश्चय आह 'ज्ञानादिकं चारित्रकारणं, न मोक्षकारणम्'

व्याख्या—अथ ब्रूषे—कारणस्य सर्वसंवरचारित्रस्योपकारिणी ज्ञान-दर्शने, इति ते तस्य कारणम्, 'तेण त्ति' तर्हि हन्त ! सर्वमपि भुवनं पर्तज्ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां कारणं प्राप्नोति, ज्ञेय-श्रद्धेयप्रवृत्ति निवृत्तिभावेन सर्वस्यापि भुवनस्य तदुपकारित्वादिति । न केवलं ज्ञेयादिभावनोपकारमात्रात् तथा, साधनभावेनापि मावक्तमत्वेनापि देह-माता-पितृ-वस्त्र पात्रा ऽऽहार-भेषजादिकं परम्परया बहुभेदं बहुप्रकारं निर्वाणस्य मोक्षस्य कारणं विद्यते । ततस्ते तत्र ज्ञानादित्रिके को नियमः ?—'ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि मोक्षमार्गः' इत्येवंभूतः को निश्चयः ?, अन्यस्यापि परम्परया देहादेर्बहुप्रकारस्य तत्कारणस्य विद्यमानत्वादिति । अथ बहुप्रकारकारणसद्भावेऽपि यदेव प्रत्यासन्नतरं कारणं तदेव मोक्षस्य हेतुरिष्यते, न पुनरितरद् देहादिकमपि परम्परयोपकारकमपि तद्धेतुतयाऽभिधीयते, ततो ज्ञानादित्रयमेव मोक्षहेतुरिति नियमः । तदोच्यते—यदि हन्त ! प्रत्यासन्नतया यदुपकुरुते तदेव मोक्षकारणम्, न व्यवहितम्, ततस्तर्हि सर्वसंवरात्मकं चारित्रमेव मोक्षमार्गो नान्यदिति प्रतिपद्यस्व, तस्यैवातिप्रत्यासन्नत्वादिति ॥२६२९-२६३० २६३१॥

आह—ननु यथैवदनन्तरोक्तं नैगमादिनयमतम्, तर्हि स्थितः पक्षः कः ? इत्याह—

इट्ठत्थसाहयाइं सद्दहणाइगुणओ समेयाइं । सम्मकिरियाउरस्स व इह पुण निव्वाणमिट्ठत्थो ।२६३२।

(इष्टार्थसाधकानि श्रद्धानादिगुणतः समेतानि । सम्यक्क्रियाऽऽतुरस्येवेह पुनर्निर्वाणमिष्टार्थः ॥ २६३२ ॥)

इह नैगमादयः एकैकशो व्यस्तान्यपि त्रीणि सामायिकानि मोक्षकारणत्वेनेच्छन्ति, ऋजुसूत्रादयस्तु चारित्रमेवैकं तद्धेतुत्वेन प्रतिपद्यन्ते, इति तावद् नयमतं प्रतिपादितम् । स्थितपक्षे तु त्रीण्यपि ज्ञानादीनि सामायिकानि 'समेतानि' समुदितान्येवेष्टार्थसाधकानि, न त्वेकम्, व्यस्तानि वा, यथाऽऽतुरस्य वैद्य भेषजा ऽऽतुर-प्रतिचारकलक्षणसमुदितचतुरङ्गसम्यक्क्रिया । सम्यक्त्वेन हि सम्यक्त्वं श्रद्धत्ते, ज्ञानेन तु जानाति, चारित्रेण तु सर्वसावद्याद् विरमतीति । अतः 'सद्दहणाइगुणओ त्ति' श्रद्धानादिगुणयुक्तत्वात् समुदितेभ्य एव ज्ञानादिभ्य इष्टार्थसिद्धि-र्नान्यथा । अत्र प्रयोगः—इहेष्टार्थस्य सामग्र्येव साधिका न त्वेकमेकं किञ्चित्, तथैवोपलम्भात्, यथाऽऽतुरस्य चतुरङ्गसम्यक्क्रियासामग्री तदिष्टार्थस्य साधिका । स चेष्टार्थः पुनरिह प्रस्तुते निर्वाणं मोक्षो मन्तव्य इति ॥तदेवमुक्तमनुमतद्वारम्॥ तद्भणनेनैव समाप्ता 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्याद्युपोद्घातप्रथमद्वारगाथा (गा-१४८४) ॥२६३२॥ अथ 'किं कइविहं' इत्यादिद्वितीयद्वारगाथा(गा-१४८५)प्रथमभूतं प्रथमं 'किम्' इत्येतद् द्वारं व्याख्येयम् । अतस्तत्प्रतिपादकनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वन्नाह—

किं सामइयं जीवो अजीवो (प्र० अजीवो) दव्वमह गुणो होज्जा । किं जीवाजीवमयं होज्ज तदत्थंतरं व त्ति ?।

(किं सामायिकं जीवोऽजीवो द्रव्यमथ गुणो भवेत् । किं जीवाजीवमयं भवेत् तदर्थान्तरं वेति ॥२६३३॥)

किं सामायिकं जीवः, उताजीवः ?, जीवाजीवत्वेऽपि किं द्रव्यं गुणो वा भवेत्, आहोस्विज्जीवाजीवमयमुभयम्, अथ जीवाऽजीवो भये

म्योऽर्थान्तरं खरविषाण-वन्ध्यापुत्रकल्पं किमपि तद् भवेत् ? ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥ २६३३ ॥ अनन्तरोक्ताशङ्कासंभवे सत्याह—

आया खलु सामइयं पच्चक्खायंतओ हवइ आया। तं खलु पच्चक्खाणं आवाए सव्वदव्वाणं ॥ २६३४॥

(आत्मा खलु सामायिकं प्रत्याचक्षाणको भवत्यात्मा । तत् खलु प्रत्याख्यानमापाते सर्वद्रव्याणाम् ॥ २६३४ ॥)

इह सामायिकं कः ? इत्याह– 'आया खलु' त्ति, आत्मैव जीव एव सामायिकम्, न त्वजीवादिरिति भावः 'पच्चक्खाय तओ हवइ आय' त्ति, स चात्मा सावद्ययोगं प्रत्याचक्षाणस्तत्प्रत्याख्यानं कुर्वन् प्रत्याख्यानक्रियाकाले सामायिकं भवति, निश्चयनयमतेन 'क्रियमाणं कृतम्' इति क्रियाकाल निष्ठाकालयोरभेदात् । न केवलं प्रत्याचक्षाणोऽसौ वर्तमानकाले सामायिकं भवति, किन्तूपलक्षणत्वात् कृतप्रत्याख्यानोऽपि सामायिकं भवतीति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमात्मग्रहणं किमर्थम् ? इति चेत् । उच्यते– स एव सावद्ययोगप्रत्याख्यानयुक्तः परमार्थत आत्मा, श्रद्धान ज्ञान-चारित्रनिवृत्तिलक्षणस्वस्वभावावस्थितत्वात्; शेषसंसारी पुनरात्मैव न भवति, प्रचुरघातिकर्मभिस्तस्य स्वाभाविकगुणतिरस्करणादिति ज्ञापनार्थं पुनरात्मग्रहणमिति । 'तं खलु पच्चक्खाण ति' खलुशब्दः सामायिकस्य जीवपरिणतित्वज्ञापनार्थः । ततोऽयमर्थः– तच्च प्रत्याख्यानं जीवपरिणतिरूपत्वाद् विषयमधिकृत्य 'आवाए सव्वदव्वाण ति' सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणामापाते आभिमुख्येन समवाये 'निप्पद्यते' इति शेषः । सर्वाणि हि जीवादिद्रव्याणि सामायिकप्रत्याख्यानस्य श्रद्धेय-ज्ञेय-निवृत्ति-प्रवृत्ति भावेनोपयुज्यन्ते, अतस्तत्समवाये तद् निष्पद्यत इत्य भिधीयते । न च सामायिकप्ररूपणे प्रस्तुते तद्विषयनिरूपणमसम्बद्धमिति वक्तव्यम्, तदङ्गत्वात्, तत्स्वरूपवत् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ॥ २६३४ ॥ ननु कस्माज्जीव एव सामायिकं नाजीवादिः ? इत्याशङ्कायां भाष्यकार आह—

सद्दहइ जाणइ जओ पच्चक्खायं तओ जओ जीवो। नाजीवो नाभावो सो च्चिय सामाइयं तेण॥ २६३५॥

(श्रद्धत्ते जानाति यतः प्रत्याख्याति यतो जीवः । नाजीवो नाभावः स एव सामायिकं तेन ॥ २६३५ ॥)

यतो यस्मात् सम्यक्त्व श्रुतसामायिकाभ्यां श्रद्धत्ते जानाति च जीव एव, नाजीवादिः, प्रत्याचक्षाणश्च चारित्री यतो जीव एव भवति, नाजीवो नाप्यभावः, श्रद्धान-ज्ञान प्रत्याख्यानानां प्रेक्षावत्स्वेव सम्भवात्, अजीवाऽभावयोश्च प्रेक्षाऽभावात्, तेन तस्मात् स एव जीवः सामायिकं नाजीवादिरिति ॥ २६३५ ॥ 'तं खलु पच्चक्खाण' (गा०–२६३४) इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

इयभावपरिणइभावाओ जीव एव सामइयं। सद्धेय-नेय-किरिओवओगओ सव्वदव्वाइं॥२६३६॥

(सामायिकभावपरिणतिभावाज्जीव एव सामायिकम् । श्रद्धेय ज्ञेय क्रियोपयोगतः सर्वद्रव्याणि ॥ २६३६ ॥)

'खलुशब्दः सामायिकस्य जीवपरिणतिज्ञापनार्थः' इत्युक्तमेव । ततश्च सामायिकभावपरिणतिभावात् सामायिकपरिणामानन्यत्वाज्जीव सामायिकम् । तस्य च जीवपरिणतिरूपस्य सामायिकस्य को विषयः ? इत्याह– सर्वद्रव्याणि । कुतः ? । 'सद्धेय-नेय किरिओवओगउ'त्ति,

सामायिकमात्मा, जीवपरिणतिरूपत्वात्

असामायिकं संसारी आत्मैव न

यथासंख्य सम्यक्त्व-श्रुत चारित्रसामायिकाना श्रद्धेयत्वेन, ज्ञेयत्वेन, प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रियया च सर्वद्रव्याणामुपयोगात् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ॥ २६३६ ॥ तत्रैकस्मिन्नपि तावद् महाव्रतात्मके चारित्रसामायिके निर्युक्तिकृदेव साक्षात् सर्वद्रव्योपयोगं दर्शयति--

पढमम्मि सव्वजीवा बीए चरिमे य सव्वदव्वाइं । सेसा महव्वया खलु तदेगदेसेण दव्वाणं ॥ २६३७॥

(प्रथमे सर्वजीवा द्वितीये चरमे च सर्वद्रव्याणि । शेषाणि महाव्रतानि खलु तदेकदेशेन द्रव्याणाम् ॥ २६३७ ॥)

महाव्रतेषु कथं सर्वद्रव्यविषयत्वम्

प्रथमे प्राणातिपातनिवृत्तिरूपे व्रते विषयद्वारेण चिन्त्यमाने सर्वजीवास्त्रस-स्थावर-सूक्ष्म-बादरभेदा विषयत्वेन द्रष्टव्याः, तदनुपालनरूपत्वात् तस्येति । तथा, द्वितीये मृषावादनिवृत्तिरूपे, चरमे च परिग्रहनिवृत्तिरूपे महाव्रते सर्वद्रव्याणि विषयत्वेन द्रष्टव्यानि । कथम् ? । 'नास्ति पञ्चास्तिकायात्मको लोकः' इति मृषावादस्य सर्वद्रव्यविषयत्वात्, तन्निवृत्तिरूपत्वाच्च द्वितीयव्रतस्य । तथा, मूर्च्छाद्वारेण परिग्रहस्यापि सर्वद्रव्यविषयत्वात्, चरमव्रतस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वादशेषद्रव्यविषयतेति । 'सेसा' इत्यादि, खलुशब्दोऽवधारणे, तस्य च व्यवहितः सम्बन्धः । ततश्च शेषाणि महाव्रतानि द्रव्याणां तदेकदेशेनैव 'भवन्ति' इति क्रियाध्याहारः । तेषां द्रव्याणामेकदेशस्तदेकदेशस्तेनैव हेतुभूतेन विषयत्वेन भवन्ति, न तु सर्वद्रव्यैरिति भावः । कथम् ? इति चेत् । उच्यते-- तृतीयस्य ग्रहणीयधारणीयद्रव्यादत्तादानविरतिरूपत्वात्, चतुर्थस्य तु "रूवेसु वा रूवसहगएसु वा दव्वेसु" (रूपेषु वा रूपसहगतेषु वा द्रव्येषु) इत्यादिवचनात् रूप-रूपसहगतद्रव्यसम्बन्ध्यब्रह्मविरतिरूपत्वात्, षष्ठस्य च रात्रिभोजनविरमणरूपत्वादिति । एवमसीषां सर्वद्रव्यैकदेशविषयता ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २६३७ ॥

कुतः पुनरेवम् ? इत्याशङ्क्य भाष्यकारोऽप्याह--

चारित्र-श्रुत-सम्यक्त्वाना विषयविभागतः सर्वदेशद्रव्यविषयत्वम्

सव्वजीवपालणविसयं पाणाइवायवेरमणं । मिच्छा-मुच्छोवरमा सव्वदव्वेसु विणिउत्ता ॥२६३८॥

रूवेसु सहगएसु य बंभवयं गहण-धारणिज्जेसु । तइयं, छट्ठवयं पुण भोयणविणिवित्तिवावारं ॥ २६३९॥

एवं चारित्तमियं सव्वदव्वविसयं तह सुयं पि । देसे देसोवरई सम्मत्तं सव्वदव्वेसु (प्र० भावेसु) । २६४० ।

(सर्वजीवपालनविषयं प्राणातिपातविरमणम् । मिथ्या-मूर्च्छोपरमौ सर्वद्रव्येषु विनियुक्तौ ॥ २६३८ ॥)
(रूपेषु सहगतेषु च ब्रह्मव्रतं ग्रहणीय-धारणीयेषु । तृतीयं, षष्ठव्रतं पुनर्भोजनविनिवृत्तिव्यापारम् ॥ २६३९ ॥)
(एवं चारित्रमिदं सर्वद्रव्यविषयं तथा श्रुतमपि । देशे देशोपरतिः सम्यक्त्वं सर्वद्रव्येषु (भावेषु) ॥ २६४० ॥)

व्याख्या--यद् यस्मात् यत् स्वानरूपं सूक्ष्म-बादरसर्वजीवपालनविषयं प्राणातिपातविरतिव्रतम्, तस्मात् प्रथमे व्रते सर्वजीवा विषयत्वेन संगृहीताः । मिथ्या, अनृतम्, मृषेति पर्यायाः । मूर्च्छा, गृद्धिः, परिग्रह इत्येकार्थाः । उपरमणमुपरमो नियमः । अत्र चोपरमशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्च मिथ्योपरमो मृषावादनियमो द्वितीयव्रतमित्यर्थः । मूर्च्छोपरमः परिग्रहनियमश्चरमव्रतमित्यर्थः । एतौ मिथ्यो-

सामायिक द्रव्यार्थिकनयस्य जीव-(द्रव्य)म् पर्यायार्थिकस्य जीवगुणः

परम मूल्गेपरमौ द्वितीय-चरमव्रतविशेषौ सर्वद्रव्येषु विनियुक्तौ सर्वद्रव्याणि प्रत्येकं तयोर्विषय इत्यर्थः । कथम् ? इति चेत् । उच्यते– शून्यवादे सर्वद्रव्यापलापेन, अन्यथा प्ररूपणेन वा मृषावादस्य सर्वद्रव्यविषयत्वात्, द्वितीयव्रतस्य च तन्निवृत्तिरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयता । पञ्चमव्रतस्यापि 'त्रिभुवनाधिपतिरहम्' 'सर्वमपि मदीयम्' इत्येवंभूतमूर्च्छानिवृत्तिरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयतेति । रूपेषु तिर्यग्-मनुष्य-देवस्त्री-पण्डकादिलक्षणेषु मूर्तवस्तुषु, रूपसहगतेषु च स्तन-नयन-जघनादिषु विषये तत्सेवानिवृत्तिरूपत्वेन ब्रह्मव्रत चतुर्थव्रत प्रवर्तते, न पुनः सर्वद्रव्येषु । तृतीयं त्वदत्तादानव्रत ग्रहणीय-धारणीयेषु मूर्तेषु ग्रहण धारणयोग्येषु हिरण्यद्रविणादिषु विषये तदपहारनिवृत्तिद्वारेण प्रवर्तते, न सर्वत्र । षष्ठमपि रात्रिभोजनविरमणव्रत रात्रिभोजनविनिवृत्तिमात्रव्यापारपरतया न सर्वविषयम् । अतस्त्रयाणामप्येतेषां सर्वद्रव्यैकदेशविषयतेति । एवमुक्तप्रकारेणैव चारित्रसामायिकं सामान्येन सर्वद्रव्यविषयं व्रतविभागविशेषतस्तु यथोक्तविषयमवगन्तव्यम् । तथा श्रुतसामायिकमपि "सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु श्रुतम्" इतिवचनात् सर्वद्रव्यविषयमवसेयम् । देशोपरतिर्देशविरतिसामायिकं तु तद्रूपत्वादेव देशे सर्वद्रव्यैकदेशविषयमेव मन्तव्यम् । सम्यक्त्वसामायिकं तु यथावस्थितसमस्तवस्तुस्तोमश्रद्धानरूपत्वात् सर्वद्रव्यविषयमेव बोद्धव्यम् । अतस्त्रीण्यपि सामायिकानि प्रत्येकं समुदितानि च सर्वद्रव्यविषयाणीति सिद्धम् । तत्सिद्धौ च सिद्धमिदम्– 'तं खलु पच्चक्खाणं आवाए सव्वदव्वाणं' इति ॥ ॥ २६३८-२६३९-२६४० ॥ अथ परमताशङ्कय परिहरन्नाह—

कं ति पत्थुए किं थ विसयचिंताए, भण्णइ तओ वि । सामाइयंगभावं जाइ जओ तेण तग्गहणं ॥२६४१॥

(किं तदिति प्रस्तुते किमत्र विषयचिन्तया, भण्यते सकोऽपि । सामायिकाङ्गभावं याति यतस्तेन तद्ग्रहणम् ॥ २६४१ ॥)

'किं तत् सामायिकम् ?' इति प्रेरयन्नेव प्रस्तुते किमत्र विषयचिन्तया ? इति प्रेर्ये 'भण्यते' प्रतिविधीयते– सकोऽपि विषयः सामायिकस्याङ्गभावं हेतुभावं याति यस्मात्, तेन तस्य विषयस्य ग्रहणमिह प्ररूपणं कृतमिति न तस्याप्रस्तुतत्वमिति ॥ २६४१ ॥

अथ वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावनामाह—

दव्वं गुणो त्ति भइयं सामइयं सव्वनयमयाधारं । तं दव्व-पज्जवट्ठियनयमयमंगीकरेऊणं ॥२६४२॥

(द्रव्यं गुण इति भाज्यं सामायिकं सर्वनयमताधारम् । तद् द्रव्य पर्यायास्तिकनयमतमङ्गीकृत्य ॥ २६४२ ॥)

इह सामायिकं सर्वनयमताधारं सर्वनयविचारविषय इत्यर्थः, ततस्तन्मतेन भाज्यं भजनीयं द्रव्यं गुणो वा भवति । ततस्तद् द्रव्यार्थिक-पर्यायास्तिकनयद्वयमतमङ्गीकृत्य विचार्यते ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥-२६४२ ॥ कथं विचार्यते ? इत्याह–

गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वट्ठियस्स सामइयं । सो चेव पज्जवट्ठियनयस्स जीवस्स एस गुणो २६४३

(जीवो गुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्यार्थिकस्य सामायिकम् । स एव पर्यायार्थिकनयस्य जीवस्यैष गुणः ॥ २६४३ ॥)

जीव आत्मा गुणैः प्रतिपन्न आश्रितः (प्र० गुणप्रतिपन्नः) द्रव्यमेवार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मतेन सामायिकम्। इदमुक्तं भवति– गुणाः सर्वोपचारिकत्वादसन्त एव, द्रव्यव्यतिरेकेण तेषामनुपलम्भात्। ततश्च न्यग्भूतगुणग्रामो जीव एव मुख्यवृत्त्या सामायिकं न तु पर्याया इति द्रव्यार्थिकनयो मन्यते। आह– ननु रूपादयो गुणा यदि न सन्ति, तर्हि कथं लोकस्य द्रव्ये तत्प्रतिपत्तिः ?। उच्यते–भ्रान्तिवशम्, चित्रे निम्नोन्नतप्रतिपत्तिवत्। इत्यस्य नयस्याभिप्रायः। स एव सामायिकादिगुणः पर्यायार्थिकनयस्य परमार्थतोऽस्ति, न तु जीवद्रव्यम्, यस्माज्जीवस्यैव गुणः, जीवगुण इति तत्पुरुषोऽयम्, स चोत्तरपदप्रधानः, यथा तैलस्य धारा तैलधारेति, न चात्र धारातिरिक्तं किमपि तैलमस्ति। एवं ज्ञानादिगुणातिरिक्तं जीवद्रव्यमपि नास्तीति पर्यायार्थिकनयाभिप्रायः॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः॥ ॥ २६४३ ॥ अथ भाष्यम्—

इच्छइ जं दव्वनओ दव्वं तच्चमुवयारओ य गुणे। सामइयगुणविसिट्ठो तो जीवो तस्स सामइयं।२६४४

पज्जाओ च्चिय वत्थुं तच्चं दव्वं च तदुवयाराओ। पज्जवनयस्स जम्हा सामइयं तेण पज्जाओ॥२६४५॥

(इच्छति यद् द्रव्यनयो द्रव्यं तत्त्वमुपचारतश्च गुणान्। सामायिकगुणविशिष्टस्ततो जीवस्तस्य सामायिकम्॥ २६४४ ॥)
(पर्याय एव वस्तु तत्त्वं द्रव्यं च तदुपचारात्। पर्यवनयस्य यस्मात् सामायिकं तेन पर्यायः ॥ २६४५ ॥)

व्याख्या—यद् यस्माद् द्रव्यार्थिकनयस्तथ्यं सत्यं द्रव्यमेवेच्छति, गुणांस्तूपचारत एव मन्यते न तु सत्यान्; ततस्तस्मात् सामायिकगुणविशिष्ट उपसर्जनीभूतसामायिकादिगुणो मुख्यतया जीव एव तस्य द्रव्यार्थिकनयस्य सामायिकमिति। यस्मात् पर्यायार्थिकनयस्य मतेन पर्याय एव तथ्यं निरुपचरितं वस्तु, द्रव्यं पुनस्तेष्वेव पूर्वापरीभूतपर्यायेषूपचारतो व्यवह्रियते, न तु परमार्थतस्तदस्ति, तेषु पर्यायेषूपचारस्तदुपचारस्तस्मादिति समासः। तेन तस्मात् कारणात् पर्याय एवास्य मुख्यतया सामायिकम् न तु जीवद्रव्यमिति ॥२६४४-२६४५॥

इदमेव पर्यायार्थिकनयमतं युक्तितः समर्थयन्नाह—

पज्जायनयमयमिणं पज्जायत्थंतरं कओ दव्वं। उवलंभ-व्ववहाराभावाओ खरविसाणं व ?॥ २६४६॥

जह रूवाइविसिट्ठो न घडो सव्वप्पमाणविरहाओ। तह नाणाइविसिट्ठो को जीवो नामणक्खेओ ?।

(पर्यायनयमतमिदं पर्यायार्थान्तरं कुतो द्रव्यम् ?। उपलम्भ-व्यवहाराभावात् खरविषाणमिव ॥ २६४६ ॥)
(यथा रूपादिविशिष्टो न घटः सर्वप्रमाणविरहात्। तथा ज्ञानादिविशिष्टः को जीवो नामानाख्येयः ?॥ २६४७ ॥)

व्याख्या—पर्यायनयस्येदं मतम्–पर्यायेष्वेव पूर्वापरभावतः सर्वदैव सातत्येन प्रवृत्तेषु भ्रान्त्या द्रव्योपचारः क्रियते, न पुनः पर्यायेभ्योऽर्थान्तरं किमपि द्रव्यमस्ति। प्रयोगः–नास्ति पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यम्, पर्यायेभ्योऽर्थान्तरत्वात्, खरविषाणवदिति। अथवा, नास्ति पर्याय-

कल्पित द्रव्यम्, पर्यायेभ्यो भेदेनानुपलभ्यमानत्वात्, व्यवहारेऽनुपयुज्यमानत्वाद् वा, खरविषाणवदिति, यथा वा रूप-रस गन्ध स्पर्शेभ्यो विशिष्टो भिन्नो घटो नास्ति, सर्वप्रमाणनिग्रहात् सर्वप्रमाणैर्ग्रहणाभावादित्यर्थः, खरविषाणवदिति तथा तेनैव प्रकारेणानारब्धेयः पर्यायविरहेण सर्वपर्यायरहितो ज्ञानादिभ्यो विशिष्टो व्यतिरिक्तः को नाम जीवः ?, पूर्वोक्तेभ्य एव हेतुभ्यस्तद्व्यतिरिक्तो नास्ति कश्चनाप्यसाविति भावः ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥ २६४६ २६४७ ॥ अथेदमेव पर्यायार्थिकमत निर्युक्तिकारोऽपि किञ्चित् समर्थयन्नाह—

उत्पाद-पर्यौ गुणा नामेवातः गुणा एव सन्तः

उप्पज्जंति वयंति(प्र वियति)य परिणमंति य गुणा न दव्वाइं ।

दव्वप्पभवा य गुणा न गुणप्पभवाइं दव्वाइं ॥ २६४८ ॥

(उत्पद्यन्ते व्ययन्ते च परिणमन्ते च गुणा न द्रव्याणि। द्रव्यप्रभवाश्च गुणा न गुणप्रभवानि द्रव्याणि ॥ २६४८ ॥)

उत्पद्यन्ते च, तथा अनेनोत्पाद व्ययरूपेण परिणमन्ति गुणाः । चशब्द एवकारार्थः । तस्य चैवं प्रयोग'— गुणा एवोत्पाद-व्ययरूपेण परिणमन्ति, न तु द्रव्याणि, अतस्त एव सन्ति, उत्पाद-व्ययपरिणामवत्त्वात्, पत्रनीलरक्तादिवत् (प्र० ०रक्ततादिवत्) तद्व्यतिरिक्तस्तु गुणी नास्त्येव, उत्पाद व्यय-परिणामरहितत्वात्, वन्ध्यासुतादिवदिति । किञ्च, 'दव्वप्पभवा य गुणा न' त्ति, द्रव्यात् प्रभवो येषां ते द्रव्यप्रभवा गुणा न भवन्ति । चशब्दोऽप्यर्थः । तस्य चैव सम्बन्धः— नापि गुणेभ्यः प्रभवो येषां तानि गुणप्रभवानि द्रव्याणि भवन्ति, नकारस्योभयत्रापि संबन्धात् । ततश्च न कारणत्वम्, नापि कार्यत्व द्रव्याणाम्, ततस्तेषामभावः, सतः कार्य-कारणरूपत्वादिति । अथवा, अन्यथा व्याख्यायते— द्रव्यप्रभवाश्च गुणा न भवन्ति, गुणप्रभवानि तु द्रव्याणि भवन्ति, पूर्वापरीभावेन प्रतीत्यसमुत्पादसमुत्पन्नगुणसमुदाये द्रव्योपचारप्रवृत्तेः । तस्माद् गुण एव नामापिकम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २६४८ ॥ अत्र भाष्यम्—

उप्पाय-विगमपरिणामओ गुणा पत्तनीलयाइ व्व। संति न उ दव्वमिट्ठं तव्विरहाओ खपुप्फं व।२६४९

ते जप्पभवा जं वा तप्पभवं होज्ज होज्ज तो दव्वं। न य तं ते चेय जओ परोप्परपच्चयप्पभवा॥२६५०॥

(उत्पाद विगमपरिणामतो गुणा पत्रनीलतादिरिव । सन्ति न तु द्रव्यमिष्टं तद्विरहात् खपुष्पमिव ॥ २६४९ ॥)

(ते यत्प्रभवा यद् वा तत्प्रभवं भवेद् भवेत् ततो द्रव्यम् । न च तत् त एव मता परस्परप्रत्ययप्रभवा ॥ २६५० ॥)

व्याख्या—गुणा एव सन्ति, उत्पाद-विगमपरिणामतः— उत्पाद व्ययपरिणामवत्त्वात्, पत्रनीलतादिवदिति । अनभिमतप्रतिषेधमाह— 'न उ' इत्यादि, 'सन्ति' इति बहुवचनान्तपदस्य वचनान्तमिहापि सम्बध्यते, न तु 'द्रव्यमस्ति' इत्यभीष्ट पर्यायार्थिकनयस्य, तद्विरहात्— उत्पाद-व्ययपरिणामाभावात्, खपुष्पवदिति । यदि हि यस्मात् प्रभवो येषां ते यत्प्रभवास्ते प्रसिद्धा नीलतादयो गुणाः, 'जं वा तप्पभव' ति यद्वा तत्प्रभवं तेभ्यो गुणेभ्यः प्रभवो यस्य तत् तत्प्रभवं गुणेभ्यो व्यतिरिक्त किमपि वस्तु 'होज्ज' त्ति भवेदित्यर्थः, 'होज्ज तो दव्व' त्ति ततस्तदेव

न्नु पारमार्थिकं द्रव्यं भवेदिति; 'न य तमि'त्यादि न च तद् गुणानां कारणभूतं कार्यभूतं वा गुणेभ्यो व्यतिरिक्तं किमपि वस्त्वस्ति, यतस्त एव नील-रक्तादयो गुणाः पूर्वापरीभावतः मालत्वेन प्रवृत्ता दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं किमपि द्रव्यमीक्ष्यते। कथम्भूता गुणाः ? इत्याह— 'परोप्परे'त्यादि' परस्परमन्योन्यं प्रत्ययः प्रत्ययभावः प्रत्ययत्वमित्यर्थः, तस्मात् प्रभवो जन्म येषां ते परस्परप्रत्ययप्रभवाः प्रतीत्यसमुत्पादेनो-त्पन्ना इत्यर्थः। तस्मात् न गुणेभ्योऽतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति ॥ २६४९-२६५० ॥

अथ कश्चिदाचार्यदेशीयः स्वात्मन्येव व्याख्यानेतृत्वमवगच्छन्नाह—

द्रव्य-पर्यायात्य-न्तभेदपक्षः

आहावक्खाणमियं इच्छइ दव्वमिह पज्जवनओ वि। किंतच्चंतविभिन्ने मन्नइ सो दव्व-पज्जाए॥२६५१॥

उप्पायाइसहावा पज्जाया जं च सासयं दव्वं। ते तप्पभवा, न य तं तप्पभवं, तेण ते भिन्ना॥ २६५२॥

जीवस्स य सामइयं पज्जाओ तेण तं तओ भिन्नं। इच्छइ पज्जायनओ वक्खाणमिणं जहत्थं ति॥२६५३॥

(आहाव्याख्यानमिदमिच्छति द्रव्यमिह पर्ययनयोऽपि। किन्त्वत्यन्तविभिन्नौ मन्यते स द्रव्य पर्यायौ ॥ २६५१ ॥)
(उत्पादादिस्वभावाः पर्याया यच्च शाश्वतं द्रव्यम्। ते तत्प्रभवा न च तत् तत्प्रभवं तेन ते भिन्नाः ॥ २६५२ ॥)
(जीवस्य च सामायिकं पर्यायस्तेन तत् ततो भिन्नम्। इच्छति पर्यायनयो व्याख्यानमिदं यथार्थमिति ॥ २६५३ ॥)

व्याख्या—व्याख्यानिशाभागः कश्चिदाह— ननु पर्यायार्थिकनयमतेन यदिदं सर्वथा द्रव्याभावव्याख्यानं भवद्भिः कृतम्; तदयुक्तमेव, यत इह पर्यायनयोऽपि द्रव्यमिच्छत्येव, किन्तु परस्परमत्यन्तभिन्नावेव द्रव्य पर्यायावसौ मन्यते न पुनः कथञ्चिदेव, इत्येतावता सिद्धान्तादस्य भेद इति। कुतः पुनः परस्परं द्रव्य-पर्याययोरत्यन्तभेदः ? इत्यत्र युक्तिमाह–'उप्पाये'त्यादि, यस्मादुत्पाद-व्ययपरिणामस्वभावाः पर्यायाः, शाश्वतं नित्यं पुनर्द्रव्यम्। अपरं च, ते गुणास्तत्प्रभवाः द्रव्याल्लब्धात्मलाभाः, न पुनस्तद् द्रव्यं तत्प्रभवं गुणेभ्यो लब्धात्मस्वरूपम्; तेन तस्मात्कारणेन परस्परं भिन्नस्वभावत्वाद् भिन्नास्ते द्रव्य-पर्याया अन्योन्यव्यतिरेकिण इति। यस्माच्च जीवस्य शाश्वतस्य तद् व्यतिरिक्तं सामायिकं पर्यायो धर्मत्वेन तस्मात् तत् सामायिकं ततो जीवादत्यन्तं भिन्नमिच्छति पर्यायनयः। अतो मदीयं व्याख्यानमिदं यथार्थं परमार्थमिति ॥ २६५१-२६५२-२६५३ ॥ अथ सूरिरेतद् व्याख्यानमपाकुर्वन्नाह—

पर्यायार्थिक-नयाभिप्रायः

पज्जायनउ च्चिय संमन्नइ दो वि दव्वपज्जाए। दव्वट्ठिओ किमत्थं जइ व मई दो वि जमभिन्ने॥२६५४॥

इच्छइ सो तेणोभयमुभयग्गाहे वि सइ पिहब्भूयं। मिच्छत्तमिहेगंतादेगत्तन्नत्तगाहाओ॥ २६५५॥

(यदि पर्यायनय एव संमन्यते द्वावपि द्रव्य-पर्यायौ। द्रव्यार्थिकः किमर्थं यद्वा मतिर्द्वावपि यदभिन्नौ ॥ २६५४ ॥)
(इच्छति स तेनोभयमुभयग्राहेऽपि सति पृथग्भूतम्। मिथ्यात्वमिहैकान्तादेकत्वान्यत्वग्राहात् ॥ २६५५ ॥)

व्याख्या– यदि भोः ! पर्यायनय एव द्रव्य-पर्यायौ द्वावपि समन्यतेऽभ्युपगच्छति, तर्हि द्रव्यार्थिकः किमर्थं 'द्रव्यपरिकल्पना त्वयेप्यते' इति शेषः, पर्यायनयाभ्युपगमेनापि द्रव्यस्य सिद्धत्वादिति ? । यदि वा, एवंभूता मतिः स्यात् परस्य । कथंभूता ? इत्याह— द्वावपि द्रव्य पर्यायौ यद् यस्मादभिन्नौ परस्परमेकत्वमापन्नाविच्छति स द्रव्यार्थिकनय इति सम्बन्धः, तेन तस्मादिदमुभय द्रव्य-पर्यायार्थिकनयद्वयमुभयग्रहेऽपि सति प्रत्येक द्रव्य-पर्यायाभ्युपगमेऽपि मतीत्यर्थः । किम् ? इत्याह– 'पिहब्भूय' त्ति, पृथग्भूत भिन्न– द्रव्यार्थिकात् पर्यायार्थिकः, तस्मान्न द्रव्यार्थिको भेदवान्, न पुनरनयोरेकतेति, एकस्य द्रव्य-पर्याययोरत्यन्तमभेदाभ्युपगमात्, अन्यस्य त्वत्यन्त तयोर्भेदाभ्युपगमादिति । नापि प्रत्येक द्रव्य-पर्यायाभ्युपगमेऽप्येतयोः समग्ररूपता, किन्तु मिथ्यात्वम् । द्वयोरपि मिथ्यादृष्टिरूपता कस्मात् ? । उच्यते– इहैकान्तादेकान्तेनैकत्वग्रहादन्यत्वग्रहाच्चेति । इदमत्र हृदयम्– द्रव्यार्थिको द्रव्य-पर्यायौ परस्परमभिन्नाविच्छति, द्रव्यादव्यतिरिक्तमेव पर्यायमिच्छति, अत एतस्य विशेषस्य प्राप्तेः पर्यायार्थिकाद् द्रव्यार्थिको भिन्नः परिकल्पितः । पर्यायार्थिकस्तु द्रव्य-पर्यायौ परस्परं भिन्नावेव मन्यते, अतोऽसौ द्रव्यार्थिकाद् भिन्न इष्यते । मिथ्यादृष्टी च प्रत्येकमेतौ, द्रव्यार्थिको द्रव्य-पर्याययोरेकत्वग्रहात्, पर्यायार्थिकस्तु तयोरन्यत्वग्रहादिति ॥ २६५४-२६५५ ॥ एवंभूता यदि परस्य मतिस्तदा प्रतिविधीयते । कथम् ? इत्याह—

एगत्ते नणु दव्वं गुणो त्ति पज्जायवयणमित्तमियं । तम्हा तं दव्वं वा गुणो व दव्वट्ठियग्गाहो ॥२६५६॥
जइ भिन्नोभयगाही पज्जायनओ तदेगपक्खम्मि । अविरुद्धं चेव तयं किमओ दव्वट्ठियनएण ? ॥२६५७॥

(एकत्वे ननु द्रव्यं गुण इति पर्यायवचनमात्रमिदम् । तस्मात् तद् द्रव्यं वा गुणो वा द्रव्यास्तिकग्रहः ॥ २६५६ ॥)
(यदि भिन्नोभयग्राही पर्यायनयस्तदेकपक्षे । अविरुद्धमेव तत् किमतो द्रव्यार्थिकनयेन ? ॥ २६५७ ॥)

व्याख्या– ननु द्रव्य पर्याययोरेकत्वे त्वदभिप्रायतो द्रव्यार्थिकेनेष्यमाणे 'द्रव्य' 'गुण' इति ध्वनिद्वयमिदमेकार्थवाचकत्वादिन्द्रपुरन्दरादिध्वनिवत् पर्यायवचनमात्रमेव स्यात् । तस्मात् तत् सामायिकं द्रव्यं वा गुणो वेति द्रव्यार्थिकनयग्राह(प्र० ग्रहः) स्यात्, न पुनस्तद् द्रव्यमेवेति तद्ग्राह.(प्र० ग्रहो) भवेत्; न चैवमिष्यते, द्रव्यार्थिकनयमतेन द्रव्यरूपस्यैव तस्य प्रसिद्धेरिति । तथा, यदि परस्परमत्यन्तभिन्नस्य द्रव्य-पर्यायोभयस्य ग्राहकः पर्यायनयस्त्वयेष्यते, तदा हन्त ! एकस्मिन् द्रव्यपक्षे तत् सामायिकमविरुद्धमेव 'द्रव्यत्वेन' इति शेषः, 'द्रव्य सामायिकम्' इति द्रव्यपक्षे पर्यायनयमतेनाप्यविरोधतः सिद्धमेवेत्यर्थः, अत कि द्रव्यार्थिकनयेनोपन्यस्तेन ? इति ॥ २६५६-२६५७ ॥

तस्माद् यथाविहितमेव व्याख्यान श्रेय इति दर्शयन्नाह—

तम्हा किं सामइयं हवेज्ज दव्वं गुणो त्ति चिंतेयं । दव्वट्ठियस्स दव्वं गुणो य तं पज्जवनयस्स ॥ २६५८ ॥

(तस्मात् किं सामायिकं भवेद् द्रव्यं गुण इति चिन्त्येयम् । द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यं गुणश्च तत् पर्यायनयस्य ॥ २६५८ ॥)

॥१३५॥ विशेषा० भागः-२

द्रव्यार्थिकस्य द्र० प० एकान्ताभिन्नौ, पर्यायार्थिकस्य तु तौ भिन्नौ एवेति पूर्वपक्षः

तत्खण्डनम्- द्रव्यार्थिक मते न गुणो वेति व्यपदेशः किन्तु जीवद्रव्य सामायिकम्

इहरा जीवाणन्नं दव्वनयस्सेयरस्स भिन्नं ति । उभयनओभयगाहे घडेज्ज नेक्केक्कगाहम्मि ॥ २६५९ ॥

(इतरथा जीवानन्यद् द्रव्यनयस्येतरस्य भिन्नमिति । उभयनयोभयग्रहे घटेत नैकैकग्रहे ॥ २६५९ ॥)

व्याख्या– तस्मात् किं द्रव्यं गुणो वा सामायिकम् ? इतीयं चिन्ताऽत्र प्रस्तुता । अस्यां तु चिन्तायामुच्यते– द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायेण द्रव्यम्, पर्यायार्थिकनयस्य मतेन गुणश्च तत् सामायिकमिति । इतरथाऽन्यथा पुनर्द्रव्यार्थिकस्य जीवादनन्यत् सामायिकम्, इतरस्य तु पर्यायार्थिकस्य जीवाद् भिन्नं तत्, इत्येवमेकैकस्य नयस्य ग्रहेऽभ्युपगमे सति 'जइ पज्जायनउ च्चिय' इत्यादि (गा०–२६५४) पूर्वोक्तयुक्तिभ्यो न 'घटते' इति शेषः । कथं पुनस्तर्हि घटते ? इत्याह– 'उभयनओभयगाहे घडेज्ज त्ति' उभयनयस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकलक्षणस्य नयद्वयस्य मिलितस्य द्रव्य गुणरूपसामायिकलक्षणस्योभयस्य ग्रहे सर्वं घटेत । इदमुक्तं भवति– यदि द्रव्यनयो द्रव्यरूप, पर्यायनयस्तु पर्यायरूपं सामायिकमिच्छति, तदित्थमुभयोरपि नययो. समुदितयोर्यथोक्तोभयग्रहे सर्वं सुस्थं भवति, न पुनरेकैकस्य नयस्योभयग्रहे सतीति । ॥ २६५८ २६५९ ॥ यत्र यदुक्तम्– 'गो नेव पज्जवट्ठियनयस्स जीवस्स एस गुणो' इति (गा०२६४३) एतदवष्टम्भेन पुनरपि परः प्राह–

ननु भणियं पज्जायट्ठियस्स जीवस्स एस हि गुणो त्ति । छट्ठीए तओ दव्वं सो तं च गुणो तओ भिन्नो ।२६६०

(ननु भणितं पर्यायार्थिकस्य जीवस्यैव हि गुण इति । षष्ठ्या ततो द्रव्यं स तच्च गुणो ततो भिन्नः ॥ २६६० ॥)

ननु 'गो नेव पज्जव-' इत्यादौ निर्युक्तिगाथोत्तरार्धे भणितं प्रतिपादितं निर्युक्तिकृता पर्यायार्थिकनयमतेन जीवस्यैव सामायिकलक्षणो गुण इति । किमस्मादित्युक्तम्, 'तत' तस्माज्जीवस्यैव गुण इति षष्ठ्या षष्ठीनिर्देशादवसीयते– 'दव्व सो त्ति' स जीवो द्रव्य, तच्च सामायिकम्, 'गुणो तओ भिन्नो त्ति' स च सामायिकगुणस्ततो जीवद्रव्याद् भिन्न., षष्ठीनिर्देशान्यथानुपपत्तेः । तस्मात् पर्यायनयमतेन भिन्नद्रव्य-पर्यायोभयग्राहात् मदीयमेव व्याख्यानं श्रेय इति परस्याकूतमिति ॥२६६० ॥ अत्रोत्तरमाह–

उप्पाय-भंगुराणं पइक्खणं जो गुणाण संताणो । दव्वोवयारमेत्तं जइ कीरइ तम्मि तन्नाम ॥२६६१॥

तब्भेयकप्पणाओ तं तस्स गुणो त्ति होउ सामइयं । पत्तस्स नीलया जह तस्संताणो द्वियत्थमिया ॥२६६२॥

(उत्पाद भङ्गुराणां प्रतिक्षणं यो गुणानां संतानः । द्रव्योपचारमात्रं यदि क्रियते तस्मिन्तन्नाम ॥ २६६१ ॥)

(तद्भेदकल्पनातस्तत् तस्य गुण इति भवतु सामायिकम् । पत्रस्य नीलता यथा तत्सन्तानोऽस्थितार्थमिता ॥ २६६२ ॥)

व्याख्या– इह पर पृच्छाम – ननु पर्यायार्थिकनयमतेन द्रव्य पारमार्थिकं त्वयेष्यते, कल्पनाशिल्पिनिर्मितं वा ? । प्रथमः पक्षः, स न युक्तः, 'जइ पज्जायनउ च्चिय' (गा०-२६५४) इत्यादिना प्रतिविहितत्वात् । अथ द्वितीयः पक्षः, तत्रोच्यते– गुणानां यः सन्तानो गुणाना सामायिकाद्यनन्तरूपाणि. । किंविशिष्टानाम् ? । प्रतिक्षणमुत्पादभङ्गुराणाम् । तस्मिन् यदि समानभिधानहेतुत्वेन निरूपनेन

द्रव्योपचारमात्र क्रियते पष्टीयादिना भवता, तदा 'तन्नाम' त्ति, 'नाम' इत्यभ्युपगमे, मन्यामहे तदित्यर्थः । न हि कल्पितद्रव्यसद्भावा-पादनेऽस्माकं किञ्चित् क्षूयत इति । ततश्च 'तब्भेयकप्पणाउ' त्ति, तेन कल्पितद्रव्येण मह भेदस्तद्भेदस्तस्य कल्पनं तद्भेदकल्पनं तस्मात् सकाशात् तत् सामायिकं तस्य कल्पितजीवद्रव्यस्य गुणो भवतु, को निवारयिता ? । कस्य यथा को गुणः ? इत्याह– 'पत्तस्से'त्यादि यथा गुणसमुदयव्यतिरिक्तस्य कल्पितस्य पत्रद्रव्यस्य नीलतादिगुणः । कथभूता नीलता ? इत्याह– 'तस्सताणे'त्यादि तस्मिन्नेव पत्र-सतान उदिता समुत्पन्ना, अस्तमिता च विनष्टेति । इदमुक्त भवति– यथा कल्पितस्य पत्रादेर्द्रव्यस्य नीलतादयो गुणा भिन्ना व्यपदिश्यन्ते तथा यद्यत्रापि परिकल्पितस्य जीवद्रव्यस्य सामायिक गुण उच्यते तदा सिद्धसाध्यतैवेति । न च वक्तव्यम्–वास्तव एव सम्बन्धिवस्तुद्वये पष्ठी दृश्यते, यथा 'देवदत्तस्य गावः' इत्यादि, एवमत्रापि वास्तवयोरेव द्रव्य-गुणयोः सम्बन्धे पष्ठी युज्यते न तु द्रव्यस्य कल्पनायामिति; 'राहोः शिरः' 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्' इत्यादिभिर्व्यभिचारादिति ॥ २६६१-२६६२ ॥

आह–ननु गुण-सतानयोरभेद एव तद्भेदनिबन्धनधर्मभेदाभावाद् घटते, तत्स्वरूपवत्, तत् कथ कल्पितस्यापि गुणव्यतिरेकिणो द्रव्यस्य सद्भावः ? । तदयुक्तम्, 'धर्मभेदाभावात्' इत्येतस्य हेतोरसिद्धत्वात् । कथम् ? इत्याह—

उप्पाय-भंगुरा जं गुणा य न य सो त्ति ते य तप्पभवा । न य सो तप्पभवो त्ति य जुज्जइ तं तदुवयाराओ ॥

(उत्पाद भङ्गुरा यद् गुणाश्च न च स इति ते च तत्प्रभवा । न च स तत्प्रभव इति च युज्यते तत् तदुपचारात ॥ २६६३ ॥)

गुण–सतानयोः धर्मभेदः गुणस्य संतानजन्यत्वादेव

यद् यस्मादुत्पादभङ्गुरा गुणा उत्पद्यन्ते व्ययन्ते चेत्यर्थः । 'न य सो' त्ति, न पुनरसौ सतान उत्पादभङ्गुरः, तस्य प्रवाहनित्यतया स्थितत्वात्, इत्येको गुण-सतानयोर्धर्मभेदः । तथा, 'ते य तप्पभवे'त्यादि, ते सामायिकादयो नीलतादयो वा गुणास्तत्रैव संताने समुत्पन्नत्वात् तत्प्रभवास्तस्मात् सतानाल्लब्धात्मजन्मानः, न पुनरसौ सतानस्तत्प्रभवो गुणेभ्यो लब्धात्मलाभः, तस्य गुणसादृश्यनिबन्धनत्वात् । तदेव कारणमेव संतानो न कार्यम्, कार्यमेव च गुणा न कारणम्, इत्येवमपि गुण-संतानयोर्धर्मभेदाद् युज्यते घटते तत्– जीवादिद्रव्यम् । कुतः ? । तत्र गुणसंताने समानबुद्ध्यभिधाननिबन्धनत्वेनोपचारः कल्पना तदुपचारस्तस्मादिति । तदेव पर्यायार्थिनयमत समर्थ्य पूर्वं 'तम्हा किं सामइय होज' (गा०–२६५८)इत्यादिनोपसहारः कृतः ॥ २६६३ ॥ अथ प्रकारान्तरेण त कुर्वन्नाह—

अहवोदासीणमयं दव्वनयं पइ न जीवओ भिन्नं । भिन्नमियरं पइ जओ नत्थि तदत्थंतरं जीवो ॥२६६४॥

(अथवोदासीनमतं द्रव्यनयं प्रति न जीवतो भिन्नम् । भिन्नमितर प्रति यतो नास्ति तदर्थान्तर जीव ॥ २६६४ ॥)

इदमत्र हृदयम्– तस्मात् 'किं सामायिक द्रव्य गुणो वा भवेत् ?' इत्यस्या चिन्तायामुक्तम्– 'दव्वट्ठियस्स दव्व गुणो य त पज्जवनयस्स' (गा०–२६५८) । त्यया नाम्या द्रव्य-गुणचिन्तायामिदमुक्तम्, किन्तु 'किं सामायिकम् ?' इति द्वारे प्रस्तुते उदासीनमतमिदम्–

द्रव्य-पर्यायान्तिरयोरेकतमतेऽनभिनिविष्टेन उदासीनवृत्तिनाऽऽचार्येण शिष्यान् प्रत्यभिहित युक्तिभिश्च समर्थितमिदमित्यर्थः । किम् ? इत्याह- 'दव्वनयमिच्चादि' द्रव्यनय प्रति द्रव्यनयाभिप्रायेणेत्यर्थः, जीवात् सामायिक न भिन्नम्, किन्तु जीव एव सामायिकम्, तदभिप्रायेण वक्ष्यमाणयुक्त्या जीवाद्रव्यस्यैव सत्त्वात्, गुणानां तु तद्व्यतिरेकिणां परमार्थतोऽसत्त्वादिति । इतर तु पर्यायार्थिकनय प्रति पर्यायार्थिकनयाभिप्रायेण भिन्न जीवद्रव्यात् सामायिकम्, यतो यस्मात् पूर्वोक्तयुक्तिभिर्नास्ति तेभ्यः सामायिकादिगुणेभ्योऽर्थान्तर भिन्नो जीवः, तन्मतेन जीवद्रव्यस्य कल्पनामात्रेणैव सत्त्वादिति । तत्र 'पज्जायनयमयमिण' इत्यादिना ग्रन्थेन (गा०—२६४६) विस्तरतः पर्यायार्थिकनयमतमुपदर्शितम् ॥ २६६४ ॥ अथ द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्राय सविस्तरं दिदर्शयिषुराह— ॥१३८॥ विशेषा० भागः-२ द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायः

बीयस्स दव्वमेत्तं नत्थि तदत्थंतरं गुणो नाम । सामन्नावत्थाणाभावाओ खरविसाणं व ॥ २६६५॥

आविब्भाव-तिरोभावमेत्तपरिणामि दव्वमेवेयं । निच्चं बहुरूवं पि य नडो व्व वेसंतरावन्नो ॥२६६६॥

(द्वितीयस्य द्रव्यमात्रं नास्ति तदर्थान्तरं गुणो नाम । सामान्यावस्थानाभावात् खरविषाणमिव ॥ २६६५ ॥)

(आविर्भाव तिरोभावमात्रपरिणामि द्रव्यमेवेदम् । नित्यं बहुरूपमपि च नट इव वेषान्तरापन्नः ॥ २६६६ ॥)

व्याख्या– प्रथमनिर्दिष्टपर्यायार्थिकनयापेक्षया द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्य मते सुवर्ण-रजतादिक द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु रक्तत्व पीतत्वादिकस्तदर्थान्तरभूतो नास्ति, तस्य सामान्यरूपतयाऽवस्थानाभावात्, खरविषाणवदिति । एतदेवाह– आविर्भावश्च कुण्डलादिरूपेण, तिरोभावश्च मुद्रिकादिभावेन, आविर्भाव तिरोभावौ, तावेव तन्मात्रम्, तेन परिणन्तु परिणतिं शील यस्य तदाविर्भाव तिरोभावमात्रपरिणामि सुवर्णादिक द्रव्यमेवेदमस्ति, न तु तदतिरिक्ता गुणाः । कथंभूत द्रव्यम् ? । नित्यमविचलितस्वभावम् बहुरूप च कङ्कणा-ऽङ्गद कुण्डल मुद्रिकादिबहुपरिणामम्, राम-रावण सीता-ऽर्जुनादिसम्बन्धीनि वेषान्तराण्यापन्नः प्राप्तो नट इवेति । यथा हि बहून वेषान् कुर्वन्नपि नटो नित्यं देवदत्तादिस्वभाव न जहाति, सर्वास्वप्यवस्थासु तत्स्वरूपत्वात्; एव सुवर्णादिक द्रव्यमपि कङ्कणादिबहुरूपाण्यापन्नमपि सुवर्णादिरूपता न परित्यजतीति न तद्व्यतिरेकिणः केचनापि गुणाः ॥ इत्यवयवगाथार्थ ॥ २६६५-२६६६ ॥

अस्यैव द्रव्यार्थिकनयमतस्य समर्थनार्थं निर्युक्तिकारोऽप्याह— प्रयोग-विस्रसाभ्यां द्रव्यस्य परिणमनं

जं जं जे जे भावे परिणमइ पओग-वीससा दव्वं । तं तह जाणाइ जिणो अपज्जवे जाणणा नत्थि ॥२६६७

(यद् यद् यान् यान् भावान् परिणमति प्रयोग विस्रसाद्रव्यम् । तत् तथा जानाति जिनोऽपर्यये ज्ञानं नास्ति ॥ २६६७ ॥)

प्रयोगः पुरुषव्यापारः, विस्रसा स्वभावस्ताभ्यां निष्पन्नं द्रव्य प्रयोग विस्रसाद्रव्यमुच्यते । तत्र प्रयोगनिष्पन्नं घट पटादि, विस्रसानिष्पन्नं त्वभ्रेन्द्रधनुरादि । तत् यद् यद् प्रयोग विस्रसाद्रव्य कर्तृ यान् यान् कृष्ण नील पीत-शुक्लादीन् भावान् पर्यायान् परिणमति

प्रतिपद्यते, 'त तह त्ति' वीप्साप्रधानत्वाद् निर्देशस्य तत् तत् तथा तेन तेन रूपेण परिणमद् द्रव्यमेव जानाति, जिनः केवली, न पुनस्तदतिरिक्तान् पर्याया निति भाव., तेषामुत्प्रेक्षामात्रेणैव सत्त्वात् । न ह्युत्कण निष्कण-कुण्डलितावस्थायामपि सर्पादिद्रव्यस्य स्वस्वरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायाः मलक्ष्यते, सर्वावस्थास्वविचलितस्वरूपस्य सर्पादिद्रव्यस्यैव सलक्षणादिति । यदि पर्याया न विद्यन्ते, तर्हि कथमुच्यते 'जे जे भावे परिणमइ' ? इत्याशङ्क्याह– 'अपज्जवे जाणणा नत्थि त्ति' अपर्याये पर्यायरहिते वस्तुनि केवल्यादीना परिज्ञा नास्तीति मन्यामहे, केवलमुत्प्रेक्षा मात्रेणैव ते पर्याया' सन्ति, न पुनर्द्रव्यव्यतिरेकिण' केचनापि वास्तवास्ते विद्यन्ते । अतो द्रव्यमेव परमार्थसत् ॥ इति नियुक्तिगाथार्थ. ॥ ॥२६६७ ॥ अथ भाष्येणैता व्याचष्टे—

जं जाहे जं भावं परिणमइ तयं तया तओऽणन्नं । परिणइमेत्तविसिट्ठं दव्वं चिय जाणइ जिणिंदो ।२६६८

(यद् यदा यं भाव परिणमते तत् तदा ततोऽनन्यत् । परिणतिमात्रविशिष्ट द्रव्यमेव जानाति जिनेन्द्र ॥ २६६८ ॥)

इह यद् घट-स्थ-धनुरादि द्रव्य यदा यस्मिन् काले य रक्त-श्वेतादिभाव पर्याय परिणमति प्राप्नोति तत् तदा ततः पर्यायादनन्यदभिन्न सद् द्रव्यमेव, परिणतिमात्रविशिष्टमविचलितस्वरूप जानाति जिनेन्द्र केवलीति ॥ २६६८ ॥ ननु यदि पर्याया वस्तुसन्तो न भवन्ति, तर्हि कथमविशिष्टेऽपि सुवर्णादिद्रव्ये कुण्डला ऽङ्गुलीयक नूपुरादयो व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते ? । न चैते निर्निबन्धना एव, अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—

न सुवण्णादन्नं कुंडलाइ तं चेय तं तमागारं । पत्तं तव्ववएसं लभइ सरूवादभिन्नं ति॥२६६९॥

(न सुवर्णादन्यत् कुण्डलादि तदेव त तमाकारम् । प्राप्त तद्व्यपदेश लभते स्वरूपादभिन्न मिति ॥ २६६९ ॥)

न सुवर्णादन्यो व्यतिरिक्त. कुण्डलादिर्योऽस्ति, येन सुवर्णादिद्रव्यव्यतिरेकिण. कुण्डलादिपर्याया भवेयुः, किन्तु तदेव सुवर्णादि द्रव्य त त कुण्डल-कङ्कणाद्याकार प्राप्त सत् तस्य तस्य कुण्डलाद्याकारस्य व्यपदेश लभते । कथभूतम् ? । पूर्वावस्थास्वरूपादुत्तरावस्थायामभिन्नमप्यविचलितस्वभावमपीति । ततश्च नैते सुवर्णादिद्रव्ये कुण्डल-कङ्कणादयो व्यपदेशा निर्निबन्धनाः, तत्तद्विशिष्टाकारनिबन्धनत्वात् । न च तदाकारस्य द्रव्याद् भिन्नत्वम्, द्रव्यस्य निराकारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनन्यत्व गुणानामिति ॥ २६६९ ॥ अथान्यत्वमिष्यते, तत्राह—

जइ वा दव्वादन्ने गुणादओ नूण सप्पएसत्तं । होज्ज व रूवाईणं विभिन्नदेसोवलंभो वि ॥२६७०॥

(यदि वा द्रव्यादन्ये गुणादयो नूनं सप्रदेशत्वम् । भवेद् वा रूपादीना विभिन्नदेशोपलम्भोऽपि ॥ २६७० ॥)

यदि पुनर्भवताद् रूपादयो गुणाः, आदिशब्दाद् नव-पुराणादय. पर्याया अन्ये व्यतिरेकिण इष्यन्ते. तदा नून निश्चित गुणादीना सप्रदेशत्वमेट्य भवता । इदमुक्त भवति– द्रव्यप्रदेशा गुणादय इति स्टम्, यदा च ते द्रव्याद् भिन्ना इष्यन्ते, तदाऽनन्यशरणाः सन्तः स्वप्रदेशा एव पृथग् अवश्य भवेयु' । न चैतद् दृष्टम्, इष्ट वा, गुणादीना सदैव पारतन्त्र्येण परप्रदेशवर्तित्वस्यैव रूढत्वात् । न हि वस्तु

||१३९||
निशेषा०
भागः-२

पर्यायव्यपदेशोऽपि द्रव्ये एव

सप्रदेशत्वं द्रव्यभिन्नदेशवृत्तित्व च न पर्यायि

द्रव्य-पर्यायास्तिकयोरेकतरमतेऽनभिनिविष्टेन उदासीनवृत्तिनाऽऽचार्येण शिष्यान् प्रत्यभिहित युक्तिभिश्च समर्थितमिदमित्यर्थः । किम् ? इत्याह– 'दव्वनयमित्यादि' द्रव्यनयं प्रति द्रव्यनयाभिप्रायेणेत्यर्थः, जीवात् सामायिकं न भिन्नम्, किन्तु जीव एव सामायिकम्, तदभिप्रायेण वक्ष्यमाणयुक्त्या जीवादेर्द्रव्यस्यैव सत्त्वात्, गुणानां तु तद्व्यतिरेकिणां परमार्थतोऽसत्त्वादिति । इतरं तु पर्यायार्थिकनयं प्रति पर्यायार्थिकनयाभिप्रायेण भिन्नं जीवद्रव्यात् सामायिकम्, यतो यस्मात् पूर्वोक्तयुक्तिभिर्नास्ति तेभ्यः सामायिकादिगुणेभ्योऽर्थान्तरं भिन्नो जीवः, तन्मतेन जीवादेर्द्रव्यस्य कल्पनामात्रेणैव सत्त्वादिति । तत्र 'पज्जायनयमयमिणं' इत्यादिना ग्रन्थेन (गा०–२६४६) विस्तरतः पर्यायार्थिकनयमतमुपदर्शितम् ॥ २६६४ ॥ अथ द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायं सविस्तरं दिदर्शयिषुराह—

द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायः

बीयस्स दव्वमेत्तं नत्थि तदत्थंतरं गुणो नाम । सामन्नावत्थाणाभावाओ खरविसाणं व ॥ २६६५॥
आविब्भाव-तिरोभावमेत्तपरिणामि दव्वमेवेयं । निच्चं बहुरूवं पि य नडो व्व वेसंतरावन्नो ॥२६६६॥

(द्वितीयस्य द्रव्यमात्रं नास्ति तदर्थान्तरं गुणो नाम । सामान्यावस्थानाभावात् खरविषाणमिव ॥ २६६५ ॥)
(आविर्भाव तिरोभावमात्रपरिणामि द्रव्यमेवेदम् । नित्यं बहुरूपमपि च नट इव वेषान्तरापन्नः ॥ २६६६ ॥)

व्याख्या– प्रथमनिर्दिष्टपर्यायार्थिकनयापेक्षया द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्य मते सुवर्ण-रजतादिकं द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु रक्तत्वादिकस्तदर्थान्तरभूतो नास्ति, तस्य सामान्यरूपतयाऽवस्थानाभावात्, खरविषाणवदिति । एतदेवाह– आविर्भावश्च कुण्डलादिरूपेण, तिरोभावश्च मुद्रिकादिभावेन, आविर्भाव-तिरोभावौ, तावेव तन्मात्रम्, तेन परिणन्तुं परिवर्तितुं शीलं यस्य तदाविर्भाव तिरोभावमात्रपरिणामि सुवर्णादिकं द्रव्यमेवेदमस्ति, न तु तद्व्यतिरिक्ता गुणाः । कथंभूतं द्रव्यम् ? । नित्यमविचलितस्वभावम्, बहुरूपं च कङ्कणा-ऽङ्गद कुण्डल मुद्रिकादिबहुपरिणामम्, राम-रावण भीमा-ऽर्जुनादिसम्बन्धीनि वेषान्तराण्यापन्नः प्राप्तो नट इवेति । यथा हि बहून् वेषान् कुर्वन्नपि नटो निजं देवदत्तादिस्वभावं न जहाति, सर्वावस्थास्वपि तस्यैकस्वरूपत्वात्, एवं सुवर्णादिकं द्रव्यमपि कङ्कणादिबहुरूपाण्यापन्नमपि सुवर्णादिरूपतां न परित्यजतीति न तद्व्यतिरेकिणः केचनापि गुणाः ॥ इत्यष्टादशगाथार्थः ॥ २६६५-२६६६ ॥

तस्यैव द्रव्यार्थिकनयमतस्य समर्थनार्थं निर्युक्तिकारोऽप्याह—

प्रयोग-विस्रसाभ्यां द्रव्यमेव परिणमति

जं जं जे जे भावे परिणमइ पओग-वीससा दव्वं । तं तह जाणाइ जिणो अपज्जवे जाणणा नत्थि ॥२६६७॥

(यद् यद् यान् यान् भावान् परिणमते प्रयोग विस्रसाद्रव्यम् । तत् तथा जानाति जिनोऽपर्यवे ज्ञानका नास्ति ॥ २६६७ ॥)

प्रयोगश्चेतनावतो व्यापारः, विस्रसा स्वभावस्ताभ्यां निष्पन्नं द्रव्यं प्रयोग-विस्रसाद्रव्यमुच्यते । तत्र प्रयोगनिष्पन्नं घट-पटादि, विस्रसानिष्पन्नं त्वभ्रेन्द्रधनुरादि । तत्र यद् यद् प्रयोग विस्रसाद्रव्यं कर्तृ यान् यान् कृष्ण रक्त पीत शुक्लत्वादीन् भावान् पर्यायान् परिणमति

प्रतिपद्यते, 'त तह त्ति' वीप्सायाः प्रधानत्वाद् निर्देशस्य तत् तत् तथा तेन तेन रूपेण परिणमद् द्रव्यमेव जानाति, जिनः केवली, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तान् पर्यायानिति भावः, तेषामुत्प्रेक्षामात्रेणैव सत्त्वात् । न ह्युत्कण निष्कण-कुण्डलिताद्यवस्थायामपि सर्पादिद्रव्यस्य स्वस्वरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायाः सलक्ष्यते, सर्वावस्थास्वविचलितस्वरूपस्य सर्पादिद्रव्यस्यैव सलक्षणादिति । यदि पर्याया न विद्यन्ते, तर्हि कथमुच्यते 'जे जे भावे परिणमइ' ? इत्याशङ्क्याह– 'अपज्जवे जाणणा नत्थि त्ति' अपर्याये पर्यायरहिते वस्तुनि केवल्यादीनां परिज्ञा नास्तीति मन्यामहे, केवलमुत्प्रेक्षामात्रेणैव ते पर्यायाः सन्ति, न पुनर्द्रव्यव्यतिरेकिणः केचनापि वास्तवास्ते विद्यन्ते । अतो द्रव्यमेव परमार्थसत् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ॥२६६७ ॥ अथ भाष्येणैतां व्याचष्टे—

जं जाहे जं भावं परिणमइ तयं तया तओऽणन्नं । परिणइमेत्तविसिट्ठं दव्वं चिय जाणइ जिणिंदो ।२६६८

(यद् यदा यं भाव परिणमते तद् तदा ततोऽनन्यत् । परिणतिमात्रविशिष्टं द्रव्यमेव जानाति जिनेन्द्र ॥ २६६८ ॥)

इह यद् घटे न्द्रधनुरादि द्रव्यं यदा यस्मिन् काले यं रक्त-श्वेतादिभाव पर्याय परिणमति प्राप्नोति तत् तदा ततः पर्यायादनन्यदभिन्न सद् द्रव्यमेव, परिणतिमात्रविशिष्टमविचलितस्वरूप जानाति जिनेन्द्र केवलीति ॥ २६६८ ॥ ननु यदि पर्याया वस्तुसन्तो न भवन्ति, तर्हि कथमविशिष्टेऽपि सुवर्णादिद्रव्ये कुण्डला ऽङ्गुलीयकनूपुरादयो व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते ? । न चैते निर्निबन्धना एव, अतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—

न सुवण्णादन्नं कुंडलाइ तं चेय तं तमागारं । पत्तं तव्ववएसं लभइ सरूवादभिन्नं ति॥२६६९॥

(न सुवर्णादन्यत् कुण्डलादि तदेव तं तमाकारम् । प्राप्तं तद्व्यपदेशं लभते स्वरूपादभिन्न मिति ॥ २६६९ ॥)

न सुवर्णादन्यो व्यतिरिक्तः कुण्डलादिरर्थोऽस्ति, येन सुवर्णादिद्रव्यव्यतिरेकिणः कुण्डलादिपर्याया भवेयुः, किन्तु तदेव सुवर्णादि द्रव्यं तं तं कुण्डल-कङ्कणाद्याकार प्राप्तं सत् तस्य तस्य कुण्डलाद्याकारस्य व्यपदेश लभते । कथंभूतम् ? । पूर्वावस्थास्वरूपादुत्तरावस्थायामभिन्नमव्यविचलितस्वभावमपीति । ततश्च नैते सुवर्णादिद्रव्ये कुण्डल-कङ्कणादयो व्यपदेशा निर्निबन्धनाः, तत्तद्विशिष्टाकारनिबन्धनत्वात् । न च तदाकारस्य द्रव्याद् भिन्नत्वम्, द्रव्यस्य निराकारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनन्यत्व गुणानामिति ॥ २६६९ ॥ अथान्यत्वमिष्यते, तत्राह—

जइ वा दव्वादन्ने गुणादओ नूण सप्पएसत्तं । होज्ज व रूवाईणं विभिन्नदेसोवलंभो वि ॥२६७०॥

(यदि वा द्रव्यादन्ये गुणादयो नूनं सप्रदेशत्वम् । भवेद् वा रूपादीनां विभिन्नदेशोपलम्भोऽपि ॥ २६७० ॥)

यदि पुनर्द्रव्याद् रूपादयो गुणाः, आदिशब्दाद् नव-पुराणादयः पर्याया अन्ये व्यतिरेकिण इष्यन्ते, तदा नूनं निश्चितं गुणादीनां सप्रदेशत्वमेतत्य भवति । इदमुक्तं भवति– द्रव्यप्रदेशा गुणादय इति स्पष्टम्, यदा च ते द्रव्याद् भिन्ना इष्यन्ते, तदाऽनन्यशरणाः सन्तः स्वप्रदेशा एव भवेयुः । न चैतद् दृष्टम्, इष्टं वा, गुणादीनां सर्वदैव पारतन्त्र्येण परप्रदेशवर्तित्वस्यैव रूढत्वात् । न हि वस्तु

स्वात्मन एव स्वयमनयवो भवतीति क्वापि दृश्यते, युज्यते वेति । किञ्च, गुणादीनां द्रव्याद् भिन्नत्वे इष्यमाणे रूप-रस-गन्धादीनां घटादिद्रव्याद् भिन्नेऽपि देशे उपलब्धिः स्यात्; तथाहि–यद् यतो भिन्नं तत् ततो भिन्नदेशे उपलभ्यते, यथा घटात् पटः, न चैव रूपादयः, तस्मात् ते घटादिद्रव्यादभिन्ना एवेति द्रव्यमेवास्ति न पर्याया इति ॥ २६७० ॥ अथोपचारतस्तेऽपीष्यन्ते तर्हि सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्नाह—

जइ पज्जवोवयारो लय-प्पयासपरिणाममेत्तस्स । कीरइ तन्नाम न सो दव्वादत्थंतरब्भूओ ॥२६७१॥

(यदि पर्ययोपचारो लय प्रकाशपरिणाममात्रस्य । क्रियते तन्नाम न स द्रव्यादर्थान्तरभूत ॥ २६७१ ॥)

लयः, लीनता, तिरोभाव इत्यनर्थान्तरम् । प्रकाशः, प्रकटत्वम्, आविर्भाव इत्यप्यभिन्नार्थम् । लयश्च प्रकाशश्च लय-प्रकाशौ पर्यायाणामाविर्भाव तिरोभावौ लय-प्रकाशाभ्या लय प्रकाशरूपतया परिणमन परिणामो लय-प्रकाशपरिणामः स एव तन्मात्र तस्य यदि तत्तद्विशेषणपभिधाननिबन्धनत्वेन पर्यायोपचारः क्रियते, तदा तन्नामेति नामशब्दोऽभ्युपगमे, मन्यामहे तदित्यर्थः, केवलं नाम्नौ पर्यायो वास्तवः कोऽपि द्रव्यादर्थान्तरभूतो विद्यत इत्येतदेव भुजमुत्क्षिप्य ब्रूम इति ॥ २६७१ ॥

यदि न वास्तवः पर्यायः किन्तु कल्पितः, तर्हि खरविषाणस्याप्यसौ कथ न भवति, कल्पनामात्रस्य तत्रापि सुकरत्वात् ? इत्याह— पर्यायो द्रव्य-परिणाम मात्रम् नातः खरशृङ्गस्य

व्वपरिणाममेत्तं पज्जाओ सो य न खरसिंगस्स । तदपज्जवं न नज्जइ जं नाणं नेयविसयं ति ॥ २६७२ ॥

(द्रव्यपरिणाममात्रं पर्याय स च न खरशृङ्गस्य । तदपर्यये न ज्ञायते यज्ज्ञान ज्ञेयविषयमिति ॥ २६७२ ॥)

विशिष्टो द्रव्यपरिणाम एव द्रव्यपरिणाममात्रं पर्यायो नान्यः । स च न द्रव्याद् भिन्नो, तथाऽनुपलम्भात् । नाप्यसौ खरशृङ्गस्य, पर्यायस्य द्रव्यपरिणामत्वात्, खरशृङ्गस्य च द्रव्यत्वाभावात् । अत एव तत् खरशृङ्गमद्रव्यत्वादपर्याय सद् न ज्ञायते केवलिना, यतो ज्ञान ज्ञेयविषयं ज्ञेयग्राहित्वेन प्रवर्तते, तच्चेह ज्ञेय नास्ति, खरविषाणस्याभावरूपत्वात् । अत एव निर्युक्तिकृता प्रोक्तम्– 'अपज्जवे जाणणा नत्थि' इति ॥ इति गाथापञ्चकार्थः, ॥ २६७२ ॥ तदेवमवसितं तत् सप्रसङ्गं 'किं सामायिकम् ?' इति द्वारम् ॥

अथ 'कतिविधं सामायिकम् ?' इति द्वारं व्याचिख्यासुराह— 'कतिविध-मि'ति उपोद्घातद्वारम्

सामाइयं च (प्र०—पि) तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च । दुविहं चेव चरित्तं अगारमणगारियं चेव ।२६७३

(सामायिकमपि त्रिविधं सम्यक्त्व श्रुतं तथा चारित्र च । द्विविधमेव चारित्रमगारिकमनगारिक चैव ॥ २६७३ ॥)

त्रिविध च त्रिभेद सामायिकम्, अनुस्वारलोपात् सम्यक्त्व सम्यक्त्वसामायिकम्, श्रुत श्रुतसामायिकम्, तथा चारित्रं चारित्रसामायिकम् । चशब्दः प्रत्येकं स्वगतानेकभेदसूचनार्थः । तत्र सक्षेपेण मूलभेदतश्चारित्र चारित्रसामायिक द्विविधमेव द्विभेदमेव, तद्यथा– अगाराः कृतमगार गृह तदस्यास्तीति मतुब्लोपादगारो गृहस्थस्तस्येदमगारिक देशचारित्रसामायिकं देशविरतिसामायिकमिति यावत् । त्रिविधं सामायिकम्

एतत् पुनरप्यनेकभेदम्, देशविरतेर्बहुरूपत्वात् । न विद्यतेऽगारं गृहं यस्यासावनगारः साधुस्तस्येदमनगारिकं सर्वचारित्रसामायिकं सर्वविरतिसामायिकमित्यर्थः । इदमपि स्वस्थानेऽनेकभेदमेवेति ॥ २६७३ ॥ श्रुतसामायिकस्यापि संक्षेपतो भेदकथनार्थमाह—

अज्झयणं पि य तिविहं सुत्ते अत्थे अ तदुभए चेव । सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥२६७४॥

(अध्ययनमपि च त्रिविधं सूत्रेऽर्थे च तदुभये एव । शेषेष्वप्यध्ययनेषु भवत्येषैव निर्युक्तिः ॥ २६७४ ॥)

अधीयते विनयादिक्रमेण गुरुसमीपे इत्यध्ययनं सामान्येन श्रुतमिह गृह्यते श्रुतसामायिकमित्यर्थः, तदपि त्रिविधं त्रिभेदम्– 'सुत्ते' त्यादि सूत्रतः, अर्थतः, तदुभयतश्चेत्यर्थः । उपलक्षणत्वात्, अपिशब्दाद् वा सम्यक्त्वसामायिकमप्यौपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकभेदात् त्रिविधं द्रष्टव्यम् । अथ प्रक्रान्तोपोद्घातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापितां दर्शयन्नाह— 'सेसेसु वीत्यादि' प्रस्तुतसामायिकाध्ययनात् शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिष्वन्येषु चाध्ययनेष्वेष उद्देश-निर्देशादिका निरुक्तिपर्यवसानोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्येत्यर्थः । आह–ननूपोद्घातनिर्युक्तौ सर्वस्यामपि समर्थितायामित्थमतिदेशो दातुं युज्यते, न चेयमद्यापि समर्थ्यते 'भवागरिसफासण निरुत्ती' इति निरुक्तिद्वारं यत्र तस्याः समर्थयिष्यमाणत्वात् ? । सत्यम्, किन्तूपोद्घातनिर्युक्तेर्मध्यमिदम्, मध्ये चातिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते, "मध्यग्रहणे आद्यन्तयोर्ग्रहणम्" इति न्यायात् । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२६७४॥ अथ भाष्यकारः सम्यक्त्वादिसामायिकानां भेदनिरूपणार्थमाह–

सम्मं निसग्गओऽहिगमओ य दसहा तप्पभेयाओ । कारय-रोयग-दीवगमहवा खइयाइयं तिविहं । २६७५

सुत्त-त्थ-तदुभयाइं बहुहा वा सुत्तमक्खरसुयाइं । खइयाइ तिहा सामाइयाइ वा पंचहा चरणं ॥२६७६॥

दुविहतिविहाइणाणुव्वयाइं बहु-एगदेसचारित्तं । वीसुं सव्वाइं पुण पज्जयओऽणंतभेयाइं ॥२६७७॥

(सम्यक्त्वं निसर्गतोऽधिगमतश्च दशधा तत्प्रभेदात । कारक-रोचक दीपकमथवा क्षायिकादिकं त्रिविधम् ॥ २६७५ ॥)
(सूत्रार्थ-तदुभयानि बहुधा वा सूत्रमक्षरश्रुतादि । क्षायिकादि त्रिधा सामायिकादि वा पञ्चधा चारित्रम् ॥ २६७६ ॥)
(द्विविध त्रिविधादिनाणुव्रतानि बह्वेक-देशचारित्रम् । विष्वक् सर्वाणि पुन पर्यायतोऽनन्तभेदानि ॥ २६७७ ॥)

व्याख्या—सम्यक्त्वं तावद् निसर्गतोऽधिगमतश्चेत्येवं द्विधा भवति । तत्र निसर्गः स्वभावस्तस्मात् सम्यक्त्वं भवति, यथा नारकादीनाम्, अधिगमस्तीर्थकरादीनां समीपे धर्मश्रवणं तस्मात् सम्यक्त्वं भवतीति प्रतीतमेव, यथा स्कन्दकादीनाम् । अथवा, 'तप्पभेयाउ त्ति' तस्य सम्यक्त्वस्य प्रकर्षः प्रकृष्टो भेदस्तस्मात् प्रभेदतश्चिन्त्यमानमिदं द्विविधमपि समुदितं दशधा भवति । तत्रौपशमिक-सास्वादन-क्षायोपशमिक-वेदक-क्षायिकभेदात् निसर्गजं पञ्चधा, एवमधिगमसमुत्थमपि पञ्चधैव । तदेवं समुदितं सद् दशधा भवति । अथवा, कारक-रोचक-दीपकभेदात् क्षायिक-क्षायोपशमिकौ-पशमिकभेदाद् वा त्रिधा सम्यक्त्वं भवति । तत्र क्षायिकादयो भेदाः प्रतीता एव । कारकादीनां त्वयमर्थः–

सम्यक्त्व-श्रुत-चारित्र-सामायिकानामनेकप्रकाराः

स्यात्मन एव स्वयमवयवो भवतीति क्वापि दृश्यते, युज्यते वेति । किञ्च, गुणादीना द्रव्याद् भिन्नत्व इष्यमाणे रूप-रस-गन्धादीना घटादि-द्रव्याद् भिन्नेऽपि देश उपलब्धि' स्यात्, तथाहि–यद् यतो भिन्न तत् ततो भिन्नदेश उपलभ्यते, यथा घटात् पटः, न चैव रूपादयः, तस्मात् ते घटादि-द्रव्यादभिन्ना एवेति द्रव्यमेवास्ति न पर्याया इति ॥ २६७० ॥ अथोपचारतस्तेऽपीष्यन्ते तर्हि सिद्धसाध्यतेति दर्शयन्नाह—

जइ पज्जवोवयारो लय-प्पयासपरिणाममेत्तस्स । कीरइ तन्नाम न सो दव्वादत्थंतरब्भूओ ॥२६७१॥

(यदि पर्यवोपचारो लय प्रकाशपरिणाममात्रस्य । क्रियते तन्नाम न स द्रव्यादर्थान्तरभूत ॥ २६७१ ॥)

लयः, लीनता, तिरोभाव इत्यनर्थान्तरम् । प्रकाशः, प्रकटत्वम्, आविर्भाव इत्यप्यभिन्नार्थम् । लयश्च प्रकाशश्च लय-प्रकाशौ पर्यायाणामाविर्भाव तिरोभावौ लय-प्रकाशाभ्या लय प्रकाशरूपतया परिणमन परिणामो लय-प्रकाशपरिणामः स एव तन्मात्रं तस्य यदि तत्तद्विशेषानुवृत्त्यभिधाननिबन्धनत्वेन पर्यायोपचारः क्रियते, तदा तन्नामेति नामशब्दोऽभ्युपगमे, मन्यामहे तदित्यर्थः, केवलं नासौ पर्यायो वास्तवः कोऽपि द्रव्यादर्थान्तरभूतो विद्यत इत्येतदेव भुजमुत्क्षिप्य ब्रूम इति ॥ २६७१ ॥

पर्यायो द्रव्य-परिणाममात्रम् नातः खरशृङ्गस्य

यदि न वास्तवः पर्याय' किन्तु कल्पितः, तर्हि खरविषाणस्याप्यसौ कथ न भवति, कल्पनामात्रस्य तत्रापि सुकरत्वात् ? इत्याह—

परिणाममेत्तं पज्जाओ सो य न खरसिंगस्स । तदपज्जवं न नज्जइ जं नाणं नेयविसयं ति ॥ २६७२ ॥

(द्रव्यपरिणाममात्रं पर्याय स च न खरशृङ्गस्य । तदपर्ययं न ज्ञायते यज्ज्ञान ज्ञेयविषयमिति ॥ २६७२ ॥)

विशिष्टो द्रव्यपरिणाम एव द्रव्यपरिणाममात्रं पर्यायो नान्यः । स च न द्रव्याद् भिन्नो, तथाऽनुपलम्भात् । नाप्यसौ खरशृङ्गस्य, पर्यायस्य द्रव्यपरिणामत्वात्, खरशृङ्गस्य च द्रव्यत्वाभावात् । अत एव तत् खरशृङ्गमद्रव्यत्वादपर्यायं सद् न ज्ञायते केवलिना, यतो ज्ञान ज्ञेयविषय ज्ञेयग्राहित्वेन प्रवर्तते, तच्चेह ज्ञेय नास्ति, खरविषाणस्याभावरूपत्वात् । अत एव निर्युक्तिकृता प्रोक्तम्– 'अपज्जवे जाणणा नत्थि' इति ॥ इति गाथापञ्चकार्थः, ॥ २६७२ ॥ तदेवमवसित तत् सप्रसङ्ग 'किं सामायिकम् ?' इति द्वारम् ॥

'कतिविध-मि'ति उपोद्घातद्वारम्

अत 'कतिविधं सामायिकम् ?' इति द्वार व्याचिख्यासुराह—

सामाइयं च (प्र० पि) तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च । दुविहं चेव चरित्तं अगारमणगारियं चेव ।२६७३

(सामायिकमपि त्रिविधं सम्यक्त्वं श्रुतं तथा चारित्र च । द्विविधमेव चारित्रमगारिकमनगारिक चैव ॥ २६७३ ॥)

त्रिविध सामायिकम्

त्रिविधं च त्रिभेद सामायिकम्, अनुस्वारलोपात् सम्यक्त्व सम्यक्त्वसामायिकम्, श्रुत श्रुतसामायिकम्, तथा चारित्र चारित्रसामायिकम् । चशब्द' प्रत्येक स्वगतानेकभेदसूचनार्थः । तत्र सक्षेपेण मूलभेदतश्चारित्र चारित्रसामायिकं द्विविधमेव द्विभेदमेव, तद्यथा– अगारं गृहम्, कृतमगार गृह तदस्यास्तीति मतुब्लोपादगारो गृहस्थस्तस्येदमगारिकं देशचारित्रसामायिक देशविरतिसामायिकमिति यावत् ।

एतच्च पुनरप्यनेकभेदम्, देशविरतेश्चित्ररूपत्वात् । न विद्यतेऽगारं गृहं यस्यासावनगारः साधुस्तस्येदमनगारिकं सर्वचारित्रसामायिकं सर्वविरतिसामायिकमित्यर्थः । इदमपि स्वस्थानेऽनेकभेदमेवेति ॥ २६७३ ॥ श्रुतसामायिकस्यापि सक्षेपतो भेदकथनार्थमाह—

अज्झयणं पि य तिविहं सुत्ते अत्थे अ तदुभए चेव । सेसेसु वि अज्झयणेसु होइ एसेव निज्जुत्ती ॥२६७४॥

(अध्ययनमपि च त्रिविधं सूत्रेऽर्थे च तदुभय एव । शेषेष्वप्यध्ययनेषु भवेत्येषैव निर्युक्ति ॥ २६७४ ॥)

अधीयते विनयादिक्रमेण गुरुसमीप इत्यध्ययनं सामान्येन श्रुतमिह गृह्यते श्रुतसामायिकमित्यर्थः, तदपि त्रिविधं त्रिभेदम्- 'सुत्ते' त्यादि सूत्रतः, अर्थतः, तदुभयतश्चेत्यर्थं । उपलक्षणत्वात्, अपिशब्दाद् वा सम्यक्त्वसामायिकमप्यौपशमिक-क्षायिक-क्षायोपशमिकभेदात् त्रिविधं द्रष्टव्यम् । अथ प्रकान्तोपोद्घातनिर्युक्तेरशेषाध्ययनव्यापिता दर्शयन्नाह— 'सेसेसु वी त्यादि' प्रस्तुतसामायिकाध्ययनात् शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिष्वन्येषु चाध्ययनेष्वेषैवोद्देश-निर्देशादिका निरुक्तिपर्यवसानोपोद्घातनिर्युक्तिर्भवति । एषैव सर्वत्र द्रष्टव्येत्यर्थः । आह—ननूपोद्घातनिर्युक्तौ सर्वस्यामपि समर्थितायामित्थमतिदेशो दातु युज्यते, न चेयमद्यापि समर्थ्यते 'भवागारिसफासण-निरुत्ती' इति निरुक्तिद्वार एव तस्याः समर्थयिष्यमाणत्वात् ? । सत्यम्, किन्तूपोद्घातनिर्युक्तेर्मध्यमिदम्, मध्ये चातिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते, "मध्यग्रहणे आद्यन्तयोर्ग्रहणम्" इति न्यायात् । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२६७४॥ अथ भाष्यकारः सम्यक्त्वादिसामायिकाना भेदनिरूपणार्थमाह—

सम्मं निसग्गओऽहिगमओ य दसहा तप्पभेयाओ । कारय-रोयग-दीवगमहवा खइयाइयं तिविहं ।२६७५

सुत्त-त्थ-तदुभयाइं बहुहा वा सुत्तमक्खरसुयाइं । खइयाइ तिहा सामाइयाइ वा पंचहा चरणं ॥२६७६॥

दुविहतिविहाइणाणुव्वयाइं बहु-एगदेसचारित्तं । वीसुं सव्वाइं पुण पज्जयओऽणंतभेयाइं ॥२६७७॥

(सम्यक्त्वं निसर्गतोऽधिगमतश्च दशधा तत्प्रभेदात । कारक-रोचक दीपकमथवा क्षायिकादिकं त्रिविधम ॥ २६७५ ॥)

(सूत्रार्थ-तदुभयानि बहुधा वा सूत्रमक्षरश्रुतादि । क्षायिकादि त्रिधा सामायिकादि वा पञ्चधा चारित्रम् ॥ २६७६ ॥)

(द्विविध त्रिविधादिनाणुव्रतानि बह्वेक देशचारित्रम् । विष्वक् सर्वाणि पुन पर्यायतोऽनन्तभेदानि ॥ २६७७ ॥)

व्याख्या—सम्यक्त्व तावद् निसर्गतोऽधिगमतश्चेत्येव द्विधा भवति । तत्र निसर्गः स्वभावस्तस्मात् सम्यक्त्व भवति, यथा नारकादीनाम्, अधिगमस्तीर्थकरादीना समीपे धर्मश्रवण तस्मात् सम्यक्त्वं भवतीति प्रतीतमेव, यथा स्कन्दकादीनाम् । अथवा, 'तप्पभेयाउ त्ति' तस्य सम्यक्त्वस्य प्रकृष्टः सूक्ष्मो भेदस्तस्मात् प्रभेदतश्चिन्त्यमानमिदं द्विविधमपि समुदितं दशधा भवति । तत्रौपशमिक-सास्वादन-क्षायोपशमिक-वेदक क्षायिकभेदाद् निसर्गज पञ्चधा, एवमधिगमसमुत्थमपि पञ्चधैव । तदेव समुदित सद् दशधा भवति । अथवा, कारक-रोचक-दीपकभेदात् क्षायिक-क्षायोपशमिकौ पशमिकभेदाद् वा त्रिधा सम्यक्त्व भवति । तत्र क्षायिकादयो भेदाः प्रतीता एव । कारकादीना त्वयमर्थः—

यस्मिन् सम्यक्त्वे सति सदनुष्ठानं श्रद्धत्ते, सम्यक् करोति च, तत् कारयति सदनुष्ठानमिति कारकं सम्यक्त्वमुच्यते। एतच्च साधूनां द्रष्टव्यम्। यत्तु सदनुष्ठानं रोचयत्येव केवलम्, न पुनः कारयति तद् रोचकम्, यथा श्रेणिकादीनाम्। यत्तु स्वयं तत्त्वश्रद्धानरहित एव मिथ्यादृष्टिः परस्य धर्मकथादिभिस्तत्त्वश्रद्धानं दीपयत्युत्पादयति तत्संबन्धि सम्यक्त्वं दीपकमुच्यते, यथाऽङ्गारमर्दकादीनाम्, इदं सम्यक्त्वहेतुत्वात् सम्यक्त्वमुच्यते, परमार्थतस्तु मिथ्यात्वमेवेति। सूत्रा-ऽर्थ-तदुभयभेदात् सूत्र श्रुतसामायिकं त्रिधा भवति। 'अक्खर सण्णी सम्मं साइयं खलु सपज्जवसियं च, गमियं अङ्गपविट्ठं' इत्यादिना प्रतिपादिताक्षरश्रुता-ऽनक्षरश्रुतादिभेदाद् बहुधा वा श्रुतसामायिकं भवति। चरण चारित्रसामायिकं पुनः क्षायिकम्, क्षायोपशमिकम्, औपशमिकमित्येवं त्रिधा भवति। यदि वा, सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय-परिहारविशुद्धिक-सूक्ष्मसंपराय-यथाख्यातभेदात् पञ्चधा तद् भवति। यत् त्वणुव्रतायेकदेशविषयं चारित्रं देशविरतिसामायिकमित्यर्थः, तद् बहुधा बहुभेदं भवति। केन ? इत्याह- 'दुविहतिविहाइणं त्ति'। 'दुविहं तिविहेण पढमो दुविहं दुविहेण बीयओ होइ। दुविहं एक्कविहेणं एगविहं चेव तिविहेणं ॥ १ ॥' इत्यादिग्रन्थप्रतिपादितभङ्गजालेन हेतुभूतेनेत्यर्थः। 'सेसु', त्ति एतेषां सामायिकानामेते पूर्वोक्ता भेदा विवक्षैकैकशश्चिन्त्यमानानां द्रष्टव्याः। यदा तु सर्वाण्यप्येतानि समुदितानि भेदतश्चिन्त्यन्ते तदा पर्यायतः पर्यायानाश्रित्यानन्तभेदानि द्रष्टव्यानि। प्रथमश्रेण्यामध्यवसायस्थानानामसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, एकैकस्य चाध्यवसायस्थानस्यानन्तपर्यायत्वादिति ॥ २६७५–२६७६–२६७७ ॥

'सेसेसु वि अज्झयणेसु' (गा०–२६७४) इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

चउवीसयत्थयाइसु सव्वज्झयणेसु याणुओगम्मि। एस च्चिय निज्जुत्ती उद्देसाई निरुत्तंता ॥२६७८॥

(चतुर्विंशतिस्तवादिषु सर्वाध्ययनेषु चानुयोगे। एषैव निर्युक्तिरुद्देशादिर्निरुक्त्यन्ता ॥ २६७८ ॥)

शेषेष्वपि चतुर्विंशतिस्तवादिषु, चशब्दादन्येषु च शस्त्रपरिज्ञादिष्वध्ययनेष्वनुयोगे विधीयमाने आदावेवोद्देशादिका निरुक्त्यन्तोपोद्घातनिर्युक्तिर्द्रष्टव्या ॥ इति गाथाचतुष्टयार्थः ॥२६७८॥ साम्प्रत 'कस्य सामायिकं भवति ?' इति द्वारे प्रस्तुते यस्य तद् भवति तदभिधित्सया प्राह–

जस्स सामाणिओ अप्पा संजमे नियमे तवे। तस्स सामाइयं होइ इइ केवलिभासियं ॥२६७९॥

जो समो सव्वभूएसु तसेसु थावरेसु य। तस्स सामाइयं होइ इइ केवलिभासियं॥ २६८० ॥

(यस्य सामानिक आत्मा संयमे नियमे तपसि। तस्य सामायिकं भवतीति केवलिभाषितम् ॥ २६७९ ॥)

(यः समः सर्वभूतेषु त्रसेषु स्थावरेषु च। तस्य सामायिकं भवतीति केवलिभाषितम् ॥ २६८० ॥)

'कस्य ?' इत्युपोद्घातद्वारम् सामायिकपदार्थः

व्याख्या– यस्य सामानिकः सन्निहितोऽर्पित (प्र० . ऽर्पित) इत्यर्थः, आत्मा जीवः। क्व ?। संयमे मूलगुणरूपे, नियमे उत्तरगुणात्मके, तपसि चानशनादिलक्षणे। तस्यैवंभूतस्याप्रमादिनः सामायिकं भवतीत्येवं केवलिभिर्भाषितमिति। तथा, यः समो माध्यस्थ आत्मा

नमिव परं पश्यतीत्यर्थः सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु त्रसेषु द्वीन्द्रियादिषु, स्थावरेषु च पृथिव्यादिषु तस्य सामायिक भवतीत्येतच्च केवलिभिर्भाषितमिति ॥ २६७९ २६८० ॥ साम्प्रतं फलप्रदर्शनद्वारेणास्य करणविधान प्रतिपादयन्नाह–

सावज्जजोगपरिरक्खणट्ठा सामाइयं केवलियं पसत्थं ।
गिहत्थधम्मा परमं ति नच्चा कुज्जा बुहो आयहियं परत्था ॥ २६८१ ॥

(सावद्ययोगपरिरक्षणार्थं सामायिकं केवलिकं प्रशस्तम् । गृहस्थधर्मात् परममिति ज्ञात्वा कुर्याद् बुध आत्महितं परार्थम् ॥ २६८१ ॥)

सावद्ययोगपरिरक्षणार्थं सामायिकं केवलिकं परिपूर्णं प्रशस्तं पवित्रम्, एतदेव हि गृहस्थधर्मात् परमं प्रधानं ज्येष्ठम्, इत्येवं ज्ञात्वा कुर्याद् बुधो विद्वानात्महितमात्मोपकारकमिह लोके परत्र च । अथवा, परो मोक्षस्तदर्थं कुर्याद् न तु सुरलोकाद्यर्थम् ॥ इति निर्युक्तिरूपकत्रयार्थः ॥ २६८१ ॥ अथ भाष्यगाथा—

केवलियं पडिपुन्नं परमं जिट्ठं गिहत्थधम्माओ । त हियमिओ परत्था सिवं परं वा तदत्थं वा ॥ २६८२ ॥

(केवलिकं परिपूर्णं परमं ज्येष्ठं गृहस्थधर्मात् । तद् हितमितः परत्र शिवं परं वा तदर्थं वा ॥ २६८२ ॥)

गतार्था । नवरं 'त हियमिओ परत्थ त्ति' तत् सामायिकमात्मनो हितम् । क ? इत्याह– इत इहलोके, परत्र परलोके चेति ॥ २६८२ ॥

अथ वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथायाः प्रस्तावना कुर्वन् भाष्यकार एवाह—

गिहिणा वि सव्ववज्जं दुविहं तिविहेण छिन्नकालं तं । कायव्वमाह सव्वे को दोसो भण्णए ऽणुमई । २६८३

(गृहिणापि सर्ववर्जं द्विविधं त्रिविधेन च्छिन्नकालं तत् । कर्तव्यमाह सर्वे को दोषो भण्यतेऽनुमतिः ॥ २६८३ ॥)

इह परिपूर्णसामायिककरणशक्त्यभावे सपूर्णसयमाङ्गीकारभावसामर्थ्याभावे गृहिणापि गृहस्थेनापि सता तत् सामायिकं छिन्नकालं द्विघटिकादिकालमानोपेतं सर्ववर्जं सर्वशब्दोच्चारणरहितं द्विविधं त्रिविधेन कर्तव्यमेव । अत्राह परः– सर्वे– सर्वशब्दोच्चारणे को दोषः, येन 'सर्ववर्जम्' इति विशिष्यते ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्– सर्वशब्दोच्चारणं कुर्वतस्तस्य सावद्ययोगानुमतिलक्षणो दोषः, तेन हि गृहादिषु प्रागनेक आरम्भाः प्रवर्तिताः सन्ति, तदनुमतिश्च सामायिकेऽपि तिष्ठतस्तस्यानुवर्तत एव । ततः सर्वसावद्ययोगनिषेधं कुर्वतो गृहस्थस्य व्रतभङ्ग एव स्यादिति भावः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ २६८३ ॥ एतदेवाह––

व्वं ति भाणिऊणं विरई खलु जस्स सव्विया नत्थि । सो सव्वविरइवाई चुक्कइ देसं च सव्वं च । २६८४

(सर्वमिति भणित्वा विरतिः खलु यस्य सर्विका नास्ति । स सर्वविरतिवादी नाशयति देशं च सर्वं च ॥ २६८४ ॥)

'सव्व ति' अस्योपलक्षणत्वात् 'सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि त्रिविधं त्रिविधेन' इत्येवं भणित्वाऽभिधाय विरतिः सावद्ययोगाद् निवृत्तिः खलु यस्य सर्विका सर्वा नास्ति, प्रवृत्तकर्मारम्भानुमतिसद्भावात् । स सर्वविरतिवादी 'चुक्कइ त्ति' नाशयति 'देसं च सव्वं च' त्ति देशविरतिं सर्वविरतिं च, प्रतिज्ञातासरणात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २६८४ ॥ अत्राक्षेप-परिहारौ भाष्यकारः प्राह—

आहाणुमई व न सो किं पच्चक्खाइ त्ति, भन्नइ न सत्तो। पुव्वपउत्तसावज्जकम्मसाइज्जणं मोत्तुं ॥२६८५॥

(आहानुमतिमपि न स किं प्रत्याख्यातीति, भण्यते न शक्तः । पूर्वप्रयुक्तसावद्यकर्माभिष्वञ्जनं मोक्तुम् ॥ २६८५ ॥)

वाशब्दोऽप्यर्थः, आह परः– ननु यथा सावद्ययोगस्य करणं कारणं तथाऽनुमतिमप्यसौ किमिति न प्रत्याख्याति ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्-नासौ गृही शक्तः समर्थः । किं कर्तुम् ? । मोक्तुम् । किं तत् ? इत्याह– पूर्वप्रयुक्तस्य प्राग् गृहादिषु प्रवर्तितस्य सावद्यकर्मणः सावद्ययोगस्य 'साइज्जणं ति' अभिष्वञ्जनं प्रतिबन्धविधानमित्यर्थः । शक्यमेव ह्यनुष्ठानं विधीयते नाशक्यम् । पूर्वप्रवृत्ते च सावद्ययोगे गृहस्थोऽभिष्वङ्गं मोक्तुं न शक्नोति । अतो न सावद्ययोगानुमतिमसौ प्रत्याख्याति, व्रतभङ्गप्रसङ्गादिति ॥ २६८५ ॥

पुनरपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

नणु तिविहं तिविहेणं पच्चक्खाणं सुयम्मि गिहिणो वि। तं थूलवहाईणं न सव्वसावज्जजोगाणं ।२६८६

(ननु त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यानं श्रुते गृहिणोऽपि । तत् स्थूलवधादीनां न सर्वसावद्ययोगानाम् ॥ २६८६ ॥)

ननु गृहस्थस्य सावद्ययोगानुमतिप्रत्याख्याननिषेधं कुर्वतस्तव श्रुतविरोधः, यतस्त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यानं श्रुते गृहिणोऽपि 'भणितम्' इति शेषः, तथा च भगवत्यामुक्तम्– * "समणोवासगस्स णं भंते ! पुव्वामेव थूले पाणाइवाए अपच्चक्खाए भवइ, से णं भंते ! पच्छा पच्चाइक्खमाणे किं करेइ ? । गोयमा ! तीयं पडिक्कमइ, पडुप्पन्नं संवरेइ, अणागयं पच्चक्खाइ । तीयं पडिक्कममाणे किं तिविहं तिविहेण पडिक्कमइ, तिविहं दुविहेण पडिक्कमइ, तिविहं एगविहेण पडिक्कमइ, जाव एक्कविहं एक्कविहेण पडिक्कमइ ? । गोयमा ! तिविहं तिविहेण वा पडिक्कमइ जाव एक्कविहं एक्कविहेण वा पडिक्कमइ" । तदेवमिह श्रुते त्रिविधं त्रिविधेनापि गृहस्थस्य प्रत्याख्यानमुक्तम्, तत् कथमस्य निषेधो भवता विधीयते ? इति । सत्यम्, किन्तु तत् त्रिविधं त्रिविधेन श्रुतोक्तं प्रत्याख्यानं स्थूलवध-मृषावादादीनामेव द्रष्टव्यम्, यथा कोऽपि सिंह-सरभ गजादीनां वधादीनतिवादरान् त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्याति, न पुनस्तत् सामान्येन सावद्ययोगविषयमवगन्तव्यमिति ॥ २६८६ ॥

गृहिणोऽपि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यानम् न सावद्य-सामान्य-गोचरम्

अतो विशेषितं एव क्वचिद् विवक्षितसावद्ययोगे त्रिविधं त्रिविधेनापि प्रत्याख्यानमदोषाय भवतीति दर्शयति—

---

* श्रमणोपासकस्य भगवन् ! पूर्वमेव स्थूलं प्राणातिपातमप्रत्याख्यातं भवति, स भगवन् ! पश्चात् प्रत्याख्यायमाने किं करोति ? । गौतम ! अतीतं प्रतिक्रामति, प्रत्युत्पन्नं संवृणोति, अनागतं प्रत्याख्याति । अतीतं प्रतिक्रामन् किं त्रिविधं त्रिविधेन प्रतिक्रामति, त्रिविधं द्विविधेन प्रतिक्रामति, त्रिविधमेकविधेन प्रतिक्रामति, यावदेकविधमेकविधेन प्रतिक्रामति ? । गौतम ! त्रिविधं त्रिविधेन प्रतिक्रामति, यावदेकविधमेकविधेन वा प्रतिक्रामति ।

जइ किंचिदप्पओयणमप्पप्पं वा विसेसियं वत्थुं । पच्चक्खेज्ज न दोसो सयंभूरमणाइमच्छु व्व ।२६८७

जो वा निक्खमिउमणो पडिमं पुत्ताइसंतइनिमित्तं। पडिवज्जेज्ज तओ वा करेज्ज तिविहं पि तिविहेणं ।२६८८

जो पुण पुव्वारद्धाणुज्झियसावज्जकम्मसंताणो। तदणुमइपरिणइं सो न तरइ सहसा नियत्तेउं ॥२६८९।

(यदि किञ्चिदप्रयोजनमप्राप्य वा विशेषित वस्तु । प्रत्याचक्षीत न दोष स्वयंभूरमणादिमत्स्यानिव ॥ २६८७ ॥)
(यो वा निष्क्रान्तुमना प्रतिमा पुत्रादिसततिनिमित्तम् । प्रतिपद्येत सको वा कुर्यात् त्रिविध त्रिविधेन ॥ २६८८ ॥)
(य पुन पूर्वारब्धानुज्झितसावद्यकर्मसतान । तदनुमतिपरिणतिं स न शक्नोति सहसा निवर्तयितुम ॥ २६८९ ॥)

किंतु (१) स्थूल-वधादीनाम् (२) अप्रयो-जनस्य (३) अप्रा-प्यस्य, (४) श्रमण-प्रतिमाया दीक्षार्थिनः

व्याख्या– न विद्यते प्रयोजन येन तदप्रयोजनं काकमासादिक विशेषित वस्त्वाश्रित्य, अप्राप्य वा मनुष्यक्षेत्राद् बहिर्दन्ति-दन्त-चित्रकचर्मादिकं किमपि विशिष्ट वस्त्वधिकृत्य यदि त्रिविध त्रिविधेन प्रत्याचक्षीत तदा न कश्चिद् दोषः, यथा कश्चित् स्वयभूरमणादिमत्स्यानधिकृत्य तद्वध त्रिविध त्रिविधेन प्रत्याचष्ट इति । यो वा व्रत जिघृक्षुः पुत्रसन्तत्यादिनिमित्त विलम्बमान एकादशीं प्रतिमा प्रतिपद्यते तको वाऽसौ त्रिविध त्रिविधेनापि सावद्ययोगप्रत्याख्यान कुर्याद् न दोष इति । यः पुनः पूर्वारब्धानुज्झितसावद्य-कर्मसंतानस्तदनुमतिपरिणतिं न शक्नोति सहसा निवर्तयितुम्, अतस्त्रिविधं त्रिविधेन नासौ प्रत्याख्याति ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २६८७-२६८८-२६८९ ॥

तथापि गृहस्थसामायिकमपि परलोकार्थिना कार्यमेव, तस्यापि विशिष्टफलसाधकत्वादित्याह—

सामाइयम्मि उ कए समणो इव सावओ हवइ जम्हा। एएण कारणेणं बहुसो सामाइयं कुज्जा॥२६९०॥

(सामायिके तु कृते श्रमण इव श्रावको भवति यस्मात् । एतेन कारणेन बहुश सामायिक कुर्यात् ॥ २६९० ॥)

कृते पुनर्गृहस्थसामायिकेऽपि श्रमण इव श्रावको भवति, यस्मात् प्रायोऽशुभयोगरहितत्वाद् बहुतरकर्मनिर्जरोऽसौ भवतीति भावः । अनेन कारणेन बहुशोऽनेकधा सामायिक कुर्याद् मध्यस्थो भूयादिति ॥ २६९० ॥ मध्यस्थस्यैव लक्षणमाह—

जो न विवट्टइ रागे नवि दोसे दोण्ह मज्झयारम्मि। सो होइ उ मज्झत्थो सेसा सव्वे अमज्झत्था॥२६९१

मध्यस्थः

(यो न विवर्तते रागे नापि द्वेषे द्वयोर्मध्ये । स भवति तु मध्यस्थ शेषा सर्वेऽमध्यस्था ॥ २६९१ ॥)

सुगमा, नवर मध्ये रागे-द्वेषयोरन्तराले तिष्ठतीति मध्यस्थः, न रागेण स्पृश्यते, नापि द्वेषेणेति भावः ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ ॥ २६९१ ॥ अथ 'क्व किं सामायिकम् ?' इति निरूपणार्थं द्वारगाथात्रयमाह—

खेत्त-दिसि-काल-गई भविय-सन्नि-ऊसास-दिट्ठि-माहारे ।
पज्जत्त-सुत्त-जम्म-ट्ठिई वेय-सण्णा-कसाया-ऽऽऊ ॥ २६९२ ॥

नाणे जोगु-वओगे सरीर-संठाण-संघयण-माणे । लेसापरिणामं वेयणा य समुग्घायकम्मे य ॥ २६९३॥

निव्वेट्ठणमुव्वट्टे आसवकरणं तहा अलंकारं । सयणा-सण-ट्ठाणट्ठे चंकमंते य किं कहियं ॥ २६९४॥

(क्षेत्र दिक्-काल-गतीर्भविक-सञ्ज्ञि उच्छ्वास दृष्ट्या ऽऽहारान । पर्याप्त सुप्त-जन्म स्थितीर्वेद सञ्ज्ञा कषाया ऽऽयूं षि ॥ २६९२ ॥)
(ज्ञानं योगो पयोगौ शरीर-संस्थान संहनन-मानानि । लेश्यापरिणाम वेदना च समुद्घातकर्म च ॥ २६९३ ॥)
(निर्वेष्टनमुद्वर्तनमाश्रवकरण तथाऽलङ्कारम । शयना ऽऽसन-स्थानस्थाश्च ङ्क्रमतश्च किं कथ ? ॥ २६९४ ॥)

आसां समुदायार्थः क्षेत्र दिक्-काल-गति-भव्य-सञ्ज्ञि-उच्छ्वास-दृष्टि-आहारकानङ्गीकृत्यालोचनीय 'किं कहिय ति' 'कि क सामायिकम् ?' इति गमन्यः, तथा, पर्याप्त सुप्त-जन्म-स्थिति वेद सञ्ज्ञा-कषाया-ऽऽयूं षि चेति । तथा, ज्ञान योगो-पयोगौ, शरीर-संस्थान-संहनन-मानानि, लेश्यापरिणाम वेदना समुद्घातकर्म चाश्रित्यालोचनीयं 'कि क सामायिकम् ?' इति । तथा, निवेष्टनो द्वर्तने आश्रवकरणम्, तथाऽलङ्कारम्, शयना ऽऽसन स्थानस्थाश्च ङ्क्रमतश्चाश्रित्य चिन्तनीयं 'कि क सामायिकम् ?' इति ॥ २६९२ २६९३-२६९४ ॥

इदानीमनयनार्थ उच्यते । तत्रोर्ध्वलोकादिक्षेत्रमङ्गीकृत्य सम्यक्त्वादिसामायिकाना लाभादिभावमभिधित्सुराह —

सम्म-सुयाणं लाभो उड्ढं य अहे य तिरियलोए य । विरई मणुस्सलोए विरयाविरई य तिरिएसु ।२६९५।

(सम्यक्त्व-श्रुतयोर्लाभ ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यग्लोके च । विरतिर्मनुष्यलोके विरताविरतिश्च तिर्यक्षु ॥ २६९५ ॥)

सम्यक्त्व श्रुतसामायिकयोर्लाभ. प्राप्तिरूर्ध्वं चाधश्च तिर्यग्लोके च भवति, तत्रोर्ध्वलोके मेरु-सुरलोकादिषु निसर्गतोऽधिगमाद् वा सम्यक्त्वसामायिकस्य, तथा श्रुताज्ञानस्य तत्समकालमेव श्रुतज्ञानतया परिणामात् श्रुतसामायिकस्य च लाभो भवति । एवम धोलोकेऽप्यधोलौकिकग्रामेषु नरकेषु च ये सम्यक्त्व प्रतिपद्यन्ते तेषा यथोक्तसामायिकद्वयलाभो वक्तव्यः । एव तिर्यग्लोकेऽपि यथोक्तसामायिकद्वयलाभो वक्तव्य. । इह च त्रिष्वपि लोकेषु यथोक्तसामायिकद्वय लभ्यत एवेतीत्थमवधारणीयम्, न पुनर्यथोक्तसामायिकद्वयमेव लभ्यत इति, यत आह– 'विरई मणुस्सलोए' त्ति, तिर्यग्लोकविशेषभूतेऽर्धतृतीयद्वीप-समुद्रलक्षणे मनुष्यलोके विरति' सर्वविरतिसामायिकमपि लभ्यते । इद चैह लभ्यते नान्यत्रेति द्रष्टव्यम्, मनुष्या एवैतत्प्रतिपत्तारो नान्य इत्यर्थ. । क्षेत्रनियम तु विशिष्टश्रुतविदो विदन्ति । विरताविरतिश्च देशविरतिसामायिकलक्षणा लाभविचारे तिर्यक्षु भवति, मनुष्येषु च केषुचिदिति ॥ २६९५ ॥

॥१४६॥
विशेषा० भागः-२

'क किं सामायिक' मि'त्युपोद्घातद्वारम्

क्षेत्रादिषु सामा० विचारः

क्षेत्रे सामा०

पुव्वपडिवण्णयो पुण तीसु वि लोएसु नियमओ तिण्हं। चरणस्स दोसु नियमा भयणिज्ञा उड्ढलोगम्मि

(पूर्वप्रतिपन्नका पुनस्त्रिष्वपि लोकेषु नियमतस्त्रयाणाम्। चरणस्य द्वयोर्नियमाद् भजनीया ऊर्ध्वलोके ॥ २६९६ ॥)

पूर्वप्रतिपन्नकास्तु त्रयाणां सामायिकानां नियमेन त्रिष्वपि लोकेषु विद्यन्ते। चतुर्थस्य चरणसामायिकस्य द्वयोरेवाधोलोक तिर्यग्लोकयोः पूर्वप्रतिपन्ना नियमतः सन्ति। ऊर्ध्वलोके पुनर्भाज्याः कदाचिद् भवन्ति कदाचिद् नेति ॥ गतं क्षेत्रद्वारम् ॥ २६९६ ॥

अथ दिग्द्वारं प्रतिपिपादयिषुर्दिक्स्वरूपं तावद् निरूपयन्नाह—

दिग्द्वारम्
दिग्निक्षेपाः७

नाम ठवणा दविए खेत्त-दिसा तावखेत्त-पण्णवए। सत्तमिया भावदिसा परूवणा तस्स कायव्वा ।२६९७।

(नाम स्थापना द्रव्ये क्षेत्रदिक् तापक्षेत्र प्रज्ञापकयो। सप्तमी भावदिक् प्ररूपणा तस्य कर्तव्या ॥ २६९७ ॥)

इह नाम स्थापनादिक्, तथा, द्रव्य क्षेत्रदिक् तापक्षेत्र-प्रज्ञापकविषया दिग् वक्तव्या। तथा, सप्तमी च भावदिग् वक्तव्या। तत्र तस्य नामदिगादिसप्तकस्य प्ररूपणा कर्तव्या ॥ इति निर्युक्तिगाथापदार्थः ॥२६९७॥ अथ नाम स्थापने क्षुण्णे, द्रव्यदिक्स्वरूपविचारणार्थमाह—

तेरसपएसियं जं जहण्णओ दसदिसागिई दव्वं। उक्कोसमणंतपएसियं च सा होइ दव्वदिसा।२६९८।

द्रव्यदिक्
१३ प्रादेशिकस्कन्धः

(त्रयोदशप्रदेशिक यज्जघन्यतो दशदिगाकृति द्रव्यम्। उत्कृष्टमनन्तप्रदेशिक च सा भवति द्रव्यदिक् ॥ २६९८ ॥)

द्रव्यमेव दशदिगुत्थानहेतुत्वाद् दिग् द्रव्यदिक्, द्रव्यप्रधाना द्रव्यविषया वा दिग् द्रव्यदिक्। तत्र जघन्यतस्त्रयोदशप्रदेशिकम्, उत्कृष्टतस्त्वनन्तप्रदेशिकं दशदिगाकृति दशदिक्स्थाननिबन्धनं यद् द्रव्यं सा द्रव्यदिग् भवति। इदमत्र हृदयम्— जघन्यतस्त्रयोदशप्रदेशावगाढात् त्रयोदशप्रदेशिकात्, उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयप्रदेशावगाढादनन्तप्रदेशिकाद् द्रव्याद् दश दिश उत्तिष्ठन्ति। एतच्च द्रव्यं सपूर्णदशदिगुत्थानकारणत्वाद् द्रव्यदिगुच्यत इति ॥ २६९८ ॥ एतदेव भावयन्नाह—

एक्केक्को विदिसासु मज्झे य दिसासुमायया दो दो। विंति दसाणुगमण्णे दसदिसमेक्केक्कयं काउं ॥२६९९

न दसदिसागारं जं चउरस्सं ति तन्न दव्वदिसा। खेत्तदिसट्ठपएसियरुयगाओ मेरुमज्झम्मि ॥२७००।

(एकैको विदिक्षु मध्ये च दिक्ष्वायतौ द्वौ द्वौ। ब्रुवन्ति दशाणुगमन्ये दशदिक्कमेकैकं कृत्वा ॥ २६९९ ॥)

(तद् न दशदिगाकारं यच्चतुरस्रमिति तद् न द्रव्यदिक्। क्षेत्रदिगष्टप्रदेशिकरुचकाद् मेरुमध्ये ॥ २७०० ॥)

व्याख्या—'एक्केक्को विदिसासु मज्झे य त्ति' एकः परमाणुर्मध्येऽवधौ व्यवस्थाप्यते, एकैकस्तु परमाणुश्चतसृष्वपि विदिक्षु स्थाप्यते; एवमेते पञ्च परमाणवः पञ्चसु प्रदेशेष्ववगाढाः। तथा, 'दिसासुमायया दो दो त्ति' अपरौ चतसृष्वपि दिक्ष्वायतावस्थितौ द्वौ द्वौ परमाणू स्थाप्येते। एवमेतत् त्रयोदशप्रदेशिकं स्कन्धरूपत्वेनैकपरिणामापन्नं त्रयोदशसु नभःप्रदेशेष्ववगाढं दशदिगुत्थानहेतुत्वाद् दशदिक्कं द्रव्यं

जघन्यतो द्रव्यदिगुच्यते । अत्र स्थापना—

इह चैकैकपरमाणुस्थाने यदि द्व्यणुकादीनामनन्ताणुकपर्यन्तानां स्कन्धानामवगाहना क्रियते तदापि द्रव्यदिगिय भवति; दशदिगुत्थाननिबन्धनत्वात् । अत उक्तमुत्कृष्टमनन्तप्रदेशिकमिति । अस्यापि जघन्यतस्त्रयोदशस्वेव प्रदेशेष्ववगाहः, उत्कृष्टतस्त्वसंख्येयेष्वपि(प्र० . ०संख्येयेत्विति) ॥

आह– नन्वत्र यतो द्रव्याद् दशाना दिशां प्रभव उन्मीलना भवति तद् द्रव्यं दिक्त्वेन विवक्षितम् , तदत्र पृच्छामः– तज्जघन्यतस्त्रयोदशभिरेव प्रदेशैर्भवति न हीनाधिकैरित्यत्र का युक्तिः ? । अत्रोच्यते– इह मध्ये तावदेकपरमाणुरवधौ व्यवस्थाप्य एव, तमन्तरेण दिग्व्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वात् । तस्य च चतसृष्वपि दिक्ष्वेकैकस्मिन् व्यवस्थापिते पण्णा दिशामेवोन्मीलना भवति, न विदिशाम् , एकस्मात् परमाणोर्विदिगुत्थानाभावात्, षड्दिक्संबन्धस्यैव परमाणोरभिधानात् , "एगपएसोगाढं सत्तपएसा य से फुसणा" (एकप्रदेशावगाढं सप्तप्रदेशा च तस्य स्पर्शना) इति वचनात् । यदि हि परमाणोर्विदिक्संबन्धः स्यात् तदेकादशप्रदेशैव स्पर्शना स्यात्, न सप्तप्रदेशेति भावः । अतोऽन्येऽपि चतसृष्वपि दिक्षु चत्वारः परमाणवो व्यवस्थाप्यन्त इत्येवमेते नव भवन्ति । न चेत्थमपि विदिगुन्मीलना मपद्यते । ये ह्यपरेऽपि दिक्षु चत्वारो व्यवस्थापितास्तैः पुनरपि दिश एव उत्तिष्ठन्ति न विदिशः, कोणानामन्तर्निविष्टत्वात् । अतो विदिगुन्मीलनार्थमपरेऽपि चत्वारः कोणेषु व्यवस्थाप्यन्त इति दशदिक्प्रभवं क्षेत्र जघन्यतस्त्रयोदशभिरेवाणुभिर्भवति, न हीनाधिकैरिति । स्थापनाप्यत्र परमार्थतश्चेतस्येवावधारणीया । यत्त्विह तदुपदर्शनं तद् मुग्धविनेयजनानुग्रहार्थमेवावगन्तव्यम् , यथावदस्या दर्शयितुमशक्यत्वादित्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतं प्रस्तुमः– 'तिति दसाणुगमि'त्यादि, अन्ये तु व्याख्यातारो दशस्वपि दिक्ष्वेकैकं परमाणुं व्यवस्थाप्य जघन्यतो दशाणुकं द्रव्यं द्रव्यदिगिति ब्रुवते । तदेतद् न युक्तम् , यस्माद् दशदिगाकारं दशदिक्कं द्रव्यमनुयोगवेदिभिश्चतुरस्रमेव दृष्टम् , तच्च पूर्वदर्शितस्थापनानुसारतो भावनीयम् , यत्तु दशाणुकं द्रव्यं दशसु दिक्षु स्थाप्यते तद् वृत्ताकारमेव भवति, अतोऽचतुरस्रत्वात् तद् द्रव्यदिग् न भवति । किञ्च, यद्यनवौ परमाणुर्न व्यवस्थाप्यते तदा तन्निरपेक्षा दिक्कल्पना कर्तुं न शक्यते, तद्व्यवस्थापने त्वेकादशपरमाणुसंख्याप्राप्तेर्दशाणुकत्वहानिः प्राप्नोति । अतो यत् किञ्चिदेतदिति । तदेवमुक्ता द्रव्यदिक् ।

दशाणुकद्रव्यं न द्रव्यदिक्

सांप्रतं क्षेत्रदिशमभिधित्सुराह– 'खेत्तदिसे'त्यादि, अथ क्षेत्रदिगुच्यते । सा च मेरुमध्येऽष्टप्रदेशिकरुचकाद् भावनीया, तथाहि तिर्यग्लोकस्य(प्र०...रत्नप्रभापृथिव्या) मध्यभागे आयामविष्कम्भाभ्यां प्रत्येकं रज्जुप्रमाणौ सर्वप्रतराणां क्षुल्लकौ द्वौ नभःप्रदेशप्रतरौ विद्येते । तयोश्च मेरुमध्यप्रदेशे मध्यं लभ्यते । तत्र च मध्ये उपरितनप्रतरस्य ये चत्वारो नभःप्रदेशास्तथाऽधस्तनप्रतरस्य च (प्र०.. तु) ये चत्वारो व्योमप्रदेशास्तेषामष्टानामपि प्रदेशानां समये रुचक इति परिभाषा । अयं चाष्टप्रदेशिको रुचकः समस्ततिर्यग्लोकमध्यवर्ती गोस्तनाकारः क्षेत्र. पण्णामपि दिशां चतसृणामपि च विदिशां प्रभवो मन्तव्यः; उक्तं च—

क्षेत्रदिक् = रुचकप्रदेशतः

*'अट्ठपएसो रुयगो तिरियलोयस्स मज्झयारम्मि । एस पभवो दिसाण एसेव भवे अणुदिसाण ॥ १ ॥' (*अष्टप्रदेशो रुचकस्तिर्यग्लोकस्य मध्ये । एष प्रभवो दिशामेष एव भवोऽनुदिशाम् ॥) अस्माच्च रुचकाद् दिशो विदिशश्च तथा प्रभवन्ति तथोच्यते– यथोक्तरुचकाद् बहिश्चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमादौ द्वौ द्वौ नभःप्रदेशौ भवतः, तदग्रतश्चत्वारः, तत्पुरतः षट्, ततोऽप्यग्रतोऽष्टौ व्योमप्रदेशा इत्येवं द्व्यादिद्व्युत्तरश्रेण्या चतसृष्वपि दिक्षु पृथग् नेतव्यम् । तत एताः शकटोर्द्धिसंस्थानाः पूर्वादिका महादिशश्चतस्रो भवन्ति । एतासां च चतसृणामपि दिशां चतुर्ष्वन्तरालकोणेष्वेकैकनभःप्रदेशनिष्पन्ना अनुत्तरा यथोत्तरं वृद्धिरहिताश्छिन्नमुक्तावलीसंस्थिताश्चतस्र एव विदिशो भवन्ति । ऊर्ध्वं तु चतुरो नभःप्रदेशानादौ कृत्वा यथोत्तरं वृद्धिरहितत्वाच्चतुःप्रदेशिकैव रुचकनिभा च चतुरस्रदण्डाकारैकैव भवति, अधोऽप्येवंप्रकारा द्वितीयेति; उक्तं च– '*दुपएसादिदुरुत्तर एगपएसा अणुत्तरा चेव । चउरो चउरो य दिसा चउरो य अणुत्तरा दोण्णि ॥ १ ॥' 'सगडुद्धिसंठियाओ महादिसाओ हवंति चत्तारि । मुत्तावलीव चउरो दो चेव य होंति रुयगनिभा ॥ २ ॥' (* द्विप्रदेशादिद्व्युत्तरैकप्रदेशा अनुत्तरा चैव । चतस्रश्चतस्रश्च दिशश्चतुरश्चानुत्तरे द्वे ॥ १ ॥ शकटोर्द्धिसंस्थिता महादिशो भवन्ति चतस्रः । मुक्तावलीव चतुरो द्वे एव च भवतो रुचकनिभे ॥ २ ॥) अत्र स्थापना—

o							o
	o					o	
		o			o		
			o	o			
			o	o			
		o			o		
	o					o	
o							o

आसां च दशानामपि पूर्वादिदिशामेतानि नामानि भवन्ति; तद्यथा– '*इंदग्गेइजम्मा य नेरई वारुणी य वायव्वा । सोमा ईसाणा च्चिय विमला य तमा य बोधव्वा ॥ १ ॥' 'इंदा विजयद्दाराणुसारओ सेसिया पयक्खिणओ । अट्ठ वि तिरियदिसाओ उड्ढं विमला तमा चाहो ॥ २ ॥' (* ऐन्द्री आग्नेयी याम्ी च नैर्ऋती वारुणी च वायव्या । सौमीशान्येव विमला च तमा च बोद्धव्या ॥ १ ॥ ऐन्द्री विजयद्वारानुसारत शेषिका प्रदक्षिणत । अष्टापि तिर्यग्दिश ऊर्ध्वं विमला तमा चाध ॥ २ ॥) इदं च गाथाद्वयं भाष्येष्वपि बहु लिखितं दृश्यते, परं प्रक्षेपोऽसौ संभाव्यते, पूर्वटीकायां मूलावश्यकटीकायां चाव्याख्यातत्वात् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ तदेवमुक्ता क्षेत्रदिक् ॥ २७०० ॥ इदानीं तापक्षेत्रदिगुच्यते– तत्र तपतीति ताप इह सविता गृह्यते, तदुपलक्षिता क्षेत्रदिक् तापक्षेत्रदिक् । सा चानियतेत्याह—

जेसिं जत्तो सूरो उएइ तेसिं तई हवइ पुव्वा । तावक्खित्तदिसाओ पयाहिणं सेसियाओ सिं ॥२७०१॥ तापदिक्

(येषां यत्र सूर उदेति तेषां सा भवति पूर्वा । तापक्षेत्रदिशः प्रदक्षिणं शेषिका अस्या ॥ २७०१ ॥)

येषां भरतादिक्षेत्रनिवासिनां पुंसां यतो यस्यां दिशि सूर्य उदेत्युद्गच्छति सा तेषां पूर्वेति व्यपदिश्यते । इह च सूर्यमाश्रित्यैतद्व्यपदेशप्रवृत्तेस्तापक्षेत्रदिगियमुच्यते । एतस्याश्च प्रदक्षिणतः शेषा अपि दक्षिणाद्या दिशोऽवगन्तव्याः, तद्यथा– दक्षिणभुजपक्षे दक्षिणा, पृष्ठतः पश्चिमा, वामभुजपक्षे पुनरुत्तरेति ॥ २७०१ ॥ 'पण्णवए त्ति' प्रज्ञापयति सूत्रार्थं प्ररूपयति इति । प्रज्ञापको व्याख्याता तदपेक्षा तमाश्रित्य दिक् प्रज्ञापकदिगुच्यते । तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

प्रज्ञापकदिक्

पण्णवओ जदभिमुहो सा पुव्वा सेसिया पयाहिणओ। अट्ठारस भावदिसा जीवस्स गमागमो जेसु ।२७०२

(प्रज्ञापको यदभिमुख: सा पूर्वा शेषिका प्रदक्षिणत । अष्टादश भावदिशो जीवस्य गमाऽऽगमौ येषु ॥ २७०२ ॥)

प्रज्ञापको यदभिमुख: कथां कथयति सा पूर्वा, शेषास्तु दक्षिणाद्याः पूर्ववत् प्रदक्षिणतो वाच्याः । अथ सप्तमीं भावदिशमभिधित्सुराह– 'अट्ठारसेत्यादि' येषु पृथिव्यादिस्थानेषु कर्मपरतन्त्रस्य जीवस्य गमाऽऽगमौ संपद्येते सा भावदिगुच्यते । सा पुनरष्टादशभेदा भवतीति ॥ २७०२ ॥ तानेव भावदिग्भेदान् दर्शयति–

भावदिक्

पुढवि-जल-जलण-वाया मूला-खंध-ग्ग-पोरबीया य । बि-ति-चउ-पंचिंदिय-तिरिय-नारगा-देवसंघाया

संमुच्छिम-कम्मा-ऽकम्मभूमगनरा तहंतरद्दीवा । भावदिसा दिस्सइ जं संसारी निययमेयाहिं ॥२७०४

(पृथिवी जल ज्वलन वायवो मूल-स्कन्धा ऽग्र पर्वबीजाश्च । द्वि त्रि चतुष्पञ्चेन्द्रिय तिर्यग् नारक-देवसंघाता ॥ २७०३ ॥)

(संमूर्च्छिम-कर्मा ऽकर्मभूमिगनरास्तथा ऽन्तरद्वीपा । भावदिग् दृश्यते यत् संसारी नियतमेताभि ॥ २७०४ ॥)

व्याख्या– पृथिवी-जल-ज्वलन-वायव:; वनस्पतिभेदास्तु बीजशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धाद् मूलं बीजं येषां ते मूलबीजा उत्पलकन्दादय, स्कन्धो बीजं येषां ते स्कन्धबीजाः शल्लक्यादय:, अग्रं बीजं येषां तेऽग्रबीजाः कोरण्टकादय:, पर्व बीजं येषां ते पर्वबीजा इक्ष्वादय: । द्वि त्रि-चतुरिन्द्रियाः कृमि-कीटक-भ्रमरादय:, पञ्चेन्द्रियास्तु मीन-मकर-शरभ सिंह-गो-महिष्य-ऽजा-हंस-चक्रवाकादितिर्यक्संघाता:, नारकसंघाता:, देवसंघाता: । मनुष्यभेदास्तु संमूर्च्छना:, कर्मभूमिजा:, अकर्मभूमिजा:, अन्तर्द्वीपजाश्चेति एवमष्टादशविधा भावतः पृथिव्यादिपर्याय: परमार्थतो वा भावदिग् भवति । कुतः ? इत्याह– 'दिस्सइ जमित्यादि' यद् यस्मात् 'अमुकोऽयं पृथिवीकायिक:, अप्कायिको वा' इत्यादिभि: पर्यायै: संसारी जीवो नियतं नैयत्येन दृश्यते व्यपदिश्यत एताभि: पृथिव्यादिपर्यायरूपाभिर्दिग्भिर्हेतुभूताभि: । तत एता एव भावदिश ॥ इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थ: ॥ २७०३-२७०४ ॥ अथ भाष्यकारो वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथाया: प्रस्तावनामाह–

खेत्तदिसासुं पगयं सेसदिसाओ पसंगओऽभिहिया । संभवओ वा वच्चं सामइयं जत्थ जं हुज्जा ।२७०५

(क्षेत्रदिग्भि प्रकृतं शेषदिश प्रसङ्गतोऽभिहिता । संभवतो वा वाच्यं सामायिकं यत्र यद् भवेत् ॥ २७०५ ॥)

इह दिग्द्वारे विचार्यमाणे क्षेत्रदिग्भिरस्य या– पूर्वादिका दिश: प्ररूपितास्ताभिरेवेह 'प्रकृत' प्रयोजनम् इत्यर्थ:, शेषास्तु नाम-स्थापनादिका दिशो दिक्साम्यात् प्रसङ्गतोऽभिहिता: । यद्वा, अशेषदिशां मध्ये यस्यां दिशि यत् सामायिकं संभवति तदभ्युपेत्य वाच्यम्, मूलाद्यभावाद् वाऽन्यथा नैवम् ॥ इति गाथार्थ: ॥ २७०५ ॥ 'इह क्षेत्रदिग्भि: प्रयोजनम्' इत्युक्तम्, किं पुनस्तत् ? इत्याह–

व्वाईयासु महादिसासु पडिवज्जमाणओ होइ। पुव्वपडिवण्णओ पुण अण्णयरीए दिसाए उ ॥२७०६

(पूर्वादिकासु महादिक्षु प्रतिपद्यमानको भवति । पूर्वप्रतिपन्नक पुनरन्यतरस्या दिशि तु ॥ २७०६ ॥)

पूर्वाद्यासु शकटोद्धिसंस्थितासु पूर्वोक्तासु चतसृषु महादिक्षु निरूक्षिते काले चतुर्णामपि सामायिकाना प्रतिपद्यमानको भवति, तत्सम-वस्तास्त्वस्ति, न पुनर्भवत्येव, कदाचित् तस्य तासु भवनात् कदाचिदभवनादिति । पूर्वप्रतिपन्नक पुनरन्यतरस्या दिशि भवत्येव ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७०६ ॥ ऊर्ध्वा-ऽधोदिग्द्वये विदिक्षु च तर्हि का वार्ता ? इत्याशङ्क्य भाष्यकारः प्राह—

सामायिक-निषये क्षेत्रदिग्भिः प्रयोजनम्

छिण्णावलि-रुयगागीदिसासु सामाइयं न, जं तासु। सुद्धासु नोवगाहइ जीवो ताओ पुण फुसिज्जा ।२७०७

(छिन्नावली रुचकाकृतिदिक्षु सामायिक न यत् तासु । शुद्धासु नावगाहते जीवस्ता पुन स्पृशेत् ॥ २७०७ ॥)

एकप्रदेशिकत्वेन छिन्नमुक्तावलीकल्पासु चतसृष्वपि विदिक्षु 'रुयगागि'त्ति, रुचकाकारयोः प्रत्येक चतुष्प्रदेशिकयोरूर्ध्वाऽधोदिशोश्च 'सामाइय न' त्ति, सर्वमपि सामायिक सपूर्णं न 'लभ्यते' इति शेष । कुत ? इत्याह– 'ज तासु'त्यादि, यद् यस्मात् तासु शुद्धासु केवलासु पटस्वपि जीवः संपूर्णो नावगाहते, तस्य जघन्यतोऽप्यसख्येयप्रदेशावगाहित्वात्, एतासा चैकप्रदेशिकत्वेन चतुष्प्रदेशिकत्वेन चैतावत्प्रमाणावगाहासंभवात् । इतस्ततः सचरणादौ पुनः सामायिकवाञ्जीवस्ताः पडपि देशतः स्पृशेद् न विरोध ॥ इति गाथार्थः ॥ उक्त दिग्द्वारम् ॥ २७०७ ॥ साप्रत कालद्वारमभिधित्सुराह—

कालद्वारे सामायिक-विचारः

सम्मत्तस्स सुयस्स य पडिवत्ती छव्विहे वि कालम्मि। विरइं विरयाविरइं पडिवज्जइ दोसु तिसु वावि॥

(सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च प्रतिपत्ति षड्विधेऽपि काले । विरतिं विरताविरतिं प्रतिपद्यते द्वयोस्त्रिषु वापि ॥ २७०८ ॥)

सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च द्वयोरप्यनयोः सामायिकयोः प्रतिपत्तिः षड्विधेऽपि सुषमदुःषमादिके काले संभवति । पूर्वप्रतिपन्नकास्त्वनयो-र्विद्यन्त एव । विरतिं समग्रचारित्रलक्षणा ता, तथा विरताविरतिं देशचारित्रात्मका प्रतिपद्यते कश्चिदुत्सर्पिण्या द्वयोः कालयोः दुःषमसुषमाया, सुषमदुःषमाया चेति; अवसर्पिण्या तु त्रिषु कालेषु सुषमदुःषमाया, दुःषमसुषमायाम्, दुःषमाया चेति । पूर्वप्रतिपन्नास्त्विह विद्यत एव । अपि-शब्दात् संहरण प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्नकः सर्वकालेष्वेव संभवति । प्रतिभागकालेषु तु त्रिषु सम्यक्त्व-श्रुतयोः प्रतिपद्यमानकः संभवति, पूर्वप्रति-पन्नस्त्वस्त्येव, चतुर्थे च प्रतिभागे चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य प्रतिपद्यमानकः संभवति, पूर्वप्रतिपन्नस्तु विद्यत एव । बाह्यद्वीप समुद्रेषु तु, कालरहितेषु त्रयाणा सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः संभवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव, चरणस्यापि नन्दीश्वरादौ विद्याचारणादिगमने पूर्वप्रतिपन्नः संभवति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७०८ ॥ अथ भाष्यम्—

तइयाइसु तिसु ओसप्पिणीए उस्सप्पिणीए दोसुं तु। नोउस्सप्पुसप्पिणिकाले तिसु सम्म-सुत्ताइं।२७०९
पलिभागम्मि चउत्थे चउव्विहं चरणवज्जियमकाले। चरणं पि हुज्ज गमणे सव्वं सव्वत्थ साहरणे॥

(तृतीयादिषु त्रिष्ववसर्पिण्यामुत्सर्पिण्या द्वयोस्तु । नोउत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाले त्रिषु सम्यक्त्वश्रुते ॥ २७०९ ॥)
(प्रतिभागे चतुर्थे चतुर्विधं चरणवर्जितमकाले । चरणमपि भवेद् गमने सर्वं सर्वत्र संहरणे ॥ २७१० ॥)

व्याख्या– 'तइयाइसु तिसु ओसप्पिणीए' त्ति, अवसर्पिण्या तृतीयादिषु त्रिषु कालेषु सुषमदुःषमादिषु त्रिष्वरकेष्वित्यर्थः 'सर्वविरति देशविरतिसामायिकयोः प्रतिपत्ता लभ्यते' इत्यध्याहारः । पूर्वप्रतिपन्नास्त्विह चतुर्णामप्यस्त्येव । एवमुत्तरत्रापि पूर्वप्रतिपन्नो यथासंभवमभ्यूह्य वक्तव्य इति । 'उस्सप्पिणीए दोसु तु' त्ति, उत्सर्पिण्यां पुनर्द्वयोर्दुःषमसुषमा-सुषमदुःषमालक्षणयोः कालविशेषयोस्तत्प्रतिपत्ता प्राप्यते । 'नो' इत्यादि, इह देवकुरू-उत्तरकुरुषु सुषमसुषमाप्रतिभागः, हरिवर्ष-रम्यकेषु सुषमाप्रतिभागः, हैमवतै-रण्यवतेषु सुषमदुःषमाप्रतिभागः, पञ्चसु महाविदेहेषु दुःषमसुषमाप्रतिभागः । इह चतुर्ष्वपि स्थानेषूत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिण्यभावाद् नोउत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालोऽयमभिधीयते, यथाक्रमं च सुषमसुषमादिभिः कालविशेषैः सह प्रतिभागस्य सादृश्यस्य विद्यमानत्वाच्चत्वारः सुषमसुषमादयः प्रतिभागा एते भण्यन्ते । तदस्मिन् प्रतिभागचतुष्टयलक्षणे नोउत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाले चिन्त्यमाने 'तिसु' त्ति, आद्येषु सुषमसुषमाप्रतिभागादिषु त्रिषु प्रतिभागेषु द्वे सम्यक्त्व श्रुतसामायिके जीवः प्रतिपद्यते । 'पलिभागम्मि चउत्थे चउव्विह' त्ति, महाविदेहेषु चतुर्थे दुःषमसुषमाप्रतिभागे चतुर्विधमपि सामायिक प्रतिपद्यते । 'चरणवज्जियमकाले' त्ति, अकाले कालाभावे द्वीप-समुद्रेषु चरणवर्जितमाद्य सामायिकत्रय मत्स्यादयः प्रतिपद्यन्ते । 'चरण वि हुज्ज गमणे' त्ति, नन्दीश्वरादौ विद्याचारणादीना गमने चरणमपि पूर्वप्रतिपन्नं सर्वविरतिसामायिकमपि भवेदित्यर्थः । 'सव्वं सव्वत्थ साहरणे' त्ति, देवादिना तु संहरण प्रतीत्य सर्वं चतुर्विधमपि सामायिकं सर्वत्र निःशेषेऽपि काले प्राप्यते ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ गतं कालद्वारम् ॥२७०९-२७१० ॥ इदानीं गतिद्वार विभणिषुराह—

चउसु वि गईसु नियमा सम्मत्तसुयस्स होइ पडिवत्ती। मणुएसु होइ विरई विरयाविरई य तिरिएसु॥२७११

(चतसृष्वपि गतिषु नियमात् सम्यक्त्वश्रुतयोर्भवति प्रतिपत्तिः । मनुजेषु भवति विरतिर्विरताविरतिश्च तिर्यक्षु ॥ २७११ ॥)

चतसृष्वपि नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरगतिषु सम्यक्त्व श्रुतसामायिकयोर्नियमात् प्रतिपत्तिर्भवति, न पुनर्न भवतीत्येवं नियमो द्रष्टव्यः, न त्वेवं सर्वदैव तत्प्रतिपत्तिरित्येवं तु न नियमः, कदाचिदन्तरस्यापि तत्प्रतिपत्तेरिहैव वक्ष्यमाणत्वादिति । पूर्वप्रतिपन्नास्तु सदैव लभ्यन्त इति । तथा, मनुष्येषु प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य भवति विरतिश्चारित्रात्मिका, नान्यगतिषु, पूर्वप्रतिपन्नास्तु तस्याः सदैवेह विद्यन्त इति । विरताविरतिश्च देशविरतिस्तिर्यक्षु 'भवति' इत्यनुवर्तते, इहापि सम्भवतस्तत्प्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सदैव सन्तीति ॥॥-२७११ ॥

अथ भव्य-सञ्ज्ञिद्वारद्वयमभिधातुमाह—

भवसिद्धिओ य जीवो पडिवज्जइ सो चउण्हमण्णयरं । पडिसेहो पुण असण्णि-मीसए सण्णि पडिवज्जे ॥

(भवसिद्धिकश्च जीव प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरत् । प्रतिषेध पुनरसञ्ज्ञि मिश्रकयो सञ्ज्ञी प्रतिपद्येत ॥ २७१२ ॥)

भव्य-सञ्ज्ञिद्वारे

भवा भाविनी सिद्धिर्यस्यासौ भव्यसिद्धिको भव्यो जीवः, स चतुर्णां सामायिकानामन्यतरत् सामायिकं प्रतिपद्यते । इदमुक्तं भवति— कदाचित् सम्यक्त्व श्रुतसामायिके प्रतिपद्यते, कदाचिद् देशविरतिम्, कदाचित् सर्वविरतिमपि प्रतिपद्यत इति । पूर्वप्रतिपन्नास्तु नानाभव्याश्चतुर्णामपि सामायिकाना सदैव लभ्यन्त इति । एवं सञ्ज्यपि चतुर्णामपि सामायिकाना कदाचित् किञ्चित् प्रतिपद्यते । तथाचाह— 'सण्णि पडिवज्जे' त्ति, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सञ्ज्ञिनोऽपि भव्यवत् सदैव प्राप्यन्त इति । 'पडिसेहो' इत्यादि पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानकांश्चाश्रित्य चतुर्णामपि सामायिकाना प्रतिषेध. कार्यः । क ? इत्याह— असञ्ज्ञिनि, मिश्रके, अभव्ये च "सिद्धे नो सण्णी, नो असण्णी; नो भव्वे, नो अभव्वे" इति वचनाद् मिश्रकः सिद्धोऽभिधीयते । ततश्चैते त्रयोऽप्यसंज्ञ्य ऽभव्य मिश्रकाश्चतुर्णामपि सामायिकाना न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानका लभ्यन्त इति भावार्थः । पुनःशब्दादसञ्ज्ञी सास्वादनमाश्रित्य सम्यक्त्व श्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भवेदिति द्रष्टव्यम्, तथा मिश्रोऽपि भवस्थकेवली सम्यक्त्व चारित्रसामायिकयो' पूर्वप्रतिपन्नो भवेदित्यपि द्रष्टव्यम् । अयं च न सञ्ज्ञी नाप्यसंज्ञीति मिश्रता द्रष्टव्या । आह— यद्येवं सिद्धोऽपि सम्यक्त्वसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, अतोऽस्यापि किमिति सर्वसामायिकनिषेधः क्रियते ? । सत्यम्, किन्तु सम्यक्त्ववर्जं सामायिकत्रय ससारस्थानामेव सभवति, तत्साहचर्यात् सम्यक्त्वसामायिकमपि ससारिणा संबन्धि विचार्यते, तथाभूत तु सिद्धे नास्तीति निषिध्यत इत्यदोषः ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २७१२ ॥ पुनःशब्दस्य व्याख्यान भाष्यकारोऽप्याह—

पुणसद्दाओऽसण्णी सम्म-सुए होज्ज पुव्वपडिवन्नो । मीसो भवत्थकाले सम्मत्त-चरित्तपडिवन्नो ।२७१३।

(पुन शब्दादसञ्ज्ञी सम्यक्त्व श्रुतयोर्भवेत् पूर्वप्रतिपन्न । मिश्रो भवस्थकाले सम्यक्त्व चारित्रप्रतिपन्न ॥ २७१३ ॥)

उच्छ्वास-निःश्वास-कयोः सामायिक-विचारः

गतार्था ॥ २७१३ ॥ अथोच्छ्वासनिःश्वासक-दृष्टिद्वारद्वयाभिधित्सया प्राह—

ऊसासय-नीसासय मीसे पडिसेहो दुविहपडिवण्णो । दिट्ठी य दो नया खलु ववहारो निच्छओ चेव ।२७१४

(उच्छ्वासक नि श्वासको मिश्रे प्रतिषेधो द्विविधप्रतिपन्न । दृष्टी च द्वौ नयौ खलु व्यवहारो निश्चयश्चैव ॥ २७१४ ॥)

नयद्वये सामा० प्रतिपत्त।

उच्छ्वसितीत्युच्छ्वासकः, नि.श्वसितीति निःश्वासक आनापानपर्याप्तिपरिनिष्पन्न इत्यर्थः । 'स चतुर्णामपि सामायिकाना प्रतिपद्यमानकः सभवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्त्येव' इति वाक्यशेषः । मिश्रः खल्वानापानपर्याप्त्यपर्याप्तो (प्र०.पर्याप्तापर्याप्तो) भण्यते । तत्र प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य निषेधः, नागो चतुर्णामपि प्रतिपद्यमानकः सभवतीति भावना । 'दुविहपडिवण्णो' त्ति, स एव द्विविधस्य सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकस्य प्रतिपन्नः

पूर्वप्रतिपन्नो भवति देवादिजन्मकाल इति । अथवा मिश्रः सिद्धः, तत्र चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वोक्तयुक्तेरुभयथापि प्रतिषेधः । 'दुविह-पडिवण्णो'त्ति, इह मिश्रः शरीररहितत्वाद् नोउच्छ्वास निश्वासकत्वेन शैलेशीगतोऽयोगिकेवली गृह्यते, स द्विविधस्य सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । इह विचार्यमाणाया द्वौ नयौ खलु विचारकौ– व्यवहारो निश्चयश्चैव । तत्राद्यस्य यथा मतिज्ञानविचारेऽज्ञानी ज्ञानं प्रतिपद्यते, तथेहाप्यसामायिकी– असामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यते, तथाऽसामयिकी दीर्घकालिकी तत्प्रतिपत्तिः । द्वितीयस्य तु यथा ज्ञानी ज्ञानं प्रतिपद्यते तथात्रापि सामायिकी सामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यते, सामयिकी च तत्प्रतिपत्तिः, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरभेदात् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७१४ ॥ मिश्रशब्दभावार्थं व्यवहार-निश्चयनयमतविचारं च भाष्यकारोऽप्याह— ||१५४||
विशेषा०
भागः-२

मीसो नोउस्सासयनीसासो तेहिं जो अपज्जत्तो । हुज्ज पवण्णो दोन्नि उ सेलेसिगओ चरित्तं च ॥२७१५॥
पढमस्सासामयिगी पडिवज्जइ बिइयगस्स सामयिगी । ववहार-निच्छयमयं नेयं मइनाणलाभो व्व ॥२७१६

(मिश्रो नो उच्छ्वासकनि श्वासस्ताभ्यां योऽपर्याप्तः । भवेत् प्रपन्नो द्वे तु शैलेशीगतश्चरित्रं च ॥ २७१५ ॥)
(प्रथमस्यासामायिकी प्रतिपद्यते द्वितीयस्य सामायिकी । व्यवहार निश्चयमतं ज्ञेयं मतिज्ञानलाभ इव ॥ २७१६ ॥)

व्याख्या– इह मिश्रो नोउच्छ्वासक-निःश्वासकोऽयोगिकेवली गृह्यते । तथा, ताभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यामपर्याप्तकश्चेह मिश्रः । स चापर्याप्तको देवादिजन्मकाले द्विविधस्य सम्यक्त्वश्रुतसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते । यस्तु नोउच्छ्वासक-निःश्वासको मिश्रः शैलेशीगतोऽयोगिकेवली, स 'चारित्रं' चारित्रसामायिकं चशब्दात् सम्यक्त्वसामायिकं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यत इति । इह नयविचारे प्रथमस्य व्यवहारनयस्यासामायिकी असामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यते, द्वितीयस्य तु निश्चयनयस्य सामायिकी सामायिकवान् सामायिकं प्रतिपद्यत इत्येवमादि व्यवहार निश्चयनयमतं मतिज्ञानलाभ इवात्रापि विज्ञेयम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ २७१५-२७१६ ॥

अथाहारक-पर्याप्तकद्वारद्वयमाह—

आहारगो उ जीवो पडिवज्जइ सो चउण्हमण्णयरं । एमेव य पज्जत्तो सम्मत्त-सुए सिया इयरो ॥२७१७॥ आहारक-पर्याप्तक-द्वारद्वये सामा०

(आहारकस्तु जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरत् । एवमेव च पर्याप्तः सम्यक्त्व श्रुतयोः स्यादितरः ॥ २७१७ ॥)

आहारकतो पाहारकस्तु यो जीवः स चतुर्णां सामायिकानां प्रागन्यतरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव; षड्भिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तकोऽप्येवमेव चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव । 'सम्मत्त सुए सिया इयरो त्ति' इतरोऽनाहारकोऽपर्याप्तकश्च, तत्रानाहारकोऽपान्तरालगतो सम्यक्त्व श्रुते अङ्गीकृत्य स्याद् भवेत् 'पूर्वप्रतिपन्न , प्रतिपद्यमानस्तु नैव' इति वाक्यशेषः । केवली तु समुद्घातगतःशैलेश्यवस्थापन्नश्चानाहारो दर्शन चरण-सामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, अपर्याप्तोऽपि सम्यक्त्व-श्रुते अधिकृत्य स्यात् पूर्वप्रतिपन्न. ॥ इति निर्युक्ति-

गाथार्थः ॥ २७१७ ॥ अत्र भाष्यम्—

पुव्वपवण्णोऽणाहारगो दुगं सो भवंतरालम्मि। चरणं सेलेसाइसु इयरो त्ति दुगं अपज्जत्तो ॥२७१८॥

(पूर्वप्रपन्नोऽनाहारको द्विक स भवान्तराले। चरण शैलेश्यादिष्वितर इति द्विकमपर्याप्त ॥ २७१८ ॥)

गतार्था, नवर 'चरण सेलेसाइसु त्ति' आदिशब्दात् समुद्घातपरिग्रहः। ततश्च शैलेश्या समुद्घाते च केवल्यनाहारकश्चरणस्योपलक्षणत्वात् सम्यक्त्वसामायिक चारित्रसामायिक चाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्न' प्राप्यते। इतरस्त्वपर्याप्त को देवादिर्जन्मकाले सम्यक्त्व श्रुतलक्षणसामायिकद्विकमाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यत इति ॥ २७१८ ॥ साम्प्रत सुप्त-जन्मद्वारद्वयव्याचिख्यासयेदमाह—

द्रव्यसुप्त-भावसुप्त द्रव्यजागर-भावजागर-द्वारे सामा०

निद्दाइ भावओ वि य जागरमाणो चउण्हमण्णयरं। अंडय तह पोय-जरो-ववाइ दो तिण्णि चउरो वा॥

(निद्रया भावतोऽपि च जाग्रच्चतुर्णामन्यतरत्। अण्डज तथा पोत-जरो पपाता द्वे त्रीणि चत्वारि वा ॥ २७१९ ॥)

इति सुप्तो द्विविधः– द्रव्यसुप्त., भावसुप्तश्च। एव जाग्रदपीति। तत्र द्रव्यसुप्तो निद्रया, भावसुप्तस्तु मिथ्यादृष्टिः। तथा द्रव्यजागरो निद्रारहित', भावजागरः सम्यग्दृष्टिः। तत्र निद्रया भावतोऽपि च जाग्रच्चतुर्णां सामायिकानामन्यतरत् प्रतिपद्यते। 'पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव' इत्यध्याहारः। अपिशब्दो विशेषणे। किं विशिनष्टि ?। भावजागरः सम्यग्दृष्टिर्द्वे आद्यसामायिके प्रतीत्य पूर्वप्रतिपन्न एव व्यवहारनयमतेन भवेत्, निश्चयनयमतेन तु तत्प्रतिपत्तापि भवति। चरण देशविरतिं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानकश्च भवति। निद्रासुप्तस्तु चतुर्णामपि प्रतिपन्नो भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः, निद्रासुप्तस्य तथाविधविशुद्ध्यादिसामग्र्यभावात्। भावसुप्तस्तूभयविकलः, तस्य मिथ्यादृष्टित्वात्; वक्ष्यति च– "मिच्छो उ भावसुत्तो न पवज्जइ" इति (गा०–२७२१) अथवा, नयमयात् (प्र० . नियमतो) निश्चय व्यवहारनयाभिप्रायात् स भावसुप्तः सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकद्वयप्रतिपत्तिकाले सम्यग्दृष्टिर्वा मिथ्यादृष्टिर्वाऽभिहितः; तथा च वक्ष्यते– 'सोऽहवा नयमयाओ, सम्मो वा मिच्छो वा निच्छय-ववहारओऽभिहिओ' इति (गा०–२७२१)। इदमुक्त भवति– निश्चयनयस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्व प्रतिपद्यते, व्यवहारनयस्य तु मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्व प्रतिपद्यते। अतो व्यवहारनयमतेन भावसुप्तो मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वादिसामायिकद्वयस्य प्रतिपत्ता लभ्यत इति। जन्म चतुर्विधम्– अण्डजम्, पोतजम्, जरायुजम्, औपपातिक चेति। तत्राण्डजा हंसादयः, पोतजा हस्त्यादयः, जरायुजा मनुष्याः, औपपातिका देव-नारकाः। एतेषा यथासभव द्वे, त्रीणि, चत्वारि वा सामायिकानि भवन्ति। तत्र हंसादयो द्वे त्रीणि वाऽऽद्यसामायिकानि कदाचित् प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नास्त्वेषा ते नियमतः सन्त्येव। एव पोतजा हस्त्यादयोऽपि वक्तव्याः। जरायुजास्तु मनुष्याश्चत्वार्यपि सामायिकानि प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नास्तु तेषा नियमतः सन्ति। देव-नारकाः पुनराद्ये द्वे सामायिके प्रतिपद्यन्ते, प्रतिपन्नास्त्वस्य सामायिकद्वयस्य ते नियमतः सन्ति। इह च मूलावश्यकनिर्युक्त्यामेवं पाठो दृश्यते– "अडय-पोयज जराउय तिग-तिग चउरो भवे कमसो"

चतुर्विध-जन्मद्वारे सामा०

(● अण्डजा पोतजा जरायुजाश्चीणि त्रीणि चत्वारि भवेयु क्रमश ।) इति; टीकाया तु तत्रैव व्याख्यानमभिवीक्ष्यते– जन्म त्रिविधम्– अण्डज-पोतज-जरायुजभेदभिन्नम् । तत्र यथासंख्यं 'तिग तिग चउरो भवे कमसो' । ततोऽण्डजादीना त्रयाणामपि व्याख्याने कृते पश्चाद् व्याख्यातम्- 'औपपातिकास्तु प्रथमयोर्द्वयोरेव' इति । भाष्यटीकाकृताऽप्येतद् मूलावश्यकटीकागत सर्वं प्रायस्तदवस्थमेव लिखितम् । भाष्ये तु गाथायाम-प्यौपपातिकानामुपादानं कृत दृश्यते । ततोऽस्या गम्भीरोक्तेः समाधान बहुश्रुता एव विदन्ति । अस्माभिस्तु यथा भाष्ये दृष्ट तथा व्याख्यातम्, सगतमसगत वेति पुनस्त एव जानन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७१९ ॥ अथ भाष्यव्याख्यानम्—

सम्मद्दिट्ठी किर भावजागरो दुण्णि पुव्व पडिवन्नो । होज्ज पडिवज्जमाणो चरणं सो देसविरइं च ॥२७२०॥

मिच्छो उ भावसुत्तो न पवज्जइ सोऽहवा नयमयाओ ।
सम्मो वा मिच्छो वा निच्छय-ववहारओऽभिहिओ ॥ २७२१ ॥

चउरो जराउजम्मे हुज्ज पवण्णो पवज्जमाणो वा । सेसे तिन्नि पवण्णो दोण्णि त ओवा पवज्जेज्ज ॥२७२२॥

(सम्यग्दृष्टि किल भावजागरो द्वे पूर्वप्रतिपन्न । भवेत् प्रतिपद्यमानश्चरण स देशविरतिं च ॥ २७२० ॥)
(मिथ्यस्तु भावसुप्तो न प्रपद्यते सोऽथवा नयमतात् । सम्यग् वा मिथ्या वा निश्चय व्यवहारतोऽभिहित ॥ २७२१ ॥)
(चत्वारि जरायुजन्मनि भवेत् प्रपन्न प्रपद्यमानो वा । शेषयोस्त्रीणि प्रपन्नो द्वे ते औपपातिका प्रपद्येरन ॥ २७२२ ॥)

गाथात्रयमपि निगदसिद्धम् । नवर 'सेसे तिन्नि पवण्णो' इत्यादि, इह शेषग्रहणेनाण्डज-पोतजलक्षणं जन्मद्वयमेव गृह्यते, औपपातिकास्तु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकाश्चाद्ययोर्द्वयोरेव भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ॥ २७२०-२७२१-२७२२ ॥ अथ स्थितिद्वारमाह—

उक्कोसयट्ठिईए पडिवज्जंते य नत्थि पडिवण्णो । अजहण्णमणुक्कोसे पडिवज्जे यावि पडिवण्णे ।२७२३। स्थितिद्वारम्

(उत्कृष्टस्थितौ प्रतिपद्यमानश्च नास्ति प्रतिपन्न । अजघन्यानुत्कृष्टे प्रतिपद्येत चापि प्रतिपन्न ॥ २७२३ ॥)

आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणादिकर्मणा त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यादिकायामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानो जीवश्चतुर्णामपि सामायिकाना न प्रति-पद्यमानको न चापि पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्यातिसंक्लिष्टत्वेन तदसंभवात् । आयुष्यस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमलक्षणायामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानोऽनुत्त-रसुरः प्रथमसामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, सप्तमपृथिवी(प्र०.. पृथिव्यप्रतिष्ठान)नारकस्तु ● षण्मासावशेषायुस्तथाविधविशुद्धियुक्तत्वाद्-

● सम्मपयडीसाहमूणा सन्तुत्ता सत्ते नारगो विवीसं सागरोवमाई अंतोमुहुत्तूणाइ सम्मत्तं अणुपालिय' (स ॐन्द्रियर्त्ते सत्सम्, भवत्र्य दुर्वान्तानि सर्वांविंशत्सागरोपमाणि सम्यक्त्वमनुपाल्य) इतिपाठन नारकेषु सप्तमेऽपि प्रतिपद्यमानको लभ्यते । (संग्रमप्रकरणगाथा ३१)

स्थेव सामायिकद्वयस्य प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते तथा च वक्ष्यति–'आउक्कोसे दोण्णि उ पवज्जमाणो पवण्णो वा' इति ॥ (ग्र०–२३०००) ॥ जघन्यायां तु क्षुल्लकभवग्रहणलक्षणायामायुःस्थितौ वर्तमानो निगोदादिश्चतुर्णामपि न प्रतिपद्यमानको नापि पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्याविशुद्धत्वेन तदयोग्यत्वादिति । शेषे तु ज्ञानावरणादिकर्मसप्तके जघन्यामन्तर्मुहूर्तादिकां स्थितिं बध्नन् दर्शनसप्तकातिक्रान्तोऽन्तःकृत्केवलित्वं प्राप्स्यन् क्षपको देशविरतिवर्जितस्य सम्यक्त्व-श्रुत सर्वविरतिलक्षणसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नो लभ्यते, तस्यातिविशुद्धत्वेनातिजघन्यस्थितिबन्धकत्वात्, क्षपकस्य च देशविरतेरसम्भवात्, सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तेश्च पूर्वमेव सजातत्वादिति । जघन्यस्थितिकर्मबन्धकत्वेन चेह जघन्यस्थितिकत्वं गृह्यते, न तूपात्तकर्मसत्तापेक्षयेति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति । 'अजहण्णमणुक्कोसे' इत्यादि, अजघन्योत्कृष्टे तु कर्मण्यष्टानामपि कर्मणां मध्यमायां स्थितौ वर्तमानो जीव इत्यर्थः । चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७२३ ॥ अथ भाष्यम्–

उक्कोसट्ठिइकम्मो न पवज्जंतो न यावि पडिवण्णो। आउक्कोसे दुण्णि उ पवज्जमाणो पवण्णो वा २७२४
न जहण्णाउट्ठिईए पडिवज्जइ नेय पुव्वपडिवण्णो। सेसे पुव्वपवण्णो देसविरइवज्जिए होज्ज ॥२७२५॥

(उत्कृष्टस्थितिकर्मा न प्रपद्यमानो न चापि प्रतिपन्नः । आयुरुत्कर्षे द्वे तु प्रपद्यमानः प्रपन्नो वा ॥ २७२४ ॥)
(न जघन्यायुःस्थितौ प्रतिपद्यते नैव पूर्वप्रतिपन्नः । शेषे पूर्वप्रपन्नो देशविरतिवर्जिते भवेत् ॥ २७२५ ॥)

व्याख्यातार्थे एव ॥ २७२४–२७२५ ॥ साम्प्रतं वेद संज्ञा-कषायद्वारत्रयं व्याचिख्यासुराह–

चउरो वि तिविहवेए चउसु वि सण्णासु होइ पडिवत्ती। हेट्ठा जहा कसाएसु वण्णियं तह य इहयं पि ॥ वेद-संज्ञा कषाय-द्वाराणि

(चत्वार्यपि त्रिविधवेदे चतसृष्वपि संज्ञासु भवति प्रतिपत्तिः । अधो यथा कषायेषु वर्णितं तथा चेहापि ॥ २७२६ ॥)

चत्वार्यपि सामायिकानि स्त्री-पुं-नपुंसकलक्षणे त्रिविधेऽपि वेदे प्राप्यन्ते । इदमुक्तं भवति–चत्वार्यपि सामायिकान्यधिकृत्य त्रिविधवेदे विवक्षिते काले प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव । अवेदस्तु देशविरतिरहितानां त्रयाणां पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकः । तथा, चतसृष्वपि संज्ञास्वाहार-भय मैथुन-परिग्रहरूपासु चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य भवति प्रतिपत्तिः–प्रतिपद्यमानको भवति, न न भवतीत्यर्थः, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्त्येव । 'हेट्ठ' त्ति, अधो यथा 'पढमिल्लुआण उदए नियमा संजोयणाकसायाणं', (गा०–१२२६) इत्यादिना कषायेषु वर्णितं तथेहापि वर्णयितव्यम्, सामान्येन तु सकषायी चतुर्णामपि प्रतिपद्यमानकः, पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति । अकषायी तु छद्मस्थवीतरागो देशविरतिवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति, न तु प्रतिपद्यमानक इति । गतं वेदादि द्वारत्रयम् ॥ २७२६ ॥

साम्प्रतमायु र्ज्ञानद्वारद्वयाभिधित्सया प्राह—

आयुर्ज्ञान-द्वारद्वयम्

संखेज्जाऊ चउरो भयणा सम्म-सुए ऽसंखवासाणं। ओहेण विभागेण य नाणी य पडिवज्जए चउरो २७२७

(सङ्ख्येयायुश्चत्वारि भजना सम्यक् श्रुतयोरसङ्ख्यवर्षाणाम्। ओघेन विभागेन च ज्ञानी च प्रतिपद्यते चत्वारि ॥ २७२७ ॥)

सङ्ख्यातवर्षायुर्जीवश्चत्वारि सामायिकानि प्रतिपद्यते, 'प्रतिपन्नस्त्वस्त्येव' इति शेषः। 'भयणे'त्यादि, भजना विकल्पना सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकयोरसङ्ख्येयवर्षायुषाम्। इयमत्र भावना-विवक्षितकालेऽसङ्ख्येयवर्षायुषा सम्यक्त्व-श्रुतयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येवेति शेषम्। 'ओहेणे'त्यादि, ओघेन सामान्यतो निश्चयनयमतेन ज्ञानी चत्वार्यपि सामायिकानि प्रतिपद्यते, व्यवहारनयमतेन त्वज्ञानिन एव सम्यक्त्व श्रुतप्रतिपत्तेः; पूर्वप्रतिपन्नस्तु ज्ञानी चतुर्णामप्यस्त्येव। विभागेन च भेदेन यदा ज्ञानी चिन्त्यते तदा मति-श्रुतज्ञानी द्वे सम्यक्त्व-श्रुतसामायिके युगपत् प्रतिपद्यते। देश-सर्वविरतिसामायिके तु भजनया प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नस्तु चतुर्णामप्यस्त्येव। अवधिज्ञानी तु सम्यक्त्व श्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्न एव, न प्रतिपद्यमानकः। देशविरतिसामायिक तु न प्रतिपद्यते। देव-नारक-यति-श्रावका हि चत्वारोऽवधिस्वामिनः। तत्राद्यत्रयस्य देशविरतिप्रतिपत्तेरसम्भव एव, श्रावकोऽप्यवधिज्ञानं प्राप्य देशविरतिं प्रतिपद्यत इत्येवं न, किन्तु पूर्वमप्राप्तदेशविरतिगुणः पश्चादवधिं प्रतिपद्यते, देशविरत्यादिगुणप्राप्तिपूर्वकत्वादवधिज्ञानप्रतिपत्तेरित्येतावद् गुरुभ्योऽस्माभिरवगतम्, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति। सर्वविरतिसामायिकं तु प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नस्तु सर्वेषामप्यस्त्येव। मनःपर्यायज्ञानी तु देशविरतिरहितसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्न एव, न तु प्रतिपद्यमानकः, युगपद्वा सहतेन (प्र० . सहितेन) वा चारित्रं प्रतिपद्यते तीर्थकृत्; उक्तं च- 'पडिवन्नम्मि चरित्ते चउनाणी जाव छउमत्थो' इति। भवस्थकेवली सम्यक्त्व चारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः ॥ इति नियुक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २७२७ ॥ भाष्यम्—

दोसु जुगवं चिय दुगं भयणा देसविरडए य चरणे य। ओहिम्मि न देसवयं पडिवज्जइ होइ पडिवन्नो ॥
देसव्वयवज्जं पवन्नो माणसे समं पि च चरित्तं। भवकेवले पवन्नो पुव्वं सम्मत्त-चारित्तं ॥२७२९॥

(द्वयोर्युगपदेव द्विकं भजना देशविरतौ च चरणे च। अवधौ न देशव्रतं प्रतिपद्यते भवति प्रतिपन्नः ॥ २७२८ ॥)
(देशव्रतवर्जं मानसे प्रपन्नः सममपि च चारित्रम्। भवकेवले प्रपन्नः पूर्वं सम्यक्त्व चारित्रे ॥ २७२९ ॥)

उक्तार्थे एव, नवरं 'दोसु जुगवं चिय दुगं' ति, द्वयोर्मतिज्ञान श्रुतज्ञानयोर्युगपदेव प्रतिपत्तिमाश्रित्य सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकद्विकं प्राप्य इति ॥ २७२८-२७२९ ॥ अथ योगो-पयोग शरीरद्वारत्रयाभिधित्सया प्राह—

योगोपयोग-शरीरद्वारेषु सामा०

तिवि तिविहजोए उवओगदुगम्मि चउर पडिवज्जे। ओरालिए चउक्कं सम्म-सुय विउव्विए भयणा

(चत्वार्यपि त्रिविधयोगे उपयोगद्विके चत्वारि प्रतिपद्यते। औदारिके चतुष्कं सम्यक् श्रुतयो वैक्रिये भजना ॥ २७३० ॥)

चत्वार्यपि सामायिकानि सामान्यतस्त्रिविधयोगे मनो-वाक्-कायलक्षणे सति प्रतिपत्तिमाश्रित्य विवक्षिते काले सभवन्ति, प्राक्प्रतिपन्नता त्वधिकृत्य नियन्त एव । विशेषतस्त्वौदारिककाययोगवति योगत्रये चत्वार्युभयथापि लभ्यन्ते । वैक्रियसहिते तु योगत्रये सम्यक्त्व-श्रुते उभयथापि प्राप्येते, देश-सर्वविरती तु पूर्वप्रतिपन्ने लभ्येते । आहारकयुक्ते तु योगत्रये देशविरतिरहितानि त्रीणि पूर्वप्रतिपन्नानि भवन्ति । तैजस-कार्मणयोग एव केवलेऽपान्तरालगतानाद्य सामायिकद्वय प्राक्प्रतिपन्नतामधिकृत्य प्राप्यते । केवलिसमुद्घाते तु सम्यक्त्व-चारित्रसामायिके पूर्वप्रतिपन्ने प्राप्येते । मनोयोगे केवले न किञ्चित्, तस्यैवाभावात् । एव वाग्योगेऽपि । काय-वाग्योगद्वये तु द्वीन्द्रियादिपूत्पन्नमात्रस्य सास्वादनस्य पूर्वप्रतिपन्ने सम्यक्त्व श्रुते प्राप्येते । इत्यल विस्तरेण । 'उवओगे'त्यादि साकारा ऽनाकारभेद उपयोगद्वये चत्वारि प्रतिपद्यते, प्राक्प्रतिपन्नस्तु नियत एव । अत्राक्षेप-परिहारौ भाष्यकार एव वक्ष्यति । 'ओरालिए इत्यादि' औदारिकशरीरे सामायिकचतुष्कमुभयथाऽप्यस्ति । सम्यक्त्व-श्रुतयोर्वैक्रियशरीरे भजना विकल्पना कार्या– देवादिः कदाचित् ते प्रतिपद्यते, कदाचिद् नेति । देशविरति-सर्वविरतिसामायिके तु वैक्रियशरीरिणस्तिर्यग्-मनुष्या अपि न प्रतिपद्यन्ते, विक्रियाप्रतिपन्नत्वेन किल तेषा प्रमत्तत्वादिति । पूर्वप्रतिपन्नस्तु वैक्रियशरीरे चतुर्णामपि प्राप्यत एव । शेषशरीरविचारः प्रस्तुतगाथायामेवादौ निरूपितयोगद्वारानुसारत एव भावनीयः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७३० ॥

यदुक्तम् 'उवओगदुगम्मि चउरो पडिवज्जे' इति । तत्र भाष्यकारः प्रेर्यमुत्थापयन्नाह—

सामायिकद्वयलब्धिः कथ निराकार-साकारोपयोगद्वये

सव्वाओ लद्धीओ जइ सागारोवओगभावम्मि । इह कहमुवओगदुगे लब्भइ सामाइयचउक्कं ? ॥२७३१॥

(सर्वा लब्धयो यदि साकारोपयोगभावे । इह कथमुपयोगद्विके लभ्यते सामायिकचतुष्कम् ? ॥ २७३१ ॥)

आह– ननु, "सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्स भवति" ('सर्वा लब्धय साकारोपयोगोपयुक्तस्य भवन्ति') इत्यागमे प्रोक्तम्, ततो यद्येतस्मादागमात् सर्वा अपि लब्धयः साकारोपयोग एव भवन्ति, तर्हि कथमिह प्रोच्यते– 'उपयोगद्वयेऽपि सामायिकचतुष्टय लभ्यते' इति ? ॥ २७३१ ॥ अत्र परिहारमाह—

सो किर निअमो परिवड्ढमाणपरिणामयं पइ, इहं तु । जोऽवट्ठियपरिणामो लभेज्ज स लभिज्ज बीए वि ॥

(स किल नियम परिवर्धमानपरिणामक प्रति, इह तु । योऽवस्थितपरिणामो लभेत स लभेत द्वितीयेऽपि ॥ २७३२ ॥)

'सव्वाओ लद्धीओ' इत्यादिको यस्त्वयाऽऽगमोक्तनियमोऽभिधीयते स किल परिवर्धमानपरिणामक जीव प्रति द्रष्टव्यः । इह तु प्रस्तुते योऽवस्थितपरिणामो जीवः सामायिकानि लभते, स द्वितीयेऽप्यनाकारोपयोगे लभेत तानि, इति न विरोधः ॥ २७३२ ॥

आह– ननु यद्येवमनाकारोपयोगेऽपि लब्धौ सत्या 'सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओग'– इत्याद्यागमे साकारोपयोगस्यैव ग्रहण किम-र्थम् ? इत्याशङ्क्याह—

यं पवड्ढमाणो लभए सागारगहणया तेण । इयरो उ जइच्छाए उवसमसम्माइलाभम्मि ॥२७३३॥

(प्राय प्रवर्धमानो लभते साकारग्रहण तेन । इतरस्तु यदृच्छयोपशमसम्यक्त्वादिलाभे ॥ २७३३ ॥)

प्रायो बाहुल्येन वर्धमानः प्रवर्धमानपरिणाम एव जीवो लब्धीर्लभते, तेनागमे साकारोपयोगस्यैव ग्रहण कृतम् । इतरस्त्ववस्थितपरिणामो यदृच्छया सकृत् क्वचिदौपशमिकसम्यक्त्वादिलाभकाले एव प्राप्यते, इत्यनाकारोपयोगस्य स्वल्पत्वेन सतोऽप्यविवक्षितत्वात् अग्रहणम् । आदिशब्दात् श्रुत-देश-सर्वविरतिसामायिकलाभपरिग्रहः । अयमत्र भावार्थः—यथा "सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओग-" इत्यादिक आगमः, तथा 'उवओगदुगम्मि चउरो पडिवज्जे' इत्ययमप्यागम एव, अत परस्परप्रतिस्पर्द्धिसैद्धान्तिकवचसा व्यवस्था न्याय्या. सा चेयम्—याः सम्यक्त्व लब्ध्वा मिथ्यात्वं गताना पुनरपि कुतश्चित् शुभोदयात् प्रतिक्षण प्रवर्धमानाध्यवसायवतां सम्यक्त्व-चारित्रादिलब्धयो भवन्ति, याश्चाद्यादिलब्धय उपपद्यन्ते ताः सर्वाः साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्याः । यास्तु प्रथमसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणप्रविष्टस्यावस्थिताध्यवसायस्य सम्यक्त्वादिलब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयोगेऽपि भवन्ति न कश्चिद् दोषः । अन्तरकरणे च वर्तमानः सम्यक्त्व श्रुतसामायिकलाभसमकालमेव कश्चिदतिविशुद्धत्वात् देशविरतिम्, अपरस्त्वतिविशुद्धतरत्वात् सर्वविरतिमपि प्रतिपद्यते, इत्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभकालेऽवस्थितपरिणामस्यानाकारोपयोगवर्तिनोऽपि चत्वार्यपि सामायिकानि भवन्ति, स्वल्पत्वाच्चैतदन्यत्रागमे न विवक्षितमिति ॥ २७३३ ॥

कथं पुनरिदमौपशमिकसम्यक्त्व जीवस्याभ्युपगन्तव्यम् (प्र० .०म्यावगन्तव्यम्) ? इत्याह—

ऊसरदेसं दड्ढिल्लयं च विज्झाइ वणदवो पप्प । इय मिच्छस्स अणुदए उवसमसम्मं मुणेयव्वं ॥२७३४॥

(ऊषरदेशं दग्धमिव विध्याति वनदव प्राप्य । इति मिथ्यात्वस्यानुदय उपशमसम्यक्त्वं ज्ञातव्यम् ॥ २७३४ ॥)

यथोषरदेशं पूर्वदग्धदेशं वा प्राप्य वनदवो विध्यायति, इत्येवमन्तरकरणं प्राप्य मिथ्यात्वस्यानुदये मिथ्यात्वोदयवह्नावुपशान्ते औपशमिकं सम्यक्त्व जीवस्य मुणितव्यमिति ॥ २७३४ ॥ कदा पुनरिदं भवति ? इत्याह—

उवसामगसेढिगयस्स होइ उवसामगं तु सम्मत्तं । जो वा अकयतिपुंजो अखवियमिच्छो लहइ सम्मं ॥

(उपशमकश्रेणिगतस्य भवत्युपशामकं तु सम्यक्त्वम् । यो वाऽकृतत्रिपुञ्जोऽक्षपितमिथ्यात्वो लभते सम्यक्त्वम् ॥ २७३५ ॥)

प्रतीतार्था ॥ २७३५ ॥ कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽवस्थितपरिणामत्वम् ? इत्याह—

जं मिच्छस्साणुदओ न हायए तेण तस्स परिणामो । जं पुण सयमुवसंतं न वड्ढए तेण परिणामो २७३६

(यद् मिथ्यात्वस्यानुदयो न हीयते तेन तस्य परिणाम । यत्पुन स्वयमुपशान्तं न वर्धते तेन परिणाम ॥ २७३६ ॥)

यद् यस्मादन्तरकरणे मिथ्यात्वस्यानुदयस्तेन तस्मात् न हीयते तस्य परिणामः, हानिकारणाभावात् । यस्मात् पुन. 'सयं'—स्वयमेव

आद्यसम्यक्त्वलाभकाले चत्वार्यपि सामायिकानि निराकारोपयोगेऽपि

औप० सम्य० काले कथं सदागिवत-परिणाम·

मिथ्यात्वमुपशान्त विष्कम्भितोदयमपनीतमिथ्यात्वभाव (प्र० ०मिथ्यात्वस्वभाव) च, तेनास्य परिणामो न वर्धते। यथा हि वनदवो दाह्याभावाद् न वर्धते किन्तु निध्यायति, इत्येन वेद्यस्य मिथ्यात्वस्याभावात् तत्क्षपणायानिवृत्तिकरणवद् नौपशमिकसम्यग्दृष्टेः परिणामो वर्धते, किन्त्ववस्थित एवास्ते, अतोऽवस्थितपरिणामत्वमिति ॥ २७३६ ॥ 'ओरालिए चउक्क' इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

दुगपडिवत्ती वेउव्वियम्मि सव्वाइं पुव्वपडिवन्नो। देसव्वयवज्जाइं आहाराईसु तीसुं तु ॥२७३७॥

(द्विकप्रतिपत्तिर्वैक्रिये सर्वाणि पूर्वप्रतिपन्न । देशव्रतवर्जान्याहारकादिषु त्रिषु तु ॥ २७३७ ॥)

उक्तार्था, नवरमाहारकशरीरे देशविरतिवर्जसामायिकत्रय पूर्वप्रतिपन्नमवाप्यते, चतुर्दशपूर्वविदो देशविरतेरभावात्, शेषाणा तु पूर्वप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपत्तेरसभवादिति। तैजस-कार्मणयोस्तु केवलिसमुद्घाते चतुर्थ-पञ्चम-तृतीयसमयेषु सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकस्य, विग्रहगतौ तु सम्यक्त्व-श्रुतयोः पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते ॥ इति गाथासप्तकार्थः ॥२७३७ ॥ अथ संस्थानादिद्वारत्रयमाह—

सव्वेसु वि संठाणेसु लहइ एमेव सव्वसंघयणे। उक्कोसजहन्नं वज्जिऊण माणे लभे मणुओ ॥२७३८॥

संस्थान
सहनना-
वगाहना-
द्वारत्रये
साम०

(सर्वेष्वपि सस्थानेषु लभत एवमेव सर्वसहनने। उत्कर्ष-जघन्ये वर्जयित्वा माने लभते मनुज ॥ २७३८ ॥)

सस्थितिः सस्थानमाकारविशेषलक्षण, तच 'समचउरंसे निग्गोहमंडले' (समचतुरस्र न्यग्रोधमण्डलम) इत्यादिभेदात् षोढा। तत्र सर्वेष्वपि सस्थानेषु लभते प्रतिपद्यते चत्वार्यपि सामायिकानि, 'प्राक् प्रतिपन्नोऽप्यस्ति' इत्यध्याहारः। 'एमेव सव्वसघयणे' त्ति, सहतिः सहननमस्थिसचयविशेषः, तानि च वज्रर्षभनाराचादिभेदात् षड् भवन्ति। एतेषु च यथा सस्थानेष्वेवमेव निरवशेषो विचारः कर्तव्यः, पूर्वप्रतिपन्नानि प्रतिपद्यमानानि चैतेष्वपि चत्वारि लभ्यन्त इत्यर्थः। 'उक्कोसेत्यादि' मीयते इति मान शरीरस्य प्रमाणमवगाहनेत्यर्थः। तत्र मनुष्यस्योत्कृष्टमान त्रीणि गव्यूतानि, जघन्य त्वङ्गुलासख्येयभागः, एतदुत्कृष्ट जघन्यं च मानं वर्जयित्वा मध्यमशरीरमाने वर्तमानो मनुष्यो लभते प्रतिपद्यते 'चत्वार्यपि सामायिकानि' इति प्रक्रमाद् गम्यते। पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव। जघन्यावगाहस्तु गर्भजमनुष्यः सम्यक्त्व-श्रुतयो. पूर्वप्रतिपन्नः सभवति, न तु प्रतिपद्यमानकः। उत्कृष्टावगाहनस्तु त्रिगव्यूतः सम्यक्त्व-श्रुतयोर्द्विधाऽप्यस्ति। नारक-देवा अपि जघन्यावगाहनाः सम्यक्त्व-श्रुतयोः पूर्वप्रतिपन्नाः सभवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः। मध्यमो-त्कृष्टावगाहनास्त्वेतयोः प्रतिपद्यमानकाः संभवन्ति पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव। तिर्यञ्चस्तु पञ्चेन्द्रिया जघन्यावगाहनाः सम्यक्त्व श्रुतयोः पूर्वप्रतिपन्नाः संभवन्ति न तु प्रतिपद्यमानकाः, उत्कृष्टावगाहनास्तु षड्गव्यूतास्तयोर्द्विधापि लभ्यन्ते। मध्यमावगाहनास्तु द्वयोस्त्रयाणा वा सर्वविरतिवर्जिताना प्रतिपद्यमानकाः सभवन्ति पूर्वप्रतिपन्नास्तु त्रयाणा सन्त्येव ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७३८ ॥ अथ भाष्यम्—

समुद्घातादिभेदात् सप्तविधः । उक्तं च—* "केवलि-कसाय मरणा वेयण वेउव्वि-तेय आहारे । सत्तविहसमुग्घाओ पन्नत्तो वीयरागेहिं ॥ १ ॥"
(केवलि-कषाय मरणानि वेदना वैक्रिय तेज-आहारा । सप्तविधसमुद्घात प्रज्ञप्तो वीतरागैः ॥) समुद्घात एव कर्म क्रिया समुद्घातकर्म तद्द्वारमितः प्रोच्यते । तत्र केवल्यादिसमुद्घातेन समवहतस्य विपक्षोऽसमवहतः । सोऽप्येवमेव वेदनावद् वाच्यः, चतुर्णां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च भजनीयश्च । 'पुव्वपडिवण्णए भयणं' त्ति, इह साध्याहारं व्याख्येयम्, तद्यथा—यस्तु केवल्यादिसप्तविधसमुद्घातेन समवहतः स न किञ्चित् सामायिकं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नके तु भजना सेवना समर्थना विधिः कार्य इति यावत् । समवहतो हि सामायिकद्वयस्य त्रयस्य वा पूर्वप्रतिपन्नो भवति । तत्र केवलिसमुद्घाते सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नको लभ्यते । शेषसमुद्घातेषु पुनर्देशविरतिवर्जसामायिकत्रयस्य चारित्रवर्जस्य वा सामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७४४ ॥ निर्वेष्टनोद्वर्तनद्वारद्वयमाह— ॥१६४॥ विशेषा० भागः-२

दव्वेण य भावेण य निव्वेढ्तो चउण्हमण्णयरं । नरएसु अणुव्वट्टे दुग तिग चउरो सिउव्वट्टे ॥२७४५॥ निर्वेष्टनोद्वर्तनद्वारद्वये सामा०

(द्रव्येण च भावेन च निर्वेष्टयंश्चतुर्णामन्यतरत् । नरकेष्वनुद्वर्तयन् द्वे त्रीणि चत्वारि स्यादुद्वृत्त ॥ २७४५ ॥)

द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मप्रदेशान्, विशेषतस्तु तस्य चतुर्विधस्य सामायिकस्य यदावरणं ज्ञानावरण-मोहनीयलक्षणं तत्प्रदेशान् निर्वेष्टयन् निर्जरयन्, भावतस्तु क्रोधाद्यध्यवसायान् निर्वेष्टयन् हापयंश्चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव । सर्वेष्टयस्त्वनन्तानुबन्ध्यादीन् न प्रतिपद्यते, शेषकर्म त्वद्धीकृत्योभयथाप्यस्ति । नरकेष्वधिकरणभूतेष्वनुद्वर्तयंस्तत्रस्थ एवेत्यर्थः, दुगत्ति आद्यं सामायिकद्विकं (प्र० ०द्य) प्रतिपद्यते, तदेव चाधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । तत उद्वृत्तः स्यात् कदाचित् तिर्यक्षूत्पन्नः सर्वविरतिवर्जं सामायिकत्रिकं (प्र० ०पर्य) प्रतिपद्यते, कदाचित्तु मनुष्येषूत्पन्नश्चत्वार्यपि प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७४५ ॥ भाष्यम्—

कम्मं निव्वेढ्तो पवज्जइ विसेसओ तदावरणं । दव्वं कम्मपएसे भावे कोहाइ हाविंतो ॥२७४६॥

(कर्म निर्वेष्टयन् प्रपद्यते विशेषतस्तदावरणम् । द्रव्यं कर्मप्रदेशान् भावे क्रोधादि जहन ॥ २७४६ ॥)

उक्तार्थैव ॥ २७४६ ॥ तदेवोद्वर्तनाद्वारं तिर्यगादीनधिकृत्याह—

तिरिएसु अणुव्वट्टे तिगं चउक्कं सिया उ उव्वट्टे । मणुएसु अणुव्वट्टे चउरो वि तियं सिउव्वट्टे २७४७

देवेसु अणुव्वट्टे दुग तिग चउरो सिया उ उव्वट्टे । उव्वट्टमाणओ पुण सव्वो वि न किंचि पडिवज्जे ॥

(तिर्यक्ष्वनुद्वृत्तस्त्रिकं चतुष्कं स्यात् उद्वृत्ते । मनुष्येष्वनुद्वृत्तश्चत्वारि त्रिकं त्रिकं स्यादुद्वृत्ते ॥ २७४७ ॥)

(देवेष्वनुद्वृत्ते द्वे त्रीणि चत्वारि स्यादुद्वृत्ते । उद्वर्तमानकः पुनः सर्वोऽपि न किञ्चित् प्रतिपद्येत ॥ २७४८ ॥)

व्याख्या—तिर्यक्षु गर्भजेष्वनुद्वृत्तः सम्यक्त्वाद्य सामायिकत्रयमधिकृत्य 'प्रतिपत्ता पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति' इत्यध्याहारः । 'चउक्कमि'-त्यादि, तिर्यग्भ्य उद्वृत्तो मनुष्यादिष्वायातः स्यात् कदाचिच्चतुष्कम्, स्याद्ग्रहणादिदमपि द्रष्टव्यम्—स्यात् त्रिकम्, स्याद् द्विकमधिकृत्योभयथापि भवतीति । 'मणुएसु अणुव्वट्टे चउरो'त्ति, मनुष्येष्वनुद्वृत्तः संश्चत्वारि प्रतिपद्यते, प्राक्प्रतिपन्नश्च भवति । 'नि तियं मिउव्वट्टे'त्ति, मनुष्येभ्य उद्वृत्तो देव नारकेषूत्पन्नः प्रथम सामायिकद्वयमधिकृत्योभयथापि लभ्यते । तिर्यक्षूत्पन्नः पुनः सर्वविरतिवर्जसामायिकत्रिकमाश्रित्य द्विधापि भवतीति । 'देवेसु अणुव्वट्टे दुग'त्ति, देवेष्वनुद्वृत्तः मनाद्यं सामायिकद्वयमाश्रित्योभयथापि भवति । 'तिग चउरो सिया उ उव्वट्टे' त्ति, देवेभ्य उद्वृत्तस्तिर्यक्ष्वायातः सर्वविरतिवर्जसामायिकत्रिक, मनुष्येषु त्वायातः सामायिकचतुष्कमप्याश्रित्योभयथापि स्यादिति । उद्वर्तमानः पुनरपान्तरालगतो सर्वोऽप्यमरादिर्न किञ्चित् प्रतिपद्यते, प्राक्प्रतिपन्नस्तु द्वयोर्भवतीति ॥२७४७-२७४८॥ आस्रवकरणद्वारमाह— ॥१६५॥ निक्षेपा० भागः-२

(आ)सवमाणो जीवो पडिवज्जइ सो चउण्हमण्णयरं । पुव्वपडिवन्नओ पुण सिय आसवओ व नीसवओ ॥२७४९॥ आश्रवक-निश्रावक-द्वारे

(निश्रावयज्जीव प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरत् । पूर्वप्रतिपन्नक पुन स्यादाश्रावको वा निश्रावक ॥ २७४९ ॥)

यत् सम्यक्त्वादिसामायिक प्रतिपद्यते तदावारक मिथ्यात्वमोहनीयादिकर्म निश्रावयन् निर्जरयन्नेव शेपकर्म तु बध्नन्नपि जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरदिति । यस्तु पूर्वप्रतिपन्नः सः, वाशब्दस्य व्यवहितसम्बन्धात् स्यादाश्रावको बन्धक इत्यर्थः, निश्रावको वा निर्जरकः स्यात् । निर्वेष्टनद्वारोक्त एवार्थोऽत्र पर्यायान्तरेणोक्तः, परमार्थतस्त्वात्यन्तिकभेदाभावादिति ॥२७४९॥

अथालङ्कार शयना-ऽऽसन-स्थान-चङ्क्रमणद्वारकदम्बक व्याचिख्यासुराह—

(उ)म्मुक्कमणुम्मुक्के उम्मुच्चंते य केसलंकारे । पडिवज्जिज्जन्नयरं सयणाईसुं पि एमेव ॥ २७५० ॥ अलङ्कारा द्युन्मुक्त-द्वारे सामा०

(उन्मुक्तेऽनुन्मुक्ते उन्मुच्यश्च केशालङ्कारम् । प्रतिपद्येतान्यतरत् शयनादिष्वप्येवमेव ॥ २७५० ॥)

केशोपरक्षितकटक केयूर-हार-कङ्कण वस्त्र-ताम्बूलाद्यलङ्कारः केशालङ्कारस्तत्रोन्मुक्ते परित्यक्ते, अनुन्मुक्ते चापरित्यक्ते, तथा, उन्मुच्यंश्च केशाद्यलङ्कार चतुर्णामन्यतरत् सामायिक प्रतिपद्यते । अत्र च भरतचक्रवर्त्यादय उदाहरण मन्तव्याः । एव शयने, आसने, स्थाने, चङ्क्रमणे च परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने चैतासु तिसृष्वप्यवस्थासु चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते । प्राक्प्रतिपन्नश्च सर्वत्र लभ्यते ॥ इति निर्युक्ति-गाथाचतुष्टयार्थ ॥ तदेवमुक्त विस्तरतः 'कहि' इति द्वारम् ॥२७५०॥ अथ 'केपु' इति द्वारमभिधातुमाह—

(स)व्वगयं सम्मत्तं सुए चरित्ते न पज्जवा सव्वे । देसविरइं पडुच्चा दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥ २७५१ ॥ 'केपु' द्रव्यपर्यायेपु सामा०

(सर्वगत सम्यक्त्व श्रुत चारित्रे न पर्यवा सर्वे । देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिपेधन कुर्यात् ॥ २७५१ ॥)

अथ 'केपु द्रव्येपु पर्यायेपु च सामायिकम् ?' इति जिज्ञासायामुच्यते—सर्वद्रव्य पर्यायगत सम्यक्त्वम्, सर्वद्रव्य-पर्यायश्रद्धानरूपत्वात्

समुद्घातादिभेदात् सप्तविधः । उक्त च—* "केवलि-कसाय मरणा वेयण वेउव्वि तेय आहारे । सत्तविहसमुग्घाओ पन्नतो वीयरागेहिं ॥ १ ॥" (केवलि-कषाय मरणानि वेदना वैक्रिय तेज-आहारा । सप्तविधसमुद्घात प्रज्ञप्तो वीतरागै ॥) समुद्घात एव कर्म क्रिया समुद्घातकर्म तद्द्वारमितः प्रोच्यते । तत्र केवल्यादिसमुद्घातेन समवहतस्य विपक्षोऽसमवहतः । सोऽप्येवमेव वेदनावद् वाच्यः, चतुर्णां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च भवतीत्यर्थ । 'पुव्वपडिवण्णए भयण' त्ति, इद साध्याहार व्याख्येयम्, तद्यथा—यस्तु केवल्यादिसप्तविधसमुद्घातेन समवहतः स न किञ्चित् सामायिक प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नके तु भजना सेवना समर्थना विधिः कार्य इति यावत् । समवहतो हि सामायिकद्वयस्य त्रयस्य वा पूर्वप्रतिपन्नको भवति । तत्र केवलिसमुद्घाते सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नको लभ्यते । शेषसमुद्घातेषु पुनर्देशविरतिवर्जसामायिकत्रयस्य चारित्रवर्जस्य वा सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७४४ ॥ निर्वेष्टनो द्वर्तनद्वारद्वयमाह—

दव्वेण य भावेण य निव्वेढ्ंतो चउण्हमण्णयरं । नरएसु अणुव्वट्टे दुग तिग चउरो सिउव्वट्टे ॥२७४५॥ निर्वेष्टनो-द्वर्तनद्वार-द्वये सामा०

(द्रव्येण च भावेन च निर्वेष्टयश्चतुर्णामन्यतरत् । नरकेष्वनुद्वर्तयन् द्वे त्रीणि चत्वारि स्यादुद्वृत्त ॥ २७४५ ॥)

द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मप्रदेशान्, विशेषतस्तु तस्य चतुर्विधस्य सामायिकस्य यदावरण ज्ञानावरण-मोहनीयलक्षण तत्प्रदेशान् निर्वेष्टयन्-निर्जरयन्, भावतस्तु क्रोधाद्यध्यवसायान् निर्वेष्टयन् हापयश्चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव । मवेष्टयस्त्वनन्तानुबन्ध्यादीन् न प्रतिपद्यते, शेषकर्म त्वङ्गीकृत्योभयथाप्यस्ति । नरकेष्वधिकरणभूतेष्वनुद्वर्तयस्तत्रस्थ एवेत्यर्थः, दुगत्ति आद्य सामायिकद्विक (प्र० ०द्वय) प्रतिपद्यते, तदेव चाधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति । तत उद्वृत्तः स्यात् कदाचित् तिर्यक्षूत्पन्नः सर्वविरतिवर्जं सामायिकत्रिकं (प्र० ०त्रय) प्रतिपद्यते, कदाचित्तु मनुष्येषूत्पन्नश्चत्वार्यपि प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वस्त्येव ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७४५ ॥ भाष्यम्—

कम्मं निव्वेढ्ंतो पवज्जइ विसेसओ तदावरणं । दव्व कम्मपएसे भावे कोहाइ हाविंतो ॥२७४६॥

(कर्म निर्वेष्टयन् प्रपद्यते विशेषतस्तदावरणम् । द्रव्य कर्मप्रदेशान् भावे क्रोधादीन् जहत ॥ २७४६ ॥)

उक्तार्थैव ॥ २७४६ ॥ तदेवोद्वर्तनाद्वार तिर्यगादीनधिकृत्याह—

तिरिएसु अणुव्वट्टे तिगं चउक्कं सिया उ उव्वट्टे । मणुएसु अणुव्वट्टे चउरो वि तियं सिउव्वट्टे २७४७

देवेसु अणुव्वट्टे दुग तिग चउरो सिया उ उव्वट्टे । उव्वट्टमाणओ पुण सव्वो वि न किंचि पडिवज्जे ॥

(तिर्यक्ष्वनुद्वृत्तस्त्रिक चतुष्कं स्यात् तूद्वृत्ते । मनुजेष्वनुद्वृत्तश्चत्वारि द्विक त्रिक स्यादुद्वृत्ते ॥ २७४७ ॥)

(देवेष्वनुद्वृत्तो द्वे त्रीणि चत्वारि स्यात्तूद्वृत्ते । उद्वर्तमानश्च पुन सर्वोऽपि न किञ्चित् प्रतिपद्येत ॥ २७४८ ॥)

व्याख्या—तिर्यक्षु गर्भजेष्वनुद्वृत्तः संक्लिक्रमाद्य सामायिकत्रयमधिकृत्य 'प्रतिपत्ता पूर्वप्रतिपन्नश्च भवति' इत्यध्याहारः । 'चउक्कमि'-त्यादि, तिर्यग्भ्य उद्वृत्तो मनुष्यादिष्वायातः स्यात् कदाचिच्चतुष्कम्, स्याद्ग्रहणादिदमपि द्रष्टव्यम्—स्यात् त्रिकम्, स्याद् द्विकमधिकृत्योभयथापि भवतीति । 'मणुएसु अणुव्वट्टे चउरो'त्ति, मनुष्येष्वनुद्वृत्तः सर्वत्वारि प्रतिपद्यते, प्राक्प्रतिपन्नश्च भवति । 'नि तियं सिउव्वट्टे'त्ति, मनुष्येभ्य उद्वृत्तो देव नारकेषूत्पन्नः प्रथम सामायिकद्वयमधिकृत्योभयथापि लभ्यते । तिर्यक्षूत्पन्नः पुनः सर्वविरतिवर्जसामायिकत्रिकमाश्रित्य द्विधापि भवतीति । 'देवेसु अणुव्वट्टे दुग'त्ति, देवेष्वनुद्वृत्तः भनाद्य मामायिकद्वयमाश्रित्योभयथापि भवति । 'तिग चउरो सिया उ उव्वट्टे' त्ति, देवेभ्य उद्वृत्तस्तिर्यक्ष्वायातः सर्वविरतिवर्जसामायिकत्रिकं, मनुष्येषु त्वायातः सामायिकचतुष्कमप्याश्रित्योभयथापि स्यादिति । उद्वर्तमानः पुनरपान्तरालगतौ सर्वोऽप्यमरादिर्न किञ्चित् प्रतिपद्यते, प्राक्प्रतिपन्नस्तु द्वयोर्भवतीति ॥२७४७-२७४८॥ आस्रवकरणद्वारमाह—

||१६५|| विशेषा० भागः-२

सवमाणो जीवो पडिवज्जइ सो चउण्हमण्णयरं । पुव्वपडिवन्नओ पुण सिय आसवओ व नीसवओ ॥२७४९॥

आश्रावक-निश्रावक-द्वारे

(निश्रावयञ्जीव प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरत् । पूर्वप्रतिपन्नक पुन स्यादाश्रावको वा निश्रावक ॥ २७४९ ॥)

यत् सम्यक्त्वादिसामायिकं प्रतिपद्यते तदावारकं मिथ्यात्वमोहनीयादिकर्म निश्रावयन् निर्जरयन्नेव शेषकर्म तु बध्नन्नपि जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामन्यतरदिति । यस्तु पूर्वप्रतिपन्नः सः, वाशब्दस्य व्यवहितसम्बन्धात् स्यादाश्रावको बन्धक इत्यर्थः, निश्रावको वा निर्जरकः स्यात् । निर्वेष्टनद्वारोक्त एवार्थोऽत्र पर्यायान्तरेणोक्तः, परमार्थतस्त्वात्यन्तिकभेदाभावादिति ॥२७४९॥

अथालङ्कार शयना-ऽऽसन-स्थान-चङ्क्रमणद्वारकदम्बकं व्याचिख्यासुराह—

मुक्कमणुम्मुक्के उम्मुच्चंते य केसलंकारे । पडिवज्जिज्जन्नयरं सयणाईसुं पि एमेव ॥ २७५० ॥

अलङ्कारा द्युन्मुक्त-द्वारे सामा०

(उन्मुक्तेऽनुन्मुक्ते उन्मुञ्चश्च केशालङ्कारम् । प्रतिपद्येतान्यतरत् शयनादिष्वप्येवमेव ॥ २७५० ॥)

केशोपलक्षितकटक केयूर हार-कङ्कण वस्त्र-ताम्बूलाद्यलङ्कारः केशालङ्कारस्तत्रोन्मुक्ते परित्यक्ते, अनुन्मुक्ते चापरित्यक्ते, तथा, उन्मुञ्चंश्च केशाद्यलङ्कार चतुर्णामन्यतरत् सामायिकं प्रतिपद्यते । अत्र च भरतचक्रवर्त्यादय उदाहरणं मन्तव्याः । एव शयने, आसने, स्थाने, चङ्क्रमणे च परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने चैतासु तिसृष्वप्यवस्थासु चतुर्णामन्यतरत् प्रतिपद्यते । प्राक्प्रतिपन्नश्च सर्वत्र लभ्यते ॥ इति निर्युक्ति-गाथाचतुष्टयार्थः ॥ तदेवमुक्तं विस्तरतः 'कहिं' इति द्वारम् ॥२७५०॥ अथ 'केषु' इति द्वारमभिधातुमाह—

सव्वगयं सम्मत्तं सुए चरित्ते न पज्जवा सव्वे । देसविरइं पडुच्चा दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥ २७५१ ॥

'केषु' द्रव्यपर्यायेषु सामा०

(सर्वगत सम्यक्त्व श्रुत चारित्रे न पर्यवा सर्वे । देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिषेधन कुर्यात् ॥ २७५१ ॥)

अथ 'केषु द्रव्येषु पर्यायेषु च सामायिकम् ?' इति जिज्ञासायामुच्यते—सर्वद्रव्य पर्यायगतं सम्यक्त्वम्, सर्वद्रव्य-पर्यायश्रद्धानरूपत्वात्

तस्य। तथा, श्रुते श्रुतसामायिके, चारित्रे चारित्रसामायिके द्रव्याणि सर्वाण्यपि भवन्ति विषयः; पर्यायास्तु न सर्वे तद्विषयः, श्रुतस्याभिलाप्यविषयत्वात्, पर्यायाणां चाभिलाप्यानभिलाप्यरूपत्वादिति; चारित्रस्यापि 'पढमम्मि सव्वजीवा' (गा०-२६३७) इत्यादिना सर्वद्रव्या-ऽसर्वपर्यायविषयतायाः प्रतिपादितत्वादिति। देशविरतिं प्रतीत्य द्वयोरपि सकलद्रव्य-पर्याययोः प्रतिषेधनं कुर्यात्- न सर्वद्रव्यविषयम्, नापि सर्वपर्यायविषयं देशविरतिसामायिकमिति भावः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७५१ ॥ अथ भाष्यकारव्याख्या—

एगं पि असद्दहओ जं दव्वं पज्जवं च मिच्छत्तं। विणिउत्तं सम्मत्तं तो सव्वदव्व-भावेसु॥ २७५२॥
नाणभिलप्पेसु सुयं जम्हा न य दव्वमणभिलप्पं ति। सव्वदव्वेसु तयं तम्हा न उ सव्वभावेसु॥२७५३॥
बिइय-चरिमव्वयाइं पइ चारित्तमिह सव्वदव्वेसु। न उ सव्वपज्जवेसुं सव्वाणुवओगभावाओ॥२७५४

(एकमप्यश्रद्दधतो यद् द्रव्यं पर्यायं च मिथ्यात्वम्। विनियुक्तं सम्यक्त्वं ततः सर्वद्रव्य भावेषु ॥ २७५२ ॥)
(नानभिलाप्येषु श्रुतं यस्माद् न च द्रव्यमनभिलाप्यमिति। सर्वद्रव्येषु तत् तस्माद् न तु सर्वभावेषु ॥ २७५३ ॥)
(द्वितीय चरमव्रते प्रति चारित्रमिह सर्वद्रव्येषु। न तु सर्वपर्यायेषु सर्वानुपयोगभावात् ॥ २७५४ ॥)

व्याख्या- यद् यस्मादेकमपि द्रव्यं पर्यायं वा जिनप्रणीतमश्रद्दधतः सतो मिथ्यात्वमुक्तम्। ततः सम्यक्त्वं विनियुक्तं सर्वद्रव्यपर्यायेषु 'श्रद्धानभावेन' इति शेषः। यस्माच्च श्रुतज्ञानमनभिलाप्येषु न प्रवर्तते, अविषयत्वात् तेषाम्, किन्त्वभिलाप्येष्वेवार्थेषु तत् प्रवर्तते। न च द्रव्यं धर्मास्तिकायादिकमनभिलाप्यम्, किन्त्वभिलाप्यमेव। ततः सर्वद्रव्येषु श्रुतं प्रवर्तते, अभिलाप्यविषयत्वात् तस्य, न पुनः सर्वभावेषु सर्वपर्यायेषु, तेषामभिलाप्या-ऽनभिलाप्यत्वात्, श्रुतस्य चाभिलाप्यमात्रविषयत्वात् अभिलाप्यानां चानभिलाप्येभ्योऽनन्तभागमात्रवृत्तित्वादिति। 'बिइये'त्यादि, द्वितीय चरमव्रते-द्वितीयं मृषावादव्रतम्, चरमं तु परिग्रहव्रतमाश्रित्येह प्रक्रमे चारित्रं सर्वद्रव्येषु प्रवर्तते न तु सर्वपर्यायेष्वित्युक्तम्, मृषावादस्य वचनरूपत्वेन, परिग्रहस्य च मूर्च्छाविकल्पात्मकत्वेन द्रव्येष्वेव सर्वेषु प्रवृत्तेः, तेषामेवाभिलाप्यविषयत्वात्, पर्यायाणां त्वभिलाप्या ऽनभिलाप्यत्वात्। अत एवाह- सर्वेषां पर्यायाणां चारित्रेऽनुपयोगभावात्, अनुपयोगश्चानभिलाप्यानाश्रित्य मन्तव्यः। शेषाणि तु त्रीणि महाव्रतानि सर्वद्रव्यविषयाण्यपि न भवन्ति, किमुत सर्वपर्यायविषयाणि ?। अतो द्वितीय-चरमव्रते एवाश्रित्य सर्वद्रव्यासर्वपर्यायविषयता चारित्रस्य भावितेति ॥ २७५२-२७५३ २७५४ ॥ 'सर्वपर्यायाणां चारित्रेऽनुपयोगभावात्' इति यदुक्तं तदुपजीव्य परः प्रेर्यमाह—

ननु सव्वनहपएसाणंतगुणं पढमसंजमट्ठाणं। छव्विहपरिवड्ढीए छट्ठाणाऽसंखया सेढी ॥ २७५५॥

(ननु सर्वनभःप्रदेशानन्तगुणं प्रथमसंयमस्थानम्। षड्विधपरिवृद्ध्या षट्स्थानाऽसंख्याता श्रेणिः ॥ २७५५ ॥)

चारित्र-
विषये-
ऽनुपयुक्त-
पर्यायाः

अण्णे के पज्जाया जेऽणुवउत्ता चरित्तविसयम्मि । जे तत्तोऽणंतगुणा जेसिं तमणंतभागम्मि ॥२७५६॥
अन्ने केवलिगम्म त्ति ते मई, ते वि के तदब्भहिया । एवं पि हुज्ज तुल्ला नाणंतगुणत्तणं जुत्तं ॥२७५७॥

(अन्ये के पर्याया येऽनुपयुक्ताश्चारित्रविषये । ये ततोऽनन्तगुणा येषां तदनन्तभागे ॥ २७५६ ॥)
(अन्ये केवलिगम्या इति ते मतिः, तेऽपि के तदभ्यधिकाः । एवमपि भवेयुस्तुल्या नानन्तगुणत्वं युक्तम् ॥ २७५७ ॥)

व्याख्या, आह-ननु संयमश्रेण्यां सर्वजघन्यत्वेन यत् प्रथममाद्यं संयमस्थानं तदपि पर्यायानाश्रित्य सर्वनभःप्रदेशानन्तगुणमागमे प्रोक्तम्—यावन्तः सर्वस्यापि लोकालोकनभसः प्रदेशास्तदनन्तगुणपर्यायराशियुक्तं प्रथममपि संयमस्थानं श्रुतेऽभिहितमित्यर्थः । ततोऽन्यद् विशुद्धितोऽनन्तभागवृद्धम्, तदपरं त्वसंख्यातभागवृद्धम्, अन्यत्तु संख्यातभागवृद्धम्, तदपरं तु संख्यातगुणवृद्धम्, अन्यत् त्वसंख्यातगुणवृद्धम्, तदपरं त्वनन्तगुणवृद्धमित्येवं पुनः पुनः क्रियमाणया षड्विधपरिवृद्ध्याऽसंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणैः षट्स्थानकैर्निष्पन्ना संयमश्रेणिर्भवतीति । ततश्च के नाम तेऽन्ये समधिकाः पर्यायाः, ये 'सर्वानुपयोगभावात्' इति वचनाच्चारित्रविषयानुपयुक्ताः प्रतिपाद्यन्ते ?, ये च 'न उ सव्वपज्जवेसु' (गा०-२७५४) इत्युक्ताभिप्रायात् ततश्चारित्रादनन्तगुणाः, येषां च पर्यायाणां तच्चारित्रमनन्तभागेऽभिधीयते ? । अभिलाप्यपर्यायविषयं हि किल चारित्रम्, ते चानभिलाप्यानामनन्तभाग एव वर्तन्ते, अतो 'न उ सव्वपज्जवेसु' इत्युक्तेऽनुपयुक्ताः पर्यायाश्चारित्रादनन्तगुणाः, चारित्रं तु तेषामनन्तभागे, इत्यनुक्तमपि सामर्थ्याद् गम्यत इति । एतच्च किल परो न मन्यते, सर्वजघन्यस्यापि संयमस्थानस्य सर्वनभःप्रदेशानन्तगुणपर्यायत्वात्, पर्यायाणां च त्रिभुवनेऽप्येतावन्मात्रत्वात्, चारित्रानुपयुक्तपर्यायाणामसंभवादिति । 'अन्ने' इत्यादि, अत्राचार्य ! ते तवैवंभूता मतिर्भवेच्चारित्रोपयुक्तेभ्योऽन्येऽपि केवलज्ञानगम्या अनभिलाप्या अनन्तगुणाः पर्यायाः सन्ति, ये चारित्रादनन्तगुणाः, चारित्रं तु येषामनन्तभाग इति । परः प्राह-'ते वि के तदब्भहिय त्ति' तेऽपि केवलज्ञानगम्या ज्ञेयगता अनभिलाप्याः पर्याया के तदभ्यधिकाः-तेभ्यश्चारित्रोपयुक्तेभ्योऽभ्यधिका अतिरिक्ताः स्युः ? न केचनेत्यर्थः, संयमस्थानपर्यायैः सर्वस्यापि त्रिजगत्पर्यायराशेः क्रोडीकृतत्वात् तदनुपयुक्तत्वासंभवादिति । किञ्च, एवमपि चारित्रपर्यायाः केवलज्ञानगम्यैर्ज्ञेयगतैः पर्यायैस्तुल्या एव भवेयुः, न पुनस्तेषां केवलज्ञानगम्यपर्यायाणामनन्तगुणत्वं युक्तम् । यावन्तो हि ज्ञेयस्य पर्यायास्तावन्तस्तदवभासकत्वेन ज्ञानस्याप्येष्टव्याः, अन्यथा तदवभासकत्वायोगात् । ततश्च ज्ञान-दर्शन चारित्राध्यवसायात्मिकायाः संयमश्रेणेरन्तर्गतत्वात् केवलज्ञानस्य संयमश्रेण्यात्मकं चारित्रं पर्यायैः केवलज्ञानगम्यानां ज्ञेयगतपर्यायाणां तुल्यमेव युक्तं न हीनमिति ॥ २७५५-२७५६-२७५७ ॥ एवं परस्यातिप्रेर्यनिपुणत्वमवलोक्य सूरिरतिनिपुणमेव प्रतिविधानमाह-

ज्ञानादित्रयात्मकसंयमश्रेणिपर्यायमध्यात् चारित्रमात्रोपयोगिपर्यायाः विवक्षिताः

[से]य नाण-दंसणपज्जाया तेण तप्पमाणा सा । इह पुण चरित्तमेत्तोवओगिणो तेण ते थोवा ।२७५८।

(श्रेण्यां ज्ञान-दर्शनपर्यायास्तेन तत्प्रमाणा सा । इह पुनश्चारित्रमात्रोपयोगिनस्तेन ते स्तोकाः ॥ २७५८ ॥)

श्रेण्यां ज्ञान-दर्शन-चारित्राध्यवसायस्थानात्मिकाया संयमश्रेणौ ज्ञान-दर्शनपर्याया मध्ये सङ्कलिता विवक्षिताः,तेन तत्प्रमाणास्ते सर्वनभःप्रदेशानन्तगुणपर्यायराशिप्रमाणाऽसौ प्रोक्ता । इह तु ये चारित्रोपयोगिनस्त एव विवक्षिताः, ते च ग्रहण-धारणादिविषयभूता एव केचित्, तेन स्तोका इति न दोषः ॥ २७५८ ॥ अथान्यत् प्रेर्यमुत्थापयन्नाह—

नणु सामाइयविसओ किंदारम्मि वि परूविओ पुव्विं । कह न पुणरुत्तदोसो होज्ज इहं को विसेसो वा ॥२७५९॥

(ननु सामायिकविषयः किंद्वारेऽपि प्ररूपितः पूर्वम् । कथं न पुनरुक्तदोषो भवेदिह को विशेषो वा ॥ २७५९ ॥)

ननु पूर्वं किंद्वार एव 'त खलु पचक्खाण आवाए' (गा०–२६३४) इत्यादिना सामायिकानां विषयः प्ररूपित एव, इह पुनरपि 'सव्वगयं सम्मत्त' (गा०–२७५१) इत्यादिना तद्विषयनिरूपणं कुर्वतः कथं न पुनरुक्तदोषो भवेत् ?, को वा विशेषोऽत्र, यमाश्रित्य पुनरप्येवमुच्यते ? इति ॥ २७५९ ॥ अत्रोत्तरमाह—

किं तं ति जाइभावेण तत्थ इह नेयभावओऽभिहियं । इह विसय-विसइभेओ तत्थाभेओवयारो त्ति ।२७६०

(किं तदिति जातिभावेन तत्रेह ज्ञेयभावतोऽभिहितम् । इह विषय विषयिभेदस्तत्राभेदोपचार इति ॥ २७६० ॥)

किं तत् सामायिकम् ? इति जातिभावेन विषय-विषयिणोरभेदं चेतसि निधाय(प्र०...विधाय)सामायिकजातिमात्रमेव तत्र पूर्वं किंद्वारेऽपरेण जिज्ञासितम्, ततः 'आया खलु सामाइय (गा०–२६३४) इत्यनेन तदेव मुख्यतया प्रोक्तम्, तद्विषयस्तु परेणाजिज्ञासितोऽपि विषयिणि पृष्टे तदभिन्नत्वाद् गौणवृत्त्यैव प्रोक्तः । इह तु 'केषु' इति द्वारे विषय एव मुख्यतया परेण जिज्ञासितः, अतस्तस्यैव विषयस्य ज्ञेयभावेन ज्ञातव्यतयाऽभिहितं स्वरूपमित्युपस्कारः । पाठान्तरं वा 'अभिहिउ' त्ति, तत्रायमर्थः– इह तु ज्ञेयभावेन ज्ञातव्यतया विषय एवाभिहितः । किमुक्तं भवति ? इत्याह–'इहेत्यादि' इह 'केषु' इति द्वारे विषय विषयिणोर्भेदो विवक्षित इत्यतो निष्कृष्य विषय एव ज्ञेयभावेनोक्तः; तत्र तु किंद्वारे विषय विषयिणोरभेदोपचार इत्यतो विषयिभूतं सामायिकमेव ज्ञेयभावेन मुख्यतया निर्दिष्टम् ॥ इति गाथानवकार्थः ॥ २७६० ॥

साम्प्रतं 'कथं सामायिकं लभ्यते ?' इतिद्वारे महाकष्टलभ्ये तल्लाभक्रमं दर्शयन्नाह–'माणुस्स' इत्यादिकाः 'अब्भुट्ठाणे विणए' इति पर्यन्ता अष्टाविंशति(प्र० . अष्टादश)गाथाः (आव०नि०पृ० १५४-१५७) । एताश्च पाठसिद्धा एव, क्वचिद् वैषम्यसंभवे मूलावश्यकटीकातो बोद्धव्या इति द्वारम् । 'कथम्' इति द्वारं गतम् ॥

साम्प्रतं 'तदित्थं लब्धं कियच्चिरं कालं भवति ?' इति कालद्वारे जघन्योत्कृष्टं सामायिककालमभिधित्सुराह—

सम्मत्तस्स सुयस्स य छावट्ठी सागरोवमाइं ठिई । सेसाण पुव्वकोडी देसूणा होइ उक्कोसा ॥ २७६१ ॥

(सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितिः । शेषयोः पूर्वकोटिर्देशोना भवत्युत्कृष्टा ॥ २७६१ ॥)

सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च लब्धिमङ्गीकृत्य 'दो वारे विजयाइसु' इत्यादिवक्ष्यमाणन्यायेन षट्षष्टिसागरोपमाणि पूर्वकोटीपृथक्त्वाधिकानि स्थितिर्भवति । शेषयोर्देशविरति-सर्वविरतिसामायिकयोः पूर्वकोटी देशोना भवति । 'उक्कोस' त्ति एषा सामायिकलब्धेरुत्कृष्टा स्थितिः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७६१ ॥ भाष्यकारव्याख्या—

भागः-२ सर्वविरति-सामायिकस्य जघन्य समय-स्थितिः शेषाणामन्तर्मुहूर्तः

दो वारे विजयाइसु गयस्स तिण्णच्चुए य छावट्ठी । नरजम्मपुव्वकोडीपुहुत्तमुक्कोसओ अहिअं ॥२७६२

(द्वौ वारौ विजयादिषु गतस्य त्रीनच्युते च षट्षष्टि । नरजन्मपूर्वकोटीपृथक्त्वमुत्कर्षतोऽधिकम् ॥ २७६२ ॥)

इय प्रागिहैव व्याख्याता ॥ २७६२ ॥ अथ चतुर्णामपि सामायिकाना जघन्यस्थितिं भाष्यकार एवाह—

अंतोमुहुत्तमित्तं जहन्नयं चरणमेगसमयं तु । उवओगंतमुहुत्तं नानाजीवाण सव्वद्धं ॥२७६३॥

(अन्तर्मुहूर्तमात्र जघन्यक चरणमेकसमय तु । उपयोगोऽन्तर्मुहूर्त नानाजीवाना सर्वाद्धा ॥ २७६३ ॥)

जघन्या तु लब्धिमाश्रित्याद्यसामायिकत्रयस्यान्तर्मुहूर्तं स्थितिः । सर्वविरतिसामायिकस्य तु समयम्, चारित्रपरिणामारम्भसमयानन्तरमेवायुष्कक्षयसम्भवात् । देशविरतेरप्येव कस्माद् न भवति ? इति चेत् । तदयुक्तम्, तस्याः प्रतिनियतप्राणातिपातादिनिवृत्तिरूपत्वात्, तदालोचनपरिणतेश्च जघन्यतोऽप्यान्तमोहूर्तिकत्वात् । तदेष लब्धेः स्थितिकालः । उपयोगतस्तु सर्वेषामन्तर्मुहूर्तं स्थितिः । नानाजीवाना तु सर्वाणि सर्वाद्धा ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ २७६३ ॥

८४ अथ कतिद्वारमुच्यते । तत्र सम्यक्त्वादिसामायिकाना विवक्षितसमये कति प्रतिपत्तारः, प्रतिपन्नाः, प्रतिपतिता वा भवन्ति ? इत्याह—

'कति'द्वारे सामा०

सम्मत्त-देसविरया पलियस्स असंखभागमेत्ताओ । सेढीअसंखभागो सुए सहस्सग्गसो विरई ॥२७६४

(सम्यक्त्व देशविरता पल्यस्यासंख्यभागमात्रा । श्रेण्यसंख्यभाग श्रुते सहस्राग्रशो विरति ॥ २७६४ ॥)

सम्यक्त्व देशविरताः प्राणिनः क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागमात्रा एव । इयमत्र भावना—क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्त एवोत्कृष्टतः सम्यक्त्व-देशविरतिसामायिकयोरेकदा प्रतिपत्तारो भवन्ति । किन्त्वय विशेषः—देशविरतिप्रतिपत्तृभ्यः सम्यक्त्वप्रतिपत्तारोऽसंख्येयगुणा इति । जघन्यतस्त्वेको द्वौ वेति । 'सेढीअसंखभागो सुए त्ति' इह संवर्तितचतुरस्रीकृतलोकस्यैकप्रादेशिकी सप्तरज्जुप्रमाणा श्रेणिर्गृह्यते । श्रुतमपि सम्यग्-मिथ्याश्रुतभेदरहित सामान्येनाक्षरात्मकमत्राङ्गीक्रियते । ततो यथोक्तायाः श्रेणेरसंख्याततमे भागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तो विवक्षितकाले सामान्यश्रुतस्योत्कृष्टतः प्रतिपत्तारो लभ्यन्ते, जघन्यतस्त्वेको द्वौ वेति । 'सहस्सग्गसो विरइ' त्ति कदाचिद् विवक्षित काले उत्कृष्टतः सहस्राग्रशः सहस्रपरिगणनया सहस्रपृथक्त्व विरतेः प्रतिपत्तारो भवन्ति, जघन्यतस्त्वेको द्वौ वेति । तदेवमुक्ताः प्रतिपद्यमानकाः ॥ २७६४ ॥ अथ पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपादयन्नाह—

सम्मत्त-देसविरया पडिवण्णा संपई असंखेज्जा। संखेज्जा य चरित्ते तीसु वि पडिया अणंतगुणा॥२७६५॥

(सम्यक्त्व देशविरता प्रतिपन्ना सम्प्रत्यसंख्येया । संख्येयाश्च चारित्रे त्रिष्वपि पतिता अनन्तगुणा ॥ २७६५ ॥)

सम्यक्त्व देशविरताः पूर्वप्रतिपन्नाः साम्प्रतं वर्तमानसमये जघन्यत उत्कृष्टतश्चासंख्येयाः प्राप्यन्ते, किन्तु जघन्यपदादुत्कृष्टपदे विशेषाधिकाः। एते च प्रतिपद्यमानकेभ्योऽसंख्येयगुणाः । संख्येयाश्च चारित्रे प्राक्प्रतिपन्नाः एते तु स्वस्थाने प्रतिपद्यमानकेभ्यः संख्येयगुणाः । त्रिभ्योऽपि चरण देश-सम्यक्त्वेभ्य एतानेव चरणादिगुणान् प्राप्य ये प्रतिपतितास्तेऽनन्तगुणाः । तत्र सम्यग्दृष्ट्यादिभ्यः प्रतिपद्यमानकेभ्यः पूर्वप्रतिपन्नेभ्यश्च चरणप्रतिपतिता अनन्तगुणाः, देशविरतिप्रतिपतितास्तु तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, सम्यक्त्वप्रतिपतिताः पुनस्तेभ्योऽसंख्येयगुणा इति विशेषो द्रष्टव्य इति ॥ २७६५ ॥ तदेवमत्र श्रुतवर्जसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपतिताश्चोक्ताः । अथ श्रुतमाश्रित्याह—

विशेषा० भागः-२ सम्य० देशवि०-चारित्रिपु-प्रतिपद्यमा-नपूर्वप्रति-प्रतिपतिताः

सुयपडिवण्णा संपइ पयरस्स असंखभागमेत्ताओ। सेसा संसारत्था सुयपडिवडिया हु ते सव्वे॥२७६६॥

(श्रुतप्रतिपन्ना सम्प्रति प्रतरस्यासंख्यभागमात्रा । शेषा संसारस्था श्रुतप्रतिपतिता खलु ते सर्वे ॥ २७६६ ॥)

सम्यग् मिथ्यारूपस्य सामान्यतोऽक्षरात्मकस्य श्रुतस्य ये पूर्वप्रतिपन्नास्ते साम्प्रतं वर्तमानसमये प्रतरस्यासंख्येयभागमात्रा भवन्ति । घनसमचतुरस्रीकृतलोकप्रतरस्यासंख्येयभागवर्तिनीष्वसंख्येयासु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तो विवक्षितसमये सामान्यश्रुतस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्यन्त इत्यर्थः । श्रुतप्रतिपन्न प्रतिपद्यमानकेभ्यस्तु ये शेषाः संसारस्था जीवा भाषालब्धिरहिताः पृथिव्यादय इत्यर्थः, ते सर्वेऽपि भाषालब्धि प्राप्य प्रतिपतितत्वात् सामान्यश्रुतात् प्रतिपतिता मन्तव्याः । न हि निरादिके संसारे आभ्यद्भिस्तैर्भाषालब्धिः पूर्व न लब्धेति । ते च सम्यक्त्वादिप्रतिपतितेभ्योऽनन्तगुणा इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् ॥ इति निर्युक्तिगाथात्रयार्थः ॥ २७६६ ॥

श्रुतसामा० पूर्वप्रति-पन्नप्रति-पतिताः

'सेढीअसंखभागो सुए' त्ति,(गा०–२७६४) इत्यस्य व्याख्यान भाष्यकार' प्राह—

सवट्टियचउरस्सीकयस्स लोगस्स सत्त रज्जूओ। सेढी, तदसंखिज्जइभागो समए सुयं लहइ॥२७६७॥

(संवर्तितचतुरस्रीकृतस्य लोकस्य सप्त रज्जव । श्रेणी, तदसंख्येयभाग समये श्रुत लभते ॥ २७६७ ॥)

उक्तार्था ॥ २७६७ ॥ 'सुयपडिवण्णा संपइ पयरस्स' (गा०–२७६६) इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

सा सेढी सेढीगुणा पयरं तदसंखभागसेढीणं। संखाईयाण पएसरासिमाणा सुयपवन्ना ॥ २७६८ ॥

(सा श्रेणि श्रेणिगुणा प्रतर तदसंख्यभागश्रेणीनाम् । संख्यातीतानां प्रदेशराशिमाना श्रुतप्रपन्ना ॥ २७६८ ॥)

इयमपि गतार्था, नवरं श्रेणि श्रेण्या गुणिता प्रतरो मन्तव्य. ॥ २७६८ ॥ 'सम्मत्त-देसविरया पलियस्स' (गा०–२७६४) इत्याद्युक्तम्, तत्र सम्यक्त्वप्रतिपद्यमानकादीनां संख्यातीतत्वस्य तुल्यत्वादल्पबहुत्व पूर्वं न विज्ञातम्, तद् भाष्यकार प्राह—

सइ संखाईयत्ते थोवा देसविरया दुविण्हं पि। तदसंखगुणा सम्मद्दिट्ठी तत्तो य सुयसहिया ॥२७६९॥
मीसे पवज्जमाणा सुयस्स सेसपडिवन्नएहिंतो। संखाईयगुण च्चिय तदसंखगुणा सुयपवन्ना ॥२७७०॥

(सति सङ्ख्यातीतत्वे स्तोका देशविरता द्वयोरपि । तदसङ्ख्यगुणा सम्यग्दृष्टयस्ततश्च श्रुतसहिता ॥ २७६९ ॥)
(मिश्रे प्रपद्यमाना श्रुतस्य शेषप्रतिपन्नेभ्य । सङ्ख्यातीतगुणा एव तदसङ्ख्यगुणा श्रुतप्रपन्ना ॥ २७७० ॥)

व्याख्या—सम्यक्त्व-देशविरतानामुभयेषामपि प्रतिपद्यमानकाना पल्योपमासङ्ख्येयभागवर्तित्वेन सङ्ख्यातीतत्वेऽसङ्ख्येयत्वे तुल्येऽपि सति द्वयोरप्यनयो राश्योः स्तोका देशविरताः प्रतिपद्यमानकाः, सम्यग्दृष्टयः प्रतिपद्यमानकास्तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यश्च प्रतिपद्यमान-सम्यग्दृष्टिभ्यः श्रुतसहिताः सामान्यश्रुतप्रतिपद्यमानका असङ्ख्येयगुणा । मिश्रे मिलिते समुदितेऽपीत्यर्थः, सम्यग्दृष्टि-देशविरतराशिद्वयेऽ-त्रैव व्यवस्थापिते सामान्यश्रुतस्य ये प्रतिपद्यमानकास्ते, शेषेभ्यः सम्यग्दृष्टि देशविरतेभ्यो मिलितेभ्यः प्रतिपन्नकेभ्यः पूर्वप्रतिपन्नेभ्य इति भावः 'सङ्खाईयगुण च्चिय त्ति' सङ्ख्यातीतगुणा एवासङ्ख्यातगुणा एवेत्यर्थः । तदनेन श्रेणेरसंख्यातभागवृत्तित्वात् सामान्येन श्रुतप्रतिपद्यमानकाना प्राचुर्यं सूचितम् । एव नाम ते सामान्यश्रुतप्रतिपद्यमानका बहवो येन शेषेभ्यः समुदितसम्यग्दृष्टि-देशविरतेभ्यः पूर्वप्रतिपन्ने-भ्योऽप्यसङ्ख्यातगुणाः । 'तदसखगुणा सुयपवन्ना' त्ति, तेभ्योऽपि श्रुतप्रतिपद्यमानकेभ्यस्तस्यैव श्रुतस्य ये पूर्वप्रतिपन्नास्तेऽसङ्ख्यातगुणा इति । ॥ २७७० ॥ अथ पूर्वप्रतिपन्नाना प्रतिपद्यमानकाना च सम्यग्दृष्ट्यादीना स्वस्थानेऽल्प बहुत्वमाह—

सट्ठाणे सट्ठाणे पुव्वपवण्णा पवज्जमाणेहिं । हुंति असंखिज्जगुणा संखिज्जगुणा चरित्तस्स ॥ २७७१ ॥

(स्वस्थाने स्वस्थाने पूर्वप्रपन्ना प्रपद्यमानेभ्य । भवन्त्यसङ्ख्येयगुणा सङ्ख्येयगुणाश्चारित्रस्य ॥ २७७१ ॥)

सम्यक्त्वयुक्तश्रुत देशविरताना स्वस्थाने स्वस्थाने पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानकेभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः, चारित्रिणा तु विशेषः, तद्यथा—सर्वस्तोकाः स्वस्थाने चारित्रिणः प्रतिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सङ्ख्येयगुणा इति ॥ २७७१ ॥

अथ सम्यक्त्वादिप्रतिपतितानामल्पबहुत्वमाह—

चरणपडिया अणंता तदसंखगुणा य देसविरईओ। सम्मादसंखगुणिया तओ सुयाओ अणंतगुणा ।२७७२

(चरणपतिता अनन्तास्तदसङ्ख्यगुणाश्च देशविरते । सम्यक्त्वादसङ्ख्यगुणितास्तत श्रुतादनन्तगुणा ॥ २७७२ ॥)

चारित्र प्राप्य ये प्रतिपतितास्ते सम्यक्त्वादिप्रतिपद्यमान-पूर्वप्रतिपन्नकेभ्यः सर्वेभ्योऽप्यनन्ता अनन्तगुणाः, देशविरतिप्रतिपतितास्ते-भ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, सम्यक्त्वप्रतिपतितास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, तेभ्योऽपि श्रुतात् प्रतिपतिता अनन्तगुणा इति ॥ २७७२ ॥

'सेढीअसंखभागो सुए' इत्यादि यदुक्तम्, तच्च किं सामान्यश्रुत सम्यक्श्रुत वेह गृह्यते, इत्याशङ्कायामाह—

सामण्णं सुयगहणं ति तेण सव्वत्थ बहुतरा तम्मि । इहरा पइ सम्मसुयं सम्मत्तसमा मुणेयव्वा ।२७७३।

(सामान्य श्रुतग्रहणमिति तेन सर्वत्र बहुतरास्तस्मिन् । इतरथा प्रति सम्यक्श्रुत सम्यक्त्वसमा ज्ञातव्या ॥ २७७३ ॥)

उक्तार्थप्राया, सुगमा चेति ॥ २७७३ ॥ इह सम्यक्त्व-श्रुत-देशविरतिचारित्रलक्षणेषु चतुर्ष्वपि सामायिकेषु पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपतित-पदयोर्जघन्योत्कृष्टभेदभिन्नत्वात् तद्विशेषप्रतिपादनार्थमाह—

पडिय-पडिवन्नयाणं सट्ठाणे समहिअं जहन्नाओ । सव्वत्थुक्कोसपयं पवज्जइ जहण्णओ चेगो ॥२७७४॥

(पतित प्रतिपन्नकाना स्वस्थाने समधिक जघन्यात् । सर्वत्रोत्कृष्टपद प्रपद्यते जघन्यतश्चैक ॥ २७७४ ॥)

इह सम्यक्त्वादिप्रतिपतिताना यज्जघन्यपदं तस्मात् स्वस्थाने यदुत्कृष्टपदं तत् सर्वत्र समधिकं विशेषाधिकमवगन्तव्यम् । एवं पूर्वप्रतिपन्नानामपि जघन्यपदादुत्कृष्टपद विशेषाधिकमेव । प्रतिपद्यमानाना तर्हि का वार्ता ? इत्याह, 'पवज्जईत्यादि' प्रतिपद्यते सम्यक्त्वादिगुणं जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कृष्टतस्त्वाद्यसामायिकत्रयमसंख्याताः, चारित्रं तूत्कृष्टतः सख्याताः प्रतिपद्यन्ते । अत इह जघन्यपदादुत्कृष्टपदमसंख्येयगुणं संख्येयगुणं वा द्रष्टव्यम् ॥ इति गाथाऽष्टकार्थः ॥ २७७४ ॥ अथ सान्तरद्वारमाह—

कालमणंतं च सुए अद्धापरियट्टओ य देसूणो । आसायणबहुलाणं उक्कोसं अन्तरं होइ ॥ २७७५ ॥ सान्तरद्वारे सामा०

(कालमनन्त च श्रुतेऽर्धपरावर्तकश्च देशोन । आशातनबहुलानामुत्कृष्टमन्तर भवति ॥ २७७५ ॥)

इह जीव एकदा सम्यक्त्वादिसामायिकमवाप्य ततस्तत्परित्यागे यावता कालेन पुनरपि तदवाप्नोति सोऽपान्तरकालोऽन्तरमुच्यते । तत्र सामान्येऽक्षरात्मके श्रुते जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतस्त्वनन्तं कालं भवति । इदमुक्त भवति– इह द्वीन्द्रियादिः कश्चित् श्रुत लब्ध्वा मृतो यः पृथिव्यादिषूत्पद्य तत्रान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनरपि द्वीन्द्रियादिष्वागतः श्रुत लभते तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तर भवति । यस्तु द्वीन्द्रियादिर्मृतः पृथिव्य-प्-तेजो-वायु-वनस्पतिषु पुनः पुनरुत्पद्यमानोऽनन्तं कालमवतिष्ठते, ततः पुनरपि द्वीन्द्रियादिष्वागत्य श्रुत लभते, तस्यायमेकेन्द्रियावस्थितिकाललक्षणोऽनन्तकाल उत्कृष्टतोऽन्तर भवति । अय चासख्यातपुद्गलपरावर्तमानो द्रष्टव्यः । शेषस्य तु सम्यक्त्व-देशविरति-सर्वविरतिसामायिकत्रयस्येति द्वयम्–जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टतस्तु देशोन उपार्धपुद्गलपरावर्तोऽन्तर भवति । इदं चोत्कृष्टमन्तरमाशातनाबहुलाना जीवाना द्रष्टव्यम्, उक्त च–" तित्थयर पवयण सुय आयरियं गणहर महिड्ढीयं । आसायंतो बहुसो अणतससारियो होइ ॥१॥ (तीर्थंकरं प्रवचनं श्रुतमाचार्यं गणधरं महर्द्धिकम् । आशातयन् बहुशोऽनन्तससारको भवति ॥) इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७७५ ॥ भाष्यम्–

मिच्छसुयस्स वणस्सइकालो सेसस्स सेससामण्णो । हीणं भिण्णमुहुत्तं सव्वेसिमिहेगजीवस्स ॥२७७६।

(मिथ्याश्रुतस्य वनस्पतिकालः शेषस्य शेषसामान्य । हीनं भिन्नमुहूर्तं सर्वेषामिहैकजीवस्य ॥ २७७६ ॥)

इह योऽय वनस्पतिकालो वनस्पतेरुपलक्षणत्वादेकेन्द्रियकालोऽसख्यातपुद्गलपरावर्तात्मकः श्रुतस्योत्कृष्टोऽन्तर प्रोक्तः, स मिथ्या-श्रुतस्य मिथ्याश्रुतमङ्गीकृत्य द्रष्टव्यः । 'सेसम्म सेससामण्णो' त्ति, शेषस्य तु सम्यक्श्रुतस्य शेषैः सम्यक्त्वादिसामायिकैः सामान्य-स्तुल्यो देशोनोपार्धपुद्गलपरावर्तलक्षण उत्कृष्टोऽन्तरकालो द्रष्टव्य' । 'हीण ति' हीन जघन्यमन्तर सर्वेषामपि सम्यक्त्वादिसामायिकाना निर्युक्तिगाथायामनुक्तत्वाद् भिन्नमुहूर्तमन्तर्मुहूर्त द्रष्टव्यम् । इद च जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरमेकजीवस्य मन्तव्यम्, नानाजीवाना सम्यक्त्वाद्य-न्तराभावादिति गाथार्थः ॥ २७७६ ॥ साम्प्रतमविरहितद्वारमाह—

सम्म-सुयागारीणं आवलियअसंखभागमेत्ताओ । अट्ठ समया चरित्ते सव्वेसिं जहण्ण दो समया २७७७।

(सम्यक्त्व-श्रुता ऽगारिणामावलिकासख्यभागमात्रा । अष्ट समयाश्चारित्रे सर्वेषा जघन्यतो द्वौ समयौ ॥ २७७७ ॥)

अविरहित-द्वारे सामा०

सम्यक्त्व-श्रुता-ऽगारिणा सम्यक्त्व श्रुत-देशविरतिसामायिकानामित्यर्थः, एकैकस्मिन् द्व्यादिषु वा प्रतिपत्तृषु प्रतिपद्यमानेष्वावलिका-सख्येयभागमात्राः समया अविरहित नैरन्तर्येण प्रतिपत्तिर्भवति । इदमुक्त भवति—सम्यक्त्व-श्रुत-देशविरतीना सर्वस्मिन्नपि लोक उत्कृष्टत आवलिकाऽसख्येयभागवर्तिनः समयानविरहित नैरन्तर्येणैकैको द्व्यादयो वा प्रतिपत्तारः प्राप्यन्ते, ततः पर तत्प्रतिपत्तेरवश्यमुपरमाद् विरह-कालो भवति । चारित्रे त्वष्टौ समयान् यावदेक-द्व्यादीना निरन्तर प्रतिपत्तिः, सर्वत्र ततः पर विरहकालः । जघन्यतस्तु सर्वेष्वपि सामायि-केषु द्वौ समयौ प्रतिपत्ति' । तत. पर विरहकाल इति ॥ २७७७ ॥

अविरहितकालस्य प्रतिपक्षभूतत्वाद विरहकालो द्वारगाथायामनुपदिष्टोऽपि लभ्यते, अतः सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिविरहकालमाह—

सुय-सम्म सत्तयं खलु विरयाविरईय होइ बारसगं । विरईए पण्णरसगं विरहियकालो अहोरत्ता २७७८

सामा०-विरहकालः

(श्रुत सम्यक्त्वयो सप्तक खलु विरताविरतेर्भवति द्वादशकम् । विरते पञ्चदशक विरहितकालोऽहोरात्राणाम् ॥ २७७८ ॥)

इह सम्यक्त्व श्रुतयोः सर्वस्मिन्नपि लोक उत्कृष्टतः सप्ताहोरात्राणि प्रतिपत्तिविरहकालो भवति, एतावन्त कालमनयोरुत्कृष्टतो लोके कोऽपि प्रतिपत्ता न लभ्यत इत्यर्थ', तत' पर कश्चिदनयो ते प्रतिपद्यते, एवमुत्तरत्रापि । विरताविरतेस्तु देशविरतेर्द्वादशाहोरात्राण्युत्कृष्टतः सर्वत्र विरहकालो भवति, विरतेस्तु चारित्रस्य पञ्चदशाऽहोरात्राण्युत्कृष्टतः प्रतिपत्तिविरहकालो भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥२७७८॥

अथ भवद्वारमुच्यते । तत्र कियतो भवानेकजीवः सामायिकचतुष्टयमुत्कृष्टतः प्रतिपद्यते ? इत्याह—

सम्मत्त-देसविरया पलियस्स असंखभागमेत्ताओ । अट्ठ भवा उ चरित्ते अणंतकालं च सुयसमए २७७९

भवद्वारम्

(सम्यक्त्व देशविरता पल्यस्यासख्यभागमात्रान । अष्ट भवास्तु चारित्रेऽनन्तकाल च श्रुतसामायिके ॥ २७७९ ॥)

सम्यग्दृष्टयो देशविरताश्च प्रत्येक क्षेत्रपल्योपमसख्येयभागमात्रान् भवान् यावद् भवन्ति । इदमुक्त भवति—क्षेत्रपल्योपमस्यासख्येयभागे

यावन्तो नभःप्रदेशास्तावतो भवानुत्कृष्टतः सम्यक्त्व देशविरतिं च प्रतिपद्यन्ते, जघन्यतस्त्वेकं भवम् । ततः परं सिध्यन्ति । इह च सम्यक्त्वभवासंख्येयकाद् देशविरतिभवासंख्येयकं लघुतरं द्रष्टव्यम् । चारित्रे तु विचार्येऽष्टौ भवानुत्कृष्टतस्तत् प्रतिपद्यते, उत्कृष्टतोऽष्टौ तस्यादानभवाः, जघन्यतस्त्वेकः, ततः सिध्यति । 'अणंतकाल च सुयसमए त्ति' अनन्तकालोऽनन्तभवरूपस्तमनन्तकालमेव प्रतिपत्ता भवत्युत्कृष्टतः सामान्यश्रुतसामायिके, जघन्यतस्त्वेकभवमेव, मरुदेवीवत् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २७७९ ॥ अथाकर्षद्वारमाह—

तिण्हं सहस्सपुहत्तं सयपुहत्तं च होइ विरईए। एगभवे आगरिसा एवइया हुंति नायव्वा ॥ २७८० ॥

(त्रयाणां सहस्रपृथक्त्वं शतपृथक्त्वं च भवति विरते । एकभव आकर्षा एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्या ॥ २७८० ॥)

आकर्षणमाकर्षस्तत्प्रथमतया, मुक्तस्य वा ग्रहणमित्यर्थः । तत्र त्रयाणां सम्यक्त्व-श्रुत देशविरतिसामायिकानामेकभवे सहस्रपृथक्त्वमाकर्षाणां भवति । विरतेस्तु चारित्रस्यैकभवे शतपृथक्त्वमाकर्षाणां भवतीति । एवमेत उत्कृष्टत एकभविका आकर्षाः प्रोक्ताः । जघन्यतस्त्वेक एव सर्वेषामाकर्ष इति ॥ २७८० ॥ नानाभवगतानाह—

दोण्ह पुहत्तमसंखा सहस्सापुहत्तं च होइ विरईए। नाणभवे आगरिसा सुए अणंतो उ नायव्वा २७८१

(द्वयोः पृथक्त्वमसंख्याना सहस्रपृथक्त्व च भवति विरते । नानाभव आकर्षा श्रुतेऽनन्तास्तु ज्ञातव्या ॥ २७८१ ॥)

द्वयोः सम्यक्त्व-देशविरतिसामायिकयोर्नानाभवेषूत्कृष्टतोऽसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वान्याकर्षाणां सम्भवन्ति । एकं हि सहस्रपृथक्त्वमसंख्येयैस्तत्प्रतिपत्तिभवैर्गुणितमसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वानि भवन्ति । तथा विरतेश्च चारित्रस्य नानाभवेष्वाकर्षाणां सहस्रपृथक्त्वं भवति, श्रुते तु सामान्येनाक्षरात्मकेऽनन्तेषु भवेष्वनन्ता आकर्षा भवन्ति ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २७८१ ॥ स्पर्शनाद्वारमाह—

सम्मत्त-चरणसहिया सव्वं लोगं फुसे निरवसेसं। सत्त य चोद्दसभागा पंच य सुय-देसविरईए। २७८२।

(सम्यक्त्व चरणसहिता सर्वं लोकं स्पृशेद् निरवशेषम् । सप्त च चतुर्दशभागान् पञ्च च श्रुत-देशविरत्यो ॥ २७८२ ॥)

सम्यक्त्व-चरणसहिताः सम्यक्त्व चरणयुक्ताः प्राणिन उत्कृष्टतः सर्वं लोकं स्पृशन्ति । किं बहिर्व्याप्त्या ? नेत्याह—निरवशेष प्रतिप्रदेशव्याप्त्याऽसंख्येयप्रदेशात्मकमपीत्यर्थः । एते च केवलिसमुद्घातावस्थाया केवलिनो द्रष्टव्याः । 'जघन्यतस्त्वसंख्येयभाग स्पृशन्ति' इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । 'सत्त य चोद्दसभागा पंच य सुय-देसविरइए त्ति' श्रुत-देशविरत्योरिति यथासंख्येन सबध्यते, तद्यथा—श्रुते श्रुतस्य सप्त चतुर्दशभागाः स्पर्शनीयाः, चशब्दात् पञ्च च, देशविरतौ देशविरतस्य पञ्च चतुर्दशभागाः स्पर्शनीयाः, चशब्दाद् द्व्यादयश्चेति । इयमत्र भावना—कश्चित् तपोधनः श्रुतज्ञानी अनुत्तरसुरेष्विलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य सप्त चतुर्दशभागान् स्पृशति, एका रज्जुर्लोकस्य चतुर्दशभाग उच्यते, ततश्च सप्त रज्जूः स्पृशतीत्युक्तं भवति । एवमुत्तरत्रापि भावार्थो विज्ञेयः । चशब्दात् कोऽपि सम्यग्दृष्टिः श्रुतज्ञानी पूर्वं नरके

नद्धायुष्कः पश्चाद् विराधितात्यक्तसम्यक्त्वः षष्ठपृथिव्यामिलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्दशभागान् स्पृशति । देशविरतस्त्वच्युतसुरेष्विलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्दशभागान् स्पृशति, चशब्दात् शेषसुरालयेष्विलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य द्व्यादींश्चतुर्दशभागान् स्पृशति । आह–नन्वन्यत्र 'छलच्चुए' (षडच्युते) इति पठ्यते, तत् कथमिहाच्युते समुत्पद्यमानः पञ्चैव रज्जूः स्पृशतीति निगद्यते ? । सत्यम्, किन्त्वच्युत-ग्रैवेयकापान्तरालमपेक्ष्यान्यत्र षड् रज्जवः पठ्यन्ते, इह त्वच्युतदेवलोकमपेक्ष्य पञ्चेति वृद्धसम्प्रदायः । अधस्तु घण्टालालान्यायेनापि त परिणाममपरित्यज्य देशविरता न गच्छन्ति । अत ऊर्ध्वलोक एव तत्स्पर्शना दर्शिता नाधस्तादिति ॥ तदेवं क्षेत्रमधिकृत्य स्पर्शना प्रोक्ता ॥ २७८२ ॥ अथ भावमधिकृत्य तामुपदर्शयन्नाह—

सव्वजीवेहिं सुयं सम्म-चरित्ताइं सव्वसिद्धेहिं। भागेहिं असंखिज्जेहि फासिया देसविरई उ॥ २७८३ ॥

(सर्वजीवैः श्रुत सम्यक्त्व चारित्रे सर्वसिद्धैः । भागैरसंख्यैः स्पृष्टा देशविरतिस्तु ॥ २७८३ ॥)

इह जीवा द्विविधाः–ससारस्थाः, सिद्धाश्च । ससारस्था अपि द्विविधाः–सव्यवहारराशिगताः, असंव्यवहारराशिगताश्च । तत्र सव्यवहारराशिगतैः सर्वैरपि जीवैः सामान्येनाक्षरात्मक श्रुत स्पृष्टम्, द्वीन्द्रियादिभावस्य सर्वैरपि तैः स्पृष्टत्वात्, तत्र च सामान्यश्रुतसद्भावात् । सव्यवहारराशिगतविशेषण चेह पूर्वटीकाकारैः कृतम्, इति नास्माक स्वमनीषिका सभावनीयेति । सम्यक्त्व-चारित्रे तु सर्वैरपि सिद्धैः पूर्वं स्पृष्टे, तत्स्पर्शनामन्तरेण सिद्धत्वायोगात् । देशविरतिस्तु सर्वसिद्धाना बुद्धिपरिकल्पितैरसंख्यातैर्भागैः पूर्वं स्पृष्टा, एकेन तु तदसख्येयभागेनासौ प्राग् न स्पृष्टा, यथा मरुदेवीस्वामिन्या । इह च सम्यक्त्वादयो जीवपर्यायत्वाद् भावाः, ततस्तेषा स्पर्शना भावस्पर्शनोच्यते ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २७८३ ॥ अथ निरुक्तिद्वारमुच्यते । चतुर्विधस्य सामायिकस्य क्रिया कारकभेद-पर्यायैः शब्दार्थकथन निर्वचन निरुक्तिः । तत्र सम्यक्त्वसामायिकनिरुक्तिमभिधित्सुराह —

निरुक्ति-द्वारम्

सम्मद्दिट्ठि अमोहो सोही सब्भावदंसणं बोही। अविवज्जओ सुदिट्ठित्ति एवमाई निरुत्ताइं॥ २७८४॥

सम्यक्त्व-निरुक्तानि

(सम्यग्दृष्टिरमोह शुद्धि सद्भावदर्शन बोधि । अविपर्यय सुदृष्टिरित्येवमादीनि निरुक्तानि ॥ २७८४ ॥)

'सम्यग्' इति प्रशसार्थः, दर्शनं दृष्टिः, सम्यगविपरीता दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः 'अर्थानाम्' इति गम्यते । मोहन मोहो वितथग्राहः, न मोहो 'ऽमोहो'ऽवितथग्राहः । 'शोधन' शुद्धिमिथ्यात्वमलापगमात् सम्यक्त्वं शुद्धिरुच्यते । सत्–जिनाभिहितं प्रवचन, तस्य भावः 'सद्भावः' तस्य दर्शनमुपलम्भः, सद्भावदर्शनम् । बोधन 'बोधि'रित्यौणादिक इन् परमार्थबोधः । अतस्मिंस्तदध्यवसायो विपर्ययो न विपर्ययो'ऽविपर्यय'स्तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः । सुशब्दः प्रशसायाम्, शोभना दृष्टिः 'सुदृष्टिः' । इत्येवमादीनि सम्यग्दर्शनस्य निरुक्तानीति ॥ २७८४ ॥

श्रुतसामायिकनिरुक्तिप्रदर्शनायाह—

अक्खर सन्नी सम्मं साईयं खलु सपज्जवसियं च । गमियं अंगपविट्ठं सत्त वि एए सप्पडिवक्खा ।२७८५

(अक्षर संज्ञि सम्यक् सादिक खलु सपर्यवसित च । गमिकमङ्गप्रविष्ट सप्ताऽप्येते सप्रतिपक्षा ॥ २७८५ ॥)

इय न पीठे (गा-४५४) व्याख्यातत्वाद् न विव्रियते ॥ २७८५ ॥ देशविरतिसामायिकनिरुक्तिमाह—

विरयाविरई संवुडमसंवुडे बालपंडिए चेव । देसिक्कदेसविरई अणुधम्मोऽगारधम्मो य ॥ २७८६ ॥

(विरताविरति संवृतासंवृत बालपण्डित चेव । देशैकदेशविरतिरणुधर्मोऽगारधर्मश्च ॥ २७८६ ॥)

विरमणं विरत, न विरतिरविरतिः, विरत चाविरतिश्च यस्या निवृत्तौ सा विरताविरतिः । संवृतासंवृता' स्थगितास्थगिताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावद्ययोगा यस्मिन् सामायिके तत् संवृतासंवृतम् । एवमुभयव्यवहारानुगतत्वाद् बाल पण्डितम् । देशः प्राणातिपातादिः, एकदेशस्तु वृक्षच्छेदनादिस्तयोर्विरमण विरतिर्यस्या निवृत्तौ सा देशैकदेशविरतिः । बृहत्साधुधर्मापेक्षयाऽणुरल्पो धर्मोऽणुधर्मो देशविरतिलक्षणः । न गच्छन्तीत्यगा वृक्षास्तैः कृतमगार गृहम्, तद्योगादगारो गृहस्थस्तद्धर्मश्चेति ॥ २७८६ ॥ सर्वविरतिसामायिकनिरुक्तिमुपदर्शयन्नाह—

सामाइयं समइयं सम्मावाओ समास संखेवो । अणवज्जं च परिन्ना पच्चक्खाणं च ते अट्ठ(प्र० अट्ठा) २७८७

(सामायिक सामयिकं सम्यग्वाद समास सक्षेप । अनवद्य च परिज्ञा प्रत्याख्यान च तेऽष्ट ॥ २७८७ ॥)

समो राग-द्वेषरहितत्वाद् मध्यस्थ', अयनमयो गमनमित्यर्थः समस्यायः समाय' स एव सामायिकमेकान्तप्रशमगमनमित्यर्थः । सामयिकमिति—'सम्' इति सम्यक्शब्दार्थ उपसर्ग., सम्यगयः समयः, सम्यग् दयापूर्वकं जीवेषु विषये गमन प्रवर्तनमित्यर्थः, समयोऽस्यास्तीति सामयिकम् । 'सम्मावाउ'त्ति, सम्यक्शब्देनेह राग-द्वेषविरह उच्यते, तेन तत्प्रधानो वादो वदनं सम्यग्वादो रागादिविरहेण यथावद्वदनमित्यर्थः । 'समास'त्ति, सशब्दः प्रशसायाम्, असु क्षेपणे, शोभनमसन ससाराद् बहिर्जीवस्य जीवात् कर्मणो वा क्षेपण समासः; अथवा, सशब्द' सम्यगर्थः, सम्यगासः समासः । रागद्वेषरहितस्य समस्य वा आसः समासः । 'सखेवो'त्ति, सक्षेपण सक्षेपः सामायिकमुच्यते, महार्थस्यापि स्तोकाक्षरत्वादस्येति । 'अणवज्जं'त्ति, अवद्य पाप नास्मिन्नवद्यमस्तीत्यनवद्य सामायिकम् । 'परिण्ण' त्ति, परितः समन्ताज्ज्ञान पापपरित्यागेन परिज्ञा सामायिकम् । 'पच्चक्खाण' त्ति, परिहरणीय वस्तु प्रति आख्यान गुरुसाक्षिकं निवृत्तिकथन प्रत्याख्यानम् । एतेऽष्टौ सामायिकपर्यायाः ॥ इति निर्युक्तिगाथाचतुष्टयार्थः ॥ २७८७ ॥ अथ 'सम्मदिट्ठि अमोहो' इत्यादिगाथा भाष्यकारो व्याचष्टे—

तच्चा सम्म दिट्ठि त्ति दंसणं तेण सम्मदिट्ठि त्ति । मोहो वितथग्गाहो तदन्नहा दंसणममोहो ॥२७८८॥

(तथ्या सम्यग् दृष्टिरिति दर्शनं तेन सम्यग्दृष्टिरिति । मोहो वितथग्राहस्तदन्यथा दर्शनममोह ॥ २७८८ ॥)

निक्षेपा० भागः-२ देशवि०-निरु०

सर्वविरति-निरुक्तानि

उक्त-निरुक्तानां व्याख्या

मेच्छत्तमलावगमो सोही सब्भावया जिणाभिहियं। दंसणमिह तग्गाहो बोही तच्चत्थसंबोहो ॥२७८९॥
अविवरीयं अविवज्जओ सुदिट्ठि त्ति सोहणा दिट्ठी। सम्मत्तनिरुत्ताइं वच्चाणीहेवमाईणि ॥ २७९० ॥

(मिथ्यात्वमलापगम शुद्धि सद्भावता जिनाभिहितम्। दर्शनमिह तद्ग्राहो बोधिस्तथ्यार्थसबोध ॥ २७८९ ॥)
(अविपरीतमविपर्यय सुदृष्टिरिति शोभना दृष्टि । सम्यक्त्वनिरुक्तानि वाच्यानीहैवमादीनि ॥ २७९० ॥)

तिस्रोऽपि गतार्थाः, नवर 'तच्च त्ति' तथ्याऽविपरीतेति। 'सब्भावय' त्ति सद्भाव एव सद्भावतेति स्वार्थिकप्रत्ययोपादानात् सद्भाव एवेह प्रत्येतव्यः। स च कः ? इत्याह– जिनाभिहितं प्रवचनम्, दर्शन तु तद्ग्राहः 'इदमेव प्रमाणम्' इत्यादिरूपेण तदुपलम्भ इत्यर्थः ॥ ॥ २७८८-२७८९-२७९० ॥ अथ शेषयोः श्रुत-देशविरतिसामायिकयोर्निरुक्तिव्याख्यानातिदेशमाह—

एमेव सेससामाइयाण सव्वपरियायवयणाणं। वच्चाइं निरुत्ताइं निरुत्तसद्दत्थमग्गेण ॥२७९१॥

(एवमेव शेषसामायिकाना सर्वपर्यायवचनानाम्। वाच्यानि निरुक्तानि निरुक्तशब्दार्थमार्गेण ॥ २७९१ ॥)

सुगमा ॥ २७९१ ॥ सामाइयं समइयं (गा०-२७८७) इत्यादिचारित्रनिरुक्तेस्तु व्याख्यान साक्षादेवाह–

राग-द्दोसविरहिओ समो त्ति, अयणं अउ त्ति गमणं ति। समयागमो समाओ स एव सामाइयं होइ ॥ गा० २७८७ कथित-
ओ समउ त्ति य सम्मं गमणं ति सव्वभूएसु। सो जस्स तं समइयं जम्मि य भेओवयारेण ॥२७९३॥ सामायिक
रागाइरहो सम्मं वयणं वाओऽभिहाणमुत्ति त्ति। रागाइरहियवाओ सम्मावाओ त्ति सामइयं ॥ २७९४ सामयिके-
अप्पक्खरसमासो अहवाऽऽसोऽसण(प्र० सासण)महासणं सव्वा। त्यादेः
सम्मं समस्स वाऽऽसो होइ समासो त्ति सामइयं ॥ २७९५ ॥ व्याख्या-
संखिवणं संखेवो सो जं थोवक्खरं महत्थं च। सामाइयं संखेवो चोद्दसपुव्वत्थपिंडो त्ति ॥२७९६॥ दृष्टान्तानि च

(राग द्वेषविरहित सम इति, अयनमय इति गमनमिति। समतागम समाय स एव सामायिक भवति ॥ २७९२ ॥)
(सम्यगय समय इति च सम्यग् गमनमिति सर्वभूतेषु। स यस्य तत् सामायिक यस्मिश्च भेदोपचारेण ॥ २७९३ ॥)
(रागादिरह सम्यग् वदनं वादोऽभिधानमुक्तिरिति। रागादिरहितवाद सम्यग्वाद इति सामायिकम् ॥ २७९४ ॥)
(अल्पाक्षरं समासोऽथवाऽऽसोऽसन महासनं सद् वा। सम्यक् समस्य वाऽऽसो भवति समास इति सामायिकम् ॥ २७९५)
(सक्षेपणं सक्षेप. स यत् स्तोकाक्षरं महार्थ च। सामायिक सक्षेपश्चतुर्दशपूर्वार्थपिण्ड इति ॥ २७९६ ॥)

पावमवज्जं सामाइयं अपावंति तो तदणवज्जं। पावमणं ति व जम्हा वज्जिज्जइ तेण तदसेसं॥२७९७॥
पावपरिच्चायत्थं परितो नाणं मया परिण्ण त्ति। पइवत्थुमिहक्खाणं पच्चक्खाणं निवित्ति त्ति ॥२७९८॥

(पापमवद्यं सामायिकमपापमिति ततस्तदनवद्यम् । पापमणमिति यस्माद् वर्ज्यते तेन तदशेषम् ॥ २७९७ ॥)
(पापपरित्यागार्थं परितो ज्ञानं मया परिज्ञेति । प्रतिवस्त्विहाऽऽख्यानं प्रत्याख्यानं निवृत्तिरिति ॥ २७९८ ॥)

सप्तापि व्याख्यातार्थाः, नवरं द्वितीयगाथाया 'मो जस्से'त्यादि, स यथोक्तः समयो यस्य यस्मिन् वा सामायिके तत् सामायिकम् । आह–ननु यथोक्तसमयादन्यत् सामायिकं न किमप्यस्ति, तत् कथमिह षष्ठी-सप्तमीभ्यां भेदनिर्देशः क्रियते ? इत्याह–'भेओवयारेण' त्ति, यथा 'राहोः शिरः' 'तरोः शाखा' इत्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारस्तथेहापीति भावः । चतुर्थगाथाया 'अप्पक्खर समासो त्ति' महार्थत्वेऽप्यल्पाक्षरत्वात् सामायिकं समास उच्यते । 'अहवाऽऽसोऽमण' त्ति, अथवा, 'असु क्षेपणे' इत्यस्य धातोर्व्युत्पाद्यते, आकारश्चेह प्रश्लिष्टो द्रष्टव्यः, ततश्चासनमासो जीवात् कर्मणः क्षेप इत्यर्थः । णकारस्यानुस्वारश्चेह लुप्तो दृश्यः । समूशब्दार्थमाह–'महासणं सव्व त्ति' अव्ययानामनेकार्थत्वात् महत् कर्मणोऽसनं समसनं समासः । 'वा' इत्यथवा, सत् शोभनमसनं समासः । कर्मक्षेपणस्य शोभनत्वादिति । अथवा, सम्यगर्थे समर्थे वा समूशब्दः । ततः किम् ?, इत्याह–'सम्मं समस्स वासो त्ति' सम्यक् समस्य वा रागद्वेषरहितस्याऽऽसः कर्मक्षेप इति कृत्वा सामायिकं समासो भवति । षष्ठगाथाया 'पावमण ति वे'त्यादि, 'वा' इत्यथवा, अणशब्दस्य कुत्सितार्थत्वादणन्ति कुत्सितानि करणानि शब्दयन्ति, अणन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्येव अण पापमुच्यते, तदशेषं सर्वमपि वर्ज्यते परिह्रियते यस्मात् तेन सामायिकेन, अणं वर्जयतीति वा, ततः सामायिकमणवर्जमिति 'उच्यते' इति शेषः । सप्तमगाथाया 'परितो नाणं ति' पापपरित्यागार्थं परितः समन्तात् सर्वेष्वपि हेयो-पादेयवस्तुषु ज्ञानं परिज्ञा मताऽभिप्रेता सामायिकमिति ॥ २७९२ त॰ २७९८ ॥ अथ 'सामाइय समइयं सम्मावाओ' (गा०–२७८७) इत्यादिगाथोक्तानामष्टानामप्यर्थानां यथासंख्यमष्टावेव महात्मनो दृष्टान्तभूतानुष्ठातॄन् प्रतिपादयन्नाह—

दमदंते मेयज्जे कालगपुच्छा चिलाय अत्तेय। धम्मरुइ इला तेयलि समाइए अट्ठुदाहरणा॥२७९९

(दमदन्तो मेतार्यः कालकपृच्छा चिलातिरात्रेय । धर्मरुचिरिला तैतलिः सामायिकेऽष्टोदाहरणानि ॥ २७९९ ॥)

सामायिकार्थस्यानुष्ठाने दमदन्तो महर्षिर्दृष्टान्तः, समयिकार्थानुष्ठाने तु मेतार्यः, सम्यग्वादे पुनः, कालकाचार्यपृच्छा निदर्शनम्, समासे तु चिलातीसुतः, संक्षेपे आत्रेयः, अय चोपलक्षणं कपिलादीनाम्, अनवद्ये धर्मरुचिः, परिज्ञायामिलापुत्रः, प्रत्याख्याने तु तेतलिसुतो निदर्शनम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः । विस्तरार्थस्तु दमदन्तादिमहर्षिकथानकसूचिकाभ्यो 'निक्खतो हत्थिसीसाओ' इत्यादिकाभ्यः 'पच्चक्खं दट्ठूण' इत्यादिगाथापर्यन्ताभ्यः समदशगाथाभ्यो मूलावश्यकलिखितविवरणसहिताभ्यो मन्तव्य (आव० नि० पृ० १५९–१६१)।

इत्यनमित निरुक्तिद्वारम् । तदवमाने च 'उद्देसे निद्देसे य निगमे' (गाथा०-१४८४) इत्यादिगाथाद्वयोक्तद्वारकलापात्मिकोपोद्घातनिर्युक्तिः समाप्ता ॥ २७९९ ॥ अथ सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिर्वक्तव्या; ततः पूर्वोक्तमुपसंहरन्नुत्तरवक्तव्यमनन्धनार्थं भाष्यकारः प्राह—

इइ एस उवग्घाओऽभिहिओ सामाइयस्स तस्सेव। अहुणा सुत्तप्फासिय निज्जुत्ती सुत्तवक्खाणं ।२८००।

(इत्येष उपोद्घातोऽभिहित सामायिकस्य तस्यैव । अधुना सूत्रस्पर्शिका निर्युक्ति सूत्रव्याख्यानम् ॥ २८०० ॥)

इति पूर्वोक्तक्रमेणैष उपोद्घातोऽभिहितः सामायिकस्य । अथ तस्यैवाधुना सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिरुच्यते सूत्रव्याख्यानमभिधीयत इत्यर्थः ॥ २८०० ॥ आह-ननु सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्या सूत्रं स्पृश्यते, तच्च क्व सति भवति ? इत्याह—

तं सुत्ताणुगमे तं च नमोक्कारपुव्वयं जेण। सो सव्वसुयक्खंधब्भंतरब्भूउ त्ति निद्दिट्ठो ॥ २८०१ ॥

(सूत्रं सूत्रानुगमस्तच्च नमस्कारपूर्वकं येन । स सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरभूत इति निर्दिष्टः ॥ २८०१ ॥)

'करेमि भंते ! सामाइयं' इत्यादि सूत्रं, 'सूत्रानुगमे' एतद्व्याख्यानरूपे प्रक्रान्ते सति भवति । तच्च नमस्कारपूर्वकमेव पठ्यते । कथम् ? इत्याह—येन यस्मात् स नमस्कारः सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरभूतः पूर्वमिहैव निर्दिष्टः । ततो नमस्कारं व्याख्याय पश्चात् सामायिकसूत्रं व्याख्यास्यत इति भावः ॥ २८०१ ॥ अन्ये तु सामायिकसूत्रादिनमस्कारं न मन्यन्ते, किन्त्वन्यदेव किञ्चिद् ब्रुवते । किं पुनस्तत् ? इत्याह—

तं चावसाणमंगलमन्ने मन्नंति तं च सत्थस्स। सव्वस्स भणियमंते इयमाईए कहं जुत्तं ?॥ २८०२ ॥

(तं चावसानमङ्गलमन्ये मन्यन्ते तच्च शास्त्रस्य । सर्वस्य भणितमन्त इत्यादौ कथं युक्तम् ? ॥ २८०२ ॥)

तं च नमस्कारमुपोद्घातनिर्युक्तिशास्त्रस्यावसानमङ्गलं केचिद् मन्यन्ते, न पुनः सूत्रादिम् । इदमुक्तं भवति—शास्त्रस्यादौ मध्येऽवसाने च मङ्गलमिष्यते, तत्रोपोद्घातनिर्युक्तेरादौ नन्दिर्मङ्गलम्, मध्ये तु जिन-गणधरोत्पत्त्यादिगुणकीर्तनम्, अवसाने तु किलैष नमस्कारो मङ्गलमित्यन्येषां बुद्धिः । सा च न युक्ता । कुतः ? इत्याह—'तं च सत्थस्से'त्यादि इयमत्र भावना—यत् शास्त्रस्यावसानमङ्गलं तैर्गीयते, तद्भणितमेव भद्रबाहुस्वामिना सर्वस्यापि षडध्ययनात्मकस्यावश्यकशास्त्रस्यान्ते प्रत्याख्यानलक्षणं मङ्गलम् । प्रत्याख्यानं हि तपः, तच्च "धम्मो मंगलमुक्किट्ठं" इत्यादिवचनाद् मङ्गलमेव । ततश्चेदं नमस्कारलक्षणं मङ्गलं सामायिकस्यादौ कथमभिधातुं युक्तम्, अप्रस्तुतत्वात् ? । अप्रस्तुतत्वं चेहादि-मध्या-ऽवसानत्वाभावादिति ॥ २८०२ ॥ पुनरपि परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

होज्जाइ मंगलं सो तं कयमाईए किं पुणो तेणं। अथवा कयं पि कीरइ कत्थावत्थाणमेवं ति ?॥ २८०३ ॥

(भवेद् मङ्गलं स तत् कृतमादौ किं पुनस्तेन । अथवा कृतमपि क्रियते क्वावस्थानमेवमिति ? ॥ २८०३ ॥)

अथ सामायिकस्यादौ निर्दिष्टत्वादादिमङ्गलमसौ नमस्कारो भवेदित्युच्यते, तदयुक्तम्, यतस्तदादि मङ्गलं कृतमेवादौ नन्द्यभिधानतः,

उदोद्घात-निरुक्ति-समाप्तिः
सामायिक-सूत्रस्यादौ नमस्कारः कुतः ।

नमस्कारः सामायिक-सूत्रान्तर्गतः, अतो नानवस्था ।

किं पुनरप्यत्र तेन विहितेन ? । अथ कृतमप्यादिमङ्गलं पुनरपि क्रियते, तर्ह्येवं सति क्वावस्थानम् ? पुनः पुनस्तत्करणप्रसङ्गादनवस्थाप्राप्तेर्न क्वचिदवस्थानं स्यादिति ॥ २८०३ ॥ तर्हि भवन्त एव कथयन्तु–किमिह नमस्कारव्याख्याने कारणम् ? इत्युपसन्ने प्रेरके सूरिराह—

तम्हा सो सुत्तं चिय तदाइभावादओ तयं चेव। पुव्वं वक्खाणेउं पच्छा वोच्छामि सामइयं ॥ २८०४॥

(तस्मात् स सूत्रमेव तदादिभावादतस्तदेव । पूर्वं व्याख्याय पश्चाद् वक्ष्यामि सामायिकम् ॥ २८०४ ॥)

तस्माद् नमस्कारस्तत्त्वतः सामायिकसूत्रमेव, तदादिभावात्–सामायिकादावुपन्याससद्भावात्, "करेमि भंते ! सामाइयं" इत्यादिसामायिकसूत्रावयववदिति । अतः परमार्थेन सामायिकसूत्रत्वाद् न पुनर्मङ्गलार्थत्वात् तमेव नमस्कारं पूर्वमादौ व्याख्याय पश्चात् सामायिकार्थं वक्ष्यामि ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ २८०४ ॥ नमस्कारव्याख्यानं चोत्पत्त्याद्यनुयोगद्वारैर्विज्ञेयम्, तानि चामूनि—

उप्पत्ती निक्खेवो पयं पयत्थो परूवणा वत्थुं। अक्खेव पसिद्धि कमो पओयण फलं नमुक्कारो ॥ २८०५॥

(उत्पत्तिर्निक्षेप पदं पदार्थ प्ररूपणा वस्तु । आक्षेप प्रसिद्धि क्रम प्रयोजनं फल नमस्कार ॥ २८०५ ॥)

उत्पदनमुत्पत्तिः प्रसूतिः, साऽस्य नमस्कारस्य नयानुसारेण चिन्त्या । तथा, निक्षेपणं निक्षेपो न्यासः, स चास्य कार्यः । पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदं नामिकादि, तच्चेह चिन्तनीयम् । पदस्यार्थः पदार्थः, स चास्य वक्तव्यः । प्रकृष्टा रूपणा प्ररूपणा, सा चास्य द्विविधादिभेदतो विधेया । वसन्त्यस्मिन् गुणा इति वस्तु, तच्च नमस्कारार्हं वाच्यम् । आक्षेपणमाक्षेपः पूर्वपक्षो वाच्यः । प्रसिद्धिस्तत्परिहाररूपा वक्तव्या । क्रमोऽर्हदादिरभिधेयः । प्रयोजनमर्हदादिक्रमस्य कारणं वाच्यम् । अथवा, येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तद् नमस्कारस्य प्रयोजनमपवर्गाख्यं वाच्यम् । तथा, फलं च नमस्करणादिक्रियानन्तरभावि स्वर्गादिकं निरूपणीयम् । अन्ये तु व्यत्ययेन प्रयोजन-फलयोरर्थं प्रतिपादयन्ति । 'नमुक्कारो' त्ति नमस्कारः खल्वेभिर्द्वारैश्चिन्तनीयः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २८०५ ॥

अथ निर्युक्तिकार एवोत्पत्तिद्वारं विस्तरेणाह—

उप्पन्नाणुप्पन्नो इत्थ नया णेगमस्सणुप्पन्नो। सेसाणं उप्पन्नो जइ कत्तो तिविहसामित्ता ॥२८०६॥

समुट्ठाण-वायणा-लद्धिओ य पढमे नयत्तिए तिविहं। उज्जुसुय-पढमवज्जं सेसनया लद्धिमिच्छंति २८०७

(उत्पन्नानुत्पन्नोऽत्र नया नैगमस्यानुत्पन्नः । शेषाणामुत्पन्नो यदि कुतस्त्रिविधस्वामित्वात् ॥ २८०६ ॥)
(समुत्थान वाचना-लब्धितश्च प्रथमे नयत्रिके त्रिविधम् । ऋजुसूत्र प्रथमवर्जं शेषनया लब्धिमिच्छन्ति ॥ २८०७ ॥)

व्याख्या–उत्पन्नश्चासावनुत्पन्नश्चेत्युत्पन्नानुत्पन्नो नमस्कारो मन्तव्यः । आह–कथमेक एवोत्पन्नोऽनुत्पन्नश्च भवति, विरोधात् ? इत्याह–'इत्थे'त्यादि, अत्र नयाः प्रवर्तन्ते । ते च नैगमादयः सप्त । नैगमो द्विविध – सर्वसंग्राही, देशसंग्राही च । तत्रादिनैगमस्य सामान्यमात्रा-

नमस्कार-कारणानि समुत्थान-वाचना-लब्धयः

वलम्बित्वात्, तस्य चोत्पाद-व्ययरहितत्वाद् नमस्कारस्यापि तदन्तर्गतत्वादनुत्पन्नः। 'सेसाणं उप्पण्णो' त्ति। शेषा विशेषग्राहिणस्तेषा शेषाणां विशेषग्राहित्वात्, तस्य चोत्पाद-व्ययवत्त्वात्, उत्पाद-व्ययशून्यस्य वान्ध्येयादिवदवस्तुत्वात्, नमस्कारस्य तु वस्तुत्वादुत्पन्न इति। 'जइ कत्तो' त्ति, यद्युत्पन्नः, कुतः ?, इत्याह–'तिविहसामित्ता' त्रिविधं च तत् स्वामित्व दर्शयति चेति समासस्तस्मात् त्रिविधस्वामित्वात् त्रिविधस्वामिभावात् त्रिविधकारणादित्यर्थः। तदेव त्रिविधस्वामित्व दर्शयति–'समुट्ठाणे'त्यादि, समुत्थानतः, वाचनतः, लब्धितश्च 'नमस्कार उत्पद्यते' इति वाक्यशेषः'। तत्र सम्यक् सगतं चोत्तिष्ठतेऽस्मादिति समुत्थान निमित्तमित्यर्थः। किं पुनस्तदिह ? इति। उच्यते–अन्यस्याश्रुतत्वात् तदाधारतया प्रत्यासन्नत्वाद् देहोऽत्र परिगृह्यते; देहो हि नमस्कारस्य कारणम्, तद्भावभावित्वात्, बीजवदङ्कुरस्य, इत्येन देहलक्षणात् समुत्थानाद् नमस्कार उत्पद्यते। तथा, वाचन वाचना गुरुभ्यः श्रवणमधिगम इत्यर्थः, तस्याश्च वाचनायाः सकाशाद् नमस्कारो जायते। तथा, लब्धिस्तदावरणक्षयोपशमलक्षणा तस्याश्चायमुपजायते। इत्येतत् त्रिविध कारण प्रथमे नैगम-संग्रह व्यवहारलक्षणे त्रिके नैगमादिनयत्रयमतेनावगन्तव्यमित्यर्थः। तथा, ऋजुसूत्रस्य प्रथमवर्जं वाचना-लब्धिद्वय नमस्कारस्य कारणम्, तच्छून्यस्य जन्तोर्देहमात्रसद्भावेऽपि नमस्कारारव्यकार्योत्पत्तिव्यभिचारात्। शेषनयास्तु शब्दादयो लब्धिमेवैका नमस्कारकारणत्वेनेच्छन्ति, वाचनाया अपि लब्धिशून्येष्वभव्यादिषु नमस्कारानकत्वात्, लब्धियुक्तेषु तु प्रत्येकबुद्धादिषु तदभावेऽपि तत्सद्भावतो व्यभिचारित्वात् ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २८०६–२८०७ ॥

'उप्पण्णाणुप्पन्नो' इत्यत्र भाष्यम्—

नैगमे नमस्कारो नित्य आवरणाद-लक्ष्यः

सत्तामेत्तग्गाही जेणाइमनेगमो तओ तस्स। उप्पज्जइ नाभूयं भूयं न य नासए वत्थुं ॥ २८०८ ॥
तस्स नमोक्कारो वत्थुत्तणओ नहं व सो निच्चो। संतं पि न तं सव्वो मुणइ सरूवं ववरणाओ २८०९

(सत्तामात्रग्राही येनादिमनैगमस्ततस्तस्य। उत्पद्यते नाभूत भूत न च नश्यति वस्तु ॥ २८०८ ॥)
(ततस्तस्य नमस्कारो वस्तुत्वतो नभ इव स नित्य। सन्तमपि न त सर्व जानाति स्वरूपमिवावरणात् ॥ २८०९ ॥)

व्याख्या–येन यस्मात् कारणादाद्यनैगमः सत्तामात्रग्राही, ततस्तस्याद्यनैगमस्य मतेन सर्वं वस्तु नाभूतं नाविद्यमानम्, किन्तु सर्वदैव सर्वं सदेव। ततः किम् ?' इत्याह–'उप्पज्जइ न' इत्येवमिहापि नञ् सम्बध्यते, आवृत्तिव्याख्यानात्। इदमुक्त भवति–यत् सर्वदैव सत् तद् नोत्पद्यते, यथा नभः, तस्याप्युत्पादाभ्युपगम उत्पन्नस्याप्युत्पादप्रसङ्गेनानवस्थाप्राप्तेः। तथा, यद् भूत विद्यमान सर्वदैव सद् वस्तु तद् न श्यति, सर्वथा सर्वदैव सतो विनाशायोगादिति। यत एवम्, ततस्तस्याद्यनैगमस्य स नमस्कारो नित्य एव, वस्तुत्वात्, नभोवत्, नोत्पद्यते, विनश्यतीत्यर्थः, अत एवैतन्मतेनानुत्पन्नोऽसावभिधीयते। आह–ननु यदि नमस्कारः सर्वदैव सन् तदा मिथ्यादृष्ट्यवस्थाया किमि न लक्ष्यते ? इत्याह–'सत पी'त्यादि, सर्वावस्थासु सन्तमपि नमस्कारमतिशयज्ञानिनं विहाय न सर्वोऽपि मुणति जानातीति प्रतिज्ञा।

'वरणाउ त्ति' आवरणकर्मसद्भावादिति हेतुः । आत्मनः स्वरूपवदिति दृष्टान्तः । इदमुक्तं भवति–मिथ्यादृष्ट्यवस्थायामपि द्रव्यरूपतया नमस्कारोऽस्ति, सर्वथाऽसतः खरविषाणस्येव पश्चादप्युत्पादायोगात्, केवलं ज्ञानावरणेनावृतत्वाच्छद्मस्थजन्तवस्तद्रूपतया सन्तमपि तं नमस्कारं न लक्षयन्ति, यथाऽऽत्मनः स्वरूपम् । न ह्यात्मनः स्वरूपं नास्ति, केवलममूर्तत्वात् सर्वदा सदपि तत् केवलिनं विहाय न कोऽपि लक्षयति । एवं नमस्कारोऽपि । इत्यतः सर्वदैव सत्त्वादभावादिनैगमाभिप्रायेणानुत्पन्न उच्यत इति ॥ २८०८–२८०९ ॥ ॥१८२॥ विशेषा० भागः-२

'सेसाणं उप्पण्णो' (गा०–२८०६) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

सेसमयं नत्थि तओऽणुप्पाय-विणासओ खपुप्फं व । जमिहत्थि तदुप्पाय-व्वय-धुवधम्मं जहा कुंभो २८१० विशेषवादिनयेषु चानित्योऽतोऽभावा देवालक्ष्यः

(शेषनये नास्ति सकोऽनुत्पाद विनाशत खपुष्पमिव । यदिहास्ति तदुत्पाद-व्यय ध्रुवधर्मं यथा कुम्भ ॥ २८१० ॥)

शेषाणां विशेषवादिनयानामेतद् मतम्–तकोऽसौ पराभिमतो नमस्कारो नास्तीति प्रतिज्ञा । अनुत्पाद-विनाशात्–उत्पाद-विनाशाभावादिति हेतुः । खपुष्पवदिति दृष्टान्तः । इह यदस्ति तत् सर्वमुत्पाद-व्यय ध्रुवधर्मकम्, यथा कुम्भः ; यस्य पुनरुत्पादादयो न सन्ति तत् सदपि न भवति, यथा खरविषाणम्, उत्पाद विनाशशून्यश्च परैर्नमस्कारोऽभ्युपगम्यते । ततो नास्त्यसावपि ॥ २८१० ॥

यदुक्तम्-आवरणात् सतोऽप्यस्याग्रहणम्, तत्राह—

आवरणादग्गहणं नाभावाउ त्ति तत्थ को हेऊ ? । भत्ती य नमोक्कारो कहमत्थि य सा न य ग्गहणं ? २८११

(आवरणादग्रहणं नाभावादिति तत्र को हेतु ? । भक्तिश्च नमस्कार कथमस्ति च सा न च ग्रहणम् ? ॥ २८११ ॥)

नन्वावरणाज्ज्ञानावरणोदयात् सन्नपि नमस्कार. सर्वेण न गृह्यते, न पुनरभावादित्यत्र को हेतुः–किं नियामकम् ?–न किञ्चिदित्यर्थ. । अभावादेवाय सर्वेण सर्वदा न गृह्यते, न पुनरावरणोदयादिति शेषनयाभिप्रायः । किञ्च, तीर्थकरादिषु भक्तिर्नमस्कारोऽभिधीयते, सा च सर्वदास्ति, न च मिथ्यादृष्ट्यवस्थायां गृह्यत इति परस्परव्याहतमिदम् । तस्मादुत्पन्नोऽसौ गृह्यते, अनुत्पन्नस्तु न गृह्यते,' इत्येतदेव सुन्दरम्, किमावरणादिकल्पनया ? इत्यभिप्राय' ॥ २८११ ॥ अथाद्यनैगमनयमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अह परसंतो त्ति तओ संतो, किं नाम कस्स नासंतं ? । अहणाइव्ववएसो नेवं न य परधणाफलया २८१२ परसत्केन सत्त्वे दोषाः

(अथ परसन्निति सक सन्, किं नाम कस्य नासत् ? । अधनादिव्यपदेशो नैवं न च परधनाफलता ॥ २८१२ ॥)

अथैव नूषे– 'परसंतो चि तओ संतो' त्ति, परसत्ताने सर्वदैवास्ति नमस्कारः, नानाजीवेषु तस्य सर्वकालमव्यवच्छेदात् । अतो यत्र नोपलभ्यते तत्राप्यसौ 'संतो' त्ति सन्नुच्यते । अत्रोत्तरमाह–'किं नाम कस्स नासंतं' ति, यदि ह्यन्यसतानवर्त्यपि वस्त्वन्यस्य सदुच्यते, तर्हि किं नाम वस्तु धनादिकं कस्य नासत् ? –अपि तु सर्वं सर्वस्यासत् प्राप्नोति । अस्य चोपलक्षणत्वात् 'इत्थं सर्वं सर्वस्य सत् प्राप्नोति'

इत्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्चैवमीश्वरधनेन दरिद्राणामधनानामपि धनवत्त्वादधनव्यपदेशः कस्यापि न स्यात् । न चेत्थं परधनस्याफलता भवेत्, अन्यधनस्यान्यत्रापि सत्त्वात्, तथाच तत्फलस्यापि सद्भावादिति ॥ २८१२ ॥ ततः किं भवेत् ? इत्याह—

-व्वधणं सामन्नं पावइ भत्तीफलं व सेसं च । किरियाफलमेवं चाऽकयागमो कयविणासो य ॥२८१३॥

(सर्वधनं सामान्य प्राप्नोति भक्तिफल वा शेष च । क्रियाफलमेव चाकृतागम कृतविनाशश्च ॥ २८१३ ॥)

एव सति यदेकस्येश्वरस्य सबन्धि तद् सर्वेषा दरिद्राणामपि धन सामान्य साधारणं प्राप्नोति, यद्वा, यदेकस्य नमस्कारवतोऽर्हदादि-भक्तिफल तद् मिथ्यादृशामपि नमस्कारशून्याना सामान्य प्राप्नोति । तथा शेष च यद् दान-ध्यान-हिंसा-मृषावादादिक्रियाफलं तत् सर्वेषा सामान्य प्राप्नोति । एवं च सत्यकृतस्यापि पुण्य-पाप-सुख-दुःखादेरागमः, कृतस्यापि च पुण्य पापादेर्विनाशः स्यादिति ॥ २८१३ ॥

पुनरपि नैगममतमाशङ्क्य परिजिहीर्षवः शेषनयाः प्राहुः—

ह भत्तिमंतसंताणओ स निच्चो त्ति कहमणुप्पन्नो ? । नणु संताणित्तणओ स होइ बीयंकुराइ व्व ॥२८१४॥

(अथ भक्तिमत्सतानत स नित्य इति कथमनुत्पन्न ? । ननु सतानित्वत स भवति बीजाङ्कुरादिरिव ॥ २८१४ ॥)

अथानुत्पन्ननमस्कारवादिन् ! एवं ब्रूषे— भक्तिमता सम्यग्दृष्टीना यः सन्तानः प्रवाहस्तस्मात् तमाश्रित्य नित्यो नमस्कारः । सम्यग्दृष्टीना हि सतानो न कदाचिद् व्यवच्छिद्यते । अव्यवच्छिन्नत्वाच्च नित्योऽसौ, यच्च नित्य तदाकाशवद् नोत्पद्यते । ततः किलानुत्पन्नो नमस्कार इति परस्याकूतम् । अत्रोत्तरमाह— 'कहमणुप्पन्नो त्ति' नन्वेवमपि कथमनुत्पन्नो नमस्कारः, न कथञ्चिदित्यर्थः । कुतः ? इत्याह— 'नणु इत्यादि' ननु यद्यपि सम्यग्दृष्टीना सतानो नित्यः, तथापि सम्यग्दृष्टयः सन्तानिनोऽनित्या एव, मनुष्यादिभावेन तेषामुत्पाद-विनाशादिति । सम्यग्दृष्ट्यव्यतिरेकाच्च नमस्कारोऽपि सतानी, सतानित्वाच्च 'स होइ त्ति' स नमस्कारो भवत्युत्पद्यते, बीजाङ्कुरादिसतानिवदिति । इह यः संतानी स उत्पद्यते, यथा बीजाङ्कुरादिः, सम्यग्दृष्टिसंतान्यव्यतिरेकात्, संतानी च नमस्कारः, इत्युत्पद्यत एव । ततः कथमनुत्पन्नोऽसौ ? इति ॥ २८१४ ॥ किञ्च,

ोज्जाहि नमोक्कारो णाणं सद्दो व कायकिरिया वा । अहवा तस्संजोगो न सव्वहा सो अणुप्पत्ती ॥२८१५

(भवेद् नमस्कारो ज्ञान शब्दो वा कायक्रिया वा । अथवा तत्सयोगो न सर्वथा सोऽनुत्पत्ति ॥ २८१५ ॥)

स नमस्कारो हि ज्ञान वा भवेत्, 'नमो अरिहताण (प्र० अरहताण)' इत्यादिशब्दो वा, शिरोनमन-करकुड्मलमीलन-निवक्षितावयवसकोचनादिलक्षणा कायक्रिया वा, द्विकादिको वा ज्ञानादिसयोगो भवेदिति चत्वारः पक्षाः । किञ्चातः ? इत्याह— 'न सव्वहा सो अणुपत्ति' त्ति, सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैर्नायमनुत्पत्तिर्नानुत्पन्नो घटत इत्यर्थः, ज्ञानादीना चतुर्णामप्युत्पादादिधर्मकत्वादिति ॥ २८१५ ॥

सम्यग्दृष्टि-संतान-नित्यत्वेऽपि नमस्कारोऽनित्यः

अथ नैगमः प्राह– ननु ज्ञानादीनामुत्पादादिधर्मकत्वमसिद्धम्, नित्यत्वात्, आकाशवत्। तत्र ज्ञानस्य तावद् नित्यत्व साधयन्नाह—

णु जीवाओऽणन्नं नाणं, णिच्चो य सो तओ तं पि। निच्चुग्घाडो य सुए जमक्खराणंतभागो त्ति।२८१६॥

अहवा अरूवगुणओ नाणं निच्चं नहावगाहो व्व। लयण-प्पयासपरिणामओ य सव्वं जहा अणवो।२८१७

(ननु जीवादनन्यज्ज्ञानं नित्यश्च स ततस्तदपि। नित्योद्घाटश्च श्रुते यदक्षरानन्तभाग इति॥ २८१६॥)
(अथवाऽरूपगुणतो ज्ञान नित्य नभोवगाह इव। लयन प्रकाशपरिणामतश्च सर्व यथाऽणव॥ २८१७॥)

ज्ञानस्य नित्यत्व-सिद्धिः

व्याख्या– ननु जीवादनन्यदभिन्न ज्ञानम्, नित्यश्चासौ जीवः, ततस्तदव्यतिरेकात् तदपि 'नित्यम्' इति शेषः। ततो नोत्पादादिधर्मक ज्ञानम्, नित्यत्वात्, नभोवदिति भावः। एवमुत्तरत्रापि भावार्थो वक्तव्यः। किञ्च, 'सव्वजीवाण पि य णं अक्खरस्स अणंतभागो निच्चुग्घाडिओ' (सर्वजीवानामपि चाक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाटित।) इति वचनाद् न क्षरति न विनश्यतीत्यक्षर केवलज्ञानं, तस्यानन्तभागो नित्योद्घाटो नित्यावस्थितोऽनावृत एव सर्वदा तिष्ठतीति यद् यस्मात् श्रुतेऽभिहितम्, तस्माच्च नित्य ज्ञानम्, नित्यानावृतत्वात्, नभोवदिति। अथवा, नित्यं ज्ञानम्, अरूपद्रव्यगुणत्वात्, यथा नभोद्रव्यस्यावगाहगुणः। अथवा, सर्वमपि ज्ञान-शब्दादिकं नित्यम्, लयन-प्रकाशपरिणामत्वात्(प्र० . भिन्नात्), तिरोभावा-ऽऽविर्भावधर्मकत्वादित्यर्थः, यथा परमाणव इति॥ २८१६-२८१७॥

अथ विशेषतोऽपि शब्दस्य नित्यत्व साधयन्नाह—

रिसणपरत्थयाओ अइंदियत्थत्तओऽणवत्थाओ। संबंधनिच्चयाओ सद्दावत्थाणमणुमेअं॥२८१८॥

(दर्शनपरार्थतातोऽतीन्द्रियार्थत्वतोऽनवस्थात। सम्बन्धनित्यतात शब्दावस्थानमनुमेयम्॥ २८१८॥)

शब्दनित्यत्वसाधकत्वः दर्शन-परार्थत्व, अतीन्द्रियार्थत्व, अनवस्था, सम्बन्ध-त्वत्व च

इह शब्दस्यावस्थानं सदावस्थितत्व नित्यत्वमनुमेय साध्यम्। 'दरिसणपरत्थयाउ' त्ति. दर्शनं प्रकटन शब्दस्योच्चारण व्यापारण प्रयोग इति यावत्, तस्य दर्शनस्य शब्दप्रयोगस्य परार्थत्व परप्रत्यायकत्वं तस्माद् दर्शनपरार्थत्वादिति हेतुः। इदमुक्तं भवति–न खलु वक्तृभिः शब्दोत्पादनमात्रार्थमेव शब्दप्रयोगः क्रियते, किन्तु परार्थत्वात् परप्रत्यायननिमित्तत्वादिति, यच्च परार्थं व्यापार्यते तत् तद्व्यापारकालात् प्रागप्यस्ति, यथा वृक्षादिच्छेदनक्रियानिमित्त व्यापार्यमाणः कुठारश्छेदनक्रियाव्यापारकालात् प्रागप्यस्ति। ततः शब्दः सदावस्थितत्वाद् नित्यः सिद्धः।

अत्रैव द्वितीय हेतुमाह–'अइंदियत्थत्तउ' त्ति, अतीन्द्रिया मेरु-स्वर्गादयोऽर्था अभिधेयत्वेन यस्यासावतीन्द्रियार्थस्तद्भावोऽतीन्द्रियार्थत्वम् तस्मादतीन्द्रियार्थत्वाद् नित्य. शब्द, केवलज्ञानवत्। इदमुक्त भवति–य इन्द्रियग्राह्या घटादयोऽर्थास्तेषु संकेतवशात् ढवक एव किल शब्दवाल्कत्वमनन्य., अतस्तस्मात् शब्दस्य नित्यत्वं न सिध्यति; ये त्वतीन्द्रिया मेरु-स्वर्गादयोऽर्थास्तेषामतीन्द्रियत्वेनैव किल संकेत

कर्तुं न शक्यते, अतोऽनादिकालससिद्धोऽकृतक एव शब्दस्य तेषु वाच्यवाचकत्वसम्बन्धः । अतोऽतीन्द्रियार्थैः सहानादिकालससिद्धादकृतकत्वेन नित्याद् वाच्यवाचकभावसम्बन्धात् सिद्धं किल शब्दस्य नित्यत्वम् । न हि स्वयमनित्यस्यानादिकालससिद्धैर्नित्यैर्मेर्वादिभिरर्थैः सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धः सिध्यतीति भावः । तर्हि घटादिवाचकशब्दानां कथं नित्यत्वं सिध्यति ? इति चेत् । उच्यते-मेर्वादिवाचकशब्दानां नित्यत्वे सिद्धे तेषामपि तत् साध्यते, तद्यथा-नित्या घटादिवाचकशब्दाः, शब्दत्वात्, मेर्वादिशब्दवदिति ।

अत्रैव तृतीयहेतुमाह-'अणवत्थाउ' त्ति अयं च विपर्यये बाधक एव हेतुः । मूलहेतुस्त्वित्थं द्रष्टव्यः-नित्याः सर्वेऽपि घटादिवाचकशब्दाः, अनादिकालात् तद्वाचकत्वेन तेषां सिद्धत्वात्, इह यदनादिकालसिद्धं तद् नित्यं दृष्टम्, यथा चन्द्रा-ऽर्कविमानादयः, अनादिकालसिद्धाश्च घटादिवाचकशब्दाः, तस्माद् नित्या इति । ननु साङ्केतिका एव घटादिवाचकशब्दास्ततोऽसिद्धममीषामनादिकालसिद्धत्वमिति चेत् । तदयुक्तम्, सङ्केतस्य कर्तुमशक्यत्वात् । कुतः ? इत्याह-अनवस्थातः, अनवस्थाप्रसङ्गोऽत्र बाधकं प्रमाणमित्यर्थः, तथाहि-येन शब्देन सङ्केतः क्रियते, तत्रापि सङ्केतकारकं शब्दान्तरमपेक्षणीयम्, तत्राप्यन्यत्, पुनस्तत्राप्यपरम्, एवमनवस्थाप्रसङ्गतोऽशक्यं सङ्केतकरणम् । अथ पर्यन्ते कश्चिदकृतसङ्केतोऽपि ध्वनिरिष्यते, तर्हि प्राक्तना अपि सर्वे ध्वनयोऽकृतसङ्केताः, शब्दत्वात्, पर्यन्तध्वनिवत् । इत्यसाङ्केतिकत्वात् सिद्धं घटादिवाचकशब्दानामनादिकालसिद्धत्वमिति ।

चतुर्थं हेतुमाह-'भवधनिचयाउ त्ति' नित्यः शब्दः, उक्तन्यायेन तस्य घटादिभिः सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धस्य नित्यत्वात् । तस्यानित्यत्वे वाच्य-वाचकभावसम्बन्धनित्यत्वानुपपत्तेरिति । इत्थं च ज्ञानादीनां नित्यत्वे सिद्धे सिद्धोऽनुत्पन्नस्तदात्मको नमस्कार इत्याद्यनैगमाभिप्राय इति ॥ २८१८ ॥ अथ शेषनया एतैरेव जीवानन्यत्वादिहेतुभिर्ज्ञानादीनामनित्यत्वं साधयन्ति—

जेणं चिय जीवाओऽणन्नं तेणेय नाणमुप्पाइं। उप्पज्जइ जं जीवो बहुहा देवाइभावेण ॥ २८१९॥

(येनैव जीवादनन्यत् तेनैव ज्ञानमुत्पादि । उत्पद्यते यज्जीवो बहुधा देवादिभावेन ॥ २८१९ ॥)

येनैव कारणेन जीवादनन्यदभिन्नं ज्ञानं तेनैव तदुत्पद्यते, यद् यस्माद् बहुधा जीवो देवादिभावेनोत्पद्यते, तदुत्पादे च ज्ञानस्याप्युत्पादादिति ॥ २८१९ ॥ यदुक्तम्-'निच्चुग्घाडो य सुए' इति (गा०-२८१६) तत्राह—

अविसिट्ठक्खरभागो सुत्तेऽभिहिओ न सम्मनाणं ति। कोऽवसरो तस्स इहं सम्मंनाणाहिगारम्मि ? ॥

(अविशिष्टाक्षरभागः सूत्रेऽभिहितो न सम्यग्ज्ञानमिति । कोऽवसरस्तस्येह सम्यग्ज्ञानाधिकारे ? ॥ २८२० ॥)

अक्षरस्य योऽनन्ततमो भागो नित्योद्घाटः श्रुतेऽभिहितः, सोऽविशिष्ट एव सम्यग्-मिथ्याविशेषरहित एवोक्तः, न तु सम्यग्ज्ञानरूपः । ततः सम्यग्ज्ञानविचारेऽत्र प्रस्तुते कस्तस्याधिकारः ? । इदमुक्तं भवति-यद्यविशिष्टज्ञानरूपोऽक्षरानन्तभागो नित्योद्घाटत्वेन नित्यः,

नमस्काररूपसम्यग्ज्ञानादेर्नित्यत्ववत्त्वादिवत् अवगाहनादिवद्वा

तर्हि नमस्काररूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य नित्यत्वे किमायातम् ?, अतो यत् किञ्चिदेतदिति ॥ २८२० ॥

यदुक्तम्-'अहवा अरूवगुणओ नाण निच्च' इत्यादि (गा०-२८१७) तत्राह—

अवगाहणादओ नणु गुणत्तओ चेव पत्तधम्म व्व। उप्पायाइसहावा तह जीवगुणा वि को दोसो ? २८२१।

(अवगाहनादयो ननु गुणत्वतश्चैव पत्रधर्म इव । उत्पादादिस्वभावास्तथा जीवगुणा अपि को दोषः ? ॥ २८२१ ॥)

नन्ववगाहनादय उत्पादादिधर्मका एव, गुणत्वात्, पत्रनीलतादिगुणवत्, एवं 'जीवगुणा अपि नमस्कारादय उत्पादादिधर्मका एव, गुणत्वात्, पत्रधर्मवत्' इत्यपि त्वदुक्तविपरीत नुवता को दोषः ?-न कश्चिदिति ॥ २८२१ ॥ किञ्च,

अवगाढारं च विणा कुओऽवगाहो त्ति तेण संजोगो। उप्पाई सोऽवस्सं गच्चुवगारादओ चेवं। २८२२

(अवगाढारं च विना कुतोऽवगाह इति तेन संयोगः । उत्पादी सोऽवश्यं गत्युपकारादयश्चैवम् ॥ २८२२ ॥)

अवगाढारं चावगाहकं जीव परमाण्वादिकं विना विचार्यमाणः कुतोऽन्योऽवगाह इति वक्तव्यम् ? । तेनावगाहेन नभसा सहावगाहकस्य जीवादेः, तेन चावगाहकेन जीवादिना सहावगाहस्य नभसः संयोगोऽवगाह इति चेत् । ननु यद्येवम्, जितमस्माभिः, यतोऽवश्यमुत्पादधर्मी, संयोगत्वात्, द्व्यङ्गुलादिसंयोगवदिति । एव गतेरुपकारो गत्युपकारः स आदिर्येषां स्थित्युपकारादीनां ते गत्युपकारादयो धर्मास्तिकायादिगुणास्तेऽप्येवमेवोत्पादवन्तो द्रष्टव्याः, गुणत्वात्, अवगाहगुणवदिति ॥ २८२२ ॥

अपिच, आकाश-परमाण्वादिदृष्टान्ततो भवता नित्यत्वं साध्यते, तच्चाकाशादीनां नित्यत्वमस्माकमसिद्धम्, कुतः ? इत्याह—

न य पज्जवओ भिन्नं दव्वमिहेगंतओ जओ तेण। तन्नासम्मि कहं वा नहादओ सव्वहा निच्चा ? २८२३

(न च पर्ययतो भिन्नं द्रव्यमिहैकान्ततो यतस्तेन । तन्नाशे कथं वा नभआदय सर्वथा नित्या ? ॥ २८२३ ॥)

न च पर्यायात् घटादिसंयोग-वर्ण-गन्धादेः सकाशाद् यतो यस्माद् द्रव्यमेकान्ततो भिन्नम्, किन्त्वभिन्नमपि तत् तस्मादिष्यते, तेन तस्मात् कारणात् तन्नाशे पर्यायविनाशे कथं वा केन वा प्रकारेण नभः परमाण्वादयः सर्वथा नित्याः ? । कथञ्चिद् यदि नित्या भवन्ति, तर्हि भवन्तु । यत्तु सर्वथा नित्यत्वं तत् तेषां न घटते, पर्यायविनाशे तद्रूपतया तेषामपि विनाशादिति भावः । तत एकान्तनित्यत्वे साध्ये नैतेषां दृष्टान्तत्वं युक्तमिति ॥ २८२३ ॥ यदुक्तम्-'दरिसणपरत्थयाओ' इत्यादि (गा०-२८१८) तत्र दूषणातिदेशमाह—

निच्चत्तसाहणाणि य सद्दस्सासिद्धयाइदुट्ठाइं। संभवओ वच्चाइं पक्खोदाहरणदोसा य ॥ २८२४ ॥

(नित्यत्वसाधनानि च शब्दस्यासिद्धतादिदुष्टानि । संभवतो वाच्यानि पक्षोदाहरणदोषाश्च ॥ २८२४ ॥)

दर्शनपरार्थत्वादीनि शब्दस्य नित्यत्वसाधनानि यान्युक्तानि तानि न्यायमार्गानुसारिभिः स्वयमेवाभ्यूह्य यथासंभवमसिद्धत्वादिदोष-

दुष्टानि वाच्यानि; तथाहि–दर्शनपरार्थत्वादित्यसिद्धो हेतुः, स्वात्मबोधार्थमपि क्वचिच्छब्दप्रयोगदर्शनात्; तथाऽनैकान्तिकश्च, विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् । विरुद्धो वा, प्रयोगानन्तरमेव विशरारुत्वदर्शनात्, कृतकत्वाद् वा शब्देऽनित्यत्वस्यैव दर्शनात् । इत्यादिदूषणानि सर्वत्राभ्यूह्य वक्तव्यानि । तथा, पक्षोदाहरणदोषाश्च वाच्याः, वयं तु साक्षाद् न ब्रूमः, ग्रन्थविस्तरभयात् । तत्र प्रत्यक्षादिबाधितः पक्षः, साध्यसाधनविकलमुदाहरणमित्यादिदोषाः स्वयमेव द्रष्टव्या इति ॥ २८२४ ॥ तदेव नैगमोक्तं दूषयित्वा स्वपक्षसिद्ध्यर्थं शेषनयाः प्राहुः—

धणिरुप्पाई इंदियगज्झत्ताओ पयत्तजत्ताओ। पुग्गलसंभूईओ पच्चयभेए य भेयाओ ॥ २८२५ ॥

उप्पाइ नाणमिट्ठं निमित्तसब्भावओ जहा कुंभो। तह सद्द-कायकिरिया तस्संजोगो य जोऽभिमओ।

(ध्वनिरुत्पादीन्द्रियग्राह्यत्वात् प्रयत्नजत्वात् । पुद्गलसंभूतित प्रत्ययभेदे च भेदात् ॥ २८२५ ॥)
(उत्पादि ज्ञानमिष्टं निमित्तसद्भावतो यथा कुम्भ । तथा शब्द-कायक्रिये तत्संयोगश्च योऽभिमत ॥ २८२६ ॥)

शब्दानित्यत्वसाधकहेतवः, इन्द्रियग्राह्यत्व, प्रयत्नजत्व, पुद्गलजत्व, ताल्वादिभेदानुसारित्व

व्याख्या–उत्पद्यत इत्युत्पादी ध्वनिरिति प्रतिज्ञा, इन्द्रियग्राह्यत्वात्, घटवदिति । तथा, प्रयत्नाज्जायत इति प्रयत्नजस्तद्भावः प्रयत्नजत्वं तस्मात् प्रयत्नजत्वात् । तथा, पुद्गलेभ्यः संभूतेः । तथा, ताल्वादिप्रत्ययभेदभेदित्वादुत्पादी शब्दो 'घटवत्' इति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । यश्चोत्पादी स विनाशित्वादनित्य इति सिद्धमेवेति । तथा, उत्पादि ज्ञानं नमस्कारज्ञानमिष्टमिति प्रतिज्ञा । निमित्तसद्भावादिति हेतुः, जिनादिविषयाज्जायमानत्वादित्यर्थः । यथा कुम्भ इति दृष्टान्तः । न केवलं ज्ञानं तथा,, शब्द-शिरोनमनादिका कायक्रिया, तेषां च ज्ञानादीनां यो द्विकादिसंयोगो नित्यत्वेनाभिमतः परस्य, एतत् सर्वमुत्पादि, निजनिजनिमित्ताज्जायमानत्वात्, यथा कुम्भः । ततो ज्ञानाद्यात्मको नमस्कार उत्पन्न इति सिद्धम् । तदेव 'सेसाण उप्पण्णो' इति (गा०–२८०६) व्याख्यातम् ॥ २८२५–२८२६ ॥

'जइ कत्तो तिविहसामित्ता' (गा०–२८०६) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

उप्पत्तिमओऽवस्सं निमित्तमस्स उ नयत्तियं तिविहं। इच्छइ निमित्तमेत्तो जमण्णहा नत्थि संभूई ॥

(उत्पत्तिमतोऽवश्यं निमित्तमस्य तु नयत्रिकं त्रिविधम् । इच्छति निमित्तमेतस्माद् यदन्यथा नास्ति संभूति ॥ २८२७ ॥)

यदि नामोत्पन्नो नमस्कारस्ततः किम् ? । अत्रोच्यते– उत्पत्तिमतश्च वस्तुनोऽवश्यं निमित्तम् 'अस्ति' इति क्रियाध्याहारः तथा च सत्यस्य नमस्कारस्योत्पत्तिमत्त्वादविशुद्धनैगम संग्रह-व्यवहारनयलक्षणं प्रथमनयत्रिकं समुत्थान-वाचना-लब्धिस्वरूपं त्रिविधं निमित्तमिच्छति । कुतः ? इत्याह– 'एत्तो' इत्यादि, यद् यस्माद् एतत्त्रिविधाद् निमित्तादन्यथाऽन्येन प्रकारेण नमस्कारस्य नास्ति संभूतिरुत्पत्तिरिति ॥२८२७॥

तत्र समुत्थानलक्षणं निमित्तं व्याचिख्यासुराह—

समुत्थानम्
परभवेऽपि
देहः, न
वीर्यम्

देहसमुत्थाणं चिय हेऊ भवपच्चयावहिस्सेव। पुव्वुप्पण्णस्स वि से इहभवभावो समुत्थाणं ॥२८२८॥

(देहसमुत्थानमेव हेतुर्भवप्रत्ययावधेरिव । पूर्वोत्पन्नस्यापि तस्येहभवभाव समुत्थानम् ॥ २८२८ ॥)

सम्यक् संगत वोत्तिष्ठति जायतेऽस्मादिति समुत्थानम् , देह एव समुत्थानम्, तदेव तावद् हेतुर्निमित्तं 'से' तस्य नमस्कारस्य । आह– यदाऽयमन्यभव एव स्वावरणक्षयादुत्पन्नः स्यात् तदाऽस्य कथमयं देहो हेतुः ? इत्याशङ्क्याह– 'पुव्वुप्पन्नस्स वि से इहभवभावो समुत्थाण'त्ति, प्राग्भव उत्पन्नस्यापि नमस्कारस्येहभवभाव इहभवशरीर समुत्थान कारण भवति, एतद्भावभावित्वात् तस्य । दृष्टान्तमाह– 'भवपच्चयावहिस्सेव' त्ति, यथा हि भवप्रत्ययोऽवधिस्तीर्थकरादिगतन्वी प्रागुत्पन्नोऽप्येतद्भवशरीरमन्तरेण न भवति । ततश्चेहभवशरीर तस्य समुत्थानमेवं नमस्कारस्यापीति । एतदुक्त भवति– यथा पूर्वोत्पन्ना अपि घटादयो दीपेनाभिव्यज्यन्ते, एव पूर्वोत्पन्नोऽपि नमस्कार इहभवदेहेनाभिव्यज्यते, इत्यसौ तस्य निमित्त व्यपदिश्यत इति ॥ २८२८ ॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अण्णे सयमुत्थाणं सविरियमन्नोवगारविमुहं ति। तदजुत्तं तदवत्थे चुयलद्धे लद्धिओ णण्णं॥ २८२९॥

(अन्ये स्वकमुत्थान स्ववीर्यमन्योपकारविमुखमिति । तदयुक्त तदवस्थे च्युतलब्धे लब्धितो नान्यत् ॥ २८२९ ॥)

अन्ये ब्रुवते स्वकसमुत्थान स्ववीर्यमित्याचक्षते । कुतः ? इत्याह– 'अन्नोवगारविमुह ति' अन्येनापान्तरालवर्तिना कारणान्तरेण कृत उपकारोऽन्योपकारस्तद्विमुख तन्निरपेक्षं यतोऽनन्तरकारणमित्यर्थः, तस्मादन्योपकारविमुखत्वादनन्तरकारणत्वात् स्ववीर्यं नमस्कारस्य समुत्थान कारणमिति । एतन्निरासार्थमाह– 'तदजुत्त' ति, तद् वीर्यमयुक्तम् नमस्कारानन्तरकारणतया, व्यभिचारित्वात् । कुतः ? इत्याह–'तदवत्थे' इत्यादि, यतस्तदवस्थेऽपि विद्यमाने वीर्ये कस्यापि लब्धोऽपि नमस्कारः स्वावरणोदयात् पुनरपि च्यवते भ्रश्यति, च्युतोऽपि कदाचित् तदावरणक्षयोपशमात् पुनरपि लभ्यते इति । तत एव तदवस्थेऽपि वीर्ये च्युतलब्धे नमस्कारे सति विज्ञायते– लब्धितो नान्यद् वीर्यं किमपि नमस्कारकारणमस्ति, व्यभिचारित्वात् । व्यभिचारित्व च नमस्कारस्य तदन्वय-व्यतिरेकाननुविधायित्वात् । लब्धिस्तु तस्याव्यभिचारि कारणम्, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति ॥ २८२९ ॥ तदेव समुत्थान व्याख्याय वाचना लब्धिस्वरूपं व्याचिख्यासुराह—

वाचना
लब्धी

परओ सवणमहिगमो परोवएसो त्ति वायणाऽभिमया । लद्धी य तयावरणक्खओवसमओ सयं लाभो॥

(परत श्रवणमधिगम परोपदेश इति वाचनाभिमता । लब्धिश्च तदावरणक्षयोपशमत स्वयं लाभ ॥ २८३० ॥)

परतो गुरुभ्यो यत् श्रवण, तदाऽधिगम', परोपदेशश्च, सा वाचनाऽभिधीयते । लब्धिस्तु का ? इत्याह– परतो वाचनामन्तरेण नमस्कारस्य य स्वय लाभः । कुत' पुनरसौ लब्धि' ? इत्याह–तदावरणक्षयोपशमात्– नमस्कारावरणकर्मक्षयोपशमादित्यर्थ' । आह– ननु तदावरणक्षयोपशम एव लब्धिरन्यत्र प्रसिद्धा, तत् कथमिह तत्कार्यभूतो नमस्कारलाभो लब्धित्वेनोच्यते, नमस्कारकारणस्यैवेह चिन्तयितु प्रस्तुत-

त्वाद् यथोक्ताया एव च लब्धेर्नमस्कारकारणत्वात् ?। सत्यम्, किन्तु तत्कार्यभूतोऽपि नमस्कारलाभोऽत्र लब्धिरुक्ता, कार्ये कारणोपचारादिति। एतदविशुद्धनैगम-सग्रह-व्यवहारनयमतेन त्रिविध नमस्कारकारण मन्तव्यमिति ॥ २८३० ॥

ऋजुसूत्रमतेन तु द्विविधमेव कारणमिति दर्शयन्नाह—

उज्जुसुयणयमयमिणं पुव्वुप्पन्नस्स किं समुत्थाणं। अह संपइमुप्पज्जइ न वायणा-लद्धिभिन्नं तं २८३१।

(ऋजुसूत्रनयमतमिद पूर्वोत्पन्नस्य कि समुत्थानम्। अथ सम्प्रत्युत्पद्यते न वाचना-लब्धिभिन्न तत् ॥ २८३१ ॥)

ऋजुमत्रनयस्येद मतम्—यदि पूर्वभव एवोत्पन्नो नमस्कारः, तदेहभवदेहलक्षण समुत्थान तस्य कि करोति ?—न किञ्चिदित्यभिप्रायः, उत्पन्नस्य कारणापेक्षाऽयोगात्। अथ साम्प्रतमिहभवे समुत्पद्यते नमस्कारः, तर्हि यस्तस्य कारण तद् वाचना-लब्धिभ्या भिन्न व्यतिरिक्त न किञ्चित् पश्यामः। अत इदमेव द्विविध तस्य कारणमिति ॥ २८३१ ॥ इदमेव भावयन्नाह—

परओ सयं व लाभो जइ परओ वायणा, सयं लद्धी। जं न परओ सयं वा तओ किमन्नं समुत्थाणं ? २८३२॥

(परत स्वय वा लाभो यदि परतो वाचना, स्वय लब्धि। यद् न परत स्वय वा तत किमन्यत् समुत्थानम् ? ॥ २८३२ ॥)

नमस्कारस्य हि लाभो जायमानः परतोऽपि भवेत्, स्वय वा ? इति द्वयी गतिः। तत्र यदि परत इति पक्षः, तर्हि 'वायण' त्ति, गुरूपदेशलक्षणा वाचनैव तत्र कारणम्। अथ स्वयमिति पक्ष., तर्हि 'लद्धि' त्ति, तदावरणक्षयोपशमलक्षणा लब्धिरेव तत्र कारण नापरम्। यच्च परतः स्वय वा नोत्पद्यते 'तत् खरविषाणकल्पमवस्त्वेव' इत्यध्याहारः, वस्तुन उत्पत्तौ यथोक्तप्रकारद्वयस्यैव सभवात्, अनुत्पन्नस्य चावस्तुत्वादिति। ततस्तस्माद् वाचना-लब्धिभ्यामन्यत् किं नाम समुत्थानम्, यत् स्वय परतो वाऽनुत्पन्नस्यावस्तुनः कारण भवेत् ? इति ॥ ॥ २८३२ ॥ अथ परभवे समुत्पन्नस्य नमस्कारस्येहभवे स्वतः परतो वाऽनुत्पन्नस्य तस्याभिव्यक्तिलक्षणाया उत्पत्तेः कारण समुत्थानं भविष्यति। तदप्ययुक्तम्। कुतः ? इत्याह—

उप्पज्जइ नाईयं तक्किरिओवरमओ कयघडो व्व। अहवा कयं पि कीरइ कीरउ निच्चं कओ णिट्ठा ? २८३३।

(उत्पद्यते नातीत तत्क्रियोपरमत कृतघट इव। अथवा कृतमपि क्रियते क्रियता नित्य कुतो निष्ठा ? ॥ २८३३ ॥)

इहातीतोत्पादक्रिय वस्त्वतीतमभिप्रेतम्। तदेवभूतं पूर्वभवेऽतीतोत्पादक्रियमतीत नमस्कारलक्षण वस्त्विहभवे पुनरपि नोत्पद्यत इति प्रतिज्ञा। 'तक्किरिओवरमउ' त्ति, तस्य नमस्कारस्योत्पादलक्षणा क्रिया तत्क्रिया तस्या उपरमो विरामस्तत्क्रियोपरमस्तस्मादिति हेतुः। कृतघटवदिति दृष्टान्तः। इह यस्योत्पत्तिक्रियोपरता तत् पुनरपि नोत्पद्यते, यथा पूर्वकृतो घटः, उपरतोत्पत्तिक्रियश्च पूर्वभवोत्पन्नो नमस्कार इष्यते, तत इह भवे पुनरपि नोत्पद्यत इति। अथ पूर्व कृतमपि पुनः क्रियते, तर्हि पुनः पुनर्नित्यमेव क्रियताम्, पूर्वकृतत्वाविशेषात्। तथा

ऋजुसूत्रमते वाचना लब्धिश्च द्वे एव कारणे

परभवे पुनः नोत्पद्यते।

अथ पदद्वारमुच्यते । पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदम् । तच्च पञ्चधा– नामिकम्, नैपातिकम्, औपसर्गिकम्, आख्यातिकम्, मिश्रं चेति । तत्र 'अश्वः' इति नामिकम्, 'खलु' इति नैपातिकम्, 'परि' इत्यौपसर्गिकम्, 'धावति' इत्याख्यातिकम्, 'संयतः' इति मिश्रम् । एवं नामिकादिपञ्चप्रकारपदसंभवे सत्याह– 'नेवाइयं पयं' ति, निपतत्यर्हदादिपदानामादिपर्यन्तयोरिति (प्र०. ०र्यन्तेष्विति) निपातः, निपातादागतम्, तेन वा निर्वृत्तम्, स एव वा स्वार्थिकप्रत्ययविधानाद् नैपातिकं 'नमः' इति पदम् । इति पदद्वारम् ॥

अथ पदार्थद्वारमुच्यते–'दव्व भावसंकोयण पयत्थो'त्ति, इह 'नमोऽर्हद्भ्यः' इत्यादिषु यद् 'नमः' इति पदं तस्य 'नमः' इति पदस्यार्थः पदार्थः, स च पूजालक्षणः । सा च का ? इत्याह– 'दव्वभावसंकोयण'त्ति, द्रव्यसंकोचनम्, भावसंकोचनं च । तत्र द्रव्यसंकोचनं कर-शिरः-पादादिसंकोचः, भावसंकोचनं तु विशुद्धस्य मनसोऽर्हदादिगुणेषु निवेशः । अत्र च भङ्गचतुष्टयम्, तद्यथा– द्रव्यसंकोचो न भावसंकोचः, यथा पालकादीनाम् १, भावसंकोचो न द्रव्यसंकोच इत्यनुत्तरसुरादीनाम् २, द्रव्यसंकोचो भावसंकोचश्च तथा शाम्बस्य ३, न द्रव्यसंकोचो न भावसंकोच इति शून्यः ४ । इह च भावसंकोचप्रधानो द्रव्यसंकोचोऽपि तच्छुद्धिनिमित्तः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २८४० ॥

अथ नमस्कारस्य भाष्यकारो नामादिनिक्षेपं विस्तरतो व्याचिख्यासुराह—

नमस्कार-नामस्थापने

नामाइचउब्भेओ निक्खेवो मंगलं च सो नेओ । नामं नमोभिहाणं ठवणा नासोऽहवागारो ॥२८४१॥

(नामादिचतुर्भेदो निक्षेपो मङ्गलं च स ज्ञेयः । नाम नमोभिधानं स्थापना न्यासोऽथवाकारः ॥ २८४१ ॥)

नाम स्थापनादिचतुर्भेदो नमस्कारस्य निक्षेपः । स चाधस्तादुक्तमङ्गलस्येव विस्तरतो विज्ञेयः । संक्षेपतस्त्विहाप्युच्यते 'नाम' त्ति, नामनमस्कारो 'नमः' इत्यभिधानम् । स्थापनानमस्कारस्तु 'नमः' इत्यक्षरद्वयस्य विन्यासः । अथवा, नमस्कारकरणप्रवृत्तस्य संकोचितकरचरणस्य काष्ठ-पुस्तक-चित्रादिगतस्य साध्वादेराकारः स्थापनानमस्कार इति ॥ २८४१ ॥ द्रव्यनमस्कारमाह—

द्रव्य-नमस्कारः

आगमओऽणुवउत्तो अज्झेया दव्वओ नमोक्कारो । नोआगमओ जाणय-भव्वसरीराइरित्तोऽयं ॥२८४२॥

(आगमतोऽनुपयुक्तोऽध्येता द्रव्यतो नमस्कारः । नोआगमतो ज्ञायक-भव्यशरीरातिरिक्तोऽयम् ॥ २८४२ ॥)

द्रव्यनमस्कारो द्वेधा– आगमतः, नोआगमतश्च । तत्रानुपयुक्तो नमस्कारस्याध्येता आगमतो द्रव्यनमस्कारः । नोआगमतोऽयं द्रव्यनमस्कारो ज्ञशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदात् त्रिविध इति ॥ तत्र ज्ञशरीर भव्यशरीरवक्तव्यता क्षुण्णा ॥ २८४२ ॥

तद्व्यतिरिक्तं तु द्रव्यनमस्कारमाह—

मिच्छोवहया जं भावओ वि कुव्वन्ति निण्हवाईया । सो दव्वनमोक्कारो सम्माणुवउत्तकरणं च ।२८४३।

(मिथ्यात्वोपहता यं भावतोऽपि कुर्वन्ति निह्नवादिकाः । स द्रव्यनमस्कारः सम्यगनुपयुक्तकरणं च ॥ २८४३ ॥)

मिथ्यात्वोपहता निह्नवादयो भावतोऽपि य नमस्कार कुर्वन्ति स ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तोऽप्रधानत्वाद् द्रव्यनमस्कारः । तथा, सम्यग्दृष्टिरप्यनुपयुक्तो य नमस्कार करोति स तद्व्यतिरिक्तो द्रव्यनमस्कार इति ॥ २८४३ ॥ आह–ननु भावतोऽपि कुर्वता निह्नवादीना किमिति द्रव्यनमस्कारः ? अत्रोच्यते–अज्ञानित्वात् । अज्ञानित्व च तेषा मिथ्यादृष्टित्वात्, 'मिथ्यादृष्टेरज्ञानम्' इत्येतदपि कुतः ? इत्याह–

निह्नवादीन कुतो द्रव्य नम०

सदसदविसेसणाओ भवहेउ जदिच्छिओवलंभाओ । नाणफलाभावाओ मिच्छद्दिट्ठिस्स अन्नाणं २८४४

प्रागसकृद् व्याख्यातार्था (गा०–११५) ॥ २८४४ ॥ प्रकारान्तरेणापि द्रव्यनमस्कारमाह—

जो वा दव्वत्थमसंजयस्स व भयाइणाऽहवा सो वि । दव्वनमोक्कारो च्चिय कीरइ दमएण रण्णो व्व ॥

(यो वा द्रव्यार्थमसयतस्य वा भयादिनाऽथवा सोऽपि । द्रव्यनमस्कार एव क्रियते द्रमकेण राज्ञ इव ॥ २८४५ ॥)

यो वा द्रव्यार्थं क्रियते स द्रव्यनमस्कारः । अथवा, द्रव्यलाभ विनापि योऽसयतस्य राजादेर्भयादिकारणतो द्रमकादिना क्रियते सोऽपि तद्व्यतिरिक्तो द्रव्यनमस्कार इति ॥ २८४५ ॥ अथागमतो नोआगमतश्च द्विविध भावनमस्कारमाह—

आगमओ विन्नाया तच्चित्तो भावओ नमोक्कारो । नोआगमओ सो च्चिय सेसयकरणोवउत्तो त्ति २८४६

(आगमतो विज्ञाता तच्चित्तो भावतो नमस्कार । नोआगमत स एव शेषककरणोपयुक्त इति ॥ २८४६ ॥)

भाव-नमस्कारः

तस्मिन् नमस्कारार्थे चित्तमुपयोगो यस्य नान्यत्र, असौ तच्चित्तो विज्ञाता आगमतो भावनमस्कारः, स एव मनस्करणेनोपयुक्तो नमस्कारकर्ता यदा शेषकाभ्यामपि वाक् कायकरणाभ्यामुपयुक्तो नमस्कार करोति–वचनेन 'नमोऽर्हद्भ्यः' इति ब्रुवाणः, कायेन तु संकोचितकर चरणो यदा नमस्कार करोतीत्यर्थः, तदाऽसौ नोआगमतो भावनमस्कार उच्यते, उपयोगलक्षणस्यागमस्य वाक्-कायकरणक्रियामिश्रत्वात्, नोशब्दस्य चेह मिश्रवचनत्वादिति ॥ २८४६ ॥ अथामु नामादिनिक्षेपमपि नयैर्विचारयन्नाह—

नैगमादि-नयचतुष्टय चतुर एव निक्षेपा-निच्छति शब्दत्रयं तु भावमेव ।

भावं चिय सद्दनया सेसा इच्छंति सव्वनिक्खेवे । ठवणावज्जे संगह-ववहारा केइ इच्छंति ॥२८४७॥

(भावमेव शब्दनया शेषा इच्छन्ति सर्वनिक्षेपान् । स्थापनावर्जान् सग्रह-व्यवहारौ केचिदिच्छन्ति ॥ २८४७ ॥)

भावमेव भावनमस्कारमेवेच्छन्ति त्रयोऽपि शब्दनयाः, शुद्धत्वात् । शेषास्तु ऋजुसूत्रान्ताश्चत्वारो नयाः सर्वांश्चतुरोऽपि निक्षेपानिच्छन्ति अविशुद्धत्वात् । केचित्तु व्याचक्षते–सग्रह-व्यवहारौ स्थापनावर्जांस्त्रीन्निक्षेपानिच्छतः, सद्भावा-ऽसद्भावस्थापनायाः किं साकेतिकनामाभिधेयत्वेन नामनिक्षेप एवान्तर्भावादिति ॥ २८४७ ॥ तथा,

दव्व-ट्ठवणावज्जे उज्जुसुओ, तं न जुज्जए जम्हा । इच्छइ सुयम्मि भणियं सो दव्वं किंतु न पुहत्तं ।२८४८।

(द्रव्य-स्थापनावर्जामृजुसूत्रस्तद् न युज्यते यस्मात् । इच्छति श्रुते भणित स द्रव्यं किन्तु न पृथक्त्वम् ॥ २८४८ ॥)

ऋजुसूत्राभिमते एव द्रव्य-स्थापने

द्रव्य-स्थापनाख्यौ शेषौ द्वावेव नाम-भावनिक्षेपाविच्छति ऋजुसूत्रः । तदेतद् व्याख्यानं न युज्यते, यस्मादसौ ऋजुसूत्रो द्रव्यमिच्छत्येव, केवलं पृथक्त्वं नेच्छति-बहूनि द्रव्यावश्यकादीनि नेच्छतीत्यर्थः । एतच्च सूत्रेऽनुयोगद्वारलक्षणे भणितं प्रतिपादितम्, तद्यथा-"उज्जुसुयस्स एगो अणुवउत्ते आगमओ एगे दव्वावस्सए पुहुत्तं नेच्छइ" (ऋजुसूत्रस्यैकोऽनुपयुक्त आगमत एकं द्रव्यावश्यकं पृथक्त्वं नेच्छति) इति ॥ ॥ २८४८ ॥ स्थापनेच्छामप्यस्याह—

इच्छंतो य स दव्वं तदणागारं तु भावहेउ त्ति । नेच्छेज्ज कहं ठवणं सागारं भावहेउ त्ति ? ॥ २८४९ ॥

(इच्छंश्च स द्रव्यं तदनाकारं तु भावहेतुरिति । नेच्छेत् कथं स्थापना साकारा भावहेतुरिति ? ॥ २८४९ ॥)

इच्छंश्च ऋजुसूत्रस्तत्समिद्धं सुवर्णादिकं द्रव्यं पिण्डावस्थायामनाकारं तथाविधकटक-केयूराद्याकाररहितं । विशिष्टेन्द्राद्याकाररहितं वा । कुत इच्छन् ? इत्याह-भावहेतुर्यतस्तत्-भविष्यत्कुण्डलादिपर्यायलक्षणभावहेतुत्वादित्यर्थः, कथं नाम नेच्छेत् स्थापनाम् ? । कथंभूताम् ? । साकारां विशिष्टेन्द्राद्याकारसहितामपीत्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टाम् ? इत्याह-भावहेतुभूतां साकारत्वेन विशिष्टेन्द्राद्यभिप्रायकारणभूतामित्यर्थः । इदमुक्तं भवति-यो ह्यनाकारमपि भावहेतुत्वाद् द्रव्यमिच्छति ऋजुसूत्रः, स साकारामपि विशिष्टेन्द्रादिभावहेतुत्वात् स्थापनां किमिति नेच्छेत् ?-इच्छेदेव, नात्र संशय इति ॥ २८४९ ॥ उपपत्त्यन्तरेणापि द्रव्य-स्थापनेच्छामस्य साधयन्नाह—

नामं पि होज्ज सन्ना तव्वच्चं वा तदत्थपरिसुन्नं । हेउ त्ति तदिच्छंतो दव्व-ठवणा कहं नेच्छे ? ॥२८५०॥

अह नामं भावम्मि वि तो णेच्छइ तेण दव्व-ठवणा वि । भावस्सासन्नयरा हेऊ सद्दो उ वज्झयरो २८५१

(नामापि भवेत् संज्ञा तद्वाच्यं वा तदर्थपरिशून्यम् । हेतुरिति तदिच्छन् द्रव्य-स्थापने कथं नेच्छेत् ? ॥ २८५० ॥)

(अथ नाम भावेऽपि ततो नेच्छति तेन द्रव्य-स्थापने अपि । भावस्यासन्नतरौ हेतू शब्दस्तु बाह्यतरः ॥ २८५१ ॥)

व्याख्या-ननु ऋजुसूत्रस्तावद् नाम निर्विवादमिच्छति । तच्च नामेन्द्रादिसंज्ञामात्रं वा भवेत्, तद्वाच्यं वा तदर्थपरिशून्यम्-इन्द्रशब्दवाच्यं वा, इन्द्रार्थरहितं वा गोपालदारकादि वस्तु भवेदिति द्वयी गतिः । इदं चोभयरूपमपि नाम हेतुर्भावकारणमिति कृत्वेच्छन्नसौ ऋजुसूत्रो द्रव्य-स्थापने कथं नाम नेच्छेत् ?, भावकारणत्वाविशेषादिति भावः । अथेन्द्रादिकं नाम भावेऽपि भावेन्द्रेऽपि सन्निहितमस्ति, तेन तस्मादिच्छति तदसौ । तेन तर्हि जितमस्माभिः, अस्य न्यायस्य द्रव्य-स्थापनापक्षे सुलभतरत्वात्; तथाहि-द्रव्य-स्थापने अपि भावस्येन्द्रपर्यायस्यासन्नतरौ हेतू, शब्दस्तु नामलक्षणो बाह्यतर इति । एतदुक्तं भवति-इन्द्रमूर्तिलक्षणं द्रव्यं, विशिष्टतदाकाररूपा तु स्थापना, एते द्वे अपीन्द्रपर्यायस्य तादात्म्यसम्बन्धेनावस्थितत्वात् सन्निहिततरे, शब्दस्तु नामलक्षणो वाच्यवाचकभावसंबन्धमात्रेणैव स्थितत्वाद् बाह्यतर इति । अतो भावे सन्निहितत्वात् नामेच्छन्नसौ द्रव्य-स्थापने सन्निहिततरत्वात् सुतरामिच्छेदिति । तदेवमृजुसूत्रस्य चतुर्विधनिक्षेपेच्छास्थापनेनानन्तरोक्त-

त्वात् परिहृत तद्विषय दुर्व्याख्यानम् ॥ २८५०-२८५१ ॥

अथ प्राग् यदुक्तम्—'ठवणावज्जे सगह-ववहारा' (गा०-२८४७) इत्यादि, तत् परिहरन्नाह—

संगहिउ असंगहिओ सव्वो वा नेगमो ठवणमिच्छे। इच्छइ जइ संगहिओ तं नेच्छे संगहो कीस ?।२८५२।

अहव मयमसंगहिओ तो ववहारो वि किं न तद्धम्मा। अह सव्वो तो तस्समधम्माणो दो वि ते जुत्ता ॥

(सग्रहिकोऽसग्रहिक सर्वो वा नैगम स्थापनामिच्छेत्। इच्छति यदि सग्रहिकस्ता नेच्छत् सग्रह कस्मात्? ॥ २८५२ ॥)

(अथवा मतमसग्रहिकस्ततो व्यवहारोऽपि किं न तद्धर्मा। अथ सर्वस्ततस्तत्समधर्माणौ द्वावपि ते युक्तौ ॥ २८५३ ॥)

व्याख्या—इह सग्रहिकोऽसग्रहिकः सर्वो वा नैगमस्तावद् निर्विवाद स्थापनामिच्छत्येव। तत्र सग्रहिकः सग्रहमतावलम्बी सामान्यवादीत्यर्थः, असग्रहिकस्तु व्यवहारनयमतानुसारी विशेषवादीत्यर्थः, सर्वस्तु समुदितः। ततश्च यदि सग्रहिकः सग्रहमतावलम्बी नैगमस्ता स्थापनामिच्छति, तर्हि सग्रहस्तत्समानमतोऽपि ता किमिति नेच्छति—? इच्छेदेवेत्यर्थः। 'अहव मयमि'त्यादि, 'अथवा' इत्यव्ययोऽथार्थे। अथ परस्य मतम्—यद्यपि सामान्येन सर्वो नैगमः स्थापनामिच्छति, तथापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरसंग्रहिकोऽसौ तामिच्छतीति प्रतिपत्तव्यम्, 'न सग्रहिकः' इत्यध्याहारः, न ततः संग्रहस्य स्थापनेच्छा निषिध्यत इति भावः। अत्रोत्तरमाह—'तो' इत्यादि, तर्हि एकत्र सधिस्ततोऽन्यत्र प्रच्यवते, एव हि सति व्यवहारोऽपि स्थापनां किमिति 'नेच्छति' इति शेषः। कुतः? इत्याह—यतस्तद्धर्माऽसौ—असग्रहिकनैगमसमानधर्मा व्यवहारनयोऽपि वर्तते, विशेषवादित्वात्। ततश्चैषोऽपि स्थापनामिच्छदेवेति, निषिद्धा चास्यापि त्वया, 'ठवणावज्जे सगह-ववहारा' (गा०-२८४७) इति वचनादिति। अथ सर्वोऽखण्डः परिपूर्णो नैगमः स्थापनामिच्छति, न तु सग्रहिकोऽसग्रहिको वेति भेदवान्, अतस्तद्दृष्टान्तात् सग्रह-व्यवहारयोर्न स्थापनेच्छा साधयितु युक्तेति भावः। अत्रोच्यते—'तो' इत्यादि, ततस्तर्हि तत्समधर्माणौ नैगमसमानधर्माणौ द्वावपि समुदितौ ताविति सग्रह-व्यवहारौ युक्तावेव। इदमत्र हृदयम्—तर्हि प्रत्येक तयोरेकतरनिरपेक्षयोः स्थापनाभ्युपगमो मा भूदिति समुदितयोस्तयोः सपूर्णनैगमरूपत्वात् तदभ्युपगमः केन वार्यते, अविभागस्थाद् नैगमात् प्रत्येक तदेकैकभागग्रहणात् (प्र० ०कैकताग्रहणात्)? इति ॥ २८५२-२८५३ ॥ इतश्च स्थापनाभ्युपगमः सग्रह-व्यवहारयोर्युक्तः। कुतः? इत्याह—

जं च पवेसो नेगमनयस्स दोसु बहुसो समक्खाओ। तो तम्मयं पि भिण्णं मयमियरेसिं विभिन्नाणं।२८५४।

(यच्च प्रवेशो नैगमनयस्य द्वयोर्बहुश समाख्यात। ततस्तन्मतमपि भिन्नं मतमितरेषा विभिन्नानाम् ॥ २८५४ ॥)

यच्च यस्मात् प्रवेशोऽन्तर्भावः 'जो सामन्नग्गाही सो नेगमो संगह गओ' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागत्रान्यत्र च नैगमनयस्य द्वयोः सग्रह-व्यवहारयोर्बहुशोऽनेकधा समाख्यातः प्रतिपादितः। ततस्तन्मतमपि स्थापनाभ्युपगमलक्षण नैगमनयमतमपीतरयोः सग्रह-व्यवहारयोर्विभिन्न-

योर्भेदस्ततोभिन्नं पृथग् मत ममतमिति । इदमुक्तं भवति–यथा विभिन्नयोः संग्रह-व्यवहारयोर्नैगमोऽन्तर्भूतस्तथा स्थापनाऽभ्युपगमलक्षणं तन्मतमपि तयोरन्तर्भूतमेव, ततो भिन्नं भेदेन तां तदिच्छत एव–स्थापनासामान्य संग्रह इच्छति, स्थापनाविशेषांस्तु व्यवहार इत्येतदेव युक्तम्, तदनिच्छा तु सर्वथाऽनयोर्न युक्तेति ॥ २८५४ ॥ अत्रैवोपचयमाह—

णाइविसिट्ठं वज्झं पि जमुज्जुसुत्तपज्जंता। इच्छंति वत्थुधम्मं तो तेसिं सव्वनिक्खेवो ॥२८५५।

(सामान्यादिविशिष्टं बाह्यमपि यदृजुसूत्रपर्यन्ता । इच्छन्ति वस्तुधर्मं ततस्तेषां सर्वनिक्षेप ॥ २८५५ ॥)

यस्माच्च सामान्यादिविशिष्टं बाह्यमपि च विचित्रं बहुप्रकारमृजुसूत्रपर्यन्ता नया वस्तुधर्ममिच्छन्ति (ग्र०–२४०००) । ततस्तेषां सर्वेऽपि नामादयो निक्षेपाः सम्मता एवेति । अतः 'ठवणावज्जे संगह-ववहारा (गा०–२८४७) इत्यादिना यत् केषाञ्चिद् मत तदसंगतमेवेति ॥ २८५५ ॥ 'नेवाइय पय' (गा०२८४०) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह–

निवयइ पयाइपज्जंतओ जओ तो नमो निवाउ त्ति। सो च्चिय निययत्थपरो पयमिह नेवाइयं नाम ॥२८५६

पूयत्थमिणं सा पुण सिर-कर-पायाइदव्वसंकोओ। भावस्स य संकोओ मणसा सुद्धस्स विणिवेसो ।२८५७

(निपतति पदादिपर्यन्ततो यतस्ततो नमो निपात इति । स एव निजकार्थपर पदमिह नैपातिक नाम ॥ २८५६ ॥)

(पूजार्थमिदं सा पुन शिर कर पादाद्रिद्रव्यसकोच । भावस्य च सकोचो मनस शुद्धस्य विनिवेश ॥ २८५७ ॥)

यतो यस्माद् निपतति पदादिपर्यन्तयोस्ततो 'नमः' इति पदं निपातो भण्यते । स एव 'नमः' इति निपातो निजकार्थपरः स्वार्थिकप्रत्ययोपादानो नैपातिकं पदमित्युच्यत इति । इद च 'नमः' इति पदं पूजार्थम् । शेष सुगमम् ॥ २८५६-२८५७ ॥

अत्र च भावसंकोचलक्षण भावकरणमेव प्रधानमिति दर्शयन्नाह—

एत्थं तु भावकरणं पहाणमेगंतियं ति तस्सेव। वज्झं सुद्धिनिमित्तं भावावेयं तु तं विफलं॥ २८५८॥

जं जुज्जंतो वि तयं न तप्फलं लहइ पालगोइ व्व।
तव्विरहिया लहंति य फलमिह जमणुत्तराईया ॥ २८५९ ॥

(इह तु भावकरण प्रधानमैकान्तिकमिति तस्यैव । बाह्य शुद्धिनिमित्तं भावापेतं तु तद् विफलम् ॥ २८५८ ॥)

(यद् युञ्जानोऽपि तद् न तत्फलं लभते पालकादिरिव । तद्विरहिता लभन्ते च फलमिह यदनुत्तरादिका ॥ २८५९ ॥)

तह वि विसुद्धी पाएणा वज्झसहियस्स जा न सा इहरा। संजायइ तेणोभयमिट्ठं संवरस्स वा नमओ ॥

(तथापि विशुद्धि प्रायेण वाह्यसहितस्य या न सेतरथा । सजायते तेनोभयमिष्ट शम्वरस्येव नमत ॥ २८६० ॥)

सुगमाः, गतार्थाश्च । नवर भावापेत भावरहित तद् वाह्यकरण विफलमेव ॥ इति त्रिंशतिगाथार्थः ॥ २८५८–२८५९–२८६० ॥

अथ प्ररूपणाद्वारमाह—

दुविहा परूवणा छप्पया य नवहा य छप्पयाइ णमो। किं कस्स केण व कहिं केवचिरं कइविहो व भवे ?॥

(द्विविधा प्ररूपणा षट्पदा च नवधा च षट्पदाया नम । किं कस्य केन वा क कियच्चिर कतिविधो वा भवेत् ? ॥ २८६१ ॥)

द्विविधा द्विप्रकारा प्रकृष्टा प्रधाना प्रगता वा रूपणा वर्णना प्ररूपणेति । तदेव द्वैविध्यमाह–षट्पदा च षट्प्रकारा, नवधा च नवप्रकारा । चशब्दात् पञ्चपदा, चतुष्पदा च । तत्र षट्पदा–'णमो' इति पद (प्र० इति द्वय) किम्, कस्य, केन वा, क्व वा, कियच्चिर, कतिविधो वा भवेद् नमस्कारः ॥ इति निर्युक्तिगाथासक्षेपार्थः ॥ २८६१ ॥ तत्र किंद्वारव्याख्यानार्थमाह—

किं जीवो तप्परिणओ पुव्वपडिवण्णओ य जीवाणं। जीवस्स य जीवाण य पडुच्च पडिवज्जमाणं तु ॥२८६२

(किं जीवस्तत्परिणत पूर्वप्रतिपन्नकश्च जीवानाम् । जीवस्य च जीवानां च प्रतीत्य प्रतिपद्यमान तु ॥ २८६२ ॥)

किं वस्तु नमस्कारः ? इत्याह– 'जीवो' त्ति सामान्येनाविशुद्धनैगमादिनयाना जीवस्तज्ज्ञानलब्धियुक्तो योग्यो वा नमस्कारः । शब्दादिशुद्धनयमत त्वधिकृत्याह–'तप्परिणउ' त्ति शब्दादिविशुद्धनयमतेन तु जीवस्तत्परिणतो नमस्कारपरिणामपरिणत एव नमस्कारो नापरिणत इति । उक्तं किंद्वारम् । अथ 'कस्य' इति द्वारमुच्यते । तत्र च यदा पूर्वप्रतिपन्नो नमस्कारश्चिन्त्यते, तदा जीवानामसौ विज्ञेयः, बहुजीवस्वामिक इत्यर्थः । प्रतिपद्यमान तु नमस्कार प्रतीत्य यदैको जीवस्तं प्रतिपद्यते तदा जीवस्यासौ विज्ञेयः, एकजीवस्वामिक इत्यर्थः, यदा तु बहवो जीवास्त प्रतिपद्यन्ते तदा जीवानामेष ज्ञातव्यः, बहुजीवस्वामिक इत्यर्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथासक्षेपार्थः ॥ २८६२ ॥

अथ किंद्वारविषय भाष्यम्—

किं होज्ज नमोक्कारो जीवोऽजीवोऽहवा गुणो दव्वं ? ।

जीवो, नोखंधो त्ति (प्र० ०धो वि) य तह नोगामो नमोक्कारो ॥ २८६३ ॥

(किं भवेद् नमस्कारो जीवोऽजीवोऽथवा गुणो द्रव्यम । जीवो नोस्कन्ध इति च तथा नोग्रामो नमस्कार ॥ २८६३ ॥)

किं वस्तु नमस्कारो भवेत् ?– जीव', अजीवो वा । जीवाजीवत्वेऽपि किं गुणो द्रव्य वा नमस्कारः ? इति प्रश्ने नैगमाद्यविशुद्धनयमतमङ्गीकृत्याह– जीवो नमस्कारः, नाजीवः । स च सग्रहनयापेक्षया मा भूद विशिष्टः पञ्चास्तिकायमयः स्कन्धः, यथाहुस्तन्मतावलम्बिनः–

"पुरुष एवेदं ग्नि सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्य उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति" इत्यादि । तथा संग्रहनयविशेषापेक्षयैव मा भूदविशिष्ट-ग्राम इति, अतो 'नोस्कन्धो नोग्रामः' इति निर्युक्तिगाथाया वाक्यशेषः, पञ्चास्तिकायमयस्कन्धैकदेशत्वाद् नोशब्दस्य च देशवचनत्वाद् नोस्कन्धो जीवो नमस्कारः, तथा, चतुर्दशविधभूतग्रामैकदेशत्वाद् नोशब्दस्य च देशवचनत्वाद् नोग्रामरूपः प्रतिनियतः कोऽपि जीवो नमस्कार इति ॥ २८६३ ॥ ननु कस्माज्जीवो नमस्कारो नाजीवः ? इत्याह—

जं जीवो नाणमओऽणन्नो नाणं च जं नमोक्कारो। तो सो जीवो दव्वं गुणो त्ति सामाइएऽभिहियं ॥

(यज्जीवो ज्ञानमयोऽनन्यो ज्ञानं च यद् नमस्कार । तत स जीवो द्रव्यं गुण इति सामायिकेऽभिहितम् ॥ २८६४ ॥)

यद् यस्माज्ज्ञानमयो जीवः, ज्ञान च यस्मात् श्रुतज्ञानरूपो नमस्कारः । अनन्यश्चाव्यतिरिक्तश्च ज्ञानाज्जीवः । ततः स नमस्कारो 'जीवो'त्ति जीव एव, नाजीवः, तस्य ज्ञानशून्यत्वादिति । भवतु जीवो नमस्कारः, केवलं द्रव्यमसौ गुणो वा ? इति वक्तव्यमित्याह—'द्रव्यं गुणो वा नमस्कारः' इत्येतत् सामायिके 'किं सामायिकम्' इति द्वारे— 'जीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वट्ठियस्स सामाइयं । सो चेव पज्जवट्ठियनयस्स जीवस्स एस गुणो ॥ १ ॥' (गा०–२६४३) इत्यादिना ग्रन्थेनाभिहितमेव, केवलं सामायिकस्थाने नमस्कारो वाच्य इति ॥ २८६४ ॥

भवतु जीवो नमस्कारः, किन्तु नोस्कन्धो नोग्रामश्च कथमसौ ? इत्याह—

सव्वत्थिमओ खन्धो तदेक्कदेसो य जं नमुक्कारो। देसपडिसेहवयणो नोसद्दो तेण नोखंधो ॥२८६५॥
भूयग्गामो गामो तदेक्कदेसो तउ त्ति नोगामो । देसो त्ति सो किमेक्कोऽणेगो नेओ नयमयाओ ।२८६६।

(सर्वास्तिमय स्कन्धस्तदेकदेशश्च यद् नमस्कार । देशप्रतिषेधवचनो नोशब्दस्तेन नोस्कन्ध ॥ २८६५ ॥)
(भूतग्रामो ग्रामस्तदेकदेश सक इति नोग्राम । देश इति स किमेकोऽनेको ज्ञेयो नयमतात् ॥ २८६६ ॥)

व्याख्या— सर्व पञ्चास्तिकायास्तन्मयस्तन्निर्वृत्तः परिपूर्णः स्कन्ध उच्यते, तदेकदेशश्च यस्माद् नमस्कारवान् जीवः, नमस्कारतद्वतोश्चाभेदोपचाराद् नमस्कारोऽपि तदेकदेशः । देशप्रतिषेधवचनश्च नोशब्दः, तेन तस्मात् स्कन्धैकदेशो जीवः, अभेदोपचाराद् नमस्कारश्च नोस्कन्ध इति । तथा, "एगिंदिय सुहुमियरा सन्नियरपणिंदिया सबि ति चऊ । पज्जत्तापज्जत्ता भेएण चउदस ग्गामा ॥ १ ॥" (एकेन्द्रिया सूक्ष्मेतरा संज्ञीतरपञ्चेन्द्रिया. सद्वि त्रि चतुरिन्द्रिया । पर्याप्ता ऽपर्याप्ता भेदेन चतुर्दश ग्रामा ॥) इति वचनाच्चतुर्दशविधो भूतग्रामो ग्राम उच्यते । तदेकदेशश्च यस्मात् तकोऽसौ नमस्कारवान् देव मनुष्यादिजीवोऽभेदोपचाराद् नमस्कारोऽपि तदेकदेश इत्यतोऽसौ नोग्रामोऽभिधीयते । 'देसो त्ति' पृच्छति विनेयः—भूतग्रामस्य देशः सन् स नमस्कार. किमेकोऽनेको वा ? इति वक्तव्यम् । गुरुराह—ज्ञेयो नयमतात्—एकत्वमनेकत्वं च यस्य नयमतात् विज्ञेयमित्यर्थः । तदेतावता 'किं जीवो' इति व्याख्यातम् ॥ २८६५–२८६६ ॥

अथ 'तप्परिणओ' इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

तप्परिणउ च्चिय जया सद्दाईणं तया नमोक्कारो। सेसाणमणुवउत्तो वि लद्धिसहिओऽहवा जोग्गो।

(तत्परिणत एव यदा शब्दादीना तदा नमस्कार । शेषाणामनुपयुक्तोऽपि लब्धिसहितोऽथवा योग्य ॥ २८६७ ॥)

तत्परिणत एव नमस्कारपरिणामपरिणत एव यदा जीवो भवति तदाऽसौ शब्दादिनयत्रयमतेन नमस्कारोऽभिधीयते । शेषाणा तु नैगमादिनयानामनुपयुक्तोऽपि नमस्कारो जीवो नमस्कार उच्यते । किं सर्वः ? नेत्याह - लब्धिसहितस्तदावरणकर्मक्षयोपशमयुक्तः, अथवा, योग्य भव्यशरीरादिको राज्यार्हकुमारराजवदिति ॥ २८६७ ॥ अथ कथ पुनर्नयमतेन नमस्कारस्यैकत्वमनेकत्व च ज्ञेयम् ? इत्याह—

नमस्कार-यैकत्वमने-कत्वं च

संगहनओ नमोक्कारजाइसामण्णओ सया एगं। इच्छइ ववहारो पुण एगमिहेगं बहू बहवो ।२८६८।

उज्जुसुयाईणं पुण जेण सयं संपयं व वत्थुं ति। पत्तेयं पत्तेयं तेण नमोक्कारमिच्छंति ॥ २८६९ ॥

(सग्रहनयो नमस्कारजातिसामान्यत सदैकम् । इच्छति व्यवहार पुनरेकमिहैक बहून् बहून् ॥ २८६८ ॥)
(ऋजुश्रुतादीना पुनर्येन स्वक साप्रत वा वस्त्विति । प्रत्येक प्रत्येकं तेन नमस्कारमिच्छन्ति ॥ २८६९ ॥)

द्वे अपि सुगमे । नवर व्यवहारनयः पुनरेकं नमस्कारवन्त जीवमेकं नमस्कारमिच्छति, बहूस्तद्वतो बहून् नमस्कारानिच्छति, लोकव्यवहारपरत्वात्, लोके चेत्थ दर्शनादिति । ऋजुसूत्रादयस्तु बहुत्व नेच्छन्ति, वर्तमानसमयवर्तिनः स्वकीयस्यैवैकस्य प्रत्येक प्रत्येकमभ्युपगमादिति ॥ व्याख्यातं 'किम्' इति प्ररूपणाद्वारम् ॥ २८६८-२८६९ ॥

अथ 'कस्य' इति द्वारे 'पुव्वपडिवण्णओ य जीवाण' (गा०-२८६२) इत्यादिव्याचिख्यासया प्राह—

पडिवज्जमाणओ पुण एगोऽणेगे व संगहं मोत्तुं। इट्ठो सेसनयाणं पडिवन्ना णियमओऽणेगे ॥२८७०॥

(प्रतिपद्यमानक पुनरेकोऽनेके वा सग्रहं मोक्तुम् । इष्ट शेषनयाना प्रतिपन्ना नियमतोऽनेके ॥ २८७० ॥)

नैगमव्य० मतयोः

प्रतिपद्यमानको नमस्कारस्यैकोऽनेके वा जीवा भवन्तीत्यय पक्षः सग्रहनयं मुक्त्वा शेषनयानामिष्टः समतः, पूर्वप्रतिपन्नास्तु नियमेनानेके तेषामिष्टाः, गतिचतुष्टयेऽपि पूर्वप्रतिपन्नस्य सम्यग्दृष्टीनामसख्येयाना सदैव लाभात् । सग्रहनयस्तु बहुत्वं सर्वत्र नेच्छतीति तद्वर्जनमिति ॥ तदेव 'कस्य नमस्कारः ?' इति पृष्टे एकानेकजीवस्वामिको नमस्कार इति निर्णीतम् ॥ २८७० ॥ अथ जीवस्वामिके सत्यपि 'किं नमस्कार्यजीवस्वामिको नमस्कारः, नमस्कर्तृजीवस्वामिको वा ? इति जिज्ञासायां नयैर्निर्णयमाह—

य स्वामी पूज्य एव,न नम० कर्ता, (१) प्रदानात्

कस्स त्ति नमोक्कारो पुज्जस्स य संपयाणभावाओ। नेगम-ववहारमयं जह भिक्खा कस्स जइणो त्ति ॥

(कस्येति नमस्कार पूज्यस्य च सप्रदानभावात् । नैगम-व्यवहारमतं यथा भिक्षा कस्य यतिन इति ॥ २८७१ ॥)

कस्य नमस्कारः— किंस्वामिकोऽसौ ? इति पृष्टे गुरुराह— नैगम-व्यवहारनयमतमिदम्— पूज्यस्य नमस्कार्यस्य नमस्कारः न पुनस्तत्कर्तुः। कुतः ?। तेन पूज्यस्यैव संप्रदीयमानत्वात्। लोकेऽपि वक्तारो भवन्ति— कस्य भिक्षा ?, 'यतेः' इति, न पुनस्तद्दातुः ॥२८७१॥

हेत्वन्तरेणापि नमस्कार्यस्वामिकत्वं नमस्कारस्यैतौ समर्थयतः। कथम् ? इत्याह—

(२) पूज्यपर्यायत्वात्

पुज्जस्सेव पज्जाओ तप्पच्चयओ घडायधम्म व्व। तद्धेउभावओ वा घडविण्णाणाभिहाणं व ॥ २८७२॥

(पूज्यस्यैव पर्यायस्तत्प्रत्ययतो घटात्मधर्म इव। तद्धेतुभावतो वा घटविज्ञानाभिधानमिव ॥ २८७२ ॥)

अथवा, पूज्यस्यैव पर्यायो नमस्कार इति प्रतिज्ञा। 'तप्पच्चयउ' त्ति पूज्ये 'पूज्योऽयम्' इति प्रत्ययजनकत्वादिति हेतुः। 'घडायधम्म व्व' त्ति घटस्यात्मीयरूपादिवदिति दृष्टान्तः, यथा घटे घटप्रत्ययजनकत्वात् तद्रूपादयस्तत्पर्याया इत्यर्थः। अथवा, अस्यामेव प्रतिज्ञायां 'तद्धेतुभावात्' इति हेतुः— नमस्कारोत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः। घटविज्ञाना-ऽभिधानवदिति दृष्टान्तः। इयमत्र भावना— नमस्कार्येऽर्हदादौ दृष्टे भव्यजन्तोर्विशिष्टोल्लासाद् नमस्कारकरणाऽभिप्राय उत्पद्यते, ततस्तन्नमस्कारस्य नमस्कार्यो हेतुः, अतस्तद्धेतुभावाद् नमस्कार्यस्यैव पूज्यस्यैव पर्यायो नमस्कारः; यथा घटविषयविज्ञाना ऽभिधाने घटहेतुत्वाद् घटपर्यायाविति ॥ २८७२ ॥

किञ्च, युक्त्यन्तरेणापि पूज्यस्वामिक एव नमस्कारः, कथम् ? इत्याह—

(३) कर्तुर्भृत्यभावात्

अहवा स करिंतो चेव तस्स जं भिच्चभावमावन्नो। का तस्स नमोक्कारे चिंता दोसखरोवम्मे ?॥२८७३॥

(अथवा स कुर्वन्नेव तस्य यद् भृत्यभावमापन्नः। का तस्य नमस्कारे चिन्ता दासखरौपम्ये ? ॥ २८७३ ॥)

अथवा, यद् यस्मात् स नमस्कारकर्ता नमस्कारं कुर्वाण एव तस्य नमस्कार्यस्यार्हदादेर्भृत्यभावं दासत्वमापन्नः। ततस्तस्य नमस्कारकर्तुर्नमस्कारे का चिन्ता ?— किं ममत्वम् ?। ननु नमस्कारस्तावद् दूरे तिष्ठतु, तस्यात्मापि नात्मीयः, पूज्यस्य भृत्यभावेन समर्पणात्। किंविशिष्टे नमस्कारे चिन्ता न विधेया ? इत्याह— 'दासखरोवम्मे' त्ति दाससंबन्धिना खरेणौपम्यमुपमानं यस्य तस्मिंस्तथाभूते। इदमुक्तं भवति— "दासेण मे खरो कीओ दासो वि मे खरो वि मे" (दासेन मम खरः क्रीतो दासोऽपि मम खरोऽपि मम। प्रत्यन्तरे 'मे' इत्यस्य स्थाने 'से' वर्तते) इति सिद्धान्तोक्तन्यायाद् दासकल्पो नमस्कारकर्ता खरकल्पस्तु नमस्कारः, द्वावप्येतौ नमस्कार्यस्यार्हदादेरेव, न पुनर्नमस्कारकर्तुः किञ्चिदिति किं तस्य चिन्तया ? इति। तदेवं पूज्यस्यैव नमस्कार इति नैगम-व्यवहारनयमतेन प्रतिष्ठितम् ॥ २८७३ ॥

इह च वस्तु द्विविधम् जीवरूपं जिनादि, अजीवरूपं च तत्प्रतिमादि। अस्य च जीवाजीवपदद्वयस्यैकवचन-बहुवचनाभ्यामष्टौ भङ्गा भवन्ति, तद्यथा— जीवस्य, अजीवस्य, जीवानाम्, अजीवानाम्, जीवस्याजीवस्य च, जीवस्याजीवानां च, जीवानामजीवस्य च, जीवानामजीवानां च। इमानेवाष्टौ सोदाहरणो भाष्यकार आह—

जीवस्स सो जिणस्स व अजीवस्स उ जिणिंदपडिमाए। जीवाण जईणं पिव अजीवाणं तु पडिमाणं ॥
जीवस्साजीवस्स य जइणो विंबस्स चेगओ समयं। जीवस्साजीवाण य जइणो पडिमाण चेगत्थं ।२८७५॥
जीवाणमजीवस्स य जईणं बिम्बस्स चेगओ समयं। जीवाणमजीवाण य जईण पडिमाणे चेगत्थं ।२८७६।

(जीवस्य स जिनस्येवाऽजीवस्य तु जिनेन्द्रप्रतिमाया । जीवाना यतिनामिवाजीवाना तु प्रतिमानाम् ॥ २८७४ ॥)
(जीवस्याजीवस्य च यतिनो बिम्बस्य चैकतं समकम् । जीवस्याजीवाना च यतिन प्रतिमाना चैकार्थम् ॥ २८७५ ॥)
(जीवानामजीवस्य च यतीना बिम्बस्य चैकत समकम् । जीवानामजीवाना च यतीना प्रतिमाना चैकार्थम् ॥ २८७६ ॥)

तिस्रोऽपि गतार्थाः ॥ २८७४–२८७५–२८७६ ॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

जीवो त्ति नमोक्कारो नणु सव्वमयं कहं पुणो भेओ। इह जीवस्सेव सओ भण्णइ सामित्तचिंतेयं २८७७

(जीव इति नमस्कारो ननु सर्वमत कथ पुनर्भेद । इह जीवस्यैव सतो भण्यते स्वामित्वचिन्तेयम् ॥ २८७७ ॥)

ननु 'किं जीवो तप्परिणओ' (गा०–२८६२) इत्यत्र पूर्वं जीवो नमस्कार इति सर्वनयसमतं समानाधिकरणमुक्तम्, इह तु 'जीवस्स सो जिणस्स व' इत्यादि षष्ठीनिर्देशात् कथ भेदोऽभिधीयते ? । अत्रोच्यते–'इहे'त्यादि इहास्यामष्टभङ्ग्या जीवस्यैव सतो नमस्कारस्य तथैव समानाधिकरणभाजः सतो नमस्कारस्येत्यर्थः, किम् ? अत आह–स्वामित्वचिन्तेय भण्यते–'स जीवरूपो नमस्कारः किं नमस्कार्यस्य सम्बन्धी, नमस्कर्तुर्वा ?' इत्येतदिह चिन्त्यत इति भावः । एतच्च नैगम-व्यवहारनयमतेन चिन्तितम् ॥ २८७७ ॥

अथ सग्रहनयमतेन चिन्तयन्नाह—

सामण्णमेत्तगाही स-परजिए-यरविसेसनिरवेक्खो। संगहनओऽभिमण्णइ तमिहेगस्साविसिट्ठस्स ॥ शुद्धसग्रहमते नमस्कारो जीवादभिन्न एव
जीवस्साजीवस्स व सस्स परस्स व विसेसणेऽभिण्णो। न य भेयमिच्छइ सया स नमोसामण्णमेत्तस्स
जीवो नमु त्ति तुल्लाऽहिगरणं वेइ न उ स जीवस्स। इच्छइ वाऽसुद्धयरो तं जीवस्सेव नन्नस्स २८८०

(सामान्यमात्रग्राही स्व परजीवे तरविशेषनिरपेक्ष । सग्रहनयोऽभिमन्यते तमिहैकस्याविशिष्टस्य ॥ २८७८ ॥)
(जीवस्याजीवस्य वा स्वस्य परस्य वा विशेषणेऽभिन्न । न च भेदमिच्छति सदा स नम सामान्यमात्रस्य ॥ २८७९ ॥)
(जीवो नम इति तुल्याधिकरण ब्रवीति न तु स जीवस्य । इच्छति वाऽशुद्धतरस्त जीवस्यैव नान्यस्य ॥ २८८० ॥)

व्याख्या–सामान्यमात्रग्राही सग्रहनयोऽभिमन्यते तमिह नमस्कारम्, सम्बन्धितया कस्य ? इत्याह–एकस्य । कथभूतस्य ? । अविशिष्ट-

विशिष्टस्य सत्तामात्ररूपस्य सदन्वितया नमस्कारमसौ मन्यते, न तु द्वयोः, बहूनां चेत्यर्थः । अत्रो-
नेगओ' त्ति, स्वश्च परश्च स्व परौ, स्वपरौ च तौ जीवौ च स्व परजीवौ, तौ चेतरेऽजीवाश्च स्व-परजीवे-
स्व-परजीवे-तराश्चते विशेषाश्च स्व-परजीवे-तरविशेषाः, तन्निरपेक्षो यतोऽसौ, ततस्तन्निरपेक्षत्वात् सामा-
इति । एतदेव भावयति–'जीवस्से'त्यादि, जीवस्याजीवस्य वा स्वस्य परस्य वा नमस्कारस्येत्येव विशे-
देनमस्कार न विशेषयति, किन्तु सामान्यमात्रग्राहित्वात् सामान्यमात्रस्यैव नमस्कारमसौ मन्यत इत्यर्थः ।
स्कार स्वस्वरूपेणाधारादिभेदाद् भिन्नमसौ मन्यते, अभिन्नं वा ? इत्याशङ्क्याह–न च नमस्कारसामान्य-
लं स संग्रहनयो भेदमिच्छति, सर्वतः सामान्यमात्रग्राहित्वादिति । अथवा जीवस्य नमस्कार इति षष्ठ्या
एव, किमनया तस्य स्वामित्वचिन्तया ? इति दर्शयन्नाह—'जीवो' इत्यादि संग्रहो 'जीवो नमस्कारः'
गतामेव ब्रवीति, न पुनरसौ जीवस्य नमस्कार इति व्यधिकरणमिच्छति, जीव नमस्कारादयर्थाना सर्वेषा-
स्य प्रकारस्तस्य ? नेत्याह–'इच्छई'त्यादि, इच्छति वाऽशुद्धतरसंग्रहनयस्त नमस्कारं संबन्धितया, कस्य ?
यस्याद्यभङ्गरहितस्य शेषसप्तभङ्गीगतस्याजीवादेरिति ॥ २८७८–२८७९–२८८० ॥

||२०२||
विशेषा०
भागः-२

...रिया च जं नमोक्कारो। होज्ज नहि सव्वहा सो जुत्तो तक्कत्तुरन्नस्स ॥२८८१॥
...तरस्स पुज्जस्स। जीवस्स होउ कह वा पडिमाए जीवरहियाए? ॥२८८२॥
...रियावओ जओ धम्मो । न य धम्मो दव्वंतरसंचारी तो न पुज्जस्स ।२८८३

सर्वज्ञमते नमस्कारो ज्ञान,शब्दः, क्रिया वा,न कर्तृभिन्नस्य

...ब्द क्रिया च यद् नमस्कार । भवेद् नहि सर्वथा स युक्तस्तत्कर्तुरन्यस्य ॥ २८८१ ॥)
... तत् कथमर्थान्तरस्य पूज्यस्य । जीवस्य भवतु कथं वा प्रतिमाया जीवरहिताया ? ॥ २८८२ ॥)
... च शब्द क्रियावतो यतो धर्म । न च धर्मो द्रव्यान्तरसचारी ततो न पूज्यस्य ॥ २८८३ ॥)
मतम्– यद् यस्माज्ज्ञानमुपयोगरूपम्, शब्दो वा 'नमोऽर्हद्भ्य' इत्यादिकः, क्रिया वा शिरोनमनादिरूपा
ततो नहि नैव सर्वथा सर्वदापि प्रकारैस्तत्कर्तुर विनाऽन्यस्य युक्त स नमस्कार. । तस्माद् नमस्कर्तृ स्वामिक
मिक इतीह भावार्थ । कुतः ? इत्याह– 'नाणमि'त्यादि, यदि ज्ञान नमस्कारस्तदा गुणत्वेन तद् नमस्क-
त् स्यमर्थान्तरस्य पूज्यस्य नमस्कारस्याऽऽधारः संबन्धी वस्तु युज्यते ? । यदि वा, अपदगनकमस्य-

भ्युपगम्य ब्रूमः– जीवस्य पूज्यस्यापि सम्बन्धी तद् भवतु, जीवरहितायास्त्वचेतनायाः प्रतिमायाः कथं वा केन प्रकारेण तद् भवेत् ?– तस्याः सर्वथा ज्ञानशून्यत्वेन कष्टतरं महासाहसमिदमित्यभिप्रायः । एव शब्दः क्रिया च यस्माच्छब्दक्रियावतो नमस्कर्तुर्धर्मः, धर्मश्च न द्रव्यान्तरसंचारी, ततो न पूज्यस्य नमस्कार्यस्य नमस्कार इति ॥ २८८१ २८८२-२८८३ ॥ कुतः पुनर्धर्मो द्रव्यान्तरसंचारी न स्यात् ? इत्याह–

धर्मो न द्रव्यान्तर-संचारी कृतविनाशादिदोषात्

एवं च कयविणासा-ऽकयागमे-गत्त-संगराईया । अन्नस्स नमोक्कारे दोसा बहवो पसज्जंति ।२८८४।

(एवं च कृतविनाशा ऽकृतागमै-कत्व संकरादिकाः । अन्यस्य नमस्कारे दोषा बहवः प्रसज्यन्ते ॥ २८८४ ॥)

एवं ह्यनेन पूजकेन कृते नमस्कारेऽन्यस्य पूज्यस्याभ्युपगम्यमाने बहवो दोषाः प्रसजन्ति । के ? इत्याह– कृतनाशा-ऽकृतागमै-कत्व-संकरादयः । तत्र येन कृतस्तस्यानभ्युपगमात् कृतनाशः, येन च न कृतः पूज्येन, तत्स्वामित्वाभ्युपगमेऽकृतागमः । तथा, द्वयोरप्यभिन्ननमस्कारधर्मकत्वादेकत्वम्, संकरो वा । आदिशब्दात् सहोत्पत्ति-विनाशादय इति ॥ २८८४ ॥ नैगमादिनयवादी पूर्वपक्षयन्नाह–

जइ सामिभावओ होज्ज पूयणिज्जस्स सो तो को दोसो ? । अत्थंतरभूयस्स वि जह गावो देवदत्तस्स ।२८८५।

(यदि स्वामिभावतो भवेत् पूजनीयस्य स तत् को दोषः ? । अर्थान्तरभूतस्यापि यथा गावो देवदत्तस्य ॥ २८८५ ॥)

यदि पूजकादर्थान्तरभूतस्यापि पूजनीयस्य पूजके स्थितोऽपि स्वामिभावेन स नमस्कारो भवेत्, तर्हि को दोषः स्यात् ?– धर्मस्य द्रव्यान्तरे संचरणाभ्युपगमाद् न कश्चिदित्यर्थः । यथाऽन्यत्र स्थितानामपि गवां देवदत्तः स्वामीति ॥ २८८५ ॥ ऋजुसूत्र उत्तरमाह–

अन्यत्र स्थितस्य द्रव्यस्यान्यस्वामित्वमस्तु न तु गुणस्य

अस्सेदं ववएसो हवेज्ज दव्वम्मि न उ गुणे जुत्तो । पडयस्स सुक्कभावो भन्नइ न हि देवदत्तस्स ॥२८८६॥

(अस्येदं व्यपदेशो भवेद् द्रव्ये न तु गुणे युक्तः । पटकस्य शुक्लभावो भण्यते न हि देवदत्तस्य ॥ २८८६ ॥)

अन्यत्र स्थितेऽपि गवादिके द्रव्येऽन्यत्र स्थितस्यापि देवदत्तादेः 'अस्येदम्' इति स्वामित्वव्यपदेशो भवेद् युज्यते, गुणे त्वयं न्यायो न युक्तः, न हि पटस्य शुक्लभावः शुक्लगुणो देवदत्तस्य भण्यते, सांकर्यैकत्वादिदोषप्रसङ्गादिति ॥ २८८६ ॥ पुनरपि परः प्राह–

ववएसाभावम्मि वि नणु सामित्तमणिवारियं चेव । अन्नाधाराणं पि हु सगुणाण व भोगभावाओ ॥२८८७॥

(व्यपदेशाभावेऽपि ननु स्वामित्वमनिवारितमेव । अन्याधाराणामपि खलु स्वगुणानामिव भोगभावात् ॥ २८८७ ॥)

ननु गुणेष्वप्ययं न्यायो दृश्यत एव, तथाहि– अन्याधाराणामपि देवदत्तसम्बन्धिपटादिगतानामपि 'शुक्लादिगुणानाम्', इति शेषः, 'देवदत्तस्यैते शुक्लादिगुणाः' इति व्यपदेशाभावेऽपि ननु तस्य तत्स्वामित्वमनिवारितमेव । कुतः ? इत्याह– भोगभावादिति, निजपटादिगतशुक्लादिगुणानां देवदत्तेन भुज्यमानत्वादित्यर्थः । केषां यथा कस्य स्वामित्वम् ? इत्याह– यथा स्वगुणानां रूपादीनां देवदत्तस्य स्वामित्वम् । ततः पूजके स्थितस्यापि नमस्कारस्य यदि पूज्यः स्वामी भवेत् तदा को दोषः ? इति प्रकृतम् ॥ २८८७ ॥

स्य जीवाजीवविशेषणरहितस्यैकस्यैवाविशिष्टस्य सत्तामात्ररूपस्य सम्बन्धितया नमस्कारमसौ मन्यते, न तु द्वयोः, बहूनां चेत्यर्थः। अत्रोपपत्तिमाह—'स परजिए-यरविसेसनिरवेक्खो' त्ति, स्वश्च परश्च स्व परौ, स्वपरौ च तौ जीवौ च स्व परजीवौ, तौ चेतरेऽजीवाश्च स्व-परजीवेतराः, तेषा विशेषा एक-द्वि-त्र्यादयः स्व-परजीवे-तराश्चते विशेषाश्च स्व-परजीवे-तरविशेषाः, तन्निरपेक्षो यतोऽसौ, ततस्तन्निरपेक्षत्वात् सामान्यमात्रस्यैव सग्रहो नमस्कारं मन्यत इति। एतदेव भावयति–'जीवस्से'त्यादि, जीवस्याजीवस्य वा स्वस्य परस्य वा नमस्कारस्येत्येवं विशेषणे कर्तव्येऽभिन्नोऽभेदवानसौ एतैर्भेदैर्नमस्कार न विशेषयति, किन्तु सामान्यमात्रग्राहित्वात् सामान्यमात्रस्यैव नमस्कारमसौ मन्यत इत्यर्थः। भवत्वेवम्, किन्तु नमःशब्दरूपं नमस्कार स्वस्वरूपेणाधाराद्विभेदाद् भिन्नमसौ मन्यते, अभिन्न वा? इत्याशङ्क्याह–न च नमस्कारसामान्यमात्रस्याधारादिभेदेऽपि सदा सर्वकालं स सग्रहनयो भेदमिच्छति, सर्वतः सामान्यमात्रग्राहित्वादिति। अथवा जीवस्य नमस्कार इति षष्ठ्या भेदनिर्देश मूलतः संग्रहो न मन्यत एव, किमनया तस्य स्वामित्वचिन्तया? इति दर्शयन्नाह—'जीवो' इत्यादि सग्रहो 'जीवो नमस्कार.' इति तुल्याधिकरणता समानाधिकरणतामेव ब्रवीति, न पुनरसौ जीवस्य नमस्कार इति व्यधिकरणमिच्छति, जीव नमस्कारादयर्थाना सर्वेषामप्यभेदवादित्वादिति। किमयमेक एव प्रकारस्तस्य? नेत्याह–'इच्छई'त्यादि, इच्छति वाऽशुद्धतरसग्रहनयस्त नमस्कार संबन्धितया, कस्य? जीवस्य–जीवसामान्यस्यैव, न पुनरन्यस्याद्यभङ्गरहितस्य शेषसप्तभङ्गीगतस्याजीवादेरिति ॥ २८७८–२८७९–२८८० ॥

अथ ऋजुसूत्रमधिकृत्याह—

उज्जुसुयमयं नाणं सद्दो किरिया च जं नमोक्कारो। होज्ज नहि सव्वहा सो जुत्तो तक्कत्तुरन्नस्स ॥२८८१॥ ऋजुसूत्रमते नमस्कारो

नाणं जीवाणन्नं तं कहमत्थंतरस्स पुज्जस्स। जीवस्स होउ कह वा पडिमाए जीवरहियाए? ॥२८८२॥ ज्ञान,शब्दः,

सद्दो किरिया य सद्द-किरियावओ जओ धम्मो। न य धम्मो दव्वंतरसंचारी तो न पुज्जस्स ।२८८३ क्रिया वा,न तु भिन्नस्य

(ऋजुसूत्रमतं ज्ञानं शब्द क्रिया च यद् नमस्कार। भवेद् नहि सर्वथा स युक्तस्तत्कर्तुरन्यस्य ॥ २८८१ ॥)

(ज्ञान जीवानन्यत् तत् कथमर्थान्तरस्य पूज्यस्य। जीवस्य भवतु कथं वा प्रतिमाया जीवरहिताया? ॥ २८८२ ॥)

(एवं शब्द क्रिया च शब्द क्रियावतो यतो धर्म। न च धर्मो द्रव्यान्तरसचारी ततो न पूज्यस्य ॥ २८८३ ॥)

व्याख्या–ऋजुसूत्रनयस्येद मतम्– यद् यस्माज्ज्ञानमुपयोगरूपम्, शब्दो वा 'नमोऽर्हद्भ्य.' इत्यादिकः, क्रिया वा शिरोनमनादिरूपा नमस्कारो भवेत्? इति त्रयी गति'। ततो नहि नैव सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैस्तत्कर्तार विनाऽन्यस्य युक्त. स नमस्कार.। तस्माद् नमस्कर्तृ स्वामिक एवासौ युज्यते, न तु नमस्कार्यस्वामिक इतीह भावार्थः। कुतः? इत्याह– 'नाणमि'त्यादि, यदि ज्ञान नमस्कारस्तदा गुणत्वेन तद् नमस्कर्तृजीवादनन्यदव्यतिरिक्त वर्तते, तत् कथमर्थान्तरस्य पूज्यस्य नमस्कार्यस्यार्हदादे. सम्बन्धी वक्तु युज्यते?। यदि वा, अपदगनकमप्य

भ्युपगम्य ब्रूमः– जीवस्य पूज्यस्यापि सम्बन्धी तद् भवतु, जीवरहितायास्त्वचेतनायाः प्रतिमायाः कथं वा केन प्रकारेण तद् भवेत् ?– तस्याः सर्वथा ज्ञानशून्यत्वेन कष्टतर महासाहसमिदमित्यभिप्रायः । एव शब्दः क्रिया च यस्माच्छब्दक्रियावतो नमस्कर्तुर्धर्मः, धर्मश्च न द्रव्यान्तर-सचारी, ततो न पूज्यस्य नमस्कार्यस्य नमस्कार इति ॥ २८८१ २८८२-२८८३ ॥ कुतः पुनर्धर्मो द्रव्यान्तरसचारी न स्यात् ? इत्याह–

धर्मो न द्रव्यान्तर-संचारी कृतविनाशादिदोषात्

एवं च कयविणासा-ऽकयागमे-गत्त-संगराईया। अन्नस्स नमोक्कारे दोसा बहवो पसज्जंति ।२८८४।

(एवं च कृतविनाशा ऽकृतागमै-कत्व सकरादिका । अन्यस्य नमस्कारे दोषा बहव प्रसज्यन्ते ॥ २८८४ ॥)

एव ह्यनेन पूजकेन कृते नमस्कारेऽन्यस्य पूज्यस्याभ्युपगम्यमाने बहवो दोषाः प्रसजन्ति । के ? इत्याह– कृतनाशा-ऽकृतागमै-कत्व-सकरादयः । तत्र येन कृतस्तस्यानभ्युपगमात् कृतनाशः, येन च न कृतः पूज्येन, तत्स्वामित्वाभ्युपगमेऽकृतागमः । तथा, द्वयोरप्यभिन्न-नमस्कारधर्मकत्वादेकत्वम्, सकरो वा । आदिशब्दात् सहोत्पत्ति-विनाशादय इति ॥ २८८४ ॥ नैगमादिनयवादी पूर्वपक्षयन्नाह–

जइ सामिभावओ होज्ज पूयणिज्जस्स सो तो को दोसो ? । अत्थंतरभूयस्स वि जह गावो देवदत्तस्स ।२८८५।

(यदि स्वामिभावतो भवेत पूजनीयस्य स तत को दोष ? । अर्थान्तरभूतस्यापि यथा गावो देवदत्तस्य ॥ २८८५ ॥)

यदि पूजकादर्थान्तरभूतस्यापि पूजनीयस्य पूजके स्थितोऽपि स्वामिभावेन स नमस्कारो भवेत्, तर्हि को दोषः स्यात् ?– धर्मस्य द्रव्यान्तरे सचरणाभ्युपगमाद् न कश्चिदित्यर्थः । यथाऽन्यत्र स्थितानामपि गवां देवदत्तः स्वामीति ॥ २८८५ ॥ ऋजुसूत्र उत्तरमाह—

अन्यत्र स्थितस्य द्रव्यस्यान्यस्वामित्वमस्तु न तु गुणस्य

अस्सेदं ववएसो हवेज्ज दव्वम्मि न उ गुणे जुत्तो। पडयस्स सुक्कभावो भन्नइ न हि देवदत्तस्स ॥२८८६॥

(अस्येद व्यपदेशो भवेद् द्रव्ये न तु गुणे युक्त । पटकस्य शुक्लभावो भण्यते न हि देवदत्तस्य ॥ २८८६ ॥)

अन्यत्र स्थितेऽपि गवादिके द्रव्येऽन्यत्र स्थितस्यापि देवदत्तादेः 'अस्येदम्' इति स्वामित्वव्यपदेशो भवेद् युज्यते, गुणे त्वयं न्यायो न युक्तः, न हि पटस्य शुक्लभावः शुक्लगुणो देवदत्तस्य भण्यते, साकर्यैकत्वादिदोषप्रसङ्गादिति ॥ २८८६ ॥ पुनरपि परः प्राह–

ववएसाभावम्मि वि नणु सामित्तमणिवारियं चेव। अन्नाधाराणं पि हु सगुणाण व भोगभावाओ ॥२८८७

(व्यपदेशाभावेऽपि ननु स्वामित्वमनिवारितमेव । अन्याधाराणामपि खलु स्वगुणानामिव भोगभावात् ॥ २८८७ ॥)

ननु गुणेष्वप्यय न्यायो दृश्यत एव, तथाहि– अन्याधाराणामपि देवदत्तसम्बन्धिपटादिगतानामपि 'शुक्लादिगुणानाम्', इति शेषः, 'देवदत्तस्यैते शुक्लादिगुणाः' इति व्यपदेशाभावेऽपि ननु तस्य तत्स्वामित्वमनिवारितमेव । कुतः ? इत्याह– भोगभावादिति, निजपटादिगत-शुक्लादिगुणाना देवदत्तेन भुज्यमानत्वादित्यर्थः । केषा यथा कस्य स्वामित्वम् ? इत्याह– यथा स्वगुणाना रूपादीना देवदत्तस्य स्वामित्वम् । ततः पूजके स्थितस्यापि नमस्कारस्य यदि पूज्यः स्वामी भवेत् तदा को दोषः ? इति प्रकृतम् ॥ २८८७ ॥

ऋजुसूत्रः प्राह–तथापि पूज्यस्य नमस्कार इति न मन्यामहे । कुतः ? इत्याह—

एवं पि न सो पुज्जस्स तप्फलाभावओ परधणं व । जुत्तो फलभावाओ सधणं पिव पूजयं तस्स ॥२८८८॥

(एवमपि न स पूज्यस्य तत्फलाभावत परधनमिव । युक्त फलभावात् स्वधनमिव पूजयत ॥ २८८८ ॥)

एवमपि न स नमस्कारः पूज्यस्य युक्तः, तत्फलस्य स्वर्गादेरभावात्, परधनवदिति । युक्तः पुनरसौ पूजकस्य, स्वर्गादेः फलस्य सद्भावात्, स्वधनवदिति ॥ २८८८ ॥ पुनरपि नैगमादिनयमतमाशङ्क्य ऋजुसूत्रः परिहरन्नाह–

पूज्यस्य फलाभावः

नणु पुज्जस्सेव फलं दीसइ पूजा न पूजयं तस्स । नाणुवजीवित्तणओ तं तस्स फलं जहा नभसो ॥२८८९

न य दिट्ठफलत्थो ऽयं जुत्तो पुज्जस्स वोवगाराय । किंतु परिणामसुद्धी फलमिट्ठं सा य पूजयओ २८९०

कत्तुरहीणत्तणओ तग्गुणओ तप्फलोवभोगाओ । तस्सक्खओवसमओ तज्जोगाओ य सो तस्स २८९१

(ननु पूज्यस्यैव फलं दृश्यते पूजा न पूजयत । नानुपजीवित्वतस्तत् तस्य फल यथा नभस ॥ २८८९ ॥)
(न च दृष्टफलार्थोऽय युक्त पूज्यस्य वोपकाराय । किन्तु परिणामशुद्धि फलमिष्ट सा च पूजयत ॥ २८९० ॥)
(कर्तुरधीनत्वतस्तद्गुणात् तत्फलोपभोगात् । तस्य क्षयोपशमतस्तद्योगाच्च स तस्य ॥ २८९१ ॥)

पूज्यो फलभाग अनुपजीवित्वात

व्याख्या–ननु पूज्यस्यैव पूजालक्षणं फल प्रत्यक्षतो दृश्यते न तु पूजकस्य, ततः 'तत्फलाभावात्' इत्यसिद्धो हेतुः । एव नैगमादिवादिना प्रोक्त ऋजुसूत्रः प्राह–न तत् तस्य पूज्यस्य पूजालक्षणं फलम्, अनुपजीवित्वात्, यथा नभसः । इह यो यस्यानुपजीवी न तत् तस्य फलम्, यथा नभसो दह्यमानागुरु-कर्पूरादिधूमपटलप्रसरत्सुमनोगन्धादिफल न भवति, किन्तु तदुपजीवकस्य देवदत्तादेरेव, अनुपजीवी च पूजाया वीतरागः, अतो न तस्य तत् फलम्, किन्तु पूजकस्यैवेति । न च दृष्टमेव प्रत्यक्ष पूजादिक फलमर्थः प्रयोजन यस्यासौ दृष्टफलार्थोऽयं नमस्कर्तुर्नमस्कारः, नापि च पूज्योपकारायासौ, किन्त्वनन्तर परिणामविशुद्धिः फलमिष्टं नमस्कारस्य, परम्परा(प्र० . परम्पर)फलं तु स्वर्गाऽपवर्गादि । सा च परिणामशुद्धि', तच्च स्वर्गप्राप्त्यादिकं फल पूजयतः पूजकस्यैव भवति, न तु पूज्यस्येति । तस्मात् स नमस्कारस्तस्य नमस्कर्तुरेव न नमस्कार्यस्येति । ऋजुसूत्रनयप्रतिज्ञाहेतूनाह–कर्तुरेवाधीनत्वात्, तदधीनत्व च तेनैव क्रियमाणत्वादिति । तथा, तद्गुणत्वात्, ज्ञान शब्द-क्रियारूपत्वेन नमस्कारस्य कर्तुर्गुणत्वादित्यर्थः । तथा, तस्य नमस्कारस्य यत्फलं स्वर्गादिक तदुपभोगादिति । तथा, तस्य नमस्कारस्य यः कारणभूत' कर्मक्षयोपशमस्तस्य कर्तर्येव सद्भावात्, कारणपरित्यागेन च कार्यस्यान्यत्रायोगादिति । तथा, तद्योगात्– तत्परिणामरूपत्वादिति । दृष्टान्तास्तु पञ्चस्वपि हेतुषु 'स्वधनवत्' इत्यादय. स्वयमभ्यूह्या इति ॥ २८८९–२८९०–२८९१ ॥

नमस्कारो नमस्कर्तुरेनेत्यत्र पञ्चहेतवः

अथशब्दादिनयत्रयमतेन स्वामित्वचिन्तामाह—

नाणं चेव नमो सद्दाईणं न सद्द-किरियाओ। तेण विसेसेण तयं वज्झस्स न तेऽणुमण्णंति ॥२८९२॥

(यज्ज्ञानमेव नम शब्दादीना न शब्द क्रिये। तेन विशेषेण तद् बाह्यस्य न तेऽनुमन्यन्ते ॥ २८९२ ॥)

यस्माद् नमो नमस्कारः शब्दादिनयमतेनोपयोगरूप ज्ञानमेव, न तु शब्द-क्रिये, शुद्धत्वेन ज्ञानवादित्वात् तेषामिति भावः। तेन विशेषत एव त नमस्कारं ते शब्दादयो बाह्यस्य पूज्यस्य जिनेन्द्रादेस्तत्प्रतिमादेर्वा नानुमन्यन्ते नेच्छन्ति, किन्तु तदुपयोगवतोऽन्तरङ्गस्यैव पूजकजीवस्य ते तमिच्छन्ति ॥ इति विंशद्गाथार्थः ॥ गत 'कस्य' इति प्ररूपणाद्वारम् ॥ २८९२ ॥ अथ 'केन' इति द्वारमाह—

'केन'-द्वारम्

नाणावरणिज्जस्स य दंसणमोहस्स जो खओवसमो। जीवमजीवे अट्ठसु भंगेसु य होइ सव्वत्थ २८९३

(ज्ञानावरणीयस्य च दर्शनमोहस्य य क्षयोपशम । जीवेऽजीवेऽष्टसु भङ्गेषु च भवति सर्वत्र ॥ २८९३ ॥)

क्रियत्स्पर्धकनाशे नकारप्राप्तिः

'ज्ञानावरणीयस्य' इत्यनेन मति-श्रुतज्ञानावरणद्वय गृह्यते, नमस्कारस्य मति श्रुतज्ञानान्तर्गतत्वात्; ज्ञानस्य च सम्यक्त्वसहचरितत्वाद् दर्शनमोहनीयमप्याक्षिप्यते। ततो मति-श्रुतज्ञानावरणद्वयस्य दर्शनमोहनीयस्य च कर्मणो यः क्षयोपशमः 'तेन हेतुभूतेन नमस्कारो लभ्यते' इत्यध्याहारः। तस्य चावरणस्य द्विविधानि स्पर्धकानि भवन्ति—सर्वोपघातीनि, देशोपघातीनि च। तत्र सर्वेषु सर्वघातिषु हतेषु देशोपघातिना च प्रतिसमयमनन्तैर्भागैर्विमुच्यमानः क्रमेण नमस्कारस्य प्रथम नकारलक्षणमक्षर लभते। एवमेकैकवर्णप्राप्त्या समस्तनमस्कारं प्राप्नोतीति। गत 'केन' इति द्वारम् ॥ अथ 'कस्मिन्' इति द्वारमभिधित्सुराह—'जीवमजीवे' इत्यादि, मकारोऽलाक्षणिकः। नमस्कारस्य जीवगुणात्वाज्जीवः, ततो नमस्कारवान् जीवो, यदा गजेन्द्रादौ जीवेऽधिकरणे वर्तते तदा जीवे नमस्कारोऽभिधीयते, यदा तु काष्ठाद्यजीवे तदाऽजीवेऽसो व्यपदिश्यते। यदा तु जीवा-ऽजीवोभयात्मके वस्तुनि तदा जीवाऽजीवयोः। इत्येक-बहुवचनाभ्या प्रागुक्तेष्वष्टसु भङ्गेषु सर्वत्राय भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथासमासार्थः ॥ २८९३ ॥ विस्तरार्थं त्वभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

'कस्मिन्' द्वारम्

केणं ति नमोक्कारो साहिज्जइ लब्भए व भणियम्मि। कम्मक्खओवसमओ किं कम्मं को खओवसमो ?२८९४।

(केनेति नमस्कार साध्यते लभ्यते वा भणिते। कर्मक्षयोपशमत कि कर्म क क्षयोपशम ? ॥ २८९४ ॥)

केन हेतुना नमस्कारः साध्यते लभ्यते वा ? इति भणिते गुरुराह—कर्मक्षयोपशमतोऽसौ लभ्यते। विनेयः प्राह—किं तत् कर्म, कश्च क्षयोपशमः इति ॥ २८९४ ॥ तत्र कर्म तावदाह—

मइ-सुयनाणावरणं दंसणमोहं च तदुवघाईणि। तप्फड्डयाइं दुविहाइं सव्व-देसोवघाईणि ॥२८९५॥

(मति श्रुतज्ञानावरणे दर्शनमोहश्च तदुपघातीनि। तत्स्पर्धकानि द्विविधानि सर्व देशोपघातीनि ॥ २८९५ ॥)

सव्वेसु सव्वघाइसु हएसु देसोवघाइयाणं च। भागेहिं मुच्चमाणो समए समए अणंतेहिं ॥ २८९६॥
पढमं लहइ नकारं एक्केक्कं वन्नमेवमन्नं पि। कमसो विसुज्झमाणो लहइ समत्तं नमोक्कारं ॥२८९७॥

(सर्वेषु सर्वघातिषु हतेषु देशोपघातिकाना च। भागैर्मुच्यमान समये समयेऽनन्तै ॥ २८९६ ॥)
(प्रथम लभते नकारमेकैकं वर्णमेवमन्यमपि। क्रमशो विशुध्यमानो लभते समस्त नमस्कारम् ॥ २८९७ ॥)

तिस्रोऽपि गतार्थाः, नवरं मतिज्ञानावरणादिस्पर्धकानि तीव्र-मन्द-मध्यमादिभेदभिन्नरसविशेषरूपाणि स्थानान्तरादवसेयानीति ॥ ॥ २८९५-२८९६-२८९७ ॥ यदुक्तम्– 'कथ क्षयोपशमः ?' इति, तत्राह—

णमुइन्नं सेसयमुवसंतं भण्णई खओवसमो। उदय-विघाय उवसमो जा समुइन्नस्स य विसुद्धी ।२८९८॥

(क्षीणमुदीर्ण शेषकमुपशान्तं भण्यते क्षयोपशम । उदयविघात उपशमो या समुदीर्णस्य च विशुद्धि ॥ २८९८ ॥)

पूर्वार्धमेवोत्तरार्धेन व्याचष्टे– अनुदितस्योदयविघात उपशमः, समुदीर्णस्योदितस्य पुनर्या विशुद्धिः क्षपण स 'क्षयः' इति शेषः, क्षयेणोपलक्षित उपशमः क्षयोपशम इति समास' ॥ २८९८ ॥

अथ मति-श्रुतावरणद्वयस्य दर्शनमोहनीयस्य च क्षयोपशम इह किमिति गृह्यते ? इत्याह—

सुयनाणं मइमणुगयं च तं जं च सम्मदिट्ठिस्स। तो तल्लाभे जुगवं मइ-सुय-सम्मत्तलाभो त्ति २८९९

(स श्रुतज्ञान मत्यनुगतं च तद् यच्च सम्यग्दृष्टे । ततस्तल्लाभे युगपद् मति-श्रुत-सम्यक्त्वलाभ इति ॥ २८९९ ॥)

स नमस्कारस्तावत् स्वय श्रुतज्ञानम्, तच्च श्रुतज्ञान 'मइपुव्व जेण सुयं' इत्यादिवचनाद् मत्यनुगतं मतिपूर्वमेव भवति। एते च मति-श्रुते यस्मात् सम्यग्दृष्टेरेव भवतः। ततस्तल्लाभे युगपत् समकालं मति-श्रुत सम्यक्त्वानां लाभो भवतीति। अतो मति-श्रुतज्ञानावरणीयद्वयस्य, दर्शनमोहनीयस्य च क्षयोपशमोऽत्र गृह्यत इति। तदेव व्याख्यात 'केन' इति द्वारम् ॥ २८९९ ॥

अथ 'कस्मिन्' इति द्वारं व्याचिख्यासुराह—

कम्हि नमोक्कारोऽयं बाहिरवत्थुम्मि कत्तुराहारो। नेगम-ववहारमयं जीवादावट्ठभेयम्मि ॥२९००॥
जं सो जीवाणन्नो तेण तओ जत्थ सो वि तत्थेव। एगम्मि अणेगेसु य जीवाजीवोभएसुं च ॥२९०१॥

(कस्मिन् नमस्कारोऽय बाह्यवस्तुनि कर्तुराधार । नैगम-व्यवहारमते जीवादावष्टभेदे ॥ २९०० ॥)
(यत् स जीवानन्यस्तेन सको यत्र सोऽपि तत्रैव । एकस्मिन्ननेकेषु च जीवा-ऽजीवो भयेषु च ॥ २९०१ ॥)

व्याख्या —कस्मिन् वस्तुन्याधारभूते नमस्कारोऽय भवतीति विनेयेन पृष्टे गुरुराह–नैगम-व्यवहारमत तावदिदम्–अष्टभेदे पूर्वोक्त-मङ्गाष्टकनिर्दिष्टे नमस्कर्तृजीवस्याधारभूते जीवादौ ग्राह्यवस्तुनि नमस्कारो भवतीति । कस्मात् पुनर्नमस्कर्तृजीवाधारे वस्तुन्ययं भवति ? इत्याह–'जमि'त्यादि यस्मादसौ नमस्कारो नमस्कर्तृजीवादनन्यस्तेन तस्मात् तकोऽसौ नमस्कर्तृजीवो यत्रैकस्मिञ्जीवे, अजीवे, उभये वा; अनेकेषु जीवेषु, अजीवेषु, उभयेषु वा भवति, सोऽपि नमस्कारस्तत्रैव स्यात्, अन्यथाऽभेदायोगादिति ॥ २६००–२९०१ ॥

एवमुक्ते पूर्वापरविरोधमुद्भावयन्नाह—

नणु नेगमाइवयणं पुज्जस्स तओ कहं न तत्थेव । तस्स य न य तम्मि तओ धन्नं व नरस्स खेत्तम्मि २९०२

(ननु नैगमादिवचन पूज्यस्य तत कथ न तत्रैव । तस्य च न च तस्मिन् सको धान्यमिव नरस्य क्षेत्रे ॥ २९०२ ॥)

ननु नैगमादिवचनं पूर्वमेव व्याख्यातम्–पूज्यस्य सम्बन्धी तकोऽसौ नमस्कारः, तत् कथमसौ तत्रैव पूज्ये न भवति ? । सत्यम्, तस्यैव पूज्यस्य नैगमादिमतेन नमस्कार इति मन्यामहे, न हि किञ्चिद् विस्मृतमिदम्, केवलं 'न य तम्मि तउ त्ति' 'तस्स य' त्ति , तस्मिन्नेव पूज्ये तकोऽसौ नमस्कार इति न नियमः । न हि यद् यस्य संबन्धि तस्य स एवाधारः, अन्यथापि दर्शनात्, यथा धान्य भवति देवदत्तादिनरस्य सबन्धि, न च तत् तत्रैव, किन्तु क्षेत्र आधारभूते तदिति ॥ २९०२ ॥ सग्रहमतेन नमस्कारस्याधारमाह—

मन्नमेत्तगाही स-परजिए-यरविसेसनिरवेक्खो । संगहनओऽभिमन्नइ आहारे तमविसिट्ठम्मि ।२९०३।

(सामान्यमात्रग्राही स्व परजीवे-तरविशेपनिरपेक्ष । सग्रहनयोऽभिमन्यत आधारे तदविशिष्टे ॥ २९०३ ॥)

व्याख्या–पूर्ववत्, नवरमविशिष्टे सामान्ये आधारे सग्रहस्तस्त नमस्कार मन्यत इति ॥ २९०३ ॥ एतदेव भावयति—

जीवम्मि अजीवम्मि व सम्मि परम्मि व विसेसणेऽभिन्नो । न य भेयमिच्छइ सया स नमोसामन्नमेत्तस्स ॥

(जोवेऽजीवे वा स्वस्मिन् परस्मिन वा विशेपणेऽभिन्न । न च भेदमिच्छति सदा नम सामान्यमात्रस्य ॥ २९०४ ॥)

आधारस्य जीवादिविशेपणे कर्तव्ये सामान्यवादित्वात् यस्मादभिन्नोऽभेदतत्परोऽसौ, तस्मादविशिष्टे आधारे नमस्कार मन्यत इति । न चाधारादिभेदेन नमस्कारसामान्यमात्रस्यापि सदा भेदमिच्छत्यसौ, किन्त्वभेदमेवेच्छति, सामान्यवादित्वादेवेति ॥ २९०४ ॥ अथवा, अन्योऽन्यत्र वर्तत इति व्यधिकरण संग्रहो मूलत एव नेच्छति, इच्छति वा कोऽप्यशुद्धतरो नमस्कार जीव एव, नाजीवे, इत्येतद् दर्शयन्नाह–

जीवो नमो त्ति तुल्लाहिगरणयं वेइ न उ स जीवम्मि । इच्छइ वाऽसुद्धयरो तं जीवे चेव नन्नम्मि ।२९०५।

(जीवो नम इति तुल्याधिकरणता ब्रवीति न तु स जीवे । इच्छति वाऽशुद्धतरस्त जीव एव नान्यस्मिन् ॥ २९०५ ॥)

गतार्था ॥ २९०५ ॥ अथ ऋजुसूत्रनयमतेनाधारचिन्तामाह—

उज्जुसुयमयं नाणं सद्दो किरिया च जं नमोक्कारो। होज्ज न हि सव्वहा सो मओ तदत्थंतरब्भूओ २९०६

(ऋजुसूत्रमत ज्ञानं शब्दः क्रिया च यद् नमस्कारः । भवेद् न हि सर्वथा स मतस्तदर्थान्तरभूतः ॥ २९०६ ॥)

गतार्था, नवरं न खलु सर्वथासौ नमस्कारस्तस्मात् कर्तुरर्थान्तरभूतो मतः, किन्तु कर्तृनाधारे नमस्कार इति भावः ॥२९०६॥
एतदेव समर्थयति—

सगुणिम्मि नमोक्कारो तग्गुणओ नीलया व पत्तम्मि। इहरा गुणसंकरओ सव्वेगत्तादओ दोसा २९०७ ऋजु०मते

(स्वगुणिनि नमस्कारस्तद्गुणतो नीलतेव पत्रे । इतरथा गुणसंकरतः सर्वैकत्वादयो दोषाः ॥ २९०७ ॥) कर्त्रैव

स्वस्यात्मनो गुणी स्वगुणी तस्मिन् स्वगुणिनि कर्तरि नमस्कारः, नान्यत्रेति प्रतिज्ञा। तद्गुणत्वादिति हेतुः। पत्रे नीलतावदिति नमस्कारः,
दृष्टान्तः। विपर्यये बाधकमाह—इतरथा—अन्यगुणस्यान्यत्र गमने, गुणानां परस्परं सांकर्यात्, गुणिनां सर्वेषामपि सांकर्य-कत्वादयो दोषा न सर्वथा-
भवेयुरिति ॥ २९०७ ॥ अत्र कश्चित् प्रेरयति— धारभिन्नो

भिन्नाधारं पिच्छइ नणु रिउसुत्तो जहा वसइ खम्मि। दव्वं तत्थाहिगयं गुण-गुणिसंबंधचिंतेयं २९०८ गुणत्वात्

(भिन्नाधारमपीच्छति ननु ऋजुसूत्रो यथा वसति खे। द्रव्यं तत्राधिकृतं गुण-गुणिसम्बन्धचिन्तेयम् ॥ २९०८ ॥)

ननु भिन्नाधारमप्यन्यस्यान्यमप्याधारमृजुसूत्र इच्छत्येव, यथाऽनुयोगद्वारेषु वसतिदृष्टान्तमृजुसूत्रमतेनाभिदधता प्रोक्तम्—'क्व वसति भवान् ?' 'खे आकाशे वसामि' इति। तत् कथमिह भिन्नाधारता निषिध्यते ? इति। अत्रोत्तरमाह—'दव्वमित्यादि' इदमत्र हृदयम्—द्रव्यं देवदत्तादिकं द्रव्यान्तरे आकाशे वर्तत इति मन्यत एव ऋजुसूत्रः। इह तु गुण गुणिसम्बन्धचिन्ता प्रस्तुता। ततोऽन्यगुणोऽन्यत्र वर्तत इतीदानीं न मन्यत इति न कश्चिद् विरोध इति ॥ २९०८ ॥ एतदेव व्यक्तीकरोति—

सो संमन्नइ न गुणं निययाहारं तया सयं इहरा। को दोसो जइ दव्वं हवेज्ज दव्वंतराहारं ?॥ २९०९॥

(स समन्यते न गुणं निजमाधारं तदा स्वकमितरथा। को दोषो यदि द्रव्यं भवेद् द्रव्यान्तराधारम् ? ॥ २९०९ ॥)

गतार्था, नवरं निजादाधाराद्वाधारान्तरमाश्रयो यस्य स तथा, तमेवभूतं गुणं न समन्यतेऽसाविति ॥ २९०९ ॥
शब्दादिनयमतमधिकृत्याह— शब्दादिमते

जं नाणं चे (प्र० वेद) य नमो सद्दाई णं न सद्द-किरिया वि। तेण विसेसेण तयं वज्झम्मि न तेऽनुमन्नंति॥ नमस्कारो

(यज्ज्ञानं गुर्वीत च नमः शब्दादयो न शब्द क्रिये अपि। तेन विशेषेण तं बाह्ये न तेऽनुमन्यन्ते ॥ २९१० ॥) ज्ञानमेव, न

न जीवे एव

इच्छइ अवि उज्जुसुओ किरियं पि स तेण तस्स काए वि। इच्छंति न सद्दनया नियमा तो तेसिं जीवम्मि

(इच्छत्यपि ऋजुश्रुत क्रियामपि स तेन तस्य कायेऽपि। इच्छन्ति न शब्दनया नियमात् ततस्तेषा जीवे ॥ २९११ ॥)

व्याख्या–यस्माद् शब्दादिमतेन नमो नमस्कारो ज्ञानमेव, न तु शब्द-क्रिये अपि, तेन विशेषत एव त नमस्कार तत्कर्तुर्जीवाद् नान्ये वस्तुनि ते शब्दादयो नानुमन्यन्त इति। तर्हि ऋजुसूत्रात् शब्दादीना न कश्चिद् भेदः, सर्वैरपि कर्तरि नमस्कारस्याभ्युपगमात्। तदयुक्तम्, यत इच्छत्यपि ऋजुसूत्रः 'किरियं पि' क्रियारूपमपि, अपिशब्दात् शब्दरूपमपि नमस्कारम्, तेन तस्य मते 'नमोऽर्हद्भ्यः' इत्यादिशब्दमुच्चारयतः शिरोनमनादिक्रिया च कुर्वत' कर्तुः कायेऽपि स नमस्कारो भवति। शब्दनयास्तु शब्द-क्रियारूप नमस्कारं नेच्छन्त्येव। किन्तूपयोगरूप ज्ञानमेव तमिच्छन्ति। अतस्तेषा मतेन नियमात् तदुपयोगवति कर्तृजीव एव नमस्कारो न काय इति विशेषः ॥ इत्यष्टादशगाथार्थः ॥ व्याख्यात 'कस्मिन्' इति द्वारम ॥ २९१०–२९११ ॥ अथ कियच्चिरं काल नमस्कारो भवतीति द्वारम्, तत्राह—

नम० 'कियच्चिर' द्वारम्

उवओग पडुच्चंतोमुहुत्त लद्धीए उ होइ जहन्ना। उक्कोसऽहिया छावट्ठि सागरा, अरिहाइ पंचविहो ॥

(उपयोग प्रतीत्यान्तर्मुहूर्तं लब्धेस्तु भवति जघन्या। उत्कृष्टतोऽधिका षट्षष्टि सागरा अर्हदादि पञ्चविध ॥ २९१२ ॥)

उपयोग प्रतीत्य जघन्यत उत्कृष्टतश्च नमस्कारस्यान्तर्मुहूर्तं स्थितिर्भवति। लब्धेस्तु तदावरणक्षयोपशमरूपाया जघन्या अन्तर्मुहूर्तमेव स्थिति। उत्कृष्टतस्तु साधिकानि षट्षष्टिः सागरोपमाणि स्थितिर्भवति। इय च 'दो वारे विजयाइसु' (गा०–२७६२) इत्यादिना मतिज्ञानादीनामिव भावनीयेति द्वारम्। अथ कतिविधो नमस्कार इति द्वारमाह– 'अरिहाई'त्यादि अर्हत्-सिद्धादिपञ्चपदानामादौ नम इति पदस्य निपातात् पञ्चविधो नमस्कारः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २९१२ ॥ अत्र भाष्यम्—

'कतिविधः' नम०

सो कइविहो त्ति भणिए पंचविहो भणइ नणु पुराभिहियं।
इक्कं नमोऽभिहाणं केण विहाणेण पंचविहं ? ॥ २९१३ ॥

(स कतिविध इति भणिते पञ्चविधो भणति ननु पुराभिहितम्। एक नमोऽभिधानं केन विधानेन पञ्चविधम् ? ॥ २९१३ ॥)

स नमस्कारः कतिविधः ? इति भणिते पृष्टे गुरुराह– पंचविध इति। अत्र भणति प्रेरकः- ननु पुरा पूर्वं 'नेवाइय पय' (गा०–२८४०) इत्यत्राभिहितं प्रतिपादितमेकमेव 'नमः' इत्यभिधानम्। तत् केन विधानेन केन भेदेन पञ्चविधमुच्यते ? इति ॥ २९१३ ॥ अत्रोत्तरमाह–

एगं नमोऽभिहाणं तदरुहयाइयसंनिवायाओ। जायइ पंचविगप्पं पंचविहत्थोवओगाओ ॥२९१४

(एक नमोऽभिधानं तदर्हदादिसंनिपातात्। जायते पञ्चविकल्प पञ्चविधार्थोपयोगात ॥ २९१४ ॥)

नन्यम्, एकविधमेव नमोऽभिधानम्, किन्त्वर्हदादिपञ्चपदानामादौ मनिपातात् पञ्चविधेऽर्हदादिकेऽर्थे उपयोगाद् नमस्करणक्रिय-योपयुज्यमानत्वात् पञ्चविकल्प पञ्चभेद जायत इति ॥ २९१४ ॥

अथवा, 'एक नमोऽभिधानम्' इत्यमिद्व नैपातिकमिति, मान्वर्थाभिधानेनैव प्रागपि तस्यानेकविधत्वस्चनादिति दर्शयन्नाह—

अहवन्नपयाइनिवायणाहि नेवाइयं च ताइं च। पञ्चारुहयाईणिं पयाणि तं निवयए जेसु॥ २९१५ ॥

(अथवान्यपदादिनिपाननाद् नैपातिक च तानि च। पञ्चार्हदादीनि पदानि तद् निपतति येषु॥ २९१५ ॥)

अथवा, अन्यपदानामादौ निपातनाद् नैपातिक पदमिदं प्रागुक्तम्। तच्च येष्वन्यपदेष्वादौ निपतति तान्यर्हत्-सिद्धादीनि पञ्च पदानि। अतः पञ्चानामन्यपदानामादौ निपतनाद् नैपातिकमित्यन्वर्थत एव पञ्चविधमिद मामर्थ्यात् प्रागप्युक्तम्। अत्र तु कतिविधो नमस्कार इति द्वारे स एवार्थो व्यक्तीकृत इति ॥ २९१५ ॥ अथवा, पूर्वं पदद्वार एव पञ्चविधो नमस्कार उक्तः, इह तु कतिविधो भवेत् ? इति द्वारे पञ्चविधानामर्हदादिपदानामर्थः कथ्यत इत्येतद् दर्शयन्नाह—

अहवा नेवाइयपयपयत्थमेत्ताभिहाणओ पुव्वं। इहमरिहदाइपञ्चविधपयपयत्थोवदेसणया ॥२९१६॥

(अथवा नैपातिकपदपदार्थमात्राभिधानत- पूर्वम्। इहार्हदादिपञ्चविधपदपदार्थोपदेशना ॥ २९१६ ॥)

अथवा, नैपातिक यत् पद तस्य यत् पदार्थमात्र पञ्चानामर्हदादिपदानामादौ निपतनाद् नैपातिकमित्येव स्वरूपं तस्य यदभिधानं कथन तस्मात् नैपातिकपदपदार्थमात्राभिधानात् पूर्वमेव पदद्वारे सामर्थ्यात् 'पञ्चविधो नमस्कार उक्तः' इति शेषः। इह तु 'कतिविधो नमस्कारः ?' इति द्वारे तेषामेव पञ्चानामर्हदादिपदाना 'नमोऽर्हद्भ्य.' 'नमः सिद्धेभ्यः' 'नम आचार्येभ्यः' इत्यादिको यः पदार्थस्तस्यैवोपदेशना कथना कार्या, तस्या एव प्रागनुक्तत्वादिति ॥ २९१६ ॥ अत्र परस्य प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

नणु वत्थुम्मि पयत्थो न जओ तच्चकहणं तहिं जुत्तं। तह वि पयत्थं तत्थेव लाघवत्थं पवोच्छिहिइ ॥२९१७

(ननु वस्तुनि पदार्थो न यतस्तत्कथन तत्र युक्तम्। तथापि पदार्थं तत्रैव लाघवार्थं प्रवक्ष्यते ॥ २९१७ ॥)

नन्वग्रे वस्तुद्वारेऽर्हदादिपदानामर्थो वक्ष्यते, तत् कथमुच्यते— 'इहार्हदादिपदानामर्थोपदेशना' इति ?। तदेतत् परोक्त न, यतो यस्मादिह 'नमोऽर्हद्भ्य' इत्यादिके पदार्थे कथिते मति ततस्तत्र वस्तुद्वारेऽर्हदादीना 'देवा ऽसुर मणुएसु अरिहा पूय सुरुत्तमा जम्हा। अरिणो हंता रय हंता अरिहंता तेण वुच्चंति ॥ १ ॥ *('देवा ऽसुर मनुजेष्वर्हाः पूजा सुरोत्तमा यस्मात्। अरीन् हन्तारो रजो हन्तारोऽर्हन्तस्तेनोच्यन्त ॥') इत्यादिकम्, 'तच्चकहणं' ति, तत्त्वकथनं स्वरूपनिवेदनं युक्त भवति। क्रियता तर्हीदम्, कथ्यतामत्र पदार्थ इति चेत्। अत्राह—'तह वी'त्यादि, यद्यप्यत्र पदार्थे कथिते मति तत्र स्वरूपकथन युज्यते, तथापि नेह पदार्थः कथ्यते किन्तु ग्रन्थलाघवार्थं तत्रैव वस्तुद्वारे पदार्थं

सत्पदादिभिः नम० प्ररूपणा

नश्यतीति; अन्यथा ह्यत्राऽर्हदादिपदानाम र्थ, तत्र त्वर्हदादीना स्वरूपकथनमिति ग्रन्थगौरवमेव स्यात्। इति गाथापञ्चकार्थः ॥ तदेवमुक्ता षड्विधप्ररूपणा ॥ २९१७ ॥ अथ नवविधा तामभिधित्सुराह—

संतपयपरूवणया दव्वपमाणं च खेत्त फुसणा य। कालो य अंतर भाग-भाव-अप्पाबहुं चेव॥२९१८॥

(सत्पदप्ररूपणता द्रव्यप्रमाण च क्षेत्र स्पर्शना च। कालश्चान्तर भाग भावा ऽल्प बहुत्वानि चापि ॥ २९१८ ॥)

इति द्वारगाथा। एतै' सत्पदप्ररूपणतादिभिर्नवभिर्द्वारैर्नमस्कारस्य नवविधैव प्ररूपणा प्रोच्यते ॥ २९१८ ॥

तत्र प्रथमद्वारमधिकृत्याह—

संतपयं पडिवन्ने पडिवज्जते य मग्गणा गइसु। इंदिय काए जोए वेए य कसाय-लेसासु ॥२९१९॥

सम्मत्त-नाण-दंसण-संजय-उवओगओ य आहारे। भासग-परित्त-पज्जत्त-सुहुम-सण्णी य भवचरिमे॥२९२०॥

(सत्पद प्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानाश्च मार्गणा गतिषु। इन्द्रिये काये योगे वेदे च कषाय-लेश्यासु ॥ २९१९ ॥)

(सम्यक्त्व ज्ञान दर्शन-संयतो पयोगेषु चाहारे। भाषक परीत पर्याप्त-सूक्ष्मसंज्ञिषु च भव-चरमयो ॥ २९२० ॥)

सच्च तत्पद च सत्पदं विद्यमानार्थं पदमित्यर्थ । तच्चेह नमस्कारलक्षणम्। तस्य नमस्कारलक्षणस्य सत्पदस्य पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानकांश्चाश्रित्य 'मग्गण' त्ति, मार्गणाऽन्वेषणा कर्तव्या। कासु ?। चतसृष्वपि गतिषु, तद्यथा—नमस्कारः किमस्ति नवा ?। अस्तीति ब्रूमः। तत्र चतुष्प्रकारायामपि गतौ नमस्कारस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते, प्रतिपद्यमानास्तु विवक्षितकाले भाज्याः—कदाचिद् भवन्ति, कदाचिद् नेति। एवमिन्द्रियादिष्वपि चरमान्तेषु द्वारेषु यथा पीठिकाया मतिज्ञानस्य सत्पदप्ररूपणता कृता तथा नमस्कारस्यापि कर्तव्या, तयोरभिन्नस्वामित्वेनैकवक्तव्यत्वादिति ॥ तदेव गत सत्पदप्ररूपणताद्वारम् ॥ २९१९-२९२० ॥ अथ द्रव्यप्रमाणद्वारमुच्यते। तत्र नमस्कारवज्जीवद्रव्यप्रमाण वक्तव्यम्—एकस्मिन् समये कियन्तो नमस्कार प्रतिपद्यन्ते, सर्वे वा कियन्त इति। क्षेत्रमिति क्षेत्र वक्तव्यम् कियति क्षेत्रे नमस्कारः सम्भवति ?। स्पर्शना च वक्तव्या—कियत्क्षेत्र(प्र० कियद्भुवं) नमस्कारवन्तः स्पृशन्ति। इद च द्वारत्रयमधिकृत्याह—

'सत्'

पलियमसंखेज्जइमो पडिवन्नो होज्ज खित्त लोगस्स। सत्तसु चोद्दसभागेसु होज्ज फुसणा वि एमेव२९२१

(पल्यासंख्याततम प्रतिपन्नो भवेत् क्षेत्र लोकस्य। सप्तसु चतुर्दशभागेषु भवेत् स्पर्शनाप्येवमेव ॥ २९२१ ॥)

'द्रव्य'-
'क्षेत्र'-
'स्पर्शनाः

'पलिये'त्यादि, इह सूचनात् सूत्रस्यायमर्थ.—नमस्कारस्य प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य लोके कदाचिद् भवन्ति कदाचिद् नेति। यदि भवन्ति जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कृष्टतस्तु सूक्ष्मक्षेत्रे पल्योपमासंख्येयभागप्रदेशराशितुल्या इति। पूर्वप्रतिपन्नास्तु जघन्यतः सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागप्रदेशराशिपरिमाणा एव, उत्कृष्टतस्तेभ्यो विशेषाधिका इति ॥ 'खेत्त' त्ति, क्षेत्रद्वारमुच्यते—तत्र नमस्कारवान् जीव ऊर्ध्व-

मनुत्तरसुरेषु गच्छॅल्लोकस्य सप्तसु चतुर्दशभागेषु भवति, अधस्तु षष्ठपृथिव्यां गच्छन् पञ्चसु चतुर्दशभागेषु भवतीति द्रष्टव्यम् । स्पर्शनाद्वार-मप्येवं वक्तव्यम् । क्षेत्र स्पर्शनयोस्तु प्रागुक्तो विशेष इति ॥ २९२१ ॥ काला-ऽन्तर-भावलक्षणं द्वारत्रयमधिकृत्याह—

विशेषा०

एगं पडुच्च हेट्ठा जहेव नाणाजियाण सव्वद्धा। अंतर पडुच्चमेगं जहन्नमंतोमुहुत्तं तु ॥ २९२२ ॥

भागः–२

उक्कोसणंतकालं अवड्ढपरियट्टगं च देसूणं। णाणाजीवे णत्थि उ भावे य भवे खओवसमे॥२९२३॥

'कालान्तर भावाः'

(एकं प्रतीत्याधस्ताद् यथैव नानाजीवाना सर्वाद्धा । अन्तर प्रतीत्यैक जघन्यमन्तर्मुहूर्तमिति ॥ २९२२ ॥)
(उत्कृष्टमनन्तकालमपार्धपरिवर्तक च देशोनम । नानाजीवान् नास्ति तु भावे च भवेत् क्षयोपशमे ॥ २९२३ ॥)

एकं नमस्कारवन्त जीवं प्रतीत्य 'हेट्ठा जहेव' त्ति, यथैवाधस्तादनन्तरमिहैव 'उवओग पडुच्चंतोमुहुत्तलद्धीए उ होइ जहन्ना' (गा०–२९१२) इत्यादिना काल उक्तस्तथेहापि वक्तव्यः । नानाजीवाना तु नमस्कारः सर्वाद्धा सर्वकाल भवति, लोके तस्य सर्वदाऽविच्छेदा-दिति । प्रतिपतितस्य पुनर्लाभेऽन्तरमप्येक जीवं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं भवति, उत्कृष्टतस्त्वपार्धपुद्गलपरावर्तलक्षणोऽनन्तकाल इति । नानाजीवांस्तु प्रतीत्य नास्त्यन्तरम्, तदविच्छित्तेरेवेति । भावे तु क्षायोपशमिके नमस्कारो भवेदिति प्राचुर्यमङ्गीकृत्यैवदुक्तम्, अन्यथा क्षायिकौपशमिकयोरप्येके वदन्ति, क्षायिके यथा श्रेणिकादीनाम्, औपशमिके श्रेण्यन्तर्गतानामिति ॥ २९२२–२९२३ ॥ भागद्वारमाह—

जीवाणणंतभागो पडिवन्नो सेसगा अणंतगुणा। वत्थुं तरहंताई पंच भवे तेसिमो हेऊ ॥ २९२४ ॥

'भागः'

(जीवानामनन्तभाग प्रतिपन्न शेषका अनन्तगुणा । वस्तु तदर्हदादय पञ्च भवेयुस्तेषामय हेतु ॥ २९२४ ॥)

जीवानामनन्ततमो भागो नमस्कारस्य प्रतिपन्नः प्राप्यते । शेषकास्तु तमप्रतिपन्ना मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः । इदं च भागद्वारं द्वार-गाथाया (गा०–२९१८) मानद्वारात् पूर्वमुपन्यस्तमपि व्यत्ययेन निर्दिष्टम्, विचित्रत्वात् सूत्रगतेः । अल्प बहुत्वद्वारमपि नेह निरूतम् । पीठिकाया मतिज्ञानस्येव न भावनीयमिति ॥ साम्प्रत चशब्दाक्षिप्ता पञ्चविधादिप्ररूपणामनभिधाय वस्तुद्वारं तावदाह–'वत्थुमि'त्यादि, वस्तु द्रव्य दलिकं नमस्कारस्य योग्यमर्हमित्यनर्थान्तरम्, तच्चेह नमस्कारार्हाः पञ्चार्हदादयो मन्तव्याः । तेषा च वस्तुत्वेन नमस्कारार्हत्वेऽयं वक्ष्यमाणलक्षणो हेतुः ॥ इति निर्युक्तिगाथासप्तकार्थ ॥ २९२४ ॥ इह 'एग पडुच्च हेट्ठा जहेव' (गा०–२९२२) इत्यादिना नमस्कारस्य कालद्वार निरूपितम् । अथवा, अन्यथा तच्चिन्तनीयम्, कथम् ? इत्याह भाष्यकार—

नम०वस्तु अर्हदादिः

अहवोसप्पुस्सप्पिणिकालो नियओ य तव्विसिट्ठो य। तत्थत्थि नमोक्कारो नव त्ति नेयं जहा सुत्तं॥

(अथवोत्सर्पिण्य ऽवसर्पिणीकालो नियतश्च तद्विशिष्टश्च । तत्रास्ति नमस्कारो नवेति ज्ञेयं यथा सूत्रम् ॥ २९२५ ॥)

अथवा, अवोत्सर्पिण्य ऽवसर्पिणीलक्षणः कालो गृह्यते । स च भरतै-रवतेषु नियत प्रतिनियतेन निजस्वरूपेण वर्तते, हैमवत-हरिवर्ष

देवकुरू-त्तरकुरु-महाविदेह-रम्यकै रण्यवतेषु पुनस्तद्विशिष्ट' । तस्मादुत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीकालाद् विशिष्टो विशेषितस्तत्प्रतिभागरूप एव कालोऽस्ति । तत्र द्विविधेऽपि काले नमस्कारोऽस्ति न वा ? इति चिन्तायां यथा श्रुत श्रुतसामायिक पूर्वमुक्तम्, तथाऽत्रापि ज्ञेयम्, नमस्कारस्यापि श्रुतविशेषरूपत्वादिति ॥ २९२५ ॥ इह च 'सतपयपरूवणया' (गा०-२९१८) इत्यादिनवद्वाराणां किञ्चिद् व्याख्यातम्, किञ्चिद् नेति, अतो भाष्यकारोऽतिदेशमाह—

मइ-सुयनाणं नवहा नंदीए जह परूवियं पुव्वं । तह चेव नमोक्कारो सो वि सुयब्भंतरो जम्हा॥२९२६॥

(मति श्रुतज्ञान नवधा नन्द्या यथा प्ररूपित पूर्वम् । तथैव नमस्कार सोऽपि सूत्राभ्यन्तरो यस्मात् ॥ २९२६ ॥)

सुगमा ॥ २९२६ ॥ अथ चशब्दसूचितां पञ्चविधप्ररूपणामाह—

आरोयणा य भयणा पुच्छा तह दायणा य निज्जवणा । एसा व पंचविहा परूवणाऽऽरोवणा तत्थ ।२९२७। आरोपणादिपञ्चविधप्ररूपणा

(आरोपणा च भजना पृच्छा तथा दापना च निर्यापना । एषा वा पञ्चविधा प्ररूपणाऽऽरोपणा तत्र (कर्तव्या) ॥ २९२७ ॥)

आरोपणा च भजना, पृच्छा तथा दायना दर्शना दापना वा, निर्यापना वक्ष्यमाणरूपा, एषा वा प्ररूपणा पञ्चविधा ज्ञेयेति ॥२९२७॥ तत्रारोपणा का ? इत्याह—

किं जीवो होज्ज नमो नमो व जीवो त्ति जं परोप्परओ । अज्झारोवणमेसो पज्जणुजोगो मया रुवणा ।२९२८। आरोपणा

(किं जीवो भवेद् नमो नमो वा जीव इति यत् परस्परत । अध्यारोपणमेष पर्यनुयोगो मताऽऽरोपणा ॥ २९२८ ॥)

किं जीव एव भवेद् नमस्कारः, नमस्कार एव वा जीव इति यत् परस्परावधारणाद्ध्यारोपण पर्यनुयोजनमेष पर्यनुयोग आरोपणा मता ममतेति ॥ २९२८ ॥ भजनाव्याख्यानमाह—

जीवा नमोऽनमो वा नमो उ निअमेण जीव इति भयणा । जह चूओ होइ दुमो दुमो उ चूओ अचूओ वा । भजना

(जीवो नमोऽनमो वा नमस्तु नियमेन जीव इति भजना । यथा चूतो भवति द्रुमो द्रुमस्तु चूतोऽचूतो वा ॥ २९२९ ॥)

जीवस्तावदनवधारित एव नमो नमस्कारो वा स्यात् सम्यग्दृष्टिः, अनमोऽनमस्कारो वा स्याद् मिथ्यादृष्टिः । नमो नमस्कारस्त्ववधारितो नियमेन जीव एव भवति, अजीवस्य नमस्कारासंभवात् । यथा चूतो द्रुम एव भवति, द्रुमस्तु चूतोऽचूतो वा खदिरादिः स्यादिति । एवैकपदव्यभिचाराद् भजनेति ॥ २९२९ ॥ पृच्छास्वरूपमाह—

तो जइ सव्वो जीवो न नमोक्कारो तो मया पुच्छा । सो होज्ज किंविसिट्ठो को वा जीवो नमोक्कारो ? २९३० पृच्छा

(ततो यदि सर्वो जीवो न नमस्कारस्ततो मता पृच्छा । स भवेत् किंविशिष्ट को वा जीवो नमस्कार ? ॥ २९३० ॥)

ततो यदि सर्वोऽपि जीवो न नमस्कारः, किं तर्हि ?, कश्चिदेव । ततः पृच्छा मता पृच्छामो भवतः-यो जीवो नमस्कारः स किंविशिष्टो भवेदिति कथ्यताम् , को वा जीवो नमस्कारः ? इत्यपि निवेद्यतामिति । एषा पृच्छेति ॥ २९३० ॥

दापना-निर्यापनयोर्व्याख्यानमाह—

अह दायणा नमोक्कारपरिणओ जो तओ नमोक्कारो । निज्जवणाए सो च्चिय जो सो जीवो नमोक्कारो ॥

(अथ दापना नमस्कारपरिणतो य सको नमस्कार । निर्यापनाया स एव य स जीवो नमस्कार ॥ २९३१ ॥)

दापना निर्यापना

अथानन्तरोक्तप्रश्नस्य निर्वचनरूपा दापनोच्यते । किं पुनस्तद् निर्वचनम् ? यो नमस्कारपरिणतो जीवस्तकोऽसौ नमस्कारः, यस्तु तदपरिणतः स त्वनमस्कार इति निर्यापनायां स एव नमस्कारपरिणत एव योऽसौ जीवः स एव नमस्कारः, नमस्कारोऽपि जीवपरिणाम एव नाजीवपरिणाम इति ॥ २९३१ ॥ अथ दापना निर्यापनयोः को विशेषः ? इत्याह—

ायण-निज्जवणाणं को भेओ दायणा तयत्थस्स । वक्खाणं निज्जवणा पच्चब्भासो निगमणं ति ।२९३२।

(दापना निर्यापनयो को भेदो दापना तदर्थस्य । व्याख्यानं निर्यापना प्रत्यभ्यासो निगमनमिति ॥ २९३२ ॥)

दापना-निर्यापनयोः को भेदः कः प्रतिविशेषः ? । अत्रोच्यते– दापना तदर्थस्य 'सो होज्ज किंविसिट्ठो को वा जीवो नमोक्कारो' इत्येव पृच्छापृष्टस्य नमस्कारस्यार्थस्तदर्थो भण्यते, यथा 'नमोक्कारपरिणओ जो तओ नमोक्कारो' इति । निर्यापना तु दापनादर्शितस्यैवार्थस्य प्रत्याभ्यासः प्रत्युच्चारणं निगमनम् , यथा– स एव नमस्कारपरिणत एव योऽसौ जीवः स एव नमस्कारः, नमस्कारोऽपि जीवपरिणाम एव नाजीवपरिणाम इति । एव च निगमनीयम् । निगमनकृत एव च दापना-निर्यापनयोर्भेदः, न त्वात्यन्तिक इति भावनीयम् ॥ २९३२ ॥

अथवा, अन्यथाऽनयोर्भेदो दर्श्यते । कथमित्याह—

प्परिणय एव जहा जीवोऽवहिओऽहवा तहा भुज्जो । तप्परिणओ स एव हि निज्जवणाए मओऽणन्नो ।

(तत्परिणत एव यथा जीवोऽवधृतोऽथवा तथा भूय । तत्परिणत स एव हि निर्यापनायां मतोऽनन्य ॥ २९३३ ॥)

अथवा, यथा दापनाया जीवो 'अवहिउ' त्ति जीवोऽवधृतो नियमितः, तद्यथा– तत्परिणत एव नमस्कारपरिणत एव जीवो नमस्कारो नान्य इति । 'तहा भुज्जो' त्ति, तथा तेनैव प्रकारेण निर्यापनाया भूयोऽपि प्रकारान्तरतोऽवधार्यते । कथम् ? इत्याह– 'तप्परिणओ स एव हि' त्ति यथा दापनाया नमस्कारपरिणत एव जीवो नमस्कार इत्यवधृतम् , तथाऽत्र निर्यापनाया तत्परिणतो नमस्कारपरिणतो जीवः स एव मतो नमस्कार एव मत इति भूयोऽवधार्यते । कुत' ? इत्याह– अनन्य इति कृत्वाऽनन्यत्वादभिन्नत्वादित्यर्थः । इदमुक्त भवति– यथाऽग्न्युपयुक्तो माणवकस्तदुपयोगानन्यत्वादग्निरेव भवति तथा नमस्कारपरिणतो जीवस्तदुपयोगानन्यत्वाद् नमस्कार एव निर्यापनाया भवति । इति

दापना निर्यापनयोर्विशेष इति । तदेवमभिहिता पञ्चविधापि प्ररूपणा ॥२९३३॥ अथवा, चतुर्विधा प्ररूपणा सा । कथम् ? इत्याह–

पयईए अगारेण य नोगारो-भयनिसेहओ वावि । इह चिन्तिज्जइ भुज्जो को होज्ज तओ नमोक्कारो ? ।२९३४

(प्रकृत्याऽकारेण च नोकारो भयनिषेधतो वापि । इह चिन्त्यते भूय को भवेत् सको नमस्कार ? ॥ २९३४ ॥)

चतुर्विध-प्ररूपणा

प्रकृत्या स्वभावेन, अकारेण च प्रतिषेधवाचकेन, नोकारेण, निषेधोभयेन च सहितोऽत्र भूयोऽपि नमस्कारश्चिन्त्यते । तत्र प्रकृतिपक्षे नमस्कारः, अकारसहितस्त्वनमस्कारः, नोकारयुक्तस्तु नोनमस्कारः, निषेधोभयसहितस्तु नोअनमस्कार इति । एवं च चिन्त्यमाने ततः कः किं वस्तु नमस्कारो भवेत् ? । उपलक्षण चेदम् , को वाऽनमस्कारः, कश्च नोनमस्कारः, को वा नोअनमस्कार इत्यपि द्रष्टव्यमिति ॥२९३४॥

एव च जिज्ञासिते सति भाष्यकारः प्राह—

पयइ त्ति नमोक्कारो जीवो तप्परिणओ स चाभिहिओ । अनमोक्कारो परिणइरहिओ तल्लद्धिरहिओ वा

(प्रकृतिरिति नमस्कारो जीवस्तत्परिणत स चाभिहित । अनमस्कार परिणतिरहितस्तल्लब्धिरहितो वा ॥ २९३५ ॥)

नमस्कार-परिणत-जीवः ।

प्रकृतिस्तावद् नमस्कारः । स च कः ? इति यदि पृच्छ्यते, तदासौ जीवस्तत्परिणतो नमस्कारपरिणतो नमस्कार इति प्रागभिहित-मेव । अनमस्कारस्तु परिणतिरहितो नमस्कारपरिणतिवर्जितोऽनुपयुक्तः सम्यग्दृष्टिः । तल्लब्धिविरहितो वा नमस्कारकारणकर्मक्षयोपशम-शून्यो वा मिथ्यादृष्टिरिति ॥ २९३५ ॥ नोनमस्कारस्तर्हि कः ? इत्याह—

अनम०स्त-परिणतः ।

नोपुव्वो तप्परिणयदेसो देसपडिसेहपक्खम्मि । पुणरनमोक्कारो च्चिय सो सव्वनिसेहपक्खम्मि ।२९३६

(नोपूर्वस्तत्परिणतदेशो देशप्रतिषेधपक्षे । पुनरनमस्कार एव स सर्वनिषेधपक्षे ॥ २९३६ ॥)

नोनम०स्तत्परिणत-जीवैकदेशः, अनम०वा

नोपूर्वस्तु नोशब्दोपपदो नमस्कारो नोनमस्कार इत्यर्थः 'तप्परिणयदेसो' त्ति, देशप्रतिषेधवचने नोशब्दे तत्परिणतस्य नमस्कारपरि-णामयुक्तस्य सम्यग्दृष्टिजीवस्य देश एकदेशो भण्यते । सर्वनिषेधवचने तु नोशब्दे स नोनमस्कारः पुनरप्यनमस्कार एव गम्यत इति ॥२९३६॥

नोअनमस्कारः कः ? इत्याह—

नोअनमोक्कारो पुण दुनिसेहपगइगमयभावाओ । होइ नमोक्कारो च्चिय, देसनिसेहम्मि तद्देसो ।२९३७

(नोअनमस्कार पुनर्द्विनिषेधप्रकृतिगमकभावात् । भवति नमस्कार एव देशनिषेधे तद्देश ॥ २९३७ ॥)

नोअनम० नमस्कारः [illegible]ो वा

नोअनमस्कारः पुनर्नोशब्दस्य सर्वनिषेधपक्षे नमस्कार एव भवति, द्वयोर्निषेधयोः प्रकृतिगमकभावात् "द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः" इति न्यायादित्यर्थः । देशनिषेधवचने तु नोशब्दे तस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य नमस्कारस्यैकदेशः प्रतीयत इति ॥ २९३७ ॥

इह च 'नमस्कारः' 'अनमस्कारः' इत्यादिभङ्गचतुष्टये यदुपचरितं यच्च वास्तवम् , तद् निर्धारयन्नाह—

-यारदेसणाओ देस पएस त्ति नोनमोक्कारो। नोअनमोक्कारो वा पयइ निसेहाउ सब्भूया ॥२९३८॥

(उपचारदेशनाद् देश प्रदेश इति नोनमस्कार । नोअनमस्कारो वा प्रकृति निषेधौ सद्भूतौ ॥ २९३८ ॥)

'देस पएस त्ति' इह यथासख्येन सम्बन्धः । तृतीयभङ्गे यो देशो नमस्कारैकदेशो 'नोनमोक्कारो' त्ति नोनमस्कार उक्तः, यश्च चतुर्थभङ्गे प्रदेशोऽनमस्कारैकदेशो 'नोअनमोक्कारो' त्ति नोअनमस्कार उक्तः, स उपचारदेशनादिति संबन्धः । औपचारिकत्व चेह नोनमस्काररूपस्य नोअनमस्काररूपस्य च देशप्रतिषेधवचने नोशब्दे संपूर्णस्य वस्तुनोऽभावादिति । अथ सद्भूतभङ्गकप्रतिपादनार्थमाह— 'पयई' त्यादि, प्रकृति- प्रथमो भङ्गः, निषेधस्तु द्वितीयभङ्गः, एतौ द्वावपि सद्भूतौ निरुपचरितौ, एतद्भङ्गवाच्यस्य नमस्कारानमस्काररूपस्य वस्तुनः सपूर्णस्य सद्भावादिति । तुशब्दादुपरिमावपि द्वौ भङ्गौ सर्वनिषेधवचने नोशब्दे सति सद्भूताविति द्रष्टव्यम् , तद्वाच्यस्यापि नमस्कारानमस्काररूपस्य वस्तुनः सपूर्णस्य सद्भावादिति ॥ २९३८ ॥ अथैताश्चतुरो भङ्गान् नयैर्निरूपयन्नाह—

सव्वो वि नमोक्कारो अनमोक्कारो य वंजणनयस्स। होउं चउरूवो वि हु सेसाणं सव्वभेया वि २९३९ नयैर्भङ्ग-चतुष्टय-विचारणा

(सर्वोऽपि नमस्कारोऽनमस्कारश्च व्यञ्जननयस्य । भूत्वा चतूरूपोऽपि खलु शेषाणा सर्वभेदा अपि ॥ २९३९ ॥)

इह शब्दनयास्त्रयोऽपि शुद्धत्वादखण्डं सपूर्णं देश-प्रदेशरहितमेव वस्त्विच्छन्ति । शेषास्तु नैगमादयोऽविशुद्धत्वाद् देश-प्रदेशरूपमपि मन्यन्त इति । एवं च स्थिते व्यञ्जननयस्य त्रिविधस्यापि शब्दनयस्य भङ्गकप्ररूपणामात्रेण प्रकृत्य ऽकार-नोकार-तदुभययोगाच्चतूरूपोऽपि नमस्कारो भूत्वा परिशिष्टः सर्वोऽपि नमस्कारोऽनमस्कारश्चेति द्विरूप एवावशिष्यते प्रथम-द्वितीयभङ्गवाच्य एवावतिष्ठते । तृतीय-चतुर्थभङ्गकौ तु तन्मतेन शून्यावेव, तद्वाच्यस्य देशस्य प्रदेशस्य चाऽसत्त्वादिति । शेषाणा तु नैगमादिनयाना मते चत्वारोऽपि भङ्गरूपा भेदाः सद्भूतार्था एव, तन्मतेन देशस्य-प्रदेशस्य च सत्त्वादिति । तदेवमुक्ता च चतुर्विधापि प्ररूपणा, तद्भणने च गत सप्रसङ्ग प्ररूपणाद्वारम् ॥ २९३९ ॥

अथ यदुक्तम्— 'वत्थुं तरहंताई पच भवे तेसिमो हेऊ' त्ति (गा०२९२४) तदेतत् प्ररूपणायामसमर्थितायामन्तराले प्रागुपन्यस्तत्वात् सान्यासिकं कृतमासीत् । तत्रेदानीं प्ररूपणायाः समर्थितत्वाद् यथावसरायात तस्तुद्वार विस्तरेण व्याचिख्यासुराह—

वत्थुं अरहा पुज्जा जोग्गा के जे नमोऽभिहाणस्स। संति गुणरासओ ते पंचारुहयाइजाईया ॥२९४०॥ नमस्कारवस्तु गुणराशयोऽर्हदादयः पञ्च

(वस्त्वर्हन्त पूज्या योग्या के ये नमोऽभिधानस्य । सन्ति गुणराशयस्ते पञ्चार्हदादिजातीया ॥ २९४० ॥)

वस्तु दलिकम् , अर्हाः पूज्याः योग्या नमोऽभिधानस्य के ? इति पृष्टे गुरुराह—ये नमोऽभिधानस्य योग्यास्ते पञ्च सन्तीति सबन्ध. । किंविशिष्टास्ते ? गुणराशयो गुणसमूहा. । पुन. किंप्रकाराः ? इत्याह—अर्हदादिजातीया अर्हदादिप्रकारा'—अर्हत्-सिद्धाऽऽचार्योपाध्याय-साधव इत्यर्थः । तदेवमर्हदादयो गुणराशय सन्ति, इति गुण-गुणिनोरभेद उक्त' ॥ २९४० ॥ अथ तयोर्भेदोपचारादिमाह—

भेओवयारओ वा वसन्ति नाणादओ गुणा जत्थ। तं वत्थुमसाहारणगुणालओ पञ्चजाईय (प्र० जाईण) ॥

(भेदोपचारतो वा वसन्ति ज्ञानादयो गुणा यत्र। तद् वस्त्वसाधारणगुणालय पञ्चजातीयम् ॥ २९४१ ॥)

सुबोधा, नवरं 'घटे रूपादयः' इत्यादिष्विव गुण गुणिनोर्भेदोपचारादिहेत्युच्यते—वसन्ति ज्ञानादयो गुणा यत्र तत् पञ्चप्रकारं वस्त्वस्तीति ॥ २९४१ ॥ अथ तानेव विशेषेणाह—

अर्हदादयः पूज्याः गुणमयत्वात् मोक्षहेतुत्वाद्वा।

ते अरिहंता य सिद्धा-यरिओ-वज्झाय-साहवो नेया। जे गुणमयभावाओ गुणा व्व पुज्जा गुणत्थीणं ॥२९४२॥

(तेऽर्हन्तश्च सिद्धाऽऽचार्योपाध्याय साधवो ज्ञेयाः। ये गुणमयभावाद् गुणा इव पूज्या गुणार्थिनाम् ॥ २९४२ ॥)

ते पञ्चविधवस्तुरूपा अर्हत्-सिद्धादयो ज्ञेया ये ज्ञानादिगुणसमूहमयत्वाद् मूर्त्तज्ञानादिगुणा इव गुणार्थिना ज्ञानादिगुणाभिलाषिणा भव्यजीवानां पूज्या इति। तदत्रार्हदादीनां पूज्यत्वे 'गुणमयत्वात्' इति हेतुरुक्तः ॥ २९४२ ॥ अथवा, हेत्वन्तरमप्याह—

मोक्खत्थिणो व जं मोक्खहेयवो दंसणाइतियगं व। तो तेऽभिवंदणिज्जा जइ व मई हेयवो कह ते? ॥२९४३॥

(मोक्षार्थिनो वा यद् मोक्षहेतवो दर्शनादित्रिकमिव। ततस्तेऽभिवन्दनीया यदिवा मतिर्हेतवः कथं ते? ॥ २९४३ ॥)

यस्माद् वा मोक्षार्थिनो भव्यसत्त्वस्य मोक्षहेतवोऽर्हदादयस्ततस्तेऽभिवन्दनीयाः पूज्याः, मोक्षहेतुत्वात्, दर्शनादित्रिकवदिति। यदि वेहैवंभूता परस्य मतिः स्यात्—कथं केन हेतुना ते मोक्षहेतवः?, तदा तमपि हेतुं कथयामः ॥ इति महद्गाथार्थः ॥ २९४३ ॥

यथा ते हेतवस्तथाह—

पञ्च-परमेष्ठिनां मोक्षहेतुत्वे कारणानि

मग्गे (प्र० मग्गो) अविप्पणासो आयारे विणयया सहायत्तं। पञ्चविहनमोक्कारं करेमि एएहिं हेऊहिं ॥२९४४॥

(मार्गोऽविप्रणाश आचारो विनयता सहायत्वम्। पञ्चविधनमस्कारं करोम्येतैर्हेतुभिः ॥ २९४४ ॥)

'मग्गे' त्ति, अर्हतां नमस्कारार्हत्वे मार्गः सम्यग्दर्शनादिलक्षणो हेतुः, यस्मादसौ तैः प्रदर्शितः, तस्माच्च मुक्तिः, ततश्च पारम्पर्येण मुक्तिहेतुत्वात् पूज्यास्त इति। 'अविप्पणासो' त्ति, सिद्धानां तु नमस्कारार्हत्वेऽविप्रणाशः शाश्वतत्वं हेतुः। तथाहि—तदविप्रणाशमवगम्य प्राणिनः संसारविमुखत्वेन मोक्षाय घटन्त इति। 'आयारे' त्ति, आचार्याणां तु नमस्कारार्हत्वे आचार एव हेतुः, तथाहि—तानाचारवत आचारस्थापकांश्च प्राप्य प्राणिन आचारस्य विज्ञातारोऽनुष्ठातारश्च भवन्तीति। 'विणयय' त्ति, उपाध्यायानां तु नमस्कारार्हत्वे विनयता विनयो हेतुः, यतस्तान् स्वयं विनीतान् प्राप्य कर्मविनयनसमर्थस्य ज्ञानादिविनयस्यानुष्ठातारो भवन्ति। 'सहायत्त' त्ति, साधूनां तु नमस्कारार्हत्वे सहायत्वं हेतुः, यतस्ते सिद्धिवधूसङ्गमैकलालसानां जन्तूनां तत्प्राप्तिक्रियासाहाय्यमनुतिष्ठन्तीति। अत एवाह—पञ्चविधनमस्कारं करोम्येभिर्हेतुभिः ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २९४४ ॥ विस्तरार्थं त्वभिधित्सुर्भाष्यकारः प्राह—

मग्गोवएसणाओ अरिहंता हेयवो हि मोक्खस्स। तब्भावे भावाओ तयभावेऽभावओ तस्स २९४५

(मार्गोपदेशनादर्हन्तो हेतवो हि मोक्षस्य। तद्भावे भावात् तदभावेऽभावतस्तस्य ॥ २९४५ ॥)

अर्हन्तो यस्माद् मोक्षहेतवस्तस्मात् पूज्या इति प्रक्रमः। सम्यग्दर्शनादेस्तन्मार्गस्योपदेशनादिति हेतुः। 'श्रुतज्ञानवत्' इति दृष्टान्तः स्वय द्रष्टव्यः। यदि नाम ते तन्मार्गमुपदिशन्ति तथापि कथं मोक्षहेतवः? इत्याह—'तब्भावे' इत्यादि, तस्य सम्यग्दर्शनादिमार्गस्य भावे भावात्, तदभावे चाभावात् तस्य मोक्षस्येति ॥ २९४५ ॥ यद्येवम्, तर्हि सम्यग्दर्शनादिमार्ग एव मोक्षहेतुः, तदन्वय व्यतिरेकानुविधायित्वात् तस्य; ये तु तदुपदेशकत्वेन तस्य मार्गस्य हेतवोऽर्हन्तस्ते कथ मोक्षहेतवो युक्ताः? इत्येतत् प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

अर्हतां मोक्षहेतुत्वे कारणानि- मार्गोपदेश- कत्वम्

च्चिय सिवहेऊ जुत्तो तद्धेयवो कहं जुत्ता?। तदहीणत्तणओऽहव कारण कज्जोवयाराओ ॥२९४६

(मार्ग एव शिवहेतुर्युक्तस्तद्धेतव कथ युक्ता?। तदधीनत्वतोऽथवा कारणे कार्योपचारात् ॥ २९४६ ॥)

प्रेरकोपन्यस्त पूर्वार्धमुक्तार्थमेव। उत्तरमाह—'तदहीणत्तणओ' इत्यादि। सत्यम्, मार्ग एव मोक्षहेतुः, केवलमर्हन्तोऽपि तद्धेतव एव, तस्यापि मार्गस्य तदुपदेशज्ञेयत्वेन तदधीनत्वादिति। अथवा, मोक्षहेतवोऽर्हन्तः, कारणेऽर्हल्लक्षणे मार्गलक्षणकार्यधर्मस्य मोक्षहेतुत्वस्योपचारादध्यारोपादिति ॥२९४६॥ आह— नन्वेतावता मार्गस्योपदेशकत्वेनोपकारिणोऽर्हन्तस्ततो मार्गजन्यस्य मोक्षस्य तेऽपि हेतवोऽभिधीयन्त एव इत्युक्तम्, एव चातिप्रसङ्गः। कथम्? इत्याह—

ग्गोवयारिणो जइ पुज्जा गिहिणो वि तो तदुवगारी। तस्साहणदाणाओ सव्वं पुज्जं परंपरया ॥२९४७

(मार्गोपकारिणो यदि पूज्या गृहिणोऽपि ततस्तदुपकारिण। तत्साधनदानात् सर्व पूज्यं परम्परया ॥ २९४७ ॥)

'तस्साहणदाणाउ' त्ति, तस्य मार्गस्य साधनानि यानि वस्त्र-पात्रा-ऽऽहार-शय्या ऽऽसनादीनि तद्दानादिति। शेष सुगमम् ॥ अत्रोत्तरमाह-

जं पच्चासन्नतरं कारणमेगंतियं च नाणाइं। मग्गो तद्दायारो सयं च मग्गो त्ति ते पुज्जा ॥ २९४८॥

(यत् प्रत्यासन्नतरं कारणमैकान्तिक च ज्ञानादि। मार्गस्तद्दातार स्वयं च मार्ग इति ते पूज्या ॥ २९४८ ॥)

प्रत्यासन्नस्य हेतुत्वाद् वस्त्रदातारः मोक्षहेतु

सत्यपि त्रिधत्रयस्य परम्परया मार्गोपकारित्वे यत् प्रत्यासन्नतरमैकान्तिकं च मोक्षस्य कारण ज्ञानादित्रयं मोक्षस्य मार्ग इति तस्य दातारस्तावदर्हन्त एव न तु गृहस्थाः, नापि वस्त्रा-ऽऽहार-शय्या-ऽऽसनादीनि तत्साधनानि, तेषामर्हद्भ्यो लब्धस्य ज्ञानादित्रयस्योपकारित्वमात्र एव वर्तनादिति। स्वयमपि च मोक्षस्य मार्गोऽर्हन्तः, दर्शनमात्रेणैव भव्यजन्तूना तत्प्राप्तिहेतुत्वात्। अतो ज्ञानादिमार्गदातृत्वात्, स्वयमपि च मार्गत्वात् तेऽर्हन्त एव पूज्या न तु गृहस्थादय इति नातिप्रसङ्ग ॥ २९४८ ॥ एतदेवाह—

भत्ताई वज्झयरो हेऊ न य नियमओ सिवस्सेव। तद्दायारो गिहिणो सयं न मग्गो त्ति नो पुज्जा २९४९

(भक्तादिर्बाह्यतरो हेतुर्न च नियमत शिवस्येव। तद्दातारो गृहिण स्वय न मार्ग इति नो पूज्या ॥ २९४९ ॥)

भक्त पान वस्त्रादिर्बाह्यतरो दूरवर्ती (प्र० दूरतरवर्त्ती) परम्परया मोक्षस्य हेतुः। न च ज्ञानादित्रयवदसावेव नियमतः शिवस्य मोक्षस्य हेतुः, तमन्तरेणाप्यन्तकृत्केवल्यादीना तत्सिद्धेः। अतस्तस्य बाह्यतरानैकान्तिकहेतोर्भक्त-पानादेर्दातारस्तद्दातारो गृहिणो न पूज्याः, अर्हतामिव तेषामन्तरङ्गै-कान्तिकमोक्षहेतुज्ञानादित्रयदातृत्वाभावादिति। न च तेऽर्हन्त इव स्वयं मोक्षमार्गः, तद्दर्शनादिना मुक्त्यनवाप्तेः, इत्यतोऽपि न ते पूज्या इति ॥ २९४९ ॥ अथाविप्रणाशलक्षणं सिद्धनमस्कारार्हत्वहेतुं व्याचिख्यासुराह—

सिद्धपूज्यत्वहेतुः अविप्रणाशबुद्धिजनकत्वम्

मग्गेणाणेण सिवं पत्ता सिद्धा जमविप्पणासेणं। तेण कयत्थत्तणओ ते पुज्जा गुणमया जं च॥२९५०॥

(मार्गेणानेन शिव प्राप्ता सिद्धा यदविप्रणाशेन। तेन कृतार्थत्वतस्ते पूज्या गुणमया यच्च ॥ २९५० ॥)

यद् यस्मात् सिद्धाः संप्राप्तनिर्वाणसुखा अनेन मार्गेण ज्ञान-दर्शन-चारित्रलक्षणेन शिव मोक्ष प्राप्ताः। कथम्?। अविप्रणाशेनानुच्छिन्नसंतानभावेन। तस्मात् कृतार्थत्वात् ते पूज्याः। अत्र प्रयोग —पूज्याः सिद्धाः, अविप्रणाशबुद्धिजनकत्वेन मार्गोपकारित्वात्, जिनेन्द्रवदिति। 'गुणमया ज च' त्ति, इतश्च ते पूज्याः ज्ञानादिगुणसमूहात्मकत्वात्, जिनाचार्यादिवदिति ॥ २९५० ॥ अत्र प्रेरकः प्राह—

गुणपूयामेत्ताओ फलं ति तप्पूयणं पवज्जामो। जं पुण जिणु व्व मग्गोवयारिणो ते तयं कत्तो? २९५१

(गुणपूजामात्रान् फलमिति तत्पूजनं प्रपद्यामहे। यत् पुनर्जिन इव मार्गोपकारिणस्ते तत् कुत ? ॥ २९५१ ॥)

गुणाना सम्यग्ज्ञानादीनां पूजामात्रतोऽपि फलं विशिष्ट स्वर्गा-ऽपवर्गादिकमस्तीति तत्पूजन तेषा गुणवतां सिद्धानां पूजन प्रतिपद्यामहे। यत् पुनरुच्यते—'जिनवत् ते सिद्धा अपि मार्गोपकारिणः' इति, तत् तेषा सिद्धाना कुतः? न मन्यामह एतदित्यर्थः, इह तेषामभावात्, असतश्चोपकारायोगादित्यभिप्रायः ॥ २९५१ ॥ अत्रोत्तरमाह—

सिद्धगुणपूजाफले सिद्धानामप्युपकारः

जइ तग्गुणपूयाओ फलं पवन्नं नणूवगारो सो। तेहिंतो तदभावे का पूया किं फलं वा से? ॥ २९५२ ॥

(यदि तद्गुणपूजात फल प्रपन्न ननूपकार स। तेभ्यस्तदभावे का पूजा किं फल वा तस्य ? ॥ २९५२ ॥)

यदि तद्गुणपूजातो गुणवत्सिद्धगुणपूजनात् फलमस्तीति त्वया प्रतिपन्नम्, तर्हि नन्वसावेव तेभ्यः सिद्धेभ्य उपकारस्त्वयापि प्रतिपन्नः, अन्यथा तदभावे सिद्धाभावे का तेपां पूजा, किं वा 'से' तस्य पूजकस्य फलम्?। एवं च सति निर्वृतावविप्रणाशबुद्धिरपि सिद्धाभावे न भवतीत्ययमुपकारस्तेभ्यः किं नेष्यते? इति ॥ २९५२ ॥

अथवा, 'अविप्रणाशबुद्धिहेतुत्वाद् मार्गोपकारिणः सिद्धाः' इत्ययमर्थोऽन्यथापि साध्यते। कथम्? इत्याह—

गंतुरणासाओ वा संमग्गोऽयं जहिच्छियपुरस्स। सिद्धो सिद्धेहिंतो तदभावे पच्चओ कत्तो ?॥ २९५३॥

(गन्तुरनाशाद् वा सन्मार्गोऽत्र यथेप्सितपुरस्य। सिद्ध सिद्धेभ्यस्तदभावे प्रत्यय कुत ?॥ २९५३॥)

||२२०||

अथवा, अयं सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रलक्षणो मार्गो यथेप्सितपुरस्य मोक्षनगरस्य सन्मार्ग इत्येवं सिद्धेभ्य एव सिद्धो निश्चितः, नान्यस्मात्। कुतः ? इत्याह-'गतुरणासाउ' त्ति, मोक्षपुरं गन्तुम् मुक्तेरपायाभावतोऽनाशादविप्रणाशात्। तदनाशे च सन्मार्गोऽयं सम्यग्दर्शनादिको मोक्षपुरस्य मार्ग इत्येवं मुमुक्षुणा प्रत्ययोत्पादात्, तदभावे तु सिद्धविप्रणाशे कुतोऽयं प्रत्ययः स्यात् ?-न कुतश्चिदित्यर्थः। इदमत्र हृदयम्- यथा पाटलिपुत्रादिनगरमार्गः कश्चिद् यथेप्सितपुरं गन्तुः सार्थवाहस्य निरपायगमनेनाविप्रणाशात् 'सन्मार्गोऽयम्' इति निश्चीयते, एवं दर्शनादिको मोक्षपुरमार्गोऽपि तदभीष्टं मोक्षपुरं गन्तुर्भव्यजन्तुसार्थस्य निरपायगमनेनाविप्रणाशात् 'सन्मार्गोऽयम्' इति एवंभूतनिश्चयजनकत्वाद् मार्गोपकारिणः सिद्धाः, ततः पूज्या इति ॥ २९५३॥ अपि च,

विशेषा० भागः-२

मुमुक्षुप्रत्ययोत्पादः

तदविप्पणासओ तप्फलोवलंभाओ। जं जायइ तेहिंतो नेयरहा तदुवगारो सो॥२९५४॥

(मार्गे रुचिस्तदविप्रणाशतस्तत्फलोपलम्भात्। यज्जायते तेभ्यो नेतरथा तदुपकार स. ॥ २९५४॥)

यस्... को मोक्षमार्ग 'यथार्थोऽयम्' इत्येवं रुचिः प्रीतिर्जायते, उत्पद्यते भव्यजन्तूनां 'तेहिंतो' त्ति, तेभ्यः ... ? इत्याह-तदविप्रणाशात्- तेषां सिद्धानां शाश्वतभावोपगमात्, तथा, तत्फलोपलम्भात्- तेषामेव ...य फलस्योपलम्भात्। ततस्तदुपकारोऽसौ मार्गे रुच्याविर्भावलक्षणः सिद्धकृतोऽस्मासूपकार इति ॥२९५४॥

मार्गफलसद्भावोपलम्भाद्रिशिष्ट रुचिः

... परिहरन्नाह—

...चेय तदत्थिया तप्फलोवलंभो य। सच्चं तहावि तप्फलसब्भावाओ रुई होइ ॥२९५५

(न... र्थिता तत्फलोपलम्भश्च। सत्य तथापि तत्फलसद्भावाद् रुचिर्भवति ॥ २९५५॥)

...ता तत्र मार्गे रुचिलक्षणार्थिता, तस्य मार्गस्य यत् फलं सिद्धिसुखलक्षणं तदुपलम्भश्च सर्वमिद... सत्यम्, तथापि तस्य मार्गस्य यत् फलं सिद्धत्वप्राप्तिलक्षणं तस्य सद्भावादविप्रणाशात् शाश्वत... भवतीति। अतो वक्तव्य एव सिद्धानामविप्रणाशलक्षणो हेतुरिति ॥२९५५॥ पुनरपि परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

...निच्छयओ तह रुई सम्मत्तं ति। मग्गोवयारिणो जह जिणा तहा खीणसंसारा॥

(...मार्गो निश्चयतस्तथा रुचि सम्यक्त्वमिति। मार्गोपकारिणो यथा जिनास्तथा क्षीणसंसारा ॥ २९५६॥)

निश्चयमते सुप्रस्थितात्मा मोक्षमार्गः, व्यवहारेण सिद्धा अपि

मत अप्पा सुपत्थिओ हवइ मित्तं' (दुष्प्रार्थितोऽमित्रमात्मा सुप्रार्थितो भवति मित्रम्) इत्यादिवचनाद् निश्चयतो ...र' जिनमार्गो मोक्षमार्ग, तथा, रुचिश्च सम्यक्त्वमात्मैव नापर इति, अत किमत्र बाह्येनाविप्रणाशहेतुनोपन्यस्तेन ?।

सत्यम्, तथापि व्यवहारनयमतेन यथा मार्गोपदेशनाज्जिनास्तीर्थकरा मार्गोपकारिण उच्यन्ते तथा क्षीणससारा अपि सिद्धा अविप्रणाशेन मार्गोपकारिणोऽभिधीयन्त इति न दोषः ॥ २९५६ ॥ अथाचार्याणामुपाध्यायाना च नमस्कारार्हत्वहेतुत्व व्याचिख्यासुराह—

आयारदेसणाओ पुज्जा परमोवगारिणो गुरवो। विणयाइगाहणा वा उवज्झाया सुत्तया जं च॥२९५७॥

(आचारदेशनात् पूज्या परमोपकारिणो गुरव । विनयादिग्राहणाद् वोपाध्याया सूत्रदा यच्च ॥ २९५७ ॥)

पूज्याः परमोपकारिणो गुरवः, स्वयमाचारपरत्वात् परेभ्यश्चाचारदेशनादिति । तथा, पूज्या उपाध्याया., स्वय विनयवत्त्वात्, शिष्याणा च विनयग्राहणाद् विनयशिक्षणात् । यतश्च सूत्रपाठदास्ते, अतोऽपि पूज्या इति ॥ २९५७ ॥

अथ साधूना पूजार्हत्वकारणम्, तथा, पञ्चानामप्यर्हदादीना सामान्य तत्कारणमुपदर्शयन्नाह—

आयार-विणय-साहणसाहज्जं साहवो जओ दिंति। तो पुज्जा ते पंच वि तग्गुणपूयाफलनिमित्तं २९५८

(आचार विनय साधनसाहाय्य साधवो यतो ददति । तत पूज्यास्ते पञ्चापि तद्गुणपूजाफलनिमित्तम् ॥ २९५८ ॥)

ततः साधवः पूज्याः, यतः किम् ? इत्याह–'आयारे'त्यादि आचारवत्त्वात्, विनयवत्त्वात्, मोक्षसाधने साहाय्यदानात् पूज्यास्त इति भावार्थ. । तथा, सामान्येन पञ्चाप्यर्हदादयः पूज्याः, तद्गुणाना ज्ञानादीना या पूजा तस्या यत् फल स्वर्गाऽपवर्गादिक तन्निमित्त ते भवन्तीति कृत्वा, तद्गुणपूजाफलनिमित्तत्वादित्यर्थः ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥ २९५८ ॥ एव तावत् समासेनार्हदादीना नमस्कारार्हत्वद्वारेण मार्गदेशकत्वादयो गुणा उक्ताः । साम्प्रत भवाटवीमार्गदेशकत्व–भवसमुद्रनिर्यामकत्व–षड्विधजीवनिकायगोपनत्वप्ररूपणादिना प्रपञ्चेनार्हता गुणानुपदर्शयन्नाह—

अडवीए देसयत्तं तहेव निज्जामया समुद्दम्मि। छक्कायरक्खणट्ठा। महगोवा तेण वुच्चंति ॥ २९५९॥

(अटव्या देशकत्व तथैव निर्यामका समुद्रे । षट्कायरक्षणार्थं महागोपास्तेनोच्यन्ते ॥ २९५९ ॥)

भवाटव्या देशकत्व मार्गोपदेशकत्व कृतमर्हद्भि, तथैव निर्यामकाः संसारसमुद्रे भगवन्त एव षट्कायरक्षणार्थं यतः प्रयत्न चक्रुर्महागोपास्तेनोच्यन्ते ॥ इति निर्युक्तिगाथासक्षेपार्थः ॥ २९५९ ॥ अथ 'जह निव्वुइपुरमग्ग' इत्यादिका विस्तरार्थप्रतिपादनपराः सप्तदश गाथाः सुगमाः । सति च वैषम्ये मूलावश्यकटीकानुसारतो भावनीया इति न प्रतिपादिताः ॥

तदेवमुक्तप्रकारेणार्हता नमस्कारार्हत्वे हेतवो गुणाः । साम्प्रत तु प्रकारान्तरेण तद्धेतुभूतानेव गुणान् प्रतिपादयन्नाह—

राग-द्दोस-कसाए य इंदियाणि य पंच वि। परीसहे उवसग्गे नामयंता नमोरिहा॥ २९६० ॥

(राग द्वेष-कषायाश्चेन्द्रियाणि च पञ्चापि । परीषहानुपसर्गान् नमयन्तो नमोऽर्हा ॥ २९६० ॥)

आ०उपाध्यायाना पूज्यत्वे हेतवः आचारदेशनम् विनयादिग्राहण सूत्रदाने

साधुपूज्यत्वहेतुः आचारो-विनयः साधना-सहायश्च

अर्हद्विशेषगुणाः

रज्जंति तेण तम्मि व रंजणमहवा निरूविओ राओ। नामाइ चउब्भेओ दव्वे कम्मेयरविभिण्णो २९६१

(रज्यन्ते तेन तस्मिन् वा रञ्जनमथवा निरूपितो रागः । नामादिश्चतुर्भेदो द्रव्ये कर्मेतरविभिन्नः ॥ २९६१ ॥)

रज्यन्ते तेन, तस्मिन् वा सति क्लिष्टसत्त्वाः प्राणिनः स्त्र्यादिष्विति रागः । अथवा, रञ्जनं रागः । स च नामादिचतुर्भेदः स्थानान्तरे निरूपितो रागः । तत्र नाम स्थापना ज्ञशरीरभव्यशरीरद्रव्यरागविचारः सुज्ञेय एव । ज्ञ भव्यशरीरव्यतिरिक्ते तु द्रव्ये विचार्ये को रागः ? इत्याह—'कम्मेयरविभिन्नो' त्ति, कर्मद्रव्यरागः, नोकर्मद्रव्यरागश्चेत्यर्थः ॥ २९६१ ॥ तत्र 'कर्मद्रव्यरागं' व्याचिख्यासुराह—

जोग्गा बद्धा बज्झंतया य पत्ता उईरणावलियं। अह कम्मदव्वराओ चउव्विहा पोग्गला हुंति २९६२

(योग्या बद्धा बध्यमानाश्च प्राप्ता उदीरणावलिकाम् । अथ कर्मद्रव्यरागश्चतुर्विधाः पुद्गला भवन्ति ॥ २९६२ ॥)

'अह' त्ति, अथेतद्व्याख्यानमुच्यते—तत्र कर्मद्रव्यरागश्चतुर्विधाः पुद्गला भवन्ति; तद्यथा—योग्या बन्धपरिणामाभिमुखाः, बध्यमानाः प्रारब्धबन्धक्रिया, बद्धा उपरतबन्धक्रियाः । गाथाबन्धानुलोम्याच्च व्यत्ययेनोपन्यासः । तथा, उदीरणाकरणेनाकृष्योदीरणावलिकां प्राप्ता यावदद्याप्युदयं न गच्छन्ति, उदयेन वेद्यमानानां भावरागत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २९६२ ॥ नोकर्मद्रव्यरागमाह—

नोकम्मदव्वराओ पओगओ सो कुसुंभरागाई। बीओ य वीससाए नेओ संझब्भरागाई ॥ २९६३ ॥

(नोकर्मद्रव्यरागः प्रयोगतः स कुसुम्भरागादिः । द्वितीयश्च विस्रसातो ज्ञेयः सन्ध्याभ्ररागादिः ॥ २९६३ ॥)

नोकर्मद्रव्यरागस्तु द्विविधः— प्रयोगतः, विस्रसातश्च । तत्र प्रयोगतः कुसुम्भरागादिः, विस्रसातस्तु सन्ध्याभ्ररागादिरिति ॥२९६३॥ भावरागमाह—

जं रायवेयणिज्जं समुइण्णं भावओ तओ राओ। सो दिट्ठि-विसय-नेहाणुरायरूवो अभिस्संगो ॥२९६४॥
कुप्पवयणेसु पढमो बिइओ सद्दाइएसु विसएसु। विसयाइनिमित्तो वि हु सिणेहराओ सुयाईसु २९६५

(यद् रागवेदनीयं समुदीर्णं भावतः सको रागः । स दृष्टि-विषय-स्नेहानुरागरूपोऽभिष्वङ्गः ॥ २९६४ ॥)
(कुप्रवचनेषु प्रथमो द्वितीयः शब्दादिकेषु विषयेषु । विषयादिनिमित्तोऽपि खलु स्नेहरागः सुतादिषु ॥ २९६५ ॥)

यद् रागेण वेद्यत इति रागवेदनीयं माया-लोभलक्षणं कर्म समुदीर्णमुदयप्राप्तं विपाकेन वेद्यते, तज्जनितश्च जीवपरिणामरूपोऽभिष्वङ्गलक्षणोऽसौ भावतो रागो भावरागः । स च त्रिविधाभिष्वङ्गरूपः, तद्यथा—दृष्टयनुरागः विषयानुरागः, स्नेहानुरागश्चेति । तत्र प्रथमः कुप्रवचनेषु द्रष्टव्यः द्वितीयस्तु शब्दादिविषयेषु स्नेहरागस्तु विषयादिनिमित्तोऽविनीतेष्वपि सुत-बान्धवादिष्विति ॥ २९६४—२९६५ ॥
अथ दोषस्य द्वेषस्य वा व्याख्यानमाह—

दोष द्वेष-निक्षेपाः

दूसंति तेण तम्मि व दूसणमह देसणं व देसो त्ति। देसो च सो चउद्धा दव्वे कम्मेयरविभिन्नो ॥२९६६॥

(दुष्यन्ति तेन तस्मिन् वा दूषणमथ द्वेषण वा द्वेष इति । द्वेषश्च स चतुर्धा द्रव्ये कर्मेतरविभिन्न ॥ २९६६ ॥)

'दुष वैकृत्ये' दुष्यन्ति विकृतिं भजन्ति' तेन तस्मिन् वा प्राणिन इति दोष' । दूषण वा 'दोष.' इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । अथवा, 'द्विष अप्रीतौ' द्विषन्ति– अप्रीतिं भजन्ति तेन तस्मिन् वा प्राणिन इति द्वेषः । द्वेषण वा 'द्वेषः' इत्यपि स्वयमेव दृश्यम् । कुतः पुनरिद दृश्यत इत्याह– 'अह देसण व देसो' त्ति, अथवा द्वेषण द्वेष इति भावसाधनपक्षोपन्यासादनन्तरोक्तः स्वयमेव दृश्यते । 'देसो व सो चउद्ध' त्ति, स च द्वेष', वाशब्दाद् दोषो वा नामादिभेदाच्चतुर्धा द्रष्टव्यः । तत्र ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्ते द्रव्ये विचार्ये 'कम्मेयरविभिन्नो' त्ति, कर्मद्रव्यदोषः, नोकर्मद्रव्यदोषश्च भवतीत्यर्थः ॥ २९६६ ॥ अस्य च द्विविधस्यापि स्वरूपमाह—

जोग्गा बद्धा बज्झंतगा य पत्ता उदीरणावलियं। अह कम्मदव्वदोसो इयरो दुट्ठव्वणाईओ ॥२९६७॥

(योग्या बद्धा बध्यमानाश्च प्राप्ता उदीरणावलिकाम् । अथ कर्मद्रव्यदोष इतरो दुष्टव्रणादिक ॥ २९६७ ॥)

पूर्ववच्चतुर्विधा' पुद्गलाः कर्मद्रव्यदोषः, नोकर्मद्रव्यदोषस्तु दुष्टव्रणादिरिति ॥ २९६७ ॥ भावदोष भावद्वेष वा प्राह—

जं दोसवेयणिज्जं समुइण्णं एस भावओ दोसो। वत्थुविकिइस्सहावोऽनिच्छियमप्पीइलिंगो वा ॥२९६८॥

(यद् दोषवेदनीय समुदीर्णमेष भावतो दोष । वस्तुविकृतिस्वभावोऽनीप्सिता ऽप्रीतिलिङ्गो वा ॥ २९६८ ॥)

यद् दोषवेदनीय द्वेषवेदनीयं वा कर्म समुदीर्णमुदयप्राप्तमेष भावदोषो भावद्वेषो वा । अयं च स्वभावस्थस्य वस्तुनः शरीरदेशादेर्विकृतिस्वभावः कार्ये कारणोपचारात् प्रकृत्यन्यथाभावरूपः । तत्र भावदोषोऽनीप्सितलिङ्गोऽनिष्टदुष्टव्रणादिकार्यगम्यः । भावद्वेषस्त्वप्रीतिलिङ्ग इति ॥ ॥ २९६८ ॥ अत्र च क्रोध-मानयोः कोऽपि विप्रपरि णामोऽप्रीतिजातिसामान्यतः सग्रहमतेन द्वेषः, माया लोभौ तु प्रीतिजातिसामान्यतः स एव रागमिच्छतीति दर्शयन्नाह–

नयमतैः क्रोधादीनां द्वेषे वा ऽवतारः ?

कोहं माणं वाऽपीइजाइओ वेइ संगहो दोसं। माया-लोभे य स पीइजाइसामण्णओ रागं ॥२९६९॥

(क्रोध मान वाऽप्रीतिजातीयो ब्रवीति सग्रहो दोषम् । माया-लोभौ च स प्रीतिजातिसामान्यतो रागम् ॥ २९६९ ॥)

गतार्था ॥ २९६९ ॥ व्यवहारनयमाश्रित्याह—

व्यव० मते क्रोधमान-मायाः द्वेषः

मायं पि दोसमिच्छइ ववहारो जं परोवघायाय। नाओवादाणे च्चिय मुच्छा लोभो त्ति तो रागो ॥२९७०॥

(मायामपि दोषमिच्छति व्यवहारो यत् परोपघाताय । न्यायोपादानेऽपि मूर्च्छा लोभ इति ततो राग ॥ २९७० ॥)

न केवल क्रोध मानौ, किन्तु मायामपि द्वेषमिच्छति व्यवहारनयः, यस्मादियमपि परोपघाताय परवञ्चनायैव विधीयते । ततो माया

द्वेषः, परोपघातहेतुत्वात्, क्रोध-मानवदिति । न्यायेन नीत्या मायामन्तरेणोपादीयत उपार्ज्यत इति न्यायोपादानं तस्मिन् न्यायोपादानेऽपि वित्ते यतो मूर्च्छा भवति, ततस्तदात्मको लोभो रागः । अन्यायोपात्ते तु वित्ते मायादिकषायसम्भवेन द्वेष एव स्यादिति न्यायोपादानविशेषण-
मिति भावः ॥ २९७० ॥ ऋजुसूत्रमतमाह— विशेषा०

सुयमयं कोहो दोसो सेसाणमयमणेगंतो । रागो त्ति व दोसो त्ति व परिणामवसेण उ वसेओ ॥२९७१ भागः-२

(ऋजुसूत्रमत क्रोधो दोष शेषाणा मतमनेकान्त । राग इति वा द्वेष इति वा परिणामवशेन तु वसेयः ॥ २९७१ ॥) ऋजु०मते

ऋजुसूत्रनयस्येदं मतम्– क्रोधः प्रथमकषायो द्वेषः, अप्रीत्यात्मकत्वात् । शेषाणा तु मान माया-लोभाना राग-द्वेषत्वविचारं प्रत्येतत् क्रोधो द्वेषः,
तस्य मतम् ; किम् ? इत्याह– अनेकान्तोऽनिश्चयः । एतदेव व्याचष्टे– शेषे मानादिकषायत्रयवर्गे कोऽपि रागः, कोऽपि वा द्वेषः, इत्यय शेषाः
परिणामवशेनैवासेयो निश्चेयो नान्यथेति ॥ २९७१ ॥ कुतः ? इत्याह— भाज्याः

संपयगाहि त्ति तओ न उवओगदुगमेगकालम्मि । अप्पीइ-पीइमेत्तोवओगओ तं तहा दिसइ ॥ २९७२।

(साम्प्रतग्राहीति ततो नोपयोगद्विकमेककाले । अप्रीति प्रीतिमात्रोपयोगतस्त तथा दिशति ॥ २९७२ ॥)

यतः साम्प्रतग्राही वर्तमानैकक्षणवस्तुग्राही ततोऽसौ ऋजुसूत्रः । ततः क्रोध-मानौ द्वेषः, माया लोभौ तु राग इत्येवमसौ न मन्यते, मान-माया-
मानादिक्षणकाले क्रोधादिक्षणाभावात्, तदभावश्च तयोः क्रमभावित्वात्, प्राक्तनस्य चोत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादिति । स एव च मानो द्वेषो लोभा अह-
भवति, कदा ? परगुणेषु यो द्वेषोऽप्रीतिस्तदुपयोगे तदध्यवसायपरिणतिकाल इत्यर्थः । अस्तु वा, क्रोधमानादीना समकालभाविता, तथा- कारमूर्च्छो-
प्युपयोगद्वयमसावेककाल न मन्यत इति कथ मिश्रकषायद्वयोपयोगाद् द्वेषो रागो वा स्यात् ? । एतदेवाह– 'न उवओगदुगमेगकालम्मि त्ति, पयोगकाले
न च कषायद्वयोपयोगमेककालमसौ मन्यते, येन क्रोध मानौ द्वेषो माया-लोभौ तु रागः स्यादिति । तर्हि किमसौ मन्यते ? इत्याह– 'अप्पीई' रागः, पर-
इत्यादि, अप्रीति प्रीतिमात्रोपयोगतस्त त मानादिकषाय तथा तथा व्यपदिशति ॥ २९७२ ॥ एतदेव भावयति— दोषोपयोग-

माणो रागो त्ति मओ साहंकारोवओगकालम्मि । सो च्चिय होइ दोसो परगुणदोसोवओगम्मि ॥२९७३ परघातो-

माया लोभो चेवं परोवघाओवओगओ दोसो । मुच्छोवओगकाले रागोऽभिस्संगलिंगो त्ति ॥ २९७४ ॥ पयोगकाले द्वेषः

(मानो राग इति मत साहंकारोपयोगकाले । स एव भवति दोष परगुणदोषोपयोगे ॥ २९७३ ॥)
(माया लोभश्चैवं परोपघातोपयोगतो दोष । मूर्च्छोपयोगकाले रागोऽभिष्वङ्गलिङ्ग इति ॥ २९७४ ॥)

व्याख्या– मानो राग इति ऋजुसूत्रस्य मतः । क ? साहंकारोपयोगकाले– स्वस्मिन्नात्मनि 'अहो अहम्' 'नमो मह्यम्' इत्येव योऽयमहङ्कारो निजगुणेषु बहुमानोऽभिष्वङ्गस्तदुपयोगकाले तदुपयोगसमय इत्यर्थः, एव परोपघाताय व्याप्रियमाणौ माया-लोभौ द्वेषः,

स्वशरीर स्वधन-स्वजनादिषु मूर्च्छोपयोगकाले तु तावेन रागः । कुतः ? इत्याह— अभिष्वङ्गलिङ्ग इति कृत्वा । अभिष्वङ्गो हि रागः, यश्च स्वशरीरादिषु मूर्च्छोपयोगः स व्यक्तोऽभिष्वङ्ग इति युक्तमस्य रागत्वमिति भावः ॥ २९७३-२९७४ ॥ अथ शब्दादिनयत्रयमतमाह—

शब्दनये मानमाया-लोभेषु मूर्च्छांशः रागः परघातोपयोगो द्वेषः

सद्दाइमयं माणे मायाए च्चिय गुणोवगाराय। उवओगो लोभो च्चिय जओ स तत्थेव अवरुद्धो ॥२९७५॥
सेसंसा कोहो वि य परोवघायमइय त्ति तो दोसो। तल्लक्खणा य लोभो अह मुच्छा केवलो रागो २९७६
मुच्छाणुरंजणं वा रागो संदूसणं ति तो दोसो। सद्दस्स व भयणेयं इयरे एक्केक्कट्ठियपक्खा ॥२९७७॥

(शब्दादिमत माने मायायामेव गुणोपकाराय । उपयोगो लोभ एव यत स तत्रैवावरुद्ध ॥ २९७५ ॥)
(शेषाशा क्रोधोऽपि च परोपघातमय इति ततो दोष । तल्लक्षणश्च लोभोऽथ मूर्छा केवलो राग ॥ २९७६ ॥)
(मूर्च्छानुरञ्जन वा राग सदूषणमिति ततो दोष । शब्दस्य वा भजनेयमितर एकैकस्थितपक्षौ ॥ २९७७ ॥)

व्याख्या—शब्दादिनयानामिद मतम्—माने मायाया च स्वगुणोपकाराय आत्मन उपकाराय व्याप्रियमाणाया य उपयोगः स लोभ एव, यतः स स्वगुणोपकारोपयोगः स्वात्मनि मूर्च्छात्मकत्वात् तत्रैव लोभेऽवरुद्धोऽन्तर्भूतः । तथा च सति स मान-माययोः स्वगुणोपकारोपयोगः स्वात्मनि मूर्च्छात्मकत्वाल्लोभ इव राग इत्यभिप्रायः । शेषास्तु परोपघातोपयोगरूपा मान माययोरशाः, क्रोधश्च सर्वः, एते सर्वे परोपघातमयास्ततो द्वेष इति मन्तव्याः । न केवलमेते तथा लोभोऽपि द्वेषः । किं सर्वः ? । नेत्याह—यतस्तल्लक्षणः—परोपघातोपयोगरूपः । अथ परानुपघातोपयोगरूपो मूर्च्छोपयोगात्मको लोभः पृच्छयते तत्राह—केवलो राग एवासाविति । अथवा, किं बहुनोक्तेन ?, सक्षिप्य ब्रूमः । किम् ? इत्याह—'मुच्छे'त्यादि इह सर्वेष्वपि क्रोधव्यतिरिक्तेषु मान-माया-लोभकषायेषु यद् मूर्च्छात्मकमनुरञ्जन यः कश्चिद् मूर्च्छोपयोग इत्यर्थः स रागो मन्तव्यः । अथ सदूषणमप्रीत्युपयोगस्ततोऽसौ द्वेषो ज्ञातव्यः । शब्दनयस्येय भजना विकल्पना । वाशब्दादृजुसूत्रस्य च । शेषौ तु संग्रह व्यवहारनयौ, नैगमस्यानयोरेवान्तर्भावात्, एकैकस्थितपक्षौ—एकैकः स्थितो नियमितः पक्षो ययोस्तावेकैकस्थितपक्षौ; तथाहि—सग्रहनयः क्रोध मानौ द्वेषमेवेच्छति, माया लोभौ तु रागम् । व्यवहारनयोऽपि लोभं रागमेव मन्यते, शेषकषायत्रय तु द्वेषमेवेति । अतः शब्दादिनया भजनाभ्युपगमपरत्वादेकैकस्थितपक्षवादिभ्या ताभ्यां भिन्ना इति ॥ तदेवं व्याख्यातौ राग-द्वेषौ ॥ २९७५-२९७६-२९७७ ॥ अथ कषायान् व्याचिख्यासुराह—

कषाय-व्याख्या

कम्मं कस भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया तो। कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसाय त्ति ॥

(कर्म कष भवो वा कषमाय एषा यत कषायास्तत । कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कष कषाया इति ॥ २९७८ ॥)

आओ व उवायाणं तेण कसाया जओ कसस्साया । जीवपरिणामरूवा जेण उ नामाइनियमोऽयं ।२९७९

(आयो वोपादानं तेन कषाया यतः कषस्याया । जीवपरिणामरूपा येन तु नामादिनियमोऽयम् ॥ २९७९ ॥)

व्याख्या—'कष हिंस' इत्यादिर्हिंसार्थो दण्डकधातुः, कष्यन्ते बाध्यन्ते प्राणिनोऽनेनेति कषं कर्म भवो वा, तदायो लाभ एषां यतस्ततः कषायाः क्रोधादयः । अथवा, यथोक्त कषमयधातोरिनन्तस्याययन्ति गमयन्ति प्रापयन्ति यतस्ततः कषाया इति । अथवा, आय उपादान हेतुः, पूर्वोक्तस्य कषस्याया उपादानहेतवो यस्मात् तत. कषायाः, ते तु जीवपरिणामरूपाः क्रोधादयस्तेषां च कषायाणां सामान्येन येन यस्माद् नामादिकोऽष्टविधत्वनियमोऽयमन्यत्र प्रसिद्धस्तेनासौ 'उच्यते' इति शेषः ॥ २९७८–२९७९ ॥ कः ? इत्याह—

नामं ठवणा दविए उप्पत्ती पच्चए य आएसे । रस-भाव-कसाए वि य परूपणा तेसिमो होइ ॥२९८०॥

(नाम स्थापना द्रव्ये उत्पत्तिः प्रत्ययश्चादेशः । रस भाव-कषाया अपि च प्ररूपणा तेषामियं भवति ॥ २९८० ॥)

अत्र नाम स्थापने क्षुण्णे । द्रव्यकषायविचारोऽपि सुकरः, नवरं, ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यकषायमाह—

दुविहो दव्वकसाओ कम्मदव्वे य नो य कम्मम्मि । कम्मद्दव्वकसाओ चउव्विहा पोग्गलाणुइया ॥२९८१

(द्विविधो द्रव्यकषाय कर्मद्रव्ये च नोकर्मद्रव्ये । कर्मद्रव्यकषायश्चतुर्विधा पुद्गला अनुदिता ॥ २९८१ ॥)

ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्विविधो द्रव्यकषायः—कर्मद्रव्यकषायः, नोकर्मद्रव्यकषायश्च । तत्र कर्मद्रव्यकषायः 'जुग्गा बद्धा वज्झंतगा य' (गा०–२९६२) इत्यादिना प्रागुक्ता अनुदिताश्चतुर्विधाः पुद्गला ज्ञातव्याः ॥ २९८१ ॥ नोकर्मद्रव्यकषायमुत्पत्तिकषायं चाह—

सज्जकसायाइओ नोकम्मदव्वओ कसाओऽयं । खेत्ताइ समुप्पत्ती जत्तो प्पभवो कसायाणं ॥२९८२॥

(सर्जकषायादिको नोकर्मद्रव्यत कषायोऽयम् । क्षेत्रादि समुत्पत्तिर्यत प्रभव कषायाणाम् ॥ २९८२ ॥)

नोकर्मद्रव्यतोऽयं कषायः । कः ? इत्याह— सर्जकषायादिकः सर्ज-बिभीतक-हरीतक्यादयो वनस्पतिविशेषा नोकर्मद्रव्यकषाया इत्यर्थः । क्षेत्रादिकं वस्तु 'समुप्पत्ति' त्ति उत्पत्तिकषाय. । किं सर्वम् ? नेत्याह— यतः क्षेत्रादेः कषायाणां प्रभवः । इदमुक्तं भवति— यतः क्षेत्रादादि-शब्दाद् द्रव्यादेर्वा सकाशात् कषायोत्पत्तिर्भवति तत् क्षेत्रद्रव्यादिकं वस्तु कषायोत्पत्तिहेतुत्वादुत्पत्तिकषाय उच्यते । भवति च द्रव्यादेः सकाशात् कषायोत्पत्तिः; उक्तं च—"किं एत्तो कट्ठयरं जं मूढो खाणुगम्मि अप्फडिओ । खाणुस्स तस्स रूसइ न अप्पणो दुप्पओगस्स ॥ १ ॥" ("किमितः कष्टतरं यद् मूढ स्थाणुके आस्फालितः । स्थाणवे रुष्यति नात्मनो दुष्प्रयोगस्य") इति ॥ २९८२ ॥ प्रत्ययकषायमाह—

होइ कसायाणं बंधकारणं जं स पच्चयकसाओ । सद्दाइ त्ति केई न समुप्पत्तीए भिन्नो सो ॥२९८३॥

(भवति कषायाणां बन्धकारणं यत् स प्रत्ययकषाय । शब्दादिरिति केचित्, न समुत्पत्तेर्भिन्न स ॥ २९८३ ॥)

कषायाणां यदन्तरङ्गमविरत्या ऽऽस्रवादिकं बन्धकारणं मोऽन्तरङ्गकषायकारणरूपः प्रत्ययकषायो भवति । अन्ये तु केचिद् बहिरङ्ग

एव शब्द रूपादिविषयग्रामः प्रत्ययकषाय इति व्याचक्षते । तच्चायुक्तम्, यत उत्पत्तिकषायान्नासौ भिद्यते, द्रव्यादेरिव तस्मादपि बहिरङ्गात्

कषायोत्पत्तेरिति ॥ २९८३ ॥ आदेशकषायमाह—

आदेश-कषायः

आएसओ कसाओ कइयवकयभिउडिभंगुरागारो । केई चित्ताइगओ ठवणाणत्थंतरो सोऽयं ॥२९८४

(आदेशतः कषायः कैतवकृतभृकुटिभङ्गुराकारः । केचिच्चित्रादिगतः स्थापनानर्थान्तरः सोऽयम् ॥ २९८४ ॥)

योऽन्तरङ्गकषायमन्तरेणापि 'कुपितोऽयम्' इत्यादिरूपेणादिश्यते स आदेशकषायः । स चेह कैतवकृतभृकुटिभङ्गुराकारो नटादिर्द्र-

व्यः । केचित् 'तद्रूपधरश्चित्रादिगतो जीव आदेशकषाय.' इति व्याचक्षते । तच्चायुक्तम्, स्थापनानर्थान्तरत्वात् तस्येति ॥ २९८४ ॥

रस-भाव-कषायौ

रस भावकषायावाह—

सओ रसो कसाओ कसायकम्मोदओ य भावम्मि । सो कोहाइ चउद्धा नामाइ चउविहेक्केक्को २९८५

(रसतो रसः कषायः कषायकर्मोदयश्च भावे । स क्रोधादिश्चतुर्धा नामादिश्चतुर्विध एकैकः ॥ २९८५ ॥)

हरीतक्यादीनां यो रसः स रसतः कषायो रसकषायः । भावकषायस्तु मोहनीयकर्मोदयः, तज्जनितश्च कषायपरिणामः । स च क्रोधा-

दिभेदाच्चतुर्धा । क्रोधादिरपि प्रत्येकं नामादिभेदाच्चतुर्विध इति ॥ २९८५ ॥ अथ नामादिकषायाणां को नयः कमिच्छति ? इत्याह—

कषायनिक्षेपाणां को नयः कमिच्छति ?

भावं सद्दाइनया अट्ठविहमसुद्धनेगमाईया । नाएसुप्पत्तीओ सेसा जं पच्चयविगप्पा ॥ २९८६ ॥

(भावं शब्दादिनया अष्टविधमशुद्धनैगमादिकाः । नादेशोत्पत्ती शेषा यत् प्रत्ययविकल्पौ ॥ २९८६ ॥)

भावकषायमेव शुद्धत्वात् शब्दनया इच्छन्ति, न नामादिकषायान् । शेषास्तु ऋजुसूत्रवर्जा नैगमादिनयाः द्विधा— शुद्धा अशुद्धाश्च ।

तत्राविशुद्धा अष्टविधमपि नामादिकषायमिच्छन्ति । ये तु विशुद्धाः, तथा ऋजुसूत्रनयश्चैते सर्वेऽप्यादेशो-त्पत्तिकषायौ नेच्छन्ति । कुतः ?

इत्याह— 'जं पच्चयविगप्प' त्ति, यद् यस्मादेतौ द्वावपि प्रत्ययकषायविकल्पौ प्रत्ययकषायाद् न भिद्येते; तथाहि— उत्पत्तिकषायः कषायोत्पत्तौ

प्रत्यय इत्युक्तमेव, तथा, आदेशकषायोऽपि कैतवकृतोऽप्यन्यकषायोत्पत्तौ प्रत्ययो भवत्येवेति न तस्मात् तौ भिन्नाविति ॥ २९८६ ॥

अथ नामादिके द्रव्यक्रोधे ज्ञशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यक्रोधमाह—

दुविहो व दव्वकोहो कम्मदव्वे य नोयकम्मम्मि । कम्मदव्वे कोहो तज्जोग्गा पोग्गला णुइया ॥२९८७॥

(द्विविधो वा द्रव्यक्रोधः कर्मद्रव्ये च नोकर्मद्रव्ये । कर्मद्रव्ये क्रोधस्तद्योग्याः पुद्गला अनुदिताः ॥ २९८७ ॥)

नोकम्मदव्वकोहो नेओ चम्मारनीलिकोहाई । जं कोहवेयणिज्जं समुइण्णं भावकोहो सो ॥२९८८॥

(नोकर्मद्रव्यक्रोधो ज्ञेयश्चर्मकार नीलीकोथादि । यत् क्रोधवेदनीयं समुदीर्णं भावक्रोध स ॥ २९८८ ॥)

व्याख्या– न भव्यशरीरव्यतिरिक्तः द्रव्यक्रोधो द्विधा– कर्मद्रव्यक्रोधः, नोकर्मद्रव्यक्रोधश्च । तत्र योग्यादयोऽनुदिताश्चतुर्विधाः पुद्गलाः कर्मद्रव्यक्रोधः । नोकर्मद्रव्यक्रोधस्तु 'कोहो' त्ति, प्राकृतशब्दमाश्रित्य चर्मकारचर्मकोथो नीली(प्र० . ०ल)कोथादिश्च ज्ञेयः । भावक्रोधमाह– यत् क्रोधवेदनीयं कर्मविपाकत' समुदीर्णमुदयमागत तज्जनितश्च क्रोधपरिणामः स भावक्रोध इति । एवं मानादयोऽपि नामादिभेदाद् यथायोगं चतुर्विधा मन्तव्याः ॥ २९८७-२९८८ ॥ अथवा, पृथगनन्तानुबन्ध्यादिभेदात् सर्वेऽपि क्रोधादयश्चतुर्विधा ज्ञेया इति दर्शयन्नाह—

माणादओ वि एवं नामाइ चउव्विहा जहाजोग्गं । नेया पिहप्पिहा वा सव्वेऽणंताणुबन्धाई २९८९

(मानादयोऽप्येवं नामादयश्चतुर्विधा यथायोग्यम् । ज्ञेया पृथक् पृथग् वा सर्वेऽनन्तानुबन्ध्यादय ॥ २९८९ ॥)

गतार्था ॥ २९८९ ॥ तत्रानन्तानुबन्ध्य-ऽप्रत्याख्यानावरण(प्र० . अप्रत्याख्यान)प्रत्याख्यानावरण-सज्वलनस्वरूपाणा क्रोधादीना यथानुपूर्व्या प्रत्येकं स्वरूपमाह–

जल-रेणु-भूमि-पव्वयराईसरिसो चउव्विहो कोहो । तिणिसलया-कट्ठ-ट्ठियसेलत्थंभोवमो माणो ।२९९०।

मायावलेहि-गोमुत्ति-मेंढसिंग-घणवंसिमूलसमा । लोहो हलिद्द-खंजण-कद्दम-किमिरागसामाणो ।२९९१।

पक्ख-चउम्मास-वच्छर-जावज्जीवाणुगामिणो कमसो । देव-नर-तिरिय-नारयगइसाहणहेयवो नेया

(जल-रेणु भूमि पर्वतराजि (रेखा) सदृशश्चतुर्विध क्रोध । तिनिसलता-काष्ठा ऽस्थिक शैलस्तम्भोपमो मान ॥ २९९० ॥)

(मायावलेखिका-गोमूत्रिका-मेषशृङ्ग-घनवंशीमूलसमा । लोभो हरिद्रा-खञ्जन-कर्दम-कृमिराग-सामान ॥ २९९१ ॥)

(पक्ष चतुर्मास वत्सर यावज्जीवानुगामिन क्रमश । देव नर तिर्यग्-नारकगतिसाधनहेतवो ज्ञेया ॥ २९९२ ॥)

गाथाः स्थानान्तरेऽतिप्रतीतार्थत्वाद् नेह व्याख्यायन्त इति ॥ उक्त कषायस्वरूपम् ॥२९९०-२९९१ २९९२॥ अथेन्द्रियस्वरूप निरूपयन्नाह-

इंदो जीवो सव्वोवलद्धिभोगपरमेसरत्तणओ । सोत्ताइभेयमिंदियमिह तल्लिंगाइभावाओ ॥२९९३॥ इन्द्रिय-व्युत्पत्तिः

(इन्द्रो जीव सर्वोपलब्धिभोगपरमेश्वरत्वात । श्रोत्रादिभेदमिन्द्रियमिह तल्लिङ्गादिभावात ॥ २९९३ ॥)

'इदि परमैश्वर्ये' इन्दनात् परमैश्वर्ययोगादिन्द्रो जीव', परमैश्वर्यमस्य कुत' ? इत्याह–'सव्वो' इत्यादि आवरणाभावे सर्वस्यापि वस्तुन उपलम्भात्, नानाभवेषु सर्वस्यापि त्रिजगद्गतस्य वस्तुनः परिभोगाच्च परमेश्वरो जीव इति तस्य परमैश्वर्यम् । तस्येन्द्रस्य जीवस्य लिङ्ग चिह्नं तेन दृष्टं सृष्टं वा निशानादिरिन्द्रियमुच्यते, अत एवाह–इन्द्रियमिह तल्लिङ्गादिभावादिति । तच्च श्रोत्रादिभेदं श्रोत्र-नयन घ्राण रसन-

स्पर्शनभेदात् पञ्चविधमित्यर्थः ॥ २९९३ ॥ तदपि नामादिभेदाच्चतुर्विधमिति दर्शयन्नाह—

तं नामाइ चउद्धा दव्वं निव्वित्ति उवगरणं च । आगारो निव्वित्ति चित्ता बज्झा इमा अंतो ॥२९९४॥
पुप्फं कलंवुयाए-धन्नमसूराइमुत्तचंदो य । होइ खुरप्पो नाणागिई य सोइंदियाईणं ॥ २९९५ ॥
विसयग्गहणसमत्थं उवगरणं इंदियंतरं तंपि । जं नेह तदुवघाए गिण्हइ निव्वत्तिभावे वि ॥२९९६॥

(तद् नामादि चतुर्धा द्रव्य निर्वृत्तिरुपकरण च । आकारो निर्वृत्तिश्चित्रा बाह्येयमन्त ॥ २९९४ ॥)
(कदम्बपुष्पाकारो धान्यमसूरातिमुक्तचन्द्रश्च । भवति क्षुरप्रो नानाकृतिश्च श्रोत्रेन्द्रियादीनाम् ॥ २९९५)
(विषयग्रहणसमर्थमुपकरणमिन्द्रियान्तरं तदपि । यद् नेह तदुपघाते गृह्णाति निर्वृत्तिभावेऽपि ॥ २९९६ ॥)

व्याख्या–तद् नामेन्द्रियं स्थापनेन्द्रियमित्यादिभेदाच्चतुर्धा । तत्र ज्ञ भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरुपकरणं चेति द्विभेदम् । तत्र कर्णशष्कुलिकादिराकारो निर्वृत्तिरुच्यते । सापि बाह्या-ऽऽन्तरभेदात् पुनरपि द्विभेदा । तत्र बाह्या निर्वृत्तिश्चित्रा नानाप्रकारा मनुष्याऽ-श्व शशकादेः कस्यापि कीदृक्स्वरूपेत्यर्थः । अन्तर्निर्वृत्तिस्त्वियम् ; का ? इत्याह–'पुप्फमि'त्यादि, श्रोत्रस्यान्तर्निर्वृत्तिः कदम्ब-पुष्पाकारमांसगोलकरूपा द्रष्टव्या, चक्षुषस्तु धान्यमसूराकारा, घ्राणस्यातिमुक्तककुसुमचन्द्रकाकारा, रसनस्य क्षुरप्राकारा, स्पर्शनं तु नाना-कृति द्रष्टव्यमिति । एष श्रोत्रादीनां तन्निर्वृत्तेराकार इति । तस्या एव कदम्बपुष्पाकृतिमांसगोलकरूपायाः श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तेर्यद्विषयग्रहण-समर्थं शक्तिरूपमुपकरणं तदुपकरणं द्रव्येन्द्रियम् 'उच्यते' इति शेषः, यथा खड्गस्य च्छेत्त्री शक्तिः, वह्नेर्वा दाहादिका शक्तिस्तथेदमपि श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तेर्विषयग्रहणसमर्थशक्तिरूपं द्रष्टव्यम् । तर्ह्यन्तर्निर्वृत्तिरेव तत्, तच्छक्तिरूपत्वात्, न पुनर्भेदान्तरमित्याशङ्क्याह–तदपीन्द्रिया-न्तरं द्रव्येन्द्रियस्य भेदान्तरमित्यर्थ. । कुतः ? इत्याह–'जमि'त्यादि, यस्मादिह कदम्बपुष्पाद्याकृतेर्मांसगोलकाकारायाः श्रोत्राद्यन्तर्निर्वृत्तेर्या शब्दादिविषयपरिच्छेत्त्री शक्तिस्तस्या वातपित्तादिनोपघाते विनाशे सति यथोक्तान्तर्निर्वृत्तिसद्भावेऽपि न शब्दादिविषयं गृह्णाति जीवः, इत्यतो ज्ञायते– अस्त्यन्तर्निर्वृत्तिशक्तिरूपमुपकरणेन्द्रियं द्रव्येन्द्रियस्य द्वितीयो भेद इति ॥ २९९४–२९९५–२९९६ ॥ भावेन्द्रियमाह—

लद्धु-वओगा भाविंदियं तु लद्धि त्ति जो खओवसमो । होइ तदावरणाणं तल्लाभे चेव सेसंपि ॥२९९७॥

(लब्ध्यु-पयोगौ भावेन्द्रियं तु लब्धिरिति यः क्षयोपशमः । भवति तदावरणानां तल्लाभ एव शेषमपि ॥ २९९७ ॥)

लब्ध्यु पयोगौ भावेन्द्रियम् । तत्र यदावरणानां तेषामिन्द्रियाणामावारककर्मणां क्षयोपशमो भवति जीवस्य स लब्धिः । शेषमपि द्रव्ये-न्द्रियं तल्लाभ एव लब्धिप्राप्तावेव भवतीति द्रष्टव्यमिति ॥ २९९७ ॥ उपयोगः कः ? इत्याह—

जो सविसयवावारो सो उवओगो स चेगकालम्मि। एगेण चेय तम्हा उवओगेगिंदिओ सव्वो॥२९९८॥

(य स्वविषयव्यापारः स उपयोगः स चैककाले। एकेनैव तस्मादुपयोगैकेन्द्रियः सर्वः॥२९९८॥)

यः श्रोत्रादीन्द्रियस्य स्वविषये शब्दादौ परिच्छेदो व्यापारः स उपयोगः। स चैकस्मिन् काले देवादीनामप्येकेनैव श्रोत्राद्यन्यतरेणेन्द्रियेण भवति, न तु द्व्यादिभिः। तस्मादुपयोगमाश्रित्य सर्वोऽपि जीव एकेन्द्रिय एव, एकस्मिन् काले देवादीनामप्येकस्यैव श्रोत्राद्यन्यतरेन्द्रियोपयोगस्य सद्भावादिति॥२९९८॥

यद्युपयोगतः सर्वोऽपि जीव एकेन्द्रियः, तर्हि एकेन्द्रियो द्वीन्द्रिय इत्यादिभेदः कथमागमे निर्दिष्टः? इत्याह—

जीवभेदा निवृत्त्यादिकमाश्रित्य

एगिंदियाइभेया पडुच्च सेसिंदियाइ जीवाणं। अहवा पडुच्च लद्धिंदियं पि पंचेंदिया सव्वे॥२९९९॥

(एकेन्द्रियादिभेदाः प्रतीत्य शेषेन्द्रियाणि जीवानाम्। अथवा प्रतीत्य लब्धीन्द्रियमपि पञ्चेन्द्रियाः सर्वे॥२९९९॥)

यो जीवानामेकेन्द्रियादयो भेदाः शेषाणि निर्वृत्त्युपकरण-लब्धीन्द्रियाणि प्रतीत्य द्रष्टव्याः। तानि यस्य यावन्ति तावद्भिर्व्यपदेश इति, न तूपयोगतः। अथवा, लब्धीन्द्रियमप्याश्रित्य वक्ष्यमाणयुक्तितः सर्वे पृथिव्यादयोऽपि जीवाः पञ्चेन्द्रिया एवेति॥२९९९॥

कुतः सर्वे पञ्चेन्द्रियाः? इत्याह—

नकुलादीनामपि पञ्चेन्द्रियलब्धिः

जं किर बउलाईणं दीसइ सेसेंदिओवलंभो वि। तेण त्थि तदावरणक्खओवसमसंभवो तेसिं॥३०००॥

(यत् किल बकुलादीनां दृश्यते शेषेन्द्रियोपलम्भोऽपि। तेनास्ति तदावरणक्षयोपशमसंभवस्तेषाम्॥३०००॥)

यस्मात् किल बकुल-चम्पक-तिलक-विरहकादीनां वनस्पतिविशेषाणां स्पर्शनात् शेषाणि यानि रसन-घ्राण-चक्षुः-श्रोत्रलक्षणानीन्द्रियाणि तत्संबन्ध्युपलम्भो दृश्यते, तेन ज्ञायते—तेषामपि बकुलादीनां तदावरणक्षयोपशमसंभवो रसनादीन्द्रियावारककर्मक्षयोपशमस्य या च यावती मात्राऽस्तीति। अन्यथा हि बकुलस्य शृङ्गारितकामिनीवदनार्पितचारुमदिरागण्डूषेण, चम्पकस्यातिसुरभिगन्धोदकसेकेन, तिलकस्य कामिनीकटाक्षविक्षेपेण, विरहकस्य पञ्चमोद्गारश्रवणेन पुष्पपल्लवादिसंभवो न घटते॥३०००॥ अत्र प्रयोगमाह—

पंचेंदिउ व्व बउलो नरो व्व सव्वविसओवलंभाओ। तहवि न भण्णइ पंचेंदिउ त्ति बज्झेंदियाभावा॥

(पञ्चेन्द्रिय इव बकुलो नर इव सर्वविषयोपलम्भात्। तथापि न भण्यते पञ्चेन्द्रिय इति बाह्येन्द्रियाभावात्॥३००१॥)

पञ्चेन्द्रिय इव बकुल इति प्रतिज्ञा। सर्वेषामपि शब्द-रूपादिविषयाणामुपलम्भादिति हेतुः। नरवदिति दृष्टान्तः। ननु बकुलस्य स्पर्शनेन्द्रियोपलम्भ एव युक्तः, तत् कथमस्य सर्वविषयोपलम्भसंभव इति? सत्यम्, मुख्यस्तावत् स एव संभवति, गौणवृत्त्या तु शेषेन्द्रियविषयोपलम्भोऽप्यस्य समाप्यते, शृङ्गारितकामिनीमदिरागण्डूषास्वादनात्, तस्याश्च तनुलताविमर्शसरस-चन्दनादिगन्धशोभाकल्प मधुरे-

ह्रापलक्षणाना पञ्चानामपीन्द्रियनिष्पत्ताणा सम्भवादिति । अन्यथा वा पञ्चेन्द्रियत्वमस्य सुधिया भावनीयम् तदेकेन्द्रियो नकुलः कथ प्रसिद्धः

पञ्चेन्द्रियोऽपि कस्माद् नोपदिश्यते ? इत्याह– तथापि पञ्चेन्द्रियोऽसौ न भण्यते, बाह्याना निर्वृत्त्यादिद्रव्येन्द्रियाणामभावादिति ॥३००१॥

अमुमेवार्थ कुम्भकारव्यपदेशदृष्टान्तेन समर्थयन्नाह—

सुत्तो वि कुंभनिव्वत्तिसत्तिजुत्तो त्ति जह स घडकारो। लद्धिंदिएण पंचेंदिओ तहा वज्झरहिओ वि ॥३००२

(सुप्तोऽपि कुम्भनिर्वृत्तिशक्तियुक्त इति यथा स घटकार । लब्धीन्द्रियेण पञ्चेन्द्रियस्तथा बाह्यरहितोऽपि ॥ ३००२ ॥)

सुबोधा ॥ ३००२ ॥ अथेन्द्रियाणा लाभक्रम उच्यते । तत्र यदा द्रव्येन्द्रियसामान्य भावेन्द्रियसामान्य चाश्रित्य पृच्छ्यते तदा 'तल्लाभे

चेव सेस पि'(गा०–२९९७) इति प्रागुक्तवचनाल्लब्धिमाश्रित्य प्रथम भावेन्द्रियलाभस्ततो द्रव्येन्द्रियलाभ इति द्रष्टव्यम् । यदा तु द्रव्येन्द्रिय-

भावेन्द्रियसामान्याद् भिन्नः कुतो लाभः पृच्छ्यते– विशेषरूपतया पृच्छ्यत इत्यर्थः, तदेत्थ द्रष्टव्यम्– प्रथममिन्द्रियावरणक्षयोपशमरूपा

लब्धिर्भवति, ततो बाह्यान्तरभेदभिन्ना निर्वृत्तिः, ततश्चान्तरनिर्वृत्तेः शक्तिरूपमुपकरणम्, तदनन्तर चेन्द्रियार्थोपयोग इति एतदेवाह—

लाभक्कमे उ लद्धी निव्वत्तु-वगरण उवओगो य । दव्विंदिय-भाविंदियसामण्णाओ कओ भिण्णो ॥३००३

(लाभक्रमे तु लब्धिर्निर्वृत्त्यु पकरणे उपयोगश्च । द्रव्येन्द्रिय-भावेन्द्रियसामान्यात् कुतो भिन्न ॥ ३००३ ॥)

व्याख्यातार्था ॥ तदेव व्याख्यातमिन्द्रियस्वरूपम् ॥ ३००३ ॥ अथ परीषहान् व्याचिख्यासुराह—

परिसोढव्वा जइणा मग्गाविच्चुइ-विणिज्जराहेऊ। जुत्ता परीसहा ते खुहादओ होंति बावीसं॥ ३००४

(परिषोढव्या यतिना मार्गाविच्युतिविनिर्जराहेतो । युक्ता परीषहास्ते क्षुदादयो भवन्ति द्वाविंशति ॥ ३००४ ॥)

यतो मार्गाविच्युति विनिर्जराहेतोः परिषोढव्या अधिसहनीयाः साधुभि., ततः परीषहा भण्यन्ते । ते च *खुहा पिवासा सीउण्हं'

इत्यादिग्रन्थप्रतिपादिताः क्षुदादयो द्वाविंशतिर्भवन्तीति ॥ ३००४ ॥ अथोपसर्गान् व्याख्यातुमाह—

उवसज्जणमुवसग्गो तेण तओ व उवसज्जए जम्हा। सो दिव्व-मणुय-तेरिच्छिया-ऽऽयसंवेयणाभेओ॥

(उपसर्जनमुपसर्गस्तेन सको वोपसृज्यते यस्मात् । स दिव्य-मानुष तैर्यग्योन्या-ऽऽत्मसवेदनाभेद ॥ ३००५ ॥)

उपसर्जनमुपसर्गः अथवा, करणसाधनः– उपसृज्यते सबध्यते पीडादिभिः सह जीवस्तेनेत्युपसर्गः । अथवा, कर्मसाधनः– उपसृज्यते

---

* खुहा पिवासा-सी उण्ह, दसा चेलारईत्थिओ। चरिया निसीहिया सिज्जा अक्कोस-वह-जायणा ॥ १ ॥ अलाभ-रोग-तणफासा-मल-सक्कारपरीसहा । पन्ना-अन्नाण-सम्मत्तं इअ बावीस परीसहा ॥ २ ॥ (क्षुत् पिपासा शीत-उष्णा , दश-अचेल-अरति स्त्रिय । चर्या निषद्या शय्या-आक्रोश वध याचना ॥ १ ॥ अलाभ-रोग-तृणस्पर्शा मल सत्कारपरीसहा । प्रज्ञा-अज्ञान-सम्यक्त्वानि इति द्वाविंशति परीसहा ॥ २ ॥)

मरणांते तकोऽमानेर जीवेन सह यस्मात् तत उपसर्गः । अथवा, अपादानसाधनः– ततस्तस्मादुपसर्गाज्जीव उपसृज्यते सम्बध्यते पीडादिभिः सह यस्मात् तत उपसर्गः । स च देवेभ्यो भवो दिव्यः, मनुष्येभ्यो भवो मानुषः, तिर्यग्योनिभ्यो भवस्तैर्यग्योनः, आत्मना संवेद्यत इत्यात्मसंवेदनीय इत्येष चतुर्भेद इति ॥ ३००५ ॥ केन पुनः कारणेन देवादिभ्यः साधूनामुपसर्गा भवन्ति ? इत्याह–

हास-प्पओस-वीमंसओ विमायाए वा भवो दिव्वो । एव च्चिय माणुस्सो कुसीलपडिसेवणचउत्थो ॥
तिरिओ भय-प्पओसा-हारावच्चाइरक्खणत्थं वा । घट्ट-त्थंभण-पवडण-लेसणओ चायसंवेओ ३००९

(हास प्रद्वेष-मीमांसातो विमात्राया वा भवो दिव्यः । एवमेव मानुष्यः कुशीलप्रतिसेवनचतुर्थः ॥ ३००६ ॥)
(तिर्यङ् भय प्रद्वेषा ऽऽहारा-पत्य नीडरक्षणार्थं वा । घट्ट-स्तम्भन प्रपतन-श्लेषणत आत्मसंवेद्य ॥ ३००७ ॥)

व्याख्या–हासात् क्रीडातः, असञ्जातपूर्वभवसम्बन्धादिकृतप्रद्वेषाद् वा, 'वीमंसउ' त्ति, 'किमयं स्वप्रतिज्ञातश्चलति न वा ?' इति मीमांसातो विमर्शाद् दिव्य उपसर्गो भवेत् । तथा 'विमायाए' त्ति विविधा मात्रा विमात्रा तस्याः सकाशात् किमपि हास्यात्, किमपि प्रद्वेषात्, किमपि मीमांसातोऽपरमर्थं, दिव्य उपसर्गो भवेदिति । एवं मानुषोऽप्युपसर्गश्चतुर्विधो भवेत् । केवलं 'कुसीलपडिसेवणचउत्थो' त्ति, स्त्रीषण्ड-लक्षणो यः कुशीलस्तत्प्रतिसेवनामाश्रित्य चतुर्थभेदो द्रष्टव्यः, विमात्रापक्षस्यात्र हास्यादिष्वेवान्तर्भावविवक्षणादिति । तिर्यङ् भयात्, प्रद्वेषात्, आहारार्थम्, अपत्यनीड गुहादिस्थानरक्षणार्थमुपसर्गं कुर्यादिति । आत्मसंवेदनीयस्तूपसर्गो नेत्रपतितकणिकादिघट्टनात्, अङ्गाना वा स्तम्भनात् स्पन्दनाभावात्, गर्तादौ वा पतनात्, चिरुणितग्राहाय्यङ्गाना वा लेशनात् परस्पर श्लेषणाद् भवति ॥ इति सप्तचत्वारिंशद्गाथार्थः ॥ ॥ ३००६–३००७ ॥ अथ रागादीनां यथाक्रममुदाहरणान्याह । तत्र च रागे 'रहदत्ता' इत्यादिषड्गाथाः । आसां चार्थः सकथानको मूलावश्यकादवसेय इति ॥ अथ 'नामयंता नमोरिहा' (गा०–२९६०) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

पह्वीकरणं नामणमहवा नासणमओ जहाजोगं । नेयं रागाईणं तन्नामाओ नमोऽरहा ॥ ३००८ ॥

(प्रह्वीकरणं नमनम् वा नाशनमतो यथायोग्यम् । ज्ञेयं रागादीनां तन्नामात् नमोऽर्हाः ॥ ३००८ ॥)

रागादीनां प्रह्वीकरणं स्ववशमानापादनं नमनमुच्यते, मूलतो नाशनं वा । अतो रागादीनामेवंविधं नमनं यथायोगं यथाघटमानकं ज्ञेयम् । तन्नमनाच्च नमो नमस्कारस्यार्हा अर्हन्त इति ॥ ३००८ ॥ साम्प्रतं प्राकृतशैल्या अनेकधाऽर्हच्छब्दनिरुक्तसम्भव इति दर्शयन्नाह– 'इंदिय' इत्यादिकास्तिस्रो गाथाः, एता अपि कण्ठ्याः ॥ इदानीमसौ वताऽस्थापनार्थमपान्तरालिकं नमस्कारफलमुपदर्शयति—

अरहंतनमोक्कारो जीवं मोएइ भवसहस्साओ । भावेण कीरमाणो होइ पुणो बोहिलाभाए ॥ ३००९ ॥

(अर्हन्नमस्कारो जीवं मोचयति भवसहस्रात् । भावेन क्रियमाणो भवति पुनर्बोधिलाभाय ॥ ३००९ ॥)

नमनं रागादि प्रह्वीकरणादि

अर्हन्नम-स्कारफलम्

इह नाम-स्थापना-द्रव्य भावलक्षणनमस्कारश्चतुर्विधो गृहीतः। तत्रार्हच्छन्देन बुद्धिस्था अर्हदाकारवती स्थापना गृह्यते, तस्या नमस्कारः स्थापनानमस्कार इति व्युत्पत्त्या स्थापनानमस्कारः सगृहीतः। 'नमोकारो' त्ति इत्यनेन नामनमस्कारः। 'कीरमाणो' त्ति अञ्जलिप्रग्रहादिना क्रियमाण इत्यनेन द्रव्यनमस्कारः। 'भावेण' त्ति अनेन तु भावनमस्कार इति। तत्रार्हन्नमस्कारः क्रियमाणो जीवं मोचयति भवसहस्रात् ग्रस्तावादनन्तभवेभ्य इत्यर्थः। अनन्तभवमोचनाच्च मोक्ष प्रापयतीत्युक्त भवति। यद्यपि च काश्चित् तद्भव एव मोक्ष न प्रापयति तथापि भावेनोपयोगविशेषेण क्रियमाणो भावनाविशेषत एवान्यस्मिन्नपि जन्मनि पुनरपि बोधिलाभाय भवति। बोधिलाभश्च निश्चितोऽचिराद् मोक्षहेतुरिति। एवं बाह्याभ्यन्तरेण नामादिचतुर्विधविधानेन नमस्कारः क्रियमाणो जीव भवाद् मोचयति, पुनर्बोधिबीजं च जायते ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३००९ ॥ अत्र भाष्यम्—

अरहंतागारवई ठवणा नामं मयं नमोक्कारो। भावेणं ति य भावो दव्वं पुण कीरमाणो त्ति ॥ ३०१० ॥
य नामाइचउव्विहबज्झब्भंतरविहाणकरणाओ। सो मोएइ भवाओ होइ पुणो बोहिबीयं च ॥३०११।

(अर्हदाकारवती स्थापना नाम मत नमस्कार। भावेनेति च भावो द्रव्य पुन क्रियमाण इति ॥ ३०१० ॥)
(इति नामादिचतुर्विधबाह्याऽभ्यन्तरविधानकरणात्। स मुच्यते भवाद् भवति पुनर्बोधिबीज च ॥ ३०११ ॥)

गतार्थे ॥ ३०१०-३०११ ॥ तथा चाह—

अरहंतनमोक्कारो धन्नाण भवक्खयं करंताणं। हिययं अणुम्मुयंतो विसोत्तियावारओ होइ ॥३०१२॥ अर्हन्नमस्कारो विस्रोतिकावारकः

(अर्हन्नमस्कारो धन्याना भवक्षय कुर्वताम्। हृदयमनुमुञ्चन् विस्रोतिकावारको भवति ॥ ३०१२ ॥)

धन ज्ञान दर्शन चारित्रलक्षणमर्हन्तीति धन्याः साध्वादयस्तेषा भवक्षय तद्भवजीवितक्षपणं कुर्वता यावज्जीव हृदयमनुन्मुञ्चन् विस्रोतिकाया विमार्गगमनस्यापध्यानस्य वारकोऽर्हन्नमस्कारो भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३०१२ ॥ भाष्यम्—

धन्ना नाणाइधणा परित्तसंसारिणो पयणुकम्मा। भवजीवियं पुणब्भवो तस्सेहक्खयं करिंताणं ३०१३
इह विस्सोओगमणं चित्तस्स विसोत्तिया अवज्झाणं। अरहंतनमोक्कारो हिययगओ तं निवारेइ ।३०१४

(धन्या ज्ञानादिधना परीतसंसारिण पदानुकर्माण। भवजीवित पुनर्भवस्तस्येह क्षय कुर्वताम् ॥ ३०१३ ॥)
(इह विस्रोतोगमनं चित्तस्य विस्रोतिकाऽपध्यानम्। अर्हन्नमस्कारो हृदयगतस्त निवारयति ॥ ३०१४ ॥)

गतार्थे ॥ ३०१३-३०१४ ॥ अथार्हन्नमस्कारस्यैव महार्थता दर्शयति—

अर्हन्नमस्कारस्य महार्थता

अरहंतनमोक्कारो एवं खलु वण्णिओ महत्थो त्ति। जो मरणम्मि उवग्गे अभिक्खणं कीरई बहुसो ।३०१५

(अर्हन्नमस्कार एवं खलु वर्णितो महार्थ इति। यो मरणे उपाग्रेऽभीक्ष्णं क्रियते बहुश ॥ ३०१५ ॥)

अर्हन्नमस्कार एव खलु वर्णितो महार्थ इति महानर्थो यस्य स महार्थोऽल्पाक्षरोऽपि द्वादशाङ्गार्थसंग्राहित्वाद् महार्थः। कथं पुनरेतदेवम् ? इत्याह– यो नमस्कारो मरणे प्राणोपरमलक्षणे उपाग्रे समीपभूतेऽभीक्ष्णमनवरतं क्रियते बहुशोऽनेकशः। ततश्च महत्यामापदि द्वादशाङ्गीं मुक्त्वा तत्स्थानेऽनुस्मरणाद् महार्थः॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३०१५ ॥

कथं पुनर्द्वादशाङ्गतया नमस्कारः? इत्याशङ्क्य युक्तिमाह भाष्यकारः—

जलणाइभए सेसं मोत्तुं पेगरयणं महामोल्लं। जुधि वातिभए घेप्पइ अमोहमत्थं जह तहेह ॥३०१६॥

मोत्तुं पि बारसंगं मरणाइभएसु कीरए जम्हा। अरहंतनमोक्कारो तम्हा सो बारसंगत्थो ॥ ३०१७ ॥

सव्वं पि बारसंगं परिणामविसुद्धिहेउमित्तागं। तक्कारणभावाओ कह न तयत्थो नमोक्कारो? ॥३०१८॥

न हु तम्मि देसकाले सक्को बारसविहो सुयक्खंधो।
सव्वो अणुचिंतेउं(प्र० न विचिंतेउं) धंतं पि समत्थचित्तेणं ॥३०१९॥

अर्हन्नमस्कारो द्वादशाङ्गस्यार्थः परिणामविशुद्धिहेतुत्वात् संवेगकारित्वात् मोहोच्छेदकत्वात्

(ज्वलनादिभये शेषं मुक्त्वैकरत्नं महामूल्यम्। युधि घातिभये गृह्यतेऽमोघमस्त्रं यथा तथेह ॥ ३०१६ ॥)
(मुक्त्वापि द्वादशाङ्गीं मरणादिभयेषु क्रियते यस्मात्। अर्हन्नमस्कारस्तस्मात् स द्वादशाङ्गार्थः ॥ ३०१७ ॥)
(सर्वामपि द्वादशाङ्गीं परिणामविशुद्धिहेतुमात्रकाम्। तत्कारणभावात् कथं न तदर्थो नमस्कारः? ॥ ३०१८ ॥)
(न खलु तस्मिन् देशकाले शक्यो द्वादशविधः श्रुतस्कन्धः। सर्वोऽनुचिन्तयितुमत्यर्थमपि समर्थचित्तेन ॥ ३०१९ ॥)

सर्वाोऽपि सुगमाः, नवरं 'देसकाले' त्ति, देशः प्रस्तावस्तद्रूपः कालो देशकालस्तस्मिन् मरणलक्षणे देशकाल इति। 'धंतं पि' त्ति अत्यर्थमपीति ॥ ३०१६–३०१७–३०१८–३०१९ ॥ एकस्मिन्नपि यत्र वीतरागोक्ते पदे सति जीवः संवेगं गच्छति, 'येन च पदेन' विरागत्वं भजति निर्वेदमुपैति, तत् तस्यैकमपि पदं समस्तमोहजालोच्छेदहेतुत्वात् संपूर्णद्वादशाङ्गरूपं ज्ञानमेव भवति, तत्कार्यकर्तृत्वात्, किं पुनरनेकपदात्मको नमस्कारः संपूर्णद्वादशाङ्गज्ञानं न भविष्यति?' इत्यनया भङ्ग्या नमस्कारस्य द्वादशाङ्गरूपतां भावयन्नाह—

एगम्मि वि जम्मि पए संवेगं कुणइ वीयराय(प्र० राग)मए। तं तस्स होइ नाणं जेण विरागत्तणमुवेइ ॥३०२०

(एकस्मिन्नपि यस्मिन् पदे संवेगं करोति वीतरागमते। तत् तस्य भवति ज्ञानं येन विरागत्वमुपैति ॥ ३०२० ॥)

एकम्मि वि जम्मि पए संवेगं कुणइ वीयराय(प्र० राग)मए। सो तेण मोहजालं छिंदइ अज्झप्पओगेणं ॥३०२१॥
ववहाराओ मरणे तं पयमेक्कं मयं नमो(प्र० नमु)क्कारो। अन्नं पि निच्छयाओ तं चेव य बारसंगत्थो ३०२२।

(एकस्मिन्नपि यस्मिन पदे संवेग करोति वीतरागमते। स तेन मोहजाल छिनत्त्यध्यात्मयोगेन ॥ ३०२१ ॥)

(व्यवहाराद् मरणे तत् पदमेक मत नमस्कार । अन्यदपि निश्चयात् तदेव च द्वादशाङ्गार्थ ॥ ३०२२ ॥)

गतार्था एव, नवर कि पुन' प्रस्तुते तदेक पदम् ? इत्याह– 'ववहाराउ'इत्यादि, यथा लोकव्यवहारे 'साप्रतमल्पस्तन्दुलः, प्रचुरो गोधूमः, मपन्नो यवः' इत्यादावनेकमप्येकमुच्यते, तथा मरणसमये क्रियमाणः 'पच नमोकारो' अनेकपदात्मकोऽपि व्यवहारत एक पदमात्रमभिमतः। निश्चयनयमतेन तदन्यदपि सुबन्त तिङन्तं वा यत्किमपि यत् सवेगकर निर्जराफल पद तदेतद् द्वादशाङ्गार्थ इति ॥ ३०२०-३०२१-३०२२ ॥

यदुक्त निर्युक्तिकृता– 'अभिक्खण कीरई वहुसो' (गा०–३०१५) इति। तत्र किं कारणम् ? इत्याशङ्क्याह–

जं सोऽतिनिज्जरत्थो पिडयत्थो वन्निओ महत्थो वि। कीरइ निरंतरमभिक्खणं तु बहुसो बहू वारा ।३०२३।

(यत् सोऽतिनिर्जरार्थ पिटकार्थो वर्णितो महार्थोऽपि। क्रियते निरन्तरमभीक्ष्ण तु बहुशो बहून् वारान् ॥ ३०२३ ॥)

यद् यस्मादसौ नमस्कारोऽतिनिर्जरार्थः, तथा द्वादशाङ्गगणिपिटकार्थो महार्थश्चोक्तप्रकारेण वर्णितः, तस्मादभीक्ष्ण निरन्तर बहुशो बह्व्यो वाराः क्रियते ॥ इति गाथाष्टकार्थ' ॥ ३०२३ ॥ अथ निर्युक्तिकृदुपसहरन्नाह–

अरहंतनमोक्कारो सव्वपावप्पणासणो। मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं होइ मंगलं॥ ३०२४ ॥

(अर्हन्नमस्कार सर्वपापप्रणाशन । मङ्गलाना च सर्वेपा प्रथम भवति मङ्गलम् ॥ ३०२४ ॥)

अत्र 'सव्वपावप्पणासणो' इत्यस्य व्याख्यानमाह–

'सव्वपाव-प्पणासणो'-व्याख्या

पंसेइ पिवइ व हियं पाइ भवे वा जियं तओ पावं तं सव्वमट्ठसामन्नजाइभेयं पणासेइ ॥ ३०२५ ॥

(पांशयति पिबति वा हित पाति भवे वा जीवं तत पापम्। तत् सर्वमष्टसामान्यजातिभेद प्रणाशयति ॥ ३०२५ ॥)

पांशयति मलिनयति जीवमिति पापम्, पिबति वा हितमिति पापम्, पाति वा भव एव रक्षति जीवं, न पुनस्तस्माद् निःसर्तुं ददातीति पापम्, तच्च सर्वं कर्मेहाभिप्रेतम्। कथंभूतम् ? इत्याह– 'अट्ठसामन्नजाइभेय' ति न अष्टौ सामान्येन ज्ञानावरणीयादयो जातिभेदा यस्य तदष्टसामान्यजातिभेद प्रणाशयत्युच्छेदयतीति सर्वपापप्रणाशन इति ॥ ३०२५ ॥ 'मगलाण च सव्वेसिं' इत्यादेर्व्याख्यानमाह–

'पढम'

नामाइमंगलाणं पढमं ति पहाणमहव पंचण्हं। पढमं पहाणतरयं व मंगलं पुव्वभणियत्थं ॥३०२६॥

(नामादिमङ्गलाना प्रथममिति प्रधानमथवा पञ्चानाम्। प्रथम प्रधानतरक वा मङ्गल पूर्वभणितार्थम् ॥ ३०२६ ॥)

अर्हन्नमस्कारलक्षणं मङ्गलं नाम-स्थापनादिमङ्गलाना मध्ये प्रथमं प्रधानम्, मोक्षलक्षणप्रधानपुरुषार्थसाधकत्वात् । अथवा, प्रस्तुतानामेव पञ्चानामर्हत्-सिद्धादिभावमङ्गलानामेतत् प्रथममाद्यम्, आदावेव निर्दिष्टत्वात् । अथवा, प्रधानतरं प्रथमम्, सिद्धाद्यपेक्षयाऽर्हतां प्रधानतरत्वात्, परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वादिति । 'मं गालेइ(प्र० . गालयइ) भवाओ' (गा०–२४) इत्यादिना च मङ्गलं पूर्वभणितशब्दार्थमेव ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३०२६ ॥

॥ इत्यर्हन्नमस्कारः समाप्तः ॥

अथ सिद्धनमस्कारं व्याचिख्यासुराह–

सिद्धो जो निप्फन्नो जेण गुणेण स य चोद्दसविगप्पो । नेओ नामाईओ ओयणसिद्धाइओ दव्वे ॥ ३०२७ ॥

(सिद्धो यो निष्पन्नो येन गुणेन स च चतुर्दशविकल्पः । ज्ञेयो नामादिक ओदनसिद्धादिको द्रव्ये ॥ ३०२७ ॥)

इह 'सिद्ध' इति कोऽर्थः ? उच्यते– 'षिध गत्याम्' 'राध साध संसिद्धौ' 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च' सिध्यति स्म सिद्धो यो येन गुणेन निष्पन्नः परिनिष्ठितः, न पुनः साधनीय इत्यर्थः । स च सिद्धः सामान्यतो नामसिद्धादिभेदाच्चतुर्दशविधो ज्ञेयः । तत्र नाम-स्थापनासिद्धौ सुगमौ । द्रव्यसिद्धस्तु सिद्धो निष्पन्न ओदनः, आदिशब्दात् पाकोत्तीर्णघटादिर्गृह्यते, अस्यौदनादेर्निष्पन्नत्वगुणेन परिनिष्ठितत्वात्, भावाप्रधानत्वेन च द्रव्यत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३०२७ ॥ शेषानेकादश सिद्धभेदानाह–

कम्मे सिप्पे य विज्जाए मंते जोगे य आगमे । अत्थ-जत्ता-अभिप्पाए तवे कम्मक्खए इय ॥ ३०२८ ॥

(कर्मणि शिल्पे च विद्यायां मन्त्रे योगे चागमे । अर्थ-यात्रा ऽभिप्रायेषु तपसि कर्मक्षय इति ॥ ३०२८ ॥)

कर्मसिद्धः शिल्पसिद्धः, विद्यासिद्धः, मन्त्रसिद्धः, योगसिद्धः, आगमसिद्धः, अर्थसिद्धः, यात्रासिद्धः, अभिप्रायो बुद्धिपर्यायस्ततो बुद्धिसिद्धः, तपःसिद्धः, कर्मक्षयसिद्धः ॥ इति निर्युक्तिश्लोकसमासार्थः ॥ ३०२८ ॥

एतेषां च कर्मादिसिद्धानां स्वरूपप्रतिपादनपराः 'कम्मं जमणाईओ' इत्यादिकाः 'न किलम्मइ जो तवसा' इतिगाथापर्यन्ता एकचत्वारिंशद् गाथाः सकथानकसमासार्था मूलावश्यकटीकातोऽवसेया इति ॥ अथ कर्मक्षयसिद्धमेव प्रपञ्चतो निरुक्तविधिना प्रतिपादयन्नाह–

दीहकालरयं जं तु कम्मं से सियमट्ठहा । सियं धंतं ति सिद्धस्स सिद्धत्तमुवजायइ ॥ ३०२९ ॥

(दीर्घकालरजो यत्तु कर्म तस्य सितमष्टधा । सितं ध्मातमिति सिद्धस्य सिद्धत्वमुपजायते ॥ ३०२९ ॥)

व्याख्या–दीर्घः संतानतोऽनादित्वात् स्थितिः कालो यस्य तद् दीर्घकालम्, निसर्गनिर्मलजीवस्यानुरञ्जनात् मालिन्यापादनाद् रज इव, यथा, स्नेहेन चराचरेऽयं भवाति नाम्याद् रजः, प्रत्यक्षगम्याद् वा रज इति कर्मणः एव विशेषणम्, दीर्घकालं च तद् रजश्चेति

दीर्घकालरजः; 'ज तु कम्म' ति दीर्घकालरजोरूप यत् कर्म, दीर्घकालस्थितिकं रजोरूप यत् कर्मेत्यर्थः, एतच्चैवंविधं कर्म, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वादत्र भव्यस्य सम्बन्धि गृह्यते, नाभव्यस्य, तस्य वक्ष्यमाणध्मातत्वायोगात् । अथवा, भव्यसम्बन्धित्वमिह कर्मणो ध्मातत्वसामर्थ्यादेव लभ्यते । यच्छब्दोऽपि साक्षादुपात्ते कर्मणि न तथाविध साफल्यमनुभवति; अतः 'जंतुकम्म' इत्येतदन्यथा व्याख्यायते—जन्तुर्जीवस्तस्य कर्म जन्तुकर्म । अनेनाबद्धकर्मव्यवच्छेदमाह—बद्ध यत् कर्मेत्यर्थः । कथंभूतं यत् कर्म जन्तुकर्म वा ? इत्याह—'से सियमट्ठह' त्ति, ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारैः पूर्वं 'से' तस्य सित बद्धमित्यर्थः । अथवा, 'से सियं' ति, अनाभोगनिर्वर्तितयथाप्रवृत्तकरणेन सम्यग्ज्ञानाद्युपायतश्च क्रमेण शेषित शेष कृत स्थित्य-ऽनुभवादिभिरल्पीकृतमित्यर्थः । तद् दीर्घकालस्थितिक रजोरूप भव्यस्य संबन्धि यत्कर्म जन्तुकर्म वा पूर्वमष्टधा बद्ध तत् क्रमेण शेषित सत् किम् ? इत्याह—'सिय धत ति' त्ति, सितमित्थं बद्ध ध्मात तीव्रध्यानानलेन दग्ध क्षपित महाग्निना लोहमलवदस्येति सिद्ध इति निरुक्तिः । एव च कर्मदहनानन्तर सिद्धस्यैव सतः सिद्धत्वमुपजायते नासिद्धस्य, 'नेरइएसु नेरइए उववज्जइ' इत्यादिनिश्चयनयमताश्रयणादिति । उपजायत इति तदात्मनः स्वाभाविक सत्सिद्धत्वमनादिकर्मावृतं तदावरणविगमेनाविर्भवत्येव, न पुनरसदुपजायत इति प्रतिपत्तव्यम्, असतः खरविषाणस्येव जन्मायोगादिति । अथवा सिद्धस्य सिद्धत्व सद्भावरूपमुपजायते, न तु प्रदीपनिर्वाणकल्पमभावरूपमिति । एव नयमतान्तरव्यवच्छेदार्थमेतत् । तथा चाहुरेके—

"दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिश न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् । दिश न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥"

इत्यादि । एवविधसिद्धत्वाभ्युपगमे दीक्षादिप्रयासवैयर्थ्यात्, निरन्वयक्षणभङ्गस्य चाघटमानत्वादिति ।

अथवा 'दीहकालरय' ति एतदन्यथा व्याख्यायते—रयो वेगश्चेष्टाविशेषः, फलम्, अनुभव इत्यनर्थान्तरम् । ततश्च सतानेनानुभूयमानत्वाद् दीर्घकालो रयोऽनुभवो यस्य तद् दीर्घकालरय यद् भव्यकर्म जन्तुकर्म वा । तथा 'सेसियं' ति एतदप्यन्यथा व्याख्यायते—लेश्याविशेषा(प्र० विशेषात्)श्लेषित वह्न्ययोगोलकन्यायाज्जीवेन सद् सश्लेषमुपगतम् । अष्टधा सितमित्यादि तु तथैव ॥ इति निर्युक्तिश्लोकसक्षेपार्थः ॥ ३०२९ ॥ आह—ननु यच्छेषित भवोपग्राहि चतुर्विध कर्म तद् यदि पर्यन्ते समस्थितिक भवति तदा समकालमेव क्षपयित्वा मोक्ष गच्छतीत्यर्थादवगम्यते, यदा तु विषमस्थितिक तद् भवति तदा किं करोति ? इत्याह—

नाऊण वेयणिज्जं अइबहुयं आउगं च थोवागं। गंतूण समुग्घायं खवेइ कम्मं निरवसेसं ॥३०३०॥ केवलि-समुद्घातः

(ज्ञात्वा वेदनीयमतिबहुकमायुष्क च स्तोकम् । गत्वा समुद्घात क्षपयति कर्म निरवशेषम् ॥ ३०३० ॥)

सम्यग्—अपुनर्भावेन, उत्—प्राबल्येन कर्मणा हननं घातः प्रलयो यस्मिन् प्रयत्नविशेषेऽसौ समुद्घातः ॥ ३०३० ॥ तत्स्वरूपमेवाह—

ड कवाडे मंथंतरे य साहरणया(प्र० . माहारणा)सरीरत्थे। भासाजोगनिरोहे सेलेसी सिज्झणा चेव। २०३१,

(दण्डः कपाटं मंथान्तरे च सा ननया शरीरस्थे। भाषायोगनिरोधे शैलेशी सेत्स्यना चैव ॥ २०३१ ॥)

नन्वभूतः समुद्घातगतानां विशिष्टः कर्मक्षयो भवतीति कोऽत्र हेतुरिति ? । अत्रोच्यते–प्रयत्नविशेषः । किं पुनरत्र निदर्शनम् ? इत्याह–

जह उल्ला साडीया आसुं सुक्कइ विरल्लिया संती। तह कम्मलहुयसमए वच्चंति जिणा समुग्घायं।२०३२

(यथाऽऽर्द्रा शाटिकाऽऽशु शुष्यति वितता सती। तथा कर्मलघुतासमये व्रजन्ति जिना समुद्घातम् ॥ २०३२ ॥)

एता ‘इति निर्यो नियुक्तिगाथाः ॥ २०३२ ॥ अथ ‘दीहकालरय’ (गा०–२०२६) इत्यादेर्भाष्यकारो व्याख्यामाह—

संताणओ अणाई दीहो ठिइकाल एव वंधाओ। जीवाणुरंजणाओ रउ त्ति जोगो त्ति सुहुमो वा ॥२०३३॥

सो जस्स दीहकालो कम्मं त दीहकालरयमुत्तं। अइदीहकालरंजणमहवा चेट्ठाविसेसत्थ ॥ २०३४ ॥

(सन्तानतोऽनादिर्दीर्घः स्थितिकाल एव बन्धात्। जीवानुरञ्जनाद् रज इति योग इति सूक्ष्मो वा ॥ २०३३ ॥)

(स यस्य दीर्घकाल कर्म तद् दीर्घकालरज उक्तम्। अतिदीर्घकालरञ्जनमथवा चेष्टाविशेषार्थम् ॥ २०३४ ॥)

व्याख्या– ‘संताउ त्ति’ बन्धमाश्रित्य संतानतः संतानभावेनानादित्वाद् दीर्घ. स्थितेः कालो यस्य तद् दीर्घकालम् , जीवस्यानुरञ्जनात् मालिन्यापादनात् रज., अथवा ‘जोगो’ त्ति स्नेहेन बन्धनयोग्यो भवतीति साम्याद् रज'; अथवा ‘सुहुमो’ त्ति सूक्ष्मत्वसाम्याद् रजः कर्म भण्यते, ‘सो जस्स’ इत्यादिना समासः, स च विहित एव। किमुक्तं भवति ? इत्याह– ‘अइदीहे’त्यादि अतिदीर्घकाल जीवस्य रञ्जन मालिन्यापादन रज इति। अथवा, स्य इत्येतत् पदं चेष्टाविशेषार्थम्। ततश्च दीर्घकालो स्यो वेगश्चेष्टाविशेषो जीवेऽनुभवो यस्य तद् दीर्घकालरजस्कमित्यर्थः ॥ २०३३-२०३४ ॥ किं पुनस्तत् ? इत्याशङ्क्य ‘जंतुकम्म’ इत्यस्य व्याख्यानमाह–

जं कम्मं ति तुसद्दो विसेसणे पूरणेऽहवा जीवो। जंतु त्ति, तस्स जंतो कम्मं से जं सियं बद्धं ॥ २०३५॥

(यत् कर्मेति तुशब्दो विशेषणे पूरणेऽथवा जीवः। जन्तुरिति, तस्य जन्तोः कर्म तस्य यत् सितं बद्धम् ॥ २०३५॥)

यद् दीर्घकालरजोरूपं दीर्घकालरय वा कर्मेति। तुशब्दो विशेषणे। तेन विशेषणं भव्यस्य भवन्ति तद् गृह्यते। अथ समासस्तारादेन भवन्तरधिगं कर्मेणो लभ्यते, यदि पूरयतीति पूरणस्तुशब्दः पूरणार्थः। अथवा, जीवो जन्तुरुस्य जन्तोः कर्म जन्तुकर्मेत्येव व्याख्यायते। ‘से सिय’ (गा०-२०२०) इत्यस्य व्याख्यामाह– ‘से’ तस्य जीवस्य यत् सितं बद्ध, ‘षिञ् बन्धने’ इत्यस्य धातोर्निष्ठान्तस्य प्रयोगादिति।

॥२०३५॥ अथ ‘से सियं’ इत्यस्यापरमपि व्याख्यानान्तरमाह–

अहवा से सियमसियं गहियं वत्तमइसंसिलिट्ठं वा। जं वा विसेसियमट्ठह त्ति खयसेसियं व त्ति॥३०३६

(अथवा तस्य सितमसित गृहीत व्याप्तमतिसश्लिष्ट वा। यद्वा विशेषितमष्टधेति क्षयशेषित वेति ॥ ३०३६ ॥)

अथवा, 'से' तस्य जीवस्य सर्वमपि कर्म ससारानुबन्धित्वादसित कृष्णमशुभमित्यर्थः। अथवा, 'पो अन्तःकर्मणि' 'गहिय वत्त' त्ति जीवेन गृहीत व्याप्त व्याप्तिमानीतमिति मितम्। अथवा 'सेसिय' त्ति लेश्याविशेषात् श्लेषित जीवेन श्लेषविशेषमानीतमिति संश्लिष्ट वाचक कृतमिति मश्लेषितम्। 'ज वा विसेसियमट्ठह' त्ति, अथवा एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् यदष्टधा विशेषित व्यवच्छिन्न तत् शेषित विशेषितमिहोच्यते। अथवा, क्षयेण क्षपणया क्रमशः शेषित स्थित्यनुभवादिनाऽल्पीकृतमित्यर्थः॥ ३०३६ ॥

अथ सित ध्मातमस्येति सिद्ध इति निरुक्तविधिमुपदर्शयन्नाह—

नेरुत्तियं सियं धतमस्स तवसा मलो व लोहस्स। इय सिद्धस्सेय सओ सिद्धत्तं सिज्झणा समए॥३०३७

उवजायइ त्ति ववहारदेसणमभावयानिसेहो वा। पज्जायंतरविगमे तप्पज्जायंतरं सिद्धो॥ ३०३८॥

(नैरुक्तिक सित ध्मातमस्य तपसा मल इव लोहस्य। इति सिद्धस्यैव सत सिद्धत्व सेधना समये॥ ३०३७॥)

(उपजायत इति व्यवहारदेशनमभावतानिषेधो वा। पर्यायान्तरविगमे तत्पर्यायान्तर सिद्ध ॥ ३०३८॥)

द्वे अपि गतार्थे। नवर 'अभावयानिसेहो व' त्ति, निर्वाणप्रदीपकल्पत्वादभावरूप सिद्धत्वमिति यत् कैश्चिदुच्यते, तदभिमताया अभावरूपतायाः 'सिद्धत्वमुपजायते' इत्यनेन निषेधो वा क्रियते, सिद्धत्व भावरूपमुपजायते, न पुनः पूर्वपर्यायस्य भाव एव भवतीत्यर्थः॥ ॥ ३०३७–३०३८ ॥ अथ 'नाऊण वेयणिज्ज' इत्यादिगाथायाः (गा०–३०३०) प्रस्तावनार्थमाह—

कम्मचउक्कं कमसो समं ति खयमेइ? तस्स भणियम्मि। समयं ति कए भासइ कत्तो तुल्लट्ठिईनियमो?॥

(कर्मचतुष्कं क्रमश सममिति क्षयमेति? तस्य भणिते। समकमिति कृते भाषते कुतस्तुल्यस्थितिनियम ?॥ ३०३९॥)

भवोपग्राहि कर्मचतुष्टय तस्य मुमुक्षोर्मोक्षगमनसमये क्रमशः क्षयमेति, समक वा युगपदिति कथ्यताम्? । एव भणिते परेण पृष्टे सूरिराह–'समय ति' त्ति, समकं युगपत् तस्य तत् कर्मचतुष्क क्षयमेति न तु क्रमश इति। एव च सूरिणोत्तरे कृते पुनरपि भाषते परः– कुतः कर्मचतुष्कस्य तुल्यस्थितिनियमः? विषमनिबन्धनत्वेन विषमस्थितिकत्वस्यैव युज्यमानत्वात्, इति॥ ३०३९॥

भवोपग्राहि-कर्मचतुष्क समक क्रमशो वा क्षयमेति?

अथ विषमस्थितिकमपि समक क्षपयति। तदयुक्तम् कुतः? इत्याह—

कह व अपुन्नट्ठिइयं खवेउ कत्तो व तस्समीकरणं। कयनासाइभयाउ तो तस्स कमक्खओ जुत्तो ३०४०

(कथ वाऽपूर्णस्थितिक क्षपयतु कुतो वा तत्समीकरणम्। कृतनाशादिभयात् ततस्तस्य क्रमक्षयो युक्त ॥ ३०४०॥)

कथ ॥ न मुमुक्षुरपूर्णस्थितिकमायुष्कापेक्षया दीर्घस्थितिकं वेदनीय-नाम-गोत्रकर्मत्रयं ह्रस्वस्थितिकायुष्कानुरोधेन क्षपयतु ह्रस्वीकरोतु, कृतनाशप्रसङ्गात् ? । कृतनाशप्रसङ्गश्चानेकभविकस्य खण्डयित्वा नाशनात् । अथायुष्कं वृद्धिमुपनीय वेदनीयादिभिः सह समस्थितिकं कृत्वा समकमेव क्षपयतीत्याशङ्क्याह-'कत्तो' इत्यादि, कुतो वाऽऽयुष्कस्य वेदनीयादिभिः सह समीकरणं समस्थितिकत्वापादनम्, अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ? । तत्प्रसङ्गश्च ह्रस्वस्यायुषो दीर्घत्वापादनात् । ततस्तस्य मुमुक्षोर्वेदनीयादिकर्मणा क्रमक्षय एव युक्तः प्रथममायुषस्ततः शेषाणामिति ॥ ३०४० ॥ अत्र गुरुरुत्तरमाह—

भणइ कम्मखयम्मी जयाउमाईअ तस्स निट्ठेज्जा । तो कहमत्थउ स भवे सिज्झउ व कहं सकम्मंसो ? ॥

(भण्यते कर्मक्षये यथायुरादावेव तस्य निष्ठितिष्ठेत् । तत कथं तिष्ठतु स भवे सिध्यतु वा कथं सकर्मांश ? ॥ ३०४१ ॥)

भण्यतेऽत्रोत्तरम्—कर्मक्षये मुक्तिगमनसमयवर्तिनि कर्मक्षयकाले, पाठान्तरतः क्रमक्षये वा यथायुरादावेव तस्य निस्तिष्ठेत्-निष्ठां यायात्, क्षीयेत्यर्थः, शेषाणि तु क्रमशः पश्चात्; ततः क्रमशो क्षीणायुष्कः शेषकर्मक्षपणार्थं भवे तिष्ठतु, तदवस्थाननिबन्धनस्यायुष्कस्याभावात् ? । अथ तदभावान् सिध्यत्वसौ, किं निवार्यते ? । तदयुक्तम्, यत आयुषि क्षीणेऽपि सह वेदनीयादिकर्मांशैर्वर्तत इति सकर्मांशः कथं सिध्यतु, 'सकलकर्मक्षयादेव मोक्षः' इति वचनात् ? इति ॥ ३०४१ ॥ तर्हि किमत्र युक्तम् ? इत्याह—

तम्हा तुल्लट्ठिइयं कम्मचउक्कं सभावओ जस्स । सो अकयसमुग्घाओ सिज्झइ जुगवं खवेऊणं ।२०४२

जस्स पुण थोवमाउं हवेज्ज सेसं तियं च बहुतरयं । तं तेण समीकुरुए गंतूण जिणो समुग्घायं ॥२०४३॥

(तस्मात् तुल्यस्थितिकं कर्मचतुष्कं स्वभावतो यस्य । सोऽकृतसमुद्घातः सिध्यति युगपत् क्षपयित्वा ॥ ३०४२ ॥)

(यस्य पुनः स्तोकमायुर्भवेत् शेषं त्रिकं च बहुतरकम् । तत् तेन समीकुरुते गत्वा जिनः समुद्घातम् ॥ ३०४३ ॥)

द्वे अपि सुगमे । नवरं 'तेण' त्ति तत् शेषकर्मत्रिकमपवर्तनात खण्डयित्वा तेनायुष्केण सम कुरुत इति (ग्रन्थाग्रं०—२५०००) ॥ ॥ ३०४२-३०४३ ॥ ननु कृतनाशादिदोष उक्तः स कथं परिहर्तव्य ? इत्याह—

कयनासाइविघाओ कओ पुरा जह य नाण-किरियाहि । कम्मस्स कीरड खओ न चेदमोक्खादओ दोसा ॥

(कृतनाशादिविघात कृत पुरा यथा च ज्ञान क्रियाभ्याम् । कर्मणः क्रियते क्षया न चेद्मोक्षाद्यो दोषाः ॥ ३०४४ ॥)

कृतनाशादिदोषाणां विघातः परिहारः कृतोऽस्माभिः । क्व ? पुरा पूर्वमुपशमश्रेणिविचारे "न हि दीहकालियस्स वि नासो तस्साणुभूइओ खिप्पं । बहुया व्वायस्स व सुयाणिवर्ट्टीणे मोक्खो ॥ १ ॥ (गा०—२०४८)इत्यादिना ग्रन्थेन । यथा च ज्ञान-क्रियाभ्यां निरवशेषस्थितिकस्यापि कर्मणः क्षयः क्रियते, तथा प्रागपि 'नाणमुक्खासिज्या गमो विय (प्र०.. ०जइ किरियाए) गजइरोगो व्व' (गा०—२०५६)

इत्यादिनाऽनेकशः प्रोक्तम् । न चेदुपक्रम इष्यते, तर्हमोक्षादयो दोषा इत्यपि 'जइ ताणुभूऽउ च्चिय खविजए कम्ममन्नहा न मय (गा०-२०५२) इत्यादिना प्रागुक्तमेव । तदेवमेतावता 'नाऊण वेयणिज्ज' (गा०-३०३०) इत्यादिनिर्युक्तिगाथा व्याख्यातेति ॥३०४४॥

अथ परप्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

असमट्टिईण निअमो को थोवं आउयं न सेसं ति। परिणामसहावाओ अद्धुववंधो व्व तस्सेव ॥३०४५॥

(असमस्थितीनां नियमः कः स्तोकमायुष्कं न शेषमिति । परिणामस्वभावादध्रुवबन्ध इव तस्यैव ॥ ३०४५ ॥)

'असमस्थितिकानां कर्मणां स्तोकमायुरेव, न शेषं वेदनीयादिकम्' इति कोऽयं नियमः, येनोच्यते—'नाऊण वेयणिज्ज अइबहुय आउगं च थोवाग' इति ? । इदमपि कस्माद् नोच्यते—'नाऊण आउयं खलु अइबहुयं थोवयं च वेयणियं' इति ? । अत्रोच्यते—बन्धपरिणामस्वाभाव्यात्, एवंभूतो ह्यायुषः कोऽपि बन्धपरिणामो वर्तते, येन पर्यन्ते वेदनीयाद्यपेक्षया समं स्तोकं वा भवति, न त्वधिकमिति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथा बन्धपरिणामस्वाभाव्यादध्रुवबन्धस्तस्यैवायुषो भवति, अन्तर्मुहूर्तमात्रबन्धकालत्वात्; न तु वेदनीयादेः, तस्य ध्रुवबन्धित्वात्, एवमत्रापि स्तोकत्वमायुष एव, न तु वेदनीयादेरिति ॥ ३०४५ ॥ आह—ननु समुद्घातगतो जन्तुर्वेदनीयादिकर्मणः किं करोति ? इत्याह—

विसमं स करेइ समं समोहओ बंधणेहिं ठिइए य । कम्मदव्वाइं बंधणाइं कालो ठिई तेसिं ॥३०४६॥

(विषमं स करोति समं समवहतो बन्धनैः स्थित्या च । कर्मद्रव्याणि बन्धनानि कालः स्थितिस्तेषाम् ॥ ३०४६ ॥)

स समवहतः केवलिसमुद्घातगतो जीव आयुष्कादधिकत्वेन विषमं वेदनीयादिकर्मत्रयमपवर्तनातः खण्डयित्वा आयुष्केण समं करोति । कैः कृत्वा समं करोति ? इत्याह— बध्यते जीवो यैस्तानि बन्धनानि तैर्बन्धनैः कर्मद्रव्यैः, स्थित्या च काललक्षणया । अत एवाह— कर्मद्रव्याणि बन्धनानि भण्यन्ते, कालस्तु स्थितिस्तेषां वेदनीयादीनामिति । समीकुर्वंश्चैतद्विशिष्टदलिकनिषेकेणान्तर्मुहूर्तस्थितिकं सर्वं करोति ॥३०४६॥

कथम् ? इत्याह—

आउयसमयसमाए गुणसेढीए तदसंखगुणियाए। पुव्वरइयं खवेहिइ जह सेलेसीए पइसमयं ॥३०४७

(आयुष्कसमयसमया गुणश्रेण्या तदसंख्यगुणितया । पूर्वरचितं क्षपयिष्यति यथा शैलेश्यां प्रतिसमयम् ॥ ३०४७ ॥)

वेद्यमानस्यायुषो यावन्तः समयाः शेषा अवतिष्ठन्ते तत्समयसमानयाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणयेत्यर्थः, दलिकमाश्रित्यासंख्येयगुणया, प्रथमसमयनिषिक्तदलिकाद् द्वितीयसमयनिषिक्तमसंख्येयगुणम्, ततोऽपि तृतीयसमयनिषिक्तमसंख्येयगुणम्, एवं यावच्चरमसमयनिषिक्तमसंख्येयगुणमिति, एवमसंख्यगुणया(प्र० ०गुणाना) स्थानान्तरप्रसिद्धया गुणश्रेण्या तद् वेदनीयादिकर्मत्रयं केवलज्ञानाभोगेनाकलय्य तथा रचयति यथाऽनन्तरोक्तप्रकारेण पूर्वरचितं सदेतत् शैलेश्यां प्रतिसमयं क्षपयंश्चरमसमये सर्वमसौ क्षपयिष्यति ।

त्रिकापेक्षयायुः स्तोकपरिणामस्वाभाव्यात्

समुद्घाते आयुषश्चरमान्तर्मुहूर्ते कर्मत्रिकस्यापवर्तनातः समयसमीकरणम्

असंख्यगुणश्रेण्या निषेकः

समयमे	०००००००००	०००००००००	०००००००००
— ,,	००००००००	००००००००	००००००००
— ,,	०००००००	०००००००	०००००००
च०	००००००	००००००	००००००
तृ० ,,	०००००	०००००	०००००
द्वि० ,,	००००	००००	००००
प्र० ,,	०००	०००	०००

⟸ अत्र गुणश्रेणिस्थापना—

आयुषस्तु गुणश्रेणिर्न भवति, किन्तु यथाबद्धमेव तद् वेद्यते। अतस्तस्येयं स्थापना ⟹

'जह उल्ला साडीया' इत्यादिगाथायाः (गा०-३०३२)

०००
००००
०००००
००००००
०००००००
००००००००
०००००००००

पूर्वं गुणमनाद् न व्याख्यानम्। उत्तरार्धं तु यदुक्तम्– 'वह कम्मलहुयसमए' त्ति। तत्र कर्मलघुतायाः समयः कः? इत्याह–

कम्मलहुयाए समओ भिन्नमुहुत्तावसेसओ कालो। अन्ने जहन्नमेयं छम्मासमुक्कोसमिच्छंति॥ ३०४८॥

(कर्मलघुतायाः समयो भिन्नमुहूर्तविशेषः कालः। अन्ये जघन्यमेतत् षड् मासानुत्कृष्टमिच्छन्ति॥ ३०४८॥)

समुद्घातो न यमासेभ्यः प्राक् किन्तु चरमान्तर्मु०प्राक्

कर्मणः आयुषो लघुतायाः समयोऽत्र भिन्नमुहूर्तावशेषः कालो जघन्यतः, उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तावशेषं निजमायुर्विज्ञाय तदधिकवेदनीयादिकर्मस्थितिविघातार्थं केवली समुद्घातमारभत इत्यर्थः। अन्ये तु एनम् एतं भिन्नमुहूर्तलक्षणं जघन्यमेव कालं मन्यन्ते, उत्कृष्टं तु षड् मासानिच्छन्ति– जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तावशेषायुष्क उत्कृष्टतस्तु षण्मासावशेषायुः समुद्घातं करोतीति केचिद् मन्यन्त इत्यर्थः॥ ३०४८॥

तदेतदन्यमतमयुक्तमिति दर्शयन्नाह—

तं नाऽणन्तरसेलेसिवयणओ जं च पाडिहेराणं। पच्चप्पणमेव सुए इहरा गहणं पि होज्जाहि॥ ३०४९॥

(तद् नानन्तरशैलेशीवचनतो यच्च प्रातिहार्याणाम्। प्रत्यर्पणमेव श्रुते इतरथा ग्रहणमपि भवेत्॥ ३०४९॥)

तदेतदन्यमतं न युक्तम्, आगमविरोधात्। तद्विरोधश्च समुद्घातानन्तरं तत्र शैलेशीप्रतिपत्तिवचनात्, शैलेश्यनन्तरं च सिद्धिगमनात्, एवं षण्मासावशेषायुष्कत्वम्?। आनन्तर्यं षड्भिरपि मासैरिच्छया घटत एवेति चेत्? इत्याशङ्क्याह– 'जं चे'त्यादि यस्माच्च समुद्घाताद् निवृत्तः शरीरस्थस्य प्रातिहारकपीठफलकादीनां "कायजोगं जुंजमाणे आगच्छेज्ज वा, गच्छेज्ज वा, चिट्ठेज्ज वा, निसीएज्ज वा, तुयट्टेज्ज वा, उल्लंघेज्ज वा, पल्लंघेज्ज वा, पाडिहारियं पीढफलग-सेज्जासंथारगं पच्चप्पिणिज्जा" ('काययोगं युञ्जान आगच्छेद् वा, गच्छेद् वा, तिष्ठेद् वा, निषीदेद् वा, त्वग्वर्तयेद् वा, उल्लङ्घयेद् वा प्रलङ्घयेद् वा, प्रातिहारकं पीठफलकं, संस्तारकं प्रत्यर्पयेत्।') इति प्रज्ञापनासूत्ररूपे श्रुते प्रत्यर्पणमेवोक्तम्, इतरथा षण्मासावशेषायुष्कत्वेन विवक्षिते तेषां ग्रहणमपि स्यात्, न च तद् तत्रोक्तम्। तस्मादन्तर्मुहूर्तावशेषायुरेव समुद्घातं करोति॥ ३०४९॥ अथ समुद्घातादर्वाक् समुद्घातारम्भात् पूर्वं व्यापारनिरूपणार्थमाह—

तत्थाउयसेसाहियकम्मसमुग्घायणं समुग्घाओ। तं गन्तुमणो पुव्वं आवज्जीकरणमब्भेइ॥ ३०५०॥

(तत्रायुःशेषाधिककर्मसमुद्घातनं समुद्घातः। तद् गन्तुमनाः पूर्वमावर्जीकरणमभ्येति॥ ३०५०॥)

आवज्जणमुवओगो वावारो वा तदत्थमाईए । अंतोमुहुत्तमेत्तं काउं कुरुए समुग्घायं ॥ ३०५१ ॥

(आवर्जनमुपयोगो व्यापारो वा तदर्थमादौ । अन्तर्मुहूर्तमात्र कृत्वा कुरुते समुद्घातम् ॥ ३०५१ ॥)

व्याख्या– तत्रायुःशेषाणामविकस्थितिकाना वेदनीयादिकर्मणा समुद्घातेन समुद्घातः । त च गन्तुमनाः प्रारिप्सुः पूर्वमावर्जीकरणमभ्येति विदधाति । कथभूत तत् ? इति । उच्यते– तदर्थं समुद्घातकरणार्थमादौ केवलिन उपयोगो 'मयाऽधुनेद कर्तव्यम्' इत्येवरूपः, उदयावलिकाया कर्मप्रक्षेपरूपो व्यापारो वाऽऽवर्जनमुच्यते । तथाभूतस्य (प्र० तस्याभूतस्य) करणमावर्जीकरण, *तदन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं कृत्वा तत. समुद्घात कुरुत इति ॥ ३०५०-३०५१ ॥ कथभूतं तदित्याशङ्क्य 'दड कवाडे' इत्यादिगाथा (गा०–३०३१) व्याचिख्यासुराह–

समुद्घात-प्रक्रिया

उड्ढाहाययलोगंतगामिण सो सदेहविक्खंभं । पढमसमयम्मि दंडं करेइ बिइयम्मि य कवाडं ॥३०५२॥

तइयसमयम्मि मंथं चउत्थए लोगपूरणं कुणइ । पडिलोमं साहरणं काउं तो होइ देहत्थो ॥३०५३॥

(ऊर्ध्वाऽधआयतलोकान्तगामिन स स्वदेहविष्कम्भम् । प्रथमसमये दण्ड करोति द्वितीये च कपाटम् ॥ ३०५२ ॥)

(तृतीयसमये मन्थान चतुर्थके लोकपूरण करोति । प्रतिलोम सहरण कृत्वा ततो भवति देहस्थ ॥ ३०५३ ॥)

व्याख्या– ऊर्ध्वमधश्चायत दीर्घमुभयतोऽपि लोकान्तगामिन स्वदेहप्रमाणविष्कम्भ 'सः' केवली केवलज्ञानाभोगतः प्रथमसमये जीवप्रदेशसघातात्मक दण्ड करोति । द्वितीयसमये तु तमेव दण्ड पूर्वापरदिग्द्वयप्रसारणादुभयपार्श्वतो लोकान्तगामिन कपाटमिव कपाट करोति । तृतीयसमये तमेव कपाट दक्षिणोत्तरदिग्द्वयप्रसारणेन मन्थसदृशत्वाल्लोकान्तप्राप्तमेव मन्थान करोति । एव च लोकस्य प्रायो बहु पूरित भवति मन्थान्तराणि त्वपूरितानि तिष्ठन्ति, जीव पुद्गलयोरनुश्रेणि गमनात् । ततश्चतुर्थसमये तान्यपि मन्थान्तराणि सह निष्कुटैः पूरयति ततश्च सकललोक' पूरितो भवतीति । 'साहरणा' (गा०-३०३१) इत्यादेर्व्याख्यामाह– 'पडिलोममि'त्यादि, इदमत्र हृदयम्– लोकपूरणानन्तरमेव पञ्चमे समये यथोक्तक्रमात् प्रतिलोम मन्थान्तराणि सहरति, जीवप्रदेशान् सकर्मकान् सकोचयति, षष्ठे समये मन्थानमुपसहरति, घनतरसकोचात्; सप्तमसमये तु कपाटमुपसहरति, दण्डात्मनि सकोचात्, अष्टमे तु समये दण्डमप्युपसहृत्य शरीरस्थ एव भवतीति ॥३०५२-३०५३॥

आह– ननु समुद्घातगतस्य मनोवाक्काययोगेषु मध्ये को योगः कस्मिन् समये व्याप्रियते ? इत्याशङ्क्याह—

---

* प्रज्ञापनासूत्रे समुद्घातपदे मलयगिरीयवृत्तौ–(१) 'आवर्जनमावर्ज', आत्मान प्रतिमोक्षस्याभिमुखीकरणम्, आत्मनो मोक्ष प्रत्युपयोजनमित्यर्थ । (२) आवर्ज्यतेऽभिमुखीक्रियते मोक्षोऽनेनेति, आवर्ज शुभमनोवाक्कायव्यापारविशेष । (३) अपरे–आवर्जितो नाम अभिमुखीकृत, तथाभव्यत्वेनावर्जितस्य मोक्षगमन प्रत्यभिमुखीकृतस्य करण क्रिया शुभयोगव्यापारणमावर्जितकरणम् । (४) आयोजिकाकरणम्–आमर्यादया केवलिदृष्ट्या योजन शुभाना योगाना व्यापारणमिति । (५) आउस्सियकरणं सर्वकेवलिनामावश्यककरणम् ।' हारिभद्रीयवृत्तौ 'आवर्जीकरण' वैयावृत्य समरचनप्रयत्नकरणम् ।

चरमसमये	००००००००००	००००००००००	००००००००००
— ,,	००००००००	००००००००	००००००००
— ,,	०००००००	०००००००	०००००००
च० ,,	००००००	००००००	००००००
तृ० ,,	०००००	०००००	०००००
द्वि० ,,	००००	००००	००००
प्र० ,,	०००	०००	०००

← अत्र गुणश्रेणिस्थापना—

आयुषस्तु गुणश्रेणिर्न भवति, किन्तु यथाबद्धमेव तद् वेद्यते। अतस्तस्यैव स्थापना →

'जह उल्ला साडीया' इत्यादिगाथाया' (गा०-३०३२)

०००
००००
०००००
००००००
०००००००
००००००००
००००००००००

पूर्वार्धं सुगमत्वाद् न व्याख्यातम्। उत्तरार्धं तु यदुक्तम्— 'तह कम्मलहुयसमए' त्ति। तत्र कर्मलघुतायाः समयः कः? इत्याह—

कम्मलहुयाए समओ भिन्नमुहुत्तावसेसओ कालो। अन्ने जहन्नमेयं छम्माससमुक्कोसमिच्छंति॥ ३०४८ (समुद्घातो न पण्मासेभ्यः प्राक् किन्तु चरमान्तर्मु०-प्राक्)

(कर्मलघुतायाः समयो भिन्नमुहूर्तावशेषक काल। अन्ये जघन्यमेतत् पड् मासानुत्कृष्टमिच्छन्ति॥ ३०४८॥)

कर्मण आयुषो लघुतायाः समयोऽत्र भिन्नमुहूर्तावशेषः कालो जघन्यतः, उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तावशेषे निजमायुर्विज्ञाय तदधिकवेदनीयादि कर्मस्थितिविघातार्थं केवली समुद्घातमारभत इत्यर्थः। अन्ये तु सूरय एत भिन्नमुहूर्तलक्षण जघन्यमेव काल मन्यन्ते, उत्कृष्ट तु पड् मासा-निच्छन्ति— जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तशेषायुष्क उत्कृष्टतस्तु पण्मासावशेषायुः समुद्घात करोतीति केचिद् मन्यन्त इत्यर्थः॥ ३०४८॥

तदेतदन्यमतमयुक्तमिति दर्शयन्नाह—

तं नाऽणन्तरसेलेसिवयणओ जं च पाडिहेराण। पच्चप्पणमेव सुए इहरा गहणं पि होज्जाहि॥३०४९॥

(तद् नानन्तरशैलेशीवचनतो यच्च प्रातिहारकाणाम्। प्रत्यर्पणमेव श्रुते इतरथा ग्रहणमपि भवेत्॥ ३०४९॥)

तदेतदन्यमतं न युक्तम्, आगमविरोधात्। तद्विरोधश्च समुद्घातानन्तरं तत्र शैलेशीप्रतिपत्तिवचनात्, शैलेश्यनन्तरं च सिद्धिगमनात्; कुतः पण्मासविशेषायुष्कत्वम्?। आनन्तर्यं पड्भिरपि मासैर्विवक्षया घटत एवेति चेत्? इत्याशङ्क्याह— 'ज चे'त्यादि यस्माच्च समुद्घाताद् निवृत्य शरीरस्थस्य प्रातिहारक-पीठफलकादीना "कायजोगं जुंजमाणे आगच्छेज्जा वा, गच्छेज्जा वा, चिट्ठेज्जा वा, निसीएज्जा वा, तुयट्टिज्जा वा, अनुयट्टिज्जा वा, उल्लघेज्जा वा पाडिहारीय पीढफलगं, संथारगं पच्चप्पिणिज्ज" ('काययोग युञ्जान आगच्छेद् वा, गच्छेद् वा, तिष्ठेद् वा, निषीदेद्वा, त्वग्वर्तयेद् वा, अनुघटेद् वा उल्लङ्घेद् वा, प्रातिहारक पीठफलक, संस्तारक प्रत्यर्पयेत्।) इति प्रज्ञापनासूत्ररूपे श्रुते प्रत्यर्पणमेवोक्तम्, इतरथा पण्मासावशेषायुष्कत्वेन चिरजीवित्वे तेषा ग्रहणमपि स्यात्, न च तत् तत्रोक्तम्। तस्मादन्तर्मुहूर्तावशेषायुरेव समुद्घातं करोतीति॥ ३०४९॥ अथ समुद्घातशब्दार्थं समुद्घातारम्भात् पूर्वव्यापारनिरूपणार्थं चाह—

तत्थाउयसेसाहियकम्मसमुग्घायणं समुग्घाओ। तं गन्तुमणो पुव्वं आवज्जीकरणमब्भेइ॥३०५०॥

(तत्रायुष्कशेषाधिककर्मसमुद्घातन समुद्घात। तद् गन्तुमना पूर्वमावर्जीकरणमभ्येति॥ ३०५०॥)

आवर्जी करणम्

आवज्जणमुवओगो वावारो वा तदत्थमाईए । अंतोमुहुत्तमेत्तं काउं कुरुए समुग्घायं ॥ ३०५१ ॥

(आवर्जनमुपयोगो व्यापारो वा तदर्थमादौ । अन्तर्मुहूर्तमात्र कृत्वा कुरुते समुद्घातम् ॥ ३०५१ ॥)

व्याख्या– तत्रायु शेषाणामधिकस्थितिकाना वेदनीयादिकर्मणा समुद्घातन समुद्घातः । त च गन्तुमना' प्रारिप्सुः पूर्वमावर्जीकरणमभ्येति विदधाति । कथभूत तत् ? इति । उच्यते– तदर्थं समुद्घातकरणार्थमादौ केवलिन उपयोगो 'मयाऽधुनेद कर्तव्यम्' इत्येवरूपः, उदयावलिकाया कर्मप्रक्षेपरूपो व्यापारो वाऽऽवर्जनमुच्यते । तथाभूतस्य (प्र० तस्याभूतस्य) करणमावर्जीकरण, *तदन्तर्मुहूर्तमात्र कालं कृत्वा तत. समुद्घात कुरुत इति ॥ ३०५०-३०५१ ॥ कथभूत तदित्याशङ्क्य 'दड कवाडे' इत्यादिगाथा (गा०–३०३१) व्याचिख्यासुराह–

समुद्घात-प्रक्रिया

उड्ढाहाययलोगंतगामिणं सो सदेहविक्खंभं । पढमसमयम्मि दंडं करेइ बिइयम्मि य कवाडं ॥३०५२॥

तइयसमयम्मि मंथं चउत्थए लोगपूरणं कुणइ । पडिलोमं साहरणं काउं तो होइ देहत्थो ॥३०५३॥

(ऊर्ध्वाऽधआयतलोकान्तगामिन स स्वदेहविष्कम्भम् । प्रथमसमये दण्ड करोति द्वितीये च कपाटम ॥ ३०५२ ॥)

(तृतीयसमये मन्थान चतुर्थके लोकपूरण करोति । प्रतिलोम सहरण कृत्वा ततो भवति देहस्थ ॥ ३०५३ ॥)

व्याख्या– ऊर्ध्वमधश्चायत दीर्घमुभयतोऽपि लोकान्तगामिन स्वदेहप्रमाणविष्कम्भ 'सः' केवली केवलज्ञानाभोगतः प्रथमसमये जीवप्रदेशसघातात्मक दण्डं करोति । द्वितीयसमये तु तमेव दण्ड पूर्वापरदिग्द्वयप्रसारणादुभयपार्श्वतो लोकान्तगामिन कपाटमिव कपाट करोति । तृतीयसमये तमेव कपाट दक्षिणोत्तरदिग्द्वयप्रसारणेन मन्थसदृशत्वाल्लोकान्तप्राप्तमेव मन्थान करोति । एव च लोकस्य प्रायो बहु पूरित भवति मन्थान्तराणि त्वपूरितानि तिष्ठन्ति, जीव पुद्गलयोरनुश्रेणि गमनात् । ततश्चतुर्थसमये तान्यपि मन्थान्तराणि सह निष्कुटैः पूरयति ततश्च सकललोक' पूरितो भवतीति । 'साहरणा' (गा०-३०३१) इत्यादेर्व्याख्यामाह– 'पडिलोममि'त्यादि, इदमत्र हृदयम्– लोकपूरणानन्तरमेव पञ्चमे समये यथोक्तक्रमात् प्रतिलोम मन्थान्तराणि सहरति, जीवप्रदेशान् सकर्मकान् सकोचयति, षष्ठे समये मन्थानमुपसहरति, घनतरसकोचात्; सप्तमसमये तु कपाटमुपसहरति, दण्डात्मनि सकोचात्, अष्टमे तु समये दण्डमप्युपसहृत्य शरीरस्थ एव भवतीति ॥३०५२-३०५३॥

आह– ननु समुद्घातगतस्य मनो-वाक् काययोगेषु मध्ये को योगः कस्मिन् समये व्याप्रियते ? इत्याशङ्क्याह—

---

* प्रज्ञापनासूत्रे समुद्घातपदे मलयगिरीयवृत्तौ-(१) 'आवर्जनमावर्ज , आत्मान प्रतिमोक्षस्याभिमुखीकरणम् , आत्मनो मोक्ष प्रत्युपयोजनमित्यर्थ । (२) आवर्ज्यतेऽभिमुखीक्रियते मोक्षोऽनेनेति, आवर्ज शुभमनोवाकायव्यापारविशेष । (३) अपरे–आवर्जितो नाम अभिमुखीकृत , तथाभव्यत्वेनावर्जितस्य मोक्षगमन प्रत्यभिमुखीकृतस्य करण क्रिया शुभयोगव्यापारणमावर्जितकरणम् । (४) आयोजिकाकरणम–आमर्यादया केवलिदृष्ट्या योजन शुभाना योगाना व्यापारणमिति । (५) आउस्सियकरण सर्वकेवलिनामावश्यककरणम् ।' हारिभद्रीयवृत्तो 'आवर्जीकरण' वेद्यायुष समरचनप्रयत्नकरणम् ।

न किर समुग्घायगओ मण-वइजोगप्पओयणं कुणइ। ओरालियजोगं पुण जुंजइ पढम-ट्ठमे समए ॥
उभयव्वावाराओ तम्मीसं वीय-छट्ठ-सत्तमए। ति-चउत्थ-पंचमे कम्मयं तु तम्मत्तचेट्ठाओ ॥३०५५॥

(न किल समुद्घातगतो मनो वाग्योगप्रयोजनं करोति। औदारिकयोग पुनर्युनक्ति प्रथमाष्टमे समये ॥ ३०५४ ॥)
(उभयव्यापारात् तन्मिश्र द्वितीय षष्ठ-सप्तमेषु। तृतीय चतुर्थ पञ्चमेषु कार्मण तु तन्मात्रचेष्टात ॥ ३०५५ ॥)

व्याख्या–किलश द आप्तोक्तौ। इह समुद्घातगत. केवली मनो-वाग्योगयोः प्रयोजन व्यापारण तावद् न करोत्येव, प्रयोजनाभावात्। औदारिककाययोग पुन. प्रथमाष्टमसमययोर्युनक्ति व्यापारयति, दण्डकरणादिक्रियाया तत्प्रयत्नविधानात्। द्वितीय षष्ठ-सप्तमसमयेषु तु तन्मिश्रम्– औदारिक कार्मणेन मिश्रं व्यापारयति, उभयप्रयत्नसद्भावात्। तृतीय-चतुर्थ पञ्चमसमयेषु पुनः 'कम्मय' ति कार्मणकाययोगमेव व्यापारयति, तन्मात्रचेष्टनादिति ॥ ३०५४-३०५५ ॥ समुद्घाताद् निवृत्तः किमसौ करोति ? इत्याह—

विणिवत्तसमुग्घाओ तिन्नि वि जोए जिणो पउंजेज्ज। सच्चमसच्चामोसं च सो मणं तह वईजोगं॥ ३०५६ ॥
ओरालियकाओगं गमणाई पाडिहारियाणं वा। पच्चप्पणं करेज्जा जोगनिरोहं तओ कुरुए॥ ३०५७॥

(विनिवृत्तसमुद्घातस्त्रीनपि योगान जिन प्रयुञ्जीत। सत्यमसत्यामृष च स मनस्तथा वाग्योगम ॥ ३०५६ ॥)
(औदारिककाययोग गमनादि प्रत्याहार्याणा वा। प्रत्यर्पण कुर्याद् योगनिरोध तत कुरुते ॥ ३०५७ ॥)

व्याख्या– इह समुद्घातगतस्तावद् न कोऽपि सिध्यति, निवृत्तसमुद्घातोऽप्यन्तर्मुहूर्तं भव एव केवली तिष्ठति। तत्र च तिष्ठन्नसौ मनो वाक् कायलक्षणांस्त्रीनपि योगान प्रयुञ्जीत। तत्र मनोयोगं, वाग्योग च सत्यमसत्यामृषं च प्रयुङ्क्ते, असत्य मिश्रयोस्तस्यासभवात्। काययोगं त्वौदारिक प्रयुञ्जानो गमनागमनादिक प्रत्याहरणीयगृहीतपीठफलकादिप्रत्यर्पणं वा कुर्यात्, तत एतेषा योगाना निरोध करोतीति ॥ ३०५६-३०५७ ॥ अत्र परप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह—

किं न सजोगो सिज्झइ स बंधहेउ त्ति जं सजोगो य। न समेइ परमसुक्कं स निज्जराकारणं झाणं ३०५८

(किं न सयोग सिध्यति स बन्धहेतुरिति यत् सयोगश्च। न समेति परमशुक्ल स निर्जराकारण ध्यानम् ॥ ३०५८ ॥)

ननु किमिति योगनिरोध करोति, सयोग एवासौ किं न सिध्यति ? इति परेण पृष्टे सत्याह– यस्मात् 'स' त्रिविधोऽपि योग' कर्मणो बन्धहेतु., कर्मबन्धश्च ससारनिबन्धनमेव, इति कथं सयोग' सिध्यति ?। किञ्च, पर्यन्ते सकलकर्मनिर्जराया. परमशुक्लध्यानमेव कारणम्, तच्च सयोग सन् जन्तुर्न समेति न प्राप्नोति, सयोगस्य सक्रियत्वात्, परमशुक्लध्यानस्य च समुच्छिन्नाशेषक्रियारूपत्वात्, इति कथं सयोगः सिध्यतीति ?। तस्माद् योगनिरोध कर्तव्य' ॥ ३०५८ ॥ कथ पुनस्त करोति ? इत्याह—

योगनिरोध-प्रक्रिया

पज्जत्तमित्तसन्निस्स जत्तियाइं जहन्नजोगिस्स। होंति मणोदव्वाइं तव्वावारो य जम्मत्तो॥ ३०५९॥
तदसंखगुणविहीणं समए समए निरुंभमाणो सो। मणसो सव्वनिरोहं करे असंखेज्जसमएहिं॥३०६०॥
पज्जत्तमेत्तबिंदियजहन्नवइजोगपज्जया जे उ। तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभंतो॥ ३०६१॥
सव्ववइजोगरोहं संखाईएहिं कुणइ समएहिं। तत्तो य सुहुमपणयस्स पढमसमओववन्नस्स॥ ३०६२॥
जो किर जहन्नजोगो तदसंखेज्जगुणहीणमेक्केक्के। समए निरुंभमाणो देहतिभागं च मुंचतो॥३०६३॥
रुंभइ स कायजोगं संखाईएहिं चेव समएहिं। तो कयजोगनिरोहो सेलेसीभावयामेइ॥ ३०६४॥

(पर्याप्तमात्रसञ्ज्ञिनो यावन्ति जघन्ययोगिन । भवन्ति मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्च यन्मात्र ॥ ३०५९ ॥)
(तदसंख्यगुणविहीन समये समये निरुन्धान स । मनस सर्वनिरोध कुर्यादसंख्येयसमये ॥ ३०६०)
(पर्याप्तमात्रद्वीन्द्रियजघन्यवाग्योगपर्यया ये तु । तदसंख्यगुणविहीनान् समये समये निरुन्धान ॥ ३०६१ ॥)
(सर्ववाग्योगरोधं संख्यातीतै करोति समयै । ततश्च सूक्ष्मपनकस्य प्रथमसमयोपपन्नस्य ॥ ३०६२ ॥)
(य किल जघन्ययोगस्तदसंख्येयगुणहीनमेकैकस्मिन् । समये निरुन्धानो देहत्रिभागं च मुञ्चन् ॥ ३०६३ ॥)
(रुणद्धि स काययोग संख्यातीतैरेव समये । तत कृतयोगनिरोध शैलेशीभावतामेति ॥ ३०६४ ॥)

पाठसिद्धा एव ॥ ३०५९-३०६० ३०६१-३०६२-३०६३-३०६४ ॥ शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिमाह—

'शैलेशी' विनिवार्थाः

सेलेसो किल मेरू सेलेसी होइ जा तदचलया। होउं व असेलेसो सेलेसीहोइ थिरयाए॥ ३०६५॥
अहवा सेलु व्व इसी सेलेसीहोइ सोऽतिथिरयाए। से व अलेसी होइ सेलेसीहोअलोवाओ॥ ३०६६॥
सीलं व समाहाणं निच्छयओ सव्वसंवरो सो य। तस्सेसो सीलेसो सेलेसी होइ तदवत्था॥ ३०६७॥

(शैलेश किल मेरु शैलेशी भवति या तदचलता। भूत्वा वाऽशैलेश शैलेशीभवति स्थिरतया ॥ ३०६५ ॥)
(अथवा शैल इव ऋषि शैलेशीभवत्यतिस्थिरतया। स वाऽलेश्यो भवति शैलेशीभवत्यलोपात् ॥३०६६ ॥)
(शीलं वा समाधान निश्चयत सर्वसंवर स च। तस्येश शीलेश शैलेशीभवति तदवस्था ॥ ३०६७ ॥)

व्याख्या शैलेशो मेरुस्तस्येवाऽचलता स्थिरताऽस्यामवस्थाया सा शैलेशी। अथवा, अशैलेशः शैलेश इव स्थिरतया भवति शैलेशी 'भवति'

इत्यध्याहारः । अथवा, प्राकृतसंज्ञामाश्रित्य स्थिरतया 'सेलु व्व इसी महरिसी' (शैल इव ऋषिः महर्षिः) तस्य संबन्धिनी स्थिरतावस्थाप्युपचारतः शैलेशी । अथवा, प्राकृतत्वादेव "से भिक्खू वा भिक्खुणी वा" इत्यादिन्यायतः 'से त्ति सो महरिसी' अलेश्यो लेश्यारहितो भवति यस्यामवस्थायां सा शैलेशी, अकारलोपादिति । अथवा, शील समाधान, तच्च निश्चयतः प्रकर्षप्राप्तसमाधानरूपत्वात् सर्वसंवरः, ततस्तस्य सर्वसंवररूपस्य शीलेस्येशः शीलेशस्तस्येयमवस्था शैलेशीति ॥ ३०६५-३०६६-३०६७ ॥ शैलेशीकालप्रमाणमाह—

शैलेश्यां कालध्याने

हस्सक्खराइं मज्झेण जेण कालेण पंच भण्णंति । अत्थइ सेलेसिगओ तत्तियमेत्तं तओ कालं ॥३०६८॥

(ह्रस्वाक्षराणि मध्येन येन कालेन पञ्च भण्यन्ते । तिष्ठति शैलेशीगतस्तावन्मात्रं तक कालम् ॥ ३०६८ ॥)

नातिशीघ्रैर्न चाप्यतिस्थिरैः किन्तु मध्यमभङ्ग्या यावता कालेन 'अ इ उ ऋ लृ' इत्येतानि पञ्च ह्रस्वाक्षराणि भण्यन्ते, एतावन्त काल शैलेशीगतस्तकोऽसौ तिष्ठतीति ॥ ३०६८ ॥ किं पुनस्तत्र ध्यानं ध्यायति ? इत्याह—

तणुरोहारंभाओ झायइ सुहुमकिरियानियट्टिं सो । वुच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइं सेलेसिकालम्मि । ३०६९

(तनुरोधारम्भाद् ध्यायति सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिं स । व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शैलेशीकाले ॥ ३०६९ ॥)

तनोः काययोगस्य निरोधारम्भसमयात् प्रभृति सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिरूप शुक्लध्यानमसौ ध्यायति । ततः सर्वयोगनिरोधादूर्ध्वं शैलेशीकाले समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यान ध्यायतीति ॥ ३०६९ ॥ अत्र प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

केवलिनि ध्यानं, ध्यानतस्य कायव्यापारेऽपि संभवात्

झाणं मणोविसेसो तदभावे तस्स संभवो कत्तो । भण्णइ भणियं झाणं समए तिविहेवि करणंमि ३०७०

(ध्यान मनोविशेषस्तदभावे तस्य संभव कुत । भण्यते भणित ध्यानं समये त्रिविधेऽपि करणे ॥ ३०७० ॥)

ननु 'ध्यै चिन्तायाम्' इति वचनाद् मनोविशेषो मनसः कापि निश्चला चिन्तावस्थैव (प्र० चित्तावस्थैव) ध्यानमुच्यते । मनश्च "अमनस्काः केवलिनः" इति वचनात् तस्य नास्ति । ततस्तदभावे मनसोऽसत्त्वे तस्य ध्यानस्य केवलिनः कुतः संभवः ? । अतः 'तणुरोहारभाओ' (गा०–३०६९) इत्याद्यघटमानमेवेति । सूरिराह—भण्यतेऽत्रोत्तरम्—'भङ्गियसुय गुणतो वट्टइ तिविहे वि झाणम्मि' इत्यादिवचनात् त्रिविधेऽपि मनो वाक्-कायलक्षणे करणे समये सिद्धान्ते ध्यानं भणितमेव । ततो मनोविशेष एव ध्यानमित्यनैकान्तिकम्, वाक्-कायव्यापारेऽपि ध्यानस्योक्तत्वादिति भावः ॥ ३०७० ॥ यत परिभाषा—

सुदढप्पयत्तवावारणं निरोहो व विज्जमाणाणं । झाणं करणाण मयं न उ चित्तनिरोहमित्तागं ॥३०७१॥

(सुदृढप्रयत्नव्यापारणं निरोधो वा विद्यमानानाम् । ध्यानं करणाना मत न तु चित्तनिरोधमात्रकम् ॥ ३०७१ ॥)

यतश्च मनो-वाक्-कायलक्षणाना करणाना सुदृढप्रयत्नेन व्यापारणम् विद्यमानाना पूर्वोक्तक्रमेण निरोधो वा ध्यान भगवतां मतम्,

न पुनश्चित्तनिरोधमात्रकम्, ध्यैधातोरनेकार्थत्वात्, करणनिरोधार्थेऽपि वर्तनादिति ॥ ३०७१ ॥ ततश्च—

होज्ज न मणोमयं वाइयं च झाणं जिणस्स तदभावे। कायनिरोहपयत्तस्सभावमिह को निवारेइ? ३०७२

(भवेद् न मनोमय वाचिक च ध्यानं जिनस्य तदभावे। कायनिरोधप्रयत्नस्वभावमिह को निवारयति ? ॥ ३०७२ ॥)

तदभावे मनसोऽभावे 'जिनस्य' केवलिनो मनोमय मनोनिरोधरूपम्, तथा, मनःपूर्वकत्वाद् विशिष्टवचसो वाचिकं च ध्यान न भवेत्, तद् मा भूत्, यत् पुनः कायनिरोधप्रयत्नस्वभावं ध्यानमिह, तत् तस्य को निवारयति ?– न कोऽपीति ॥ ३०७२ ॥ अपि च,

जइ छउमत्थस्स मणोनिरोहमेत्तप्पयत्तयं झाणं। कह कायजोगरोहप्पयत्तयं होइ न जिणस्स?॥ ३०७३

(यदि च्छद्मस्थस्य मनोनिरोधमात्रप्रयत्नक ध्यानम्। कथं काययोगरोधप्रयत्नक भवति न जिनस्य ? ॥ ३०७३ ॥)

प्रकटार्था ॥ ३०७३ ॥ पुनरपि परः प्राह—

केवलिनः मनसोऽभावे कथ ध्यानं,

आहाभावे मणसो छउमत्थस्सेव तं न झाणं से। अह तदभावे वि मयं झाणं तं किं न सुत्तस्स ? ॥३०७४॥

(आहाभावे मनसश्छद्मस्थस्येव तद् न ध्यानं तस्य। अथ तदभावेऽपि मत ध्यान तत् किं न सुप्तस्य ? ॥ ३०७४ ॥)

आह परः–मनसोऽभावे 'से' तस्य केवलिनश्छद्मस्थस्येवेन्द्रियादेरिव तत् सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्यादिकं ध्यानं न घटते। अथ तदभावेऽपि मत ध्यानम्, ततः सुप्तस्य तत् किं नेष्यते, मनोऽसत्त्वस्य तुल्यत्वात् ? इति ॥ ३०७४ ॥ पर एवाचार्यमतमाशङ्क्याह—

निरुद्धकाय- सुप्तवत् ?

अहव मई सुत्तस्स हि न कायरोहप्पयत्तसब्भावो। एवं चित्ताभावे कत्तो य तओ जिणस्सावि? ३०७५

होज्ज व किंचिम्मेत्तं चित्त सुत्तस्स सव्वहा न जिणे। जइ सुत्तस्स न झाणं जिणस्स तं दूरयरएणं ३०७६

(अथवा मतिः सुप्तस्य हि न कायरोधप्रयत्नसद्भाव। एवं चित्ताभावे कुतश्च सको जिनस्यापि ? ॥ ३०७५ ॥)

(भवेद् वा किञ्चिन्मात्र चित्तं सुप्तस्य सर्वथा न जिने। यदि सुप्तस्य न ध्यान जिनस्य तद् दूरतरकेण ॥ ३०७६ ॥)

व्याख्या–अथवा, आचार्यस्य मतिः–सुप्तस्य स्फुटमेव ज्ञायते न कायनिरोधप्रयत्नसद्भावः, किन्तु तदभाव एव, तत् कुतस्तस्य ध्यानम् ?, जिने त्वस्त्यसाविति तस्य ध्यान भवत्येव। अत्रोच्यते–नन्वेवं तर्ह्यमनस्कत्वाच्चित्ताभावे जिनस्यापि केवलिनः कुतस्तकोऽसौ कायनिरोधप्रयत्नसद्भावः ?। भवेद् वाऽद्यापि किञ्चिन्मात्र चित्तं सुप्तस्यापि, जिने तु केवलिन्यमनस्कत्वात् तत् सर्वथा नास्ति, ततश्च सुप्तस्य यदि न ध्यानमिष्यते, तर्हि जिनस्य तद् दूरतरकेण दूरतरेण नेष्टव्यम्, सर्वथा चित्ताभावेन कायनिरोधप्रयत्नाभावादिति ॥ ३०७५–३०७६ ॥

सूरिः प्रतिविधानमाह—

सुप्तस्य न कायनिरोधप्रयत्नः ।

जुत्तं जं छउमत्थस्स करणमेत्ताणुसारिनाणस्स । तदभावम्मि पयत्ताभावो न जिणस्स सो जुत्तो ३०७७
छउमत्थस्स मणोमेत्तविहियजत्तस्स जइ मयं झाणं । कह तं जिणस्स न मयं केवलविहियप्पयत्तस्स ?॥

(युक्त यच्छद्मस्थस्य करणमात्रानुसारिज्ञानस्य । तदभावे प्रयत्नाभावो न जिनस्य स युक्त ॥ ३०७७ ॥)
(छद्मस्थस्य मनोमात्रविहितयत्नस्य यदि मत ध्यानम् । कथ तज्जिनस्य न मतं केवलविहितप्रयत्नस्य ? ॥ ३०७८ ॥)

व्याख्या–युक्त यच्छद्मस्थस्य, करणमात्र मनः, तन्मात्रानुसारिज्ञानस्य, 'तदभावे' सुप्तावस्थायां मनःकरणाभावे, कायनिरोधप्रयत्नाभावः । जिनस्य पुनरसौ न युक्तः, मनोज्ञानाभावेऽपि केवलज्ञानसद्भावादिति । किञ्च, यदि मनोमात्रविहितयत्नस्य छद्मस्थस्य माध्यादेर्मतं ध्यानम्, तर्हि कथं जिनस्य केवलिनः सकललोकालोकविलोकनस्वभावकेवलज्ञानविहितप्रयत्नस्य तद् ध्यान नाभिमतम् ? इति ॥ ३०७७–३०७८ ॥ अपि च,

केवलिनि ध्यानं हेतुत्रयसिद्धम्

पुव्वप्पओगओ वि य कम्मविणिज्जरणहेउओ वा वि । सद्दत्थबहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ३०७९
चिंताभावे वि सया सुहुमोवरयकिरियाइं भन्नंति । जीवोवओगसब्भावओ भवत्थस्स झाणाइं ॥३०८०॥

(पूर्वप्रयोगतोऽपि च कर्मविनिर्जरणहेतुतो वापि । शब्दार्थबहुत्वात् तथा जिनचन्द्रागमाच्च ॥ ३०७९ ॥)
(चिन्ताऽभावेऽपि सदा सूक्ष्मोपरतक्रिये भण्येते । जीवोपयोगसद्भावतो भवस्थस्य ध्याने ॥ ३०८० ॥)

व्याख्या–भवस्थस्य केवलिनश्चिन्ताया अभावेऽपि सदा सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्युपरतक्रियाप्रतिपातिलक्षणे द्वे ध्याने भण्येते इति संबन्धः, इय च प्रतिज्ञा । हेतुमाह–जीवोपयोगस्वाभाव्यात्–तज्जीवोपयोगस्य तस्यामवस्थायामेवंविधस्वभावत्वादित्यर्थः; तथा, पूर्वप्रयोगात्–पूर्वविहितध्यानसंस्कारादित्यर्थः । तथा, कर्मनिर्जरणहेतुत्वात् ते ध्याने अभिधीयेते, छद्मस्थस्य धर्मध्यानवदिति । तथा, शब्दस्यार्थाना बहुत्वात्–ध्यैधातोरनेकार्थत्वादित्यर्थः, तथा जिनागमे भणितत्वादिति ॥ ३०७९–३०८० ॥ अथ प्रेर्यं परिहारं चाह–

सिद्धे न यत्नाभावात्

जइ अमणस्स वि झाणं केवलिणो कीस तं न सिद्धस्स ? । भण्णइ जं न पयत्तो तस्स जओ न य निरुद्धव्वं

(यद्यमनसोऽपि ध्यानं केवलिनः कस्मात् तद् न सिद्धस्य ? । भण्यते यद् न प्रयत्नस्तस्य यतो न च निरोद्धव्यम ॥ ३०८१ ॥)

यद्यमनस्कस्यापि केवलिनो ध्यानमिष्यते, तर्हि सिद्धस्य तत् किमिति नाभ्युपगम्यते ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्–यद् यस्मात् तस्य सिद्धस्य कारणाभावेन प्रयत्नो नास्ति, न च योगलक्षणं निरोद्धव्यमस्ति । अत प्रयत्नाभावात् प्रयोजनाभावाच्च न सिद्धस्य ध्यानमिति ॥ ३०८१ ॥ भवतु केवलिनो ध्यानम्, किन्तु शैलेश्या वर्तमान किमसौ करोति ? इत्याह–

शैलेश्यां १२ कर्म-क्षयः

तदसंखेज्जगुणाए गुणसेढीए रइयं पुरा कम्मं। समए समए खवियं कमसो सेलेसिकालेणं॥३०८२॥
सव्वं खवेइ त पुण निल्लेवं किंचिदुवरिमे समए। किंचिच्च होइ चरिमे सेलेसीए य तं वोच्छं॥३०८३॥
मणुयगइ-जाइ-तस-बायरं च पज्जत्त-सुभयमाएज्जं। अन्नयरवेयणिज्जं नराउमुच्चं जसोनामं॥३०८४
संभवओ जिणनामं नराणुपुव्वी य चरिमसमयम्मि। सेसा जिणसंतो ओ हु चरिमसमयम्मि निट्ठंति॥

(तदसख्येयगुणाया गुणश्रेण्या रचित पुरा कर्म। समये समये क्षपित क्रमश शैलेशिकालेन॥ ३०८२॥)
(सर्व क्षपयति तत् पुनर्निर्लेप किञ्चिदुपरिमे समये। किञ्चिच्च भवति चरमे शैलेश्या च तद् वक्ष्ये॥ ३०८३॥)
(मनुजगति-जाति-त्रस बादराणि च पर्याप्त सुभगा देयानि। अन्यतरवेदनीय नरायुरुच्च यशोनाम॥ ३०८४॥)
(सभवतो जिननाम नरानुपूर्वी चरमसमये। शेषा जिनसन्तस्तु चरमसमये निस्तिष्ठन्ति॥ ३०८५॥)

पाठमिद्धा एव, नवर तदिति वेदनीयादिकर्म। 'जिणनाम' ति तीर्थकरनाम। इद च तीर्थकरस्यैव सभवति, अतः 'सभवतः' इत्युक्तम्। सामान्यकेवली तु शेषा मनुष्यगति-पञ्चेन्द्रियजात्यादिका द्वादशैव प्रकृतीश्चरमसमये क्षपयतीति॥ ३०८२-३०८३-३०८४-३०८५॥ अन्यदपि तत्र किमसौ करोति? इत्याह—

ओरालियाहि सव्वाहिं चयइ विप्पजहणाहिं जं भणियं। निस्सेसतया न जहा देसच्चाएण सो पुव्वं॥
(औदारिकाद्भि सर्वाभिस्त्यजति विप्रत्यजनाभिर्यद् भणितम्। नि शेषतया न यथा देशत्यागेन स पूर्वम॥ ३०८६॥)

औदारिक तैजस-कार्मणशरीरत्रय सर्वाभिरेव निशेषवर्तीभिः प्रकृष्टाभिस्त्यजनाभिस्त्यजत्यसौ। किमुक्त भवति? इत्याह—'ज भणियमि' त्यादि, निःशेषतयैवौदारिकादिशरीरत्रय तदा त्यजति, न तु यथा पूर्व भवे भ्राम्यन् सघात परिसाटाभ्या देशत्यागेन त्यक्तवानिति यदुक्त भवति-एतदिह तात्पर्यमित्यर्थः॥ ३०८६॥ अपर च तदा तस्य कि निवर्तते कि वा न? इति दर्शयन्नाह—

औदयिकायो भव्यत्वं च सिद्धौ निवर्तन्ते

तस्सोदइयाईया भव्वत्तं च विणिवत्तए समयं। सम्मत्त-नाण-दंसण-सुह-सिद्धत्ताइं मोत्तूणं॥३०८७॥
(तस्यौदयिकादिका भव्यत्वं च विनिवर्तते समकम्। सम्यक्त्व ज्ञान दर्शन सुख सिद्धत्वानि मुक्त्वा॥ ३०८७॥)

तस्य सिद्धि गच्छत औदयिकादयो भावा भव्यत्व च समक युगपद् विनिवर्तते। भवा भाविनी सिद्धिर्यस्यासौ हि भव्य उच्यते, न च सा तस्य भाविनी, साक्षात्सजातत्वात्, ततोऽसौ न भव्य इति भव्यत्व निवर्तते; उक्त च-"सिद्धे नो भव्वे नो अभव्वे" (सिद्धो नो भव्य, नो अभव्य) इति। सम्यक्त्वादीनि तु सिद्धावपि भवन्ति, अतस्तन्निवृत्तिवर्जनम्॥ इति पञ्चपञ्चाशद्गाथार्थः॥ ३०८७॥ नन्वौदारिका-

दिशरीराणा कथं सर्वथा त्यागः, कर्मशरीरसन्तानस्यानादित्वात्, अनादेश्चानन्तत्वात् ? इत्याशङ्क्योत्तरम्, प्रासङ्गिकमन्यदपि चाह– 'नणु सन्ताणोऽणाई' इत्यादिद्वात्रिंशतिगाथाः। एताश्च पूर्वं षष्ठगणधरे प्रायो लिखिताः, व्याख्याताश्चेति नेह लिख्यन्त इति ॥

कियता कालेन पुनरसौ सिध्यति ? इत्याह—

रिउसेढीपडिवन्नो समयपएसंतरं अफुसमाणो। एगसमएण सिज्झइ अह सागारोवउत्तो सो ॥३०८८॥

(ऋजुश्रेणिप्रतिपन्न समयप्रदेशान्तरमस्पृशन्। एकसमयेन सिध्यत्यथ साकारोपयुक्त स ॥ ३०८८॥)

सुबोधा, नवर 'समये'त्यादि एकसमयादन्यत् समयान्तरमस्पृशन्नवगाढप्रदेशेभ्योऽपराकाशप्रदेशांस्त्वस्पृशन्नचिन्त्यया शक्त्या सिद्धिं गच्छतीति भावार्थः ॥ ३०८८ ॥ कथं पुनरसौ 'साकारोपयोग एव सिध्यति ? इत्याह–

सव्वाओ लद्धीओ जं सागारोवओगलाभाओ। तेणेह सिद्धलद्धी उप्पज्जइ तदुवउत्तस्स ॥३०८९॥

(सर्वा लब्धयो यत् साकारोपयोगलाभात्। तेनेह सिद्धलब्धिरुत्पद्यते तदुपयुक्तस्य ॥ ३०८९ ॥)

प्रतीतार्थेव। एतच्च 'साकारोपयोगे वर्तमानः सिध्यति' इति विशेषण प्रज्ञापनाया विहितम्। अनेन चात्र केवलसाकारोपयोगे ये विप्रतिपद्यन्ते, साकारा-ऽनाकारोपयोगयोः सिद्धस्य युगपदभ्युपगमात्, ते निरस्ताः ॥ ३०८९ ॥ अत एवाह—

एवं च गम्मइ धुवं तरतमजोगोवओगया तस्स। जुगवोवओगभावे सागारविसेसणमजुत्तं॥३०९०॥

(एवं च गम्यते ध्रुव तरतमयोगोपयोगता तस्य। युगपदुपयोगभावे साकारविशेषणमयुक्तम् ॥ ३०९० ॥)

एवं च साकारोपयोगविशेषणाद् गम्यते (प्र० लभ्यते); किम् ?, अत आह–ध्रुव निश्चित तरतमयोगोपयोगता सिद्धस्य–अन्यस्मिन् काले तस्य साकारोपयोग', अन्यत्र चानाकारोपयोग इति। अन्यथा नाधामाह–युगपदुपयोगभावे साकारविशेषणं प्रज्ञापनोक्तम्–युक्तमेव स्यादिति ॥ ३०९० ॥ अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरमाह—

अहव मई सव्वं चिय सागारं से तओ अदोसो त्ति। नाणं ति दंसणं ति च न विसेसो तं च नो जम्हा॥३०९१।

सागारमनागारं लक्खणमेयं ति भणियमिह चेव। तह नाण-दंसणाइं समए वीसुं पसिद्धाइं ॥३०९२॥

(अथवा मति सर्वमेव साकार तस्य ततोऽदोष इति। ज्ञानमिति दर्शनमिति च नो विशेषस्तच नो यस्मात् ॥ ३०९१ ॥)

(साकारमनाकारं लक्षणमेतदिति भणितमिहैव। तथा ज्ञान-दर्शने समये विष्वक् प्रसिद्धे ॥ ३०९२ ॥)

अथ मति' परस्य–सर्वमेव 'से' तस्य सिद्धस्य ज्ञान दर्शन वा साकारम्। ततः साकारोपयोगविशेषणेऽदोष एव, स्वरूपविशेषणत्वात् तस्य। यदपि केवलज्ञान केवलदर्शन च तस्योच्यते, तत्रापि तयोर्न विशेष इत्यभिप्रायवता प्रोक्तं स्तुतिकारेण— 'एव (प्र० एवं)

॥२५०॥ विशेषा० भागः–२

सिद्धिरेकसमयेन साकारोपयोगेन च

युगपदुपयोगौ निषिद्धौ (१) साकारविशेषणेन युगपदुपयोगनिषेधः

(२) साकारानाकारलक्षणद्वय सिद्धानामुक्तम्

कल्पितभेदमप्रतिहत सर्वज्ञतालाञ्छन सर्वेषा तमसा निहन्तृ (प्र० नियन्तृ) जगतामालोकन शाश्वतम् । नित्य पश्यन्ति बुध्यते च युगपद् नाना-
विधानि प्रभो ! स्थित्युत्पत्ति विनाशवन्ति विमलद्रव्याणि ते केवलम ॥ १ ॥' तच्च न युक्तम्, यस्मात् साकारमनाकार च लक्षणं सिद्धाना-
मितीहैव पुरतो भणित वर्तते, यद् वक्ष्यति— 'असरीरा जीवघणा उवउत्ता दंसणे य नाणे य। सागारमणागार लक्खणमेय तु सिद्धाण ॥ १ ॥'
(अशरीरा जीवघना उपयुक्ता दर्शने च ज्ञाने च । साकारमनाकार लक्षणमेतत् तु सिद्धानाम् ॥) इति । तदनयोः साकारा-ऽनाकारलक्षणयोर्भेदेनो-
क्तत्वात् कथमुच्यते-'सर्वमेव तस्य साकारम् ?' इति भाव. । तथा, समये सिद्धान्ते विप्रकृ पार्थक्येन ज्ञान-दर्शने सिद्धाना तेषु तेषु स्था-
नेषु प्रसिद्धे, अतः कथ तयोरविशेष उच्यते ? इति हृदयम् ॥ ३०९१-३०९२ ॥ तदविशेषे हि बहवो दोषाः, के ? इत्याह—

पत्तेयावरणत्तं इहरा वारसविहोवओगो य। नाणं पंचवियप्पं चउव्विहं दंसणं कत्तो? ॥ ३०९३ ॥

(प्रत्येकावरणत्वमितरथा द्वादशविधोपयोगश्च । ज्ञान पञ्चविकल्प चतुर्विधं दर्शनं कुत ? ॥ ३०९३ ॥)

इतरथा केवलज्ञान-केवलदर्शनयोरेकत्वे प्रत्येकावरणत्व-केवलज्ञानावरणं, केवलदर्शनावरण चेति प्रत्येकमावरण तयोः कुतो घटेत ? । न ह्येकस्य द्वे आवरणे युज्येते'। ततः प्रत्येकावरणनिर्देशात् केवलज्ञान दर्शनयोर्भेद एवेति भावः । तथा, साकारोऽष्टधा, अनाकारस्तु चतुर्धा, इत्येवं यो द्वादशविधो उपयोगः श्रुतेऽभिहितः, यच्च ज्ञान पञ्चविधम्, चतुर्विधं च दर्शन प्रोक्तम्, तदेतत् सर्वमपि केवलज्ञान-दर्शनयोरेकत्वे कुत उपपद्यते ?—न कुतश्चिदिति ॥ ३०९३ ॥ अपिच,

भणियमिहेव य केवलनाणुवउत्ता मुणंति सव्वं ति। पासंति सव्वउ त्ति य केवलदिट्ठीहिणंताहिं ३०९४

(भणितमिहैव च केवलज्ञानोपयुक्ता जानन्ति सर्वमिति । पश्यन्ति सर्वत इति च केवलदृष्टिभिरनन्ताभि ॥ ३०९४ ॥)

इहैव पुरतो भणितम्— केवलज्ञानोपयुक्ताः सिद्धाः सर्वं मुणन्ति जानन्ति, तथा पश्यन्ति च सर्वतः केवलदृष्टिभिरनन्ताभिः, यद् वक्ष्यति— 'केवलनाणुवउत्ता जाणन्ती सव्वभावगुणभावे । पासति सव्वओ खलु केवलदिट्ठीहिणताहिं ॥ १ ॥' इति ॥ (केवलज्ञानोपयुक्ता यावन्तो जानन्ति सर्वभावगुणभावान् । पश्यन्ति सर्वत खलु केवलदृष्टिभिरनन्ताभि ॥) तस्माद् नैतयोरेकत्वमिति भावः ॥ ३०९४ ॥ पुनरपि परः प्राह—

आह ऽपिहभावम्मि वि,उवउत्ता दंसणे य णाणे य। भणियं, तो जुगवं सो, नणु भणियमिणं पि तं सुणसु॥

(आहाप्रथग्भावेऽप्युपयुक्ता दर्शने च ज्ञाने च । भणित ततो युगपत् स ननु भणितमिदमपि तत् शृणु ॥ ३०९५ ॥)

आह परः— नन्वपृथग्भावेऽपि केवलज्ञान-दर्शनयोर्न दोषाः, यतः 'असरीरा जीवघणा उवउत्ता दंसणे य नाणे य' इत्यत्र दर्शने च ज्ञाने च युगपदुपयुक्ता इति भणितम् (गा०-३०९२ टीकायां) । ततो युगपदेव केवलज्ञान-दर्शनोपयोगः सिद्धः । सूरिराह— ननु यदि भणितेनार्थ-सिद्धिस्तव, तर्हीदमपि भणित वर्तते, तत् शृणु ॥ ३०९५ ॥ किं पुनस्तत् ? इत्याह—

(३) केवलज्ञानदर्शनावरणद्वयासंगतेः

(४-५) उपयोगद्वादशभेदज्ञानदर्शनभेदानुपपत्तेः

(६) 'जाणंति-पासंती'-त्यनुपपत्तेः

नाणम्मि दंसणम्मि य एत्तो एगयरयम्मि उवउत्तो। सव्वस्स केवलिस्सा जुगवं दो नत्थि उवओगा॥

(ज्ञाने दर्शने चेत एकतरस्मिन्नुपयुक्त । सर्वस्य केवलिनो युगपद् द्वौ न स्त उपयोगौ ॥ ३०९६ ॥)

एतदिहैव व्यक्त पुरस्ताद् वक्ष्यति । ततोऽस्या गाथाया भद्रबाहुस्वामिभिर्व्यक्तेऽपि युगपदुपयोगे निषिद्धे किमिति तद्यौगपद्याभिमानोऽद्यापि न त्यज्यते ? इति भावः ॥ ३०९६ ॥ अत्र परस्य व्याख्यान्तरकल्पनामाशङ्क्य परिहारमाह—

(७) 'जुगवं दो नत्थि उवओगा' इतिवचनम्

अह सव्वस्सेव न केवलिस्स दो किंतु कासइ हवेज्ज। सो य जिणो सिद्धो वा तं च न सिद्धाहिगाराओ ।३०९७।

(अथ सर्वस्यैव न केवलिनो द्वौ किन्तु कस्यचिद् भवेताम् । स च जिन सिद्धो वा तच्च न सिद्धाधिकारात् ॥ ३०९७ ॥)

अथेत्र व्याख्यायते परेण—न सर्वस्यैव केवलिनो युगपद् द्वावुपयोगौ, किन्तु कस्यापि द्वौ भवेताम्, कस्यचिदेकः । स च केवली जिनः सिद्धो वा भवेत्—भवस्थकेवली सिद्धकेवली वा भवेदित्यर्थः । ततश्च भवस्थकेवलिनोऽद्यापि सकर्मकत्वादेकदैक एवोपयोगः, सिद्धकेवलिनस्तु सर्वथा कर्ममलकलङ्कविप्रमुक्तत्वाद् युगपद् द्वावुपयोगौ भवत इति परस्याकूतम् । तच्च न युक्तम्, इह सिद्धाधिकारात् । इदमुक्त भवति—'सव्वस्स केवलिस्सा' इत्यादिना सिद्धाधिकारे सिद्धस्यैव भद्रबाहुस्वामिभिर्युगपद् द्वावुपयोगौ निषिद्धौ, अतो न किञ्चित् त्वत्कृता व्याख्यान्तरकल्पनेह फलवतीति भावः ॥ ३०९७ ॥ सूरिः समाधानान्तरमाह—

अहवा पुव्वद्धेणाव सिद्धमिक्को त्ति किंथ बिइएणं। एत्तो च्चिय पच्छद्धे वि गम्मई सव्वपडिसेहो ॥३०९८॥

(८) पार्श्चक्येन सर्वकेवलिपूपयोगद्वयनिषेधः

(अथवा पूर्वार्धेनैव सिद्धमेक इति किमत्र द्वितीयेन । इत एव पश्चार्धेऽपि गम्यते सर्वप्रतिषेध ॥ ३०९८ ॥)

अथवा, 'नाणम्मि दसणम्मि य एत्तो एगयरम्मि उवउत्तो' (गा०—३०९६) इत्यनेन पूर्वार्धेनैवैकदा एक उपयोगः सिद्धः, ततः किं द्वितीयेन पश्चार्धेनोक्तेन ?, उक्तं चेदम्, तत. 'एत्तो च्चिय' त्ति इत एव 'सव्वस्स केवलिस्सा' इत्यादिपश्चार्धोपन्यासात् सर्वप्रतिषेधो गम्यते, यथा—सर्वस्य केवलिनोऽपि युगपद् द्वावुपयोगौ न स्तः, किमुताकेवलिनः ? इति ॥ ३०९८ ॥ पुनः परवचनमाशङ्क्य परिहारमाह—

तो कहमिहेव भणियं उवउत्ता दंसणे य नाणे य ?। समुदायवयणमेयं उभयनिसेहो य पत्तेयं ॥ ३०९९॥

(९) 'उवउत्ता दंसणे य नाणे य' इत्युक्तिः सिद्धसमूहविषया

(तत कथमिहैव भणितमुपयुक्ता दर्शने च ज्ञाने च ? । समुदायवचनमेतदुभयनिषेधश्च प्रत्येकम् ॥ ३०९९ ॥)

यदि न युगपदुपयोग इष्यते, तत आचार्य ! 'कथमिहैव भणितम् ?'— कथमिहैव भणिष्यतीत्यर्थ. । किं तत् ? इत्याह— 'उवउत्ता दंसणे य नाणे य त्ति' दर्शने ज्ञाने च युगपदुपयुक्ता इह किल भणिता इति परस्याभिप्रायः । अयं च मिथ्याभिमानापहतसद्बोधकत्वात् सदभिप्राय एवेति दर्शयति—'समुदायवयणमेय' ति समुदायविषयमेवेदम्— न तु युगपदुपयोगप्रतिपादनपरमित्यर्थ । अनन्ता हि सिद्धा', तत्समुदाये न 'केऽपि ज्ञान उपयुक्ता, केचित्तु दर्शने' इत्ययमत्रार्थ । प्रत्येकविवक्षाया पुन' 'पत्तेयावरणत्त' (गा०—३०९३)

इत्याद्यभिहितयुक्तेर्युगपदुभयोपयोगनिषेध एव मन्तव्य इति ॥ ३०९९ ॥ पुनरपि प्रेर्य-परिहारो प्राह—

जमपज्जंताइं केवलाइं तेणोभओवओगो त्ति। भण्णइ नायं निअमो संतं तेणोवओगो त्ति ॥३१००॥

(यदपर्यन्ते केवले तेनोभयोपयोग इति । भण्यते नाय नियम सत् तेनोपयोग इति ॥ ३१०० ॥)

माद्यपर्यन्तमितत्वाद् यस्मा'दपर्यन्ते'– अविनाशिनी सदावस्थिते केवलज्ञान-दर्शने, तेन तस्माद् युगपदुपयोग इष्यतेऽस्माभिः । इह
हि यद् बोधस्वभाव सदावस्थित च तस्योपयोगेनापि सदा भवितव्यमेव, अन्यथोपलशकलकल्पत्वेन बोधस्वभावत्वानुपपत्तेः, सदोपयोगे च
द्वयोर्युगपदुपयोगः सिद्ध एवेति परस्याभिप्रायः । आचार्य आह– भण्यतेऽत्रोत्तरम्–नाय नियमः, सर्वदा यल्लब्धिमाश्रित्य सद् विद्यमान
केवलज्ञान केवलदर्शन च, तेन तयोरुपयोगेनापि सर्वदा भवितव्यमिति ॥ ३१०० ॥ कुतः पुनर्नाय नियमः ? इत्याह—

(१०) इतर-ज्ञानवत् केवलज्ञान-दर्शने लब्धितश्चिर-कालीने, उपयोगतः सामयिके

ठिइकालं जह सेसदंसण-नाणाणमणुवओगे वि। दिट्ठमवत्थाणं तह न होइ किं केवलाणं पि ?॥३१०१॥

(स्थितिकालं यथा शेषदर्शन ज्ञानयोरनुपयोगेऽपि । दृष्टमवस्थान तथा न भवति किं केवलयोरपि ? ॥ ३१०१ ॥)

यथा केवलज्ञान दर्शनाभ्यां शेषाणि यानि दर्शनानि ज्ञानानि च तेषा निजनिजस्थितिकाल यावदनुपयोगेऽपि उपयोगाभावेऽपि सत्त्वस्याव-
स्थान दृष्टम्, तथा केवलज्ञान-दर्शनयोरपि निजस्थितिकाल यावदनुपयोगेऽपि सत्त्वस्यावस्थानं किमिति न भवति ? । भवति चेत्, तर्हि 'सतो
ज्ञानस्य दर्शनस्य चोपयोगेन भवितव्यम्' इत्यनैकान्तिकमेव । इयमत्र भावना—शेषज्ञान-दर्शनाना प्रज्ञापनाया कायस्थितौ दीर्घः स्थितिकाल
उक्तः,तद्यथा–"मइनाणी ण, भंते ! मइनाणि त्ति कालओ केचिर होइ ? । गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्त, उक्कोसेण छावट्ठिं सागरोवमाइ
साइरेगाइं । एव सुयनाणी वि । ओहीनाणी वि एव चेव, नवर जहन्नेण एक्क समयं । मणपज्जवनाणी जहन्नेण एक्क समय, उक्कोसेण देसूणं
पुव्वकोडिं ? (मतिज्ञानी, भगवन् ! मतिज्ञानीति कालत कियच्चिर भवति ? । गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षेण षट्षष्टिं सागरोपमाणि सातिरेकाणि ।
एवं श्रुतज्ञान्यपि । अवधिज्ञान्यप्येवमेव, नवर जघन्येनैक समयम्, उत्कर्षेण देशोना पूर्वकोटिम् ।) यदा विभङ्गज्ञान सम्यक्त्वलाभे समयमेकमव-
धिज्ञान भूत्वा प्रतिपतति तदावधिज्ञानस्य जघन्यत समय स्थितिकालो मन्तव्यः, मनःपर्यायज्ञानस्य तूत्पत्त्यनन्तर तद्वतो मरणादिति ।
चक्खुदंसणी जहन्नेणं अन्तोमुहुत्त, उक्कोसेण सागरोवमसहस्सं साइरेगं । अचक्खुदंसणी अणाइए वा सपज्जवसिए, अणाइए अपज्जवसिए वा ।
ओहिदंसणी जहा ओहिनाणि त्ति" (चक्षुर्दर्शनी जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण सागरोपमसहस्र सातिरेकम् । अचक्षुर्दर्शन्यनादिको वा सपर्यवसित,
अनादिकोऽपर्यवसितो वा । अवधिदर्शनी यथाऽवधिज्ञानीति) इति । तदेवमेतेषा निजनिजस्थिति–कालं यावत् सत्त्वमुक्तम्, उपयोगस्त्वा-
न्तर्मुहूर्तिकत्वाद् नैतावन्तं काल भवति । अतः 'सतोऽवश्यमुपयोगेन भवितव्यम्' इति कथ नानैकान्तिकम् ? । अथ लब्धित एवैतान्येतावन्त
काल भवन्ति, न तु बोधात्मनेति चेत् । तदिद हन्त ! केवलज्ञान-दर्शनयोरपि समानम्, तयोरपि लब्धित एवापर्यन्तत्वात् । उपयोगतस्तु
सामयिकत्वादिति ॥ ३१०१ ॥ पुनरप्यतिस्वाग्रहग्रस्तत्वात् परः प्राह—

(११) ज्ञान-दर्शनानुपयोगे अज्ञानित्वादर्शनित्वमिथ्यावरणक्षय-इतरेतरावरणता-निष्कारणावरणत्व-दोषापादनं केवलिनिवत् छद्मस्थेऽपि समानम्

नणु सनिहणत्तमेवं मिच्छावरणक्खओ त्ति व जिणस्स। इयरेयरावरणया अहवा निक्कारणावरणं ॥३१०२
एगयराणुवउत्ते तदसव्वन्नु-दरिसणत्तण न तं च। भण्णइ छउमत्थस्स वि समाणमेगन्तरे सव्वं ३१०३

(ननु सनिधनत्वमेव मिथ्यावरणक्षय इति वा जिनस्य। इतरेतरावरणताऽथवा निष्कारणावरणम् ॥ ३१०२ ॥)
(एकतरानुपयुक्ते तदसर्वज्ञ-दर्शनत्व न तच्च। भण्यते छद्मस्थस्यापि समानमेकान्तरे सर्वम् ॥ ३१०३ ॥)

व्याख्या– ननु यद्येकस्मिन् समये केवलज्ञानोपयोगः, अन्यस्मिंस्तु समये केवलदर्शनोपयोग इष्यते, तर्हि क्रमोपयोगत्वे केवलज्ञान-दर्शनयोः सनिधनत्व प्रतिसमय सान्तत्व प्राप्नोति। तथा च सति तयोः समयोक्तमपर्यवसितत्वं हीयते। अथवा, यः कष्टशतानि कृत्वा ज्ञानावरणादिक्षयो विहितः स मिथ्या निरर्थको जिनस्य भगवतः प्राप्नोति, समयात् समयादूर्ध्वं केवलज्ञान-दर्शनोपयोगयोः पुनरप्यभावात्। न ह्यपनीतावरणौ द्वौ प्रदीपौ क्रमेण प्रकाश्य(प्र० . प्रकाश) प्रकाशयतः। अथवा, केवलज्ञान दर्शनयोरितरेतरावरणता परस्परमावारकत्वं प्राप्नोति, कर्मावरणाभावेऽप्यन्यतरसद्भावेऽन्यतरासद्भावादिति। अथेतरेतरावरणता नेष्यते, तर्ह्यन्यतरोपयोगकालेऽन्यतरस्य निष्कारणमेवावरण स्यात्। तथा च सति 'नित्य सत्त्वमसत्त्वं वा' इत्यादि प्रसज्यत इति। तथा, एकतरस्मिन् ज्ञाने दर्शने वानुपयुक्त एकतरानुपयुक्तस्तस्मिन्नेकतरानुपयुक्ते केवलिनीष्यमाणे ज्ञानानुपयोगकाले तस्य केवलिनोऽसर्वज्ञत्वं प्राप्नोति, दर्शनानुपयोगकाले त्वसर्वदर्शित्व प्रसजति। अनुस्वारश्चेह लुप्तो द्रष्टव्यः। तच्चासर्वज्ञत्वमसर्वदर्शित्व च नेष्टं जैनानाम्, सर्वदैव केवलिनि सर्वज्ञत्व सर्वदर्शित्वाभ्युपगमादिति। सूरिराह–भण्यतेऽत्रोत्तरम्– ननु च्छद्मस्थस्यापि दर्शन ज्ञानयोरेकान्तर उपयोगे सर्वमिदं दोषजाल समानमेव। अत्रापि हि शक्यत एव वक्तुम्– ज्ञानानुपयोगे तस्याज्ञानित्वम्, दर्शनानुपयोगे पुनरदर्शनित्वम्, तथा मिथ्यावरणक्षयः, इतरेतरावरणता वा, निष्कारणावरणत्व वेत्यादि ॥३१०२-३१०३॥

पुनरप्यनिर्विण्णस्य परस्याशङ्कामाह–

सव्वक्खीणावरणो अह मन्नसि केवली न छउमत्थो। उभओवओगविग्घो तो छउमत्थस्स न जिणस्स ॥

(सर्वक्षीणावरणोऽथ मन्यसे केवली न च्छद्मस्थ। उभयोपयोगविघ्नस्ततश्छद्मस्थस्य न जिनस्य ॥ ३१०४ ॥)

अथैवं मन्यसे– सर्वक्षीणावरणः क्षपितनिःशेषावरणः केवली, न तु च्छद्मस्थः, ततो युगपज्ज्ञान-दर्शनोभयोपयोगविघ्नश्छद्मस्थस्यैव भवति, सावरणत्वात्; न तु जिनस्य केवलिनः, सर्वथा निरावरणत्वादिति ॥ ३१०४ ॥ अत्रोत्तरमाह—

देसक्खए अजुत्तं जुगवं कसिणोभओवओगित्तं। देसोभओवओगो पुणाइ पडिसिज्झए किं सो? ३१०५

(देशक्षयेऽयुक्तं युगपत् कृत्स्नोभयोपयोगित्वम्। देशोभयोपयोग पुन प्रतिषिध्यते किं स ? ॥ ३१०५ ॥)

इह यद्यपि च्छद्मस्थः क्षीणनिःशेषावरणो न भवति, तथापि देशतस्तस्याप्यावरणक्षयो लभ्यते। ततस्तस्यावरणदेशक्षये सति युगपत् कृत्स्नोभयोपयोगित्व युगपत् सर्ववस्तुविषयज्ञान-दर्शनोभयोपयोगभवनमयुक्तम्, इत्येतावन्मात्र मन्यामहे वयम्। यस्तु देशतोऽसर्ववस्तु-

इत्यर्थः न चास्य युगपदुभयोपयोगो

त्ति होउ साहू कहं विगलो ?

, साधु कथं विकल ? ॥ ३१०६ ॥)
प्रस्मिस्तु नोपयुक्तस्तत् तदा नास्त्येव,
यु॑गपदुपयोगो नास्ति, छद्मस्थस्य
न । अतस्तद्विकल एकेनापि दर्शनादि-
। लोके मर्नदैव साधुः । ततो नेदमपि

...सवा आ नाणाण न विय ते चउन्नाणी । एवं सइ छउम... न य तिदंसणी समए ।३१०७।

(स्थितिकालविसवादो ज्ञानाना नापि च ते चतुर्ज्ञानी । एव सति च्छद्मस्थोऽस्ति न च त्रिदर्शनी समये ॥ ३१०७ ॥)

इह ज्ञानाना दर्शनाना चोपयोग आन्तर्मोहूर्तिक एव समये प्रोक्तः । तस्माच्च परतस्त्वदभिप्रायेण किल ज्ञानं दर्शन वा नास्ति । एव च सति ज्ञानानामुपलक्षणत्वाद् दर्शनाना च यः सातिरेकषट्षष्टिसागरोपमादिको दीर्घः स्थितिकालः समये प्रोक्तस्तस्य विसवादो विघटन प्राप्नोति । यथ चतुर्ज्ञानी केवलदर्शनवर्जदर्शनत्रययुक्तत्वात् त्रिदर्शनी च च्छद्मस्थो गौतमादिः प्रसिद्धः, सोऽपि त्वदभिप्रायेण तद्रूपः सर्वदा न भवति, एकैकोपयोगस्यैव सभवात्, अनुपयोगवतश्चासच्चादिति ॥ ३१०७ ॥ अथ सिद्धान्तावष्टम्भेन पुनरपि पर आह—

आह भणियं नणु सुए केवलिणो केवलोवओगेण । पढम त्ति तेण गम्मइ सओवओगोभयं तेसिं ।३१०८।

(आह भणितं ननु श्रुते केवलिन केवलोपयोगेन । प्रथमा इति तेन गम्यते सदोपयोगोभय तेषाम् ॥ ३१०८ ॥)

आह—ननु भणित भगवत्यामष्टादशशतकप्रथमोद्देशलक्षणे श्रुते—"केवली णं भन्ते ! केवलोवओगेण किं पढमा अपढमा ? । गोयमा ! पढमा नो अपढम त्ति" (केवलिनो भगवन् ! केवलोपयोगेन किं प्रथमा अप्रथमा ? । गौतम ! प्रथमा, नो अप्रथमा ।) इति । इह च यो येन भावेन पूर्वं नासीत्, इदानीं च जातः, स तेन भावेन प्रथम उच्यते । ततश्च केवलिनः केवलोपयोगेन प्रथमाः । अयमर्थः— केवलयोः केवलज्ञान केवलदर्शनयोरुपयोगः केवलोपयोगस्तेन केवलिनः प्रथमाः, न त्वप्रथमाः, तस्याप्राप्तपूर्वत्वात्, प्राप्तस्य च पुनर्ध्वंसाभावात् । तेन तस्मात् गम्यते ज्ञायते सदैवोपयोगोभय तेषा प्रवर्तते । यदि पुनः क्रमेणोपयोगः स्यात्, तदा भूत्वा भूत्वा विनाशात्, पुनः पुनरपि चोत्पादात्, केवलोपयोगेनाप्रथमत्वमपि तेषा भवेदिति भावः ॥ ३१०८ ॥ सूरिराह—

॥२५५॥
विशेषा०
भागः-२

(१२) दर्शनादित्रिकस्यान्यतमानुपयोगेऽपि तत्सच्चवत् केवलिनि उभयसच्चम्

अन्यथा सिद्धान्तप्रोक्तसातिरेक ६६ सागरोपमकालोऽसंगतः स्यात्

उवओगग्गहणाओ इह केवलनाण-दंसणग्गहणं । जइ तदणत्थंतरया हवेज्ज सुत्तम्मि को दोसो ?॥३१०९॥

(उपयोगग्रहणादिह केवलज्ञान-दर्शनग्रहणम् । यदि तदनर्थान्तरता भवेत् सूत्रे को दोष ? ॥ ३१०९ ॥)

यदि 'केवलोवओगेण' ति इत्यत्रोपयोगग्रहणात् 'केवलयोरुपयोगः केवलोपयोगः' इति समासाक्षिप्तयोः केवलज्ञान-केवलदर्शनयोर्ग्रहण-मिष्यते, तर्हि तदनर्थान्तरता, तयो' केवलज्ञान-केवलदर्शनयोरेकस्मादुपयोगादव्यतिरिक्तत्वात् परस्परमनर्थान्तरता- ज्ञान च दर्शनं चैकमेव वस्तु, एकरूपभावादिति । परः प्राह-'सुत्तम्मि को दोसो त्ति' भवतु तयोरनर्थान्तरता, को ह्येव सति 'केवलोवओगेण' इति सूत्रे दोषः स्यात् ?- न कश्चित्, अस्माकं सिद्धसाधनादिति ॥ ३१०९ ॥ आचार्यः प्राह- यदि दोषपरिज्ञाने तव कुतूहलम्, तर्हि शृणु तम्, इत्याह-

तग्गहणे किमिह फलं नणु तदणत्थंतरोवएसत्थं । तह वत्थुविसेसत्थं सयसो सुत्ताइं समयम्मि ३११०

(तद्ग्रहणे किमिह फल ननु तदनर्थान्तरोपदेशार्थम । तथा वस्तुविशेषार्थं शतश सूत्राणि समये ॥ ३११० ॥)

नन्विह सूत्रे तयोः केवलयोर्ग्रहण तद्ग्रहणं तस्मिंस्तद्ग्रहणे सति किं फल सिध्यति- अनर्थान्तरत्वे सति किमर्थमुभयग्रहणम् ?, पुन-रुक्तदोषप्रसङ्गादिति भावः । पर आह- ननु तयोः केवलज्ञान-दर्शनयोः परस्परमनर्थान्तरतोपदेशार्थमेवेदम् । तथा, वस्तुनः केवलस्य न केवलदर्शनपर्यायध्वनिभ्या विशेषणार्थं चेदम् । एकमेव हि केवलवस्तु केवलज्ञान-केवलदर्शनलक्षणपर्यायध्वनिद्वयेन विशेषितं यथैः । न केवलमिद मयैवोच्यते, किन्त्वेकस्यैव वस्तुनोऽनेकपर्यायध्वनिभिर्विशेषणार्थं 'समये'सिद्धान्तेऽपि सूत्राणि 'शतशो' - ऽस्कशः सन्तीति ॥ ३११० ॥ एतदेव पर उपदर्शयति—

सिद्धाऽकाइय-नोसंजयाइपज्जायओ स एवेगो । सुत्तेसु विसेसिज्जइ जहेह तह सव्ववत्थूणि॥ ३१११ ॥

(सिद्धा ऽकायिक-नोसयतादिपर्यायत स एवैक । सूत्रेषु विशेष्यते यथेह तथा सर्ववस्तूनि ॥ ३१११ ॥)

'[illegible] विसेसिज्जइ जह' त्ति, यथा तेषु तेषु सिद्धान्तसूत्रेषु स एवैको मुक्तात्मा सिद्धा-ऽकायिक-नोसयतादिपर्यायैर्विशेष्यते प्रति-देशान्दाद् नोभव्य नोबादर-नोपर्याप्त-नोपरीत-नोसंज्ञि परिनिर्वृत्तादिपर्यायैरपि विशेष्य क्वचित् प्रतिपाद्यते । 'इह तह' त्ति, आयिक्ज्ञानवस्त्वेकमेव केवलज्ञान केवलदर्शनपर्यायध्वनिभ्या विशेष्यते । एवमन्यान्यपि सर्वाणि पुरन्दर-पट-वृक्षादि-वस्तूनि निज-निजपर्यायशब्दैः समये लोके च विशेष्यन्त एवेति क इह प्रद्वेष. ? इति ॥ ३१११ ॥ अथैवं सूरिः परं दुरभिनिवेशममुञ्चन्तमवलोक्य युगपदुपयोगद्वयपक्षं मूलत एवोन्मूलयितुं क्रमोपयोगसाधकं व्यक्तमेव सिद्धान्तोक्तमादर्शयन्नाह-

यं पि य पन्नत्ती-पन्नवणाईसु जह जिणो समयं । जं जाणइ न वि पासइ तं अणु-रयणप्पभाईणि ॥

(भणितमपि च प्रज्ञप्ति प्रज्ञापनादिषु यथा जिन समये । यस्मिन् जानाति न हि पश्यति तस्मिन्नणु रत्नप्रभादीनि ॥ ३११२ ॥)

ननु प्रज्ञप्त्यां भगवत्याम्, प्रज्ञापनायां च स्फुट भणितमेवोक्तमेव यथा– जिनः केवली परमाणु-रत्नप्रभादीनि वस्तूनि 'समय ज
जाणइ' त्ति, यस्मिन् समये जानाति, 'न त्ति पासइ त ' ति, तस्मिन् समये नैव पश्यति, किन्त्वन्यस्मिन् समये जानाति, अन्यस्मिंस्तु
पश्यति। इयमत्र भावना– इह भगवत्यां तावदष्टादशशतस्याष्टमोद्देशके स्फुटमेवोक्तम्; तद्यथा– "छउमत्थे ण भंते ! मणुस्से परमाणु- विशेषा०
पोग्गल किं जाणइ न पासइ, उदाहु न जाणइ न पासइ ? । गोयमा ! अत्थेगइए जाणइ, न पासइ; अत्थेगइए न जाणइ, न पासइ; एव भागः-२
जाव असंखिज्जपएसिए खंधे (इह च्छद्मस्थो निरतिशयो गृह्यते, तत्र श्रुतज्ञानी उपयुक्तः श्रुतज्ञानेन परमाणुं जानाति न तु पश्यति, श्रुते (१३) भग-
दर्शनाभावात्, अपरस्तु न जानाति न पश्यति) एव ओहिए वि। परमोहिए णं भंते ! मणूसे परमाणुपोग्गल जं समय जाणइ तं समय पासइ, वत्या 'ज
ज समय पासइ त समय जाणइ ? । नो इणट्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? । गोयमा ! सागारे से नाण भवइ, अणागारे से समयजाणइ
दंसणे भवइ, तेणट्ठेण एव वुच्चइ" (छद्मस्थो भगवन् ! मनुष्य परमाणुपुद्गल जानाति न पश्यति, उताहो न जानाति न पश्यति ? गौतम ! अस्त्येको . तं समय
जानाति, न पश्यति, अस्त्येको न जानाति, न पश्यति, एव यावदसंख्येयप्रदेशिकान् स्कन्धान्। एवमवधावपि। परमावधिको भगवन् ! मनुष्य परमाणु- पासइ'
पुद्गलं यस्मिन समये जानाति तस्मिन् समये पश्यति, यस्मिन् समये पश्यति तस्मिन् समये जानाति ? । नायमर्थ समर्थः । अथ केनार्थेन भगवन् !
एवमुच्यते ? । गौतम ! साकार तस्य ज्ञान भवति, अनाकारं तस्य दर्शनम्, तेनार्थेनैवमुच्यते ॥) इत्यादि । एवं प्रज्ञापनोक्तमपि द्रष्टव्यम् । तदेव
सिद्धान्ते स्फुटाक्षरैर्युगपदुपयोगे निषिद्धेऽपि किमिति सर्वानर्थमूल तदभिमानमुत्सृज्य क्रमोपयोगो नेष्यते ? इति ॥३११२॥ तदेव बुभुक्षिता
जरद्गवीव युसगृहे प्रविशन्ती निबिडयुक्तिलगुडादिघातैर्निवार्यमाणापि परस्य दुराग्रहबुद्धिर्न निवर्तते। ततश्चक्षुषी निमील्य धृष्टतया पुनरप्याह–

इवसद्द-मतुप्पच्चयलोवा तं केइ बिंति छउमत्थो । अन्ने पुण परतित्थियवत्तव्वमिणं ति जंपंति ॥३११३॥

(इवशब्द मतुप्प्रत्ययलोपात् तं केचिद् ब्रुवन्ति च्छद्मस्थ । अन्ये पुन परतीर्थिकवक्तव्यमिदमिति जल्पन्ति ॥ ३११३ ॥)

यस्य केवलिनो भगवत्या युगपदुपयोगो निषिद्धस्त केचित् 'छद्मस्थोऽसौ इति ब्रुवते । कथं पुनः केवली छद्मस्थो भण्यते ? इत्याह–
केवली इव केवली' इति वाक्ये इवशब्दलोपात् , अथवा 'केवली शास्ताऽस्येति केवलिमान्' इति वाक्ये मतुप्प्रत्ययस्य लोपाच्छद्मस्थोऽसौ न तु
केवली, तस्य च युगपदुपयोगनिषेधो मयापीष्यत एवेति परस्याभिप्रायः । पर एवाह– अन्ये तु केचित् परतीर्थिकवक्तव्यताविषयमिद केवलिनो
युगपदुपयोगनिषेधसूत्र भगवत्या केनापि प्रसङ्गेन लिखितमिति नास्माकं तत् प्रमाणमिति जल्पन्ति, अतो न केवलिनः क्रमोपयोग
इति ॥ ३११३ ॥ अथ परस्य विभ्रमापहरणार्थं समस्तभूतग्रामानुग्रहशीलः पुनरपि सूरिराह– भगवती-

जं छउमत्थो-होहिय-परमावहिणो विसेसिउं कमसो । निद्दिसइ केवलिं तो एयस्स छउमत्थिया नत्थि ॥ केवलिसूत्र

(यच्छद्मस्था ऽऽधोवधिक-परमावधीन विशेष्य क्रमश । निर्दिशति केवलिन तत एतस्य च्छद्मस्थता नास्ति ॥ ३११४ ॥) न छद्मस्थ-
यस्माद् भगवत्यामष्टादशशताष्टमोद्देशके छद्मस्थमाधोवधिकं परमावधिकं चेत्येतान् त्रीनपि क्रमशः प्रथम विशेष्य विशेषतो परम्

निर्दिश्य ततः पर्यन्ते केवलिनं निर्दिशति । तेन तस्मात् तस्य केवलिनः स्वजल्पितवद्धमिथ्यावष्टम्भेन युक्तिविकलधाष्ट्र्य सामर्थ्यादिन-मतुप्प्रत्ययलोपात् त्वयोपनीयमाना छद्मस्थता नास्ति किन्तु निरुपचरितकेवल्येवासौ । यदि पुनरय छद्मस्थोऽभिप्रेतः स्यात् तदा किमनेन व्याजनिर्देशेन ? यत् किमपि च्छद्मस्थस्य भणनीयं तत् प्रथम छद्मस्थोपन्यासकाल एव सर्वमुक्तं स्यादिति ॥ ३११४ ॥ किञ्च,

न य पासइ अणुमन्नो छउमत्थो मोत्तुमोहिसंपन्नं । तत्थ वि जो परमावहिनाणी तत्तो य किंचूणो ? ॥३११५

ते दो वि विसेसेउं अन्नो छउमत्थकेवली को सो । जो पासइ परमाणुंगहणमिणं जस्स होज्जाहि ?॥३११६

(न च पश्यत्यणुमन्यश्छद्मस्थो मुक्त्वावधिसम्पन्नम् । तत्रापि य परमावधिज्ञानी ततश्च किञ्चिदून ॥ ३११५॥)
(तौ द्वावपि विशेष्यान्यश्छद्मस्थ केवली क स । य पश्यति परमाणुमहणमिद यस्य भवेत्॥ ३११६ ॥)

व्याख्या– "केवली ण भंते ! परमाणुपोग्गल ज समय जाणइ" इत्यादि भगवत्यामुक्तम्, त च परमाणुमवधिज्ञानिन मुक्त्वाऽन्यश्छद्मस्थो न पश्यति । तत्रापि सर्वोऽप्यवधिज्ञानी न त पश्यति, किन्तु यः परमावधिज्ञानी, तस्माच्च परमावधेर्यः किञ्चिन्न्यूनावधिरावोवधिकः स एव त पश्यति । तौ चाधोवधिक परमावधिज्ञानिनौ द्वावपि केवलिन' प्रथममेव निर्दिष्टौ, ततस्तयोर्द्वयोरपि विशेषतो निर्धार्य निर्दिष्टत्वात् कोऽन्यो हन्त ! छद्मस्थः केवली योऽमुं परमाणुपुद्गल पश्यति, यस्य च्छद्मस्थस्य केवलिन इद त्वत्कल्पनया भगवत्या ग्रहण भवेत् ? इति ॥ ३११५-३११६ ॥ अपिच, आगमे स्थानान्तरेऽपि च्छद्मस्थादिभ्य उपरि च्छद्मातीत एव केवली निर्दिष्टः, न त्विनादिलोपकल्पनया छद्मस्थ इति दर्शयन्नाह—

तेसिं चिय छउमत्थाइयाण मग्गिज्जए जहिं सुत्ते । केवलसंवर-संजम-बंभाईएहिं निव्वाणं ॥३११७॥

तिन्नि वि पडिसेहेउं तीसु वि कालेसु केवलीतत्थ । सिज्झिंसु सिज्झइ त्ति य सिज्झिस्सइ वा विनिद्दिट्ठो ॥

(तेषामेव च्छद्मस्थादिकाना मृग्यते यत्र सूत्रे । केवलिसंवर-संयम-ब्रह्मादिभिर्निर्वाणम् ॥ ३११७ ॥)
(त्रीनपि प्रतिषिध्य त्रिष्वपि कालेषु केवली तत्र । असिध्यत् सिध्यति च सेत्स्यति वा विनिर्दिष्ट ॥ ३११८ ॥)

व्याख्या– तेषामेव च्छद्मस्थादीनामादिशब्दादाधोवधिक परमावधि-केवलज्ञानिना यत्र भगवतीप्रथमशतचतुर्थोद्देशकसूत्रे केवलसंवर-संयम ब्रह्मचर्यादिभिर्निर्वाण मोक्षो मृग्यते चिन्त्यते । तत्रापि सूत्रे त्रीनपि च्छद्मस्था-ऽऽधोवधिक-परमावधिज्ञानिनः प्रतिषेध्य तदुपरि केवली भूत भवद् भविष्यल्लक्षणेषु त्रिष्वपि कालेष्वसिध्यत्, सिध्यति, सेत्स्यतीति निर्दिष्टः । यदि पुनरयमपि त्वत्कल्पनया छद्मस्थो भवेत्, तदाऽस्यापि प्रथमनिर्दिष्टच्छद्मस्थस्येव केवलसंवरादिभि. सिद्धिर्न भवेदिति । किं पुनस्तत् सूत्रम् ? उच्यते—* "छउमत्थे णं भंते ! मणूसे तीयमणंत सासय समय केवलेण संवरेणं, केवलेण संजमेण, केवलेण बंभचेरवासेण, केवलाहिं पवयणमायाहिं सिज्झिंसु, बुज्झिंसु जाव सव्वदुक्खाणमंत करिंसु ?।

गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे । से केणट्ठेण भंते ! एवं वुच्चइ त चेव जाव अंतं करिंसु ? । गोयमा ! जे के वि अंतकरा वा, अंतिमसरीरया वा, सव्वदुक्खाणमंत करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा, सव्वे ते उप्पन्ननाण-दंसणधरा अरहा जिणा केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति बुज्झंति, मुच्चंति, परिनिव्वायंति, सव्वदुक्खाणमंत करेंसु वा, करेंति वा, करिस्संति वा, से तेणट्ठेण गोयमा ! जाव सव्वदुक्खाणमंत करिंसु । पडुप्पन्ने वि एव चेव, नवर 'सिज्झंति' भाणियव्वं । अणागए वि एव चेव, नवर 'सिज्झिस्संति' भाणियव्वं । जह छउमत्थो तहा अहोहिओ परमोहिओवि, त्ति तिन्नि आलावगा भाणियव्वा । केवली ण भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समय जाव अंतं करिंसु । हंता ! सिज्झिंसु, जाव अंतं करिंसु । एए तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थे जहा, नवर 'सिज्झिंसु' 'सिज्झंति' 'सिज्झिस्संति' त्ति । तस्मादियमेव रीतिः सिद्धान्ते छद्मस्थादिभ्य उपरि यः 'केवली' इति भण्यते स निरुपचरित एव न पुनरिवादिलोपकल्पनया छद्मस्थोऽसौ; अन्यथाऽनन्तरसूत्रोक्तसिद्धिगमनानुपपत्तेरिति ॥ ३११७ ३११८ ॥ अथ यदुक्तम्–'अन्ने पुण परतित्थियवत्तव्वं' (गा०–३११३) इत्यादि, तेनासमञ्जसभाषितेनोद्वेजितः परानुकम्पया सखेदं सूरिराह—

एवं विसेसियम्मि वि परमयमेगंतरोवओगो त्ति । न पुणरुभओवओगो परवत्तव्वं ति का वुद्धी ? ॥३११९
उवओगो एगयरो पणुवीसइमे सए सिणायस्स । भणिओ वियडत्थो च्चिय छट्ठुद्देसे विसेसेउं ॥३१२०
एवं फुडवियडम्मि वि सुत्ते सव्वन्नुभासिए सव्वे । कह तीरइ परतित्थियवत्तव्वमिणं ति वोत्तुं जे ? ॥

(ननु विशेषितेऽपि परमतमेकान्तरोपयोग इति । न पुनरुभयोपयोग परवक्तव्यमिति का बुद्धि ? ॥ ३११९ ॥)
(उपयोग एकतर पञ्चविंशतितमे शते स्नातकस्य । भणितो विकटार्थ एव षष्ठोद्देशे विशिष्य ॥ ३१२० ॥)
(एवं स्फुटविकटेऽपि सूत्रे सर्वज्ञभाषिते सर्वस्मिन् । कथं शक्यते परतीर्थिकवक्तव्यमिदमिति वक्तुम् ? ॥ ३१२१ ॥)

व्याख्या–एवमुक्तप्रकारेण विशेषितेऽपि व्यक्तेऽपि क्रमोपयोगसाधके सिद्धान्तसूत्रे सति योऽयमेकान्तरोपयोगः स परमतम् , युगपदुभयो-

*(छद्मस्थो भगवन् ! मनुष्योऽतीतमनन्त शाश्वतं समय केवलेन संवरेण, केवलेन संयमेन, केवलेन ब्रह्मचर्यवासेन, केवलाभि प्रवचनमातृभिरसिध्यदबुध्यत यावत् सर्वदु खानाम तमकार्षीत् ? । गौतम ! नायमर्थ समर्थ । अथ केनार्थेन भगवन् ! एवमुच्यते, तदेव यावदन्तमकार्षीत् ? । गौतम ! ये केऽप्यन्तकरा वा अन्तिमशरीरका वा, सर्वदु खानामन्तमकार्षुर्वा, कुर्वन्ति वा, करिष्यन्ति वा, सर्वे त उत्पन्नज्ञान-दर्शनधरा अर्हन्तो जिना केवलिनो भूत्वा तत पश्चात् सिध्यन्ति, बुध्यन्ते, मुच्यन्ते, परिनिर्वान्ति, सर्वदु खानामन्तमकार्षुर्वा, कुर्वन्ति वा, करिष्यन्ति वा, तेनार्थेन गौतम ! यावत् सर्वदु खानामन्तमकार्षु । प्रत्युत्पन्ना अप्येवमेव, नवर 'सिध्यन्ति' भणितव्यम् । अनागता अप्येवमेव, नवर 'सेत्स्यन्ति' भणितव्यम् । यथा छद्मस्थस्तथाऽऽधोवधिक , परमावधिकोऽपि, इति त्रय आलापका भणितव्या । केवलिनो भगवन् ! मनुष्या अतीतमनन्त शाश्वत समय यावदन्तमकार्षु ? । हन्त ! असिध्यन् , यावदन्तमकार्षु । एते त्रय आलापका भणितव्याश्छद्मस्थो यथा, नवरं 'असिध्यन्' 'सिध्यन्ति' सेत्स्यन्ति' इति ॥)

पयोगश्च तु यदसदपि भवता किमपि कल्प्यते, तत्र 'परतीर्थिकवक्तव्यता' इति स्वमनसि पक्षपातं परित्यज्य चिन्त्यताम् 'कैव विपर्यासबुद्धिः ?' इति । किञ्च, भगवत्यां पञ्चविंशतितमे शते षष्ठोद्देशके– "सिणाए णं भंते ! किं सागरोवउत्ते होज्जा, अणगारोवउत्ते होज्जा ? । गोयमा ! सागरोवउत्ते वि होज्जा, अणगारोवउत्ते वि होज्जा" (स्नातको भगवन् ! किं साकारोपयुक्तो भवेत् ? । गौतम ! साकारोपयुक्तोऽपि भवेत्, अनाकारोपयुक्तोऽपि भवेत् ।) इत्यनेन सूत्रेण विशिष्य नामग्राहं स्नातकस्य केवलिनो विकटार्थः प्रकटार्थ एव भणितः प्रतिपादित एकस्मिन् समय एकतरः साकारोऽनाकारो वोपयोग इति । एवं स्फुटे सूत्रतः, विकटे प्रकटे चार्थतः, सर्वज्ञभाषिते सूत्रे सिद्धे कथं सकर्णविज्ञानैः 'परतीर्थिकवक्तव्यतेयम्' इति तीर्यते शक्यते वक्तुम् ? । 'जे' इति वाक्यालङ्कारार्थ इति ॥ ३११९-३१२०-३१२१ ॥ अपि च,

सव्वत्थ सुत्तमत्थि य फुडमेगयरोवउत्तसत्ताणं। उभओवउत्तसत्ता वुत्ता सुत्ते न कत्थइ वि॥ ३१२२ ॥

कस्सइ वि नाम कत्थइ काले जइ होज्ज दो वि उवओगा। उभओवउत्तसत्ताण सुत्तमेगं पि तो होज्जा॥

(सर्वत्र सूत्रमस्ति च स्फुटमेकतरोपयुक्तसत्त्वानाम् । उभयोपयुक्तसत्त्वा उक्ता सूत्रे न कचिदपि ॥ ३१२२ ॥)
(कस्यापि नाम कचित् काले यदि भवेतां द्वावप्युपयोगौ । उभयोपयुक्तसत्त्वाना सूत्रमेकमपि ततो भवेत् ॥ ३१२३ ॥)

(१५) सूत्रे युगपदुभयोपयुक्ताल्पबहुत्वादिकं न कथितम्

व्याख्या– एकतरोपयोगोपयुक्ताना सत्त्वाना प्रतिपादकं सूत्रं सर्वत्र सिद्धान्ते स्फुटमस्ति, तच्च किञ्चिद् दर्शितम्, दर्शयिष्यते च । उभयोपयोगोपयुक्तसत्त्वास्तु सूत्रे कचिदप्युक्ताः प्रतिपादिता न दृश्यन्त इति । यदि नाम कस्यापि भवस्थकेवलिनः सिद्धकेवलिनो वा कचिदपि काले युगपद् द्वावुपयोगौ भवेताम्, ततस्तर्हि युगपदुभयोपयोगोपयुक्तसत्त्वाना प्रतिपादकमेकमपि सूत्रं कचिदपि भवेत्, न तु कापि तद् पश्यामः, इत्यतो निरालम्बनाग्रहमात्रभ्रमित एव भ्राम्यति भवानिति ॥ ३१२२-३१२३ ॥ अपि च,

[illegible] पि य जीवाण भणियमप्पाबहुं च समयम्मि । सागारणगाराण य न भणियं उभओवउत्ताणं॥

ण जुगवं उवओगा होज्ज, होज्ज तो एवं। सागार-ऽणागारय-मीसाण य तिण्हमप्पबहुं ॥३१२५

(द्विविधानामपि च जीवानां भणितमल्पबहुत्वं च समये । साकाराऽनाकाराणां च, न भणितमुभयोपयुक्तानाम् ॥ ३१२४ ॥)
(यदि केवलिना युगपदुपयोगौ भवेतां, भवेत् तत एवम् । साकाराऽनाकारक-मिश्राणां च त्रयाणामल्पबहुत्वम् ॥ ३१२५ ॥)

व्याख्या– साकारोपयोगवतामनाकारोपयोगवतां च द्विविधानामेव जीवानामल्पबहुत्वं समये सिद्धान्ते प्रज्ञापनाल्पबहुत्वपदे भणितम्; तद्यथा–"एएसि णं भंते जीवाणं सागारोवउत्ताणं अणागारोवउत्ताण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा अणागारोवउत्ता, सागारोवउत्ता संखिज्जगुणा" । (एतेषां भगवन् ! जीवानां साकारोपयुक्तानामनाकारोपयुक्तानां च कतरे कतरेभ्योऽल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा, ? । गौतम ! सर्वस्तोका जीवा अनाकारोपयुक्ता, साकारोपयुक्ताः संख्येयगुणाः ।)

युगपदुभयोपयोगोपयुक्तानां तु मिश्राणां तृतीयानामिहाल्पबहुत्वं न भणितम् । यदि पुनः केवलिनां युगपदुपयोगद्वयं भवेत्, तदैव सति साकाराऽनाकार मिश्रोपयोगवतां त्रयाणामेव पदानामल्पबहुत्वं भवेत्, न द्वयोरिति ॥ ३१२४-३१२५ ॥ अत्र परशङ्का परिहारं चाह—

अहव मई छउमत्थे पडुच्च सुत्तमिणं तो न केवलिणो। तं पि न जुज्जइ जं सव्वसत्तसंखाहिगारोऽयं ।३१२६।

(अथवा मतिश्छद्मस्थान् प्रतीत्य सूत्रमिदं ततो न केवलिनः । तदपि न युज्यते यत् सर्वसत्त्वसंख्याधिकारोऽयम् ॥ ३१२६ ॥)

सुगमा, नवरं व्याप्त्या सर्वजीवस्याधिकारे निर्दिष्टत्वाद् नेदं छद्मस्थविषयं वक्तुं युज्यत इति ॥ ३१२६ ॥

अथ सर्वजीवाधिकारोऽयं न भवति, तत्राह—

(१५) इन्द्रिय-कायादिपद-वत् उपयो-गपदेऽपि-सिद्धग्रहणम्

काउं सिद्धग्गहणं बहुवत्तव्वयपदेसु सव्वेसु। इह केवलमग्गहणं जइ तो तं कारणं वच्चं? ॥३१२७॥

(कृत्वा सिद्धग्रहणं बहुवक्तव्यतापदेषु सर्वेषु । इह केवलग्रहणं यदि ततस्तत् कारणं वाच्यम् ? ॥ ३१२७ ॥)

यदि सर्वजीवाधिकारोऽयं न भवति, तर्हि 'गइ इंदिए य काए जोए वेए कसाय लेसासु' इत्यादिष्वन्येष्वल्पबहुवक्तव्यताविचार-विषयभूतेषु पदेषु सिद्धिगतिकान् इन्द्रिय-काय-योग कषाय लेश्या-नोसंयत नोपरीतादिपदैः पृथक् सिद्धग्रहणं कृत्वा केवलमिहैवोपयोगपदे पृथक् तद्ग्रहणं करोति ततस्तत्र कारणं वाच्यम् ?। यदि हि छद्मस्थाधिकारत्वादिह तदग्रहणमित्युच्यते, तर्हि शेषपदेषु सिद्ध केवलिग्रहण-मयुक्तं स्यात् । तस्मात् सर्वजीवाधिकार एवायम्, केवलमाहारकाऽनाहारकभाषकाभाषकादिपदद्वयेनैवानेन साकाराऽनाकारोपयोगपदद्वयेन सिद्ध-केवलिनां गृहीतत्वादिह पृथक् तद्ग्रहणमिति ॥ ३१२७ ॥ आगमान्तरतोऽप्यत्र छद्मस्थाधिकारशङ्कां निवर्तयन्नाह—

अहवा विसेसियं चिय जीवाभिगमम्मि एयमप्पबहुं। दुविह त्ति सव्वजीवा सिद्धासिद्धाइआ जत्थ ।३१२८।

(अथवा विशेषितमेव जीवाभिगमे एतदल्पबहुत्वम् । द्विविधा इति सर्वजीवाः सिद्धाऽसिद्धादिका यत्र ॥ ३१२८ ॥)

अथवा छद्मस्थाधिकारशङ्कानिवर्तकत्वाद् विशेषितमेवैतत् साकारा-ऽनाकारोपयोगयोः पदद्वयस्याल्पबहुत्वं जीवाभिगमे 'प्रोक्तम्' इति शेषः । क्व सूत्रे ? इत्याह– सिद्धाऽसिद्धादिभेदेन द्विविधा एव सर्वे जीवा यत्र सूत्रे प्रतिपाद्यन्त इति ॥ ३१२८ ॥

तदेव सूत्रं गाथयोपनिबध्य दर्शयन्नाह—

सिद्ध सइंदियकाए जोए वेए कसाय लेसा य। नाणुवओगाहारय-भासय-ससरीर-चरिमे य॥३१२९॥

(सिद्धाः सेन्द्रियकाया योगे वेदे कषाये लेश्यायां च । ज्ञानोपयोगाहारक भाषक सशरीर चरमाश्च ॥ ३१२९ ॥)

सिद्धा असिद्धाश्च, सेन्द्रिया अनिन्द्रियाश्च, सकाया अकायाश्चेत्यादिभेदेन सर्वे जीवाः सगृह्य यत्र सूत्रे जीवाभिगमे प्रतिपाद्यन्ते तत्र सूत्रे विशेषितमेवेदमल्पबहुत्वं प्रतिपादितमिति ॥ ३१२९ ॥ युक्त्यन्तरेणापि युगपदुपयोगद्वयपक्षं निराचिकीर्षुराह—

अंतोमुहुत्तमेव य कालो भणिओ तहोवओगस्स । साई अपज्जवसिउ त्ति नत्थि कत्थइ विणिद्दिट्ठो। ३१३०।

(अन्तर्मुहूर्तमेव च कालो भणितस्तथोपयोगस्य । सादिरपर्यवसित इति नास्ति कचिद् विनिर्दिष्टः ॥ ३१३० ॥)

तथा, ज्ञाना-ऽज्ञान। दर्शनानामुपयोगस्यागमे सर्वत्रान्तर्मुहूर्तमेव कालो भणितः, साद्यपर्यवसितस्तूपयोगकालः क्वापि नास्ति विनिर्दिष्टः । यदि हि साकारा ऽनाकारोपयोगरूपो मिश्रः सिद्धानामुपयोगः स्यात् तदा तेषामिव तस्यापि साद्यपर्यवसितत्वं स्यात्।न चैतत् सिद्धान्ते क्वापि भणित दृश्यते । तस्माद् नास्ति युगपदुपयोगद्वयमिति ॥ ३१३० ॥ एतदेवाह—

जह सिद्धाइयाणं भणियं साईअपज्जवसियत्तं। तह जइ उवओगाणं हवेज्ज तो होज्ज ते जुगवं॥३१३१॥

(यथा सिद्धादिकाना भणितं साद्यपर्यवसितत्वम् । तथा यद्युपयोगाना भवेत् , ततो भवेतां तौ युगपत् ॥ ३१३१ ॥)

यथा सिद्धादीनाम्, आदिशब्दादनिन्द्रिया-ऽकायादीनां साद्यपर्यवसितत्वं भणितम्, तथा यद्युपयोगानामपि तद् भणितं भवेत्, ततस्तौ साकारा-ऽनाकारोपयोगौ युगपद् भवेताम्, न चैवम् । तस्माद् न युगपदुपयोगद्वयमिति ॥ ३१३१ ॥

तदेव सूरिः परस्याभिनिवेशं निराकृत्यात्मनि तदाशङ्का निराकर्तुमाह—

कस्स व नाणुमयमिणं जिणस्स जइ हुज्ज दो वि उवओगा । नूणं न हुंति जुगवं जओ निसिद्धा सुए बहुसे ॥

नवि अभिनिवेसबुद्धी अम्हं एगंतरोवओगम्मि । तह वि भणिमो न तीरइ जं जिणमयमन्नहा काउं ॥

(कस्य वा नानुमतमिदं जिनस्य यदि भवेतां द्वावप्युपयोगौ । नूनं न भवतो युगपद् यतो निषिद्धौ श्रुते बहुशः ॥ ३१३२ ॥)

(नाप्यभिनिवेशबुद्धिरस्माकमेकान्तरोपयोगे । तथापि भणामो न शक्यते यज्जिनमतमन्यथा कर्तुम् ॥ ३१३३ ॥)

पाठसिद्धे एव ॥ ३१३२–३१३३ ॥ अथ परप्रश्नस्योत्तरं चाह—

जइ नन्नोन्नावरणं नाकारणया कहं तदावरणं । एगंतरोवओगे जिणस्स तं भण्णइ सहावो ॥३१३४॥

(यदि नान्योन्यावरणं नाकारणता कथं तदावरणम् । एकान्तरोपयोगे जिनस्य यद् भण्यते स्वभावः ॥ ३१३४ ॥)

ननु यदि 'नणु सन्निहणत्तमेव' इत्यादिगाथाया (गा०–३१०३) यद् मया 'इयरेयरावरणया अहवा निक्कारणावरणं' इत्यादि दूषणमुक्तम्, तद् यदि प्रागुक्तेनैव प्रकारेण त्वया नेष्यते, तर्हि कथं जिनस्य केवलिन एकान्तरोपयोगेऽभ्युपगम्यमाने तस्यायुगपदुपयोगद्वयेतरावरणं।तदावरणमिति कथ्यताम् ? । सूरिराह—भण्यतेऽत्रोत्तरम्–'तं' ति, तदावरणमिह स्वभावो द्रष्टव्यः, ईदृश एव जीवस्य स्वभावो येन क्रमेणैवोपयोगः प्रवर्तते, न युगपत् । न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति, 'अग्निर्दहति नाकाशम्' इत्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गादिति ॥ ३१३४ ॥

एतदेव समर्थयति—

॥२६२॥ विशेषा भागः-२

(१६) सिद्धस्यापि उपयोगकालोऽन्तर्मुहूर्तं एवोक्तः

(१७) जीवस्वभाव एव क्रमिकोपयोगद्वये पारिणामिकत्वात्

परिणामियभावाओ जीवत्तं पिव सहाव एवायं। एगंतरोवओगो जीवाणमणण्णहेउ त्ति ॥ ३१३५॥

(पारिणामिकभावाज्जीवत्वमिव स्वभाव एवायम्। एकान्तरोपयोगो जीवानामनन्यहेतुरिति ॥ ३१३५ ॥)

यथा जीवस्य जीवत्वमनन्यहेतुकम्, पारिणामिकभावत्वात्, एवमेकान्तरोपयोगोऽपि पारिणामिकत्वात् तस्य स्वभाव एव। ततो नास्यान्यो हेतुरन्वेषणीय इति ॥ तदेवमवसित प्रासङ्गिकवादस्थानकम्। तदवमाने च व्याख्याता 'दड कवाडे' इत्यादिगाथा(गा०–३०३१)। इय च गाथा 'जह उल्ला माडीया' इत्यादिगाथायाः (गा०–३०३२) पूर्वं पठितापि पश्चाद् व्याख्याता, 'भासाजोगनिरोहे सेलेसी सिज्झणा चेव' इत्यस्योत्तरग्रन्थेन सह सम्बन्धानुकूल्यादिति ॥ ३१३५ ॥

अथ 'लाउ य' इत्यादिवक्ष्यमाणगाथायाः (गा०–३१४१) प्रस्तावना रचयन्नाह—

तूण सिज्झइ त्ति य भणिए सुत्तम्मि कहमकम्मस्स। आह गमणं ति, भण्णइ सकम्मगमणे व को हेऊ?

(गत्वा सिध्यतीति च भणिते सूत्रे कथमकर्मण। आह गमनमिति, भण्यते सकर्मगमने वा को हेतु ? ॥ ३१३६ ॥)

'सिज्झणा चेव' इत्यनन्तरगाथायामुक्तम्, वक्ष्यमाणसूत्रे च "तत्थ गतूण सिज्झइ" इति वक्ष्यति। एतस्मिंश्च भणिते प्रेरकः प्राह— कथमकर्मणः क्षपितकर्मकस्य देशोनमप्तरज्ज्वर्यावत् सिद्धिगमन सम्भवति ? पूर्वं संसारे सकर्मकस्यैव गमनादिक्रियादर्शनादिति भावः। सूरिराह–भण्यतेऽत्रोत्तरम्–ननु सकर्मकस्यापि गमने को हेतुः ? इति वक्तव्यम् ॥ ३१३६ ॥ कर्मैवेति चेत्, तत्राह—

कम्मं पुग्गलमइय निज्जीवं तस्स नयणसामत्थे। को हेऊ पडिवण्णो जइ व सहावो इह स एव ॥३१३७॥

(कर्म पुद्गलमयं निर्जीवं तस्य नयनसामर्थ्ये। को हेतु प्रतिपन्नो यदि वा स्वभाव इह स एव ॥ ३१३७ ॥)

ननु कर्म तावत् पुद्गलमयं, तन्मयत्वाच्च निर्जीवम्, निर्जीवस्य च तस्य जीवस्य सिद्धिं यावद् नयने को हेतुस्त्वया प्रतिपन्नः ? । यदि च स्वभावस्तत्र हेतुरित्युच्यते, नन्विहापि निष्कर्मकजीवगमने स एव स्वभावो हेतुः केन वार्यते ? इति ॥३१३७॥ पुनरप्याक्षेप परिहारावाह—

सक्किरियं किमरूवं भण्णइ भुवि चेयणं च किमरूवं ?। जह से विसेसधम्मो चेयण्णं तह मया किरियो ॥

जं वेह जेण किरियाकारणमब्भुवगयं तहिं एसो। तुल्लोवालंभो च्चिय जं न सहावो सरणमिक्को ३१३९

(सक्रिय किमरूपं भण्यते भुवि चेतन च किमरूपम् ?। यथा तस्य विशेषधर्मश्चैतन्य तथा मता क्रिया ॥ ३१३८ ॥)

(यद्वेह येन क्रियाकारणमभ्युपगत तर्ह्येष। तुल्य उपालम्भ एव यद् न स्वभाव शरणमेक ॥ ३१३९ ॥)

व्याख्या–ननु जीवद्रव्यमरूपममूर्तम्, तत् किं केन कारणेन सक्रिय सिद्धिगमनक्रियावदिष्यते ?, अरूपस्याकाशस्येव क्रियानुपपत्तेरिति भावः। सूरिराह– भण्यतेऽत्रोत्तरम्– ननु पर ! त्वमपि प्रष्टव्योऽसि, अरूपममूर्तं जीवद्रव्य चेतनमपि किं कस्माद्धेतोरिष्यते, अमूर्त-

कर्माभावे कथ मोक्षगमनम्

जीवस्य चैतन्यवत् गमनस्वभावोऽपि स्वभावः

साकाशस्येव चेतनत्वस्याप्यघटनात् ? । अथामूर्तस्यापि जीवद्रव्यस्य स्वभावादेव चैतन्यमाकाशापेक्षया विशेषधर्म इष्यते, तर्हि यथाऽस्यायं स्वभावादिष्यते तथा क्रियापि गमनलक्षणा विशेषधर्मोऽस्य मता परमगुरूणामिति । यद्वा, स्वभावादन्यदिहादृष्टमीश्वरादिकं येन वादिना जीवस्य गमनादिक्रियाकारणमभ्युपगतम्, तत्रापीश्वरादिकारण एष जीवस्य सिद्धिगमनक्रियाविषय उपालम्भस्तुल्य एव; तथाहि– तत्रापि शक्यत एव वक्तुम्– ईश्वरादिरपि कथं तत्क्रियायां प्रवर्तयति ? । अथ तस्याप्यन्यत् कारणम्, पुनस्तस्याप्यपरमित्यनवस्था । ततः पर्यन्ते यदि स्वभाव एवैकः शरणं नेष्यते, तर्हि नेयं निवर्तते । इष्यते चेत्, तर्हि स एव जीवस्य सिद्धिगमनक्रियायाः कारणमिष्यताम्, किमन्येन ? इति ॥ ३१३८–३१३९ ॥ किञ्च, कारणमपि गतिक्रियायाः किञ्चिदुच्यते—

सहजमोक्षगमने अलाबुकैरण्डफलाग्निधूमधनुरिषुदृष्टान्ताः

अविय असंगत्तणओ बंधच्छेय परिणामभावाओ । पुव्वप्पओगउ च्चिय तस्स गई तत्थ दिट्ठंता ॥३१४०॥
लाउ य एरंडफले अग्गी धूमे य उसु धणुविमुक्के । गई पुव्वपओगेणं एवं सिद्धाण वि गई ओ ३१४१

(अपिचासङ्गत्वतो बन्धच्छेदात् परिणामभावात् । पूर्वप्रयोगत एव तस्य गतिस्तत्र दृष्टान्ताः ॥ ३१४० ॥)
(अलाबु चैरण्डफलमग्निर्धूमश्चेषुर्धनुर्विमुक्तः । गतिः पूर्वप्रयोगेणैव सिद्धानामपि गतिस्तु ॥ ३१४१ ॥)

व्याख्या–अपि च, यथाऽलाबुकस्य तुम्बकस्य दर्भान्वितशुष्काऽष्टमृल्लेपलिप्तस्य नद्यादिजले प्रक्षिप्तस्य मृल्लेपसङ्गापगमात् स्वभावत एवोर्ध्वं गतिः प्रवर्तते, न तिर्यग्, नापि जलोपरिमतलादपि परतः, तथा तस्यापि सिद्धस्य कर्मसंयोगाभावादूर्ध्वमेव गतिः प्रवर्तते, नान्यप्रकारेण, नापि लोकोपरिमभागादपि परतः । यथा वा, एरण्डफलस्यैरण्डमिञ्जिकाया (प्र० काया:) बन्धनच्छेदेनातपशुष्ककोशकविगमनेन (प्र०.. विगमेन) तथाविधस्वभावादूर्ध्वमेव गतिः, एवं विगतकर्मबन्धस्य जीवस्यापीति । यथा वा, अग्नेर्धूमस्य वा 'परिणामभावाउ' त्ति तथाविधपरिणामभावादूर्ध्वमेव गतिः प्रवर्तते तथा मुक्तजीवस्यापि । यथा वा, धनुषा पुरुषप्रयत्नप्रेरितस्येषोर्गतिकारणविगमेऽपि पूर्वप्रयोगाद् गतिः प्रवर्तते, एवं तस्यापि सिद्धस्य । तत्र चालाबुप्रभृतयो दृष्टान्ताः, यथाऽलाबुप्रभृतीनामसङ्गत्वादिभिर्गतयः प्रवर्तन्ते, एवं सिद्धानामपीति । ॥ ३१४०–३१४१ ॥ इयं च निर्युक्तिगाथा, ततोऽस्या व्याख्यानमाह—

जह मिल्लेवावगमादलाबुणोऽवस्समेव गइभावो । उड्ढं च नियमओ नण्णहा नवा जलतलादुड्ढं ।३१४२।
तह कम्मलेवविगमे गइभावोऽवस्समेव सिद्धस्स । उड्ढं च नियमओ नण्णहा नवा लोगपरउ त्ति ।३१४३।

(यथा मृल्लेपापगमादलाबुनोऽवश्यमेव गतिभावः । ऊर्ध्वं च नियमतो नान्यथा नवा जलतलादूर्ध्वम् ॥ ३१४२ ॥)
(तथा कर्मलेपविगमे गतिभावोऽवश्यमेव सिद्धस्य । ऊर्ध्वं च नियमतो नान्यथा नवा लोकपरत इति ॥ ३१४३ ॥)

एरंडाइफलं जह वंधच्छेएरियं दुयं जाइ। तह कम्मबंधणच्छेयणेरिओ जाइ सिद्धो वि ॥ ३१४४ ॥
उड्ढंगइपरिणामो जह जलणस्स जह वेह धूमस्स। उड्ढंगइपरिणामो सहावओ तह विमुक्कस्स।३१४५।
जह ते सलाभकाले चेव तहागइसभावयामिंति। परिणमइ तग्गइं वा लेवावगमे जहालाबुं॥३१४६॥
त ह तग्गइपरिणामं परिणमइ सरूवलाभ एवेह। सिद्धो सिद्धत्तं पिव सकम्मपरिणामनिरवेक्खं ३१४७
जह धणुपुरिसपयत्तेरिएसुणो भिण्णदेसगमणं तु। गइकारणविगमम्मिवि सिद्धं पुव्वप्पओगाओ ३१४८
बंधच्छेयणकिरियाविरमे वि तहा विमुच्चमाणस्स। तस्सा लोगंताओ गमणं पुव्वप्पओगाओ॥३१४९॥
जहवा कुलालचक्कं किरियाहेउविरमे वि सक्किरियं। पुव्वप्पओगओ च्चिय तह किरिया मुच्चमाणस्स

(एरण्डादिफलं यथा बन्धच्छेदेरितं द्रुतं याति। तथा कर्मबन्धनच्छेदेरितो याति सिद्धोऽपि ॥ ३१४४ ॥)
(ऊर्ध्वगतिपरिणामो यथा ज्वलनस्य यथा वेह धूमस्य। ऊर्ध्वगतिपरिणामः स्वभावतस्तथा विमुक्तस्य ॥ ३१४५ ॥)
(यथा तौ स्वलाभकाल एव तथागतिस्वभावता यान्ति। परिणमते तद्गतिं वा लेपापगमे यथाऽलाबु ॥ ३१४६ ॥)
(तथा तद्गतिपरिणामं परिणमते स्वरूपलाभ एवेह। सिद्धः सिद्धत्वमिव स्वकर्मपरिणामनिरपेक्षम् ॥ ३१४७ ॥)
(यथा धनुःपुरुषप्रयत्नेरितेषोर्भिन्नदेशगमनं तु। गतिकारणविगमेऽपि सिद्धं पूर्वप्रयोगात ॥ ३१४८ ॥)
(बन्धच्छेदनक्रियाविरमेऽपि तथा विमुच्यमानस्य। तस्याऽऽलोकान्ताद् गमनं पूर्वप्रयोगात् ॥ ३१४९ ॥)
(यथावा कुलालचक्रं क्रियाहेतुविरमेऽपि सक्रियम्। पूर्वप्रयोगत एव तथा क्रिया मुच्यमानस्य ॥ ३१५० ॥)

गतार्था एव, नवरं 'जह ते सलाभकाले' त्ति, यथा तावग्नि-धूमौ स्वस्यात्मनो लाभः स्वलाभः, तत्काल एवोर्ध्वगतिपरिणामस्वभावमुपगतौ; यथा वा, लेपापगमानन्तरं तथोर्ध्वादिगतिपरिणाममापद्यतेऽलाबु, 'तह तग्गइपरिणामं' ति, यथा तस्य सिद्धस्योर्ध्वगतिगमनपरिणतिलक्षणो गतिपरिणामस्तद्गतिपरिणामस्तं तद्गतिपरिणामम् 'सिद्धत्त पिव' त्ति, यथा सिद्धत्वं स्वहेतुभूतकर्मपरिणामनिरपेक्षं कर्मक्षयानन्तरमेव सिद्धः स्वभावत एव प्राप्नोति, तथा तद्गतिपरिणाममप्यसौ स्वभावत एव परिणमतीति ॥ ३१४२–३१४३–३१४४–३१४५–३१४६–३१४७–३१४८–३१४९–३१५० ॥ अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

नालाबुगादिसाहम्ममत्थि सिद्धस्स मुत्तिमत्ताओ। तत्तो तग्गइपरिणामदेससाहम्मओ तेसिं॥ ३१५१

(नालाबुकादिसाधर्म्यमस्ति सिद्धस्य मूर्तिमत्त्वात्। तद् नो तद्गतिपरिणामदेशसाधर्म्यतस्तेषाम् ॥ ३१५१ ॥)

इ व न देसोवणओ दिट्ठंतो तो न सव्वहा सिद्धो। जं नत्थि वत्थुणो वत्थुणा जए सव्वसाहम्मं ॥३१५२

(यदि वा न देशोपनयो दृष्टान्तस्ततो न सर्वथा सिद्धः । यद् नास्ति वस्तुनो वस्तुना जगति सर्वसाधर्म्यम् ॥ ३१५२ ॥)

अलाबुकादिभिः सार्धं सिद्धस्य साधर्म्यं नास्ति, तेषां मूर्तत्वात्, सिद्धस्य चामूर्तत्वात्; तत् कथं ते दृष्टान्तत्वेनोच्यन्ते ?, इति परस्याभिप्रायः । सूरिराह– तदेतद् न, तस्य सिद्धस्योर्ध्वगमनलक्षणो गतिपरिणामस्तद्गतिपरिणामस्तन्मात्रेण देशसाधर्म्यं तद्गतिपरिणामदेशसाधर्म्यं तस्मात् तेषामलाबुकादीनां दृष्टान्तत्वं युज्यत इति । यदि पुनर्देशत उपनयो नेष्यते किन्तु सर्वत एव, ततस्तर्हि सर्वथा सर्वेऽपि प्रकारैः समानधर्मा दृष्टान्तः कोऽपि क्वचिदपि सिद्धो नास्ति, अतस्तदभाव एव प्राप्नोति, यस्मात् कस्यापि वस्तुनः केनापि वस्त्वन्तरेण सार्धं जगति सर्वसाधर्म्यं नास्ति, वस्त्वन्तरत्वाभावप्रसङ्गादिति ॥ ३१५१–३१५२ ॥ तस्मात् किं स्थितम् ? इत्याह—

ऊर्ध्वगति-
हेतुरात्म-
स्वभावः

उड्ढगइहेउउ चिय नाहो-तिरियगमणं नवाचलया। सविसेसपच्चयाभावओ य सव्वन्नुमयओ य।३१५३।

(ऊर्ध्वगतिहेतुत एव नाधस्तिर्यग्गमनं नवाऽचलता । सविशेषप्रत्ययाभावतश्च सर्वज्ञमततश्च ॥ ३१५३ ॥)

मुक्तात्मनो नाधस्तिर्यग् वा गमनम्, नाप्यत्रैवाचलता, किन्तूर्ध्वमेवासौ गच्छति । कुतः ? इत्याह– ऊर्ध्वगतिहेतुत्वात् तत्स्वभावस्य । सह विशेषेण वर्तत इति सविशेषः, स चासौ प्रत्ययश्च तस्याभावाच्चोर्ध्वमेव गच्छति । इदमुक्तं भवति– पूर्वं हि संसारे भ्राम्यतस्तस्याधस्तिर्यग् वा गमनमभूत्, सविशेषप्रत्ययस्य नरकानुपूर्व्यादिकर्मणः सद्भावात्, इदानीं त्वसौ नास्ति, ततश्चोर्ध्वमेव गच्छति, सर्वज्ञवचनप्रामाण्याच्चेति ॥ ३१५३ ॥ पुनरपि प्रकारान्तरेणाक्षेपपरिहारौ प्राह—

गतिमत्त्व
न सर्व-
विनाशित्व-
क्लेशित्व-
व्याप्यम्

इमत्तओ विणासी केसी गच्चागमी य मणुउ व्व। होउ गइपज्जयाओ नासी, न उ सव्वहाणु व्व।३१५४।
केसनिमित्तं कम्मं. न गई. तदभावओ तओ कत्तो। अह गइ एव निमित्तं किमजीवाणं तओ नत्थि ? ३१५५।
केसो त्ति जीवधम्मो होज्ज मई होउ कहमजीवस्स। कह वा भवत्थधम्मो होउ भवाओ विमुक्कस्स ?।३१५६।

(गतिमत्त्वतो विनाशी क्लेशी गत्यागमी च मनुज इव । भवतु गतिपर्यायाद् नाशी न तु सर्वथाऽणुरिव ॥ ३१५४ ॥)
(क्लेशनिमित्तं कर्म न गतिस्तदभावतः स कुतः । अथ गतिरेव निमित्तं किमजीवानां स नो नास्ति ? ॥ ३१५५ ॥)
(क्लेश इति जीवधर्मो भवेद् मतिर्भवतु कथमजीवस्य । कथं वा भवस्थधर्मो भवतु भवाद् विमुक्तस्य ? ॥ ३१५६ ॥)

व्याख्या– नन्वेवं तर्हि गतिमत्त्वाद् मुक्तात्मा विनाशी, क्लेशी, गत्यागमी च प्राप्नोति, मनुष्यवदिति दृष्टान्तः । सूरिराह— गतिपर्यायाद् गतिपर्यायमाश्रित्य भवतु मुक्तात्मा विनाशी, न नः काचित् क्षतिः, पर्यायरूपतया सर्ववस्तुषु विनाशित्वस्याभ्युपगतत्वात् । सर्वथा तु विनाशी गतिमत्त्वे सत्यपि न भवत्यसौ, परमाणुवदिति । क्लेशी तु न भवत्येवासौ, यतः क्लेशानां निमित्तं कर्मैव, न तु गतिः, तदभ्युद-

भावात् कर्माभावात् तक्रो रागादिक्लेशः कुतः ? । अथ गतिरेव क्लेशनिमित्तमिष्यते, तर्हि किमजीवाना परमाण्वादीना गतिमत्त्वे सत्यपि
तकः क्लेशो न भवति ? । तस्मादनैकान्तिकोऽय हेतुरिति । अथ परस्य मतिर्भवेत्– जीवस्यैव धर्मः क्लेशः स कथमजीवस्य परमाण्वादे-
र्भवेत् ?, तर्हि हन्त ! गतिमत्त्वे सति य क्लेशित्वधर्मो भवस्थस्य मनुष्यादेर्दृष्टः स कथ भवात् ससाराद् विमुक्तस्य भवेत् ?– न भवत्येवे-
त्यर्थः । एव गत्यागमित्वमपि कर्मनिमित्तमेव, ततस्तदपि कर्मविमुक्तस्य गतिमत्त्वे सत्यपि न भवतीति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । समयमेक च
गतिर्यत् कर्माभावेऽपि भवति, तत्र 'लाउ य' (गा०–३१४१) इत्यादिना कारणमुक्तम्, इत्यल बहुभाषितेनेति ॥३१५४–३१५५–३१५६॥

अथ वक्ष्यमाणस्य प्रस्तावनामाह—

गतेर्निघातः कुतः ?

जं गइमओ विघाओऽवस्सं तक्कारणं च जदवस्सं। विहयरसावत्थाणं जओ य गमणं तओ पुच्छा ।३१५७।

(यद् गतिमतो विघातोऽवश्य तत्कारण च यदवश्यम्। विहतस्यावस्थान यतश्च गमन तत पृच्छा ॥ ३१५७ ॥)

यद् यस्माद् गतिमतोऽवश्य क्वचिदपि गतेर्निघातो भवति, तस्य च गतिनिघातस्यावश्यमेव कारण किमपि यद् यस्माद् भवति, न तु
निर्हेतुकोऽसौ जायते, अतिप्रसङ्गात् । विहतस्य च निषिद्धगतेश्च तस्य नियमेनावस्थान भवति । यत्र चावस्थान तत्र यतो यस्मात् स्थानात्
तस्य गमनं भवति 'तदवश्य वक्तव्यम्' इति शेषः । ततस्तस्मात् पृच्छा विधीयते ॥ इति सप्ततिगाथार्थः ॥ ३१५७ ॥

केय पुनः पृच्छा ? इत्याह—

कहिं पडिहया सिद्धा कहिं सिद्धा पइट्ठिया। कहिं बोंदिं चइत्ताणं कत्थ गंतूण सिज्झइ ? ॥ ३१५८ ॥

(कुत्र प्रतिहता सिद्धा कुत्र सिद्धा प्रतिष्ठिता । कुत्र शरीर त्यक्त्वा कुत्र गत्वा सिध्येयु ॥ ३१५८ ॥)

अत्रोत्तरमाह—

अलोए पडिहया सिद्धा लोयग्गे य पइट्ठिया । इहं बोंदिं चइत्ताणं तत्थ गंतूण सिज्झइ ॥ ३१५९ ॥

(अलोके प्रतिहता सिद्धा लोकाग्रे च प्रतिष्ठिता । इह शरीर त्यक्त्वा तत्र गत्वा सिध्येयु ॥ ३१५९ ॥)

एतद् निर्युक्तिश्लोकद्वयं सुबोधम्, तथापि नयविचार किञ्चिद् भाष्यकारः प्राह—

गोन्दीत्याग एव सिद्धत्वम्

जमिह बोंदिच्चाओ तदेव सिद्धत्तणं च जं चेह । तस्साहणं ति तो पुव्वभावनयओ इहं सिद्धी ॥ ३१६० ॥
जेण उ न बोंदिकाले सिद्धो चायसमए य जं गमणं । पच्चुप्पण्णनयमयं सिज्झइ गंतूण तेणेह ।३१६१

(यदिह शरीरत्यागस्तदेव सिद्धत्व च यच्चेह । तत्साधनमिति तत पूर्वभावनयत इह सिद्धि ॥ ३१६० ॥)
(येन तु न शरीरकाले सिद्धस्त्यागसमये च यद् गमनम् । प्रत्युत्पन्ननयमत सिध्यति गत्वा तेनेह ॥ ३१६१ ॥)

व्याख्या—यस्मादिह मनुष्यक्षेत्रे बोन्द्याः शरीरस्य त्यागस्तदेव च सिद्धत्व यः शरीरत्यागः, यस्माच्चेहैव तस्य सिद्धत्वस्य साधनं कारण सम्यक्त्वप्रतिपत्त्यादि शैलेशीपर्यवसान तत्साधनमस्ति, ततस्तस्माद् यः सिद्धिगमनसमयात् पूर्वमेव भाव मन्यते स पूर्वभावनयो व्यवहारनयविशेषः कश्चित् । तत पूर्वभावनयतः पूर्वभावनयमतेनेहैव सिद्धिरिति । 'येन' यस्मात् पुनर्बोन्दिकाल उपान्त्यसमये न नैव सिद्ध, यस्मात्त्यागसमये गमनम्, य एव बोन्द्यास्त्यागसमयः, 'परभवपढमे साडण'(परभवप्रथमे शाटनम्-पूर्वत्यागः) इत्यादिवचनात् स एव सिद्धिगमनसमय इत्यर्थः, तेन तस्मात् कारणात् प्रत्युत्पन्ननयमतमृजुसूत्रादिनिश्चयनयमतमाश्रित्य सिद्धिक्षेत्र गत्वा सिध्यति, बोन्दित्यागसमयसिद्धिगमनसमययोरेतन्मतेनैकत्वात् । अत एव तन्मतेनैवेहोक्तम्– 'तत्थ गंतूण सिज्झइ' इति ॥ ३१६०-३१६१ ॥ ॥२६८॥ विशेषा० भागः-२

अथ 'कि सिद्धालयपरओ' इत्याद्याः 'भवओ सिद्धो त्ति मई' इति पर्यन्ताः सप्तदश गाथाः पूर्वं षष्ठगणधरे लिखिताः, व्याख्याताश्च; इति नेह लिख्यन्त इति ॥ किं पुनस्तत् स्थान यत्र गत्वा सिध्यति ? इत्याह—

अत्थीसीपब्भारोवलक्खियं मणुयलोगपरिमाणं । लोगग्गनभोभागो सिद्धिक्खेत्तं जिणक्खायं ॥३१६२॥

(ईषत्प्राग्भारोपलक्षित मनुजलोकपरिमाणम् । लोकाग्रनभोभाग सिद्धिक्षेत्र जिनाख्यातम् ॥ ३१६२ ॥)

गतार्था ॥ ३१६२ ॥ एतदेवाह—

'ईसी' इत्यादिका 'ओगाहणाई सिद्धे' इत्यादिगाथापर्यन्ताः पञ्चदश प्रायो निर्युक्तिगाथाः सुगमाः, मूलावश्यकटीकातश्च बोद्धव्या इति ॥ किमित्यवगाहनया सिद्धा भगवन्तोऽवगाहनायास्त्रिभागन्यूना भवन्ति ? इत्याह—

देहत्तिभागो सुसिरं तप्पूरणओ तिभागहीणो त्ति । सो जोगनिरोहे च्चिय जाओ सिद्धो वि तदवत्थो ॥ योगनिरोधे छिद्रपूरणाद् देहत्रिभागोनः

(देहत्रिभाग शुषिरं तत्पूरणतस्त्रिभागहीन इति । स योगनिरोध एव जात सिद्धोऽपि तदवस्थ ॥ ३१६३ ॥)

देहस्य हृदयोदराद्यन्तः सच्छिद्रत्वात् तत्त्रिभाग. शुषिरो वर्तते, जीवप्रदेशैस्तत्पूरणाच्च निबिडताऽऽपादनात् सिद्धो भगवान् अवगाहनात्रिभागेन न्यूनो भवति । स च पूर्व योगनिरोधकाल एवेत्थभूतो जातः, ततः सिद्धोऽपि तदवस्थ एवेति ॥ ३१६३ ॥अथ प्रेर्यं परिहारं चाह–

संहारसंभवाओ पएसमेत्तम्मि किं न सठाइ ? । सामत्थाभावाओ सकम्मयाओ सहावाओ ॥ ३१६४ ॥

(संहारसंभवात् प्रदेशमात्रे कि न संतिष्ठते ? । सामर्थ्याभावात् सकर्मकत्वात् स्वभावात् ॥ ३१६४ ॥)

ननु यदा स्वप्रदेशान् संहृत्य घनीभवति, तर्हीत्थं संहारसंभवात् तथा किं न संहरति यथैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे संतिष्ठते ? । अत्रोत्तरमाह— तथाविधसामर्थ्याभावात्, तथा, योगनिरोधकालेऽद्यापि सकर्मकत्वात् जीवस्वाभाव्याच्च नोक्तादधिकं संहरतीति ॥ ३१६४ ॥

यदि पूर्वं सकर्मकत्वात् मैव संहरतु, सिद्ध सन् किं तथा न संहरति ? इत्याह–

सिद्धो वि देहरहिओ सपयत्ताभावओ न संहरइ। अपयत्तस्स किह गई, नणु भणियाऽसंगयाईहिं ॥३१६५॥

(सिद्धोऽपि देहरहितः स्वप्रयत्नाभावतो न संहरति। अप्रयत्नस्य कथं गतिर्ननु, भणिताऽसङ्गतादिभिः ? ॥ ३१६५ ॥)

सिद्धोऽपि देहाभावे स्वप्रयत्नाभावाद् नैव संहरति। अप्रयत्नस्य कथं सिद्धक्षेत्रं यावद् गतिः ? इति चेत्। ननु भणितमत्रोत्तरम्– 'असङ्गत्वादिकारणैरसौ भवति' इति ॥ ३१६५ ॥ 'तिन्नि सया तेत्तीसा' इत्यादिना योत्कृष्टाद्यवगाहना भणिता, सा कस्य द्रष्टव्या ? इत्याह–

जेट्ठा उ पंचसयधणुस्स मज्झा य सत्तहत्थस्स। देहत्तिभागहीणा जहन्निया जा बिहत्थस्स ॥३१६६॥

(ज्येष्ठा तु पञ्चशतधनुषो मध्या च सप्तहस्तस्य। देहत्रिभागहीना जघन्यिका या द्विहस्तस्य ॥ ३१६६ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३१६६ ॥ अत्र विनेयप्रश्नमुत्तरं चाह–

कह मरुदेवीमाणं नाभीओ जेण किंचिदूणा सा। तो किर पंच सय च्चिय अहवा संकोयओ सिद्धा ॥३१६७॥

(कथं मरुदेवीमानं नाभितो येन किञ्चिदूना सा। ततः किल पञ्च शतान्येवाथवा संकोचतः सिद्धा ॥ ३१६७ ॥)

ननु मरुदेवीसिद्धस्य कथं 'तिन्नि सया तेत्तीसा' इत्यादि मानं घटते ? । सा हि नाभिकुलकरपत्नी, नाभेश्च पञ्चविंशत्यधिकानि पञ्चधनुःशतानि प्रमाणमागमे प्रोक्तम्, यदेव चास्य मानं तदेव मरुदेव्या अपि "संघयण संठाणं उच्चत्तं चेव कुलकरेहिं समं" इति वचनात्। ततस्तस्या देहमानस्य त्रिभागे पतिते सिद्धावस्थायां सार्धानि त्रीणि धनुःशतान्यवगाहना प्राप्नोतीति पृच्छतोऽभिप्रायः। अत्रोत्तरमाह– येन यस्माद् नाभिकुलकरमानात् प्रमाणतोऽसौ किञ्चिद् न्यूना। ततः किल पञ्चधनुःशतमानैवेत्यदोषः। 'कुलकरेहिं समं' इत्यतिदेशोऽपि न बाधकः, कियतापि न्यूनाधिक्येऽप्यतिदेशानामागमे दर्शनादिति। अथवा, हस्तिस्कन्धाधिरूढत्वात् संकोचतः संकुचिताङ्गी सिद्धेयमिति न यथोक्तावगाहनाविरोध इति ॥ ३१६७ ॥ अथ जघन्यावगाहनायां प्रेर्यं परिहारं चाह–

सत्तूसिएसु सिद्धी जहन्नओ कहमिहं बिहत्थेसु ?। सो किर तित्थयरेसुं सेसाणं सिज्झमाणाणं ॥३१६८॥

(सप्तोच्छ्रितेषु सिद्धिर्जघन्यतः कथमिह द्विहस्तेषु ?। स किल तीर्थकरेषु शेषाणां सिध्यताम् ॥ ३१६८ ॥)

ननु जघन्यपदे सप्तहस्तोच्छ्रितेषु सिद्धिः सिद्धान्ते निर्दिष्टा, इह तु 'एगाइ होइ रयणी' (एकादिर्भवति हस्तः) इत्यादिवचनात् कथं द्विहस्तेष्वसौ प्रोच्यते ?। अत्र निर्वचनमाह– या सिद्धान्ते सप्तहस्तानां सिद्धिरुक्ता सा किल महावीरादितीर्थकरेषु द्रष्टव्या, इह तु द्विहस्तानां सिद्धिः शेषाणां सामान्यकेवलिनां सिध्यतां मन्तव्येति ॥ ३१६८ ॥ के पुनर्द्विहस्ताः सिध्यन्ति ? इत्याह–

ते पुण होज्ज बिहत्था कुम्मापुत्ताद‌ओ जहन्नेणं। अन्ने संवट्टियसत्तहत्थसिद्धस्स हीण त्ति ॥ ३१६९ ॥

(ते पुनर्भवेयुर्द्विहस्ताः कूर्मापुत्रादयो जघन्येन। अन्ये संवर्तितसप्तहस्तसिद्धस्य हीनेति ॥ ३१६९ ॥)

उत्कृष्टतः ५००- धनुष्काः, मध्यमतः ७ हस्ताः, जघन्यतो द्विहस्तकाः सिध्यन्ति

ते न जघन्यतो द्विहस्ताः कूर्मापुत्रादयो द्रष्टव्याः। अन्ये तु वदन्ति–'सप्तहस्तोऽपि यन्त्रपीलनादिना संवर्तितः समाकोडितो यः सिध्यति तस्यात्र हीना जघन्यावगाहना प्रोक्तेति ॥ ३१६९ ॥ अथवा समाधानान्तरमाह—

बाहुल्लाओ सुत्तम्मि सत्त पंच य जहन्नमुक्कोसं। इहरा हीणब्भहियं होज्जंगुल-धणुपुहत्तेहिं ॥३१७०॥

अच्छेरयाइं किंचि वि सामन्नसुए न देसिअं सव्वं। होज्ज व अणिवद्धं चिय पंचसयाएसवयणं व॥३१७१॥

(बाहुल्यात् सूत्रे सप्त पञ्च च जघन्यमुत्कृष्टम्। इतरथा हीनमधिकं भवेदङ्गुल धनुष्पृथक्त्वैः ॥ ३१७० ॥)

(आश्चर्याणि किञ्चिदपि सामान्यश्रुते न देशित सर्वम्। भवेद् वाऽनिबद्धमेव पञ्चशतादेशवचनमिव ॥ ३१७१ ॥)

व्याख्या– अथवा, बाहुल्यात् प्राचुर्याश्रयणात् सूत्रे सप्त हस्ताः सिद्धिं गच्छतो जघन्यं मानमुक्तम्, उत्कृष्टं तु पञ्च धनुःशतानि प्रमाणमभिहितम् ; इतरथा कादाचित्क जघन्यपदेऽङ्गुलपृथक्त्वैः, उत्कृष्टपदे धनुष्पृथक्त्वैर्हीनमभ्यधिकं वा तद् भवेदेवेति न कूर्मापुत्र-मरुदेव्यादिभिः कश्चिद् विरोध इति। आश्चर्यादिकं च किञ्चित् सामान्यश्रुते सर्वं न देशितं न भणितम्, पञ्चशतादेशवचनवदिति ॥ ३१७०-३१७१ ॥

यदुक्तम्–'संठाणमणित्थंथं' (नि० गा०) इति, तद्व्याख्यानमाह—

सुसिरपरिपूरणाओ पुव्वागारन्नहावत्थाओ। संठाणमणित्थंथं जं भणियं अणिययागारं॥ ३१७२॥

एत्तो च्चिय पडिसेहो सिद्धाइगुणेसु दीहयाईणं। जमणित्थंथं पुव्वागारावेक्खाए नाभावो॥ ३१७३॥

(शुषिरपरिपूरणात् पूर्वाकारान्यथाव्यवस्थात। संस्थानमनित्थंस्थं यद् भणितमनियताकारम् ॥ ३१७२ ॥)

(एतस्मादेव प्रतिषेध सिद्धादिगुणेषु दीर्घतादीनाम्। यदनित्थंस्थ पूर्वाकारापेक्षया नाभाव ॥ ३१७३ ॥)

व्याख्या– शुषिरपरिपूरणात्, पूर्वाकारस्यान्यथाव्यवस्थापनात् सिद्धसंस्थानमित्थमनेन प्रकारेण तिष्ठतीति इत्थंस्थं न तथाऽनित्थंस्थमनियताकारमिति यदुक्तं भवति अनियताकारमित्युक्तं भवतीत्यर्थः। अत एव सिद्धस्यादेरारभ्य गुणाः सिद्धादिगुणास्तेषु प्रतिपाद्यमानेषु "से न दीहे न हस्से न वट्टे" इत्यादिवचनेनागमे दीर्घत्वादीनां प्रतिषेधः कृतः। आह–यद्येवम्, सिद्धसंस्थानमभाव' प्राप्नोति, दीर्घत्वादिगुणैर्व्यपदेष्टुमशक्यत्वात्, खरविषाणवदिति। नैतदेवम्, यस्मात् तदनित्थंस्थं पूर्वाकारापेक्षया भण्यते, स हि मूर्तत्वाद् दीर्घादिगुणैर्व्यपदिश्यते, न तु सिद्धजीव', अमूर्तत्वात्। न चैतावता तत्संस्थानमभावः, मूर्तगुणानां दीर्घत्वादीनामभावेऽप्यमूर्तगुणानां ज्ञानादीनां तत्र सद्भावादिति। ॥ ३१७२-३१७३ ॥ अत्र प्रेर्य-परिहारौ प्राह—

नामुत्तस्सागारो विन्नाणस्सेव, न कुंभनभसो व्व। दिट्ठो परिणामवओ नेयागारं च विन्नाणं ॥३१७४॥

(नामूर्तस्याकारो विज्ञानस्येव, न कुम्भनभस इव। दृष्ट परिणामवतो ज्ञेयाकारं च विज्ञानम् ॥ ३१७४ ॥)

नतु यदि सिद्धजीवोऽमूर्तस्तर्हि तस्यानित्यस्थसस्थानरूपो यः कोऽप्याकारो भवद्भिरिष्यते स न प्राप्नोति, अमूर्तत्वादेव, विज्ञानस्येवेति । सूरिराह– नैतदेवम्, यतो दृष्टः, परिणामवतोऽमूर्तस्याप्याकारः, यथा कुम्भनभसः–घटाकाशस्येत्यर्थः । इह यत् परिणामवत् तस्याकारो दृष्टः, यथा घटपरिच्छिन्नस्याकाशस्य घटाकारः परिणामवांश्च सिद्धजीवः, ततस्तस्याप्यनन्तरभवशरीरपरिच्छिन्नस्यास्त्युपाधिमात्रेण शरीराकारः । विज्ञानस्यापि दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तस्य निराकारत्वमसिद्धम्, यतो ज्ञेयाकारं विज्ञानमिष्यत एव, अन्यथा नीलज्ञानादपि पीतादिसमस्तवस्तुपरिच्छेदप्रसङ्गात्, नीलस्यापि वाऽपरिच्छेदापत्तेः, निराकारत्वाविशेषादिति ॥ ३१७४ ॥

इतोऽपि ज्ञानं साकारम् । कुतः ? इत्याह—

ज्ञानस्य साकारत्वसिद्धिः

जीवाणन्नं च जओ देहागारो य सो तहा तं पि । परिमियवत्थुत्तणओ जुत्तं कुंभो व सागारं ॥३१७५॥

(जीवानन्यच्च यतो देहाकारश्च स तथा तदपि । परिमितवस्तुत्वतो युक्तं कुम्भ इव साकारम् ॥ ३१७५ ॥)

यतश्च यस्माद् जीवादनन्यदभिन्नं विज्ञानम्, स च जीवो देहेन सर्वतः परिच्छिन्नत्वाद् देहाकार एष्टव्यः, तथा तेनैव प्रकारेण तदपि विज्ञानं परिमितवस्तुत्वाद् देहपरिच्छिन्नवस्तुत्वात् कुम्भवत् साकारं युक्तम्, न तु निराकारमिति ॥ ३१७५ ॥

ननु यत्रैकः सिद्धस्तत्र किमन्येऽपि भवन्ति, उत देशभेदतस्तिष्ठन्ति ? इत्यत्र निर्युक्तिकारः प्राह—

यत्रैकस्तत्रानन्ताः सिद्धाः

जत्थ य एगो सिद्धो तत्थ अणंता भवक्खयविमुक्का । अन्नोन्नसमोगाढा पुट्ठा सव्वे वि लोगंते॥३१७६॥

(यत्र चैकः सिद्धस्तत्रानन्ता भवक्षयविमुक्ताः । अन्योन्यसमवगाढाः स्पृष्टाः सर्वेऽपि लोकान्ते ॥ ३१७६ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३१७६ ॥ स्पर्शना तेषां परस्परं कथम् ? इत्यत्र प्रश्ने निर्युक्तिकार एवाह—

फुसइ अणंते सिद्धे सव्वपएसेहिं नियमसो सिद्धो । ते वि असंखिज्जगुणा देसपएसेहिं जे पुट्ठा॥३१७७॥

(स्पृशत्यनन्तान् सिद्धान् सर्वप्रदेशैर्नियमतः सिद्धः । तेऽप्यसंख्येयगुणा देशप्रदेशैर्ये स्पृष्टाः ॥ ३१७७ ॥)

स्पृशत्यनन्तान् सिद्धान् सर्वप्रदेशैरात्मसम्बन्धिभिर्नियमात् सिद्ध इति । तथा तेऽपि सर्वप्रदेशस्पृष्टेभ्योऽसंख्येयगुणा वर्तन्ते देशप्रदेशैर्ये स्पृष्टाः, कथम् ? इति चेत् । उच्यते– सर्वप्रदेशैस्तावदनन्ताः स्पृष्टाः एवमेकैकेनापि जीवस्य देशेन प्रदेशेन चानन्ताः स्पृष्टाः, जीवश्चासंख्येयदेशप्रदेशात्मकः, ततश्च मूलानन्तकं सकलजीवदेश प्रदेशाऽसंख्येयकेन गुणितं यथोक्तमेव भवतीति ॥ ३१७७ ॥

अथ यदुक्तम्–'सठाणमणित्थथं जरामरणविप्पमुक्काणं' (नि०गा०) इति, तत्र परः प्राह—

जीवनविरहाज्जरामरणविमुक्ताः सिद्धाः

न जरा-मरणविमुक्का जीवत्तणओ मइ मणुस्सो व्व । नहि जीवणविरहाओ न जीवणं कम्मविरहाओ३१७८

(न जरा मरणविमुक्ता जीवत्वतो मतिर्मनुष्य इव । नहि जीवनविरहाद् न जीवनं कर्मविरहात् ॥ ३१७८ ॥

न जरा-मरणविमुक्ताः सिद्धा इति प्रतिज्ञा, जीवत्वादिति हेतुः, मनुष्यवदिति दृष्टान्तः 'मइ त्ति' इति परस्य मतिर्भवेत् । सूरिराह-नहि-नैवेदम्, हेतोरसिद्धत्वात् । तदसिद्धत्वं च प्राणधारणलक्षणस्य जीवनस्य तेषु विरहादभावात् ; जीवनाभावश्च कर्मविरहादिति ॥३१७८॥

इति परोपन्यस्तहेतुं निराकृत्य स्वपक्षसिद्ध्यर्थं युक्तिमाह-

वयसो हाणीह जरा पाणच्चाओ य मरणमाइट्ठं । सइ देहम्मि तदुभयं तदभावे तं न खस्सेव ॥३१७९॥

(वयसो हानिरिह जरा प्राणत्यागश्च मरणमादिष्टम् । सति देहे तदुभयं तदभावे तद् न खस्येव ॥ ३१७९ ॥)

'जृ वयोहानौ' इति धातुपाठाद् वयसो हानिरिह जरा प्रसिद्धा, प्राणत्यागश्च मरणमादिष्टम् । इद च द्वितयमपि देहे सत्येव दृष्टम् । ततश्च तदभावे तदुभयमपि खस्याकाशस्येव सिद्धाना नास्तीति ॥३१७९॥ अथ 'फुसइ अणते सिद्धे' (गा०-३१७७) इत्यादिगाथाभावनामाह-

एगक्खेत्तेऽणंता पएसपरिवुड्ढि-हाणिओ तत्तो । होंति असंखेज्जगुणासंखपएसो जमवगाहो ३१८०

(एकक्षेत्रेऽनन्ता प्रदेशपरिवृद्धि हानितस्तत । भवन्त्यसङ्ख्येयगुणा असङ्ख्यप्रदेशो यदवगाह ॥ ३१८० ॥)

एकस्य सिद्धस्य यदवगाहनाक्षेत्र तत्रैकस्मिन्नपि परिपूर्णेऽवगाढा अन्येऽप्यनन्ताः सिद्धाः प्राप्यन्ते, अपरे तु ये तस्य क्षेत्रस्यैकैक प्रदेशमाक्रम्यावगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः । एव द्वि-त्रि चतु-ष्पञ्चादिप्रदेशवृद्ध्या येऽवगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः । तथा, तस्य मूलक्षेत्रस्यैकैकं प्रदेशं परित्यज्य येऽवगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः । एव द्वि त्रि-चतु-ष्पञ्चादिप्रदेशहान्या येऽवगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः । एव च सति प्रदेशपरिवृद्धि हानिभ्या ये समवगाढास्ते 'तत्तो' त्ति, तेभ्यः परिपूर्णक्षेत्रावगाढेभ्योऽसंख्येयगुणा भवन्ति, यद् यस्मादसङ्ख्येयप्रदेशात्मक एकस्य सिद्धस्यावगाह', प्रतिप्रदेश चानन्ता. समवगाढा इति दर्शितमेव । ततो मूलानन्तकेऽसङ्ख्येयैः प्रदेशैर्गुणिते समस्तानामसंख्येयगुणत्व सिद्धम् ॥ ३१८० ॥ अत्राक्षेप-परिहारावाह—

एगक्खेत्तेऽणंतो किह माया, मुत्तिविरहियत्ताओ । नेयम्मि व नाणाइं दिट्ठीओ वेगरूवम्मि ॥३१८१॥

मुत्तिमयामवि य समाणदेसया दीसए पईवाणं । गम्मइ परमाणूण य मुत्तिविमुक्केसु का संका ? ३१८२

(एकक्षेत्रेऽनन्ता कथं माता , मूर्तिविरहितत्वात । ज्ञेय इव ज्ञानानि दृष्टयो वैकरूपे ॥ ३१८१ ॥)

(मूर्तिमतामपि च समानदेशता दृश्यते प्रदीपानाम् । गम्यते परमाणूनां च मूर्तिविमुक्तेषु का शङ्का ? ॥ ३१८२ ॥)

प्रकटार्थे, नवर 'मुत्तिमये'त्यादि, मूर्तिमतामपि प्रदीपप्रभापुद्गलानामित्यर्थः ॥ इति विशतिगाथार्थ. ॥ ३१८१-३१८२ ॥

'असरीर-' इत्यादि नियुक्तिगाथाद्वयं सुगमम, प्रायो गतार्थ च । 'सुत्तो करणाभावे-' इत्यादिकास्तु 'गुरुरुपरत' इत्यादिगाथापर्यन्ता नव गाथा पूर्वोक्तस्वरूपार्थे व्याख्याता इति नेह लिख्यन्ते । 'न वि अत्थि माणुसाणं' इत्यादिकास्तु 'इय सव्वकाल-' इत्यादि

गाथापर्यन्ताः सप्त निर्युक्तिगाथाः सुगमाः, आवश्यके व्याख्याताश्चेति ॥

अथ 'जह सव्वकामगुणियं'-इत्यादिगाथाया सिद्धसुखे यत् पुरुषोदाहरणमुक्तम्, तत्राह—

तेसिं सिद्धत्तं पिव सोक्खमसाहारणं तओऽणुवमं। देसोवणयाओ पुण पुरिसोदाहरणमक्खायं ३१८३

(तेषां सिद्धत्वमिव सौख्यमसाधारणं ततोऽनुपमम्। देशोपनयात् पुनः पुरुषोदाहरणमाख्यातम् ॥३१८३॥)

सुगमा ॥ ३१८३ ॥

जइवा संसारे च्चिय होज्ज तयं, किंत्थ मोक्खचिंताए?। तव्विहमच्चंतसुहं जत्थ व, सो केण संसारो? ॥

(यदि वा संसार एव भवेत् तत् किमत्र मोक्षचिन्तया?। तद्विधमनन्तसुखं यत्र वा स केन संसारः? ॥ ३१८४ ॥)

यदि पुनः संसारेऽपि कस्यापि सर्वथा तत् सिद्धसुखसदृशं सुखं भवेत्, तत् किमत्र मोक्षचिन्तया, तत्सुखस्येहापि प्राप्तेः ?। अथवा, यत्र तद्विध सिद्धसुखप्रकारमात्यन्तिकं सुखं प्राप्यते स केन हेतुना संसारो भण्यते? ननु मोक्ष एवासौ, न चैवम्। तस्माद् देशसाम्येनैव पुरुषोदाहरणं द्रष्टव्यमिति ॥ ३१८४ ॥ तस्माद् निरुपममेव सिद्धिसुखमिति दर्शयन्नाह—

अतुलमणन्नसरिसयं निव्वाणं निव्वुई परं सोक्खं। अन्नेसिं निव्वाणं दीवस्स व सव्वहा नासो।३१८५

(अतुलमनन्यसदृशकं निर्वाणं निर्वृतिः परं सौख्यम्। अन्येषां निर्वाणं दीपस्येव सर्वथा नाशः ॥ ३१८५ ॥)

अतुलमनन्यसदृशं निर्वाणं निर्वृतिः परं प्रकर्षप्राप्तं सौख्यमुच्यते, न पुनस्तस्य दृष्टान्तः कोऽप्यस्तीति भावः। अन्येषां तु मतेन दीपस्येव जीवस्य सर्वथा नाशो निर्वाणमुच्यत इति, सर्वथा नष्टे प्रदीपे निर्वाणशब्दरूढेर्जीवस्य सर्वथा नाशो निर्वाणमन्येषामभिप्रेतम् ॥३१८५॥

युक्तिं च तेऽत्र, प्राहुः—

जं च तणु-कम्मसंतइनासो बीयंकुराण वा मोक्खो। अन्नो न य संताणी संताणाओ तओ नासो ॥ ३१८६

जं नारगाइभावो भवो व न य नारगाइओ भिन्नो। कोई जीवो तो नारगाइनासम्मि तन्नासो ॥३१८७॥

(यच्च तनु कर्मसंततिनाशो बीजाऽङ्कुरयोरिव मोक्षः। अन्यो न च संतानी संतानात् ततो नाशः ॥ ३१८६ ॥)

(यद् नारकादिभावो भव एव न च नारकादितो भिन्नः। कोऽपि जीवस्ततो नारकादिनाशे तन्नाशः ॥ ३१८७ ॥)

व्याख्या– यस्माच्च बीजाऽङ्कुरयोरिव तनुकर्मणोर्या संततिः संतानस्तन्नाशो मोक्ष इष्यते भवद्भिः, न चास्मात् संतानाद् व्यतिरिक्तः संतानी जीवो दृश्यते। ततश्च ननु कर्मसंततिविनाशे जीवस्यापि तद्वदेव नाशात् सर्वनाश एव मोक्षो युज्यत इति। 'भवो व' त्ति वाशब्दश्चशब्दार्थे। यस्माद् भवश्च संसारो नारक-तिर्यग्-नराऽमररूपेण भाव एवोच्यते नापरः, न च नारकादिभ्यो भिन्नो जीवः कोऽपि दृश्यते, ततो नारका-

दिनाशे नारकादिभावरूपभवविनाश इत्यर्थः, 'तन्नासो त्ति' नारकाद्यव्यतिरिक्तत्वात् तस्यापि जीवस्य सर्वथा नाश एव युज्यत इत्यर्थः ॥ ॥ ३१८६ ३१८७ ॥ अमुमेवार्थं दृष्टान्तोपन्यासेन समर्थयन्नाह—

जह तंतुमओ पडओ तंतुविणासम्मि सव्वहा नत्थि। तह नारगाइमइओ जीवो तदभावओ नत्थि ॥

(यथा तन्तुमय पटकस्तन्तुविनाशे सर्वथा नास्ति। तथा नारकादिमयो जीवस्तदभावतो नास्ति ॥ ३१८८ ॥)

प्रकटार्था ॥ इति गाथापट्कार्थः ॥ ३१८८ ॥ 'न हि नारगाइ' इत्यादिकास्तु 'कयगाइभावओ' इत्यादिगाथापर्यन्ता एकोनत्रिंशद्गाथाः पूर्वमेकादशादिगणधरवादे व्याख्याताः ॥ 'सिद्ध त्ति य' इत्यादिकास्तु षड् निर्युक्तिगाथाः, सुगमाश्चेति ॥

॥ इति सिद्धनमस्कारः समाप्तः ॥

अथाचार्यनमस्कारमभिधित्सुराह—

आचार्य-नमस्कारः

नामं ठवणा दविए भावे य चउव्विहो य आयरिओ। दव्वम्मि एगभवियाइ लोईए सिप्पसत्थाई ॥३१८९॥
पंचविहं आयारं आयरमाणा तहा पयसेंता। आयारं दंसेंता आयरिया तेण वुच्चंति ॥ ३१९० ॥

(नाम स्थापना द्रव्ये भावे च चतुर्विधश्चाचार्यः द्रव्य एकभविकादिर्लौकिके शिल्पशास्त्रादि ॥ ३१८९ ॥)
(पञ्चविधमाचारमाचरन्तस्तथा प्रभाषमाणा। आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेनोच्यन्ते ॥ ३१९० ॥)

इह नाम स्थापने सुगमे ॥ ३१८९-३१९० ॥ द्रव्यविचारे पुनराह—

द्रव्याचार्यः

आगमदव्वायरिओ आयारवियाणओ अणुवउत्तो। नोआगमओ जाणय-भव्वसरीराइरित्तोऽयं ॥
भविओ बद्धाऊ अभिमुहो य मूलाईनिम्मिओ वावि। अहवा दव्वब्भूओ दव्वनिमित्तायरणओ वा ॥

(आगमद्रव्याचार्य आचारविज्ञानादनुपयुक्त। नोआगमतो ज्ञायक भव्यशरीरातिरिक्तोऽयम् ॥ ३१९१ ॥)
(भविको बद्धायुरभिमुखश्च मूलादिनिर्मितो वापि। अथवा द्रव्यभूतो द्रव्यनिमित्ताचरणतो वा ॥ ३१९२ ॥)

व्याख्या—ज्ञशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तस्त्वाचार्योऽयम्। कः? इत्याह—'भविओ' इत्यादि, एकभविको बद्धायुष्कोऽभिमुखनामगोत्रश्चेत्यर्थः, 'मूलाईनिम्मिओ वावि'त्ति, तथा मूलगुणनिर्मित उत्तरगुणनिर्मितश्च तद्व्यतिरिक्तो द्रव्याचार्यो मन्तव्यः। तत्र मूलगुणनिर्मित आचार्यशरीरनिर्वर्तनयोग्यानि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मितस्तु तान्येव तदाकारपरिणतानीति। अथवा, द्रव्यभूतोऽप्रधान आचार्यस्तद्व्यतिरिक्तो द्रव्याचार्यः प्रतिपाद्यते। यो वा द्रव्यनिमित्तेनाचरति चेष्टते स द्रव्यनिमित्ताचरणाद् द्रव्याचार्य। स च(प्र० ..च लौकिको) लौकिकमार्गे

शिल्पशास्त्रादिर्विज्ञेयः, यः शिल्पानि निमित्तादिशास्त्राणि च ग्राहयति स इहोपचारतः शिल्पशास्त्रादिरुक्तः । अन्ये त्विमं शिल्पशास्त्राचार्यं लौकिकं भावाचार्यं व्याचक्षते । शेषं सुगममिति ॥ ३१९१-३१९२ ॥ 'पचविह' इत्यादिना लोकोत्तरो भावाचार्य उक्तः, तत्स्वरूपव्याख्यानार्थमाह—

आ मज्जायावयणो चरणं चारो त्ति तीए आयारो । सो होइ नाण-दंसण-चरित्त-तव-वीरियवियप्पो ॥३१९३॥
तस्सायरण-पभासण-दंसण(प्र० देसण)ओ देसिया विमोक्खत्थं । जे ते भावायरिया भावायारोवउत्ता य ॥
अहवायरंति जं सयमायारेंति व जमायरिज्जंति । मज्जायया भिगम्मंति जमुत्तं तेणमायरिआ ॥ ३१९५ ॥

(आ मर्यादावचनश्चरणं चार इति तयाऽऽचार । स भवति ज्ञान-दर्शन चारित्र-तपो-वीर्यविकल्प ॥ ३१९३ ॥)
(तस्याचरण प्रभापण-दर्शनतो देशितारो विमोक्षार्थम् । ये ते भावाचार्या भावाचारोपयुक्ताश्च ॥ ३१९४ ॥)
(अथवाचरन्ति यत् स्वयमाचरयन्ति वा यदाचर्यन्ते । मर्यादयाऽभिगम्यन्ते यदुक्त तेनाचार्या ॥ ३१९५ ॥)

पाठसिद्धा एव, नवरं 'तीए त्ति' तया मर्यादया चरणमाचारः । 'तस्से'त्यादि तस्य पञ्चविधस्याचारस्य स्वयमाचरणतः, परेषां च प्रभापणतः, तथा, विनेयानां वस्तु(प्र० वस्त्र)प्रत्युपेक्षणादिक्रियाविधेर्दर्शन(प्र० देशन)तो ये परात्मनो मोक्षार्थं 'देसिय त्ति' देशितारस्ते भावाचारोपयुक्तत्वाद् भावाचार्या इति । अथवा, स्वयं यस्मादाचरन्ति सदनुष्ठानम्, आचारयन्ति (प्र० आचरयन्ति) चान्यैः, अथवा, आचर्यन्ते मर्यादयाऽभिगम्यन्ते यतो मुमुक्षुभिरिति यदुक्तम्—एतत् तात्पर्यमित्यर्थः, तेनाचार्याः ॥ इति गाथासप्तकार्थः ॥ ३१९२ तः ३१९५ ॥

'आयरिया' इत्यादिचतस्रो निर्युक्तिगाथा' प्रागुक्तानुसारेण व्याख्येयाः ॥

॥ इत्याचार्यनमस्कारः समाप्तः ॥

उपाध्याय-नमस्कारः

अथोपाध्यायनमस्कारमभिधित्सुराह—

नामं ठवणा दविए भावे य चउव्विहो उवज्झाओ । दव्वे लोइयसिप्पा धम्मे तह अन्नतित्थीया ३१९६

(नाम स्थापना द्रव्ये भावे च चतुर्विध उपाध्याय । द्रव्ये लौकिकशिल्पाद् धर्मे तथाऽन्यतीर्थीया ॥ ३१९६ ॥)

नाम स्थापनोपाध्यायौ सुबोधौ । द्रव्योपाध्यायास्तु ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्तानाह— 'द्रव्य' इत्यादि, द्रव्ये विचार्ये तद्व्यतिरिक्त उपाध्यायः शिल्पाद्युपदेष्टा; तथा, 'धम्मे' त्ति, निजनिजधर्मोपदेष्टारोऽन्यतीर्थिकाश्च संसारनिबन्धनत्वेनाप्रधानभूतत्वात् तद्व्यतिरिक्तद्रव्योपाध्याया मन्तव्या इति ॥ ३१९६ ॥ भावोपाध्यायानाह—

बारसंगो जिणक्खाओ सज्झाओ कहिओ बुहे । तं उवइसंति जम्हा उज्झाया(प्र० उवज्झाया) तेण वुच्चंति ३१९७ ।

(द्वादशाङ्गो जिनाख्यात स्वाध्याय कथितो बुधै । तमुपदिशन्ति यस्मादुपाध्यायास्तेनोच्यन्ते ॥ ३१९७ ॥)

यो द्वादशाङ्गः स्वाध्यायः प्रथमतो जिनैराख्यातः, ततो 'बुहे' त्ति प्राकृतत्वाद् बुधैर्गणधरादिभिः कथितः पारम्पर्येणोपदिष्टः, त स्वाध्याय सूत्रतः शिष्याणामुपदिशन्ति, यस्मात्, तेनोपाध्याया उच्यन्ते । अत एव 'इङ् अध्ययने' उपेत्य सूत्रमधीयते येभ्यः शिष्यैस्ते उपाध्याया भण्यन्त इति ॥ ३१९७ ॥ साम्प्रतमागमशैल्याऽक्षरार्थमधिकृत्योपाध्यायशब्दार्थमाह—

त्ति उवओगकरणे झत्ति य ज्झाणस्स होई निद्देसे। एएण होइ उज्झा एसो अण्णो वि पज्जाओ॥ ३१९८॥

(उरित्युपयोगकरणे झेति च ध्यानस्य भवति निर्देशे। एतेन भवत्युज्झा एषोऽन्योऽपि पर्याय. ॥ ३१९८ ॥)

'उ' इत्येतदक्षरमुपयोगकरणे वर्तते 'झा' इति चेद ध्यानस्य निर्देशे । ततश्च प्राकृतशैल्यैतेन कारणेन भवन्ति 'उज्झा' उपयोगपुरस्सर ध्यानकर्तार इत्यर्थः । एषोऽनन्तरोक्तोपाध्यायशब्दापेक्षयाऽन्योऽपि पर्याय इति ॥३१९८॥ अथोपाध्यायशब्दार्थं भाष्यकारः प्राह—

उवगम्म जओऽहीयइ जं चोवगयमज्झयाविंति। जं चोवायज्झाया हियस्स तो ते उवज्झाया॥३१९९॥

(उपगम्य यतोऽधीयते यच्चोपगतमध्यापयन्ति । यच्चोपायध्यायका हितस्य ततस्त उपाध्यायाः ॥ ३१९९ ॥)

उपगम्योपेत्य यतो येभ्योऽधीयते पठन्ति शिष्यास्त उपाध्यायाः, यच्च यस्मादुप समीपे गतं प्राप्तं शिष्यमध्यापयन्ति तत उपाध्यायाः, यस्माच्च स्वपरहितस्योपायध्यायकाः उपायचिन्तकास्ततस्त उपाध्याया इति ॥ ३१९९ ॥ आचार्योपाध्याययोर्भाष्यकारो विशेषमाह—

आयारदेसणाओ आयरिया विणयणादुवज्झाया। अत्थपदायगा वा गुरवो सुत्तस्सुवज्झाया ॥३२००॥

(आचारदेशनादाचार्या विनयनादुपाध्यायाः । अर्थप्रदायका वा गुरव सूत्रस्योपाध्यायाः ॥ ३२०० ॥)

स्पष्टार्थंव । इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ३२०० ॥ 'उवज्झाया' इत्यादिचतस्रो गाथाः पूर्ववत् ॥

॥ इत्युपाध्यायनमस्कारः समाप्तः ॥

साधुनमस्कारे दश निर्युक्तिगाथाः सुगमाः, गतार्थाश्चेति ॥ तदेवमत्रमितं वस्तुद्वारम् ॥ अथाक्षेपद्वारं वक्तव्यम्, तत्र परः प्राह—

साधु-नमस्कारः

आक्षेपद्वारम्

वि संखेवो न वित्थारो संखेवो दुविहो सिद्ध-साहूणं। वित्थरओऽणेगविहो पंचविहो न जुज्जए तम्हा ॥

सिद्धसाधु-नमस्कार-द्वयमेव कथं न ?

(नापि सक्षेपो न विस्तर संक्षेपो द्विविध सिद्ध-साधुभ्याम् । विस्तरतोऽनेकविध पञ्चविधो न युज्यते तस्मात् ॥ ३२०१ ॥)

इह हि एष सक्षेप विस्तरावतिक्रम्य न वर्तते । तत्र सक्षेपवद् यथा सामायिकसूत्रम्, विस्तरवद् यथा चतुर्दश पूर्वाणि । इद पुनर्नमस्कारसूत्रमुभयातीतम्, यतोऽत्र न सक्षेपो नापि विस्तर ; तथा 'संखेवो दुविहो' त्ति यद्यय सक्षेपः स्यात् तदस्मिन् सति द्विविध एव नमस्कारो भवेत् सिद्ध-साधुभ्यामिति, परिनिर्वाणादीनां सिद्धशब्देन ग्रहणात्, संसारिणां तु साधुशब्देनेति । संसारिणो, यदर्हदा

ऽऽचार्यादयो न साधुत्वमतिवर्तन्ते । अथाऽस्य विस्तरतः, तदप्ययुक्तम्, यतो विस्तरतोऽनेकविधो नमस्कारः प्राप्नोति; तथाहि– ऋषभा-ऽजित-
सम्भवादिभ्यो नामग्राहं सर्वतीर्थकरेभ्यः, तथा, सिद्धेभ्योऽप्येक द्वि-त्रि-चतुष्पञ्चादिसमयसिद्धेभ्यो यावदनन्तसमयसिद्धेभ्यः, तथा, तीर्थ
लिङ्ग प्रत्येकबुद्धादिविशेषणविशिष्टेभ्य इत्यादिभिर्भेदैर्विस्तरतोऽनन्तभेदो नमस्कारः प्राप्नोति । यतश्चैवम्, तस्मादमुं पक्षद्वयमप्यङ्गीकृत्य
पञ्चविधोऽयं नमस्कारो न युज्यते ॥ ३२०१ ॥

॥ तदेवमुक्तमाक्षेपद्वारम् ॥

अथ प्रसिद्धिद्वारम् । तत्र प्रसिद्धिराक्षेपस्य प्रतिविधानमभिधीयते । इह चेदं प्रतिविधानम्– 'न सक्षेपो नापि विस्तरतः' इत्येतदसिद्धम्,
सक्षेपत्वादस्य । अथ संक्षेप कारणवशात् कृतार्था-ऽकृतार्थपरिग्रहेण सिद्ध-साधुमात्रक एवोक्त इति चेत् । तदयुक्तम्, कारणान्तरस्यापि
सद्भावात् ; तथा चाह –

अरिहंताई नियमा साहू साहू उ तेसु भइयव्वा । तम्हा पंचविहो खलु हेउनिमित्तं हवइ सिद्धो ॥३२०२॥

(अर्हदादयो नियमात् साधव साधवस्तु तेषु भक्तव्या । तस्मात् पञ्चविध खलु हेतुनिमित्त भवतु सिद्ध ॥ ३२०२ ॥)

इहार्हदादयो नियमात् साधवः, तद्गुणानामपि तत्र भावात्, साधवस्तु तेष्वर्हदादिषु भक्तव्या विकल्पनीया., यतस्ते न सर्वेऽप्यर्ह-
दादय, किं तर्हि ?; केचिदर्हन्त., येषां तीर्थकरनामकर्मोदयोऽस्ति, केचित् तु सामान्यकेवलिनः अन्ये त्वाचार्या विशिष्टसूत्रार्थदेशकाः,
अपरे तूपाध्यायाः सूत्रपाठकाः, अन्ये त्वेतदविशिष्टा सामान्यसाधव एव शैक्षकादय.(प्र० शिक्षकादयो) न पुनरर्हदादय. । तदेवं साधूनाम-
र्हदादिषु व्यभिचारात् तन्नमस्करणेऽपि नार्हदादिनमस्कारसाध्यस्य विशिष्टफलस्य सिद्धि. । ततश्च सक्षेपेण द्विविधनमस्कारकरणमयुक्तमेव
अव्यापकत्वादिति, अत्र प्रयोग –साधुमात्रनमस्कारो विशिष्टार्हदादिगुणनमस्कृतिफलप्रापणसमर्थो न भवति, तत्सामान्याभिधाननमस्कार-
त्वात्, मनुष्यमात्रनमस्कारवत्, जीवमात्रनमस्कारवद् वेति । तस्मात् सक्षेपतोऽपि पञ्चविध एव नमस्कारो न तु द्विविधः, अव्यापकत्वात्,
विस्तरतस्तु नमस्कारो न विधीयते, अशक्यत्वात् । तथा, 'मग्गे अविप्पणासो' इत्यादिको यः पूर्वं पञ्चविधो हेतुरुक्तस्तन्निमित्तमप्ययं पञ्च-
विध सिद्धो भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ ३२०२ ॥ अथ भाष्यकार आक्षेपनिवरणमाह—

निव्वुय-संसारिकयाकयत्थलक्खणविहाणओ जुत्तो । संखेवनमुक्कारो दुविहोऽयं सिद्ध-साहूणं ॥३२०३॥

उसभाईणमणंतरसिद्धाईणं जिणाइयाणं च । वित्थरओ पंचविहो नवि संखेवो न वित्थारो ॥ ३२०४ ॥

(निर्वृत संसारिकृताकृतार्थलक्षणविधानतो युक्त । सक्षेपनमस्कारो द्विविधोऽयं सिद्ध-साधूनाम् ॥ ३२०३ ॥)

(ऋषभादीनामनन्तरसिद्धादीनां जिनादिकानां च । विस्तरत पञ्चविधो नापि सक्षेपो न विस्तार ॥ ३२०४ ॥)

साधवः सर्वे न तीर्थ-कृदादयः

गतार्थे ॥ ३२०३-३२०४ ॥ अथ प्रसिद्धिनिवरणमाह—

जइवि जइग्गहणाओ होइ कयं गहणमरुहयाईणं। तह वि न तग्गुणपूया जइगुणसामण्णपूयाओ ॥

रिणामसुद्धिहेऊ व पयत्तो सा य वज्झवत्थूओ। पायं गुणाहियाओ जा सा न तदूणगुणलब्भा ॥३२०६

इ मणुयाइग्गहणे होइ कयं गहणमरुहयाईणं। न य तव्विसेसबुद्धी तह जइसामण्णगहणम्मि ।३२०७

जइ एवं वित्थरओ जुत्तो तदणंतगुणविहाणाओ। भण्णइ तदसज्झमओ पंचविहो हेउभेयाओ ३२०८

मग्गोवएसणाई सोऽभिहिओ तप्पभेयओ भेओ। जह लावगाइभेओ दिट्ठो लवणाइकिरियाओ ।३२०९

(यद्यपि यतिग्रहणाद् भवति कृतं ग्रहणमर्हदादीनाम्। तथापि न तद्गुणपूजा यतिगुणसामान्यपूजात ॥ ३२०५ ॥)
(परिणामशुद्धिहेतोर्वा प्रयत्न सा च बाह्यवस्तुन। प्रायो गुणाधिकाद् या सा न तदूनगुणलभ्या ॥ ३२०६ ॥)
(यथा मनुजादिग्रहणे भवति कृतं ग्रहणमर्हदादीनाम्। न च तद्विशेषबुद्धिस्तथा यतिसामान्यग्रहणे ॥ ३२०७ ॥)
(यदि एवं विस्तरतो युक्तस्तदनन्तगुणविधानात। भण्यते तदसाध्यमत पञ्चविधो हेतुभेदात् ॥ ३२०८ ॥)
(मार्गोपदेशनादि सोऽभिहितस्तत्प्रभेदतो भेद। यथा लावकादिभेदो दृष्टो लवनादिक्रियात ॥ ३२०९ ॥)

एता अपि गतार्था एव, नवरं 'तह जई'त्यादि, तथा तेनैव प्रकारेण यतेः साधोः सामान्यं यतिसामान्यं तद्ग्रहणे सति नार्हदादिविशेषमती बुद्धिरुत्पद्यत इति। 'तदणंतगुणे'त्यादि, तेषामर्हदादीनां येऽनन्ता गुणा' प्रत्येक क्षेत्र काल जाति गोत्र प्रमाणा ऽऽकृति-वयः संयमादिविशेषरूपा उपादाय तत्. कृत्वा विधानाद् नमस्कारस्य करणादिति। 'जह लावगाई'त्यादि, यथा लावक प्लावक-पाचक-पाठक-याचकादीना लवन-प्लवन-पचन-पठन याचनादिक्रियातो भेदो दृष्टः ॥ इति गाथापञ्चकार्थः ॥ ३२०५ तः ३२०९ ॥ अथ क्रमद्वारविचारमाह—

क्रमद्वारम्

पुव्वाणुपुव्वि न कमो नेव य पच्छाणुपुव्विए स भवे। सिद्धाईआ पढमा बीयाए साहुणो आई ॥३२१०॥

(पूर्वानुपूर्व्या न क्रमो नैव च पश्चानुपूर्व्या स भवेत्। सिद्धादिका प्रथमा द्वितीयाया साधव आदौ ॥ ३२१० ॥)

इह क्रमस्तावद् द्विविध – पूर्वानुपूर्वी वा, पश्चानुपूर्वी चेति। अनानुपूर्वी किल क्रम एव न भवति, असमञ्जसत्वात्। तत्रायमर्हदादिक्रमः (प्र० .०द्विक्रम.) पूर्वानुपूर्वी न भवति, सिद्धानामादावनभिधानात्, एकान्तकृतकृत्यत्वेन, तथा, 'सिद्धाण नमोक्कारं काऊणम-रिहाइं तु सो लिंगइ' (सिद्धानां नमस्कारं कृत्वार्हदादि तु स गृह्णीयात्) इति वचनादर्हन्नमस्कारपूर्वेन च सिद्धानां प्रधानत्वात्, प्रधानस्य चादावेव पूर्वानुपूर्व्यामभिधानात्। तथा, नैव च पश्चानुपूर्व्येण क्रमो भवेत्, साधूनां प्रथममनभिधानात्। इदानीमत्रार्थे

हि साधनः । ततश्च तानादौ प्रतिपाद्य यदि पर्यन्ते सिद्धाभिधान स्यात् तदा भवेत् पश्चानुपूर्वी । तस्मात् प्रथमायाः सिद्धादित्वात्, द्वितीयायास्तु साध्यादित्वाद् नेयं पूर्वानुपूर्वी, नापि पश्चानुपूर्वी ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३२१० ॥ एतदेव भाष्यकारः प्राह—

पच्छक्कमो व जइ संजयाइसिद्धावसाणो तो ।३२११।
जेण कयत्था सिद्धा न जिणा, सिद्धाइओ कमो जुत्तो । कयसिद्धनमुक्कारा करिंति सामाइयं सव्वे ।३२१२।
जं च जिणाण वि पुज्जा सिद्धा जं तेसि निक्खमणकाले ।

(पश्चात्क्रमो वा यदि संयतादिसिद्धावसाना तत ॥ ३२११ ॥)
(येन कृतार्था सिद्धा न जिना, सिद्धादिक क्रमो युक्त । कृतसिद्धनमस्कारा कुर्वन्ति सामायिक सर्वे ॥ ३२१२ ॥)
(यच्च जिनानामपि पूज्या सिद्धा यत् तेषां निष्क्रमणकाले ।

गाथार्थ ॥ ३२११–३२१२ ॥ अत्रोत्तरमाह—

[illegible]णं सिद्धा नज्जंति तेण अरहाई । न वि कोइ वि परिसाए पणमित्ता पणमइ रन्नो ॥३२१३॥

([illegible] सिद्धा ज्ञायन्ते तेनार्हदादि । नापि कश्चिदपि परिषदं प्रणम्य प्रणमति राज्ञे ॥ ३२१३ ॥)

[illegible] । यदप्युक्त 'सिद्धादिरय प्राप्नोति' । तदयुक्तम्, यतोऽर्हदुपदेशेनैव सिद्धा अपि ज्ञायन्ते, [illegible] । 'तेन' तस्मादर्हदादिरेव पूर्वानुपूर्वीक्रम इति गम्यते (प्र०. क्रम इष्यत इति) । अत एव [illegible] प्रायः समानमेव । तथा नमस्कार्यत्वमप्यसाधकमेव, अर्हन्नमस्कारपूर्वकमेव [illegible] । आह— यद्येवम्, तर्ह्याचार्यादिभिः क्रमः प्राप्तः, अर्हतामप्याचार्योपदेशेन परिज्ञाना- [illegible] । तदयुक्तम्, [illegible] श्रेयान्, परमनायकपदवर्तित्वात् तयोः । आचार्यास्त्वर्हता परिष- [illegible] । नापि कश्चित् परिषदं [illegible] प्रणमति राज्ञे । इत्यतोऽग्रेयमेवेदम् ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ [illegible] ॥ भाष्यकारः प्राह—

[illegible]ओवएसओ जं जिणा[illegible] । [illegible] कमो जुत्तो नो चेदणेगंतो ॥३२१४॥

([illegible]आचार्योपदेशतो [illegible] ॥ ३२१४ ॥)

[illegible] इत्यर्हतामादौ नमस्कारः, [illegible] प्रतिपत्तिर्भव्य- [illegible] क्रमो युक्तः, न चेदेवमिष्यते, [illegible] तस्य प्राधान्यमितरस्य च [illegible]

[illegible], तथा [illegible]

माणलक्षणा ३।

पूर्वानुपूर्व्य-
त्र, सिद्धा-
नामर्हदुप-
देशज्ञाप्य-
त्वात् अर्हन्न-
मस्कारपूर्व-
कत्वाच्च
[illegible]र्षदि मुख्य
एवादौ
नमस्कार्यः

जुत्तो व गणहराण जिणाइओ जं जिणोवएसेणं। जाणंति तेऽवसेसे, सेसा उ गुरूवएसेणं॥३२१५॥

(युक्तो वा गणधराणां जिनादिको यज्जिनोपदेशेन। जानन्ति तेऽवशेषान् शेषास्तु गुरूपदेशेन ॥ ३२१५ ॥)

व्याख्या वदति– युक्तो वा गणधराणां गौतमादीनामयं जिनादिरर्हदादिः क्रमः, यस्मात् ते गौतमादयो जिनस्यार्हत एवोपदेशेनावशेषान् सिद्धाऽऽचार्यादीन् जानन्ति, शेषास्तु गणधरशिष्य प्रशिष्यादयो निजनिजगुरूपदेशेन सिद्धादीनर्हतश्च जानन्ति । ततः केषाञ्चिदर्हदादिः, केषाञ्चिदाचार्यादिः क्रमस्तदभिप्रायतोऽनियमेन भवन्त्विति ॥ ३२१५ ॥ तथा पर एवाह—

अहवा आयरिए च्चिय सो तेसिं मई तओ पसत्तो भे। आयरियाइउ च्चिय एवं सइ सव्वसाहूणं ।३२१६

(अथवाऽऽचार्य एव स तेषां मतिस्ततः प्रसक्तो भवताम्। आचार्यादिक एवं सति सर्वसाधूनाम् ॥ ३२१६ ॥)

अथवा मतिः– स जिनो भगवानाचार्य एव तेषां गणधराणामाचारप्रवर्तकत्वमाश्रित्येति भावः । ततश्चैवं सति 'भे' भवतामाचार्यादिरेव सर्वसाधूनां गणधरादीनां क्रमः प्रसक्तः प्राप्त इति ॥ ३२१६ ॥ अत्र सूरिरुत्तरमाह—

पढमोवएसगहणं तं चारुहओ न सेसएहिंतो । गुरवो वि तदुवइट्ठस्स चेव अणुभासया नवरं ॥३२१७॥

अरहंत-गुरु-वज्झायभावओ तस्स गणहराणं पि। जुत्तो तयाइउ च्चिय न गुरु त्ति तओ जिणो न भवे॥३२१८

स जिणो जिणाइसयओ सो चेव गुरू गुरूवएसाओ। करणाइविणयणाओ सो चेव मओ उवज्झाओ॥३२१९

(प्रथमोपदेशग्रहणं तच्चार्हतो न शेषकेभ्यः । गुरवोऽपि तदुपदिष्टस्यैवानुभाषका नवरम् ॥ ३२१७ ॥)

(अर्हद् गुरूपाध्यायभावतस्तस्य गणधराणामपि । युक्तस्तदादिक एव न गुरुरिति ततो जिनो न भवेत् ॥ ३२१८ ॥)

(स जिनो जिनातिशयतः स एव गुरुर्गुरूपदेशात् । करणादिविनयनात् स एव मत उपाध्यायः ॥ ३२१९ ॥)

व्याख्या– इह यद्यप्याचार्यादयोऽप्यर्हदादीनुपदिशन्ति तथापि यत् प्रथममुपदेशग्रहणं गणधराणां तदधिकृत्योच्यते । तच्चार्हत एव भगवतः, न शेषेभ्य आचार्योपाध्यायादिभ्यः । येऽपि गुरव आचार्यादयोऽर्हदादीनुपदिशन्ति तेऽपि तदुपदिष्टस्यार्हदुपदिष्टस्यैव केवलमनुभाषका न पुनः स्वातन्त्र्येण देशका इति । अथवा, यद्यप्याचार्याद्युपदेशेनार्हन्तो ज्ञायन्त इत्यभ्युपगम्यते, तथाप्यर्हदादिरेव क्रमः । कुत इत्याह– 'अरहंते'त्यादि गणधराणाम्, अपिशब्दाच्छेषाणामाचार्यादीनामपि तदादिरर्हदादिरेव क्रमो युक्तः । कुतः ? इत्याह–तस्यार्हत एवार्हद्गुरूपाध्यायभावतः । स एव हि महावीरादिर्भगवानष्टमहाप्रातिहार्याद्यतिशययोगादर्हन्, स एव तत्त्वोपदेशादिभ्यो गुरुराचार्यः, स एव चेन्द्रियनयनात् गौतमादिशिष्यानामुपाध्यायः । तथाचाचार्यादिक्रमेऽपि परिभाव्यमाने सामर्थ्यादर्हदादिरेव क्रमः सम्पद्यत इति भावः । न चाह गुरुरा-

आचार्यादयो नाद्योपदेशकाः

अर्हन् तत्त्वोपदेशादितो गुरुरेव, इन्द्रियादिनियमनादुपाध्यायः गुरुरपि जिनातिशययोगतो जिन एव..

नमस्कारः केवल्यर्हन्नैव, न छद्मस्थः

नार्य इत्यतो जिनोऽर्हन् न भवेत्, किन्तु भवेदेव, जिनातिशययोगादिति । एतदेवाह– 'स जिणो इत्यादि' गतार्था ॥ ३२१७ तः ३२१९॥

अथ यदुक्तम्– 'ज च जिणाण वि पुज्जा सिद्धा' इत्यादि, तत्राह—

जइ सिद्धनमोक्कारं छउमत्थो कुणइ न य तदाईओ। तं पइ तया न दोसो न हि सो तक्कालमरुहंतो ॥३२२०॥

(यदि सिद्धनमस्कार छद्मस्थ करोति न च तदादिक । त प्रति तदा न दोषो न हि स तत्कालमर्हन् ॥ ३२२० ॥)

यदि निष्क्रमणकाले भगवाश्छद्मस्थो गुणाधिकाना सिद्धाना नमस्कार करोति, करोतु नाम तदा, न कश्चिद् दोषः । क प्रति न दोष' ? इत्याह– त छद्मस्थतीर्थङ्कर प्रति । न ह्यमौ तत्कालमर्हन्, केवलोत्पत्तावेव तद्भावादिति । यदि च्छद्मस्थतीर्थकरापेक्षया गुणाधिकाः सिद्धा भवद्भिरपीष्यन्ते, तर्हि कथ छद्मस्थतीर्थकरादिर्नमस्कारः ? इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह– न च तदादिश्छद्मस्थतीर्थकरादिर्नमस्कार इष्यतेऽस्माभिः, किन्तु समुत्पन्नकेवलज्ञानाऽर्हदादिरेव । स च केवल्यर्हन् सिद्धादिवस्तुस्तोमस्वरूपोपदेशदानत. सिद्धेभ्यो गुणाधिक इत्युक्तमेवेति । अतोऽर्हदादिरेव नमस्कार इति ॥ ३२२० ॥ अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

एवमकयत्थकाले सिद्धाई होउ, भण्णइ तयावि। अण्णे संतरुहंता तओ तयाई नओ निच्चं॥३२२१॥

(एवमकृतार्थकाले सिद्धादिर्भवतु, भण्यते तदापि । अन्ये सन्त्यर्हन्तस्ततस्तदादि सको नित्यम् ॥ ३२२१ ॥)

यदि च्छद्मस्थतीर्थकरापेक्षया गुणाधिकाः सिद्धा', तर्ह्येव सत्यकृतार्थच्छद्मस्थतीर्थकरकाले सिद्धादिर्नमस्कारो भवतु, न्यायोपपन्नत्वादिति । भण्यतेऽत्रोत्तरम्– हन्त ! यदाऽत्र भरतादौ च्छद्मस्थतीर्थकरस्तदापि महाविदेहेष्वन्ये केवलिनोऽर्हन्तः सन्ति । ततस्तदादिरर्हदादिरेव तकोऽसौ नमस्कारो नित्य सर्वदा ॥ इति गाथाष्टकार्थः ॥ ३२२१ ॥

॥ तदेवमुक्तं क्रमद्वारम् ॥

प्रयोजन-फलद्वारे

अथ प्रयोजन-फलयोर्दर्शनार्थमाह—

इत्थय पओयणमिणं कम्मक्खय मंगलागमो चेव। इहलोय-पारलोइयदुविहफलं तत्थ दिट्ठंता ।३२२२

(अत्र च प्रयोजनमिदं कर्मक्षयो मङ्गलागमश्चैव । ऐहलौकिक पारलौकिकद्विविधफल तत्र दृष्टान्ता ॥ ३२२२ ॥)

प्रयोजन कर्मक्षयो मङ्गलागमश्च

अत्र च नमस्कारकरणे प्रयोजनमिद यदुत– करणकाल एवाक्षेपेण ज्ञानावरणादिकर्मक्षयः, अनन्तकर्मपुद्गलापगममन्तरेण भावतो नमस्कारस्याप्यप्राप्तेरित्युक्तमेव, तथा, मङ्गलागमश्चैव यः करणकालभावीति; तथा, कालान्तरभावि पुनरैहलौकिक पारलौकिकभेदभिन्न द्विविधं फलम् । तत्र दृष्टान्ता वक्ष्यमाणलक्षणा इति ॥ ३२२२ ॥ तदेव द्विविध फल तावद् विवृण्वन्नाह—

इहलोए अत्थ-कामा आरोग्गं अभिरई य निप्फत्ती। सिद्धी य सग्ग-सुकुलप्पच्चा(प्र० पच्चा)याई य परलोए

(इहलोकेऽर्थ-कामावारोग्यमभिरतिश्च निष्पत्तिः। सिद्धिश्च स्वर्गः सुकुलप्रत्यायाति(प्र० पर्यायादि)श्च परलोके ॥ ३२२३ ॥)

इहलोके नमस्कारादर्थ-कामौ भवतः, आरोग्यं निरुजत्वमुपजायते। एते चार्थादयः शुभविपाकिनोऽस्माद् भवन्ति तथा; चाह— अभिमुख्येन रतिरभिरतिः, सा चेहलोकेऽप्यर्थादिभ्यो भवति, परलोकविषया तु तेभ्य एव, शुभानुबन्धित्वात्; निष्पत्तिः 'पुण्यस्य' इति गम्यते; यद्वा, 'अभिरतेय निष्पत्तिः' इत्येवमास्यतेव। तथा, सिद्धिश्च मुक्तिश्च, स्वर्गः, सुकुलप्रत्यायाति(प्र० प्रत्ययादि)श्च परलोके इत्यस्यानुष्ठिरफलमिति ॥ ३२२३ ॥ अथात्र द्विविधेऽपि फले पूर्वोपक्षिप्तान् दृष्टान्तानाह—

इहलोगम्मि तिदंडी सा दिव्वं माउलुंगवणमेव। परलोए चंडपिंगल हुंडियजक्खो य दिट्ठंता। ३२२४

(इहलोके त्रिदण्डी सा दिव्यं मातुलुङ्गवनमेव। परलोके चण्डपिङ्गलो हुण्डिकयक्षश्च दृष्टान्तौ ॥ ३२२४ ॥)

इय गदथानकमावार्थो मूलावश्यकटीकातोऽवसेयः ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३२२४ ॥ अथ भाष्यकारः प्रयोजन-फलयोर्विवरणमाह—

सयओवओगकिरियागुणलाभो तप्पओयणमिहेव। कालंतरनिप्फत्ति फलमिह-परलोग-मुक्खेसु ॥३२२५

तोऽणुसमयं तल्लाभे चेव तदुवओगाओ। सव्वत्थेसु य मंगलमविग्घहेऊ नमोक्कारो ॥३२२६।

(मतोपयोगक्रियागुणलाभस्तत्प्रयोजनमिहैव। कालान्तरनिष्पत्ति फलमिह-परलोक मोक्षेषु ॥ ३२२५ ॥)

(कर्मक्षयोऽनुसमयं तल्लाभ एव तदुपयोगात्। सर्वार्थेषु च मङ्गलमविघ्नहेतुर्नमस्कारः ॥ ३२२६ ॥)

व्याख्या— तस्य नमस्कारस्य प्रयोजनं तत्प्रयोजनमिहैवेहलोक एव। किमिति ?। अत्रोच्यते— तद्विषयमतोपयोगक्रियया यः कर्मक्षयक्षयोपशमादिगुणस्य लाभः। फलं तु नमस्कारस्य 'कालंतरनिप्फत्ति' त्ति कालान्तरे निष्पत्तिर्यस्य तत् कालान्तरनिष्पत्ति कालान्तरभावीत्यर्थः। 'इह' त्ति इहलोकेऽर्थ-कामादिकम्, 'परलोए' त्ति परलोके स्वर्गादिकम्, मोक्षे तु जरा-मरणाभावादिकमिति। तदेवं सामान्यतः प्रयोजनं नोपदर्शितम्। अथ प्रयोजनं विशेषतो दर्शयति— कम्मे'त्यादि, 'तल्लाभे चेव' त्ति तस्य नमस्कारस्य लाभकाल एव तदुपयोगात् नमस्कारोपयोगादनुसमयं कर्मक्षयो भवति; तथा सर्वार्थेषु च सर्वकार्येषु प्रवृत्तानां मङ्गलमविघ्नहेतुर्नमस्कार गणयन इति ॥ ३२२५-३२२६ ॥

अत्र परिहन्ह— 'ननु नमस्कारोपयोगात् कर्मक्षयो भवति' इत्येतत् कुतः ? इत्याह—

सुयमागमो त्ति तओ सुओवओगप्पओयणो तं च। आयहियपरिण्णाभावसंवराई बहुविगप्पं ।३२२७॥

(श्रुतमागम इति ततः श्रुतोपयोगप्रयोजनस्तच्च। आत्महितपरिज्ञाभावसंवरादि बहुविकल्पम् ॥ ३२२७ ॥)

इह फल- मर्थकामा- रोग्याभिरत- यः परलोके स्वर्गसुकुला- दिसिद्धयः

नमस्कार- दृष्टान्ताः

नमस्कारानु विशेषप्रयो जनमनुसम- यं कर्मक्षय

नमस्कारः श्रुतम् अतो पयोगरूप मात्महित- परिणाम संवरादि- विविधगुणः

तच्च श्रुतोपयोग-

तकोऽसौ नमस्कारः श्रुतमागम इत्यर्थः, स च श्रुतोपयोगप्रयोजनः श्रुतोपयोगः प्रयोजनं फलमस्येति कृत्वा । तच्च श्रुतोपयोग-

प्रयोजनमात्महितपरिज्ञाभावसंवरादिभेदेन बहुविकल्पं बहुभेदम्, उक्तं च—"आयहियपरिण्णाभावसंवरो नवनवो य संवेगो । निक्कंपया तवो

निज्जरा य परदेसियत्तं च ॥ १ ॥" (आत्महितपरिज्ञाभावसंवरो नवनवश्च संवेगः । निष्कम्पता तपो निर्जरा च परदेशितत्वं च ॥) इत्यादि । अतो

नमस्कारस्य श्रुतरूपत्वाद् भवत्येव तदुपयोगात् कर्मक्षय इति ॥ ३२२७ ॥ अत्र प्रेरक आह—

जिनसिद्धौ कथं फलप्रदौ कोपप्रसादराहित्यात्पूजाऽपरिग्राहित्वात्

जिण-सिद्धा, दिट्ठंतो वइधम्मेणं निवाईया ३२२८

पूयाफलप्पया नहि नहं व कोव-प्पसायविरहाओ ।

(पूजाफलप्रदौ नहि नभ इव कोप प्रसादविरहात् । जिन सिद्धौ, दृष्टान्तो वैधर्म्येण नृपादिका ॥ ३२२८ ॥)

नमस्कारलक्षणायाः पूजायाः फलं पूजाफलं तत्प्रदौ नहि नैव जिन-सिद्धौ, कोप प्रसादरहितत्वात्, नभोवदिति । ये तु पूजाफलदास्ते

कोप प्रसादरहिता न भवन्ति, यथा नृपादय इत्येष वैधर्म्येण दृष्टान्त इति ॥ ३२२८ ॥ एतदेव समर्थयन्नाह—

पूयाणुवगाराओ अपरिग्गहओ विमुत्तिभावाओ । दूराइभावओ वा विफला सिद्धाइपूय त्ति ॥३२२९॥

(पूजानुपकारात्परिग्रहतो विमूर्तिभावात् । दूरादिभावतो वा विफला सिद्धादिपूजेति ॥ ३२२९ ॥)

विफला सिद्धादिपूजेति प्रतिज्ञा । हेतूनाह—पूजाया अनुपक्रियमाणत्वात्, तदपरिग्राहित्वात्, अमूर्तत्वात्, दूरादिभावात्, नभोवदिति ।

॥ ३२२९ ॥ अत्र प्रतिविधानमाह—

फले निमित्ते जीवधर्माधर्मौ न जिनसिद्धदेयापहार्यौ

जिण-सिद्धा दिंति फलं पूयाए केण वा पवण्णमिणं । धम्मा-ऽधम्मनिमित्तं फलमिह जं सव्वजीवाणं ३२३०

ते य जओ जीवगुणा तओ न देया न वा समादेया । कयनासा-ऽकयसंभोग-संकरे-गत्तदोसाओ ३२३१

(जिन सिद्धा ददति फलं पूजाया केन वा प्रपन्नमिदम् । धर्मा ऽधर्मनिमित्तं फलमिह यत् सर्वजीवानाम् ॥ ३२३० ॥)

(तौ च यतो जीवगुणौ ततो न देयौ न वा समादेयौ । कृतनाशा-ऽकृतसंभोग संकर-करत्वोपेभ्य ॥ ३२३१ ॥)

व्याख्या—नन्वयमयुक्तोपालम्भः सर्वोऽपि पूर्वोक्तः, यस्मात् 'जिन-सिद्धाः पूजायाः फलं ददति' इति केनेदं प्रपन्नम् ? । धर्मा-

ऽधर्मनिमित्तमेव हि यस्मात् स्वर्ग नरकादिकं फलमिह सर्वजीवानामिति । तौ च धर्माधर्मौ यतो जीवगुणौ ततो न कस्यापि देयौ दातव्यौ

नापि कुतश्चित् समादेयौ ग्राह्यौ, ज्ञानादिगुणवत् । कुतः ? इत्याह—'कयनासे'त्यादि, यदि ह्येते जिन सिद्धाः कुपिताः सन्तः कस्यापि धर्म-

मपहरेयुः, अधर्मं च प्रयच्छेयुः, तदा कोपविषयभूतस्य प्राणिनः कृतस्य धर्मस्य नाशः, अकृतस्य चाधर्मस्यागमः स्यात्, प्रसन्ना वा यदि

कस्याप्याकस्मिकं धर्मं प्रयच्छेयुः, अधर्मं चापहरेयुः, तदाऽकृतस्य धर्मस्यागमः, कृतस्य चाधर्मस्य नाशो भवेदिति । एवं यदा ते प्रसन्नाः

कुपिता वा कस्यापि सम्बन्धिनौ धर्मा ऽधर्मावाच्छिद्यान्यस्य दद्युः, अन्यस्य सम्बन्धिनौ चापरस्य, तदा प्राणिना परस्परं धर्मा ऽधर्मयोः

मध्य:, एकत्व वा स्यात् । एव स्वर्ग-नरकादिके धर्मा-ऽधर्मफलेऽपि कृतनाशादिभावना कार्येति ॥ ३२३०–३२३१ ॥ अपि च,

नाणाणाबाहसुहं मोक्खो पूयाफलं जओऽभिमयं । तं नायपज्जयाओ देयं जीवाइभावो व्व ॥३२३२॥

(ज्ञानानाबाधसुखं मोक्षः पूजाफलं यतोऽभिमतम् । तद् नात्मपर्यायाद् देयं जीवादिभाव इव ॥ ३२३२ ॥)

ज्ञानं मन्यनाबाधस्य यत् सुखं तद्रूपो यो मोक्षः स एव यस्माद् नमस्कारलक्षणायाः पूजायाः परमार्थतो मुख्य फलमभिमतम्, स्वर्गादिरानुषङ्गिकत्वात् । तच्च यथोक्त सुखं न कस्यापि देयं दातुं शक्यम्, आत्मपर्यायत्वात्, जीव-चैतन्यादिभाववत् । ततश्च पूजाफलदाननिषेधे सिद्धसाधनमेवेति ॥ ३२३२ ॥ यदि पूजाफलं न देयं तर्हि किं देयमिह भवेत् ? इत्याह—

भत्ताइ होज्ज देयं न तदत्थो पूयणप्पयत्तोऽयं । तं पि सकओदयं चिय बज्झनिमित्तं परो नवरं ॥३२३३॥

(भक्तादि भवेद् देयं न तदर्थः पूजनप्रयत्नोऽयम् । तदपि स्वकृतोदयमेव बाह्यनिमित्तं परो नवरम् ॥ ३२३३ ॥)

शाल्योदनादिरूपं भक्तादिकं परस्मै देयं भवेत्, स्थूलपुद्गलस्कन्धमयत्वात्, घटादिवत् । केवलं तदर्था भक्ताद्यर्थोऽयं पूजनप्रयत्नो न भवति, किन्तु मोक्षार्थः । किञ्च, तदपि भक्तादिकं स्वकृतात् कर्मण उदय उत्पत्तिर्यस्य तत् स्वकृतोदयं स्वकृतकर्मजनितमेवेत्यर्थः । यस्तु परः कश्चिद् दाता दृश्यते स केवलं बाह्यनिमित्तमात्रमेव । निश्चयतस्तु बाह्यो न कोऽपि कस्यापि दाता-ऽपहर्ता चेति ॥ ३२३३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह—

कम्मं सुहाइहेऊ बज्झयरं कारणं जया देहो । सद्दाइ बज्झतरयं जइ दायारे कहा का णु ? ॥ ३२३४ ॥

तम्हा सकारणं चिय सुहाइ बज्झं निमित्तमेत्तायं । को कस्स देइ हरइ व निच्छयओ का कहा सिद्धे ? ॥३२३५॥

(कर्म सुखादिहेतुर्बाह्यतरं कारणं यदा देहः । शब्दादि बाह्यतरकं यदि दातरि कथा का नु ? ॥ ३२३४ ॥)

(तस्मात् स्वकारणमेव सुखादि बाह्यं निमित्तमात्रकम् । कः कस्य ददाति हरति वा निश्चयतः का कथा सिद्धे ? ॥ ३२३५ ॥)

व्याख्या—यदि हन्त ! सुख-दुःखानामन्तरङ्गं कर्मैव हेतुः, देहस्तु यदा तेषां बाह्यतरं कारणम्, शब्द-रूपादिकं तु शुभाशुभमतिबाह्यतरं कारणम्, तदाऽतिबाह्यतरादपि परभूते दातरि काऽत्र किल कारणत्वकथा ? इति । तस्मात् स्वमात्मीयं कर्मैव कारणं यस्य तत् स्वकारणमेव सुखादि, बाह्यं तु देह-शब्द-रूपादिकं निमित्तमात्रकमेव । ततो निश्चयतः कः कस्मै ददाति, अपहरति वा ? न कश्चिदित्यर्थः । कथा च सति सिद्धे वीतरागद्वेषे सिद्धे का नमस्कारफलदातृत्वकथा ? इति ॥ ३२३४–३२३५ ॥ अत्र परप्रेरितं परिहारं चाह—

जइ सव्वं सकयं चिय न दाण-हरणाइफलमिहावन्नं । नणु जत्तो च्चिय सकयं तत्तो च्चिय तप्फलं जुत्तं ॥३२३६॥

(यदि सर्वं स्वकृतमेव न दान-हरणादिफलमिहापन्नम् । ननु यत एव स्वकृतं तत एव तत्फलं युक्तम् ॥ ३२३६ ॥)

नमस्कार-
मुख्यफल-
मोक्ष आत्मनः
पर्यायः न
केनचिद्देय-
स्वरूपः

सुखादिहेतुः
स्वकर्म

तं पुण्ण पावं वा ठियमत्तणि वज्झपच्चयाविक्खं । कालंतरपागाओ देइ फलं न परओ लब्भं॥ ३२३८॥

दाणाइपराणुग्गहपरिणामविसेसओ सओ चेव । पुण्णं, हरणाइ-परोवघायपरिणामओ पावं ॥३२३७॥

(दानादिपरानुग्रहपरिणामविशेषत स्वत एव । पुण्य हरणादि-परोपघातपरिणामत पापम् ॥ ३२३७ ॥)

(तत पुण्य पाप वा स्थितमात्मनि बाह्यप्रत्ययापेक्षम् । कालान्तरपाकाद् ददाति फलं न परतो लभ्यम ॥ ३२३८ ॥)

व्याख्या— यद्युक्तप्रकारेण यल्लोकः शुभमशुभ वा फलमनुभवति तत् सर्व स्वकृतमेवेष्यते, न पुन कोऽपि कस्यापि किमपि ददात्य पहरति वा, तर्हि दाना ऽपहरणादीनामिह दातुरपहर्तुर्वा न किञ्चित् फलमित्यापन्नम्, स्वकृतस्यैव फलेन तस्य प्राप्तत्वादिति । सूरिराह— ननु यत एव तत् स्वकृतम्, तत एव तत्फल दातुरपहर्तुश्च युक्तम् । दाता हि दानसमये परानुग्रहपरिणामविशेषात् स्वत एव पुण्यं बध्नाति, अपहर्ता तु परोपघातपरिणामात् स्वत एव पाप बध्नाति । अतस्तयोस्तत् पुण्य पापलक्षण फल स्वकृतमेवेति कथ न युक्तम्? युक्तमेवेति । एतदेवाह— 'दाणाई'त्यादि, आदिशब्दाद् दयादिपरिग्रह । 'सओ चेव' त्ति, स्वत एव स्वकृतमेव दातु. पुण्यम्, स्वत एव चापहर्तुः पापम् । शेष गतार्थमिति । तच्च पुण्य पाप वा स्वपरिणामजनितमात्मन्येव स्थितम्, किन्तु बाह्यनिमित्तमात्रापेक्ष कालान्तरे विपाकात् शुभमशुभ वा फल ददातीति 'परकृतम्' इति व्यपदिश्यते, न पुनः परमार्थतस्तत् पुण्य पापफल परतो लभ्यमिति ॥ ३२३६-३२३७ ३२३८ ॥

ननु परतस्तल्लाभे को दोष? इत्याह—

जइ वा परलहियव्वं तत्तो च्चिय जेण तप्परिग्गहियं । तो तम्मि सिवं पत्ते कुगइगए वा कुओ लब्भं? ॥

(यदि वा परलब्धव्य तत एव येन तत्परिगृहीतम । ततस्तस्मिन् शिव प्राप्ते कुगतिगते वा कुतो लभ्यम? ॥ ३२३९ ॥)

स्पष्टा ॥ ३२३९ ॥ अपि च, यदि येन यद् दत्त तस्मै तद् देयम्, यस्य चापहृतमसावपि तस्यापहरति, तदेद दूषणम् । किं तत्? इत्याह—

लहइ अदितो व कओ साहू जं दिज्ज पुव्वदाइस्स? । कत्तोऽवहारिणो तं जं पडिहीरिज्ज से धणिणो? ॥

अहव मई जं तेण वि दिण्णं अण्णस्स तं तओ लद्धुं (प्र० लद्ध) पडिदेइ तदाहारी हारीओ अण्णओ लद्धुं ।३२४१

(लभतेऽदद् वा कुत साधुर्यद् दद्यात् पूर्वदायिन? । कुतोऽपहारिणस्तद् यत् प्रतिह्रियते तस्य धनिन? ॥ ३२४० ॥)

(अथवा मतिर्यत् तेनापि दत्तमन्यस्य तत् ततो लब्ध्वा । प्रतिदद्यात् तदाहारी हारिणोऽन्यतो लब्ध्वा ॥ ३२४१ ॥)

व्याख्या— वाऽथवा, इह निर्ग्रन्थत्वेन साधुर्दानमददद्अप्रयच्छन् मृत्वा भवान्तर प्राप्तः पूर्वमदत्तत्वात् कुतः कस्मादाहारादिक तल्लभते यत् पूर्वभवसम्बन्धिन आहारादिदातुस्तदानीं दद्यात्? इति, यो वा पूर्वभवे कस्यापि सम्बन्धिनमपहृत्य मृतो जन्मान्तरे निःस्वो जातः 'से' तस्य परधनापहारिणः कुतस्तद् धन यत् पूर्वभवधनिना प्रतिह्रियते? इति । अथ मति परस्य भवेत्— तेनापि साधुना यदनेकभवेष्व-

स्वकीयात् परानुग्रहोपघातपरिणामविशेषादेव पुण्य-पापे बाह्यनिमित्तमात्रापेक्षे

दात्रे देयमेवापहर्तुश्चापहरत्येवेति न नियमोऽनवस्थादितः

न्यस्ताहारादिकं दत्त तत् ततो लब्ध्वा पूर्वभवदातुः प्रतिददाति, तथा, योऽपि पूर्वभवे परधनमपहृत्येहभवे निःस्वो जातस्तस्यापि सन्निधिनं नानाभवेष्वन्येनान्येन प्राऽपहृतमास्ते, ततश्चासौ ततः स्वधनापहारिणोऽन्यतः स्वराशात् स्वापहृतं लब्ध्वा यस्य सत्कं तेन पूर्वमपहृतं तस्मै प्रतिददाति' इति शेषः (ग्र०–२६०००) ॥ ३२४०-३२४१ ॥ तदेतत् सर्वमयुक्तम्, कुतः ? इत्याह—

एवं होउणवत्था दाणु-ग्गहणाणमपरिभोगो य। जइ परओ लद्धव्वं दिण्णं वा तस्स तं चेव ॥३२४२॥

(एवं भवत्यनवस्था दान ग्रहणयोरपरिभोगश्च। यदि परतो लब्धव्यं दत्तं वा तस्मै तदेव ॥ ३२४२ ॥)

यदि दानादिविषयस्वपरिणामवशात् पुण्य पापे नेष्येते, किन्तु यद् यस्मै दत्त तत् तस्मादेव परतो लभ्यमित्यभ्युपगम्यते; यस्माद् या गृहाहारादिकं कदापि लब्ध तत् तस्यैवान्यदा दत्त न पुनर्दायकेन ग्राहकस्य किमप्यधिकं कृतमिति चेष्यते; तदैव सति दान ग्रहणयोरनवस्था प्राप्नोति. यस्मै दानं तस्मात् पुनर्ग्रहणम्, पुनरपि तस्मै दानम्, पुनरपि तस्माद् ग्रहणमित्यादि। ततश्च दान ग्रहणपरम्पराव्यापृतस्य दायकस्य न स्वयमपरिभोगः प्राप्नोति, अन्योन्यदान-ग्रहणाभ्यामाय-व्ययविशुद्धत्वादिति ॥ ३२४२ ॥

तदेवं नैयायिकविशेषाणां नास्तिकादीनां मतमपाकृत्योपसंहारपूर्वकं स्वाभिमतमुपदर्शयन्नाह—

म्हा स-पराणुग्गहपरिणामाओ सुपत्तविणिओगा। दाया पुण्णं पावइ जं तत्तो से फलं होइ ॥३२४३॥

(तस्मात् स्व पराणुग्रहपरिणामात् सुपात्रविनियोगात्। दाता पुण्यं प्राप्नोति यत् ततस्तस्य फलं भवति ॥ ३२४३ ॥)

तस्मात् स्व परानुग्रहपरिणामेन सुपात्रेषु वित्तविनियोगाद् दाता यत् पुण्यं प्राप्नोति, ततः 'से' तस्य दातुः फलं स्वर्गादिकं भवतीति। ॥ ३२४३ ॥ तदेवमनन्तरोक्ता दाता स्वत एवेह स्वर्गादिफलं लभते, न तु परतः, ग्रहीताप्येवमेव द्रष्टव्य इति दर्शयन्नाह—

जह सो पत्ताणुग्गहपरिणामाओ फलं सओ लहइ। तह गिण्हंतो वि फलं तदणुग्गहओ सओ लहइ॥

(यथा स पात्रानुग्रहपरिणामात् फलं स्वतो लभते। तथा गृह्णन्नपि फलं तदनुग्रहतः स्वतो लभते ॥ ३२४४ ॥)

गतार्था ॥ ३२४४ ॥ एवं परधनापहार्यपि स्वत एव वध-बन्धन-नरकादिकं पापफलं लभते, न परत इति दर्शयति—

हारी वि हरणपरिणामदूसिओ वज्झपच्चयाविक्खं। पावो पावं पावइ जं तत्तो से फलं होइ ॥३२४५॥

(हार्यपि हरणपरिणामदूषितो बाह्यप्रत्ययापेक्षम्। पापं पापं प्राप्नोति यत् ततस्तस्य फलं भवति ॥ ३२४५ ॥)

इयमप्युक्तार्थैव ॥ ३२४५ ॥ प्रकारान्तरमाह—

जह मायत्तं नाणे परिणामाओ फलं लहेहावि। नियपरिणामउ च्चिय सिद्धं जिण-सिद्धपूयाए॥ ३२४६

(यथा स्वायत्तं ज्ञाने परिणामात् फलं लभत इहापि। निजपरिणामत एव सिद्धं जिन सिद्धपूजायाम् ॥ ३२४६ ॥)

प्रकटार्थगाथा ॥ ३२४६ ॥ अथ जिनादिपूजाप्रतिष्ठार्थं प्रमाणयन्नाह—

कज्जा जिणाइपूया परिणामविसुद्धिहेउओ निच्चं। दाणाइउ व्व मग्गप्पभावणाओ य कहणं व ३२४७

(कार्या जिनादिपूजा परिणामविशुद्धिहेतुतो नित्यम्। दानादय इव मार्गप्रभावनातश्च कथनमिव ॥ ३२४७ ॥)

कार्या नित्यं जिनादिपूजेति प्रतिज्ञा, स्वपरिणामविशुद्धिहेतुत्वादिति हेतुः, दानादिवदिति दृष्टान्तः। अथवा, कार्या नित्यमेव जिनादिपूजा, मोक्षमार्गप्रभावकत्वात्, धर्मकथनवदिति ॥ ३२४७ ॥ 'कोप-प्रसादरहितत्वात्' इति परोक्तहेतोरनैकान्तिकता दर्शयन्नाह—

नित्यपूजा परिणाम-विशुद्धि-हेतुतः

कोव-प्पसायरहियं पि दीसए फलदमण्ण-पाणाइं। कोव-प्पसायरहियं ति निप्फलं तो अणेगंतो ३२४८

(कोप प्रसादरहितमपि दृश्यते फलदमन्न-पानादि। कोप प्रसादरहितमिति निष्फलं ततोऽनेकान्तः ॥ ३२४८ ॥)

पूर्वार्धं सुबोधम्। ततः 'कोप प्रसादरहितं वस्तु निष्फलम्' इत्यनेकान्तः, अन्न-पानादिभिर्व्यभिचारादिति ॥ ३२४८ ॥

अपिच, विरुद्धोऽप्ययं हेतुरिति दर्शयन्नाह—

कोवाइविरहियं चिय सव्वं जमणुग्गहोवघायाय। दीसइ तेण विरुद्धं फलमिह कोव-प्पसायाओ ३२४९

(कोपादिविरहितमेव सर्वं यदनुग्रहोपघातयोः। दृश्यते तेन विरुद्धं फलमिह कोप प्रसादाभ्याम् ॥ ३२४९ ॥)

इहाकाशा-ऽन्नपान पीयूष विष-चिन्तामण्य ऽन्योपल-कल्पद्रुम विषवृक्ष-गुड-नागर-हरीतकी मरीचाद्यौषधादिकं सर्वमपि वस्तु कोप प्रसाद-विरहितमेव यस्मादनुग्रहोपघातयोः प्रवर्तमानं दृश्यते, तेन तस्मादिह कोप प्रसादतः सकाशात् फलमुच्यमानं विरुद्धमेव सलक्ष्यते, तथाहि— कोपादिरहितादप्याकाशादेर्व्रणे उपघातः, पङ्कपन्धादेस्त्वनुग्रहः, हितमितान्नपानादेरनुग्रहः, तस्माद् विपरीतात् पुनरुपघातः, एवं पीयूष विषादे-रपि सकाशात् कोपादिविरहितादनुग्रहोपघातौ दृश्येते। ततो विरुद्धोऽयं हेतुः, विपक्ष एव वृत्तिदर्शनादिति ॥ ३२४९ ॥

विपादि-जडपदार्थाः कोपादिशून्यत्वेऽपि उपघातादिकारिणः

अथ राजादीनां हरण प्रदानहेतवः कोप-प्रसादा भवन्तीति प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति परस्य मतिर्भवेत्, ननु तदपि सर्वस्यापि हरण प्रदानं वा स्वपाप पुण्यकृतमेव। यस्तु परः, स तत्र केवलं निमित्तमात्रमेवेति प्रागेव भणितमिति दर्शयन्नाह—

हरण-प्पयाणहेऊ हवेज्ज कोवादओ मई तं पि। णणु सकयं चिय भणियं निमित्तमेत्तं परो नवरं ३२५०

(हरण प्रदानहेतवो भवेयुः कोपादयो मतिस्तदपि। ननु स्वकृतमेव भणितं निमित्तमात्रं परो नवरम् ॥ ३२५० ॥)

गतार्था ॥ ३२५० ॥ अथ अपहरण प्रदानादिकं स्वकृतं नेष्यते, तत्राह—

जइ वा न सकयहेउ तं तो कोव-प्पसायवं राया। सो सव्वसेवयाणं समाणफलदो कहं न भवे? ३२५१

(यदि वा न स्वकृतहेतु तत् तत कोप प्रसादवान् राजा। स सर्वसेवकानां समानफलदः कथं न भवेत्? ॥ ३२५१ ॥)

न्यस्याहारादिकं दत्तं तत् ततो लब्ध्वा पूर्वभवदातुः प्रतिददाति; तथा, योऽपि पूर्वभवे परधनमपहृत्येहभवे निःस्वो जातस्तस्यापि संबन्धिन नानाभवेष्वन्येनान्येन वाऽपहृतमास्ते, ततश्चासौ ततः स्वधनापहारिणोऽन्यतः सकाशात् स्वापहृतं लब्ध्वा यस्य सत्कं तेन पूर्वमपहृतं तस्मै 'प्रतिदद्यात्' इति शेषः (ग्र०–२६०००) ॥ ३२४०-३२४१ ॥ तदेतत् सर्वमयुक्तम्, कुतः ? इत्याह—

एवं होउणवत्था दाण-ग्गहणाणमपरिभोगो य। जइ परओ लद्धव्वं दिण्णं वा तस्स तं चेव ॥३२४२॥

(एवं भवत्यनवस्था दान ग्रहणयोरपरिभोगश्च। यदि परतो लब्धव्यं दत्तं वा तस्मै तदेव ॥ ३२४२ ॥)

यदि दानादिविषयस्वपरिणामवशात् पुण्य-पापे नेष्येते, किन्तु यद् यस्मै दत्तं तत् तस्मादेव परतो लभ्यमित्यभ्युपगम्यते; यस्माद् वा यदाहारादिकं कदापि लब्धं तत् तस्यैवान्यदा दत्तं न पुनर्दायकेन ग्राहकस्य किमप्यधिकं कृतमिति चेष्यते; तदैवं सति दान ग्रहणयोरनवस्था प्राप्नोति, यस्मै दानं तस्मात् पुनर्ग्रहणम्, पुनरपि चान्यस्मै दानम्, पुनरपि तस्माद् ग्रहणमित्यादि। ततश्च दान ग्रहणपरम्पराव्याप्तस्य मोक्षाभावप्रसङ्गः, दानफलस्य च स्वयमपरिभोगः प्राप्नोति, अन्योन्यदान-ग्रहणाभ्यामाय-व्ययविशुद्धत्वादिति ॥ ३२४२ ॥

तदेवं तीर्थिकविशेषाणां सौस्नातिकादीनां मतमपाकृत्योपसंहारपूर्वकं स्वाभिमतमुपदर्शयन्नाह—

तम्हा स-पराणुग्गहपरिणामाओ सुपत्तविणिओगा। दाया पुण्णं पावइ जं तत्तो से फलं होइ॥३२४३॥

(तस्मात् स्व परानुग्रहपरिणामात् सुपात्रविनियोगात्। दाता पुण्यं प्राप्नोति यत् ततस्तस्य फलं भवति ॥ ३२४३ ॥)

तस्मात् स्व-परानुग्रहपरिणामेन सुपात्रेषु वित्तविनियोगाद् दाता यत् पुण्यं प्राप्नोति, ततः 'से' तस्य दातुः फलं स्वर्गादिकं भवतीति। ॥ ३२४३ ॥ तदेवमुक्तनीत्या दाता स्वत एवेदं स्वर्गादिफलं लभते, न तु परतः, ग्रहीताप्येवमेव द्रष्टव्य इति दर्शयन्नाह—

जह सो पत्ताणुग्गहपरिणामाओ फलं सओ लहइ। तह गिण्हंतो वि फलं तदणुग्गहओ सओ लहइ॥

(यथा स पात्रानुग्रहपरिणामात् फलं स्वतो लभते। तथा गृह्णन्नपि फलं तदनुग्रहतः स्वतो लभते ॥ ३२४४ ॥)

गतार्था ॥ ३२४४ ॥ एवं परधनापहार्यपि स्वत एव वध-बन्धन-नरकादिकं पापफलं लभते, न परत इति दर्शयति—

हारी वि हरणपरिणामदूसिओ वज्झपच्चयाविक्खं। पावो पावं पावइ जं तत्तो से फलं होइ॥ ३२४५॥

(हार्यपि हरणपरिणामदूषितो बाह्यप्रत्ययापेक्षम्। पापः पापं प्राप्नोति यत् ततस्तस्य फलं भवति ॥ ३२४५ ॥)

इयमप्युक्तार्थप्राया ॥ ३२४५ ॥ अथ प्रकृतयोजनामाह—

जह सायत्तं दाणे परिणामाओ फलं तहेहावि। निययपरिणामउ च्चिय सिद्धं जिण-सिद्धपूयाए॥ ३२४६

(यथा स्वायत्तं दाने परिणामात् फलं तथेहापि। निजकपरिणामत एव सिद्धं जिन सिद्धपूजायाम् ॥ ३२४६ ॥)

प्रकटार्थगाथा ॥ ३२४६ ॥ अथ जिनादिपूजाप्रतिष्ठार्थं प्रमाणयन्नाह—

कज्जा जिणाइपूया परिणामविसुद्धिहेउओ निच्चं। दाणादउ व्व मग्गप्पभावणाओ य कहणं व ३२४७

(कार्या जिनादिपूजा परिणामविशुद्धिहेतुतो नित्यम्। दानादय इव मार्गप्रभावनातश्च कथनमिव ॥ ३२४७ ॥)

कार्या नित्यं जिनादिपूजेति प्रतिज्ञा, स्वपरिणामविशुद्धिहेतुत्वादिति हेतुः, दानादिवदिति दृष्टान्तः। अथवा, कार्या नित्यमेव जिना-

'कोप-प्रसादरहितत्वात्' इति परोक्तहेतोरनैकान्तिकता दर्शयन्नाह—

दिपूजा, मोक्षमार्गप्रभावकत्वात्, धर्मकथनवदिति ॥ ३२४७ ॥

कोव-प्पसायरहियं पि दीसए फलदमण्ण-पाणाइं। कोव-प्पसायरहियं ति निप्फलं तो अणेगंतो ३२४८

(कोप प्रसादरहितमपि दृश्यते फलदमन्न-पानादि। कोप प्रसादरहितमिति निष्फल ततोऽनेकान्त ॥ ३२४८ ॥)

पूर्वार्धं सुबोधम्। ततः 'कोप प्रसादरहितं वस्तु निष्फलम्' इत्यनेकान्तः, अन्न-पानादिभिर्व्यभिचारादिति ॥ ३२४८ ॥

अपिच, विरुद्धोऽप्ययं हेतुरिति दर्शयन्नाह—

कोवाइविरहियं चिय सव्वं जमणुग्गहोवघायाय। दीसइ तेण विरुद्धं फलमिह कोव-प्पसायाओ ३२४९

(कोपादिविरहितमेव सर्वं यदनुग्रहोपघातयो। दृश्यते तेन विरुद्धं फलमिह कोप प्रसादाभ्याम् ॥ ३२४९ ॥)

इहाकाशा-ऽन्नपान पीयूष विष-चिन्तामण्य ऽन्धोपल-कल्पद्रुम विषवृक्ष-गुड-नागर-हरीतकी मरीचाद्यौषधादिकं सर्वमपि वस्तु कोप प्रसाद-विरहितमेव यस्मादनुग्रहोपघातयोः प्रवर्तमानं दृश्यते, तेन तस्मादिह कोप प्रसादतः सकाशात् फलमुच्यमानं विरुद्धमेव सलक्ष्यते, तथाहि— कोपादिरहितादेवाकाशादेर्व्रणे उपघातः, पट्टबन्धादेस्त्वनुग्रहः, हितमितान्नपानादेरनुग्रहः, तस्माद् विपरीतात् पुनरुपघातः, एवं पीयूष विषादे-रपि सकाशात् कोपादिविरहितादनुग्रहो पघातौ दृश्येते। ततो विरुद्धोऽयं हेतुः, विपक्ष एव वृत्तिदर्शनादिति ॥ ३२४९ ॥

अथ राजादीनां हरण प्रदानहेतवः कोप-प्रसादा भवन्तीति प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति परस्य मतिर्भवेत्, ननु तदपि सर्वस्यापि हरण प्रदानं स्वपाप पुण्यकृतमेव। यस्तु परः, स तत्र केवलं निमित्तमात्रमेवेति प्रागेव भणितमिति दर्शयन्नाह—

हरण-प्पयाणहेऊ हवेज्ज कोवादओ मई तं पि। णणु सकयं चिय भणियं निमित्तमेत्तं परो नवरं ३२५०

(हरण प्रदानहेतवो भवेयुः कोपादयो मतिस्तदपि। ननु स्वकृतमेव भणितं निमित्तमात्रं परो नवरम् ॥ ३२५० ॥)

गतार्था ॥ ३२५० ॥ अथ अपहरण-प्रदानादिकं स्वकृतं नेष्यते, तत्राह—

जइ वा न सकयहेउं तं तो कोव-प्पसायवं राया। सो सव्वसेवयाणं समाणफलदो कहं न भवे? ३२५१

(यदि वा न स्वकृतहेतु तत् तत कोप प्रसादवान् राजा। स सर्वसेवकानां समानफलदः कथं न भवेत्? ॥ ३२५१ ॥)

नित्यपूजा परिणाम-विशुद्धि-हेतुतः

विपादि-जडपदार्थाः कोपादिशू-न्यत्वेऽपि उपघाता-दिकारिणः

पाठसिद्धा ॥ ३२५१ ॥ अपि च,

दीसइ य विसमफलदो विफलो य समाणसेवयाणं पि । भण्णइ य सुकयपुण्णो तो से रायप्पसाउ त्ति ॥

(दृश्यते च विषमफलदो विफलश्च समानसेवकानामपि । भण्यते च सुकृतपुण्यस्ततस्तस्य राजप्रसाद इति ॥ ३२५२ ॥)

समानसेवकानामपि विषमफलदः केषाञ्चिद् विफलश्च दृश्यते राजा । ततो ज्ञायते– स्वकृतपुण्य पापकृतमेवेदं सर्वमपि वैचित्र्यम्, राजादिस्तु तत्र निमित्तमात्रमेवेति । अपरं च, लोकेऽपि भण्यते लोकेऽप्येव वक्तारो भवन्ति– 'सुकृतपुण्यः स देवदत्तादिः 'तो से' त्ति ततः 'से' तस्यैव राजप्रसादो जातः' इति । तत एवमादिलोकोक्तेश्च स्वकृतपुण्य पापानुमान प्रवर्तत इति ॥ ३२५२ ॥ अपि च,

राजप्रसाद-जफलेऽपि स्वपुण्य निमित्तम्

कोवप्पसाय[illegible] फल नहि तदत्थमारंभो । न परप्पसायणत्थं किन्तु निययप्पसायत्थं॥३२५३॥

[illegible]ादहेतु च यत् फल नहि तदर्थं आरम्भ । न परप्रसादनार्थं किन्तु निजकप्रसादार्थम् ॥ ३२५३ ॥)

यत् किमपि फल तदर्थो नैवायमस्माकमर्हदादिनमस्कारपूजारम्भः, नापि परप्रसादनार्थम्, किन्तु निजकचित्तस्य [illegible]दगुणनहुमानेन शुभरूपता तदर्थोऽयमारम्भ इति ॥ ३२५३ ॥ किमिति परप्रसादनार्थं नारम्भ इत्याह—

पूजाप्रवृत्तिर्न कोपप्रसाद-फलार्थं, न परप्रसादना-र्थं, किन्तु स्वप्रसादार्थं भवति

धम्मा-ऽधम्मा न परप्पसाय-कोवाणुवत्तिणो जम्हा ।
त्ति पसण्णो धम्मो कुविउ त्ति वाऽधम्मो ॥३२५४॥

[illegible]कोपानुवर्तिना यस्मात् । ततो न पर इति प्रसन्नो धर्मं कुपित इति वाऽधर्मं ॥ ३२५४ ॥)

[illegible]ा-ऽधर्मा च यस्माद् न परप्रसाद कोपानुवर्तिनौ, किं तर्हि ?, जीवगतशुभा-ऽशुभपरिणामानुयायिनौ । [illegible]ता न धर्मं, नापि 'परः कुपितः' इत्येतावन्मात्रेणाधर्मं, किन्तु निजशुभा-ऽशुभपरिणामवशाद् धर्माऽधर्मो । तत्र णामस्यालम्बनमर्हदादादयो नमस्क्रियमाणा सपद्यन्ते । शुभपरिणामाच्च धर्म' । तस्माच्चार्थकामादयः, स्वर्गाऽपवर्गो च फलमितीह तात्पर्यमिति ॥ ३२५४ ॥

स्याताम्, तत को दोषो भवेत् ? इत्याह—

परप्रसादेन फलं चेत्तदा कृतनाशा-कृतागमौ

परप्पसायाओ । तो जो जस्स पसन्नो स तस्स दिज्ञा जगद्धम्मं ।३२५५

धम्मं व तहय पावं ति । अकयागम-कयनासा मोक्खगयाणं पि चापडणं ।३२५६।

स्यापि यदि वा धर्म परप्रसादात् । ततो यो यस्य प्रसन्न स तस्य दद्याज्जगद्धर्मम् ॥ ३२५५ ॥)

मर्थं स्याद् धर्ममिव तथा च पापमिति । अकृतागम कृतनाशौ मोक्षगतानामपि चापतनम् ॥ ३२५६ ॥)

व्याख्या— वाशब्दः प्रस्तावनायाम्, मा च कृतैव । तस्य धर्मस्य दया दान-प्रशम ब्रह्मचर्याऽर्हदादिपूजादीनि साधनानि, तैः शून्य-
स्यापि यदि धर्मः परप्रसादमात्रादेवेष्यते, ततस्तर्हि य ईश्वरादिर्यस्य देवदत्तादेः प्रसन्न' स ईश्वरादिर्जगतोऽपि मनन्धिन धर्ममपहृत्य तस्यैवै-
कस्य देवदत्तादे. सर्वं दद्यात्, तथा, कुपितः स एव तस्य देवदत्तादे. संनन्धिन सर्वं धर्ममपहरेत्, अधर्मं वा सर्वमपि प्रयच्छेत् । तथा च
गत्यकृतागम कृतनाशौ प्राप्नुत', एकस्याकृतयोरपि धर्मा-ऽधर्मयोरागमात्; अन्येपा तु स्वय कृतयोरपि तयोर्नाशादिति । मोक्षगतानामपि च
सिद्धानामेव पतन स्यात्, तदीयपूर्वसुकृतस्यान्यत्र संचरणात्, अन्यदीयाधर्मस्य च तेपु प्रक्षेपादिति ॥ ३२५५–३२५६ ॥

किञ्च, परकीयकोप प्रसादाभावेऽपि धर्मा-ऽधर्मा तवापि प्रसिद्धौ । कथमित्याह—

वीतरागद्वेषमुनिनन्दनाक्रोशतो धर्माधर्मौ

कोव-प्पसायरहिओ मुणि त्ति किं तस्स नाधम्मो ?॥
जइ वीयराग-दोसं मुणिमक्कोसिज्ज कोइ दुट्ठप्पा। कोवप्पसायरहिए तह जिण-सिद्धे वि को दोसो ?।३२५८।
सवओ तस्साधम्मो जइ वंदंतस्स तो धुवं धम्मो।

(यदि वीतराग द्वेष मुनिमाक्रोशेत् कोऽपि दुष्टात्मा । कोप प्रसादरहितो मुनिरिति किं तस्य नाधर्म ? ॥ ३२५७ ॥)
(शपमानस्य तस्याधर्मो यदि वन्दमानस्य ततो ध्रुव धर्म । कोप प्रसादरहितयोर्जिन-सिद्धयोरपि को दोप ? ॥ ३२५८ ॥)

व्याख्या —वीतावपगतौ राग-द्वेषौ यस्य त वीतराग-द्वेष मुनिं यदि दुष्टात्मा कश्चिदाक्रोशेत्, तदा 'वीतराग-द्वेपत्वात् कोपप्रसादरहित
स मुनिः' इत्येतावन्मात्रेण किं तस्याक्रोष्टुर्नाधर्मः स्यात् ?– ननु स्यादेवासौ, सकलशास्त्र लोकप्रतीतत्वादिति । ततश्च 'सवउ' त्ति मुनिं
शपमानस्य तस्याक्रोष्टुर्यद्यधर्मोऽभ्युपगतस्त्वया, ततस्तद्वन्यस्य कस्यापि शुभपरिणामस्य तमेव मुनिं वन्दमानस्य ध्रुवं निश्चित धर्मोऽप्ये-
ष्टव्य एव, स्वपरिणाममात्रनिबन्धनत्वस्येहापि समानत्वादिति । यदि नामैव तत. प्रकृते किम् ? इत्याह—तथा तेनैवोक्तप्रकारेण कोप-
प्रसादरहिते जिने सिद्धे च नमस्कर्तुर्निजशुभपरिणामवशाद् यथोक्तफलप्राप्तौ को दोपः ?—न कश्चिदिति ॥ ३२५७–३२५८ ॥

दृष्टान्तान्तरेणाप्यर्हदादिभ्यः फलप्राप्तिं समर्थयन्नाह—

हिंस्याकोपेऽपि हिंसाचिन्तनाद् धर्मः

हिंसामि मुसं भासे हरामि परदारमाविसामि त्ति। चिंतेज्ज कोइ न य चिंतियाण कोवाइसंभूई ॥३२५९॥
तहवि य धम्माऽधम्मोदयाइ संकप्पओ तहेहावि। वीयकसाए सवओऽधम्मो धम्मो य संथुणओ।३२६०।

(हिनस्मि मृषा भापे हरामि परदारानाविशामीति । चिन्तयेत् कोऽपि न च चिन्तितानां कोपादिसंभूति ॥ ३२५९ ॥)
(तथापि च धर्मा ऽधर्मोदयादि सकल्पतस्तथेहापि । वीतकपायान् शपमानस्याधर्मो धर्मश्च संस्तुवत ॥ ३२६० ॥)

व्याख्या— 'हिनस्मि हरिणादीन्, मृषा भापेऽहम्, तद्भापणाच्च वञ्चयामि देवदत्तादीन्, धनमपहरामि तेपामेव परदारानाविशामि
निषेवेऽहम्' इत्यादि कश्चिचिन्तयेत् । न च तेपां चिन्तितानां हिंसादिचिन्ताविपयभूतानां हरिणादीनां तत्काल कोपादिसंभूतिः कोपादि-

समत्वोऽस्ति, तथापि हिंसादिचिन्तकस्याधर्मः, दयादिसङ्कल्पतस्तु तद्वतो धर्मो भवति । इत्यात्रयोरविगानेन प्रसिद्धमेव, तथेहापि प्रस्तुते वीतकषायानप्यर्हत् सिद्धादीन् शपमानस्याधर्मः, संस्तुवतस्तु धर्म इति किं नेष्यते ? इति ॥ ३२५९–३२६० ॥

अथोपसंहारपूर्वकं प्रस्तुतमुपदर्शयन्नाह—

तम्हा धम्मा-ऽधम्मा जुत्ता निययप्पसाय-कोवाओ । धम्मत्थिणा पयत्तो कज्जो तो सप्पसायम्मि ३२६१

सो य निययप्पसाओऽवस्सं जिण-सिद्धपूयणाउ त्ति । जस्स फलमप्पमेयं तेण तयत्थो पयत्तोऽयं ।

(तस्माद् धर्मा ऽधर्मौ युक्तौ निजकप्रसाद-कोपाभ्याम् । धर्मार्थिना प्रयत्न कार्यस्तत स्वप्रसादे ॥ ३२६१ ॥)

(स च निजकप्रसादोऽवश्यं जिन-सिद्धपूजनादिति । यस्य फलमप्रमेय तेन तदर्थं प्रयत्नोऽयम् ॥ ३२६२ ॥)

सुगमे, नवरं यस्य निजमनःप्रसादस्याप्रमेयमनन्त फलं येनानन्तफलोऽसौ, तेन कारणेन तदर्थो निजमनःप्रसादार्थ एवार्हदादि-(प्र० एवमर्हदादि) नमस्कारप्रयत्न इति ॥ ३२६१–३२६२ ॥ अस्यैवार्थस्य साधनार्थं प्रमाणयन्नाह–

नाणाइमयत्ते सइ पुज्जा कोव-प्पसायविरहाओ । निययप्पसायहेउं नाणाइतियं व जिण-सिद्धा ३२६३

(ज्ञानादिमयत्वे सति पूज्या कोप प्रसादविरहात् । निजकप्रसादहेतोर्ज्ञानादित्रिकमिव जिन सिद्धा ॥ ३२६३ ॥)

निजमनःप्रसादहेतोः पूज्या जिन सिद्धा इति प्रतिज्ञा, ज्ञानादिमयत्वे सति कोप-प्रसादविरहादिति हेतुः, ज्ञानादित्रिकवदिति दृष्टान्तः । कोपादिविरहिता लेष्टु-काष्ठादयोऽपि विद्यन्ते, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं 'ज्ञानादिमयत्वे सति, इति हेतोर्विशेषणमिति ॥ ३२६३ ॥ परः प्राह–

पुज्जा जिणाइवज्जा नहि मोक्खत्थं सराग-दोस त्ति । अकयत्थभावओ वि य दव्वट्ठाए दरिद्द व्व । ३२६४

(पूज्या जिनादिवर्जा नहि मोक्षार्थं सराग द्वेषा इति । अकृतार्थभावतोऽपि च द्रव्यार्थं दरिद्रा इव ॥ ३२६४ ॥)

जिन-सिद्धान् वर्जयित्वा शेषा आचार्यो पाध्याय साधवो नहि नैव मोक्षार्थं पूज्या इति प्रतिज्ञा, सराग-द्वेषत्वात्, अत एवाकृतार्थभावाच्च, द्रव्यार्थं दरिद्रा इवेति ॥ ३२६४ ॥ अत्र प्रतिविधानमाह—

कलुसफलेण न जुज्जइ किं चित्तं तत्थ जं विगयरागो । संते वि जो कसाए निगिण्हई सो वि तत्तुल्लो ॥ ३२६५ ॥

(कलुषफलेन न युज्यते किं चित्र तत्र यद् विगतराग । सतोऽपि य कषायान् निगृह्णाति सोऽपि तत्तुल्य ॥ ३२६५ ॥)

किं तत्र चित्रं किमाश्चर्यं यद् विगतरागः कलुषफलेन कषायजनितेन चित्तकालुष्येन न युज्यते, विगतकषायोदयत्वात् तस्य । ननु सोऽपि तत्तुल्यो वीतरागसमान एव यः सतोऽपि कषायान् निगृह्णाति । ततश्चास्मात् परमगुरुवचनादाचार्यादयोऽपि वीतरागतुल्या एव, सतामपि कषायाणां निग्रहात् । तत 'सराग द्वेषत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुरिति भाव । इय च गाथा केषुचिदादर्शेषु न दृश्यते, पूर्वटीकाकारैरपि

धर्माधर्मौ स्वप्रसाद-कोपप्रयोज्यौ, जिनसिद्ध-पूजात स्वप्रसाद ।

जिनसिद्धौ पूज्यौ ज्ञानादिमयत्वे सति कोपादिरहितत्वात् ज्ञानादिवत्

आचार्यादयोऽपि कषाय-निग्रहाद्वीत-रागसमा

न व्याख्याता; अस्माभिस्तु बहुष्वादर्शेषु दर्शनात् सोपयोगत्वाच्च लिखितेति ॥ ३२६५ ॥

'अकृतार्थत्वात्' इत्ययमपि हेतुरनैकान्तिकः, अकृतार्थत्वे सत्यपि कारणान्तरतोऽपि पूजासम्भवादिति दर्शयन्नाह—

न परोवयारओ च्चिय धम्मो न परोवयारहेउं च। पूयारंभो नणु सपरिणामसुद्धत्थमक्खाओ॥३२६६॥

(न परोपकारत एव धर्मो न परोपकारहेतोश्च । पूजारम्भो ननु स्वपरिणामशुद्ध्यर्थमाख्यात ॥ ३२६६ ॥)

'अकृतार्थभावात्' इति ब्रुवतस्तव किलायमभिप्राय:—'स्वयमकृतार्थाः सन्त आचार्यादयो न परोपकारक्षमाः, अतस्तदसमर्था दरिद्रा इव न ते नमस्करणीयाः, इति । एतच्चायुक्तम्, यतो न परस्मादर्हदादेरुपकारत एव धर्मो नमस्कर्तुः, नापि परस्यार्हदादेरुपकारहेतोस्तस्य नमस्कारपूजारम्भः; ननु स्वपरिणामशुद्ध्यर्थमाख्यातोऽसौ । तत किञ्चिदकृतार्थत्वे सत्यपि स्वशुभपरिणामनिबन्धनत्वात् पूज्या एवाचार्यादय इति ॥ ३२६६ ॥ अथ पञ्चानामपि पूज्यत्वसमर्थनार्थं प्रमाणमाह—

आचार्यादी-नामकृतार्थत्व पूजकस्य परिणामाधीनधर्मेऽसाधकम्

पूया परोवयाराभावे वि सिवाय जिणवराईणं। परिणामसुद्धिहेउं सुभकिरियाओ य वंभं व॥३२६७॥

(पूजा परोपकाराभावेऽपि शिवाय जिनवरादीनाम् । परिणामशुद्धिहेतो शुभक्रियायाश्च ब्रह्मेव ॥ ३२६७ ॥)

शिवाय मोक्षार्थं भवति पूजा, परोपकाराभावेऽपि पञ्चानामपि जिनवरादीनामिति साध्यम् ; पूजकपरिणामशुद्धिहेतुत्वात्, तन्नमस्कारक्रियायाश्च ज्ञानादिगुणविषयबहुमानत्वेन निरवद्यत्वेन च शुभत्वात्, ब्रह्मचर्यादिवदिति ॥ ३२६७ ॥

अथ सुप्रसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनेनापि जिनादिपूजा परोपकाराभावेऽपि शिवायेति समर्थयन्नाह—

परहिययगया मेत्ती करेइ भूयाण कमुवयारं सा। अवयारं दूरत्थो कं वा हिंसाइसंकप्पो ?॥ ३२६८ ॥

धम्माधम्मनिमित्तं तहावि, तह चेव निरुवगारो वि। पूयासुहसंकप्पो धम्मनिमित्तं जिणाईणं ॥ ३२६९ ॥

(परहृदयगता मैत्री करोति भूताना कमुपकारं सा । अपकार दूरस्थ क वा हिंसादिसकल्प ? ॥ ३२६८ ॥)

(धर्माधर्मनिमित्तं तथापि तथावेह निरुपकारोऽपि । पूजाशुभसकल्पो धर्मनिमित्त जिनादीनाम् ॥ ३२६९ ॥)

परहृदयगता साधुहृदयस्थिता सर्वभूतेषु या मैत्री सा तेषा पृथिव्यादिभूताना कमुपकार करोति ? न कञ्चित्, तथा, कं वा देवदत्तादिहृदयगतो दूरस्थहरिणादिभूतग्रामविषयो दूरस्थहरिणाद्यपेक्षया दूरस्थो हिंसा स्तेयादिसकल्पोऽपकार कुर्यात् ?- न कञ्चित् ; तथापि मैत्री हिंसादिसकल्पश्च भूतानामुपकाराऽपकारविरहेऽपि द्वावपि यथासख्य धर्मा-ऽधर्मनिमित्त भवत एव । 'तथा चैव' तथैव चोक्तप्रकारेण निरुपकारोऽपि जिनादीनामुपकारमकुर्वन्नपि भूताना साधुगतमैत्रीसंकल्पवज्जिनादीना पूजाशुभसकल्पः पूजकस्य धर्मनिमित्त भवतीति ॥ ३२६८-३२६९ ॥ आह— ननु यथा दान साध्वादीनामुपकार करोति, नैवं जिनादीना नमस्कारपूजा, तत् कथमसौ धर्मनिमित्त भवति ? इत्याशङ्क्याह—

साधुगतमैत्रीवत् पूजासकल्पो भूतवत् जिनमनुपकुर्वन्नपि धर्मनिमित्तम्

दाणे वि पराणुग्गहलक्खणसंकप्पमेत्तओ चेव। फलमिह न उ पच्छा तक्कओवगारा-ऽवगाराओ ३२७०
इहरोवउत्तभत्ताजिन्नाइ वहम्मि दक्खिणेयस्स। दिन्तस्स वहावत्ती नेणादाणप्पसंगोऽयं ॥३२७१॥

(दानेऽपि परानुग्रहलक्षणसंकल्पमात्रतश्चैव । फलमिह न तु पश्चात् तत्कृतोपकारा ऽपकाराभ्याम् ॥ ३२७० ॥)
(इतरथोपयुक्तभक्ताजीर्णादिना वधे दाक्षिणेयस्य । ददतो वधापत्तिस्तेनादानप्रसङ्गोऽयम् ॥ ३२७१ ॥)

दानेऽपि स्वीयपरानुग्रहसंकल्प एव धर्मनिमित्तम्

व्याख्या– सान्नादिदानेपि परानुग्रहलक्षणसंकल्पमात्रत एवेह दातु. फलनिष्पत्तिः, न पुनः पश्चात् तत्कृताद् दानकृतादुपकारादपकाराद् वेति, इतरथोपयुक्ते माध्यादिना भुक्ते भक्ते योऽजीर्णादिदोषस्तेन दाक्षिणेयस्य, दक्षिणा दानं, तद्विषयभूतस्य साध्वादेर्वधे मरणे सति दातुर्वधापत्तिर्हिंसादिदोषसमापत्ति· । तेन च हिंसादिदोषेणादानप्रसङ्गोऽय प्राप्नोति, अनिष्ट चैतत् दातुर्विशुद्धपरिणामत्वात् । न हि तेन साध्वादिजिघासया दान दत्तम् , किन्तु तद्गुणबहुमानादिपरिणामेन । न चैवं विशुद्धपरिणामस्यापि पापसम्बन्धो घटते, अन्यथा मातुस्तन्यपानादजीर्णाद् बालस्य मरणे मातुस्तद्वधकृतपापप्रसङ्गादिति । तदेव प्राग् यदुक्तम्– 'पूयाऽणुवगाराओऽपरिग्गहाओ' इत्यादि, तत्र 'पूजानुपकारात्' इत्यय हेतुरपाकृतः ॥ ३२७०-३२७१ ॥ अथ 'अपरिग्रहात्' इत्यमु निराचिकीपुराह—

दानपूजाद्यपरिग्रहोऽकिंचित्कर

न परपरिग्गहउ च्चिय धम्मो किंतु परिणामसुद्धीओ। पूयाअपरिग्गहम्मि वि सा य धुवा तो तदारंभो ३२७२

(न परपरिग्रहत एव धर्म किन्तु परिणामशुद्धित । पूजाऽपरिग्रहेऽपि सा च ध्रुवा ततस्तदारम्भ ॥ ३२७२ ॥)

न खलु पूजाया. परेण पूज्येन परिग्रहादेव स्वीकारादेव धर्म·, किन्तु स्वपरिणामशुद्धितः, सा च परिणामशुद्धिः पूजायाः परेणापरिग्रहेऽपि ध्रुवा निश्चिता स्वसंवेदनसिद्धा समस्ति, ततस्तदारम्भो नमस्कारपूजारम्भ इति ॥ ३२७२ ॥

किञ्च, दानस्यापरिग्रहत्वमभ्युपगम्योक्तम्, वस्तुतस्तु तद् नास्त्येवेति दर्शयन्नाह—

दानपरिग्रह प्रेरणानुमोदनाऽनिषेधान्यतमरूप

इह चोयगमणुमोयगमणिसेहगमेव संपयाणं ति। वडु-मुणि-पडिमाइ जओ न दाणमपरिग्गहं तेण ३२७३।

(इह चोदकमनुमोदकमनिषेधकमेव सम्प्रदानमिति । वटु-मुनि-प्रतिमादि यतो न दानमपरिग्रह तेन ॥ ३२७३ ॥)

इह यतो यस्मात् सत्कृत्य सम्यग् वा प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानम् । तच त्रिविधम्, तद्यथा– 'दीयता मह्यम् , बहुफल भवता भविष्यति' इत्यादिवचनप्रपञ्चेन (प्र० प्रबन्धेन) किञ्चित् प्रेरकम्, यथा बटुर्ब्राह्मण , अपर त्वित्थमप्रेरकमपि दानस्य ग्रहणपरिभोगाभ्यामनुमोदक भवति, यथा मुनि· साधु ; अन्यत्तु पुष्पाद्यनिषेधादनिषेधकम् , यथाऽर्हत्प्रतिमादि, सर्वत्र संप्रदानार्थस्य विद्यमानत्वात् । तेन तस्माद् न कश्चिद् दानमपरिग्रहमस्तीति ॥ ३२७३ ॥

अपि च, किमनया दानस्य परिग्रहापरिग्रहचिन्तया, कार्यस्यान्यथैव स्थितत्वात्; कथम् ? इत्याह—

दाणमपरिग्गहम्मि वि धम्मो नियपरिणामसुद्धीओ। अपरिग्गहे वि जइ सा को नाम परिग्गहग्गाहो ? हिंसासंकप्पो वा जं धम्माधम्महेउ त्ति
किंच परहियनियया मेत्ती भूएहिं संपरिग्गहिआ(प्र० अपरिग्गहिआ)। अपरिग्गहा वि धम्माय होइ सीलव्वयाइं व ॥ ३२७६ ॥
एवं जिणाइपूया सद्धासंवेगसुद्धिहेऊओ।

भूतैरपरिगृहीतमैत्रीयत् जिनैरपरिग्रहीतपूजा धर्मजनिका

(दानमपरिग्रहेऽपि धर्मो निजकपरिणामशुद्धे । अपरिग्रहेऽपि यदि सा को नाम परिग्रहग्राह ? ॥ ३२७४ ॥)
(हिंसासंकल्पो वा यद् धर्माऽधर्महेतु इति ॥ ३२७५ ॥)
(किञ्च परहृदयनियता मैत्री भूतै सपरिगृहीता (अपरिगृहीता) । अपरिग्रहापि धर्माय भवति शीलव्रतादिरिव ॥ ३२७६ ॥)
(एवं जिनादिपूजा श्रद्धासंवेगशुद्धिहेतुभ्य । अथ 'विमूर्तिभावात्' इत्यस्य हेतोर्निरासार्थमाह—

तिस्रोऽपि गतार्थाः (प्र० . व्यक्तार्थाः) ॥ ३२७४–३२७५–३२७६ ॥

जं चिय मुत्तिविउत्ता मुत्ता गुणरासओ विसेसेण। तेणं चिय ते पुज्जा नाणाइतियं व मोक्खत्थं ॥३२७७॥

(यदेव मूर्तिवियुक्ता मुक्ता गुणराशयो विशेषेण । तेनैव ते पूज्या ज्ञानादित्रिकमिव मोक्षार्थम् ॥ ३२७७ ॥)

यस्मादेव 'मूर्तिवियुक्ता'– अमूर्ता मुक्ता' सिद्धास्तेनैव ते शरीरसम्बन्धजनितसकलक्लेशवियुक्त(प्र० विमुक्त)त्वाद् गुणराशयः सन्तो विशेषेण मोक्षार्थं पूज्याः, ज्ञानादित्रिकवदिति ॥ ३२७७ ॥ अपि च,

मुत्तिमओ वि न मुत्ती पूइज्जइ किन्तु जे गुणा तस्स। ते मुत्तिविउत्त च्चिय नणु सिद्धगुणा विसेसेण ३२७८

सिद्धा अमूर्तज्ञानादिसत्त्वेन वि । पत पूज्या

(मूर्तिमतोऽपि न मूर्ति पूज्यते किन्तु ये गुणास्तस्य । ते मूर्तिवियुक्ता एव ननु सिद्धगुणा विशेषेण ॥ ३२७८ ॥)

मूर्तिमतोऽपि संबन्धिनी मूर्तिर्न पूज्यते, किन्तु गुणाः, ते च मूर्तिवियुक्ता एवामूर्ता एव । ततश्च 'न पूज्याः सिद्धाः, अमूर्तत्वात्, नभोवत्' इति त्वदुक्तप्रमाणे विरुद्धाव्यभिचारित्वात् विरुद्धो हेतुः, तथा ह्येतदपि शक्यते वक्तुम्– पूज्याः सिद्धाः, अमूर्तत्वात्, मूर्तसाधुसंनन्ध्यमूर्तज्ञानादिगुणवदिति । अथ सिद्धगुणा अमूर्ता न भवन्तीति चेदित्याह– ननु सिद्धगुणा विशेषेणैवामूर्ताः; मूर्तसाधुगुणा हि ज्ञानादयो मूर्ताद्व्यतिरिक्तत्वात् कथञ्चिद् मूर्ता अपि शक्यन्ते वक्तुम्, सिद्धगुणास्तु नैवम्, ततो विशेषेण तेऽमूर्ता एव, इति न तेषां पूजाविरोध इति ॥ ३२७८ ॥ अथ परमतमाक्षिप्य परिहरन्नाह—

अहव मई मुत्तिमओ गुणपूया होइ मुत्तिपूयाओ। तग्गुणसंबंधाओ सिद्धगुणाणं तु सा नत्थि ॥३२७९॥

(अथवा मतिर्मूर्तिमतो गुणपूजा भवति मूर्तिपूजात । तद्गुणसम्बन्धात् सिद्धगुणाना तु सा नास्ति ॥ ३२७९ ॥)

भेदरूपा सूत्रस्पर्शक(प्र० ०स्पर्शिक)निर्युक्तिः सूत्रस्पर्शक(प्र० ०स्पर्शिक)निर्युक्त्यनुगम इत्यर्थः, नयाश्च प्रतिसूत्रमायोज्या इति ॥ ॥ ३२९६ ॥ कथं पुनः सूत्रानुगमो विधेयः ? इत्याह—

अणुगंतव्वं सुत्तं सुत्ताणुगमाणुसारओ तं च । सुत्तं करेमि भंते! सामाइयमेवमाईयं ॥ ३२९७ ॥

(अनुगन्तव्यं सूत्रं सूत्रानुगमानुसारतस्तच्च । सूत्रं करोमि भदन्त ! सामायिकमेवमादिकम् ॥ ३२९७ ॥)

अनुयोगद्वारोक्तसूत्रानुगमानुसारतो हीनाक्षरमनत्यक्षरमव्याविद्धाक्षरमस्खलितममिलितमित्यादिरूपं सूत्रमनुगन्तव्यं व्याख्येयम् । तच्च सूत्रं 'करेमि भंते ! सामाइयं सव्वं सावज्जं जोगं' इत्याद्युच्चारणीयम् । तस्य चार्थो मूलावश्यकटीकातोऽवसेयः । अत्रापि प्रतिपदं व्याख्यानं वक्ष्यत इति ॥ ३२९७ ॥ ननु तस्योच्चारितस्य सूत्रस्य किमिह वक्तव्यम् ? इत्याह—

तस्स कयपयन्नासो सुत्तप्फासं भणामि तत्थेव । सुत्तालावन्नासं नए य वुच्छामि संभवओ ॥ ३२९८ ॥

(तस्य कृतपदन्यासः सूत्रस्पर्शं च भणामि तत्रैव । सूत्रालापकन्यासं नयांश्च वक्ष्यामि संभवतः ॥ ३२९८ ॥)

तस्य च सूत्रस्य कृतपदन्यासोऽहं सूत्रस्पर्शं भणामि—पदान्युच्चार्य ततः सूत्रस्पर्शं भणिष्यामीत्यर्थः, तथा, तत्रैव सूत्रे सूत्रालापकानां न्यासं निक्षेपम्, नयांश्च यथासंभवं वक्ष्यामि ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३२९८ ॥ तत्र पदानि विच्छिद्य दर्शयन्नाह—

करणे भए य अंते सामाइयं सव्वए य वज्जे य । जोगे पच्चक्खाणे जावज्जीवाए तिविहेणं ॥ ३२९९ ॥

(करणं भयं चान्तः (भदन्त) सामायिकं सर्वकं वर्ज्यं (अवद्यं च) योगः प्रत्याख्यानं यावज्जीवादि त्रिविधेन ॥ ३२९९ ॥)

इयं च निर्युक्तिगाथा ॥ ३२९९ ॥ अत्र कश्चिदाह— ननु 'करेमि भंते सामाइयं' इत्यादिके सूत्रे 'करेमि' इति पदमादौ वर्तते, तत् कथं 'करणं' इति दर्शितम् ? इत्याशङ्क्य भाष्यकार आह—

सुत्तं करेमि भणिए धाऊ विहिओ जओ डुकिञं करणे । तेण करेमिवयणओ गम्मइ करणं तदत्थो त्ति ॥३३००॥

(सूत्रे करोमि भणिते धातुर्विहितो यतो डुकृञ् करणे । तेन करोमिवचनतो गम्यते करणं तदर्थ इति ॥ ३३०० ॥)

सूत्रं यदुच्चरितं तत्र 'करोमि' इति भणिते यतो धातुः 'डुकृञ् करणे' करणार्थे विहितः पठितस्तेन तस्मात् 'करोमि' इति वचनतस्तदर्थभूतं करणमत्र गम्यते । अतस्तदादौ करणं पदमिह दर्शितमिति ॥ ३३०० ॥ तत्रास्य करणपदस्य शब्दार्थं भेदांश्चाह—

करणं किरिया भावो संभवओ वेह छव्विहं तं च । नामं ठवणा दविए खित्ते काले य भावे य ॥३३०१॥ 'करेमि'-करणनिक्षेपाः

(करणं क्रिया भावः संभवतो वेह षड्विधं तच्च । नाम स्थापना द्रव्यं क्षेत्रं कालश्च भावश्च ॥ ३३०१ ॥)

करणं क्रियेति भावो वा भावमात्रमिह वाच्यम्, 'संभवओ वेह' त्ति अथवा, संभवतो यथासंभवमिह शब्दार्थो वक्तव्यः, यथा—क्रियते

तदिति करणम्, क्रियतेऽनेनेति करणम्, क्रियतेऽस्मादिति करणम् क्रियतेऽस्मिन्निति वा करणमित्यादि । तच्च करण नामादिभेदात् षड्-
विधमिति ॥ ३३०१ ॥ तत्र नाम-स्थापनाकरणमाह—

नामं नामस्स व नामओ व करणं ति नामकरणं ति। ठवणा करणन्नासो करणागारो व जो जस्स ।३३०२।

(नाम नाम्नो वा नामतो वा करणमिति नामकरणमिति । स्थापना करणन्यास करणाकारो वा यो यस्य ॥ ३३०२ ॥)

'नामं ति' नामैव करण नामकरणमिति सामानाधिकरण्य द्रष्टव्यम् । अथवा, नाम्नः करण नामकरणम्, नामतो वा करण नाम-
करणम्, 'करण ति' अयं करणशब्दः प्रत्येक योजनीयः, स च योजित एव । 'नामकरण' इति द्वारपरामर्शः । 'ठवण' त्ति स्थापनाकरण-
मुच्यत इत्यर्थ. । किं तत् ? इत्याह— करणस्य करणशब्दस्य न्यासः करणन्यास., अथवा, यो यस्य करणस्य दात्रादेराकारः काष्ठादौ
निन्यस्तः स स्थापनाकरणमिति ॥ ३३०२ ॥ अथ द्रव्यकरणमभिधित्सुर्द्रव्यकरणशब्दस्य व्युत्पादनार्थमाह—

तं तेण तस्स तम्मि व संभवओ व किरिया मया करणं। दव्वस्स व दव्वेण व दव्वम्मि व दव्वकरणं ति३३०३

(तत् तेन तस्य तस्मिन वा सभवतो वा क्रिया मता करणम् । द्रव्यस्य वा द्रव्येण वा द्रव्ये वा द्रव्यकरणमिति ॥ ३३०३ ॥)

क्रियते तदिति करणमिति करणशब्दः कर्मसाधनः, क्रियतेऽनेनेति करणसाधनः, तस्य द्रव्यस्य कृतिः करणमिति भावसाधनः, क्रियते
तस्मिन्नित्यधिकरणसाधनः । तत्र कर्म-करणाऽधिकरणपक्षेषु द्रव्य च तत् करण चेति कर्मधारय एव समास इत्येतत् स्वयमेव द्रष्टव्यम् ।
'सभवओ व किरिया मया करण' ति, अथवा संभवतो यथासंभवमपर षष्ठीतत्पुरुषादिक समासमपेक्ष्य क्रियैव मत करणम्, सर्वकारकनिष्पा-
द्यत्वाद् धात्वर्थस्येति । तमेव षष्ठीतत्पुरुषादिक समास दर्शयति द्रव्यस्य करणं द्रव्यकरणम्, द्रव्येण वा करण द्रव्यकरणम्, द्रव्ये वा करणं
द्रव्यकरणमिति । अस्य च द्रव्यकरणस्यागमतो नोआगमतश्चेत्यादिविचार. सुकर एव तावद् यावज्ज्ञशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्तं द्रव्यकरण
द्विधा—संज्ञाकरणं, नोसंज्ञाकरण च ॥ ३३०३ ॥ तत्र संज्ञाकरणमाह—

व्वकरणं तु सण्णाकरणं पेलुकरणाइयं बहुहा। सण्णा नामं ति मई तं नो नामं जमभिहाणं ॥३३०४॥

ं वा तदत्थविगले कीरइ, दव्वं तु दव्वपरिणामं । पेलुकरणाइ, न हि तं तदत्थसुन्नं नवा सद्दो ३३०५

जइ न तदत्थविहीणं तो किं दव्वकरणं ? जओ तेणं। दव्वं कीरइ सण्णाकरणं ति य करणरूढीओ ॥३३०६

(द्रव्यकरण तु संज्ञाकरण पेलुकरणादिक बहुधा । संज्ञा नामेति मतिस्तद् नो नाम यदभिधानम ॥ ३३०४ ॥)
(यद् वा तदर्थविकले क्रियते द्रव्य तु द्रव्यपरिणामम् । पेलुकरणादि न हि तत् तदर्थशून्य न वा शब्द ॥ ३३०५ ॥)
(यदि न तदर्थविहीनं तत किं द्रव्यकरण,? यतस्तेन । द्रव्यं क्रियते संज्ञाकरणमिति च करणरूढे ॥ ३३०६ ॥)

द्रव्यकरण
संज्ञाकरणम्

व्याख्या— द्रव्यकरणं तु यत् तावत् संज्ञाकरणं तत् पेलुकरणादिकं 'बहुधा'-बहुभेदम् । तत्र लाटदेशे रूतसम्बन्धिनी या 'पूणिका' इति प्रसिद्धा सैव महाराष्ट्रकविषये 'पेलुः' इत्युच्यते, तस्याः करणं निर्वर्तकं वंशादिमयी शलाका पेलुकरणम्, आदिशब्दात् कटकरणं पाइल्लकादि, तथा वार्ताकरण बालानामधीयानानां वर्तनकम्, तथा काण्डकारणमुपकरणविशेषरूपं काण्डकरणं परिगृह्यते । एवमन्यदपि लोकप्रसिद्धं लोकसंज्ञानिशिष्ट करण संज्ञाकरणं वेदितव्यम् । ननु संज्ञा नामैवोच्यते, ततश्च संज्ञाकरण नामकरणयोर्विशेषो न प्राप्नोतीति परस्य मतिर्भवेत्, तदेतद् नो नैव युक्तम्, यस्मात् 'करणम्' इत्यक्षरत्रयात्मकमभिधानमात्रमेव नाम, न तु द्रव्यम्; अथवा यत् तदर्थविकले करणार्थविकले वस्तुनि संकेतमात्रतः 'करणम्' इति नाम क्रियते तद् नामकरणमुच्यते; संज्ञाकरणं तु पेलुकरणादिकं पूणिकावलनकशलाकादि द्रव्यम्; तेन तेन पूणिकाकरणरूपेण यद् द्रवणं गमन तत्परिणाम तत्स्वभावमभिधीयते, हि यस्माद् न तत् पेलुकरणादि द्रव्य तदर्थशून्यं करणशब्दार्थविकलम्, पूणिकादिकरणपरिणामान्वितत्वात्, नापि शब्दः करणाभिधानमात्ररूपः, इति नामकरण-संज्ञाकरणयोर्भेद इति । आह— ननु यदि तदर्थविहीन करणशब्दार्थरहित संज्ञाकरण न भवति, ततस्तर्हि किं कस्माद् द्रव्यकरणमेतत् ?— किमिति द्रव्यविचारे इद पठ्यते ?-ननु भावकरणमेवास्त्वित्यभिप्रायः । उच्यते— यतस्तेन पेलुकरणादिना संज्ञाकरणेन द्रव्यं पूणिकादिक क्रियते निर्वर्त्यते, अतो 'द्रव्यस्य करणं द्रव्यकरणम्' इति व्युत्पत्त्यर्थमाश्रित्य द्रव्यकरणमिदमुच्यते । संज्ञाकरण त्विदं करणरूढितो भण्यते, करणसंज्ञाया लोकेऽस्य रूढत्वादित्यर्थः ॥ ॥३३०४-३३०५-३३०६ ॥ अथ नोसंज्ञाकरणमाह—

नोसंज्ञा करणम्

नोसन्नाकरणं पुण दव्वस्सारूढकरणसण्णं पि। तक्किरियाभावाओ पओगओ वीससाओ य ॥३३०७॥
साइयमणाइयं वा अजीवदव्वाण वीससाकरणं। धम्मा-ऽधम्म-नहाणं अणाइ संघायणाकरणं ३३०८

(नोसंज्ञाकरणं पुनर्द्रव्यस्यारूढकरणसंज्ञमपि । तत्क्रियाभावात् प्रयोगतो विस्रसातश्च ॥ ३३०७ ॥)
(सादिकमनादिकं वाऽजीवद्रव्याणां विस्रसाकरणम् । धर्मा ऽधर्म नभसामनादि संघातनाकरणम् ॥ ३३०८ ॥)

व्याख्या— नोसंज्ञाकरण तु द्रव्यस्य प्रयोगतो विस्रसातश्च भवति । कथंभूतम् ? इत्याह—अरूढकरणसंज्ञमपि-अरूढा अप्रसिद्धा 'करणम्' इति संज्ञा यत्र तदरूढकरणसंज्ञमपि, अत एव करणसंज्ञायास्तत्राभावाद् नोसंज्ञाकरणमुच्यते— अरूढकरणसंज्ञ करणमिदमित्यर्थः । यदि करणसंज्ञा तत्र नास्ति तर्हि करणमपि कथमुच्यते ? इत्याह— 'तक्किरियाभावाउ' त्ति, सा चासौ करणलक्षणा क्रिया च तत्क्रिया तस्याः सद्भावादिति । इदमुक्त भवति—यद्यपि शरीराऽभ्रेन्द्रधनुरादौ करणमना नास्ति तथापि प्रयोगविस्रसाजनितकरणक्रिया विद्यते, अतस्तदपेक्षमेतेषां करणत्वं न विरुध्यत इति । तत्राजीवद्रव्याणां विस्रसाकरणं सादयनादि च भवति । तत्र धर्मा-ऽधर्मास्तिकाय-नभसां संघातनाकरणं प्रदेशानां परस्पर सहत्पवस्थानरूप करणमनादिरूपं विज्ञेयमिति ॥ ३३०७-३३०८ ॥ अत्र परः प्राह—

करण चानादि चेति कथम् ?

नणु करणमणाईयं च विरुद्धं भण्णए न दोसोऽयं। अन्नोन्नसमाहाणं जमिहं करणं न निव्वत्ती ॥३३०९॥

(ननु करणमनादिक च विरुद्ध भण्यते न दोषोऽयम्। अन्योन्यसमाधान यदिह करण न निर्वृत्ति ॥ ३३०९ ॥)

ननु कृतिर्निर्वृत्तिर्वस्तुनः करणमुच्यते, तच्च सादेव भवति, घट-कट शकटादिकरणवत्। ततश्च करणमनादि चेत्युच्यमान विरुद्धमेव, 'माता मे वन्ध्या' इत्यादिवचनवदिति। भण्यतेऽत्रोत्तरम्– नायं दोषः, यस्माद् धर्मास्तिकायादिप्रदेशानामन्योन्य परस्पर यत् सम्यगाधानं समाधानमनादिकालात् संहत्यावस्थानम्, धातूनामनेकार्थत्वात्, तदेवेहाभिप्रेत करणम्, न पुनरपूर्वा निर्वृत्ति.। धर्मास्तिकायादिप्रदेशराशेश्च यत् सहत्यावस्थानं तस्यानादित्व न किञ्चिद् निरुध्यते, अनादिकालीनत्वादस्येति ॥ ३३०९ ॥

अथवा, धर्माऽधर्म-नभसा सादिकमपि करण भवतीति दर्शयन्नाह—

धर्माधर्मनभसामुत्तरकरणम्

अहव परपच्चयाओ संजोगाइ करणं नभाईणं। साइयमुवयाराओ पज्जायादेसओ वावि ॥ ३३१० ॥

(अथवा परप्रत्ययात् सयोगादि करण नभआदीनाम। सादिकमुपचारात् पर्यायादेशतो वापि ॥ ३३१० ॥)

अथवा, उपचाराद् नभःप्रभृतीना करणं सादिक विज्ञेयम्। उपचारोऽपि कुतः ? इत्याह– परप्रत्ययात्, घटादिवस्तून्याश्रित्येत्यर्थः। कथभूत करणम् ? सयोगादि, आदिशब्दाद् विभागादिपरिग्रहः। इदमुक्त भवति– आकाशादीना घटादिसयोगादयः सादयः सपर्यवसानाश्च ततो यत् तेषा घटादिभिः सह सयोगादिकरण तत् सादिकं भवत्येव। अथवा, पर्यायरूपतया सर्वमपि वस्तु जैनाना सादि सपर्यवसितमेव भवति। अत. पर्यायादेशतः पर्यायानाश्रित्य नभ प्रभृतीनामपि करण सादिक बोद्धव्यमिति। तदेवमरूपिणामजीवद्रव्याणा साद्यनादि च विस्रसाकरणमुक्तम् ॥ ३३१० ॥ अथ रूप्यजीवद्रव्याण्याश्रित्याह—

पुद्गलाना विस्रसाकरणम्

चक्खुसमचक्खुसं चिय साईअं रूविवीससाकरणं। अब्भाणुप्पभिईणं बहुहा संघाय-भेयकयं ॥३३११॥

(चाक्षुषमचाक्षुषमेव सादिक रूपिविस्रसाकरणम्। अभ्रा ऽणुप्रभृतीना बहुधा संघात भेदकृतम् ॥ ३३११ ॥)

इहाभ्रेन्द्रधनु'-परमाणुप्रभृतीना रूप्यजीवद्रव्याणा विस्रसाकरण चक्षुर्भ्या दृश्यत इति चाक्षुषमभ्रादीनाम्, चक्षुर्गोचरातीतमचाक्षुष परमाणु द्व्यणुकादीनाम्। एतद् द्विविधमपि संघात भेदकृत 'बहुधा'-बहुभेद सादिक भवति। अभ्रादीना केचित् पुद्गलाः सहन्यन्ते, केचित्तु भिद्यन्ते, ततस्तेषा नानारूपता भवति। एव द्व्यणुकादिस्कन्धेष्वपि वाच्यम्, परमाणोस्तु स्कन्धाद् भेदकृतमेव करणम्, "भेदादणुः" (तत्त्वा० ५, २७) इति वचनादिति। करण चेह कृतिः स्वभावत एव निर्वृत्तिर्गृह्यते, न पुनः क्रियत इति करणमिति। उक्त विस्रसाकरणम् ॥ ३३११ ॥ अथ प्रयोगकरणमाह—

होइ पओगो जीवव्वावारो तेण जं विणिम्माणं। सज्जीवमजीवं वा पओगकरणं तयं बहुहा ॥३३१२॥
सज्जीवं मूलुत्तरकरणं मूलकरणं जमाईयं। पंचण्हं देहाणं उत्तरमाइत्तियस्सेव ॥ ३३१३ ॥

(भवति प्रयोगो जीवव्यापारस्तेन यद् विनिर्माणम्। सज्जीवमजीवं वा प्रयोगकरणं तद् बहुधा ॥ ३३१२ ॥)
(सजीवं मूलोत्तरकरणं मूलकरणं यदाद्यम्। पञ्चानां देहानामुत्तरमादित्रिकस्यैव ॥ ३३१३ ॥)

(सजीवं मूलोत्तरकरणं मूलकरणं यदाद्यम्। पञ्चानां देहानामुत्तरमादित्रिकस्यैव) व्याख्या—प्रयोजनं प्रयोगो भवति। कः ? इत्याह— जीवव्यापारः, तेन यद् विनिर्माणं विनिर्मापनं तत् प्रयोगकरणं भण्यते, तच्च सजीवमजीवं च बहुधा भवति। इह च सन् विद्यमानो जीवो यत्र तत् सजीवं प्रयोगकरणं पञ्चानामौदारिकादिशरीराणां द्रष्टव्यम्। इदं च मूलकरणो-त्तरकरणभेदाद् द्विविधम्। अत एवाह— 'सजीवं मूलुत्तरकरणं' ति, सजीवं प्रयोगकरणं द्विभेदम्; तद्यथा— मूलकरणम्, उत्तरकरणं च। तत्र मूलकरणं 'जमाईयं' ति पञ्चानामपि शरीराणां यदाद्यं पुद्गलसंघातकरणं तद् मूलकरणं वेदितव्यम्। 'उत्तरमाइत्तियस्सेव' त्ति उत्तरकरणं त्वादित्रिकस्यैव, आद्यानामेवौदारिक वैक्रिया ऽऽहारकशरीराणां भवति, न तु तैजस-कार्मणयोरित्यर्थः ॥ ३३१२-३३१३ ॥

नन्वस्याद्यशरीरत्रयस्य शिर-उरःप्रभृतीन्यङ्गानि, कर-चरणाङ्गुल्यादीनि चोपाङ्गानि भवन्ति, तत्रापि कियदिह मूलकरणम्, कियच्चोत्तरकरणम् ? इति विभागेन कथ्यतामित्यत्राह—

मूलकरणं सिरो-रु-पिट्ठी-बाहो-दरो-रुनिम्माणं। उत्तरमवसेसाणं करणं केसाइकम्मं व ॥ ३३१४ ॥

(मूलकरणं शिर-उर-पृष्ठि-बाहू-दरो रुनिर्माणम्। उत्तरमवशेषाणां करणं केशादिकर्मेव ॥ ३३१४ ॥)

इहौदारिकादिशरीरत्रये यच्छिर-उर-पृष्ठि-बाहुद्वयो-दरो-रुद्वयलक्षणानामष्टानामङ्गानां निर्माणं निष्पादनं तत् मूलकरणम्, अवशेषाणां तु कर-चरणाङ्गुल्यादीनामुपाङ्गानां यद् निर्माणं तदुत्तरकरणम्, तयौदारिक वैक्रियशरीरयोः केश-नख-दशनादिसंस्काररूपं यत् केशादिकर्म तदपि तयोरुत्तरकरणमिति ॥ ३३१४ ॥ अपरमप्यौदारिक-वैक्रियशरीरयोरुत्तरकरणं दर्शयन्नाह—

संठवणमणेगविहं दुण्हं, पढमस्स भेसएहिं पि। वण्णाईणं करणं, परिकम्मं तइयए नत्थि ॥३३१५॥

(संस्थापनमनेकविधं द्वयोः प्रथमस्य भेषजैरपि। वर्णादीनां करणं परिकर्म तृतीयके नास्ति ॥ ३३१५ ॥)

विनष्टकर्णाद्यवयवसंधानादिरूपमौदारिके, केशाद्युपरचनरूपं तु संस्थापनं वैक्रिये, इत्येवं द्वयोराद्यशरीरयोः संस्थापनं संस्करणमनेकविधं भवति, प्रथमस्य पुनरौदारिकशरीरस्यान्योऽपि विशेषः। कः ? इत्याह— भेषजैरपि लक्षपाकतैलादिभिर्यद् वर्णादीनां विशेषापादानं तद् तस्योत्तरकरणम्। तृतीये त्वाहारकशरीरे केश-नख-दन्तादिपरिकर्म नास्त्येव, स्वल्पेनैव विशिष्टत्वात्, प्रयोजनाभावाच्चेति ॥ ३३१५ ॥

अथवा, प्रकारान्तरेणापि त्रिविधं जीवप्रयोगकरणं विज्ञेयम्। कथम् ? इत्याह—

संघायण परिसाडणमुभयं करणमहवा सरीराणं। आदाणमुयणसमओ तदंतरालं च कालो सिं ३३१६

(सघातन परिशाटनमुभय करणमथवा शरीराणाम । आदान-मोचनसमयस्तदन्तराल च काल एषाम् ॥ ३३१६॥)

अथवा, औदारिकादिशरीराणा सघातनं, परिशाटन, संघात परिशाटोभयलक्षणमुभय चेत्येव त्रिविध करण विज्ञेयम् । तत्र पूर्वभवि-

कमौदारिकादिशरीर परित्यज्याग्रेतनभवे पुनरपि तद्गतो यत् पुद्गलाना सघातन सग्रहणं स सघातः, यस्तु तदेवौदारिकादिशरीरं परित्य-

जतश्चरमसमये सर्वथा तत्पुद्गलाना परित्याग 'शट रुजा-विशरण-गत्य-ऽवसादनेषु' इति धातो पुद्गलाना परिशाटनमवसादनं परिशाट. ।

मघात परिशाटसमयशेषापान्तरालसमयेषु सर्वत्रापि सघात परिशाटोभय द्रष्टव्यम् , सर्वत्र पूर्वपरिगृहीतपुद्गलाना मोचनात् , अन्येषा च

ग्रहणादिति । तत्राद्यशरीरत्रयस्य सघात-परिशाटो भयलक्षणं त्रिविधमपि करण भवति, तैजस-कार्मणयोस्तु सघातो न भवत्येव, परित्यक्तयो-

स्तयोः पुनर्ग्रहणाभावादिति । अथ सघातादीना कालपरिमाण(प्र० कालप्रमाण)मभिधित्सुराह— 'सिं' ति एतेषा सघात परिशाटोभयाना

कालोऽभिधीयते । कियान् ? इत्याह— 'आयाणमुयणसमउ' त्ति, आदानमौदारिकादिशरीरपुद्गलाना प्रथमं ग्रहण सघातन सघात इत्यर्थः,

अयमेकेन समय भवति, ततः पर संघात-परिशाटोभयप्रवृत्तेः, मोचन पुद्गलाना परिशाटनं परिशाट सोऽप्येकसमयमेव भवति, तदन्तरालं

संघातपरिशाटोभयलक्षणमिह गृह्यते, तस्य कालो 'वक्ष्यते' इति शेषः । चशब्दात् 'सघातादीनामन्तरालकालश्च वक्ष्यते' इति द्रष्टव्यमिति ॥

॥ ३३१६ ॥ तत्रौदारिकशरीरस्य सघात परिशाटोभयकालमाह—

खुड्डागभवग्गहणं तिसमयहीणं जहन्नमुभयस्स। पल्लतियं समऊणं(प्र० समयोण) उक्कोसोंतरालकालोऽयं

(क्षुल्लकभवग्रहण त्रिसमयहीन जघन्यमुभयस्य । पल्यत्रिक समयोन उत्कृष्टोऽन्तरालकालोऽयम् ॥ ३३१७ ॥)

अत्र सघात परिशाटोभयस्य जघन्यकाले प्रतिपाद्ये विग्रहेणोत्पादनीय., अत एवाह—

खुड्डागभवग्गहणं सव्वजहण्णट्ठिईकालो दो विग्गहम्मि समया समओ संघायणाइ(प्र० यणाय) तेहूणं।

(द्वौ विग्रहे समयौ समय सघातनाया तैरूनम् । क्षुल्लकभवग्रहण सर्वजघन्यस्थितिकाल । ३३१८ ॥)

इह षट्पञ्चाशदधिकावलिकाशतद्वयमानमायुषो जघन्यस्थितिरूप क्षुल्लकभवग्रहणमुच्यते, तथा च वृद्धोक्तम्— "दो य सया छप्पन्ना

आवल्लियाणं तु खुड्डभवमाणं । जियराग-दोस मोहेहिं जिणवरेहिं विणिद्दिट्ठ ॥ १ ॥ " (द्वे च शते षट्पञ्चाशदावलिकाना तु क्षुल्लभवग्रहणम् ।

जितराग द्वेष-मोहैर्जिनवरैर्निर्दिष्टम् ॥) इद च क्षुल्लकभवग्रहण द्वाभ्या विग्रहसमयाभ्यामेकेन च(प्र० मेकेन) सघातसमये न न्यून संघात-परि-

शाटलक्षणस्योभयस्य जघन्य स्थितिमान जघन्यतोऽपि संघात परिशाटोभयमेतावन्त काल भवतीत्यर्थः ।

अत्राह कश्चित्—ननु " विदिसाओ दिसिं पढमे बीए पविसेइ लोगमज्झम्मि । तइए उप्पिं धावइ नाडीवहिं जायइ चउत्थे ॥ १ ॥',

('विदिशो दिश प्रथमे द्वितीये प्रविशति लोकमध्ये । तृतीये उपरि धावति नाडीबहिर्जायते चतुर्थे ॥ १ ॥')

अन्यथा त्रिविधं सघात-न-परिशाट-नोभयकरणम्

इति वचनाद् यदाऽधखसनाड्या वहिर्देशादूर्ध्वलोके त्रसनाड्या वहिरेव निगोदादिजीवश्चतुर्भिः समयैरुत्पद्यते, तदा विग्रहगतावपान्तरालगतावाद्यास्त्रयः समयाः, चतुर्थस्तु संघातसमयः, इत्येवं चतुर्भिरपि समयैर्न्यून क्षुल्लकभवग्रहणं संघात-परिशाटोभयस्य जघन्यकालः प्राप्यते, तत् किमितीह त्रिभिरेव समयैर्न्यून क्षुल्लकभवग्रहण जघन्यस्तत्काल उक्तः ? । सत्यम् , किन्त्वस्यां चतुःसमयायां विग्रहगतौ य आद्यसमयः स इह परभवप्रथमसमयो न विवक्षितः, किन्तु पूर्वभवचरमसमय एव, पूर्वभवशरीरस्य तत्र मुच्यमानत्वात् , मुच्यमान च अमुक्त(प्र० च मुक्त)मिति व्यवहारनयमताश्रयणादिति । अथवा, त्रसजीवसंबन्धिन्येवेहापान्तरालगतिर्विवक्षिता, त्रसजीवाश्चोत्कृष्टतोऽपि तृतीयसमये उत्पत्तिस्थानं प्राप्नुवन्तीत्यदोष इति तावद् वयमवगच्छामः । तत्त्वं तु बहुश्रुता एव विदन्तीति । इह चैतानि क्षुल्लकभवग्रहणान्येकस्मिन्नुच्छ्वासनिःश्वासे सातिरेकाणि सप्तदश मन्तव्यानि ; यत उक्तम्- 'खुड्डागभवग्गहणा सत्तरस हवंति आणुपाणम्मि' (क्षुल्लकभवग्रहणानि सप्तदश भवन्ति प्राणापानयो) इत्यादि ॥ ३३१८ ॥ अथ 'पल्लतियं' इत्याद्युत्कृष्टसंघात परिशाटोभयकालभावनामाह—

उक्कोसो समऊणो जो सो संघायणासमयहीणो । किह न दुसमयविहीणो साडणसमएऽवणीयम्मि ३३१९

(उत्कृष्ट समयोनो य स संघातनासमयहीन । कथ न द्विसमयविहीन शाटनसमयेऽपनीते ?॥ ३३१९ ॥)

इह यो देवकुर्वादिपूत्पन्न औदारिकशरीरस्य प्रथमसमये संघात कृत्वा त्रीणि च पल्योपमानि उत्कृष्टमायुः परिपाल्य म्रियते, तस्य संघातसमयन्यूनानि त्रीणि पल्योपमान्युत्कृष्ट संघात परिशाटोभयकालः प्राप्यते । अत्राह— ननु कथमेकेनैव समयेन न्यूनोऽयमभिधीयते, यावता यथा शरीरग्रहणप्रथमसमये सर्वसंघातस्तथा तन्मोक्षसमये सर्वपरिशाटोऽपि भवति । ततस्तस्मिन्नपि परिशाटसमयेऽपनीते समयद्वयहीन एवासौ प्राप्नोतीति ॥ ३३१९ ॥ अत्र प्रतिविधित्सुराह—

भण्णइ भवचरिमम्मि वि समए संघायसाडणे चेव । परभवपढमे साडणमओ तदूणो न कालो त्ति ३३२०

(भण्यते भवचरमेऽपि समये संघात शाटने एव । परभवप्रथमे शाटनमतस्तदूनो न काल इति ॥ ३३२० ॥)

भण्यतेऽत्रोत्तरम्— भवस्य चरमेऽपि समये संघात परिशाटोभयमेव प्रवर्तते । यत्तु शरीरपुद्गलानां केवल परिशाटनमेव, तत् परभवस्य प्रथमसमय एव मन्तव्यम्, 'परभवपढमे साडण' इति निश्चयनयमताश्रयणात् । अतस्तेन परिशाटसमयेन न्यून संघातपरिशाटोभयकालो न भवतीति ॥ ३३२० ॥ अत्र व्यवहारनयवादी प्रेरयति—

जइ परपढमे साडो निव्विग्गहओ य तम्मि संघाओ । णणु सव्वसाड-संघायणाओ समए विरुद्धाओ ३३२१

(यदि परप्रथमे शाटो निर्विग्रहतश्च तस्मिन संघात । ननु सर्वशाट-संघातने समये विरुद्धे ॥ ३३२१ ॥)

सो निश्चयवादिन् ! यदि परभवप्रथमसमये शाटोऽभ्युपगम्यते, निर्विग्रहतश्च ऋजुश्रेण्यैवागच्छमानस्य तस्मिन्नेव समये संघात-

इण्यते, तदा नन्वहो सर्वशाटसंघातौ युगपदेकस्मिन्नेव समये विरुद्धौ तौ प्राप्नुतः, सर्वशाटस्य पूर्वभवशरीरसम्बन्धित्वात्, सर्वसंघातस्य च भवान्तरगतशरीरविषयत्वात्, भवद्वयशरीरयोश्च युगपत्सत्त्वस्य दूरनिरुद्धत्वादिति ॥ ३३२१ ॥ निश्चयनयवादी प्रतिविधानमाह—

जम्हा विगच्छमाणं विगयं उप्पज्जमाणमुप्पण्णं। तो परभवाइसमए मोक्खा-दाणाण न विरोहो ३३२२

(यस्माद् विगच्छद् विगतमुत्पद्यमानमुत्पन्नम्। तत परभवादिसमये मोक्षा ऽऽदानयोर्न विरोध ॥ ३३२० ॥)

यस्मात् पूर्वभवशरीर परभवाद्यसमये विगच्छद् विगतम्, उत्पद्यमान त्वग्रेतनभवशरीरमुत्पन्नम्, क्रियाकाल निष्ठाकालयोरभेदात्। ततस्तत्र मोक्षा-ऽऽदानयोरिष्यमाणयोर्न कश्चिद् विरोधः, मुच्यमानस्य मुक्तत्वेनैकस्यैवाग्रेतनभवशरीरस्य तत्र सद्भावादिति ॥ ३३२२ ॥

अपि च, मरणसमयः परभवाद्यसमयत्वेनाभ्युपगन्तव्य एव, अन्यथा दोषसम्भवादित्याह—

चुइसमए नेहभवो इहदेहविमोक्खओ जहाऽतीए। जइ न परभवो वि तहिं तो सो को होउ संसारी ?

(च्युतिसमये नेहभव इहदेहविमोक्षतो यथाऽतीते। यदि न परभवोऽपि तर्हि तत स को भवतु संसारी ? ॥ ३३२३ ॥)

च्युतिसमये इहभवशरीरा-ऽऽयु पुद्गलसर्वपरिशाटसमये तावदिहभवो न भवति, इहभवदेहस्यायुपश्च मुच्यमानत्वात्, मुच्यमानस्य च सर्वथा विमोक्षात्, क्रियाकाल-निष्ठाकालयोरभेदादिति। 'जहाऽतीए' त्ति यथाऽतीतजन्मनीहभवो नास्ति, अत्रत्यदेहाभावात्, तथा च्युतिसमयेऽप्यसौ न भवत्येव, इहभवदेहाभावस्याविशेषादित्यर्थः। एव च सति यदि तस्मिंश्च्युतिसमये परभवोऽपि भवता नाभ्युपगम्यते तदाऽसौ संसारी जीव को भवतु, इहभवत्वस्य तावद् युक्तित(प्र० भवयुक्तित) एव निषेधात्, परभवत्वस्य तु त्वयाऽप्यनभ्युपगम्यमानत्वात् ?। संसारित्वेन च मुक्तव्यपदेशाभावाद् निर्व्यपदेश एवासौ स्यादिति ॥ ३३२३ ॥ व्यवहारनयवादी प्राह—

नणु जह विग्गहकाले देहाभावे वि परभवग्गहणं। तह देहाभावम्मि वि होज्जेहभवो वि को दोसो ? ३३२४

(ननु यथा विग्रहकाले देहाभावेऽपि परभवग्रहणम्। तथा देहाभावेऽपि भवेदिहभवोऽपि को दोष ? ॥ ३३२४ ॥)

ननु यथा विग्रहकाले विग्रहेण परभवगमनकाले पारभविकदेहाभावेऽपि जीवस्य परभवग्रहणं नारकादिपारभविकव्यपदेशः, तथा च्युतिसमयेऽपीहभवशरीराभावेऽपीहभवोऽपि यदि भवेत्– इहभवव्यपदेशोऽपि यदि स्यात्, तर्हि को दोष. ?– न कश्चित्, न्यायस्य समानत्वादिति। ॥ ३३२४ ॥ निश्चयवादी प्रतिविधानमाह—

***जं चिय विग्गहकालो देहाभावे वि तो परभवो सो। चुइसमए उ न देहो न विग्गहो जइ स को होउ ?॥**

(यदेव विग्रहकालो देहाभावेऽपि तत परभव स। च्युतिसमये तु न देहो न विग्रहो यदि स को भवतु ? ॥ ३३२५ ॥)

हन्त! यत एवापान्तरालगतौ जीवस्य विग्रहकालो न तु पूर्वभवकाल., तत एव देहाभावेऽप्यसौ परभवः परभवसम्बन्धित्वेन व्यपदेश्यः,

च्युतिसमये इहत्यायुरभावान्नेहभव, विग्रहे तु परभवायुरुदयात्परभव

* जइ चिह विग्गहकाले (सू० चूर्णी प्राचीनप्रतौ)

खुड्डागभवग्गहणं जहन्नमुक्कोसयं च तेत्तीसं। तं सागरोवमाइं संपुण्णा पुव्वकोडी य॥३३३२॥

(क्षुल्लकभवग्रहणं जघन्यमुत्कृष्टकं च त्रयस्त्रिंशत। तत् सागरोपमाणि सपूर्णा पूर्वकोटिश्च ॥ ३३३२ ॥)

जघन्यमौदारिकशाटान्तरं क्षुल्लकभव, उत्कृष्टं पूर्वकोट्यधिक-३३ सागरा

इहौदारिकशाटस्य चान्तरे जघन्यतः क्षुल्लकभवग्रहणं भवति। उत्कृष्टं तु 'तत्' शाटान्तरं पूर्वकोट्यधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि भवन्ति। अत्राह– नन्वेतद् नावगच्छामः, जघन्यपक्षे समयोनक्षुल्लकभवग्रहणप्राप्तेरुत्कृष्टपक्षेऽपि समयोनपूर्वकोट्यधिकत्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाप्तेरिति, तथाहि– यः क्षुल्लकभवग्रहणायुष्केषु वनस्पत्यादिषूत्पद्यते स 'परभवपढमे साडण' (गा०–३३२०) इति वचनात् तस्य क्षुल्लकभवग्रहणस्यादिसमये प्राक्तनौदारिकशरीरस्य सर्वशाटं करोति, ततः क्षुल्लकभवग्रहणपर्यन्ते मृतः पुनरपि परभवाद्यसमये औदारिकस्य सर्वशाटं विधत्ते, इत्येवमौदारिकशाटस्यान्तरे जघन्यतः समयोनं क्षुल्लकभवग्रहणं प्राप्नोति, उत्कृष्टपक्षेऽपि संयतमनुष्यः कश्चिद् मृतो देवभवाद्यसमये औदारिकस्य सर्वशाटं कृत्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाण्यनुत्तरसुरेष्वायुरतिवाह्य पूर्वकोट्यायुष्केषु मनुष्येषूत्पद्य मृतो यदा पुनरपि परभवाद्यसमये औदारिकस्य सर्वशाटं करोति, पूर्वकोटिमध्याच्च समयो देवभवायुष्के क्षिप्यते, तदौदारिकस्य शाटस्यान्त(प्र० शाटस्य चा)न्तरे उत्कृष्टतः समयोनपूर्वकोट्यधिकानि त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि लभ्यन्ते, ततः कथमिदं नेतव्यम्? इति। सत्यमुक्तम्, किन्त्विह क्षुल्लकभवग्रहणाद्यसमये परिशाटो नेष्यते, किन्तु पूर्वभवचरमसमये 'विगच्छद् अविगतम्' इति व्यवहारनयमताश्रयणाद् देवभवाद्यसमयेऽपि परिशाटो न क्रियते, किन्तु संयतचरमसमये, अत्रापि व्यवहारनयमताश्रयणात् तत एव (प्र० एव) जघन्यपदे उत्कृष्टपदे चादौ व्यवहारनयमताश्रयणे, पर्यन्ते तु निश्चयनयमताङ्गीकारे सर्वमपि भाष्यकारोक्तमविरोधेन गच्छतीति वृद्धा व्याचक्षते, तत्त्वं तु गम्भीरभाषितानां परमगुरव एव विदन्ति। तदेवमौदारिकसंघात-परिशाटोभयानां कालोऽन्तरं चोक्तम् ॥ ३३३२ ॥ अथ वैक्रियशरीरस्य जघन्यं संघातकालमाह—

वेउव्वियसंघाओ समओ सो पुण विउव्वणाईए। ओरालियाणमहवा देवाईणाइगहणम्मि॥३३३३॥

(वैक्रियसंघातः समयः स पुनर्विकुर्वणादौ। औदारिकाणामथवा देवादीनामादिग्रहणे ॥ ३३३३ ॥)

वैक्रियशरीरस्य जघन्य उत्कृष्टश्च संघातकाल

वैक्रियशरीरस्य संघातो जघन्यत एकसमयः, स च 'ओरालियाण' ति, औदारिकशरीरिणामुत्तरवैक्रियलब्धिमतां तिर्यग्मनुष्याणां विकुर्वणमुत्तरवैक्रियकरणं तस्यादिर्विकुर्वणादिस्तस्मिन् विज्ञेय, तिरश्चो मनुष्यस्य वोत्तरवैक्रियं कुर्वत एकस्मिन् प्रथमसमये संघातो भवतीत्यर्थः। अथवा, देवादीनां देव-नारकाणां वैक्रियशरीरग्रहणस्यादावेकस्मिन् समये संघातो भवतीति ॥ ३३३३ ॥

अथोत्कृष्टं वैक्रियसंघातकालमाह—

उक्कोसो समयदुगं जो समयं विउव्विउं मओ विइए। समए सुरेसु वच्चइ निव्विग्गहओ तयं तस्स ॥३३३४॥

(उत्कृष्टः समयद्वयं यः समयं विकुर्व्य मृतो द्वितीये। समये सुरेषु व्रजति निर्विग्रहतस्तत् तस्य ॥ ३३३४ ॥)

उत्कृष्टसघातकाल' समयद्वय भवति । 'वय तस्स' त्ति, तच्च समयद्वय तस्य भवति, य औदारिकशरीरी समयमेकमुत्तरवैक्रिय कृत्वा मृतो द्वितीयसमये निर्विग्रहेण ऋजुगत्या सुरेषु व्रजति । तत्र च प्रथमसमये वैक्रियस्य सघात करोति । तस्यैको वैक्रियसघातसमयोऽत्रत्य., द्वितीयस्तु देवसम्बन्धीति ॥ ३३३४ ॥ अथ वैक्रियस्यैव जघन्यमुत्कृष्ट च सघातपरिशाटोभयकालमाह—

जघन्योत्कृष्ट वैक्रियसघातपरिशाट-काल

उभय जहन्नं समओ सो पुण दुसमयविउव्वियमयस्स। परमयराइं संघायसमयहीणाइं तेत्तीसं ॥३३३५॥

(उभयं जघन्य समय , स पुनर्द्विसमयविकुर्वितमृतस्य । परमतराणि सघातसमयहीनानि त्रयस्त्रिंशत ॥ ३३३५ ॥)

वैक्रियसंघात परिशाटोभय जघन्यत' समयो भवति । स च समयः समयद्वय वैक्रिय कृत्वा मृतस्य द्रष्टव्यः । इदमुक्त भवति–केनचिदौदारिकशरीरिणोत्तरवैक्रियमारब्धम् । स च तत्र प्रथमसमये सघातम् , द्वितीयसमये तु संघातपरिशाटोभय कृत्वा यदा म्रियते तदा तस्य, सघात-परिशाटोभयस्य समयलक्षणो जघन्यकालः प्राप्यत इति । परमुत्कृष्टमुभयस्य स्थितिमान तु तरीतु लङ्घयितुमशक्यान्यतराणि सागरोपमाण्येकेन सघातसमयेन हीनानि त्रयस्त्रिंशदनुत्तरसुरेष्वप्रतिष्ठाननरके वा बोद्धव्यानीति । तदेव वैक्रियसघातस्योभयस्य च काल उक्तः, परिशाटस्य त्वेकसमयलक्षणः कालः स्वयमेव द्रष्टव्यः ॥ ३३३५ ॥ अथ वैक्रियसघातस्य जघन्यमन्तरकालमाह—

वै० सघात-जघन्यान्तर-काल

संघायंतरसमओ समयविउव्वियमयस्स तइयम्मि। सो दिवि संघाययओ तइए व मयस्स तइयम्मि ।३३३६।

(सघातान्तरसमय समयविकुर्वितमृतस्य तृतीये । स दिवि सघातयतस्तृतीये वा मृतस्य तृतीये ॥ ३३३६ ॥)

वैक्रियसघातस्य सघातस्य च जघन्यमन्तर समयो भवति । स चौदारिकशरीरिण समयमेकमुत्तरवैक्रियं कृत्वा मृतस्य द्वितीय समयं विग्रहे विधाय तृतीयसमये दिवि देवलोके सघातयतो वैक्रियशरीरसंघात कुर्वतो विज्ञेय. । अत्र हि प्राक्तनोत्तरवैक्रियसघातस्य देववैक्रियसघातस्य च विग्रहसमयोऽन्तर भवति । अथवा, तस्यैवौदारिकशरीरिणः समयद्वयमुत्तरवैक्रिय कृत्वा तृतीयसमये मृतस्य निर्विग्रहेण च दिवि समुत्पन्नस्य तस्मिन्नेव तृतीयसमये देववैक्रियसघात कुर्वत एक' सघात-परिशाटोभयसमयः सघातान्तर भवतीति ॥ ३३३६ ॥

अथ वैक्रियसंघात परिशाटोभयस्य शाटस्य च जघन्यमन्तरकालमाह—

वै० सघात-परिशाटजघन्यान्तरकाल

उभयस्स चिर विउव्विय मयस्स देवेसऽविग्गहगयस्स। साडस्संतमुहुत्तं तिण्ह वि तरुकालमुक्कोसं॥

(उभयस्य चिर विकुर्व्य मृतस्य देवेष्वविग्रहगतस्य । शाटस्यान्तर्मुहूर्तं त्रयाणामपि तरुकालमुत्कृष्टम ॥ ३३३७ ।)

उभयस्य वैक्रियस्य सबन्धिनः सघात परिशाटलक्षणस्य 'समय एको जघन्यमन्तर भवति' इत्यध्याहारः । कस्य जन्तोरिदमवाप्यते ? इत्याह– चिरमन्तर्मुहूर्तमान काल विकुर्व्य वैक्रियवपुषि स्थित्वा मृतस्य देवेष्वविग्रहगतस्य जन्तो' सघातसमयोऽन्तरे प्राप्यते । अयमत्र भावार्थः– य औदारिकशरीरी वैक्रियलब्धिमानुपकल्पितवैक्रियशरीरः परिपूर्णं तिर्यग्मनुष्यवैक्रियस्थितिकाल यावत् सघात परिशाटौ विधाय

म्रियते, अविग्रहेण च सुरालये समुत्पद्य प्रथमसमये वैक्रियसंघातं करोति, द्वितीयादिसमयेषु तु संघातपरिशाटौ, तत्संबन्धिन उभयस्य चान्तरे न प्रोक्तः संघातसमयो भवतीति । ननु यद्येवम्, 'चिर विउव्विय संघस्स' इत्यत्र चिरग्रहणमपार्थकम्, इह हि मनुष्यादिषु यश्चिर स्तोक वा कालं वैक्रियसंघात परिशाटौ कृत्वाऽविग्रहेण दिवि समुत्पद्यते, तेनैव प्रयोजनम्, किं चिरशब्दविशेषणेन ? । सत्यम्, किन्तु प्रथमसमये मरणनिषेधार्थमित्युक्तम् । यदिनाऽनन्तरं वैक्रियसंघातान्तरं भावयता सप्रयोजनत्वाद् द्वितीयादिसमयेष्वाकस्मिकसमाप्त (प्र०...०स्मिकसमाप्त)वैक्रियस्यापि मरणमुक्तम्, अत्र त्वसमाप्तवैक्रियस्यापि मरणोपदर्शनेन किञ्चित् प्रयोजनमिति ज्ञापनार्थं चिरग्रहणेन परिपूर्णान्तर्मुहूर्तिकमनुष्यादिवैक्रियस्थितिकालानुज्ञामपि कृतवानाचार्य इत्यदोषः । 'साडस्सन्तमुहुत्त' ति, एकदा वैक्रियसवशाटं कृत्वा पुनरपि तत्सर्वशाट करोऽन्तर्मुहूर्त जघन्यमन्तरं भवति । कथमिति चेद् । उच्यते– कश्चिदौदारिकशरीरी वैक्रियलब्धिमान् कचित् प्रयोजने वैक्रियशरीरं कृत्वा सिद्धसर्वकार्यपर्यन्ते तस्य सर्वपरिशाटं विधाय पुनरौदारिकशरीरमाश्रयति । तत्र चान्तर्मुहूर्तं स्थित्वा पुनरप्युत्पन्नप्रयोजनो वैक्रियं करोति, अन्तर्मुहूर्तं च तत्र स्थित्वा पुनरप्यौदारिकमागच्छन् वैक्रियस्य सर्वशाटं करोति । एवं च सति वैक्रियशरीरस्य शाटस्य चान्तरे औदारिकवैक्रियशरीरगतमन्तर्मुहूर्तद्वयं भवति । अनेन चान्तर्मुहूर्तद्वयेनापि बृहत्तरमेकमेवान्तर्मुहूर्तं विवक्षितम् । अतो क्रियशाटान्तरमन्तर्मुहूर्तमिति । तदेवं वैक्रियसर्वतोभयशाटाना जघन्योऽन्तरकाल उक्तः । अथ त्रयाणामप्येतेषामुत्कृष्टमन्तर-तणकालो'त्यादि, इह यदा कश्चिज्जीवो वैक्रियशरीरस्य संघातादित्रय कृत्वा वनस्पतिषूत्पद्यते, तत्र चानन्तकालमतिवाह्य तत पुनरपि कश्चिद् वैक्रियशरीरमासाद्य तत्संघातादित्रय करोति, तदा तत्संबन्धिन संघात-परिशाटोभयलक्षणस्य त्रयस्यापि स एवानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूपो वनस्पतिकालोऽन्तरं भवतीति ॥ ३३३७ ॥

अथाहारकशरीरस्य त संघातपरिशाट तदुभयाना कालोऽन्तरं च वक्तव्यम्, तत्राह—

दुविहोय ऽन्तरंतियं जहन्न ति। अंतोमुहुत्तमुक्कोसमद्धपरियट्टमूणं च ॥३३३८॥

(आहारकोभयकालो द्विविधश्चान्तरत्रिकं जघन्यमिति । अन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टमर्धपरावर्त ऊनश्च ॥ ३३३८ ॥)

आहारकशरीरस्य संघात परिशाटश्च प्रत्येकं सामयिको भवति । स च सुगमत्वाद् गाथाया न लिखितः, स्वयमेव तु द्रष्टव्य इति । तत्परिशाटोभयकालस्तु द्विविध – उत्कृष्टो जघन्यतश्च । तत्र संघात–परिशाटोभयाना यदन्तरत्रिकमन्तरकालत्रय जघन्यम्, तदेतत् अन्तर्मुहूर्तमानमवगन्तव्यम्। केवल तदेवान्तर्मुहूर्तं लघु बृहच्च तारतम्येनावसेयमिति । आहारकशरीरं ह्यन्तर्मुहूर्तकालस्थितिकमेव तत्संबन्धिन संघात-परिशाटोभयस्य जघन्येन उत्कृष्टेनाऽप्यन्तर्मुहूर्तकालभावि त्वं सिद्धमेवेति । एकदा कृत आहारकशरीरं प्रयोजन-त्वाज्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तेन पुनरप्युत्पन्नप्रयोजनत्वात् करोति, अतस्तदन्यस्य परिशाटोभयानां भावि जघन्य-

तैजसकार्मण-संघातादि

मन्तरमन्तर्मुहूर्तमिति । उत्कृष्टं त्वन्तरं त्रयाणामपि संघात-परिशाटो-भयानां किञ्चिन्न्यूनार्धपुद्गलपरावर्तरूपं भवति । इदं च यश्चतुर्दशपूर्ववि-
आहारकशरीरं कृत्वा प्रमादात् प्रतिपतितो वनस्पत्यादिषु यथोक्तकालं स्थित्वा पुनरपि चतुर्दशपूर्वधरत्वमवाप्याहारकशरीरं करोति तस्य
द्रष्टव्यमिति ॥ ३३३८ ॥ अथ तैजस कार्मणविषयं संघातादिविचारं चिकीर्षुराह—

तेया-कम्माण पुण संताणोऽणाइओ न संघाओ। भव्वाण होज्ज साडो सेलेसीचरिमसमयम्मि ३३३९
उभयमणाइ-निहणं, संतं भव्वाण होज्ज केसिंचि। अंतरमणाइभावा अच्चंतविओगओ णेसिं॥३३४०॥

(तैजस-कार्मणयोः पुनः सन्तानोऽनादिको न संघातः । भव्यानां भवेत् शाटः शैलेशीचरमसमये ॥ ३३३९ ॥)
(उभयमनादि निधनं सान्तं भव्यानां भवेत् केषाञ्चिदपि । अन्तरमनादिभावादत्यन्तवियोगतो नैतयोः ॥ ३३४० ॥)

व्याख्या– तैजस-कार्मणयोः पुनः संघातस्तावद् न भवत्येव, तयोरनादिकालात् सन्तानेन प्रवृत्तत्वात्, संघातस्य तु गृह्यमाणशरीर-
प्रथमसमयविषयत्वादिति प्रागप्युक्तम् । सर्वपरिशाटोऽपि तैजस कार्मणयोरभव्यानां न भवत्येव, तस्य त्यज्यमानशरीरविषयत्वात्, तेषां च
तत्त्यागाभावात् । भव्यानां तु केषाञ्चित् शैलेशीचरमसमये भवेत् शाटः । स च सामयिको द्रष्टव्यः । उभयं तु संघात-परिशाटलक्षणम
आदिश्च निधनं चादि निधने, न विद्येते आदि निधने यस्य तदनादि निधनमेवाभव्यानां भवति, तत्त्यागाभावात्, भव्यानां तु केषाञ्चित्
सिद्धिगमनसमये सान्तमुभयं भवेत्, तदानीं सर्वथा तत्त्यागादन्तरं 'णेसिं' ति,एतयोर्न भवत्येव, अभव्यानामनादिनिधनत्वात् तयोः, भव्यानां
तु सनिधनत्वेऽप्यत्यन्तवियोगेन त्यागात् पुनरतद्ग्रहणाभावात्, त्यक्तस्य पुनर्ग्रहणे चान्तरकालसंभवादिति ॥ ३३३९–३३४० ॥
संघात परिशाटवक्तव्यता समाप्ता ॥ तदेवमुक्तं सजीवप्रयोगकरणम् ॥ अथाजीवप्रयोगकरणमभिधित्सुराह—

अजीवप्रयोग-करणम्

अजीवाणं करणं नेय पड-संख-सगड-थूणाणं। संघायण-पडिसाडणमुभय तह नोभयं चेव॥३३४१॥

(अजीवानां करणं ज्ञेयं पट शङ्ख शकट-स्थूणानाम् । संघातनं परिशाटनमुभयं तथा नोभयं चैव ॥ ३३४१ ॥)

अजीवानां करणं ज्ञेयम् । किं तत् ? इत्याह— संघातनं तन्तूनां पटे, परिशाटनमेव केवलं श्लक्ष्णीकरणं शङ्खस्य, उभयं संघात परिशाट
लक्षणं तक्षण कीलकादियोगात् शकटस्य, 'नोभय'ति संघात परिशाटोभयनिषेधः स्थूणायाः, केवलोर्ध्वकरणादिभावेन तदभावादिति ॥३३४१॥
एवमन्यदपि यज्जीवप्रयोगादजीवानां क्रियते तत् सर्वमजीवकरणमिति दर्शयन्नाह—

जं जं निज्जीवाणं कीरइ जीवप्पओगओ तं तं। वन्नाइ रूव-कम्माइ वावि तदजीवकरणं ति॥३३४२॥

(यद् यद् निर्जीवानां क्रियते जीवप्रयोगतस्तत् तत् । वर्णादि रूपकर्मादि वापि तदजीवकरणमिति ॥ ३३४२ ॥)

एवं यद्यदजीवानां वस्त्र काष्ठ-पाषाणादीनां जीवप्रयोगाज्जीवव्यापारेण कुसुम्भ मञ्जिष्ठादिभिर्वर्णादि क्रियते, पुत्तलिकादिकं रूपकर्मादि

विधीयते, तद् सर्वमजीवकरणमिति । तदेवमुक्तं द्रव्यकरणम् ॥ ३३४२ ॥ अथ क्षेत्रकरणमभिधित्सुराह—

इह दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायभावओ खेत्तम् । भन्नइ नभं न तस्स य करणं निव्वत्तिओऽभिहियं ।३३४३।

होज्ज व पज्जायाओ पज्जाओ जेण दव्वओऽणन्नो । उवयारमेत्तओ वा जह लोए सालिकरणाई ॥३३४४॥

खेत्ते व जत्थ करणं ति खित्तकरणं तयं जहा सिद्धं । खित्तं पुण्णमिणं पुण्णकरणसंबंधमेत्तेणं ॥३३४५॥ क्षेत्र-करणम्

(इह द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायभावत क्षेत्रम् । भण्यते नभो न तस्य च करणं निर्वृत्तितोऽभिहितम् ॥ ३३४३ ॥)

(भवेद् वा पर्यायात् पर्यायो येन द्रव्यतोऽनन्य । उपचारमात्रतो वा यथा लोके शालिकरणादि ॥ ३३४४ ॥)

(क्षेत्रे वा यत्र करणमिति क्षेत्रकरण तद् यथा सिद्धम । क्षेत्र पुण्यमिद पुण्यकरणसम्बन्धमात्रेण ॥ ३३४५ ॥)

व्याख्या–इह द्रव्यमेव सद् नभः क्षेत्र भण्यते । कुत इत्याह– 'निवासे'त्यादि, मात्रशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः, निवासपर्यायभावमात्रत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति–'क्षि निवास गत्योः' इति 'क्षियन्ति निवसन्ति जीवा अजीवाश्चात्र' इत्यौणादिके त्रप्रत्यये क्षेत्रम्, इत्यस्मादन्वर्थाद् द्रव्यमपि नभः क्षेत्रमुच्यते । तस्य च नभसो निर्वृत्तितो निष्पादनेन करण नाभिहितम्, अकृत्रिमत्वादस्येति । यदि तस्य करणं नास्ति, तर्हि करणभेदेषु पाठः किमर्थ. ? इत्याशङ्क्याह– 'होज्ज वे'त्यादि भवेद् वा क्षेत्रस्यापि करण 'पज्जायाउ' त्ति, घट-पटादिसंयोगवियोगादिपर्यायानाश्रित्येत्यर्थः । पर्याया हि सर्वेषामपि वस्तूनामनित्या इत्यतस्तेषा करणमपि सम्भवति । यदि नाम पर्यायाणां करण सम्भवति, तर्हि द्रव्यस्य किमायातम् ? इत्याह–पर्यायो येन द्रव्यादनन्योऽभिन्नस्तेन पर्यायस्य करणं द्रव्यस्यापि करण भवत्येवेति । उपचारतो वा क्षेत्रकरणं भण्यते । 'जह लोए सालिकरणाइ' त्ति, यथा लोके वक्तारो भवन्ति–'शालिक्षेत्रमिक्षुक्षेत्र वा मया कृतम्' इत्यादि । अथवा 'क्षेत्रस्य करणम्' इति षष्ठीतत्पुरुषो न क्रियते, किन्तु क्षेत्रे करण क्षेत्रकरणमिति सप्तमीतत्पुरुष इति दर्शयन्नाह– 'खेत्ते वे'त्यादि अथवा, यत्र क्षेत्रे करण पुण्यादस्तत् क्षेत्रकरणम्; यथा लोकेऽपि सिद्धमेतत्– 'पुण्यमिदमुज्जयन्त-शत्रुञ्जयादिक्षेत्र, पुण्यकरणसम्बन्धमात्रेण, तत्र हि ये दाना ऽनशनादिक कुर्वन्ति, तेषा महत् पुण्य भवति, इत्यत पुण्यस्य तत्र करणात् पुण्यं क्षेत्रं तदिति । उक्त क्षेत्रकरणम् ॥ ॥ ३३४३–३३४४–३३४५ ॥

अथ कालकरण वाच्यम् । तत्र कालस्याप्यकृत्रिमत्वात् करण नास्ति, द्रव्यपर्यायत्वविवक्षया तस्य तद् भवेद् वेति दर्शयति–

जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ । तो तेण तस्स तम्मि व न विरुद्धं सव्वहा करणं ॥३३४६॥ कालकरणम्

(यद् वर्तनादिरूप कालो द्रव्यस्यैव पर्याय । ततस्तेन तस्य तस्मिन वा न विरुद्ध सर्वथा करणम् ॥ ३३४६ ॥)

यस्मात् प्रागुक्तस्वरूपो वर्तमानादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्याय., पर्यायश्च द्रव्यादभिन्न', ततो यथा द्रव्यस्य तथा तस्यापि करण न

चराणि ववबालवादिसप्तकरणानि

निरुद्धम् । कथमित्याह– तेन कालेन, तस्य वा, तस्मिन् वेत्यादिभिः सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैरिति ॥ ३३४६ ॥

अथवा, ज्योतिष्कमार्गप्रसिद्धमेवेह कालकरणं गृह्यत इति दर्शयति—

अहवेह कालकरणं ववाइ जोइसियगइविसेसेणं। सत्तविहं तत्थ चरं चउव्विहं थिरमक्खायं ॥३३४७॥

(अथवेह कालकरणं बवादि ज्यौतिषिकगतिविशेषेण । सप्तविधं तत्र चरं चतुर्विधं स्थिरमाख्यातम् ॥ ३३४७ ॥)

अथवा, बव-बालवादिरूपं चन्द्राऽऽदित्यादिज्यौतिषिकदेवगतिविशेषेण यद् भवति तदिह कालकरणं गृह्यते । तत्र च ववादिरूपे कालकरणं सप्तविधं चरम्, अन्यान्यतिथिषु भावात्, चतुर्विधं तु स्थिरमाख्यातम्, नियतास्वेव तिथिषु भावादिति ॥ ३३४७ ॥

तत्र यत् सप्तविधं चरं तदाह—

ववं च बालवं चेव कोलवं तीइलो य णं। गरो हि वणियं चेव विट्ठी हवइ सत्तमा ॥ ३३४८ ॥

(बवं च बालवं चैव कौलवस्तैतिलश्च । गरो हि वणिजश्चैव विष्टिर्भवति सप्तमी ॥ ३३४८ ॥)

अस्य सप्तविधस्यापि चरस्य करणस्यानयनोपायमाह—

पक्खतिहओ दुगुणिया दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि। सत्तहिए देवसियं तं चिय रूवाहियं रत्तिं ॥३३४९

(पक्षतिथयो द्विगुणिता द्विरूपरहिताश्च शुक्लपक्षे । सप्तहृते दैवसिकं तदेव रूपाधिकं रात्रौ ॥ ३३४९ ॥)

कृष्णस्य शुक्लस्य वा प्रस्तुतपक्षस्य यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्ता द्विगुणीक्रियन्ते । ततश्चागतराशेः सप्तभिर्भागो ह्रियते । एवं च कृते यत् करणमागच्छति तत् प्रस्तुततिथौ कृष्णपक्षे दैवसिकं विज्ञेयम्, रूपाधिकं तु तदेव रात्रौ, यथा कृष्णदशम्या द्विगुणितायां विंशतिर्भवति । ततः सप्तभिर्भागे हृते षडवशेषा भवन्ति । तथा चेदं षष्ठं वणिजमिधानं दैवसिकं करणं लब्धम्, रूपे तत्र प्रक्षिप्ते रात्रिगतं विष्ट्यभिधानं सप्तमं करणं लभ्यते । एवमन्यत्रापि कृष्णपक्षे द्रष्टव्यम् । शुक्लपक्षे विशेषमाह– 'दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि' त्ति, शुक्लपक्षे द्विगुणिततिथिराशेर्द्वौ पात्येते, ततो दैवसिकं करणमागच्छति, रूपाधिकं तु रात्रिगतं भवति; यथा शुक्लचतुर्थ्यां द्विगुणितायामष्टौ भवन्ति, द्वयोश्च पातितयोः षड् भवन्ति, सप्तभिश्च भागो न पूर्यते, ततस्तदेव दैवसिकं षष्ठं करणं लब्धम्, रूपे तु प्रक्षिप्ते सप्तमं विष्ट्यभिधानं रात्रिगतं करणं लभ्यते । एवमन्यत्रापि शुक्लपक्षे भावनीयम् । इह च लोकप्रसिद्धकरणानयनोपायोऽन्योऽपि विद्यते, तद्यथा– "तिहि दुगुणी, एकहिं ऊणी सत्तहिं हरणं, सेसं करणं" (तिथिर्द्विगुणा, एकेनोना, सप्तभिर्हरणं, शेषं करणम्) इति । अयमपि युक्तः, केवलमिह मासतिथयो द्विगुणयितव्याः, यच्चेहागच्छति तद् रात्रिकरणम् (प्र०...रात्रिगतं करणं), रूपे तु पातिते दिवसगतं द्रष्टव्यमिति ॥ ३३४१ ॥ अथ चतुर्विधं स्थिरकरणमाह—

विर्धीयते, तद् सर्वमजीवकरणमिति । तदेवमुक्तं द्रव्यकरणम् ॥ ३३४२ ॥ अथ क्षेत्रकरणमभिधित्सुराह—

इह दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायभावओ खेत्तम् । भन्नइ नभं न तस्स य करणं निव्वत्तिओऽभिहियं ।३३४३।

होज्ज व पज्जायाओ पज्जाओ जेण दव्वओऽणन्नो । उवयारमेत्तओ वा जह लोए सालिकरणाई ॥३३४४॥

खेत्ते व जत्थ करणं ति खित्तकरणं तयं जहा सिद्धं । खित्तं पुण्णमिणं पुण्णकरणसंबंधमेत्तेणं॥३३४५॥

क्षेत्र-करणम्

(इह द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायभावत क्षेत्रम् । भण्यते नभो न तस्य च करण निर्वृत्तितोऽभिहितम् ॥ ३३४३ ॥)
(भवेद् वा पर्यायात् पर्यायो येन द्रव्यतोऽनन्य । उपचारमात्रतो वा यथा लोके शालिकरणादि ॥ ३३४४ ॥)
(क्षेत्रे वा यत्र करणमिति क्षेत्रकरण तद् यथा सिद्धम् । क्षेत्र पुण्यमिद पुण्यकरणसम्बन्धमात्रेण ॥ ३३४५ ॥)

व्याख्या–इह द्रव्यमेव सद् नभः क्षेत्र भण्यते । कुत इत्याह– 'निवासे'त्यादि, मात्रशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः, निवासपर्यायभावमात्रत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति–'क्षि निवास गत्योः' इति 'क्षियन्ति निवसन्ति जीवा अजीवाश्चात्र' इत्यौणादिके त्रप्रत्यये क्षेत्रम्, इत्यस्मादन्वर्थाद् द्रव्यमपि नभः क्षेत्रमुच्यते । तस्य च नभसो निर्वृत्तितो निष्पादनेन करण नाभिहितम्, अकृत्रिमत्वादस्येति । यदि तस्य करणं नास्ति, तर्हि करणभेदेषु पाठः किमर्थः ? इत्याशङ्क्याह– 'होज्ज वे'त्यादि भवेद् वा क्षेत्रस्यापि करण 'पज्जायाउ' त्ति, घट-पटादिसयोगवियोगादिपर्यायानाश्रित्येत्यर्थः । पर्याया हि सर्वेषामपि वस्तूनामनित्या इत्यतस्तेषा करणमपि सभवति । यदि नाम पर्यायाणां करणं सभवति, तर्हि द्रव्यस्य किमायातम् ? इत्याह– पर्यायो येन द्रव्यादनन्योऽभिन्नस्तेन पर्यायस्य करणं द्रव्यस्यापि करणं भवत्येवेति । उपचारतो वा क्षेत्रकरण भण्यते । 'जह लोए सालिकरणाइ' त्ति, यथा लोके वक्तारो भवन्ति–'शालिक्षेत्रमिक्षुक्षेत्रं वा मया कृतम्' इत्यादि । अथवा 'क्षेत्रस्य करणम्' इति षष्ठीतत्पुरुषो न क्रियते, किन्तु क्षेत्रे करण क्षेत्रकरणमिति सप्तमीतत्पुरुष इति दर्शयन्नाह– 'खेत्ते वे'त्यादि अथवा, यत्र क्षेत्रे करण पुण्यादेस्तत् क्षेत्रकरणम्, यथा लोकेऽपि सिद्धमेतत्– 'पुण्यमिदमुज्जयन्त-शत्रुञ्जयादिक्षेत्र, पुण्यकरणसम्बन्धमात्रेण, तत्र हि ये दाना ऽनशनादिक कुर्वन्ति, तेषा महत् पुण्यं भवति, इत्यत. पुण्यस्य तत्र करणात् पुण्य क्षेत्र तदिति । उक्तं क्षेत्रकरणम् ॥ ॥ ३३४३–३३४४–३३४५ ॥

अथ कालकरण वाच्यम् । तत्र कालस्याप्यकृत्रिमत्वात् करण नास्ति, द्रव्यपर्यायत्वविवक्षया तस्य तद् भवेद् वेति दर्शयति–

जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ । तो तेण तस्स तम्मि व न विरुद्धं सव्वहा करणं ॥३३४६॥

कालकरणम्

(यद् वर्तनादिरूप कालो द्रव्यस्यैव पर्याय । ततस्तेन तस्य तस्मिन् वा न विरुद्धं सर्वथा करणम् ॥ ३३४६ ॥)

यस्माद् प्रागुक्तस्वरूपो वर्तमानादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्याय., पर्यायश्च द्रव्यादभिन्न , ततो यथा द्रव्यस्य तथा तस्यापि करण न

चराणि ववबालवादिसप्त करणानि

विरुद्धम् । कथमित्याह– तेन कालेन, तस्य वा, तस्मिन् वेत्यादिभिः सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैरिति ॥ ३३४६ ॥

अथवा, ज्योतिष्कमार्गप्रसिद्धमेवेह कालकरण गृह्यत इति दर्शयति—

अहवेह कालकरणं ववाइ जोइसियगइविसेसेणं। सत्तविहं तत्थ चरं चउव्विहं थिरमक्खायं ॥३३४७॥

(अथवेह कालकरण ववादि ज्यौतिषिकगतिविशेषेण । सप्तविध तत्र चर चतुर्विध स्थिरमाख्यातम् ॥ ३३४७ ॥)

अथवा, वव-बालवादिरूप चन्द्राऽऽदित्यादिज्योतिष्कदेवगतिविशेषेण यद् भवति तदिह कालकरण गृह्यते । तत्र च ववादिरूपे कालकरण सप्तविध चरम्, अन्यान्यतिथिषु भावात्, चतुर्विध तु स्थिरमाख्यातम्, नियतास्वेव तिथिषु भावादिति ॥ ३३४७ ॥

तत्र यत् सप्तविध चर तदाह—

ववं च बालवं चेव कोलवं तीइलो य णं। गरो हि वणियं चेव विट्ठी हवइ सत्तमा ॥ ३३४८ ॥

(वव च बालव चैव कौलवस्तैतिलश्च । गरो हि वणिजश्चैव विष्टिर्भवति सप्तमी ॥ ३३४८ ॥)

अस्य सप्तविधस्यापि चरस्य करणस्यानयनोपायमाह—

पक्खतिहओ दुगुणिया दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि। सत्तहिए देवसियं तं चिय रूवाहियं रत्तिं ॥३३४९

(पक्षतिथयो द्विगुणिता द्विरूपरहिताश्च शुक्लपक्षे । सप्तहृते दैवसिक तदेव रूपाधिक रात्रौ ॥ ३३४९ ॥)

कृष्णस्य शुक्लस्य वा प्रस्तुतपक्षस्य यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्ता द्विगुणीक्रियन्ते । ततश्चागतराशेः सप्तभिर्भागो ह्रियते । एव च कृते यत् करणमागच्छति तत् प्रस्तुततिथौ कृष्णपक्षे दैवसिक विज्ञेयम्, रूपाधिक तु तदेव रात्रौ; यथा कृष्णदशम्या द्विगुणिताया विंशतिर्भवति । ततः सप्तभिर्भागे हृते षट्शेषा भवन्ति । तथा चेद षष्ठ वणिजभिधान दैवसिक करणं लब्धम्, रूपे तत्र प्रक्षिप्ते रात्रिगत विष्ट्यभिधान सप्तम करण लभ्यते । एवमन्यत्रापि कृष्णपक्षे द्रष्टव्यम् । शुक्लपक्षे विशेषमाह– 'दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि' त्ति, शुक्लपक्षे द्विगुणित-तिथिराशेर्द्वौ पात्येते, ततो दैवसिक करणमागच्छति, रूपाधिक तु रात्रिगत भवति; यथा शुक्लचतुर्थ्यां द्विगुणितायामष्टौ भवन्ति, द्वयोश्च पातितयोः षड् भवन्ति, सप्तभिश्च भागो न पूर्यते, ततस्तदेव दैवसिक षष्ठ करण लब्धम्, रूपे तु प्रक्षिप्ते सप्तम विष्ट्यभिधान रात्रिगतं करण लभ्यते । एवमन्यत्रापि शुक्लपक्षे भावनीयम् । इह च लोकप्रसिद्धकरणानयनोपायोऽन्योऽपि विद्यते, तद्यथा– “तिहि दुगुणी, एक्कहिं ऊणी सत्तहिं हरण, सेस करणं” (तिथिर्द्विगुणा, एकेनोना, सप्तभिर्हरणं, शेष करणम्) इति । अयमपि युक्तः, केवलमिह मास तिथयो द्विगुणयितव्याः, यच्चेहागच्छति तद् रात्रिकरणम् (प्र०...रात्रिगतं करण), रूपे तु पातिते दिवसगत द्रष्टव्यमिति ॥ ३३४९ ॥ अथ चतुर्विधं स्थिरकरणमाह—

विधीयते, तत् सर्वमजीवकरणमिति । तदेवमुक्तं द्रव्यकरणम् ॥ ३३४२ ॥ अथ क्षेत्रकरणमभिधित्सुराह—

क्षेत्र-करणम्

इह दव्वं चेव निवासमेत्तपज्जायभावओ खेत्तम् । भन्नइ नभं न तस्स य करणं निव्वत्तिओऽभिहियं ।३३४३।
होज्ज व पज्जायाओ पज्जाओ जेण दव्वओऽणन्नो । उवयारमेत्तओ वा जह लोए सालिकरणाई ॥३३४४॥
खेत्ते व जत्थ करणं ति खित्तकरणं तयं जहा सिद्धं । खित्तं पुण्णमिणं पुण्णकरणसंबंधमेत्तेणं ॥३३४५॥

(इह द्रव्यमेव निवासमात्रपर्यायभावतः क्षेत्रम् । भण्यते नभो न तस्य च करणं निर्वृत्तितोऽभिहितम् ॥ ३३४३ ॥)
(भवेद् वा पर्यायात् पर्यायो येन द्रव्यतोऽनन्यः । उपचारमात्रतो वा यथा लोके शालिकरणादि ॥ ३३४४ ॥)
(क्षेत्रे वा यत्र करणमिति क्षेत्रकरणं तद् यथा सिद्धम् । क्षेत्रं पुण्यमिदं पुण्यकरणसम्बन्धमात्रेण ॥ ३३४५ ॥)

व्याख्या–इह द्रव्यमेव सद् नभः क्षेत्रं भण्यते । कुतः इत्याह– 'निवासे'त्यादि, मात्रशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः, निवासपर्यायभावमात्रत इत्यर्थः । इदमुक्तं भवति–'क्षि निवास गत्योः' इति 'क्षियन्ति निवसन्ति जीवा अजीवाश्चात्र' इत्यौणादिके त्रप्रत्यये क्षेत्रम्, इत्यस्मादन्वर्थाद् द्रव्यमपि नभः क्षेत्रमुच्यते । तस्य च नभसो निर्वृत्तितो निष्पादनेन करणं नाभिहितम्, अकृत्रिमत्वादस्येति । यदि तस्य करणं नास्ति, तर्हि करणभेदेषु पाठः किमर्थः ? इत्याशङ्क्याह– 'होज्ज वे'त्यादि भवेद् वा क्षेत्रस्यापि करणं 'पज्जायाउ' त्ति, घट-पटादिसंयोग-वियोगादिपर्यायानाश्रित्येत्यर्थः । पर्याया हि सर्वेषामपि वस्तूनामनित्या इत्यतस्तेषां करणमपि सम्भवति । यदि नाम पर्यायाणां करणं सम्भवति, तर्हि द्रव्यस्य किमायातम् ? इत्याह– पर्यायो येन द्रव्यादनन्योऽभिन्नस्तेन पर्यायस्य करणं द्रव्यस्यापि करणं भवत्येवेति । उपचारतो वा क्षेत्रकरणं भण्यते । 'जह लोए सालिकरणाइ' त्ति, यथा लोके वक्तारो भवन्ति–'शालिक्षेत्रमिक्षुक्षेत्रं वा मया कृतम्' इत्यादि । अथवा 'क्षेत्रस्य करणम्' इति षष्ठीतत्पुरुषो न क्रियते, किन्तु क्षेत्रे करणं क्षेत्रकरणमिति सप्तमीतत्पुरुष इति दर्शयन्नाह– 'खेत्ते वे'त्यादि अथवा, यत्र क्षेत्रे करणं पुण्यादेस्तत् क्षेत्रकरणम्; यथा लोकेऽपि सिद्धमेतत्– 'पुण्यमिदमुज्जयन्त-शत्रुञ्जयादिक्षेत्रं, पुण्यकरणसंबन्धमात्रेण, तत्र हि ये दाना ऽनशनादिकं कुर्वन्ति, तेषां महत् पुण्यं भवति, इत्यतः पुण्यस्य तत्र करणात् पुण्यं क्षेत्रं तदिति । उक्तं क्षेत्रकरणम् ॥ ॥ ३३४३–३३४४–३३४५ ॥

अथ कालकरणं वाच्यम् । तत्र कालस्याप्यकृत्रिमत्वात् करणं नास्ति, द्रव्यपर्यायत्वविवक्षया तस्य तद् भवेद् वेति दर्शयति–

कालकरणम्

जं वत्तणाइरूवो कालो दव्वस्स चेव पज्जाओ । तो तेण तस्स तम्मि व न विरुद्धं सव्वहा करणं ॥३३४६॥

(यद् वर्तनादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः । ततस्तेन तस्य तस्मिन् वा न विरुद्धं सर्वथा करणम् ॥ ३३४६ ॥)

यस्मात् प्रागुक्तस्वरूपो वर्तमानादिरूपः कालो द्रव्यस्यैव पर्यायः, पर्यायश्च द्रव्यादभिन्नः, ततो यथा द्रव्यस्य तथा तस्यापि करणं न

चराणि बवबालवादिसप्त-करणानि

निरुद्धम् । कथमित्याह– तेन कालेन, तस्य वा, तस्मिन् वेत्यादिभि' सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैरिति ॥ ३३४६ ॥

अथवा, ज्योतिष्कमार्गप्रसिद्धमेवेह कालकरण गृह्यत इति दर्शयति—

अहवेह कालकरणं ववाइ जोइसियगइविसेसेणं। सत्तविहं तत्थ चरं चउव्विहं थिरमक्खायं ॥३३४७॥

(अथवेह कालकरण ववादि ज्यौतिपिकगतिविशेषेण । सप्तविध तत्र चर चतुर्विध स्थिरमाख्यातम् ॥ ३३४७ ॥)

अथवा, बवबालवादिरूप चन्द्रा ऽऽदित्यादिज्योतिपिकदेवगतिविशेषेण यद् भवति तदिह कालकरण गृह्यते । तत्र च ववादिरूपे कालकरणं सप्तविध चरम्, अन्यान्यतिथिषु भावात्, चतुर्विधं तु स्थिरमाख्यातम्, नियतास्वेव तिथिषु भावादिति ॥ ३३४७ ॥

तत्र यत् सप्तविध चर तदाह—

ववं च वालवं चेव कोलवं तीइलो य णं। गरो हि वणियं चेव विट्ठी हवइ सत्तमा ॥ ३३४८ ॥

(बव च वालव चैव कौलवस्तैतिलश्च । गरो हि वणिजश्चैव विष्टिर्भवति सप्तमी ॥ ३३४८ ॥)

अस्य सप्तविधस्यापि चरस्य करणस्यानयनोपायमाह—

पक्खतिहओ दुगुणिया दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि। सत्तहिए देवसियं तं चिय रूवाहियं रत्तिं ॥३३४९

(पक्षतिथयो द्विगुणिता द्विरूपरहिताश्च शुक्लपक्षे । सप्तहृते दैवसिक तदेव रूपाधिक रात्रौ ॥ ३३४९ ॥)

कृष्णस्य शुक्लस्य वा प्रस्तुतपक्षस्य यास्तिथयोऽतिक्रान्तास्ता द्विगुणीक्रियन्ते । ततश्चागतराशेः सप्तभिर्भागो ह्रियते । एवं च कृते यत् करणमागच्छति तत् प्रस्तुततिथौ कृष्णपक्षे दैवसिक विज्ञेयम्, रूपाधिक तु तदेव रात्रौ, यथा कृष्णदशम्या द्विगुणिताया विंशतिर्भवति । ततः सप्तभिर्भागे हृते पटवशेषा भवन्ति । तथा चेद पष्ठ वणिजभिधान दैवसिक करण लब्धम्, रूपे तत्र प्रक्षिप्ते रात्रिगत विष्ट्यभिधान सप्तम करण लभ्यते । एवमन्यत्रापि कृष्णपक्षे द्रष्टव्यम् । शुक्लपक्षे विशेषमाह– 'दुरूवरहिया य सुक्कपक्खम्मि' त्ति, शुक्लपक्षे द्विगुणित-तिथिराशेद्वौ पात्येते, ततो दैवसिक करणमागच्छति, रूपाधिक तु रात्रिगत भवति, यथा शुक्लचतुर्थ्यां द्विगुणितायामष्टौ भवन्ति, द्वयोश्च पातितयोः षड् भवन्ति, सप्तभिश्च भागो न पूर्यते, ततस्तदेव दैवसिकं षष्ठ करण लब्धम्, रूपे तु प्रक्षिप्ते सप्तम विष्ट्यभिधान रात्रिगतं करण लभ्यते । एवमन्यत्रापि शुक्लपक्षे भावनीयम् । इह च लोकप्रसिद्धकरणानयनोपायोऽन्योऽपि विद्यते, तद्यथा– "तिहि दुगुणी, एक्कहिं ऊणी सत्तहिं हरण, सेस करणं" (तिथिर्द्विगुणा, एकेनोना, सप्तभिर्हरणं, शेष करणम्) इति । अयमपि युक्तः, केवलमिह मास तिथयो द्विगुणयितव्याः, यच्चेहागच्छति तद् रात्रिकरणम् (प्र०...रात्रिगत करण), रूपे तु पातिते दिवसगतं द्रष्टव्यमिति ॥ ३३४१ ॥ अथ चतुर्विधं स्थिरकरणमाह—

भावकरणाहिगारे किमिहं सद्दाइदव्वकरणेणं। भण्णइ तत्थवि भावो विवक्खिओ तव्विसिट्ठो उ ।३३५८।

(भावकरणाधिकारे किमिह शब्दादिद्रव्यकरणेन । भण्यते तत्रापि भावो विवक्षितस्तद्विशिष्टस्तु ॥ ३३५८ ॥)

नन्विह भावकरणाधिकारे किमप्रस्तुतेन शब्दादिद्रव्यकरणोपन्यासेन ? । आदिशब्दः शब्दगतानेकभेदसंग्राहकः । भण्यतेऽत्रोत्तरम्– तत्रापि शब्दद्रव्यकरणे भाव एव भावश्रुतमेव विवक्षितम् । कथंभूतो भावः ? तद्विशिष्टः शब्दविशिष्टः । अयमभिप्रायः– प्रकाशपाठादिके शब्दकरणेऽपि न केवलः शब्द एव विवक्षितः, किन्तु यत् तस्य शब्दस्य कारणरूपं कार्यरूपं च भावश्रुतं तदेव शब्दविशिष्टमिह विवक्षितमित्यदोष इति ॥ ३३५८ ॥ उक्तं श्रुतकरणम् ॥ अथ नोश्रुतकरणमाह—

नोश्रुतकरणम्

नोसुयकरणं दुविहं गुणकरणं जुंजणाभिहाणं च। गुणकरणं तव-संजमकरणं मूलुत्तरगुणा वा ३३५९

(नोश्रुतकरणं द्विविधं गुणकरणं योजनाभिधानं च । गुणकरणं तपःसंयमकरणं मूलोत्तरगुणा वा ॥ ३३५९ ॥)

नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वात् श्रुतव्यतिरिक्तं यत् तपःसंयमादिरूपस्य जीवभावस्य करणं तद् नोश्रुतभावकरणम् । तच्च द्विविधम्- गुणकरणम्, तथा, 'जुंजणाभिहाणं' ति युज्यन्त इति योगा मनःप्रभृतयस्तेषां यत् करणं तद् योजनाभिधानं करणमिति । तत्र गुणकरणं तपःसंयमयोः करणम्, अथवा, मूलगुणकरणम्, उत्तरगुणकरणं च गुणकरणमुच्यत इति ॥ ३३५९ ॥ अथ योगकरणव्याख्यानमाह—

मण-वयण-कायकिरिया पन्नरसविहा उ जुंजणाकरणं। सामाइयकरणमिणं किं नामाईण होज्जाहि? ३३६०

(मनो-वचन-कायक्रिया पञ्चदशविधा तु योजनाकरणम् । सामायिककरणमिदं किं नामादीनां भवेत् ॥ ३३६० ॥)

सत्यादिभेदतश्चतुर्विधं मनः, चतुर्विधं (प्र० ०विधं च) वचनम्, औदारिकमिश्रादिभेदात् सप्तविधः काय इत्येवमेतत्क्रियापि पञ्चदशविधा योजनकरणत्वेनावगन्तव्या । तदेवमवसितं भावकरणम् । तदवसाने चोक्तं नामादिभेदतः षड्विधमपि करणमिति । अथ विनेयः पृच्छति– ननूक्तस्वरूपाणां नामादीनां षण्णां करणभेदानां मध्ये सामायिककरणमिदं किं भवेत् ?– कस्मिन् भेदेऽवतरेत् ? इत्यर्थः ॥३३६०॥

सामायिककरणं नामादिषु कुत्रावतरति ?

अत्र गुरुराह—

सव्वं पि जहाजोगं नेयं भावकरणं विसेसेणं। सुय-बद्ध-सद्दकरणं सुयसामाइयं न चारित्तं ॥३३६१॥

(सर्वमपि यथायोगं ज्ञेयं भावकरणं विशेषेण । श्रुत-बद्ध शब्दकरणं श्रुतसामायिकं न चारित्रम् ॥ ३३६१ ॥)

इदं सामायिककरणं सर्वमपि षड्विधमपि नामादिकरणं ज्ञेयम्– सर्वेष्वपि नामादिभेदेष्ववतरेदित्यर्थः । कथं ? यथायोगं यथागमम् । तत्र सम्यक्त्व श्रुत-तपः संयमादिगुणानां जीवद्रव्यपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च द्रव्यानन्यत्वाद् द्रव्यकरणमिदं भवत्येव । एवं नामादिकरणान्यपि यथागमं भावनीया । भावकरणं । त्विदं विशेषतो भवति, सम्यक्त्वादिसामायिकानां जीवभावत्वादिति । आह– ननु भावकरणे

पूर्वं बहुभेदमुक्तम्, तत् किं सर्वेष्वपि भावकरणभेदेषु सर्वमपि सामायिकमवतरति ?। नेत्याह– 'सुए'त्यादि श्रुतकरण, तथा नद्धश्रुतकरण, शब्दकरण च श्रुतसामायिकमेव भवति, तस्यैवैतद्भेदरूपताघटनात्, न तु चारित्रसामायिकम्, तस्यैतद्रूपासम्भवादिति ॥ ३३६१ ॥

चारित्रसामायिक तर्हि कस्मिन् भावकरणभेदेऽवतरति ? इत्याह—

गुणकरणं चारित्तं तव-संजमगुणमयं ति काऊणं। संभवओ सुयकरणं सुपसत्थं जुंजणाकरणं ॥३३६२॥

(गुणकरण चारित्रं तप संयमगुणमयमिति कृत्वा । सम्भवत श्रुतकरणं सुप्रशस्त योजनाकरणम् ॥ ३३६२ ॥)

गुणकरण चारित्रसामायिक गुणकरणलक्षणे नोश्रुतभावकरणे प्रथमभेद एतदवतरतीत्यर्थः, तपः संयमगुणात्मकमिति कृत्वा, संभवतो यथासम्भव श्रुतकरणमप्येतद् भवति। प्रशस्तवाग्रूपायाश्चारित्रभेदभूताया वाक्समितेरत्रावतारादिति। तथा, सुप्रशस्तं योजनाकरणमिति नोश्रुतभावकरणद्वितीयभेदेऽप्येतदवतरतीत्यर्थः, सुप्रशस्तमनो वाक्-कायरूपत्वाच्चारित्रस्य ॥ इति चतुःषष्टिगाथार्थः ॥ ३३६२ ॥ इह च 'करणे भए य अंते' इत्यादिगाथायाः समनन्तर 'नामं ठवणा दविए' इत्यादिका बह्व्यो गाथा निर्युक्तौ दृश्यन्ते, ताश्च भाष्यकारेण प्रक्षेपरूपत्वादिना केनापि कारणेन प्रायो न लिखिताः, केवल तदर्थ एव भाष्यगाथाभिर्लिखित., तदत्र कारणं स्वधियाऽभ्यूह्यमिति। तदेवं व्याख्यात 'करणे भए य अंते' इत्यादिगाथायाः करणलक्षण प्रथमं पदम्। करण चेह सामायिकस्यैव प्रस्तुतम्, 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इति सम्बन्धात्। अतस्तदेव सामायिककरणमव्युत्पन्नविनेयवर्गव्युत्पादनार्थं सप्तभिरनुयोगद्वारैः कृताकृतादिभिर्निरूपयन्नाह—

कयाकयं, केण कयं, केसु व दव्वेसु कीरई वावि। काहे व कारओ, नयओ, करणं कइविहं, कहं, व ? ।३३६३।

(कृताकृतं, केन कृतं, केषु वा द्रव्येषु क्रियते वापि। कदा वा कारको, नयत, करणं कतिविध, कथ, वा ? ॥ ३३६३ ॥)

'कयाकयमित्यादि'। ननु करणक्रियायाः पूर्वं सामायिक किं कृत क्रियते, अकृतं वा ? उभयथापि वक्ष्यमाणदोषः। अत्रोत्तरमाह– 'कयाकय' त्ति नैकान्तेन कृतं क्रियते, नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृत क्रियत इति। तथा, केन कृतमिति वक्तव्यम्। तथा, केषु द्रव्येष्विष्टेषु क्रियते। कदा वा कारकोऽस्य भवति। 'नयउ त्ति' नैगमादिनयमतेनात्रोत्तर वक्तव्यम्। तथा, करण 'कतिविधं' कतिभेदमिति वाच्यम्। तथा, 'कथ' केन प्रकारेणेद सामायिककरण लभ्यते इति चाभिधानीयम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थ. ॥ ३३६३ ॥

विस्तारार्थं तु भाष्यकार आह—

कयमकयं कीरइ किंचातो भणइ सव्वहा दोसो। कयमिह सब्भावाओ न कीरए चिरकयघडु व्व॥

(किं कृतमकृतं क्रियते किञ्चातो भणति सर्वथा दोष। कृतमिह सद्भावाद् न क्रियते चिरकृतघट इव ॥ ३३६४ ॥)

सामायिक कृतं क्रियते अकृतं वा ? उभयथानुपपत्ति

निच्चकिरियापसंगो किरियावेफल्लमपरिणिट्ठा वा। अकय-कय-कज्जमाणव्ववएसाभावया निच्चे ॥३३६५॥

(नित्यक्रियाप्रसङ्गः क्रियावैफल्यमपरिनिष्ठा वा । अकृत कृत क्रियमाणव्यपदेशाभावता नित्ये ॥ ३३६५ ॥)

व्याख्या–किं कृतं क्रियते सामायिकम्, अकृतं वा ? । किञ्चातः ?– किमनेन प्रश्नेन ? इति गुरुणा प्रोक्ते भणति परः, सर्वथा पक्षद्वयेऽपि दोषः, तथाहि– कृतं तावद् न क्रियते, सद्भावादग्रेऽपि विद्यमानत्वात्, चिरकृतघटवदिति । कृतस्य च करणे नित्यं क्रियायाः करणस्य प्रसङ्गः, क्रियायाश्च वैफल्यम्, कृतत्वादेवेति । अथ कृतमपि क्रियते, तर्हि करणस्यापरिनिष्ठा, कृतत्वाविशेषादिति । अपिच, 'कृतं क्रियते' इत्युच्यमाने वस्तुनः सर्वदैव सत्त्वमभ्युपगतं भवति, यच्च सर्वदा सत् तदाकाशवद् नित्यम्, नित्ये च वस्तुन्यकृतमिदम्, कृतं वा, क्रियमाणं वा इत्यादिव्यपदेशो न भवति, अनित्यत्वप्रसङ्गादिति ॥ ३३६४ ३३६५ ॥ अकृतपक्षमङ्गीकृत्याह–

अकयं पि नेय कीरइ अच्चंताभावओ खपुप्फं व। निच्चकिरियाइदोसा सविसेसयरा व सुत्तम्मि।३३६६

(अकृतमपि नैव क्रियतेऽत्यन्ताभावतः खपुष्पमिव । नित्यक्रियादिदोषाः सविशेषतरा वा सूत्रे ॥ ३३६६ ॥)

स्पष्टा (प्र० . अकृ क्रियतामिदम्) ॥ ३३६६ ॥ अथ क्रियमाणं क्रियते, तत्राह–

सदसदुभयदोसाओ सव्वं कीरइ न कज्जमाणं पि। इय सव्वहा न कीरइ सामाइयमओ कओ करणं ?॥

(सदसदुभयदोषेभ्यः सर्वं क्रियते न क्रियमाणमपि । इति सर्वथा न क्रियते सामायिकमतः कुतः करणम् ? ॥ ३३६७ ॥)

ननु क्रियमाणं वस्तु सद्वाऽसद् वा परिकल्प्येत ? । यदि सत्, तर्हि कृतपक्षोक्ताः सर्वेऽपि दोषाः प्रसजन्ति । असत्पक्षे त्वकृतपक्षदोषानुषङ्गः । अथ सदसत् क्रियमाणमिष्यते, तदप्ययुक्तम्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गादिति । एवं सर्वथा सर्वप्रकारैः सामायिकं न क्रियते । अतः कुतस्तस्य करणम् ? इति ॥ ३३६७ ॥ अत्रोत्तरमाह–

करणप्रतिषेध कृतं क्रियते अकृतो वा ?

नणु सव्वहा न कीरइ पडिसेहम्मि वि समाणमेवेदं। पडिसेहस्साभावे पडिसिद्धं केण सामइयं ?।३३६८

अह कयमकयं न कयं न कज्जमाणं कहं तहावि कयं। पडिसेहवयणमेयं तह सामइयं पि को दोसो ?॥

(ननु सर्वथा न क्रियते प्रतिषेधेऽपि समानमेवेदम् । प्रतिषेधस्याभावे प्रतिषिद्धं केन सामायिकम् ॥ ३३६८ ॥)

(अथ कृतमकृतं न कृतं न क्रियमाणं कथं तथापि कृतम् । प्रतिषेधवचनमेतत् तथा सामायिकमपि को दोषः ? ॥ ३३६९ ॥)

व्याख्या– ननु सर्वथा सर्वप्रकारैः सामायिकं न क्रियते इत्येवं यस्त्वया प्रतिषेधो विधीयते, तत्रापि प्रतिषेधे समानमेवेदम्– किमसौ कृतः क्रियते, अकृतः, क्रियमाणो वा ?, त्वदुक्तन्यायेन सोऽपि सर्वथा न क्रियते । अतः प्रतिषेधाभावे केन प्रतिषिद्धं सामायिकम् ? न केनचित्; अतः क्रियत एवेतदिति । अथैवं ब्रूषे प्रतिषेधवचनमेतत् कृतं वा सद्, अकृतं वा सद् न कृतम्, नापि क्रियमाणं कृतम्, तथापि,

कृतं तावत् केनाप्युच्चारणादिना प्रकारेण । हन्त ! यथा केनापि प्रकारेण त्वयैतत् कृतं तथा सामायिकमपि केनापि प्रकारेण कृतम्, अत-स्तत्रापि को दोषस्त्वया दीयते ? इति ॥ ३३६८-३३६९ ॥ अथ कृताकृतपक्षं नयमतेनोपदर्श्य सिद्धान्तपक्षमुपदर्शयन्नाह—

नैगमादीनामकृतम्, ऋजुसूत्रादीनां तु कृतं क्रियते

अकयमसुद्धनयाणं निच्चत्तणओ नभं व सामाइयं । सुद्धाण कयं घड इव कयाकयं समयसब्भावो ॥३३७०॥

(अकृतमशुद्धनयानां नित्यत्वतो नभ इव सामायिकम् । शुद्धानां कृतं घट इव कृताकृतं समयसद्भावः ॥ ३३७० ॥)

अशुद्धनयानां नित्यत्वतो नभ इव सामायिकम् । शुद्धानां तु निश्चयनयरूपाणा-द्रव्यार्थिकरूपाणामशुद्धनयानां नैगम संग्रह-व्यवहाराणामकृतं सामायिकम्, नित्यत्वात्, नभोवदिति । शुद्धानां तु निश्चयनयरूपाणा-मृजुसूत्रादीनां कृतं तत्, घटवदिति । समयसद्भावस्त्वयम्— नैकान्तेन कृतं सामायिकं क्रियते, नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं क्रियत इति ॥ ॥ ३३७० ॥ यदि वा, सिद्धान्तस्थित्या विवक्षावशात् कृतादिभिश्चतुर्भिरपि भङ्गैः किञ्चिद् वस्तु क्रियते, किञ्चित् त्वेतैश्चतुर्भिरपि भङ्गैर्न क्रियत एवेति दर्शयन्नाह—

कीरइ कयमकयं वा कयाकयं वेह कज्जमाणं वा । कज्जमिह विवक्खाए न कीरए सव्वहा किंचि ॥३३७१॥

(क्रियते कृतमकृतं वा कृताकृतं वेह क्रियमाणं वा । कार्यमिह विवक्षया न क्रियते सर्वथा किञ्चित ॥ ३३७१ ॥)

इह किञ्चित् कार्यं केनापि रूपेण कृतं क्रियते, केनचिद्रूपेणाकृतं क्रियते, केनापि तु रूपेण कृताकृतं क्रियते, केनचित् प्रकारेण क्रियमाणं वा किञ्चित् क्रियते; अन्यत्तु किञ्चिद् विवक्षया सर्वैरपि कृतादिभिः प्रकारैर्न क्रियत इति ॥३३७१॥ अत्र यथासंख्यमुदाहरणम्—

कृत-अकृत-उभयक्रियमाणानां न्यायाता

रूवि त्ति कीरइ कओ कुंभो संठाणसत्तिओ अकओ । दोहि वि कयाकओ सो तस्समयं कज्जमाणो त्ति ॥३३७२॥

पुव्वकओ उ घडतया परपज्जाएहिं तदुभएहिं च । कज्जंतो य पडतया न कीरए सव्वहा कुंभो ॥३३७३॥

(रूपीति क्रियते कृतः कुम्भः संस्थानशक्तितोऽकृतः । द्वाभ्यामपि कृताकृतः स तत्समयं क्रियमाण इति ॥ ३३७२ ॥)

(पूर्वकृतस्तु घटतया परपर्यायैस्तदुभयैश्च । क्रियमाणश्च पटतया न क्रियते सर्वथा कुम्भः ॥ ३३७३ ॥)

व्याख्या— 'रूपी' इति कृत्वा पूर्वं कृत एव कुम्भस्तद्रूपतया क्रियते, मृत्पिण्डावस्थायामपि रूपादीनां सद्भावादिति । संस्थानजला-हरणशक्तिभ्यां पूर्वमकृतः क्रियते । रूपतया संस्थानशक्तितश्चेति रूपद्वयेनापि विवक्षितोऽसौ पूर्वं कृताकृतः क्रियते । तत्समयमुत्पत्तिसमये क्रियमाणोऽसौ क्रियत इति । पूर्वकृतस्तु पूर्वं निष्पन्नो घटो घटतया स्वपर्यायेण न क्रियते, परपर्यायैस्तु पटादिधर्मैः पूर्वमकृतो घटो न क्रियते, परपर्यायैस्तेषु कर्तुमशक्यत्वात्; तदुभयैस्तु स्वपरपर्यायैर्विवक्षितः कृताकृतोऽसौ न क्रियते, स्वपर्यायाणां पूर्वमेव कृतत्वात्; पर-पर्यायाणां तु पूर्वमप्यकृतानां कर्तुमशक्यत्वात् । क्रियमाणोऽप्युत्पत्तिसमये कुम्भः पटतया न क्रियते, अशक्यत्वात् । तदेवं सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैः कुम्भो न क्रियते, यथोक्तविवक्षया कृतोऽकृतः कृताकृतः क्रियमाणश्च कुम्भो न क्रियत इत्यर्थः । तदेवं यथाभिहितविवक्षया

क्रियमाणत्वमक्रियमाणत्वं च वस्तुनः प्रोक्तम् ॥३३७२-३३७३॥ अथवा, विवक्षान्तरेण सर्ववस्तूनां क्रियमाणत्वमक्रियमाणत्वं च दर्शयितुमाह—

वोमाइ निच्चयाओ न कीरइ दव्वयाइ वा सव्वं। कीरइ य कज्जमाणं समए सव्वं सपज्जयओ॥३३७४॥

(व्योमादि नित्यतातो न क्रियते द्रव्यतया वा सर्वम्। क्रियते च क्रियमाण समये सर्वं स्वपर्ययत ॥ ३३७४ ॥)

इह व्योमाऽऽत्म काल-दिगादिकं वस्तु न क्रियते, नित्यत्वात्। अथवा, व्याप्त्या सर्वमपि व्योमादि घट-विद्युद् वन-कुसुमादि च वस्तु न क्रियते, द्रव्यतया सर्वस्य सर्वदाऽवस्थितत्वात्। पर्यायतया तु प्रतिसमय सर्वं वस्तु, क्रियमाण क्रियते, सर्वस्यापि समये समयेऽपरापरस्वपर्यायाणामुत्पादादिति ॥ ३३७४ ॥ समयसद्भावव्यक्तीकरणपूर्वक प्रकृतयोजनामाह—

सर्वं कृताकृतं क्रियते

उप्पाय-ट्ठिई-भंगस्सभावओ इय कयाकयं सव्वं। सामाइयं पि एवं उप्पायाइस्सहावं ति ॥३३७५॥

(उत्पाद स्थिति भङ्गस्वभावत इति कृताकृतं सर्वम्। सामायिकमप्येवमुत्पादादिस्वभावमिति ॥ ३३७५ ॥)

उत्पाद स्थिति भङ्गस्वभावत्वादित्युक्तप्रकारेण सर्वमपि वस्तु कृताकृतस्वरूपम्, एवं सामायिकमप्युत्पादादिस्वभावत्वात् कृताकृतस्वरूपं द्रष्टव्यम्। अतः 'कृताकृत क्रियते' इति स्थितम् ॥ ३३७५ ॥ अत्र परः प्राह—

*** नणु दव्वमणत्थंतरपज्जायंतरविसेसणेहिं जुज्जेज्ज। उप्पायाइसहावं न उ सामाइयं गुणो जम्हा॥**

सो उप्पण्णो उप्पण्ण एव विगओ य विगय एवेह। किं सेसमस्स जेणिह कयाकयादेसया होज्जा? ३३७७

(ननु द्रव्यमनर्थान्तरपर्यायान्तरविशेषणैर्युज्येत। उत्पादादिस्वभाव न तु सामायिक गुणो यस्मात् ॥ ३३७६ ॥)

(स उत्पन्न उत्पन्न एव विगतश्च विगत एवेह। किं शेषमस्य येनेह कृताकृतादेशता भवेत्? ॥ ३३७७ ॥)

ननु द्रव्यमनर्थान्तरभूतपर्यायान्तरविशेषणैरुत्पादादिस्वभाव युज्यते, न तु सामायिकम्, 'गुणो जम्हा' त्ति गुणमात्ररूपत्वादिति। स हि गुण उत्पन्नः समुत्पन्न एव, न तु विगतोऽवस्थितो वा; यदा तु विगतस्तदा विगत एव, न तूत्पन्नोऽवस्थितो वा। अतः किं शेषमस्योद्धृतम् (प्र० ०स्योद्धरितम्) येनेह कृताकृतादेशता कृताकृतरूपता स्यात्? इति ॥ ३३७६–३३७७ ॥ सूरिरुत्तरमाह—

जं चिय दव्वाणन्नो पज्जाओ तं च तिविहसब्भावं। तो सो वि तिरूवो च्चिय तत्तो य कयाकयसहावो।३३७८।

पर्यायस्यापि कृताकृतता

(यदेव द्रव्यानन्य पर्यायस्तच्च त्रिविधसद्भावम्। तत सोऽपि त्रिरूप एव ततश्च कृताकृतस्वभाव ॥ ३३७८ ॥)

यस्मादेव पर्यायो द्रव्यानन्यः, तच्च द्रव्यमुत्पाद-व्यय ध्रौव्यलक्षणत्रिविधस्वभावम्, ततो द्रव्यानन्यत्वात् सोऽपि पर्यायस्त्रिरूप एव, अतश्च द्रव्यवत् कृताकृतस्वभावः स्यादेवेति ॥३३७८॥ अथवा, स्वतन्त्रस्यापि सामायिकगुणस्य त्रिरूपता घटत एवेति। कथम्? इत्याह—

* अत्र 'नणु' पदमनादृत्यैकं श्लोकं गाथामात्रप्रमाणा दृश्यते।

जह वा रूवंतरओ विगमुप्पाए वि रूवसामण्णं। निच्चं कयाकयमओ रूवं परपज्जयाओ वा॥ ३३७९॥

तह परिणामंतरओ वय-विभवे वि परिणामसामण्णं। निच्चं कयाकयमओ सामइयं परगुणाओ वा ।३३८०

(यथा वा रूपान्तरतो विगमोत्पादयोरपि रूपसामान्यम्। नित्य कृताकृतमतो रूप परपर्यायाद् वा ॥ ३३७९ ॥)

(तथा परिणामान्तरतो व्यय विभवयोरपि परिणामसामान्यम्। नित्य कृताकृतमत सामायिक परगुणाद् वा ॥ ३३८० ॥)

यथा वा घटादौ रक्तत्वादिरूपाच्छुक्लत्वादिरूपान्तरोत्पत्तौ पूर्वरूपस्य विगमे उत्तररूपस्योत्पादेऽपि रूपसामान्य नित्यमवतिष्ठते, अतो रूपगुणस्य त्रिरूपता, अस्माच्च त्रैरूप्यात् कृताकृत रूपं युज्यते। परपर्यायाद् वा परपर्यायमाश्रित्य कृताकृत युज्यत इति। तथोत्तरोत्तरशुद्ध्या परिणमतः सामायिकगुणस्य परिणामान्तरात् परिणामान्तरोत्पत्तौ पूर्वपरिणामस्य व्यये विगमे, उत्तरपरिणामस्य तु विभवेऽप्युत्पादेऽपि, परिणामसामान्य नित्यमवतिष्ठते। ततः सामायिकगुणस्य त्रिरूपता। अस्माच्च त्रैरूप्यात् तस्य कृताकृतत्वम्; परगुणत्वाद् वा परगुण-माश्रित्य कृताकृतत्वमिति ॥ ३३७९-३३८० ॥ अथवा, अन्यथापि सामायिकस्य कृताकृतत्व वक्तव्यम्, कथम्? इत्याह—

चउक्कं वा पडुच्च कयमकयमहव सामइयं। एगपुरिसाइओ कयमकयं नाणानराईहिं ॥३३८१॥

(द्रव्यादिचतुष्क वा प्रतीत्य कृतमकृतमथवा सामायिकम्। एकपुरुषादित कृतमकृत नानानरादिभि ॥ ३३८१ ॥)

अथवा, द्रव्यादिचतुष्क द्रव्य क्षेत्र काल भावचतुष्टयं प्रतीत्य कृतमकृतं च सामायिक भावनीयम्; तथाहि—एक विवक्षित पुरुषद्रव्यं प्रतीत्य कृत सामायिकम्, सादिसपर्यवसितत्वात्, नानापुरुषद्रव्याण्याश्रित्य पुनरकृतम्, अनाद्यपर्यवसितत्वादिति। आदिशब्दाद् भरतैरावत-क्षेत्राणि प्रतीत्य कृतम्, महाविदेहक्षेत्रेष्वकृतम्, अव्यवच्छिन्नप्रवाहत्वेन नित्यत्वादिति। तथा, उत्सर्पिण्य-ऽवसर्पिणीकालमाश्रित्य कृतम्, व्यवच्छिद्यमानत्वेनाऽनित्यत्वात्। नोउत्सर्पिण्यवसर्पिणीकाल त्वाश्रित्याकृतम्, अव्यवच्छिन्नत्वेन नित्यत्वात्। भाव त्वेकपुरुषोपयोग प्रतीत्य कृतम्, नानापुरुषोपयोगानाश्रित्य पुनरकृतम्। इत्येव वा कृताकृत सामायिकमिति ॥ ३३८१ ॥ तदेवमुक्त कृताकृतद्वारम् ॥

अथ 'केन कृतम्' इति द्वार विवक्षुराह—

केण कयं ति य ववहारओ जिणिंदेण गणहरेहि च। तस्सामिणा उ निच्छयनयस्स तत्तो जओऽणन्नं॥ केन कृतम्' द्वारम्

(केन कृतमिति च व्यवहारतो जिनेन्द्रेण गणधरैश्च। तत्स्वामिना तु निश्चयनयस्य ततो यतोऽनन्यत् ॥ ३३८२ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३३८२ ॥ अत्राक्षेप-परिहारौ प्राह—

गमे कयं चिय केण कयं तं ति का पुणो पुच्छा?। भण्णइ, स वज्झकत्ता इहंतरंगो विसेसेणं ३३८३।

(ननु निर्गमे कृतमेव केन कृतं तदिति का पुन पृच्छा?। भण्यते, स बाह्यकर्ता इहान्तरङ्गो विशेषेण ॥ ३३८३ ॥)

आह- ननु 'उद्देसे निद्देसे य निग्गमे' इत्यत्र सामायिकस्य निर्गमे भण्यमाने 'महावीरात् तन्निर्गतम्' इत्यादिप्रतिपादनेन 'केन कृतं तद्' इत्येतद् गतमेवोक्तार्थमेव, पुनरपीह का पृच्छा ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्-स तीर्थकरादिः सामायिकस्य बाह्यकर्ता तत्रोक्तः, इह तु निश्चयेनान्तरङ्गकर्ता विवक्षितः । स च नैश्चयिक सामायिकानुष्ठाता साध्वादिरेव, सामायिकपरिणामानन्यत्वादिति ॥ ३३८३ ॥

परिहारान्तरमाह—

सामायिककर्ता साध्वादि सर्वकारकानन्य

अहवा सतंतकत्ता तत्थेह पउज्जकारगोऽभिमओ। अहवेह सव्वकारगपरिणामाणन्नरूवो त्ति॥ ३३८४

(अथवा स्वतन्त्रकर्ता तत्रेह प्रयोज्यकारकोऽभिमत । अथवेह सर्वकारकपरिणामानन्यरूप इति ॥ ३३८४ ॥)

अथवा, तत्र निर्गमे भगवांस्तीर्थकरः स्वयम्बुद्धत्वात् स्वतन्त्रकर्ताऽभिहितः, इह तस्यैव भगवतस्तीर्थकरस्य यः प्रयोज्यः प्रबोधनीयः स इ[illegible] साध्वादि स कर्ताऽभिमत । अथवा, इह कर्ता सर्वकारकपरिणामानन्यरूपोऽभिमतः, स च साध्वादिरेव सामायिकानुष्ठाता मन्तव्यः; तथाहि, सामायिकं कुर्वन्नसौ कर्ता, क्रियमाणत्वेन च कर्मरूपात् सामायिकादनन्यत्वात् कर्म, सामायिक येनाध्यवसायेन करणभूतेनासौ करोति तस्मादनन्यत्वात् करणम्, गुरुणा चास्मै सामायिक प्रदीयत इति संप्रदानम्, सामायिक चास्मात् शिष्य प्रशिष्यपरम्परया प्राप्स्यत इत्यपादानम्, स्वपरिणामे च सामायिकमव्यवच्छिन्न धरतीत्यधिकरणमित्येव सर्वकारकपरिणामानन्यरूपः कर्ता भवत्यसाविति ।

गणधरादि प्रयोज्यकर्ता

आह—ननु यद्यन्तरङ्ग प्रयोज्य सर्वकारकपरिणामानन्यरूपश्च कर्ता साध्वादिरिह विवक्षितः, तर्हि 'जिनेन्द्रेण गणधरैश्च कृतं तद्' इति कस्मादुक्तम्, जिनेन्द्र-गणधराणामिहाविवक्षितत्वात् ? । सत्यम्, किन्तु जिनेन्द्रस्यापि सामायिकस्यान्तरङ्गकर्तृत्व सर्वकारकपरिणामानन्यरूपत्वं प्रायो न विरुध्यते, तेनापि तस्यानुष्ठितत्वात्, गणधराणा तु प्रयोज्यकर्तृत्वमपि युज्यत एव, जिनेन्द्रप्रयोज्यत्वात् तेषामिति । अतो जिनेन्द्र गणधराणाम[illegible]पन्यासोऽत्र न विरुध्यत इति ॥ ३३८४ ॥ गत 'केन कृतम्' इति द्वारम् ॥

अथ 'केषु द्रव्येषु तद् क्रियते' इति द्वारमभिधित्सुराह—

'केषु क्रियते' द्वारम

दव्वेसु केसु कीरइ सामइयं नेगमो मणुण्णेसु। सयणाइएसु भासइ मणुण्णपरिणामकारणओ ॥३३८५

(द्रव्येषु केषु क्रियते सामायिकं नैगमो मनोज्ञेषु । शयनादिकेषु भाषते मनोज्ञपरिणामकारणत ॥ ३३८५ ॥)

नेगंतेण मणुन्नं मणुन्नपरिणामकारणं दव्वं । वभिचाराओ, सेसा बिंति तओ सव्वदव्वेसु ॥ ३३८६ ॥

(नैकान्तेन मनोज्ञ मनोज्ञपरिणामकारणं द्रव्यम् । व्यभिचारात्, शेषा ब्रुवन्ति तत सर्वद्रव्येषु ॥ ३३८६ ॥)

व्याख्या- केषु द्रव्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते निर्वर्त्यते ? । अत्र नैगमनयो भाषते-मनोज्ञेषु शयनाऽऽसनादिषु स्थितस्य तत् क्रियते, मनोज्ञपरिणामकारणत्वात् । तथा च [illegible]—"मणुन्नं भोयणं भोच्चा मणुन्नं सयणासणं । मणुन्नंसि अगारंसि(प० —णुन्नंसि

अगारसि)मणुन्नं झायए मुणी ॥ १ ॥' (मनोज्ञं भोजनं भुक्त्वा मनोज्ञं शयनासनम्। मनोज्ञेऽगारे मनोज्ञं ध्यायति मुनिः ॥) इत्यादि। शेषास्तु संग्रहादयो नुवते-नैकान्तेन मनोज्ञं द्रव्यं मनोज्ञपरिणामकारणं भवति, व्यभिचारात्, मनोज्ञेऽपि कस्यापि स्वाभिप्रायेणामनोज्ञपरिणामभावात्, अमनोज्ञेऽपि च कस्यापि मनोज्ञपरिणामसद्भावात्। ततः सर्वद्रव्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते ॥ ३३८५-३३८६ ॥

अत्राक्षेप-परिहारावाह-

नणु भणियमुवग्घाए केसु त्तीहं कओ पुणो पुच्छा?। केसु त्ति तत्थ विसओ इह केसु ट्ठिअस्स तल्लाभो ॥

(ननु भणितमुपोद्घाते केष्वितीह कुतः पुनः पृच्छा?। केष्विति तत्र विषय इह केषु स्थितस्य तल्लाभः ॥ ३३८७ ॥)

ननूपोद्घाते 'किं कइविहं' इत्यादिगाथाया 'केषु सामायिकं भवति' इति भणितमेव, इह कुतः पुनरपि पृच्छावसरः?। नैवम्, तत्र हि केषु द्रव्यपर्यायाः सामायिकस्य विषये भवन्तीत्युक्तम्, तथा च तत्र निर्वचनम्- 'सव्वगयं सम्मत्तं' इत्यादि। इह तु केषु द्रव्येषु स्थितस्य सामायिकलाभो भवतीत्युच्यत इति महान् भेद इति ॥ ३३८७ ॥ यदि न पौनरुक्त्यम् तर्ह्यन्यद् दूषणम्। किं तत्? इत्याह-

सव्वदव्वावत्थाणं जाइमेत्तवयणाओ। धम्माइसव्वदव्वाधारो सव्वो जओऽवस्सं ॥३३८८॥

(ततः कथं सर्वद्रव्यावस्थानं जातिमात्रवचनात्। धर्मादिसर्वद्रव्याधारः सर्वो यतोऽवश्यम् ॥ ३३८८ ॥)

ततस्तर्हि कथं सर्वद्रव्येष्ववस्थानं सम्भवति, येनोच्यते-'सेसा चिति तओ सव्वदव्वेसु' इति। न हि सर्वेष्वाकाशादिद्रव्येषु कोऽप्यवतिष्ठत इति?। उच्यते-जातिमात्रवचनात् सर्वद्रव्यमात्रस्येह विवक्षणात्, जातिमात्रं च सर्वद्रव्यैकदेशेऽपि प्राप्यत इति। ननु देशतोऽपि किं सर्वद्रव्याधारः कोऽपि प्राप्यते?। उच्यते-प्राप्यत एव, यतो धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकाया-ऽऽकाशास्तिकाय-जीव पुद्गलाधारः सर्वोऽप्यवश्यं जीवलोक इति परिहृतं प्रासङ्गिकं दूषणम् ॥ ३३८८ ॥ अथ प्रस्तुतप्रेर्यस्य परिहारान्तरमाह-

वसओ व उवग्घाए केसु त्ति इहं स एव हेउ त्ति। सद्धेय-नेय-किरियानिबंधणं जेण सामइयं ॥३३८९॥

(विषयो वोपोद्घाते केष्वितीह स एव हेतुरिति। श्रद्धेय ज्ञेय क्रियानिबन्धनं येन सामायिकम् ॥ ३३८९ ॥)

अथवा, उपोद्घाते सर्वद्रव्याणि सामायिकस्य विषये भवन्तीत्युक्तम्। इह तु स एव सामायिकलाभः सर्वद्रव्येषु हेतुभूतेषु भवतीत्युच्यते। कथं पुनः सर्वाण्यपि द्रव्याणि सामायिकस्य हेतुर्भवन्ति? इत्याह-'सद्धेये'त्यादि श्रद्धेयानि च ज्ञेयानि च चारित्रक्रियाहेतुभूतानि च यानि तन्निबन्धनं तद्धेतुकं येन सामायिकम्। न च श्रद्धेयादिभ्योऽन्यानि सर्वद्रव्याणीति, नापि विषयहेत्वोरैकत्वमवगन्तव्यम्, विषयस्यात्, जीवघातनिवृत्तेः सर्वजीवहेतोरुपष्टम्भकत्वात्, अन्नादिवदिति ॥ ३३८९ ॥ अन्यदपि परिहारान्तरमाह-

अहवा कयाकयाइसु कज्जं केण व कयं च कत्तत्ति । केसु त्ति करणभावो तइयत्थे सत्तमिं काउं ॥३३९०॥ ॥३२४॥ विशेषा० भागः-२

(अथवा कृताकृतादिषु कार्यं केन वा कृत कर्तेति । केष्विति करणभावस्तृतीयार्थं सप्तमीं कृत्वा ॥ ३३९० ॥)

अथवा, कृताकृतादिद्वारेषु प्रथमे कृताकृतद्वारे कर्त्रा यत् क्रियते तत् कार्यं सामायिकमुक्तम्, 'केन कृतम्' इति च द्वितीयद्वारे सामायिकस्यैव कर्त्ता निर्दिष्टः, 'केषु' इति तृतीयद्वारे तु तृतीयार्थे सप्तमीं कृत्वा करणमभिहितम्, कैर्द्रव्यैः करणभूतैः सामायिकं क्रियत इति नोपपुनरुक्तेन सह पौनरुक्त्यमिति ॥ ३३९० ॥ अथ 'कदा कारको भवति' इति नयैर्निरूपयन्नाह—

उद्दिट्ठे च्चिय नेगमनयस्स कत्ताऽणहिज्जमाणो वि । जं कारणमुद्देसो तम्मि य कज्जोवयारो त्ति ३३९१ नैगमे उद्दि- ष्टोऽपठन्नपि शिष्य सामा० कर्ता

(उद्दिष्ट एव नैगमनयस्य कर्ताऽनधीयानोऽपि । यत् कारणमुद्देशस्तस्मिंश्च कार्योपचार इति ॥ ३३९१ ॥)

उद्दिष्ट एव गुरुणा सामायिके नैगमनयस्यानधीयानोऽपि शिष्यस्तत्कर्ता भवति । आह— ननु कार्यस्य कर्ता भवति, कार्यं च सामायिकमुद्देशस्थले नास्ति, तत् कथं तस्यासौ कर्ता भवति ? इत्याह— 'जमि'त्यादि यस्मात् सामायिककारणमुद्देशः, तस्मिंश्चोद्देशलक्षणे कारणे कार्यस्य सामायिकस्योपचारः क्रियत इति सामायिकस्य कर्तासौ भवतीति ॥ ३३९१ ॥ संग्रह व्यवहारनयमतमाह—

संगह-ववहाराणं पच्चासन्नयरकारणत्तणओ । उद्दिट्ठम्मि तदत्थं गुरुपामूले (सू. चू. पत्र १६ पयमूले) समासीणो । संग्रहव्यवहारयो गुरु पादमूले आसीन शिष्य सामा०कर्ता

(संग्रह व्यवहारयो प्रत्यासन्नतरकारणत्वात् । उद्दिष्टे तदर्थं गुरुपादमूले समासीन ॥ ३३९२ ॥)

संग्रह व्यवहारयोरुद्दिष्टे सामायिके तत्पठनार्थं गुरुपादमूले समासीनः शिष्यः प्रत्यासन्नतरकारणत्वात् पूर्ववत् तत्र सामायिककार्योपचारात् कर्ता भवतीति ॥ ३३९२ ॥ ऋजुसूत्रमतमाह—

उज्जुसुयस्स पढंतो तं कुणमाणो वि निरुवओगो वि । आसन्नासाहारणकारणओ सद्द-किरियाणं ॥३३९३ ऋजुसूत्रे सामायिक पठन् कुर्वन् या

(ऋजुसूत्रस्य पठंस्तत्कुर्वाणोऽपि निरुपयोगोऽपि । आसन्नासाधारणकारणत: शब्द क्रिययो ॥ ३३९३ ॥)

ऋजुसूत्रस्यानुपयुक्तोऽपि सामायिकं पठन्, तथा कुर्वंस्तदर्थक्रियामनुतिष्ठन् सामायिकस्य कर्ता भवति, सामायिकासन्नतरासाधारणकारणत्वात् तद्विषयशब्द क्रिययोरिति ॥ ३३९३ ॥ शब्दादिमतमाह—

सामाइओवउत्तो कत्ता सद्द-किरियाविउत्तो वि । सद्दाईण मणुन्नो परिणामो जेण सामइयं ॥ ३३९४ ॥ शब्देषु सामायिकोपयुक्त सामा० कर्ता

(सामायिकोपयुक्तः कर्ता शब्द क्रियावियुक्त इति । शब्दादीनां मनोज्ञ परिणामो येन सामायिकम् ॥ ३३९४ ॥)

शब्दादिनयानां सामायिकोपयुक्तः शब्द क्रियावियुक्तोऽपि सामायिकस्य कर्ता भवति, येन यस्माद् मनोज्ञो विशुद्धपरिणाम एव तेषां सामायिकमिति ॥ ३३९४ ॥ अथ पूर्वोक्तमुपसंहरन्नुत्तरग्रन्थसम्बन्धनार्थमाह—

कत्ता नयओऽभिहिओ अहवा नयउ त्ति नीइओ नेओ। सामाइयहेउपउज्जकारओ सो नओ य इमो॥

(कर्ता नयतोऽभिहितोऽथवा नयत इति नीतितो ज्ञेय । सामायिकहेतुप्रयोज्यकारक स नयश्चायम ॥ ३३९५ ॥)

तदेव सामायिकस्य कर्ता नयतो नयैरभिहित'। अथवा, 'कत्ता वा कारकः' इत्यस्माद् नय इति पृथगेव द्वारम् । तत्र चायमर्थः– नयतो नीतितो विविना सामायिकस्य हेतुः कर्ता सामायिकस्य प्रयोज्यकारको ज्ञेयः । कः पुनरसौ नय इत्याह–स चायम् नय इति द्वात्रिंशद्गाथार्थः ॥ ३३९५ ॥ अत्रापि 'उप्पणाणुप्पन्न कयाकय इत्य जइ नमोकारे' इत्यादिनियुक्तिगाथानामग्रहणे कारणं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापीति ॥अथ तमेव नयमष्टप्रकारमाह–

सामा० सत्का आलोचनादि नयाष्टकम

आलोयणा य विणए खित्त दिसाभिग्गहे य काले य। रिक्ख-गुणसंपया विय अभिवाहारे य अट्ठमए॥

(आलोचना च विनय क्षेत्र दिगभिग्रहश्च कालश्च । ऋक्ष-गुणसपदे अपि चाभिव्याहारश्चाष्टमक ॥ ३३९६ ॥)

इहाभिमुख्येन गुरोरात्मदोषप्रकाशनमालोचना, विनयश्च बाह्य आसनदानाऽभ्युत्थानादि अन्तरङ्गस्तु बहुमानादिः, तथा, क्षेत्रमिक्षुक्षेत्रादि, तथा दिगभिग्रहश्च वक्ष्यमाणलक्षणः, कालश्च दिवसादिः, तथा, ऋक्षसंपद् नक्षत्रसंपदिति, गुणाः प्रियधर्मत्वादयस्तत्संपत् प्राप्तिरिति, अभिव्याहरणमभिव्याहारः कालिकादिश्रुतविषय उद्देश-समुद्देशादिरिति। अथ चाष्टमो नय. ॥ इति नियुक्तिगाथासक्षेपार्थः ॥३३९६॥

अथालोचनानयं भाष्यकारो विवृण्वन्नाह–

सामाइयत्थमुवसंपया गिहत्थस्स होज्ज जइणो वा। उभयस्स पउत्तालोयणस्स(प्र० इयस्स)सामाइयं देज्जा

(सामायिकार्थमुपसपद् गृहस्थस्य भवेद् यतेर्वा । उभयस्य प्रयुक्तालोचनस्य (लोचितस्य) सामायिक दद्यात् ॥ ३३९७ ॥)

तत्र गृहस्थे–

१ आलोचनम दीक्षार्हद्रव्यादीनाम्

यम्मि दिक्खारुहस्स गिहिणो चरित्तसामइयं । बालाइदोसरहियस्स देज्ज नियमा न सेसाणं॥

(आलोचिते दीक्षार्हस्य गृहिणश्चारित्रसामायिकम् । बालादिदोषरहितस्य दद्याद् नियमाद् न शेषाणाम् ॥ ३३९८ ॥)

स्पष्टे, नवर 'आलोइयम्मि' त्ति आलोचिते आलोकिते विज्ञाते यथा द्रव्यतो ज्ञातोऽसौ न नपुसकादिः, क्षेत्रतस्तु विज्ञातो यथा नायमकालतस्त्ववगतो यथा शीतो-ष्णादिना न क्लाम्यति, भावतस्त्ववबुद्धो यथा नीरोगानलसादिरूपः । ततश्चैवमालोकिते निश्चिते च दीक्षार्हस्य बालादिदोषरहितस्य गृहिणश्चारित्रसामायिकं दद्यादिति ॥ ३३९७–३३९८ ॥ ननु गृहस्थस्य सामायिकसूत्रार्थमुपसपदित्यवते, श्रमणस्य तु व्रतग्रहणकाल एवाधीतसामायिकसूत्रत्वात् कथं तदर्थमुपसपद् भवेत् ? इत्याह —

सामाइयत्थमवणोवसंपया साहुणो हवेज्जाहि । वाघायमेसकालं च पइ सुयत्थं पि होज्जाहि ॥३३९९॥ सामायिको-पसंपत् कथम् ?

(सामायिकार्थश्रवणोपसम्पत् साधोर्भवेत् । व्याघातमेष्यत्कालं च प्रति सूत्रार्थमपि भवेत् ॥ ३३९९ ॥)

यदा गुरु ग्लानादिः भवति, यदि वाऽन्यो परलोकीभूतो भवेत्, तदा तच्छिष्यस्य साधोः सामायिकार्थश्रवणनिमित्तमन्यत्रोपसम्पद् भवेत् । अथवा, 'सुयत्थं पि होज्जाहि' त्ति व्याघातमेष्यत्कालं वा प्रति तां प्रतीत्येत्यर्थः सूत्रमात्रार्थमपि साधोरन्यत्रोपसंपद् भवेत् । इदमुक्तं भवति– ग्लानभावेन व्यन्तरोपसर्गादिना वा व्याघातेन पतिते विस्मृते सामायिकसूत्रे, एष्यति वा दुःषमाकाले प्रज्ञामान्द्यादसमाप्तसामायिकसूत्रमात्रा अपि साधवो भविष्यन्तो निजगुरुमरणाभवनादिना कारणेन सर्वस्यापि सामायिकसूत्रस्य पठनार्थम्, असमाप्तस्य वा समाप्त्यर्थमन्यत्र साधोरुपसंपद् भवेदिति ॥ ३३९९ ॥ तदेवं चारित्रसामायिकमङ्गीकृत्य तदर्थश्रवणार्थं तत्सूत्रमात्रपठनार्थं वा साधोरन्यत्रोपसंपदुक्ता ॥ अथवा, श्रुतसामायिकमङ्गीकृत्य समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयार्थमप्युपसंपद् भवेदिति दर्शयन्नाह—

सव्वं व बारसंगं सुयसामइयं ति तदुभयत्थं ति । होज्जालोइयभावस्स देज्ज सुत्तं तदत्थं वा ॥३४००॥

(सर्वं वा द्वादशाङ्गं श्रुतसामायिकमिति तदुभयार्थमिति । भवेदालोचितभावस्य दद्यात् सूत्रं तदर्थं वा ॥ ३४०० ॥)

अथवा, सर्वमपि द्वादशाङ्गं श्रुतसामायिकं भण्यते, अतस्तदुभयार्थं समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयनिमित्तमप्युपसंपद् भवेत्; अत आलोचितभावस्य दत्तविशुद्धालोचनस्य सूत्रमर्थं वा दद्यादिति ॥ ३४०० ॥ उक्तमालोचनाद्वारम् ॥ अथ विनयद्वारमभिधित्सुराह—

विणयसुद्धस्स वि देज्ज विणीयस्स नाविणीयस्स । न हि दिज्जइ आहरणं पलियत्तियकन्नहत्थस्स ॥३४०१॥ १ विनयद्वारम्

(आलोचनशुद्धायापि दद्याद् विनीताय नाविनीताय । न हि दीयते आहरणं परिकर्तितकर्णहस्ताय ॥ ३४०१ ॥)

सुगमा ॥ ३४०१ ॥ किमिति विनीतस्यैव दीयते ? इत्याह—

गुरुत्तो भत्तिगओ अमुई अणुअत्तओ विसेसन्नू । उज्जुत्तोऽपरितंतो इच्छियमत्थं लहइ साहू ॥३४०२॥

(गुरुरतो भक्तिगतोऽमोचकोऽनुवर्तको विशेषज्ञः । उद्युक्तोऽपरितान्त इष्टमर्थं लभते साधुः ॥ ३४०२ ॥)

सुबोधा, नवरं 'अमुइ त्ति' अमोचकः, उद्युक्त उद्यमपरः, अपरितंतो– अनिर्विण्ण इति ॥ ३४०२ ॥ क्षेत्रद्वारमभिधित्सुराह— २ क्षेत्रद्वारम्

विणयवओ विय कयमंगलस्स तदविग्घपारगमणाय (प्र० ०णाए) ।

देज्ज सुकओवओगो खित्ताईसु (मु०प्र० पसत्थेसु) सुपसत्थेसु ॥३४०३॥

(विनयवतेऽपि च कृतमङ्गलाय तदविघ्नपारगमनाय । दद्यात् सुकृतोपयोगः क्षेत्रादिषु सुप्रशस्तेषु ॥ ३४०३ ॥)

उच्छुवणे सालिवणे पउमसरे कुसुमिए व वणसंडे। गंभीर सोणुणाए पयाहिणजले जिणहरे वा ३४०४
दिज्ज न उ भग्ग-ब्भामिय-(प्र० ज्झामिय)मसाण-सुन्नामणुन्नगेहेसु। छारंगारक्खयारामेज्झाईदव्वदुट्ठेसु

(इक्षुवणे शालिवने पद्मसरसि कुसुमिते वा वनखण्डे। गम्भीरे सानुनादे प्रदक्षिणजले जिनगृहे वा ॥ ३४०४ ॥)
(दद्यान्न तु भग्न भ्रामित (ध्यामित)श्मशान शून्या ऽमनोज्ञगेहेषु। क्षाराङ्गारावस्करामेध्यादिद्रव्यदुष्टेषु ॥ ३४०५ ॥)

तिस्रोऽपि सुगमाः, नवरमिक्षुवणादीनां समीपे दद्यात् सामायिकम्, न तु भग्न-भ्रामित(प्र० ध्यामित)गृहादिप्रदेशे। द्राक्षा-चन्दनलताद्याच्छादितप्रदेशो गम्भीरः। यत्र जल्पता प्रतिशब्द उत्तिष्ठते स प्रदेशः सानुनाद इति ॥ ३४०३-३४०४-३४०५ ॥

दिगभिग्रहद्वारमाह—

पुव्वाभिमुहो उत्तरमुहो व दिज्जाहवा पडिच्छेज्जा। जाए जिणादओ वा दिसाइ जिणचेइयाइं वा ।३४०६।

(पूर्वाभिमुख उत्तरमुखो वा दद्यादथवा प्रतीच्छेत। यस्यां जिनादयो वा दिशि जिनचैत्यानि वा ॥ ३४०६ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३४०६ ॥ कालद्वारमाह—

चाउद्दसिं पण्णरसिं वज्जेज्जा अट्ठमिं च नवमिं च। छट्ठिं च चउत्थिं बारसिं च सेसासु देज्जाहि ॥३४०७॥

(चतुर्दशीं पञ्चदशीं वर्जयेदष्टमीं च नवमीं च। षष्ठीं च चतुर्थीं च द्वादशीं च शेषेषु दद्यात् ॥ ३४०७ ॥)

सुबोधा ॥ ३४०७ ॥ नक्षत्रद्वारमाह—

मियसिर अद्दा पुस्से तिन्नि य पुव्वाइं मूलमस्सेसा। हत्थो चित्ता य तहा दस विद्धिकराइं नाणस्स ॥३४०८
संझागयं रविगयं विड्डेरं(प्र० विड्डरं)सग्गहं विलंबं वा। राहुहयं गहभिण्णं च वज्जए सत्त नक्खत्ते ३४०९

(मृगशिर आर्द्रा पुष्य त्रीणि च पूर्वाणि मूलमश्लेषा। हस्तश्चित्रा च तथा दश वृद्धिकराणि ज्ञानस्य ॥ ३४०८ ॥)
(सन्ध्यागत रविगतं विड्डेर सग्रहं विलम्बि वा। राहुहत ग्रहभिन्नं च वर्जयेत् सप्त नक्षत्राणि ॥ ३४०९ ॥)

मृगशिरःप्रभृतिषु नक्षत्रेषु दद्यात् सामायिकम्, सन्ध्यागतादीनि तु वर्जयेत्। तत्र सन्ध्यागत यत्र रविः स्थास्यति। 'यत्र नक्षत्रे सूर्यस्तिष्ठति तस्माच्चतुर्दश पञ्चदश वा नक्षत्रं सन्ध्यागतम्' इत्यन्ये। रविगतं यत्र रविस्तिष्ठति। पूर्वद्वारिकेषु नक्षत्रेषु पूर्वदिशा गन्तव्येऽपरया गच्छतो विड्डेरम्, सग्रहं च क्रूरग्रहाधिष्ठितम्, विलम्बि यद् भास्वता परिभुज्य मुक्तम्, राहुहतं यत्र ग्रहणमभूदिति। ग्रहभिन्नं ग्रहविदारितमिति ॥ ३४०८-३४०९ ॥ गुणसंपद्द्वारमाह—

सामायिकोपसपत् कथम् ?

सामाइयत्थसवणोवसंपया साहुणो हवेज्जाहि । वाघायमेसकालं च पइ सुयत्थं पि होज्जाहि ॥३३९९॥

(सामायिकार्थश्रवणोपसपत् साधोर्भवेत् । व्याघातमेष्यत्कालं च प्रति सूत्रार्थमपि भवेत ॥ ३३९९ ॥)

यदा गुरुः सूत्रमात्रविदेव भवति, सूत्र चादत्त्वा परलोकीभूतो भवेत्, तदा तच्छिष्यस्य साधोः सामायिकार्थश्रवणनिमित्तमन्यत्रोपसपद् भवेत् । अथवा, 'सुयत्थं पि होज्जाहि' त्ति व्याघातमेष्यत्काल वा प्रति तौ प्रतीत्येत्यर्थः सूत्रमात्रार्थमपि साधोरन्यत्रोपसपद् भवेत् । इदमुक्त भवति—ग्लानभावेन व्यन्तरोपसर्गादिना वा व्याघातेन पतिते विस्मृते सामायिकसूत्रे, एष्यति वा दुःषमाकाले प्रज्ञामान्द्यादसमाप्तसामायिकसूत्रमात्रा अपि साधवो भविष्यन्तो निजगुरुमरणीभवनादिना कारणेन सर्वस्यापि सामायिकसूत्रस्य पठनार्थम्, असमाप्तस्य वा समाप्त्यर्थमन्यत्र साधोरुपसपद् भवेदिति ॥ ३३९९ ॥ तदेव चारित्रसामायिकमङ्गीकृत्य तदर्थश्रवणार्थं तत्सूत्रमात्रपठनार्थं वा साधोरन्यत्रोपसंपदुक्ता ॥ अथवा, श्रुतसामायिकमङ्गीकृत्य समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयार्थमप्युपसपद् भवेदिति दर्शयन्नाह—

सव्वं व बारसंगं सुयसामइयं ति तदुभयत्थं ति । होज्जालोइयभावस्स देज्ज सुत्तं तदत्थं वा ॥३४००॥

(सर्वं वा द्वादशाङ्ग श्रुतसामायिकमिति तदुभयार्थमिति । भवेदालोचितभावस्य दद्यात् सूत्र तदर्थं वा ॥ ३४०० ॥)

अथवा, सर्वमपि द्वादशाङ्ग श्रुतसामायिक भण्यते, अतस्तदुभयार्थं समस्तद्वादशाङ्गसूत्रार्थोभयनिमित्तमप्युपसपद् भवेत्, अत आलोचितभावस्य दत्तविशुद्धालोचनस्य सूत्रमर्थं वा दद्यादिति ॥ ३४०० ॥ उक्तमालोचनाद्वारम् ॥ अथ विनयद्वारमभिधित्सुराह—

७ विनयद्वारम्

आलोयणसुद्धस्स वि देज्ज विणीयस्स नाविणीयस्स । न हि दिज्जइ आहरणं पलियत्तियकन्नहत्थस्स ॥३४०१॥

(आलोचनशुद्धायापि दद्याद् विनीताय नाविनीताय । न हि दीयते आहरण परिकर्तितकर्णहस्ताय ॥ ३४०१ ॥)

सुगमा ॥ ३४०१ ॥ किमिति विनीतस्यैव दीयते ? इत्याह—

अणुरत्तो भत्तिगओ अमुई अणुअत्तओ विसेसन्नू । उज्जुत्तोऽपरितंतो इच्छियमत्थं लहइ साहू ॥३४०२॥

(अनुरक्तो भक्तिगतोऽमोचकोऽनुवर्तको विशेषज्ञ । उद्युक्तोऽपरितान्त इष्टमर्थं लभते साधु ॥ ३४०२ ॥)

सुबोधा, नवर 'अमुइ त्ति' अमोचकः, उद्युक्त उद्यमपरः, अपरितंतो—अनिर्विण्ण इति ॥ ३४०२ ॥ क्षेत्रद्वारमभिधित्सुराह—

३ क्षेत्रद्वारम्

विणयवओ विय कयमंगलस्स तदविग्घपारगमणाय (प्र० ०णाए) ।

देज्ज सुकओवओगो खित्ताईसु (सू०चू० दव्वाइसु) सुपसत्थेसु ॥३४०३॥

(विनयवतोऽपि च कृतमङ्गलाय तदविघ्नपारगमनाय । दद्यात् सुकृतोपयोग क्षेत्रादिषु सुप्रशस्तेषु ॥ ३४०३ ॥)

जलेसुइइइइइइइइ

वणे सालिवणे पउमसरे कुसुमिए व वणसडे। गंभीर सोणुणाए पयाहिणजले जिणहरे वा ३४०४

दिज्ज न उ भग्ग-ज्झामिय-(प्र० ज्झामिय)मसाण-सुन्नामणुन्नगेहेसु। छारंगारक्खयारामेज्झाईदव्वदुट्ठेसु

(इक्षुवणे शालिवने पद्मसरसि कुसुमिते वा वनखण्डे। गम्भीरे सानुनादे प्रदक्षिणजले जिनगृहे वा ॥ ३४०४ ॥)

(दद्याद् न तु भग्न भ्रामित (ध्यामित)श्मशान-शून्या ऽमनोज्ञगेहेषु। क्षाराङ्गारावस्करामेध्यादिद्रव्यदुष्टेषु ॥ ३४०५ ॥)

तिस्रोऽपि सुगमाः, नवरमिक्षुवणादीनां समीपे दद्यात् सामायिकम्, न तु भग्न-भ्रामित(प्र० ध्यामित)गृहादिप्रदेशे। द्राक्षा-चन्दनलताद्याच्छादितप्रदेशो गम्भीरः। यत्र जल्पतां प्रतिशब्द उत्तिष्ठते स प्रदेशः सानुनाद इति ॥ ३४०३-३४०४-३४०५ ॥

दिगभिग्रहद्वारमाह—

दिगभिग्रह-द्वारम्

पुव्वाभिमुहो उत्तरमुहो व दिज्जाहवा पडिच्छेज्जा। जाए जिणादओ वा दिसाइ जिणचेइयाइं वा।३४०६।

(पूर्वाभिमुख उत्तरमुखो वा दद्यादथवा प्रतीच्छेत्। यस्यां जिनादयो वा दिशि जिनचैत्यानि वा ॥ ३४०६ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३४०६ ॥ कालद्वारमाह—

कालद्वारम

सि पण्णरसिं वज्जेज्जा अट्ठमिं च नवमिं च। छट्ठिं च चउत्थिं बारसिं च सेसासु देज्जाहि ॥३४०७॥

(चतुर्दशीं पञ्चदशीं वर्जयेदष्टमीं च नवमीं च। षष्ठीं च चतुर्थीं च द्वादशीं च शेषेषु दद्यात् ॥ ३४०७ ॥)

सुबोधा ॥ ३४०७ ॥ नक्षत्रद्वारमाह—

सिर अद्दा पुस्से तिन्नि य पुव्वाइं मूलमस्सेसा। हत्थो चित्ता य तहा दस विड्ढिकराइं नाणस्स ॥३४०८

ंझागयं रविगयं विड्डेरं(प्र० विड्डर)सग्गहं विलंबं वा। राहुहयं गहभिण्णं च वज्जए सत्त नक्खत्ते ३४०९

(मृगशिर आर्द्रा पुष्य त्रीणि च पूर्वाणि मूलमश्लेषा। हस्तश्चित्रा च तथा दश वृद्धिकराणि ज्ञानस्य ॥ ३४०८ ॥)

(संध्यागत रविगतं विड्डेरं सग्रहं विलम्बि वा। राहुहत ग्रहभिन्नं च वर्जयेत् सप्त नक्षत्राणि ॥ ३४०९ ॥)

मृगशिरःप्रभृतिषु नक्षत्रेषु दद्यात् सामायिकम्, संध्यागतादीनि तु वर्जयेत्। तत्र संध्यागत यत्र रविः स्थास्यति। 'यत्र नक्षत्रे सूर्य-स्तिष्ठति तस्माच्चतुर्दश पञ्चदश वा नक्षत्रं संध्यागतम्' इत्यन्ये। रविगतं यत्र रविस्तिष्ठति। पूर्वद्वारिकेषु नक्षत्रेषु पूर्वदिशा गन्तव्येऽपरया गच्छतो विड्डेरम्, सग्रहं च क्रूरग्रहाविष्टितम्, विलम्बि यद् भास्वता परिभुज्य मुक्तम्, राहुहतं यत्र ग्रहणमभूदिति। ग्रहभिन्नं ग्रहविदारितं ॥ ३४०८-३४०९ ॥ गुणसंपद्द्वारमाह—

गुणसंपद्‌-द्वारम्

पियधम्मो दढधम्मो संविग्गोऽवज्जभीरु असढो य। खंतो दंतो गुत्तो थिरव्वय जिइंदिओ उज्जू ३४१०

असढो तुलासमाणो समिओ तह साहुसंगइ(प्र० संगह)रओ य।
गुणसंपओववीओ जुग्गो सेसो अजुग्गो य ॥ ३४११ ॥

(प्रियधर्मो दृढधर्मः संविग्नोऽवद्यभीरुरशठश्च । क्षान्तो दान्तो गुप्तः स्थिरव्रतो जितेन्द्रिय ऋजुः ॥ ३४१० ॥)
(अशठस्तुलासमानः समितस्तथा साधुसङ्गतिरतश्च । गुणसंपदुपवीतो योग्यः शेषोऽयोग्यश्च ॥ ३४११ ॥)

सुगमे ॥ ३४१०–३४११ ॥ अथाष्टममभिव्याहारनयमाह—

= अभिव्याहारनय - उद्देशसमुद्देशानुज्ञाकरणम्

नेओऽभिव्वाहारोऽभिव्वाहरणमहमस्स साहुस्स। इयमुद्दिसामि सुत्तत्थोभयओ कालियसुयम्मि ॥
दव्व-गुण(प्र० गुण-दव्व)-पज्जवेहिं भूयावायम्मि गुरुसमाइट्ठे। वेउद्दिट्ठमियं मे इच्छामणुसासणं सीसो ३४१३।

(ज्ञेयोऽभिव्याहारोऽभिव्याहरणमहमस्य साधोः । इयमुद्दिशामि सूत्रार्थोभयतः कालिकश्रुते ॥ ३४१२ ॥)
(द्रव्य-गुण(प्र० गुण-द्रव्य) पर्यायैर्भूतवादे गुरुसमादिष्टे । ब्रवीत्युद्दिष्टमिदं मे इच्छाम्यनुशासनं शिष्यः ॥ ३४१३ ॥)

व्याख्या– अभिव्याहरणमभिव्याहारः सामायिकश्रुतोद्देशादिविषयो गुरुशिष्ययोरुक्ति-प्रत्युक्तिविशेषो ज्ञेयः, तद्यथा– अहमस्य साधोः कालिकश्रुते इदमङ्गं श्रुतस्कन्धमध्ययनमुद्देशकं वा 'उद्दिस्सामि' वाचयामि। कथम्? इत्याह–सूत्रतः, अर्थतः, तदुभयतश्चेति (ग्र०—२७०००)। इह च सूचनात् सूत्रस्य, इयं भावना द्रष्टव्या–'इदमङ्गादिकं ममोद्दिशत' इति शिष्येणोक्ते गुरुर्वदति–'उद्दिशामि'। ततः शिष्यो भणति–'संदिशत किं भणामि ?'। गुरुराह–'वन्दित्वा प्रवेदय'। ततः शिष्यो वदति–'भवद्भिर्ममेदमङ्गादिकमुद्दिष्टम्'। गुरुराह–'उद्दिष्टं क्षमाश्रमणानां हस्तेन सूत्रेण, अर्थेन, तदुभयेन च।' ततः शिष्य आह–'इच्छामोऽनुशास्तिम्'। ततश्च गुरुराह–'सम्यग् योगः कर्तव्यः' इति। अत्रेच्छाकार-क्षमाश्रमणदान-प्रणिपात कायोत्सर्गकरणादिकः शेषो विधिः स्वयमेव द्रष्टव्यः। समुद्देशा–ऽनुज्ञयोरप्ययमेव विधिः, नवरं तयोर्यथासंख्यं 'स्थिरपरिचितं कुरु', 'सम्यग् धारय, अन्येषां च प्रवेदय' इति गुरुवचनं द्रष्टव्यमिति। भूतवादो (प्र० भूतावादो) दृष्टिवादः, तत्राप्ययमेवोद्देशादिविधिः केवलं 'द्रव्येण, गुणैः, पर्यायैश्च उद्दिष्टमिदम्' इति गुरुः समादिशति। एवं च गुरुसमादिष्टे शिष्यो वदति–'उद्दिष्टमिदं मे, इच्छाम्यनुशास्तिम्' इत्यादीनि। तदेवं व्याख्यातोऽभिव्याहारनयः, तद्व्याख्याने च व्याख्याता 'आलोयणा य विणए' इत्यादिप्रतिद्वारगाथा ॥ ३४१२–३४१३ ॥ अथ मूलद्वारगाथायां यदुक्तम्—'करणं कतिविधम् ?' इति, तत्राह—

करणं तव्वावारो गुरु-सीसाणं चउव्विह तं च। उद्देसो वायणिआ (प्र०, वायणया) तहा समुद्देसणमणुन्ना ॥

(करणं तद्व्यापारो गुरु-शिष्ययोश्चतुर्विधं तच्च । उद्देशो वाचनिका तथा समुद्देशनमनुज्ञा ॥ ३४१४ ॥)

पूर्वैहिक-करणभेद

गुरु शिष्ययोस्तद्विषयः सामायिकविषयो व्यापारः करणम् । स च गुरु-शिष्ययोस्तद्व्यापारश्चतुर्विध', तच्चातुर्विध्यात् तत्स्वरूपं करण-
मपि चतुर्विधम् ; तद्यथा- वाचयामि' इति गुरुप्रतिज्ञारूप उद्देशः, ततस्तत्प्रदत्तैव सूत्रस्य परिपाटीरूपा वाचना, तथा, समुद्देश', अनुज्ञा चेति ।
॥ ३४१४ ॥ अत्राक्षेप परिहारावाह—

नणु भणियमणेगविहं पुव्वं करणमिह किं पुणो गहणं । तं पुव्वगहियकरणं इदमिह दाणग्गहणकाले

(ननु भणितमनेकविध पूर्वं करणमिह किं पुनर्ग्रहणम् । तत् पूर्वगृहीतकरणमिदमिह दानग्रहणकाले ॥ ३४१५ ॥)

ननु पूर्वं नामादिभेदतोऽनेकविध करणमुक्तम्, इह किं पुनरपि भेदकथनगर्भं करणग्रहणम् ? । अत्रोच्यते– तत् प्रागुक्त पूर्वगृहीतस्य दानग्रहणकालादुत्तीर्णस्य सामायिकस्य सिद्ध करणमुक्तम्, इद त्विह गुरु-शिष्ययोर्दान-ग्रहणकाले उद्देशादिविधिना साध्य करणमुच्यत इति विशेषः ॥ ३४१५ ॥ विशेषान्तरमाह—

पुव्वमविसेसियं वा इह गुरु-सीसकिरियाविसेसाओ । करणावसरो वायं णेगंतत्थं तु वच्चासो॥३४१६॥

(पूर्वमविशेषित वेह गुरु शिष्यक्रियाविशेषात् । करणावसरो वायमनेकान्तार्थं तु व्यत्यास ॥ ३४१६ ॥)

अथवा, पूर्वमविशेषित करणमुक्तम्, इह तु तदेव गुरु-शिष्योक्तिप्रत्युक्तिक्रियाविशेषाद् विशेषितमुच्यते । अथवा, अयमेव गुरु शिष्योक्ति प्रत्युक्तिकाले सामायिककरणस्य भणनावसरः । तत्र तर्हि किमित्युक्तम् ? इति चेत् । उच्यते– अनेकान्तार्थं तु व्यत्यासोऽस्थानभणनम् । न ह्यय नियमो यदन्यत्र वक्तव्यं तदत्र नोच्यते, विचित्रा च भगवतः सूत्रस्य कृतिरिति ॥३४१६॥ गत 'करणं कतिविधम् ?' इति द्वारम् ॥

इदानीं 'कथम् ?' इति द्वारमभिधित्सुराह—

कथं लभ्यते सामायिक

लब्भइ कहं ति भणिए सुयसामइयं जहा नमोक्कारो । सेसाइ तदावरणक्खयओ समओऽहवोभयओ॥

(लभ्यते कथमिति भणिते श्रुतसामायिक यथा नमस्कार । शेषाणि तदावरणक्षयत शमतोऽथवोभयत ॥ ३४१७ ॥)

'कथ सामायिक लभ्यते ?' इति भणिते सत्युच्यते– श्रुतसामायिक तावद् यथा नमस्कारः पूर्वमुक्तस्तथा लभ्यते, नमस्कारस्यापि श्रुतान्तर्गतत्वात् । नमस्कारलाभश्च पूर्वमित्थमुक्तः— 'मइ सुयनाणावरण दसणमोहं च तदुवघाईणि । तप्फड्डयाइ दुविहाइ सव्व देसोवघाईणि । १ ॥ सव्वेसु सव्वघाइसु हएसु देसोवघाइयाणं च । भाएहि मुच्चमाणो समए समए अणतेहिं ॥ २ ॥ पढम लहइ नकार इक्किक्क वण्णमेवमण्ण पि कमसो विमुज्झमाणो लहइ समत्त नमोक्कारं ॥ ३ ॥ (मति श्रुतज्ञानावरण दर्शनमोह च तदुपघातीनि । तत्स्पर्द्धकानि द्विविधानि सर्व देशोपघातीनि ॥१॥ सर्वघातिषु हतेषु देशोपघातिकाना च । भागैर्मुच्यमान समये समयेऽनन्तै ॥ २ ॥ प्रथम लभते नकारमेकैक वर्णमेवमन्यमपि । क्रमशो विशुध्यन् लभते समस्त नमस्कारम् ॥ ३॥ इह च सम्यग्दृशामेव नमस्कारो भवतीत्येतावन्मात्रेणैव दर्शनमोहनीयस्य क्षयोपशम उक्तः, मुख्य-

वृत्त्या तु नमस्कारस्य श्रुतरूपत्वात्, तदावरणक्षयोपशमादेवासौ लभ्यत इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । एवं श्रुतसामायिकमपि मति श्रुतक्षयोपशमाल्लभ्यत इति दृश्यम् । शेषाणि तु सम्यक्त्व-देशविरति-सर्वविरतिसामायिकानि तदावरणस्य यथासंभवं क्षयतः शमतः-उपशमत इत्यर्थः, अथवोभयतः क्षयोपशमाद् भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ॥ ३४१७ ॥ अत्राक्षेप-परिहारावाह-

नणु भणियमुवक्कमया खओवसमओ पुणो उवग्घाए। लब्भइ कहं ति भणियं इहं कहं का पुणो पुच्छा ?

(ननु भणितमुपक्रमता क्षयोपशमतः पुनरुपोद्घाते । लभ्यते कथमिति भणितमिह कथं का पुनः पृच्छा ? ॥ ३४१८ ॥)

आह- ननु पूर्वमत्रैवोपक्रमतोपक्रमप्रस्तावे 'भावे खओवसमिए दुवालसंग पि होइ सुयनाणं' तथा, 'बीयकसायाणुदए अप्पच्चक्खाण-नामधिज्जाणं' तथा, 'तइयकसायाणुदए पच्चक्खाणावरणनामधिज्जाणं, देसिक्कदेसविरइं' तथा, 'बारसविहे कसाए खविए उवसामिए व जोएहिं लब्भइ चरित्तलंभो' (भावे क्षायोपशमिके द्वादशाङ्गमपि भवति श्रुतज्ञानम् । द्वितीयकषायाणामुदयेऽप्रत्याख्याननामधेयानाम् । तृतीयकषायाणामुदये प्रत्याख्यानावरणनामधेयानां देशैकदेशविरतिम् । द्वादशविधे कषाये क्षपिते औपशमिके वा योगैर्लभ्यते चारित्रलाभः ।) इत्यादिवचनात् तदावरणस्य क्षयोपशमात् क्षयादिभ्यश्च सम्यक्त्वादिसामायिकानि लभ्यन्त इति भणितम्, पुनरपि चोपोद्घाते 'किं कइविहं' इत्यादिगाथायां 'कथं सामायिकं लभ्यते ?' 'मानुष्यादिभ्यः' इति भणितम्; ततश्चेह 'कथं सामायिकं लभ्यते' इति का पुनः पृच्छा ?-पुनरुक्तत्वाद् नेयमिह युज्यत इति भावः ॥ ३४१८ ॥ परिहारमाह-

भणिए खओवसमओ स एव लब्भइ कहमुवग्घाए। सो चेव खओवसमो इह केसिं होज्ज कम्माणं ? ॥३४१९॥

(भणिते क्षयोपशमतः स एव लभ्यते कथमुपोद्घाते । स एव क्षयोपशम इह केषां भवेत् कर्मणाम् ? ॥ ३४१९ ॥)

'भावे खओवसमिए' इत्यादिनोपक्रमे 'क्षयोपशमादिहेतोः सामायिकं लभ्यते' इति भणिते पुनरुपोद्घाते 'स एव क्षयोपशमादिहेतुः कथं लभ्यते ?' 'मानुष्यादिसामग्रीतः' इत्युक्तम् । इह तु 'स एव क्षयोपशमादिः केषां कर्मणां भवेत् ?' इति विचिन्त्यत इति स्थानत्रयभणनस्यापि विषयविभाग इति ॥ ३४१९ ॥ तदेवं व्याख्यातं कृताकृतादिद्वारैः करणम् ॥

अथ 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इत्यत्र विनेयपृच्छामाशङ्क्योत्तरमाह-

को कारओ करिंतो किं कम्मं जं तु कीरई तेणं। किं कारओ य करणं च होइ अन्नं अणन्नं ते ? ॥३४२०॥ कारक, कर्म, करण च

(कः कारकः कुर्वन् किं कर्म यत्तु क्रियते तेन । किं कारकश्च करणं च भवत्यन्यदनन्यत् ते ?॥ ३४२० ॥)

कोऽत्र तावत् कारकः ? इति कथ्यताम् । सूरिराह- स्वतन्त्रत्वात् कुर्वन् सामायिकस्य कर्ता । कर्म तर्हि किमत्र ? इत्याह-यत् तेन क्रियते । तुशब्दात् किं करणम् ? । उच्यते-मनःप्रभृति । एवमुक्ते सत्याह- ते तव सूरे ! किं कारकः करणं चशब्दात् कर्म चेत्येतत् त्रय

परस्परमन्यद् भिन्नम्, अनन्यद् वाऽभिन्नं भवति ? इति ॥ ३४२० ॥ एतदेव विवृण्वन्नाह–

को कारउ त्ति भणिए होइ करेंतो त्ति भण्णए गुरुणा। किं कम्मं ति य भणिए भण्णइ जं कीरए तेणं ।३४२१।

(क कारक इति भणिते भवति कुर्वन्निति भण्यते गुरुणा। किं कर्मेति च भणिते भण्यते यत् क्रियते तेन ॥ ३४२१ ॥)

गतार्था ॥ ३४२१ ॥ अत्र 'कः कारकः ?' इत्यादित एव प्रश्नमक्षममाणः परस्तावदाह–

केण कयं ति य कत्ता नणु भणियं तत्थ का पुणो पुच्छा ?। तव्विवरणं चिय इमं केणं ति व होज्ज मा करणं

(केन कृतमिति च कर्ता ननु भणितं तत्र का पुन पृच्छा। तद्विवरणमेवेद केनेति वा भूद् मा करणम् ॥ ३४२२ ॥)

आह–ननु 'कयाकय' इत्यादिगाथायां 'केन कृतम्' इति द्वितीयद्वारे 'कर्त्ता' इति भणितमेव, तत्र, का पुनरपीह कर्तुः पृच्छा ? । सत्यम्, किन्तु 'केन कृतम्' इत्यत्र कर्तरि करणे च तृतीया संभवति, अतस्तद्विवरणमेवेदम्–'केन' इत्यत्र कर्तरि तृतीया, मा भूत् करणमिति ॥ ३४२२ ॥ अथवा, तेष्वेव कृताकृतादिद्वारेषु सामायिकस्य कर्तारं कर्म करणभावं च श्रुत्वा कुलाल-घट दण्डानामिव प्रस्तुते कर्तृ-कर्म-करणानां प्रविभागमपश्यन् पृच्छति–कः कारकः सामायिकस्य ? इत्यत्रोत्तर कुर्वन्नयमस्य कारकः; किं पुनः कर्म ? इत्यत्रोत्तरम्–यत् तेन कर्त्रा क्रियते; तुशब्दाद् मनःप्रभृति करणं च द्रष्टव्यम्। एतदेवाह—

अहवा कयाकयाइसु कत्तारं कम्म करण भाव च। सामाइयस्स सोउं कुलाल-घड-दण्डगाणं व ॥ ३४२३

पविभागमपेच्छंतो पुच्छइ को कारओ करेंतोऽयं। किं कम्मं जं कीरइ तेण तु सद्देण करणं च ॥३४२४॥

(अथवा कृताकृतादिषु कर्तारं कर्म करणभाव च। सामायिकस्य श्रुत्वा कुलाल घट दण्डकानामिव ॥ ३४२३ ॥)

(प्रविभागमपश्यन् पृच्छति क कारक कुर्वन्नयम्। किं कर्म यत् क्रियते तेन तु शब्देन करण च ॥ ३४२४ ॥)

द्वे अपि गतार्थे ॥ ३४२३-३४२४ ॥ अत्राक्षेपमाह—

किं कारओ य करणं च होइ कम्मं च ते चसद्दाओ। अन्नमणन्नं, भण्णइ किंचाह न सव्वहा जुत्तं।३४२५

(किं कारकश्च करण च भवति कर्म च ते चशब्दात। अन्यदनन्यत्, भण्यते किञ्चाह न सर्वथा युक्तम् ॥ ३४२५ ॥)

कारकः करणं चशब्दात् कर्म च ते तव सूरे ! परस्पर किमन्यद् भिन्नम्, अनन्यद्वाभिन्नमिति ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्– किंचातः ?— किमनेन तव पृष्टेन ? इति। अत्राह परः–अन्यत्वमनन्यत्वं वेति (प्र० . चेति) द्वयोरेकमपि सर्वथा न युक्तमिति ॥३४२५ ॥

अत्रान्यत्वे तावद् दूषणमाह—

अन्नत्ते समभावाभावाओ तप्पओयणाभावो। पावइ मिच्छस्स व से सम्मा-मिच्छाऽविसेसोऽयं ।३४२६

(अन्यत्वे समभावाभावात् तत्प्रयोजनाभावः । प्राप्नोति मिथ्यादृष्टेरिव तस्य सम्यग् मिथ्याऽविशेषोऽयम् ॥ ३४२६ ॥)

कर्मभूतस्य सामायिकस्य कर्तुर्जीवादन्यत्वे मिथ्यादृष्टेरिव 'से' तस्य कर्तृजीवस्य सामायिकनन्यसमभावाभाव एव स्यात्, अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च तत्प्रयोजनभूतस्य मोक्षसुखस्याभाव एव प्राप्नोति । अपरं च, अयं कृतसामायिकः सम्यग्दृष्टिः, अयं तु मिथ्यादृष्टिः, इत्ययमविशेष एव स्यात्, उभयोरपि सामायिकस्यान्यत्वाविशेषादिति ॥ ३४२६ ॥ पर एवाचार्यमाशङ्कते—

कारककर्मकरणानि भिन्नान्यभिन्नानि वा ?

अहव मई भिन्नेण वि धणेण सधणो त्ति होइ ववएसो। सधणो य धणाभोगी जह तह सामाइयस्सामी ॥

(अथवा मतिर्भिन्नेनापि धनेन सधन इति भवति व्यपदेशः । सधनश्च धनाभोगी यथा तथा सामायिकस्वामी ॥ ३४२७ ॥)

अथवा, अत्र सूरे ! तवेयं मतिः स्यात्—भिन्नेनापि धनेन 'सधनः' इति व्यपदेशो लोके भवति, अपरं चासौ सधनो धनाभोगी धनफलभोक्ता यथा दृश्यते तथा भिन्नस्यापि सामायिकस्य स्वामी सामायिकास्तत्फलभोक्ता च भविष्यति, न्यायस्य समानत्वादिति ।३४२७।

तदेतत् पर॰ परिहरति—

सामायिकस्य भिन्नत्वे जीवस्यासमभाव, सामायिकास्याभित्व निष्फलसामायिकत्वापत्ति

तं न जओ जीवगुणो सामाइयं तेण विफलया तस्य। अन्नत्तणओ जुत्ता परसामाइयस्स वाऽफलया ॥

(तद् न यतो जीवगुणः सामायिकं तेन विफलता तस्य । अन्यत्वतो युक्ता परसामायिकस्येवाफलता ॥ ३४२८ ॥)

तदेतत् सूरे ! त्वदुक्तं न, यतो जीवगुणः सामायिकम्, तेन जीवगुणस्य सामायिकस्य गुणिनो जीवादन्यत्वे विफलता निष्फलता युक्ता, धनं तु धनिनो गुणो न भवति, तेन तस्य भिन्नस्यापि सफलताऽस्तीति भावः, यथा परसामायिकस्य विवक्षितजीवमपेक्ष्यान्यत्वादफलतेति ॥ ३४२८ ॥ अपि च,

जइ भिन्नं तब्भावे वि तो तओ तस्सभावरहिउ त्ति ।
अन्नाणि(प्र॰ अन्नाणी)च्चिय निच्चं अंधो व्व समं पईवेण ॥ ३४२९ ॥

(यदि भिन्नं तद्भावेऽपि तदा सकस्तत्स्वभावरहित इति । अज्ञान्येव नित्यमन्ध इव समं प्रदीपेन ॥ ३४२९ ॥)

यदि कर्तुर्जीवाद् भिन्नं सामायिकम्, तदा 'तद्भावेऽपि' भिन्नसम्यक्त्वादिसामायिकसद्भावेऽपि, 'तको'ऽसौ कर्तृजीवस्तत्स्वभावरहितः सम्यक्त्वादिसामायिकस्वभावरहित इति कृत्वाऽज्ञान्येव स्यात्, यथा भिन्नेन प्रदीपेन समं वर्तमानोऽपि स्वस्वभावभूतचक्षुर्विकलोऽन्ध इति ॥ ३४२९ ॥ अथानन्यत्वपक्षं दूषयन्नाह—

एक्कत्ते तन्नासे नासो जीवस्स संभवे भवणं । कारगसंकरदोसो तदिक्कया(प्र० तदेक्कया) कप्पणा वावि ।३४३०।
(एकत्वे तन्नाशे नाशो जीवस्य सभवे भवनम् । कारकसकरदोषस्तदेकता कल्पना वापि ॥ ३४३० ॥)

सामायिक तद्वतोरेकत्वेऽनन्यत्वे तन्नाशे सामायिकनाशे सामायिकवतो जीवस्यापि नाशः प्राप्नोति, घटस्वरूपनाशे घटस्येव, 'सभवे वो'त्पत्तौ वा सामायिकस्य, जीवस्यापि भवनमुत्पत्तिमत्त्व स्यात् । न च तस्य तदिष्यते, नित्यत्वात्, तथा, कर्तृ-कर्म-करणकारकाणा सकरदोषः, तदेकता वा स्यात्, कल्पनामात्ररूपता वा कारकाणा भवेदिति ॥ ३४३० ॥ अत्राचार्य उत्तरमाह—

अभिन्नत्वे तन्नाशे जीव नाशापत्ति

आया हु कारओ मे सामाइयकम्म करणमाया य । तम्हा आया सामाइयं च परिणामओ इक्कं(प्र० एक्क)।
(आत्मा खलु कारको मे सामायिककर्म करणमात्मा च । तस्मादात्मा सामायिक च परिणामत एकम् ॥ ३४३१ ॥)

सामायिक आत्मा, तत्प रिणामत्वात्

आत्मैव तावत् सामायिकस्य कारकः कर्ता मे मम, सामायिकमेव क्रियमाणत्वात् कर्म सामायिककर्म तदप्यात्मैव, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तमन्यत् किञ्चिदिति, चशब्दाद् मनःप्रभृतिक करणमप्यात्मेव । तस्मादात्मा सामायिकं चशब्दात् करण चेति त्रितयमप्येतदेकमेव । कथम् ? परिणामतः—आत्मपरिणामरूपत्वात् । न हि सामायिक मनःप्रभृतिक करण चात्मपरिणामरूपत्वमतिक्रम्य वर्तते । अतस्त्रितयमपि परिणाम रूपतयैकमेवेदमिति ॥ ३४३१ ॥ एतदेव व्याचिख्यासुराह—

जं नाणाइसभावं सामइयं(प्र० सामाइय)जोगमाह करणं च । उभयं च सपरिणामो परिणामोऽणन्नया जं च
(यज्ज्ञानादिस्वभाव सामायिक योगमाह करण च । उभय च स्वपरिणाम परिणामानन्यता यच्च ॥ ३४३२ ॥)

यस्मात् सामायिक सामान्येन ज्ञान-दर्शन-चारित्रस्वभावम्, करणमपि मनःप्रभृतिक योगमाह परमगुरु', उभयं चैतदात्मनः स्वपरिणामः, परिणाम तद्वतोश्च यस्मादनन्यरूपतैवेति ॥ ३४३२ ॥ ततः किम् ? इत्याह—

तेणाया सामइयं करणं च चसद्दओ न भिन्नाइं । नणु भणियमणण्णत्ते तन्नासे जीवनासो त्ति ॥ ३४३३ ॥
(तेनात्मा सामायिक करण च चशब्दतो न भिन्नानि । ननु भणितमनन्यत्वे तन्नाशे जीवनाश इति ॥ ३४३३ ॥)

तेन तस्मादात्मा सामायिकं, चशब्दात् करण च मनःप्रभृति, न परस्परमेतानि भिन्नानि । आह— नन्वेवमनन्यत्वे 'तन्नाशे जीवनाशः' इत्यादिक दूषण भणितमेवेति ॥ ३४३३ ॥ अत्र सूरिराह—

जइ तप्पज्जयनासो को दोसो होइ सव्वहा नत्थि । जं सो उप्पाय-व्वय-धुवधम्माणंतपज्जाओ ॥३४३४॥
(यदि तत्पर्यायनाश को दोषो भवति सर्वथा नास्ति । यत् स उत्पाद-व्यय-ध्रुवधर्मानन्तपर्याय ॥ ३४३४ ॥)

उत्पादादि समन्वित सर्वत पर्यायनाश

स चासौ सामायिकादिरूपः पर्यायश्च तत्पर्यायस्तत्पर्यायेण तत्पर्यायरूपेण नाशो जीवस्य तत्पर्यायनाशो यदि भवति, तदा भवतु नाम, को दोषः ? । यस्तु पर्यायविनाशे जीवस्य सर्वथा नाशः स नास्ति नेष्यते, यस्मादसौ जीव उत्पाद व्यय-ध्रौव्यधर्माऽनन्तपर्यायः । तत-स्तदेकस्य सामायिकादिपर्यायस्य नाशेऽपि कथं तस्य सर्वथा नाशः, शेषानन्तपर्यायैर्विशिष्टस्य तस्य सर्वदाऽवस्थानात् ? इति ॥ ३४३४ ॥

न केवलमात्मा, किन्तु सर्वमपि वस्तु जैनानामुत्पाद व्यय-नित्यतास्वरूपमेवेति दर्शयन्नाह–

सव्वं चिय पइसमयं उप्पज्जइ नासए य निच्चं च । एवं चेव य सुह-दुक्ख-बंध-मोक्खाइसब्भावो ॥३४३

(सर्वमेव प्रतिसमयमुत्पद्यते नश्यति च नित्य च । एवमेव च सुख-दुःख-बन्ध-मोक्षादिसद्भाव ॥ ३४३५ ॥)

प्रागसकृद् भावितार्थमेवेति ॥ ३४३५ ॥ यदप्युक्तम्–'कारकैकत्वम्– कारकैकता प्राप्नोति' अत्राप्याह–

एक्कं चेव य वत्थुं परिणामवसेण कारगंतरयं । पावइ तेणादोसो विवक्खया कारगं जं च ॥ ३४३६ ॥

(एकमेव च वस्तु परिणामवशेन कारकान्तरताम् । प्राप्नोति तेनादोषो विवक्षया कारक यच्च ॥ ३४३६ ॥)

एकमेव हि वस्तु परिणामवशेन कारकान्तरता प्राप्नोति, तथाहि– एक एव देवदत्त कटादिकर्तृत्वेन परिणतत्वात्(प्र० परिणतः) कर्ता, स एव यज्ञदत्तादिप्रयोजककरणतया परिणतत्वात् करणम् , दिदृक्षूणा दृश्यमानतया परिणतत्वात् कर्म, ताम्बूलादिदानग्रहणतया परिणतत्वात् सम्प्रदानम् , स एव निष्पन्नकटस्य मोचनेन परिणतत्वादपादानम् , कटक्रियाधारत्वेन च परिणतत्वादधिकरणमिति । एवमन्यत्रापि भावनीयम् । तेन कारकसङ्करादिको न दोषः, विवक्षातश्च यस्मात् कारकाणि भवन्ति, तस्मात् कल्पनायामप्यदोष एवेति ॥३४३६॥ तथाहि–

कुंभो विसिज्ज(प्र- विसज्ज)माणो कत्ता कम्मं स एव करणं च । नाणाकारयभावं लहइ जहेगो विवक्खाए ॥

जह वा नाणाणन्नो नाणी नियओवओगकालम्मि । एगो वि तिस्सहावो सामाइयकारओ एवं ॥३४३८॥

(कुम्भो विशीर्यमाण कर्ता कर्म स एव करण च । नानाकारकभाव लभते यथैको विवक्षया ॥ ३४३७ ॥)

(यथा वा ज्ञानानन्यो ज्ञानी निजकोपयोगकाले । एकोऽपि त्रिस्वभाव सामायिककारक एवम ॥ ३४३८ ॥)

व्याख्या—कुम्भो विशीर्यमाणो विशरणक्रियाया. कर्तृत्वेन विवक्षितः कर्ता भवति । स एव च विशरणक्रियाव्याप्यत्वेन विवक्ष्यमाण· कर्म सपद्यते, 'तेन घटपर्यायेण कृत्वा विशीर्यते' इति करणत्वेन विवक्ष्यमाणः स एव करणं सजायते । एव यथैकोऽपि पदार्थो विवक्षया नानाकारकभाव लभते, यथा वा मत्यादिज्ञानादनन्योऽभिन्नो ज्ञानी जीवो निजकालविषय· स्वसंवेदनरूपो य उपयोगस्तत्काले एकोऽपि त्रिस्वभावो भवति; तथाहि—स्वोपयोग उपयुज्यमानोऽसौ कर्ता भवति, संवेद्यमानत्वेन तु कर्म, करणभूतज्ञानानन्यत्वाच्च करणमिति । एव सामायिककारक एकोऽपि विवक्षया कर्तृ-कर्म-करणस्वभावो द्रष्टव्य इति ॥ ३४३७-३४३८ ॥ तदेव करण व्याख्यातम्, तद्व्याख्याने

न्त 'करोमि' इति सामायिकस्य प्रथमावयवो व्याख्यात' ॥ अथ 'भदन्त !' इति द्वितीयावयव व्याचिख्यासुराह—

'भंते' इत्यत्र 'भदन्त'स्य व्याख्या

भदि कल्लाण-सुहत्थो धाऊ तस्स य भदंतसद्दोऽयं। स भदंतो कल्लाणो(प्र० कल्लाणं)सुहो य कल्लं किलारुग्गं ।

तं तच्चं निव्वाणं कारण कज्जोवयारओ वावि। तस्साहणमणसद्दो सद्दत्थो अहव गच्चत्थो ॥ ३४४० ॥

कल्लमणइ त्ति गच्छइ गमयइ वबुज्झइ व बोहयइ व त्ति। भणइ भणावेइ व जं तो कल्लाणो स चायरिओ

(भदि कल्याण सुखार्थो धातुस्तस्य च भदन्तशब्दोऽयम्। स भदन्त कल्याण सुखश्च कल्य किलारोग्यम् ॥ ३४३९ ॥)

(तत् तथ्य निर्वाण कारणे कार्योपचारतो वापि। तत्साधनमणशब्द शब्दार्थोऽथवा गत्यर्थ ॥ ३४४० ॥)

(कल्यमणतीति गच्छति गमयति वा बुध्यत वा बोधयति वति। भणति भाणयति वा यत् तत कल्याण स आचार्य ॥ ३४४१ ॥)

'कल्याण'-पदस्यार्थः

व्याख्या–'भदि कल्याणे सुखे च' इति भदिधातुः कल्याणार्थ सुखार्थश्च। तस्य भदिधातोर्भदन्त इत्यौणादिकप्रत्यये भदन्तशब्दोऽय निष्पद्यते। ततः स्थितमिद स भदन्तः कल्याण (प्र०. कल्याण) सुखश्च। तत्र कल्याणशब्दव्युत्पादनार्थमाह–'कल्ल किलारुग्ग' (प्र० कल्यं किलारोग्यम्) उच्यत इति। तच्चारोग्य तथ्य निरुपचरित निर्वाणमेवावगन्तव्यम्, अथवा, कारणे कार्योपचारात् तत्साधन दर्शन ज्ञान चारित्रलक्षण निर्वाणकारणमवसेयम्। अणशब्दस्तु अणधातोरुभयार्थत्वात् शब्दार्थो गत्यर्थो वा द्रष्टव्य इति। ततश्च कल्य यथोक्त-मारोग्यमणति गच्छत्यन्तर्भूतण्यर्थत्वेनापरान् गमयति, बुध्यते स्वय, बोधयति वा परान्। शब्दार्थत्वेऽपि कल्यमणति स्वय भणति, परैश्च भाणयति यस्मात् तस्मात् कल्याणः। स चेहाचार्यो गुरुर्बोद्धव्य इति ॥ ३४३९–३४४०–३४४१ ॥ अथवा, कलधातुः शब्दार्थः संख्यानार्थो वा, 'कल शब्द-संख्यानयोः' इति धातुपाठात्, तस्य 'कल्यम्' इति निपात्यते। ततश्च कल्यं 'शब्द' शब्दशास्त्र संख्यान वा गणित यस्मादणति शब्दयति प्रतिपादयते (प्र० ०यति) बुध्यते बोधयति वा, तेन तस्मात् कल्याणो गुरुरित्येतदेवाह—

अहवा कल सद्दत्थो संखाणत्थो य तस्स कल्लं ति। सद्दं संखाणं वा जमणइ तेणं च कल्लाणो ॥३४४२॥

(अथवा कल शब्दार्थ संख्यानार्थश्च तस्य कल्यमिति। शब्द संख्यान वा यदणति तेन च कल्याण ॥ ३४४२ ॥)

गतार्था ॥ ३४४२ ॥ सुखस्तर्हि कथमाचार्य. ? इत्याह–

'सुख' पद-स्यार्थः

सु पसंसत्थो खाणिंदियाणि सुद्धिंदिओ सुहोऽभिमओ।

वसिंदिओ जमुत्तं असुहो अजिइंदिओऽभिमओ ॥३४४३॥

(सु प्रशंसार्थ खानीन्द्रियाणि शुद्धेन्द्रिय सुखोऽभिमत। वश्येन्द्रियो यदुक्तमसुखोऽजितेन्द्रियोऽभिमत ॥ ३४४३ ॥)

सुहमहवा निव्वाणं तच्चं सेसमुवयारओऽभिमयं। तस्साहणं गुरु त्ति य सुहमन्ने पाणसण्ण व्व ३४४४

(सुखमथवा निर्वाणं तथ्य शेषमुपचारतोऽभिमतम्। तत्साधन गुरुरिति च सुखमन्ने प्राणसञ्ज्ञेव ॥ ३४४४ ॥)

सुशब्दः प्रशमार्थो निपातः, खानीन्द्रियाणि; शोभनानि खानि यस्यासौ सुख. शुद्धेन्द्रियोऽभिमतः। किमुक्तं भवति ?—वश्येन्द्रियो निर्विकारेन्द्रिय इति यदुक्तं भवति; अजितेन्द्रियस्त्वसुखोऽभिमत इति। अथवा, सुखयतीति सुख तथ्य निरुपचरित निर्वाणमुच्यते, शेषं तु सासारिकमुपचारतः सुखमभिमतम्। ततोऽस्य द्विविधस्यापि सुखस्य साधन कारण गुरुरित्यसौ सुखम्, कारणे कार्योपचारात्, अन्ने भक्ते प्राणसञ्ज्ञावदिति, 'अन्न प्राणाः' 'घृष्टिस्तन्दुलाः' इत्यादिवद् यथोक्तोभयरूपसुखहेतुत्वात् सुखो गुरुरित्यर्थः ॥ ३४४३–३४४४ ॥

अथवा, अन्यथा सुखशब्दार्थमाह—

जं च सियं खेहिंतोऽणुग्गहरूवं तओ सुहं तं च। अभयाइ तप्पयाया सुहमिह तब्भत्तिभावाओ ३४४५

(यच्च श्रित खेभ्योऽनुग्रहरूप तत सुख तच्च। अभयादि तत्प्रदाता सुखमिह तद्भक्तिभावात् ॥ ३४४५ ॥)

यद्वा, सुष्ठु इत प्राप्त श्रित खेभ्य इन्द्रियेभ्यः खैरिन्द्रियैः (प्र० स्वैरिन्द्रियैः) करणभूतैरित्यर्थः, निपातनात् सुखमुच्यते। तत् कुतः प्राप्तम् ? इत्याह–'ततो' गुरु(प्र० . गुरोः)सकाशात्। तच्च 'सर्वे जीवा न हन्तव्याः' इत्यादिगुरुकृतानुग्रहरूपमभयप्रदानादि द्रष्टव्यम्। आदिशब्दाज्ज्ञानादिपरिग्रहः। गुरुप्रदत्तेनाभयप्रदानादिना जीवाः पञ्चभिरपीन्द्रियैः सुखमनुभवन्ति। अतस्तत्प्रदाताऽभयादिप्रदाता गुरुरपीह सुखम्, 'तद्भक्तिभावात्' सुखोपचारात्–कारणे कार्योपचारादित्यर्थः ॥ ३४४५ ॥ तदेव 'करोमि भदन्त !' इति व्याख्यातम्। अथवा 'भन्ते' इति नेदं 'भदन्त' इत्यामन्त्रणम्, किन्तु 'भजन्त' इति, कया व्युत्पत्त्या ? इत्याह–

अहवा भय सेवाए तस्स भयंतो त्ति सेवए जम्हा। सिवगइणो सिवमग्गं सेव्वो य जओ तदत्थीणं ३४४६ भंते= भजन्त !

(अथवा भज सेवायां तस्य 'भयन्तो' इति सेवते यस्मात्। शिवगतीन् शिवमार्गं सेव्यश्च यतस्तदर्थिनाम् ॥ ३४४६ ॥)

अथवा, 'भज-श्रिञ् सेवायाम्' इति भजधातुः, तस्य भजते सेवत इति भजन्तः, तस्य सम्बोधन हे भजन्त गुरो ! । स चैव कस्मात् ? । उच्यते– यस्मात् सेवते। कान् ? । शिवगतीन् सिद्धिगतिप्राप्तान्; अथवा, दर्शन ज्ञान चारित्रलक्षणं शिवमार्गं मोक्षमार्गम्। अथवा, सेव्यश्च यस्मादसौ तदर्थिनां मोक्षमार्गार्थिनाम्, तस्माद् भज्यते सेव्यत इति भजन्त इत्युच्यत इति ॥ ३४४६ ॥

अथवा, भान्तो भ्राजन्तो वा गुरुरुच्यते, कथम् ? इत्याह—

अहवा भा भाजो वा दित्तीए तस्स होइ भंतो त्ति। भाजंतो चायरिओ सो नाण-तवोगुणजुईए।३४४७॥ भंते=भान्त', भ्राजन्त

(अथवा भा भ्राजो या दीप्ती तस्य भवति 'भन्तो' इति। भ्राजश्चाचार्य स ज्ञान-तपोगुण[illegible]त्या ॥ ३४४७ ॥)

अथवा, भाधातुर्भ्राजधातुर्वा 'दित्तीए' त्ति दीप्तौ पठ्यते, तस्य भान्त इति भ्राजन्त इति वा भवति । स चैवंभूत' कः ? इत्याह-आचार्य' ।

स च कथं भाति भ्राजते वा ? इत्याह– ज्ञान-तपोगुणदीप्त्येति ॥ ३४४७ ॥ अथवा, भ्रान्तो भगवान् नाऽसाविति दर्शयन्नाह–

अहवा भंतोऽवेओ जं मिच्छत्ताइबंधहेऊओ। अहवेसरियाइ भगो विज्जइ से तेण भगवंतो ॥३४४८॥

(अथवा 'भंतो' अपेतो यद् मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभ्य । अथैश्वर्यादिर्भगो विद्यते तस्य तेन 'भगवंतो' ॥ ३४४८ ॥)

(अथवा 'भंतो' अपेतो यद् मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभ्य । अथवा, ऐश्वर्यादिकः

भंते=भ्रान्त' मिथ्यात्वादित

अथवा, 'भ्रम अनवस्थाने' इत्यस्य धातोर्भ्रान्त इत्युच्यते, यस्मादपेतोऽसौ मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभ्य इति । अथवा, ऐश्वर्यादिकः

अथवा, भवान्तो भयान्तो वाऽयमित्यादर्शयन्नाह—

षड्विधो भगो विद्यते 'से' तस्य, तेन भगवान् गुरुरिति ॥ ३४४८ ॥ अथवा, भवान्तो भयान्तो वाऽयमित्यादर्शयन्नाह—

नेरयाइभवस्स व अंतो जं तेण सो भवंतो त्ति। अहवा भयस्स अंतो होइ भयंतो भयं तासो ॥३४४९॥

(नैरयिकादिभवस्य वाऽन्तो यत् तेन स 'भवतो' इति । अथवा भयस्यान्तो भवति 'भयतो' भय त्रास ॥ ३४४९ ॥)

भंते= भवान्त! भयान्त!

(नैरयिकादिभवस्य वाऽन्तो यत् तेन स 'भवतो इति । अथवा, भयस्यान्तो भयान्तो भवति, भय च त्रास उच्यत

अथवा, यस्माद् नारकादिभवस्यान्तहेतुत्वादन्तोऽसौ तेन भवान्त इति । अथवा, भयस्यान्तो भयान्तो भवति, भयं च त्रास उच्यते

इति ॥ ३४४९ ॥ अथ भय विशेषतोऽपि व्याचिख्यासुराह—

नामाइ छव्विहं तं भावभयं सत्तहेहलोगाई। इहलोगजं सभवओ परलोगभयं परभवाओ ॥३४५०॥

भय नामादि-षड्विधम्

किंचणमादाणं तब्भय तु नासहरणाइओ नेयं। वज्झनिमित्ताभावा जं भयमाकम्हियं तं ति॥३४५१॥

असिलोगभयमजसओ दुज्जीवमाजीवियाभयं नाम। पाणपरिच्चायभयं मरणभयं नाम सत्तमयं ३४५२

७ भयानि

(नामादि षड्विध तद् भावभय सप्तधेहलोकादि । इहलोकज स्वभवत परलोकभय परभवात् ॥ ३४५० ॥)

(किञ्चनमादानं तद्भय तु न्यासहरणादितो ज्ञेयम् । बाह्यनिमित्ताभावाद् यद् भयमाकस्मिक तदिति ॥ ३४५१ ॥)

(अश्लोकभयमयशो दुर्जीवमाजीविकाभय नाम । प्राणपरित्यागभय मरणभय नाम सप्तमकम् ॥ ३४५२ ॥)

(अश्लोकभयमयशो दुर्जीवमाजीविकाभय नाम । प्राणपरित्यागभय मरणभय नाम सप्तमकम् ॥ ३४५२ ॥) भावभय त्विह "इह-परलोयादाणमकम्हा आजीव मरणमसिलोए" (इह परलोका ऽऽदाना यकस्मादाजीविका मरणमश्लोक) इति वचनात् सप्तधा भवति, तथा चाह—

व्याख्या—नाम-स्थापना द्रव्य क्षेत्र काल भावभेदात् तत् षड्विध भयम् । तत्राद्याः पञ्च भेदाः सुव्याख्येयाः । भावभय त्विह "इह-

परलोयादाणमकम्हा आजीव मरणमसिलोए" (इह परलोका ऽऽदाना यकस्मादाजीविका मरणमश्लोक) इति वचनात् सप्तधा भवति, तथा चाह—

'इहलोगाइ' त्ति । तत्रेहलोकभय स्वभवत. स्वभवात्, यथा मनुष्यस्य मनुष्यात्, तिरश्चस्तिर्यग्भ्य इत्यादि । परलोकभय तु परभवात्,

यथा मनुष्यादेस्तिर्यगादिभ्य. । किञ्चन द्रव्या(प्र० द्रव्यमा)दानमुच्यते तद्भय तु न्यासहरणादिभ्यो ज्ञेयम् । यत्र तु (प्र० . यत्तु) बाह्य-

निमित्ताभावादकस्मादेव भवति तदाकस्मिकम् । अश्लोकोऽश्लाघा तद्भय त्वयश इति । आजीविकाभय तु दुर्जीविकाभयम् । मरणं तु नाम

यत् सप्तम भय तत् प्राणपरित्यागभयमिति ॥ ३४५०–३४५१–३४५२ ॥ अथान्तशब्दव्युत्पादनार्थमाह—

अम गच्चाइसु तस्सेह अमणमंतोऽवसाणमेगत्थं। अमइ व जं तेणं तो भयस्स अंतो भयंतो त्ति ३४५३

अम रोगे वा अंतो रोगो भंगो विणासपज्जाओ। जं भवभयभंगो सो तओ भवंतो भयंतो य ॥३४५४॥

(अम गत्यादिषु तस्येहामनमन्तोऽवसानमेकार्थम्। अमति वा यत् तेनान्तो भयस्यान्तो 'भयतो' इति ॥ ३४५३ ॥)
(अम रोगे वा अन्तो रोगो भङ्गो विनाशपर्याय। यद् भवभयभङ्ग स ततो 'भवतो' 'भयतो' च ॥ ३४५४ ॥)

व्याख्या—अमधातुर्गत्यादिष्वर्थेषु पठ्यते, तस्येहान्त इति रूपं भवति, अमनमन्तोऽवसानमित्येकार्थम्। अमतीति वा यस्मात् तेनान्त इति कर्तरि साध्यते, भयस्यान्तो भयान्त इति। अथवा, 'अम रोगे' रोगो भङ्गे, ततश्चान्तो रोगो भङ्गो विनाश इति पर्यायशब्दा एत इत्यर्थः। एवं च मति यस्माद् भवस्य भयस्य च भङ्गहेतुत्वाद् भङ्गोऽसौ गुरुस्ततो भवान्तो भयान्तश्चेति ॥ ३४५३–३४५४ ॥

नन्वु भवद्भिर्व्युत्पादिताना भदन्तादिशब्दाना स्थाने कथं 'भंते' इति निष्पद्यते ? इत्याह—

एत्थ भयंताईणं पागयवागरणलक्खणगईए। संभवओ पत्तेयं द-य-गवगाराइलोवाओ ॥३४५५॥

हस्सेकारंतादेसओ य भंते त्ति सव्वसामण्णं। गुरुआमंतणवयणं विहियं सामाइयाईए ॥३४५६॥

(अत्र भदन्तादीना प्राकृतव्याकरणलक्षणगत्या। सभवत प्रत्येक द य-गवकारादिलोपात् ॥ ३४५५ ॥)
(ह्रस्वैकारान्तादेशतश्च 'भंते' इति सर्वसामान्यम्। गुर्वामन्त्रणवचनं विहित सामायिकादौ ॥ ३४५६ ॥)

व्याख्या—अत्र भदन्तादीनाम्, आदिशब्दाद् भजन्त-भान्त-भ्राजन्त-भ्रान्त-भगवन्त भवान्त भयान्तपरिग्रह', प्राकृतव्याकरणलक्षणगत्या यथासभवं प्रत्येकं द-य गवकाराद्यक्षरलोपात्, तथा ह्रस्वैकारान्तादेशतश्च 'भंते' त्ति सर्वसामान्य पद 'निष्पद्यते' इति शेषः। तत्र 'भदन्त' इत्यत्र दकारस्य, 'भयान्त' इत्यत्र यकारस्य, 'भगवन्त' इत्यत्र गवकारयोर्लोपः कर्तव्यः, आदिशब्दाद् 'भजन्त' इत्यादिषु जकाराद्यक्षराणां लोपो द्रष्टव्यः, 'भांत' इत्यादिषु भादीना ह्रस्वत्वादेशः, 'भत' इति पदेऽवस्थिते अन्त एकारादेशः कर्तव्य इति। 'भंते' इत्येतच्च पद गुर्वामन्त्रणवचन सामायिकसूत्रस्यादौ निहितमिति ॥ ३४५५–३४५६ ॥ 'भदन्त' इति पदस्यामन्त्रणवचनतामेव भावयति—

आमंतेइ करेमि भंते सामाइयं ति सीसोऽयं। आहामंतणवयणं गुरुणो किंकारणमिणं ति ? ॥३४५७॥

(आमन्त्रयति 'करोमि भगवन्! सामायिकम्' इति शिष्योऽयम्। आहामन्त्रणवचन गुरो किंकारणमिदमिति ? ॥ ३४५७ ॥)

'करेमि भंते! सामाइय' इत्येवं शिष्योऽयमामन्त्रयति गुरुम्। आह पर.—ननु गुरोरामन्त्रणवचनमिदमादौ निहितम्, इत्यत्र किं कारणम् ? इत्येतत् कथ्यतामिति ॥ ३४५७ ॥ सूरिराह—

'अन्त'पदार्थ
'भंते पद-व्युत्पत्ति

गुरुकुलवास महत्त्वम्

निच्चं गुरुकुलवासी हविज्ज सीसो जओऽभिहियं ॥
भणणइ गुरुकुलवासोवसंगहत्थं जहा गुणत्थीह। निच्चं गुरुकुलवासी हविज्ज सीसो जओऽभिहियं ॥
भणणइ गुरुकुलवासोवसंगहत्थं जहा गुणत्थीह। धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥३४५९॥
नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य। धन्ना आवकहाए गुरुकुलवासं न मुंचंति ॥३४५९॥
नाणस्स होइ भागी थिरयरओ दंसणे चरित्ते य। निग्गहो य कसायाणं एयं धीराण सासणं (प्र० सासणि) ।३४६०
गीयावासो रई धम्मे अणाययणवज्जणं। निग्गहो य कसायाणं एयं धीराण सासणं (प्र० सासणि) ।३४६०

(भण्यते गुरुकुलवासोपसग्रहार्थं यथा गुणार्थीह । नित्य गुरुकुलवासी भवेत् शिष्यो यतोऽभिहितम् ॥ ३४५८ ॥)
(ज्ञानस्य भवति भागी स्थिरतरको दर्शने चारित्रे च । धन्या यावत्कथा गुरुकुलवास न मुञ्चन्ति ॥ ३४५९ ॥)
(गीतावासो रतिर्धर्मेऽनायतनवर्जनम् । निग्रहश्च कषायाणामेतद् धीराणा शासनम् (प्र० शासने) ॥ ३४६० ॥)

रूपकत्रयं पाठसिद्धम् ॥ ३४५८-३४५९ ३४६० ॥ अपिच,

आवस्सयं पि निच्चं गुरुपामूलम्मि देसियं होइ। वीसुं पि हु संवसओ कारणओ जदभिसेज्जाए।३४६१
आवस्सयं पि निच्चं गुरुपामूलम्मि देसियं होइ। वीसुं पि हु संवसओ कारणओ जदभिसेज्जाए।३४६१

(आवश्यकमपि नित्य गुरुपादमूले देशित भवति । विष्वगपि खलु सवसत कारणतो यदभिशय्यायाम् ॥ ३४६१ ॥)

अनेन गुर्वामन्त्रणवचनेनावश्यक प्रतिक्रमण गुरुपादमूल एव नित्य कर्तव्यमिति दर्शित भवति, यद् यस्मादभिशय्याया प्रतिशय्याया द्वितीयवसतावित्यर्थः. कारणतः कारणवशाद् विष्वगपि पृथगपि वसतः साधोः. 'कल्पग्रन्थे इयं सामाचारी प्रोक्ता' इति शेषः । का पुनरिय कल्पसामाचारी ? इति । उच्यते–"जइ खुड्डुलगा वसही तो अन्नत्थ गतूण कइपया साहुणो वसति" (यदि क्षुल्लका वसतिस्तदान्यत्र गत्वा कतिपया साधवो वसन्ति) । तत्राचार्यसमीपे "पडिक्कमिउ पाउसियकालगहणोत्तर काल" (प्रतिक्रम्य प्रादोपिककालग्रहणोत्तर कालम्) सूत्रा(प्र० सूत्रग्रहणा)र्थपौरुषीं कृत्वाऽन्यस्या गच्छन्ति, अथान्तरा श्वापदादिभयम्, ततोऽर्थपौरुषीं हाप(प्र० दाप)यन्ति, ततः सूत्रपौरुषीमपि कालमपि तथा चरम कायोत्सर्गं द्वितीयमाद्य यावत् तिष्ठत्यपि सहस्ररश्मौ तत्र यान्तीति ॥ ३४६१ ॥

'भंते' पद सर्वप्रच्छा-सूचकम्

न केवल प्रतिक्रमणम्, किन्त्वेवमेव शेषाण्यपि सर्वाणि साधोरवश्य कर्तव्यान्यावश्यकानि गुरूनापृच्छ्य कर्तव्यानीत्येतज्ज्ञापितमामन्त्रणवचनात्, येन सर्वेषामप्यावश्यकाना सामायिकमेवादौ मतम्, भदन्तशब्दश्च यस्मात् तदादौ निर्दिष्टस्तेनानुवर्तते तकोऽसौ सर्वेष्वप्यावश्यकेषु । कथम् ? इत्याह—इदमिद च करोमि भदन्त ! इति । एतदेवाह–

चिय सव्वावस्सयाइं आपुच्छिऊण कज्जाइं। जाणावियमामंतणवयणाओ जेण सव्वेसिं॥ ३४६२॥
यमोऽमयं भदंतसद्दो य जं तदाईए। तेणाणुवत्तइ तओ करेमि भंते त्ति सव्वेसु ॥ ३४६३॥

(एवमेव सर्वावश्यकान्यापृच्छ्य कार्याणि। आज्ञपितमामन्त्रणवचनाद् येन सर्वेषाम्॥ ३४६२ ॥)
(सामायिकमादिमर्क भदन्तशब्दश्च यत् तदादौ। तेनानुवर्तते सक 'करोमि भंते' इति सर्वेषु॥ ३४६३ ॥)

गतार्थे ॥ ३४६२ ३४६३ ॥ किमिति गुरूनापृच्छयैव सर्वावश्यकानि कर्तव्यानि ? इत्याह–

किच्चाकिच्चं गुरवो विदंति विणयपडिवत्तिहेउं च। उस्सासाइ पमोत्तुं तदणापुच्छाए पडिसिद्धं ३४६४

(कृत्याकृत्य गुरवो विदन्ति विनयप्रतिपत्तिहेतोश्च । उच्छ्वासादि प्रमोक्तु तदनापृच्छया प्रतिषिद्धम् ॥ ३४६४ ॥)

पाठसिद्धा ॥ ३४६४ ॥ यत्र तर्हि गुरुर्न भवति तत्र किं विधेयम् ? इत्याह–

गुरुस्थापना-महत्त्वम्

गुरुविरहम्मि य ठवणा गुरूवएसोवदंसणत्थं च। जिणविरहम्मि व जिणबिंबसेवणामंतणं सफलं॥३४६५

रन्नो व परोक्खस्स वि जह सेवा मंतदेवयाए वा। तह चेव परुक्खस्स वि गुरुणो सेवा विणयहेऊ(प्र० हेउ)

अहवा गुरुगुणनाणोवओगओ भावगुरुसमाएसो। इह विणयमूलधम्मोवएसणत्थं जओऽभिहियं॥

विणओ सासणे मूलं विणीओ संजओ भवे। विणया उ विप्पमुक्कस्स कओ धम्मो कओ तवो ?॥३४६८

विणओवयार माणस्स भंजणा पूयणा गुरुजणस्स। तित्थयराण य आणा सुयधम्माराहणा किरिया ॥

(गुरुविरहे च स्थापना गुरूपदेशोपदर्शनार्थं च। जिनविरहे इव जिनबिम्बसेवनामन्त्रण सफलम् ॥ ३४६५ ॥)
(राज्ञ इव परोक्षस्यापि यथा सेवा मन्त्रदेवताया वा। तथैव परोक्षस्यापि गुरो सेवा विनयहेतु ॥ ३४६६ ॥)
(अथवा गुरुगुणज्ञानोपयोगतो भावगुरुसमादेश । इह विनयमूलधर्मोपदेशनार्थं यतोऽभिहितम् ॥ ३४६७ ॥)
(विनय शासने मूल विनीत संयतो भवेत्। विनयात्तु विप्रमुक्तस्य कुतो धर्म कुतस्तप ? ॥ ३४६८ ॥)
(विनयोपचारो मानस्य भञ्जना पूजना गुरुजनस्य। तीर्थकराणा चाज्ञा श्रुतधर्माराधना क्रिया ॥ ३४६९ ॥)

पाठसिद्धा एवेति ॥ ३४६५-३४६६-३४६७ ३४६८ ३४६९ ॥ अथवा, नेद गुरोरामन्त्रणम्, किन्त्वात्मन एवेति दर्शयति–

आयामंतणमहवाऽवसेसकिरियाविसग्गओ तं च। सामाइएगकिरियानियामगं तदुवओगाओ। ३४७०।

'भंते' इति स्वात्मामन्त्रणमसपत्न-योगसाधना-सूचकम्

(आत्मामन्त्रणमथवाऽवशेषक्रियाविसर्गतस्तच्च। सामायिकैकक्रियानियामक तदुपयोगात् ॥ ३४७० ॥)

अथवा, आत्मन आत्मजीवस्यामन्त्रणमिदम्– हे भो जीव ! सामायिक करोम्यहम्। कथम् ?। अवशेषक्रियाविसर्गत' शेषा. सर्वा अपि क्रिया विसृज्येत्यर्थ। तच्चात्मामन्त्रण सामायिकैकक्रियाया नियामकं (प्र० नियमाय) नियमार्थम्, तदुपयोगात् तस्यामेवैकस्या सामायिकक्रियायामुपयोगादिति ॥ ३४७० ॥ क्व च मति विमुक्त भवति ? इत्याह—

एवं च सव्वकिरियाऽसवन्नया(प्र० ०न्नत्तया)तदुवउत्तकरणं च।
वक्खायं होइ निसीहियाइ किरिओवओगु व्व ॥ ३४७१ ॥
(एवं च सर्वक्रियाऽसपत्नता तदुपयुक्तकरणं च। व्याख्यातं भवति नैषेधिक्या क्रियोपयोग इव ॥ ३४७१ ॥)

आत्मामन्त्रण योगासपत्नतोपयुक्तताकरणार्थम्

एवं च सति सर्वासामपि प्रत्युपेक्षणादिक्रियाणां परस्परमसपत्नताऽन्योन्यमनाबाधता, तस्यामेव प्रारब्धैकक्रियायामुपयुक्तकरणं चात्मामन्त्रणेन व्याख्यातं विशेषेण कथितं भवति, यथा नैषेधिक्या नैषेधिकीकरणेन बाह्यक्रियानिषेधतो नसत्यभ्यन्तरक्रियोपयोग एव कथितो भवत्येवमिहापीति ॥ ३४७१ ॥ अथवा, जिन-सिद्धाद्यामन्त्रणार्थोऽयं भदन्तशब्द इति दर्शयति—

जिनसिद्धामन्त्रण व्रतस्थैर्यार्थम्

अहवा जहसंभवओ भदंतसद्दो जिणाइसक्खीणं। आमंतणाभिधाई तस्सक्खिज्जे थिरव्वयया ३४७२
गहियं जिणाइसक्खं मइ त्ति तल्लज्ज-गोरव-भयाओ। सामाइयोइयारे परिहरओ त थिरं होइ॥३४७३॥
(अथवा यथासंभवतो भदन्तशब्दो जिनादिसाक्षिणाम्। आमन्त्रणाभिधायी तत्साक्ष्ये स्थिरव्रतता ॥ ३४७२ ॥)
(गृहीतं जिनादिसाक्ष्ये मतिरिति तल्लज्जा गौरव भयात्। सामायिकातिचारान् परिहरतस्तत् स्थिरं भवति ॥ ३४७३ ॥)

व्याख्या– अथवा, यथासंभवतो ये केवलातिशयज्ञानिनो जिन-सिद्धादयः संभवन्ति, तेषां जिनादीनां साक्षिणामामन्त्रणाभिधायी भदन्तशब्दः, 'भो भो जिनादयो भदन्ता' ! युष्मत्साक्षिकं करोम्यहं सामायिकम्' इति। तत्साक्षिकत्वे च सामायिककर्तुः स्थिरव्रतता भवतीति। कथम्? इत्याह–जिनादिसाक्षिकं गृहीतं मया सामायिकम्, अतः परिपालनीयमेवेदम्, इत्यनया वासनया सामायिकातिचारान् परिहरतस्तस्य तत् सामायिकव्रतं स्थिरं भवति। कुतः? इत्याह– 'तल्लज्जे'त्यादि तेषां जिनादीनां सत्का या लज्जा, तेषु च यद् गौरवं योऽनुमानः, यच्च तदीयं भयं तस्मादिति ॥ ३४७२–३४७३ ॥

अथवा भदन्त सामायिकम् तेन भाव सामायिक भावविरतिलाभ

अथवा, भदन्तशब्दोऽयं नामन्त्रणार्थः, किन्तु सामायिकस्यैव विशेषणार्थ इति दर्शयन्नाह—

अहवा भंतं च तयं सामइयं चेति(प्र० चेइ) भंतसामाइयं। एत्तमलक्खणमेवं भंतेसामाइयं तं च ।३४७४
(अथवा भदन्तं च तत् सामायिकं चेति भदन्तसामायिकम्। एवमलक्षणमेव 'भंते' सामायिकं तच्च ॥ ३४७४ ॥)

भदन्तं च तत् सामायिकं च भदन्तसामायिकं करोम्यहम्–कल्याणप्रापकं सुखावहं च यत् सामायिकं तदहं करोमि नान्यदित्यर्थः। 'भंतेसामाइयं' इत्यत्र तु यदेव(प्र० यदेत्व)मेकारान्तत्वं तदेतदलक्षणमलाक्षणिकमतो लुप्यत इति। 'तं च' त्ति, तच्च किमर्थमेव विशिष्यते? ॥ ३४७४ ॥ किमन्यदपि सामायिकं विद्यते? इत्याह—

नामाइवुदासत्थं नणु सो सावज्जजोगविरईओ। गम्मइ, भण्णइ, न जओ तत्थवि नामाइसब्भावो ।२४७५।

(नामादिव्युदासार्थं ननु स सावद्ययोगविरतित । गम्यते, भण्यते, न यतस्तत्रापि नामादिसद्भाव ॥ ३४७५ ॥)

नाम स्थापनादिसामायिकव्युदासार्थमिदमेव विशिष्यते, नामादिसामायिकाना कल्याणप्रापकत्व सुखावहत्वाभावात्, भदन्तविशेषणाद् भावसामायिकमिह गृह्यत इति भाव. । आह– नन्वसौ नामादिव्युदासः 'सावज्ज जोग पच्चक्खामि' इत्यादिवचनात् सावद्ययोगविरतेर्गम्यते, न हि सावद्ययोगविरतिरूपाणि नामादिसामायिकानि भवन्तीति । भण्यतेऽत्रोत्तरम्– 'न' त्ति, न त्वद्वचो युज्यते, तत्रापि सावद्ययोगविरतौ नाम स्थापनादिरूपसम्भवात् । इदमुक्तं भवति– यदि भावसावद्ययोगविरतिरसौ गृह्येत, तदा भवेत् साध्यसिद्धिः, न चैतदस्ति, नियामकाभावात्, भदन्तविशेषणे तु सामायिकस्येयमपि भावरूपा गम्यते, नामादिरूपसावद्ययोगविरतेर्भदन्तसामायिकरूपत्वायोगादिति ॥ ३४७५ ॥

अथवा, 'भंते' शब्दात् षष्ठी द्रष्टव्येति दर्शयन्नाह—

भंतस्स व सामइय भंतेसामाइयं जिणाभिहियं । न परप्पणीयसामाइयं ति भंतेविसेसणओ॥३४७६॥ अथवा भदन्तस्य सामा०

(भदन्तस्य वा सामायिकं भन्तेसामायिक जिनाभिहितम् । न परप्रणीतसामायकमिति भदन्तविशेषणत ॥ ३४७६ ॥)

अथवा, 'करेमि भंतेसामाइयं' इत्यत्र भदन्तस्य भगवत सर्वज्ञस्य सामायिकमहं करोमीत्येवं द्रष्टव्यम् । ततश्च 'भंते' इति विशेषणा-जिनाभिहित सामायिक करोम्यहम्, न पुन परप्रणीत कुतीर्थिकप्ररूपितमिति ॥ ३४७६ ॥ तदेव (प्र० तदेव करेमि भंते) 'करणे भए य अंते' इति पदत्रय व्याख्यातम् ॥ अथ 'सामायिकम्' इति चतुर्थपद व्याचिख्यासुराह—

राग-दोसविरहिओ समो त्ति अयणं अयो त्ति गमणं ति । समगमणं ति समाओ स एव सामाइयं नाम॥ सामायिक-व्युत्पत्तय-समगमन समाय स एव समाये

अहवा भवं समाए निव्वत्तं तेण तम्मयं वावि। जं तप्पओयणं वा तेण व सामाइयं नेयं ॥ ३४७८ ॥ भव,समाय प्रयोजनक

अहवा समाइं सम्मत्त-नाण-चरणाइं तेसु तेहिं वा। अयणं अओ समाओ स एव सामाइयं नाम ३४७९ समेषु समे-

अहवा समस्स आओ गुणाण लाभो त्ति जो समाओ सो । अहवा समाणमाओ नेओ सामाइयं नाम २४८० ायनं स एव समस्य आय, समानामाय स एव सामायिकम्

(राग द्वेषविरहित सम इत्ययनमय इति गमनमिति । समगमनमिति समाय स एव सामायिक नाम ॥ ३४७७ ॥)
(अथवा भव समाये निर्वृत्त तेन तन्मयं वापि । यत तत्प्रयोजनं वा तेन वा सामायिकं ज्ञेयम् ॥ ३४७८ ॥)
(अथवा समानि सम्यक्त्व ज्ञान चरणानि तेषु तैर्वा । अयनमय समाय स एव सामायिक नाम ॥ ३४७९ ॥)
(अथवा समस्याये गुणाना लाभ इति य समाय स । अथवा समानामायो ज्ञेय सामायिकं नाम ॥ ३४८० ॥)

प्रागपि निरुक्तिद्वारे प्रायश्चर्चितार्था:, सुगमाश्चेति ॥ ३४७७-३४७८-३४७९-३४८० ॥ अथवा, अन्यथा व्युत्पत्तिरित्याह—

अहवा सामं मित्ती तत्थ अओ तेण वत्ति सामाओ । अहवा सामस्साओ लाभो सामाइयं नाम ॥३४८१॥

सम्ममओ वा समओ सामाइयमुभयविद्धिभावाओ । अहवा सम्मस्साओ लाभो सामाइयं होइ॥ ३४८२॥

(अथवा साम मैत्री तत्रायस्तेन वेति सामाय । अथवा साम्न आयो लाभ सामायिक नाम ॥ ३४८१ ॥)

(सम्यगयो वा समय सामायिकमुभयवृद्धिभावात । अथवा साम्यस्यायो लाभ सामायिक भवति ॥ ३४८२ ॥)

अथवा, सर्वजीवेषु मैत्री साम भण्यते, तत्र साम्नि अयो गमनं, साम्ना वाऽयो गमन वर्तन सामायः, अथवा साम्न आयो-लाभ सामायः स एव सामायिक नामेति । अथवा, सम्यगर्थसशब्दपूर्वकोऽयधातु , सम्यगयन वर्तन समयः, समय एव स्वार्थिकेकप्रत्ययोपादानादुभयत्र वृद्धिभावाच्च सामायिकम्, अथवा, सम्यगायो लाभ समाय , स एव सामायिकम्, अथवा समस्य भावः साम्यम् , साम्यस्यायो निपातनात् सामायः, स एव सामायिकमिति ॥ ३४८१-३४८२ ॥ अथवा, अन्यथा निरुक्तविधिरुच्यत इत्याह—

साम्नि सा- म्ना वा अय - सामस्य आय ,सम्यग् अय ,साम्य- स्य आय

अहवा निरुत्तविहिणा सामं सम्मं समं च जं तस्स । इकमप्पए पवेसणमेय सामाइयं नेयं ॥ ३४८३ ॥

(अथवा निरुक्तविधिना साम सम्यक् सम च यत तस्य । इकमात्मनि प्रवेशनमेतत् सामायिक ज्ञेयम ॥ ३४८३ ॥)

अथवा, निरुक्तविधिना वह्व्युत्पत्तिकमेतत् सामायिक ज्ञेय ज्ञातव्यमिति । कथम् ? इति । अत्रोच्यते— इकशब्दो देशीवचन' क्वापि प्रवेशार्थे वर्तते । आत्मोपमया परेषां दुःखस्याकरण सामेह गृह्यते, तस्य साम्न इक यदात्मनि प्रवेशनम्, नकारस्यायादेशनिपातनात्, तत् सामायिकम् । तथा, सम्यग्दर्शन ज्ञान-चारित्रत्रयस्य परस्पर योजन सम्यगिहोच्यते, निर्वाणसाधकत्वेन तद्योगस्यैव परमार्थतः सम्यग्रूपत्वात्, तस्य सम्यग्दर्शनादिरूपस्य 'सम्यग्' इत्येतस्यात्मनि यदिक प्रवेशन, यकारादेरयादेशनिपातने मकारस्य च दीर्घत्वे, तत् सामायिकम् । तथा, राग-द्वेषमाध्यस्थ्यमात्मनः सर्वत्र तुल्यरूपेण वर्तनं सममुच्यते, तस्य समस्यात्मनि यदिक प्रवेशनम् , समशब्दादयागमे सकारस्य दीर्घत्वे, तत् सामायिकमिति ॥ ३४८३ ॥ अथ सर्वशब्दं व्याचिख्यासुराह—

आत्मनि साम सम्यक् समानामिक प्रवेशनम् सामायिकम्

कं पुण तं सामइयं सव्वसावज्जजोगविरइ त्ति । सियए स तेण सव्वो तं सव्वं कइविह सव्वं ? ३४८४

(किं पुनस्तत् सामायिक सर्वसावद्ययोगविरतिरिति । स्रियते स तेन सर्वस्तत सर्वं कतिविध सर्वम् ? ॥ ३४८४ ॥)

किं पुनस्तद् यथोक्तशब्दार्थं सामायिकम् ? इत्यत्राह— सर्वसावद्ययोगविरतिरिति । अथ सर्व इति कः शब्दार्थः ? । उच्यते— 'सृ गतौ' धातोः स्रियते स इति, स्रियतेऽनेनेति वौणादिके वप्रत्यये सर्वः पदार्थो, वस्तुनि तु नान्ये तत् सर्वं नास्त्विति भवति । कतिविध सर्वं भवति ? ॥ इत्यष्टाशीतिगाथार्थः ॥ ३४८४ ॥ कथ 'कतिविध सर्वम् ?' इति प्रश्नोत्तरमाह—

'सव्व व्याख्या

मं ठवणा दविए आएसे चेव निरवसेसं च । तह सव्वधत्ता(प्र० ०धत्त)सव्वं च भावसव्वं च सत्तमयं ॥

(नाम स्थापना द्रव्यमादेशश्चैव निरवशेष च । तथा सर्वधत्तासर्वं च भावसर्वं च सप्तमकम् ॥ ३४८५ ॥) ||३४४|| निशेपा० भागः—२

नामसर्वम् , स्थापनासर्वम् , द्रव्यसर्वम् , आदेशसर्वम् , निरवशेषसर्वम् , तथा, सर्वधत्तासर्वम् , भावसर्वं च सप्तमम् । इति नियुक्तिगाथार्थः ॥ ३४८५ ॥ तत्र नाम-स्थापनासर्वं सुगमम् , द्रव्यसर्वं तु ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्त व्याचिख्यासुराह—

कसिणं दव्वं सव्वं तद्देसो वा विवक्खयाभिमओ। दव्वे तद्देसम्मि य सव्वासव्वे चउभंगो ॥३४८६॥ द्रव्यसर्वम्

सव्वासव्वे दव्वे देसम्मि य नायमंगुलिदव्वं । संपुण्णं देसोणं पव्वं पव्वेगदेसो य ॥३४८७॥

(कृत्स्नं द्रव्य सर्वं तद्देशो वा विवक्षयाभिमत । द्रव्ये तद्देशे च सर्वासर्वे चतुर्भङ्गी ॥ ३४८६ ॥)

(सर्वासर्वे द्रव्ये देशे च ज्ञातमङ्गुलिद्रव्यम् । सपूर्णं देशोनं पर्व पर्वैकदेशश्च ॥ ३४८७ ॥)

व्याख्या—इहाङ्गुल्यादिद्रव्य यदा कृत्स्न सर्वैरपि निजावयवैः परिपूर्णं विवक्ष्यते तदा सर्वमुच्यते । एवं तस्याङ्गुल्यादिद्रव्यस्य पर्वादिको देशो निजावयवपरिपूर्णत्वविवक्षया सर्वोऽभिमत' । वाशब्दोऽत्रापिशब्दार्थे व्याख्यात' । एतदेव चाङ्गुल्यादिद्रव्यं तद्देशो वा यदाऽपरिपूर्णतया विवक्ष्यते तदा प्रत्येकमसर्वत्व द्रष्टव्यम् । ततश्च द्रव्ये तद्देशे च सर्वासर्वत्वेन विवक्षिते चतुर्भङ्गो भङ्गचतुष्टयं भवति; तद्यथा—द्रव्य सर्वं देशोऽपि सर्वः, द्रव्य सर्वं देशोऽसर्व', देशः सर्वो द्रव्यमसर्वम् , देशोऽसर्वो द्रव्यमप्यसर्वमिति । अत्र द्रव्यस्य सर्वत्वेऽसर्वत्वे च देशस्यापि सर्वत्वेऽसर्वत्वे च यथाक्रम ज्ञातमुदाहरणम् · तद्यथा— अङ्गुलिद्रव्य सपूर्णं विवक्षित द्रव्यसर्वमुच्यते, तदेव देशोन विवक्षित द्रव्यासर्वमभिधीयते, पर्व पुनः संपूर्णं विवक्षित देशसर्वं विवक्षितम् , पर्वैकदेशस्तु देशासर्वमिति ॥ ३४८६-३४८७ ॥ उक्त द्रव्यसर्वम् ॥

अथादेशसर्वमाह—

आएसो उवयारो सो बहुतरए पहाणतरए वा। देसे वि जहा सव्वं भत्तं भुत्तं गओ गामो॥ ३४८८॥ आदेशसर्वम् (उपचार-सर्वम्)

(आदेश उपचार स बहुतरके प्रधानतरके वा। देशेऽपि यथा सर्वं भक्त भुक्त गतो ग्राम ॥ ३४८८ ॥)

आदेश उपचार', स च बहुतरे प्रधानतरे वा देशेऽपि सर्वतया प्रवर्तते, तद्यथा—परिगृहीतभक्तमध्याद् बहुतरे भुक्ते सत्यादिश्यते—'सर्वमनेन भुक्तम्' इति । प्रधानतरेषु च कतिपयपुरुषेषु गतेषु शेषेष्ववतिष्ठमानेष्वप्यादिश्यते लोके यथा 'गतः सर्वो ग्राम.' इति ॥३४८८॥

निरवशेषसर्वमाह—

दुविहं तु निरवसेसं सव्वासेसं तदेक्कदेसो य। सव्वासेसं सव्वे अणिमिसनयणा जहा देवा ॥ ३४८९॥

(द्विविधं तु निरवशेष सर्वाशेष तदेकदेशश्च । सर्वाशेषं सर्वेऽनिमिषनयना यथा देवा. ॥ ३४८९ ॥)

जह जोइसालया वा सव्वे किर तेउलेस्सागा ॥३४९०॥

तद्देसापरिसेसं सव्वे असुरा जहा असियवण्णा।

(तद्देशापरिशेषं सर्वेऽसुरा यथाऽसितवर्णा । यथा ज्योतिरालया वा सर्वे किल तेजोलेश्याका ॥ ३४९० ॥)

व्याख्या– निरवशेषं पुनर्द्विविधम्– विवक्षितसर्ववस्तुनिरवशेषं, तद्देशनिरवशेषं च । तत्र सर्वनिरवशेषं यथा सर्वेऽनिमिषनयना देवाः । इहानिमिषनयनत्वमपरिशेषेष्वपि देवेषु वर्तते, सनिमिषत्वस्य तेष्वभावादिति । तद्देशापरिशेषं तु यथा– सर्वेऽप्यसितवर्णाः 'कृष्णा असुराः', यथा वा ज्योतिष्कालया देवाः सर्वे किल तेजोलेश्याकाः । इहासुरा ज्योतिष्कालयाश्च देवाः समस्तदेवानां प्रत्येकमेकदेशे वर्तन्ते, तेषु सर्वेषु यथासंख्यं कृष्णवर्णत्वं तेजोलेश्यायुक्तत्वं च वर्तत इति देशापरिशेषं मन्तव्यमिति ॥ ३४८९–३४९० ॥ अथ सर्वधत्तासर्वमाह—

सर्वधत्ता सर्वम्

सव्वे वि सव्वधत्तासव्वं जमओ परं णन्नं ॥ ३४९१ ॥

जीवाजीवा सव्वं तं धत्ते तेण सव्वधत्त त्ति।

(जीवाजीवाः सर्वं तद् धत्ते तेन सर्वधत्तेति । सर्वस्मिन्नपि सर्वधत्तासर्वं यन्न परं नान्यत् ॥ ३४९१ ॥)

इह सर्वस्मिन्नपि लोके यदस्ति तत् सर्वं जीवाश्चाजीवाश्च, तत् सर्वं धत्ते धारयति येन कारणेन तेन सा विवक्षा निपातनात् सर्वधत्ता, चेह जीवाजीवरूपा विवक्षा सर्वधत्तासर्वमुच्यते, यस्मादतो जीवाजीवराशिद्वयात् परं नान्यत् किञ्चिदस्तीति ॥ ३४९१ ॥

आह– ननु द्रव्यसर्वस्यादेशसर्वस्य निरवशेषसर्वस्य सर्वधत्तासर्वस्य च कः प्रतिविशेषः ? इत्याह—

एगाणेगाधारोवयारभेएण चादेसं ॥ ३४९२॥

जह दव्वसव्वमेगं दव्वाधारं ति भिन्नमन्नेहिं । सव्वाधारो त्ति सव्वेसिं ३४९३

भिण्णमसेसं जमिहेगजाइविसयं ति सव्वधत्ताओ। भिन्ना य सव्वधत्ता

(अथ द्रव्यसर्वमेकं द्रव्याधारमिति भिन्नमन्यै । एकानेकाधारोपचारभेदेन चादेशं ॥ ३४९२ ॥)

(भिन्नमशेषं यदिहैकजातिविषयमिति सर्वधत्तातः । भिन्ना च सर्वधत्ता सर्वाधार इति सर्वेभ्य ॥ ३४९३ ॥)

द्रव्यादेशादीना प्रति विशेष

व्याख्या– अथ 'द्रव्यसर्वादीनां भेद उच्यते' इति शेषः । तत्र द्रव्यसर्वं तावदेकद्रव्याधारमुक्तमित्यन्येभ्यो भिन्नम्, तेषां तद्रूपत्वाभावात् । आदेशसर्वं त्वेकानेकद्रव्याधारमिति कृत्वा तथोपचारभेदेन च 'भिन्नमन्येभ्यः' इति वर्तत इति । अशेषसर्वमपि सर्वधत्तासर्वस्मात् पूर्वोक्ताभ्यां च भिन्नम्, यस्मादेकजातिविषयं तदिति । सर्वधत्तापि सर्वेभ्यः पूर्वेभ्यो भिन्ना, सर्ववस्त्वाधारत्वादिति ॥ ३४९२–३४९३ ॥

अथ भावसर्वमाह—

भावसर्वम्

मोहोवसमसहावो सव्वो उवसामिओ भावो ।३४९४।

ोदयस्सहावो सव्वो असुहो सुहो य ओदइओ।

(कर्मोदयस्वभावः सर्वोऽशुभः शुभश्चौदयिकः । मोहोपशमस्वभावः सर्व औपशमिको भाव ॥ ३४९४ ॥)

म्मक्खयस्सहावो खइओ सव्वो य मीसओ मीसो। अह सव्वदव्वपरिणाइरूवो परिणामिओ सव्वो॥

(कर्मक्षयस्वभावः क्षायिकः सर्वश्च मिश्रको मिश्रः । अथ सर्वद्रव्यपरिणतिरूपः पारिणामिकः सर्वः ॥ ३४९५ ॥)

युगमे ॥ ३४९४-३४९५ ॥ ननु मतान्निधसर्वमध्यात् केनात्राधिकारः ? इत्याह—

अहिगयमसेससव्वं विसेसओ सेसयं जहाजोगं । गरहियमवज्जमुत्तं पावं सह तेण सावज्जं ॥ ३४९६ ॥ प्रकृते निरवशेषसर्वम् शेषाणि यथायोगम्

(अधिगतमशेषसर्वं विशेषतः शेषकं यथायोगम् । गर्हितमवद्यमुक्तं पापं सह तेन सावद्यम् ॥ ३४९६ ॥)

इह 'सर्वं सावद्यं योगं प्रत्याख्यामि' इति संबन्धाद् निरवशेषसर्वं विशेषतोऽधिकृतम् , शेषकं तु षड्विधं सर्वं यथायोगं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र योजनीयमिति । तदेवं 'करणे भए य अंते सामाइय सव्वए' इत्यादिमूलद्वारगाथायाः पञ्च पदानि व्याख्यातानि । अथ षष्ठं सावद्यपदं व्याचिख्यासुराह— 'गरहियमि'त्यादि, गर्हितं निन्द्यं वस्त्ववद्यमुक्तम्, तच्चेह पापम्, सह तेनावद्येन वर्तत इति सावद्यस्तं सावद्यं योगं 'प्रत्याख्यामि' इति वक्ष्यमाणं गम्यत इति ॥ ३४९६ ॥ अथवा, अन्यथा सावद्यशब्दो व्युत्पाद्यत इत्याह— 'सावज्ज'-व्याख्या सहावद्येन

अहवेह वज्जणिज्जं वज्जं पावं ति सहसाकारस्स । दिग्घत्तादेसाओ सह वज्जेणं ति सावज्जं ॥३४९७॥ सहावर्ज्येण

(अथवेह वर्जनीयं वर्ज्यं पापमिति सहसाकारस्य । दीर्घत्वादेशात् सह वर्ज्येनेति सावर्ज्यम् ॥ ३४९७ ॥)

अथवा, इह वर्जनीयं वर्ज्यते इति वर्ज्यं पापमुच्यते, सह वर्ज्येन वर्तत इति सहस्य समासात् सकारसकारस्य च प्राकृतत्वेन दीर्घत्वविधानात् सावर्ज्यमित्युक्तं सवर्ज्यः सपापो योगस्तं सवर्ज्यमिति ॥ ३४९७ ॥ योगपदव्याख्यानार्थमाह—

जोगो जोयणमायकिरिया समाधाणमायवावारो। जीवेण जुज्जए वा जओ समाहिज्जए सो त्ति॥ ३४९८ 'जोग' पद-व्याख्या

जं तेण जुज्जए वा स कम्मुणा जं च जुज्जए तम्मि। तो जोगो सो य मओ तिविहो कायाइवावारो ३४९९

(योगो योजनमात्मक्रिया समाधानमात्मव्यापारः । जीवेन युज्यते वा यतः समाधीयते स इति ॥ ३४९८ ॥)

(यत् तेन युज्यते वा स कर्मणा यच्च युज्यते तस्मिन् । ततो योगः स च मतस्त्रिविधः कायादिव्यापारः ॥ ३४९९ ॥)

व्याख्या— 'युजिर् योगे' 'युज समाधौ वा' योजनं योगः आत्मकर्मसंबन्ध इत्यर्थः । अथवा, आत्मनश्चलन स्पन्दनादिक्रियया सम्यगाधानं योजनं योगः सकर्मक आत्मव्यापार इत्यर्थः । अथवा, जीवेन सह युज्यते समाधीयते संबध्यते स यस्मात्, ततो योगो जीवव्यापार इति । अथवा, स आत्मा तेन कृत्वा कर्मणा सह युज्यते यस्मात् ततो योगः । अथवा, यस्मात् तस्मिन् योगे सत्यात्मा कर्मणा युज्यते ततो योगः । स च त्रिविधः कायादिव्यापारो मतः- मनो-वाक्-कायव्यापार इत्यर्थः ॥ ३४९८–३४९९ ॥

अथ सर्वादिपदानां क्रियया सह संबन्धं कुर्वन्नाह—

'पच्चक्खामि' प्रत्याख्यान-व्याख्या

सव्वं सावज्जं जोगं ति य पच्चक्खामि त्ति वज्जेमि ३५००

सव्वो सावज्जो त्ति य जोगो संबज्झए तयं सव्वं। सावज्जं जोगं ति य पच्चक्खामि त्ति वज्जेमि ॥ ३५०० ॥)

(सर्व सावद्य इति च योग सबध्यते तत् सर्वम् । सावद्य योगमिति च प्रत्याख्यामीति वर्जयामि ॥ ३५०० ॥

सर्वो निरवशेषः सावद्ययोग इति सबध्यते । त सर्व सावद्ययोग प्रत्याख्यामीति क्रिया प्रत्याचक्षे वा वर्जयामीत्यर्थः ॥ ३५०० ॥

इह प्रत्याख्यामि प्रत्याचक्षे चेति क्रियाद्वयेऽपि सावद्ययोगस्य प्रत्याख्यानं गम्यते, अतस्तदेव प्रत्याख्यान व्याचिख्यासुराह—

पइसद्दो पडिसेहे अक्खाणं खावणाऽभिहाणं वा। पडिसेहस्सक्खाणं पच्चक्खाणं निवित्ति त्ति ३५०१

(प्रतिशब्दः प्रतिषेधे आख्यान ख्यापनाऽभिधान वा । प्रतिषेधस्याख्यान प्रत्याख्यान निवृत्तिरिति ॥ ३५०१ ॥)

प्रतिशब्दोऽत्र प्रतिषेधे वर्तते, आख्यान त्वाभिमुख्येन वाऽऽदरेण वा ख्यापना प्रकथनं, चक्षिपक्षेऽभिधानं वा प्रतिषेधस्याख्यान

प्रत्याख्यानं निवृत्तिः ॥ इति गाथाषोडशकार्थः ॥ ३५०१ ॥ अथ प्रत्याख्यानमेव भेदतो निरूपयन्नाह—

नामं ठवणा दविए अइच्छ(प्र० अइत्थ)पडिसेहभावओ तं च। नामाभिहाणमुत्तं ठवणागारक्खनिक्खेवा

(नाम स्थापना द्रव्याऽदित्सा(ऽदित्था) प्रतिषेध भावतस्तच्च । नामाभिधानमुक्त स्थापनाऽऽकाराक्षनिक्षेपौ ॥ ३५०२ ॥)

तच्च प्रत्याख्यान नाम-स्थापना द्रव्या-ऽदित्सा(प्र० ०दित्था)प्रतिषेध भावतः षोढा, तत्र प्रत्याख्यानमिति यदभिधानं तद् नामरूप

प्रत्याख्यान नामप्रत्याख्यानमुच्यते । 'आगार' त्ति वहिर्मुखहस्ताकारकरणमूर्ध्वाङ्गुलिकम्पमानहस्ताकारकरण वा, अक्षादौ निक्षेपो वा स्था-

पनाप्रत्याख्यानम् ॥ इति निर्युक्तिगाथासक्षेपार्थ. ॥ ३५०२ ॥ द्रव्यप्रत्याख्यानस्वरूप भाष्यकारः प्राह—

द्रव्यप्रत्याख्यानम्

दव्वस्स व दव्वाण व दव्वभूयस्स दव्वहेउं वा। दव्वं पच्चक्खाणं निण्हाईणं व सव्वं पि ॥ ३५०३ ॥

(द्रव्यस्य वा द्रव्याणा वा द्रव्यभूतस्य वा द्रव्यहेतोर्वा । द्रव्यप्रत्याख्यानं निह्नवादीना वा सर्वमपि ॥ ३५०३ ॥)

द्रव्यस्य वा सचित्तादेः, द्रव्याणा वा सचित्तादीना प्रत्याख्यान द्रव्यप्रत्याख्यान द्रव्यभूतस्य वा भावरहितस्याभव्यादेः प्रत्याख्यान

द्रव्यप्रत्याख्यानम् । अथवा, द्रव्यहेतुक द्रव्यलाभार्थं प्रत्याख्यान द्रव्यप्रत्याख्यानम् । अथवा, निह्नवादीना यत् प्रत्याख्यान, तत् सर्वमपि

द्रव्यप्रत्याख्यानमुच्यत इति ॥ ३५०३ ॥ अदित्सा(प्र० . ०दित्था)प्रत्याख्यान प्रतिषेधप्रत्याख्यान चाह—

अतिगच्छ-प्रत्या० अदित्सा-प्रत्या० प्रतिषेध-प्रत्या०

भिक्खअदाणमइच्छा(प्र० ०इत्था) पडिसेहो रोगिणो व्व किरियाए।

सिद्धं पच्चक्खाओ जह रोगी सव्वविज्जेहिं ॥३५०४॥

(भिक्षाऽदानमदित्सा(दित्था) प्रतिषेधो रोगिण इव क्रियाया । सिद्धं प्रत्याख्यातो यथा रोगी सर्ववैद्यै ॥ ३५०४ ॥)

भिक्षाचराणां भिक्षायामतिगच्छेति (प्र० ,०तिगच्छते इति) वचनात् , अदित्सा(प्र०..०दित्या)वचनाद् नाऽदानमतिगच्छप्रत्याख्यानम-दित्सा(प्र० ०दित्या)प्रत्याख्यानं चेति । असाध्यरोगिण' क्रियायाः प्रत्याख्यान प्रतिषेधः प्रतिषेधप्रत्याख्यानमुच्यते । सिद्ध चैतल्लोकेऽपि, यथा वक्तारस्तत्र भवन्ति–'प्रत्याख्यातोऽय रोगी सर्ववैद्यैः' इति । अस्य स्थाने निर्युक्तौ क्वचिद् निर्विषयाज्ञान(प्र० ०ज्ञापन)रूप क्षेत्रप्रत्याख्यान दृश्यत इति ॥ ३५०४ ॥ भावप्रत्याख्यानमाह–

भावस्स भावओ भावहेउमह भाव एव वाभिमयं। पच्चक्खाणं दुविहं तं सुयमिह नोसुयं चेव ॥३५०५॥

पुव्वं नोपुव्वसुयं पच्चक्खाणं ति पुव्वसुयमुत्तं। आउरपच्चक्खाणाइयं च नोपुव्वसुयमुत्तं ॥३५०६॥

नोसुयपच्चक्खाणं मूलुत्तरगुणविहाणओ दुविहं । सव्वे देसे य मयं इह सव्वं सव्वसद्दाओ ॥३५०७॥

(भावस्य भावतो भावहेतोरथ भाव एव वाभिमतम् । प्रत्याख्यान द्विविध तत् श्रुतमिह नोश्रुत चैव ॥ ३५०५ ॥)
(पूर्व नोपूर्वश्रुत प्रत्याख्यानमिति पूर्वश्रुतमुक्तम् । आतुरप्रत्याख्यानादिकं च नोपूर्वश्रुतमुक्तम् ॥ ३५०६ ॥)
(नोश्रुतप्रत्याख्यान मूलोत्तरगुणविधानतो द्विविधम् । सर्वतो देशतश्च मतमिह सर्वं सर्वशब्दात् ॥ ३५०७ ॥)

व्याख्या—भावस्य भावप्रयोगपरिणामस्य प्रत्याख्यान भावप्रत्याख्यान भावतो वा शुभपरिणामोत्पादात् प्रत्याख्यानं भावप्रत्याख्यानम् , भावहेतोर्वा सर्वकर्मक्षयार्थं, भाव एव वा भावयोगविरतिलक्षणे (प्र० ०क्षण) प्रत्याख्यानं भावप्रत्याख्यानमभिमतम् । तच्च द्विविधम्–श्रुतभावप्रत्याख्यानम् , नोश्रुतभावप्रत्याख्यान चेति । श्रुतभावप्रत्याख्यान पुनरपि द्विविधम्-'पुव्व ति' पूर्वश्रुतप्रत्याख्यानम् , 'नोपुव्वसुय' ति, नोपूर्वश्रुतप्रत्याख्यान चेति । तत्र 'पच्चक्खाण' ति, इहैकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाद् यत् प्रत्याख्यानसज्ञितं नवमं पूर्वं तत् पूर्वश्रुतप्रत्याख्यानमुक्तम्, आतुरप्रत्याख्यानादिकं तु श्रुत नोपूर्वश्रुतप्रत्याख्यानमुक्तम् , तस्य पूर्वगतबाह्यत्वेन पूर्वश्रुतत्वायोगादिति । यत्तु श्रुतनिषेधरूप नोश्रुतप्रत्याख्यान तदपि मूलोत्तरगुणविधानाद् मूलोत्तरगुणभेदाद् द्विविधम्–मूलगुणप्रत्याख्यानम् , उत्तरगुणप्रत्याख्यान चेत्यर्थः । इदमप्येकैकं द्विविध मतम्–सर्वतो देशतश्च । इह च सर्वं सर्वमूलगुणप्रत्याख्यान सर्वोत्तरगुणप्रत्याख्यानं चाधिकृतम् । कुतः ? इत्याह–'सव्वसद्दाउ त्ति' 'सर्व सावज्ज जोग' इत्यत्र सर्वशब्दोपादानादित्यर्थः ॥ ३५०५-३५०६ ३५०७ ॥

अथ 'यावज्जीवया' इति पद व्याचिख्यासुराह—

'जावज्जीवाए' पद व्याख्या । जीव = जीवितम्

जीवो त्ति जीवणं पाणधारणं जीवियं ति पज्जाया। गहियं व जीवदव्वं गहियं वा पज्जयविसिट्ठं ३५०८

(जीव इति जीवनं प्राणधारणं जीवितमिति पर्याया । गृहीतं व जीवद्रव्य गृहीतं वा पर्यायविशिष्टम् ॥ ३५०८ ॥)

इह 'यावज्जीवो यस्या प्रत्याख्यानक्रियायां सा यावज्जीवा तया सर्वं सावद्यं योग प्रत्याख्यामी' ति क्रियायमर्यादाभिप्रेत इति । तत्र जीव

इति किमुच्यते ? इत्याह–जीवनमिति, जीवनं प्राणधारणं जीवितमिति च पर्यायाः । यथाश्रुतसम्बन्धेन तु 'जीवति' इति जीव इति जीव
द्रव्यमिह न गृहीतम्, वक्ष्यमाणदोषसम्भवात् । गृहीतं वा जीवद्रव्यमपि । किं निर्विशिष्टम् ? । नेत्याह–पर्यायविशिष्टम्– इहभवजीवितपर्याय-
विशेषितमित्यर्थः – यावदिहभवजीवितविशिष्टो जीवस्तिष्ठति तावत् प्रत्याख्याम्यहम्, न त्विहभवजीवितेऽपगत इति भावः ॥ ३५०८ ॥

जीवद्रव्यग्रहणे तु को दोषः स्यात् ? इत्याह–

इहरा जावज्जीव ति जीवदव्वग्गहणे मयस्सावि । पच्चक्खाणं पावइ गहियमओ जीवियं तं च ॥३५०९॥

(इतरथा यावज्जीवमिति जीवद्रव्यग्रहणे मृतस्यापि । प्रत्याख्यानं प्राप्नोति गृहीतमतो जीवितं तच्च ॥ ३५०९ ॥)

इतरथा 'यावज्जीवम्' इत्यत्राविशेषितजीवग्रहणे मृतस्यापि प्रत्याख्यानं प्राप्नोति, अविशेषितजीवद्रव्यस्य सर्वदैव भावात् । अतो जीव-
शब्देन जीवितमिह गृहीतम् । तच्च नामादिभेदभिन्नमित्युत्तरेण सम्बन्ध इति ॥ ३५०९ ॥ तानेव जीवितस्य नामादिभेदानाह—

नामं ठवणा दविए ओहे भव तब्भवे य भोगे य । संजम-जसम-ऽसंजमजीवियमिइ तव्विभागोऽयं ॥ जीवित-निक्षेपा १०

(नाम स्थापना द्रव्यमोघो भवस्तद्भवश्च भोगश्च । संयम-यशो-ऽसंयमजीवितमिति तद्विभागोऽयम् ॥ ३५१० ॥)

नामजीवितम्, स्थापनाजीवितम्, द्रव्यजीवितम्, ओघजीवितम्, भवजीवितम्, तद्भवजीवितम्, भोगजीवितम्, संयमजीवितम्,
यशोजीवितम्, असंयमजीवितम्, इत्येष तस्य जीवितस्य विभागो भेदः ॥ इति द्वारगाथासंक्षेपार्थ इति ॥ ३५१० ॥

अत्र नाम स्थापनाजीविते सुगमे, अतो द्रव्यजीवितस्वरूपं विवरीपुराह—

दव्वे हिरण्ण-भेसज्ज-भत्त-पुत्ताइं जीवियनिमित्तं । जं दव्वजीवियं तं दव्वस्स व जीवियमवत्था ३५११ द्रव्य-जीवितम्

(द्रव्ये हिरण्य-भैषज्य भक्त पुत्रादि जीवितनिमित्तम् । यद् द्रव्यजीवितं तद् द्रव्यस्य वा जीवितमवस्था ॥ ३५११ ॥)

'दव्वे' त्ति द्रव्यजीविते विचार्ये तद् द्रव्यजीवितं, यत् किम् ? इत्याह– 'जं ति' यत् कनक-भेषज-भक्त-पुत्रादिकं जीवितनिमित्तं
जीवितोपष्टम्भकारकम् । अथवा, सचित्ता-ऽचित्तभेदभिन्नस्य द्रव्यस्यैव ययाऽवस्थया 'जीवति पारदः' 'जीवति विषम्' 'जीवत्यभ्रकम्' 'जीवति
लोहम्' इत्येवं ताम्र सुवर्णादिष्वपि वाच्यम्, 'न पुनरेतदद्यापि मृतम्' इत्यादिव्यपदेशः प्रवर्तते सा विशिष्टा काचिदवस्था द्रव्यजीवितमुच्यत
इति ॥ ३५११ ॥ अथौघ-भवजीवितयोर्विवरणमाह—

आउस्सदव्वतया सामन्नं पाणधारणमिहोहो । भवजीवियं चउद्धा नेरइयाईण जावत्था ॥३५१२॥ ओघ भव-जीविते

(आयुः सद्द्रव्यतया सामान्यं प्राणधारणमिहौघः । भवजीवितं चतुर्धा नैरयिकादीनां यावस्था ॥ २५१२ ॥)

आयुष आयुर्मात्ररूपस्य कर्मणः सम्बन्धीनि यानि सन्ति जीवस्य सत्तावर्तीनि द्रव्याणि तान्यायुःसद्द्रव्याणि तद्भाव आयुःसद्-

द्रव्यता तयाऽऽयुःसद्द्रव्यतया संसारे परिभ्रमतो जीवस्य यत् सामान्य प्राणधारण यदाश्रित्य सिद्धा एव मृता उच्यन्ते, न संसारिणः, तदिह संसारिणा जीवितसामान्यमात्ररूपमोघ ओघजीवितमुच्यत इति । भवन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः संसारस्तत्रावस्थितिहेतुभूत जीवित भवजीवितम्, तच्चतुर्धा । किं पुनस्तत् ? इत्याह— नारकादीना या जन्मनः प्रथमसमयाच्चरमसमय यावदवस्थाऽवस्थितिरवस्थान तद्धेतुत्वात् सा भवजीवितमिति ॥ ३५१२ ॥ तद्भवजीवित भोगजीवितं चाह—

तब्भवजीवियमोरालियाण जं तब्भवोववन्नाणं । चक्कहराईणं भोगजीवियं सुरवराणं (प्र० सुरगणाणं) च ॥ — तद्भवजीवित-भोगजीविते

(तद्भवजीवितमौदारिकाणा यत् तद्भवोपपन्नानाम् । चक्रधरादीना भोगजीवित सुरवराण च ॥ ३५१३ ॥)

पुनः पुनस्तत्रैव विवक्षिते भवे उत्पन्नास्तद्भवोत्पन्नास्तेषा तद्भवोत्पन्नाना यज्जीवित तत् तद्भवजीवितमुच्यते । तच्चौदारिकशरीरिणा तिर्यग्मनुष्याणामेवावगन्तव्यम् । तत्रैकेन्द्रियाणा पुनः पुनस्तत्रैवैकेन्द्रियभव उत्पद्यमानानामनन्तानि भवग्रहणान्येतदुत्कृष्टतोऽवसेयम् । द्वीन्द्रियाणा तु सङ्ख्यातानि भवग्रहणानि । पञ्चेन्द्रियतिरश्चा मनुष्याणा च सप्ताष्टौ वा भवग्रहणानीति मन्तव्यम् । जघन्यतस्तु सर्वत्र द्वे भवग्रहणे । वैक्रियशरीरिणा तु देव-नारकाणामिद न संभवत्येव, पुनस्तत्रैवोत्पत्त्यभावादिति । चक्रधरादीना तु भोगपुरुषाणा सुरवराणा च देवाना जीवित भोगजीवितमिति ॥ ३५१३ ॥ शेषजीवितानि तु त्रीण्याह—

संजमजीवियमिसीणं अस्सं(प्र० मिसिण अस्स)जमजीवियं अविरयाणं ।
जसजीवियं जसोनामओ जिणाईण लोगम्मि ॥ ३५१४ ॥ — संयमजीवित-यशोजीविता संयम-जीवितानि

(संयमजीवितमृषीणामसंयमजीवितमविरतानाम् । यशोजीवित यशोनामतो जिनादीना लोके । ३५१४ ॥)

पाठसिद्धा, नवर 'इसीण(प्र० उसिण)' ति ऋषीणा यतीनामिति । 'जसोनामओ' त्ति यशोनामकर्मोदयादित्यर्थ ॥ ३५१४ ॥ नन्वेषा मध्यात् किं जीवितमिहाधिकृतम् ? इत्याह—

नरभवजीवियमहिगयं विसेसओ, सेसय जहाजोगं । जावज्जीवामि तयं ता पच्चक्खामि सावज्जं ॥३५१५॥ — प्रकृते विशेषतो नरभव-जीवितम्

(नरभवजीवितमधिगत विशेषत शेषक यथायोगम । यावज्जीवामि तत तावत प्रत्याख्यामि सावद्यम् ॥ ३५१५ ॥)

भवजीवितरूप नरभवजीवित मनुष्यभवजीवित विशेषतोऽत्राधिकृतम्, मनुष्याणामेव चारित्रसामायिकाधिकारात्, शेषं तु नामादिजीवित यथायोग यद् यत्र युज्यते तद् तत्र योजनीयम् । ततश्च स एव मनुष्यः प्रतिजानीते—यावदनेन नरभवजीवितेन जीवामि तावत् तक सावद्य योग प्रत्याख्यामीति ॥ ३५१५ ॥ अथ यावच्छब्दस्यार्थमाह—

जावज्जीवमिहाऽऽरेण मरणमज्जायओ न तं कालं। अवधारणे वि जावज्जीवणमेवेह न ओ परओ ॥३५१६॥ जावदयं परिमाणे मज्जायाएऽवधारणे चेइ। जावज्जीवं जीवणपरिमाणं जत्तियं मि त्ति ॥ ३५१६ ॥ ॥३५१७॥

यावच्छब्दार्थ

(यावज्जीव जीवनपरिमाणं यावद् मे इति ॥ ३५१६ ॥)

(यावज्जीवमिहारेण मरणमर्यादातो न तत्कालम। अवधारणेऽपि यावज्जीवनमेवेह न तु परत ॥ ३५१७ ॥)

(यावत्य परिमाणे मर्यादायामवधारणे चेति। तत्र परिमाणार्थं तावदाह—यावज्जीव-

व्याख्या— इह यावदय शब्दस्त्रिष्वर्थेषु वर्तते, तद्यथा— परिमाणे, मर्यादायाम्, अवधारणे चेति । तत्र परिमाणार्थं तावदाह—यावज्जीव-मिति । किमुक्त भवति ? । यावद् मे जीवनपरिमाणमिहभवायुष्कस्य परिमाणं तावन्त कालं प्रत्याचक्षे इति । मर्यादार्थमाह— यावज्जीव-मित्यादि । अत्र यावज्जीवमिति किमुक्त भवति ? । आरेण मरणमर्यादाया अर्वाक् प्रत्याचक्षे, न पुनस्तत्काल प्रत्याख्यानग्रहणकाल एव, किन्तु मरणसीमा यावत् प्रत्याख्यामीति । अवधारणेऽपि— यावदिहभवजीवित तावदेव प्रत्याचक्षे, न तु परतः, देवाद्यवस्थायामविरतत्वे प्रत्याख्यानभङ्गप्रसङ्गात् । 'परतो मुत्कलम्' इति विधिरपि न कर्त्तव्यः, भोगाशंसादोषानुषङ्गादिति स्वयमेव द्रष्टव्यमिति ॥३५१६–३५१७॥

अत्राक्षेप परिहारावाह—

कथं तु जावज्जीवाए, न तु जावज्जीव ?

जावज्जीवं पत्ते जावज्जीवाए लिंगवच्चासो । भावप्पच्चयओ वा जा जावज्जीवया ताए॥ ३५१८॥

(यावज्जीव प्राप्ते 'यावज्जीवया लिङ्गव्यत्यास । भावप्रत्ययतो वा या यावज्जीवता तया॥ ३५१८ ॥)

ननूक्तन्यायेन यावज्जीवमिति निर्देशे प्राप्ते 'यावज्जीवया' 'इति निर्देश' किमर्थं भगवता सूत्रकृता विहितः ?" इति शेषः । अत्र परिहारमाह— 'लिंगवच्चासो' त्ति लिङ्गव्यत्ययोऽत्र भगवतोऽभिमत', तेनेत्थ निर्देश' कृत इत्यर्थः । अथवा, यावज्जीवशब्दाद् भावप्रत्यय उत्पाद्यते, ततश्चेत्थ भावप्रत्यये उत्पादिते या 'यावज्जीवता' इति निष्पद्यते, तया यावज्जीवतया 'प्रत्याख्यामि' इति सम्बध्यत इति ॥३५१८॥

नन्वित्थमपि 'यावज्जीवतया' इति प्राप्ते 'यावज्जीवया' इति कथं भवति ? इत्याह—

जावज्जीवतया इति जावज्जीवाए वण्णलोवाओ । जावज्जीवो जीसे जावज्जीवाहवा सा उ ॥ ३५१९॥

(यावज्जीवतयेति 'यावज्जीवया' वर्णलोपात् । यावज्जीवो यस्या यावज्जीवाऽथवा सा तु ॥ ३५१९ ॥)

'यावज्जीवतया' इति निर्देशे प्राप्ते यत् 'यावज्जीवया' इत्युक्तम् , तत् तकारलक्षणवर्णलोपादिति द्रष्टव्यम् । तृतीय परिहारमाह—अथवा, "जीवनं जीवो यावज्जीवो यस्या सा यावज्जीवेति बहुव्रीहिस्तया, 'यावज्जीवया' इत्येव द्रष्टव्यमिति ॥ ३५१९ ॥ अत्र विनेयपृच्छामुत्तर चाह—

का पुण सा संवज्झइ पच्चक्खाणकिरिया तया सव्वं। जावज्जीवाएऽहं पच्चक्खामीति सावज्जं ॥३५२०॥

(का पुन सा संबध्यते प्रत्याख्यानक्रिया तया सर्वम् । यावज्जीवयाऽहं प्रत्याख्यामीति सावद्यम् ॥ ३५२० ॥)

स पुनः पूर्वोक्तबहुव्रीह्यन्यपदार्थे मन्यते ? इत्याह– प्रत्याख्यानक्रियेति । तया यावज्जीवया प्रत्याख्यानक्रियया सर्वं सावद्ययोगमह 'प्रत्याख्यामि' इति सम्बन्ध इति ॥ ३५२० ॥ परिहारान्तरमाह–

जीवणमहवा जीवा जावज्जीवा पुरा व सा नेया। तीए (प्र० ताण)पाययवयणे जावज्जीवाए तइएयं ॥३५२१

(जीवनमथवा जीवा यावज्जीवा पुरेव सा ज्ञेया । तया प्राकृतवचने यावज्जीवया तृतीयेयम् ॥ ३५२१ ॥)

अथवा, जीवन जीवेति स्त्रीलिङ्गाभिधायक एवायं शब्दः साध्यते, न तु जीव इति पुंलिङ्गाभिधायकः । ततश्च यथा पुरा पूर्वं तथा-ऽऽप्यर्थवृत्तिना यावच्छब्देन सह समासे सा यावज्जीवा ज्ञेया; तद्यथा—यावत्परिमाणा जीवा यावज्जीवा, एवं मर्यादा-ऽवधारणयोरपि समासः कार्यः, तया यावज्जीवया प्रत्याख्यामि; प्राकृतवचने च पर्यन्त एकारनिर्देशेन तृतीयेयमवसेयेति ॥ ३५२१ ॥

अथ 'त्रिविध त्रिविधेन' इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह–

पच्चक्खामि त्ति मओ उत्तमपुरिसेगवयणओ कत्ता ।
तिण्णि विहा जस्स तओ तिविहो जोगो मओऽहिगओ ॥ ३५२२ ॥

तं तिविहं बिइयाए पच्चक्खेयमिह कम्मभावाओ । तिण्णि विहा जस्स तयं तिविहं तिविहेण तेणं ति ॥

(प्रत्याख्यामीति मत उत्तमपुरुषैकवचनतः कर्ता । तिस्रो विधा यस्य सकस्त्रिविधो योगो मतोऽधिकृत ॥ ३५२२ ॥)
(तत् त्रिविध द्वितीयया प्रत्याख्येयमिह कर्मभावात् । तिस्रो विधा यस्य तत् त्रिविधं त्रिविधेन तेनेति ॥ ३५२३ ॥)

व्याख्या– 'इह प्रत्याख्यामि' इति वर्तमानाया उत्तमपुरुषैकवचननिर्देशात् कर्ताऽभिमतः । तिस्रो विधा विधानानि भेदा यस्य सको-ऽसौ त्रिविधो मनो वाक्-कायव्यापारलक्षणो योग इहाधिकृतो मन्तव्य इति । तं त्रिविध योगमिह सूत्रे प्रत्याख्येयत्वेन कर्मभावाद् द्वितीयया विभक्त्या 'निर्दिशति' इति शेषः । तदनेन 'त्रिविधम्' इति व्याख्यातम् । अथ 'त्रिविधेन' इति व्याचिख्यासुराह—'तिण्णी'त्यादि, तिस्रो विधा भेदा यस्य तत् त्रिविध 'करणम्' इति गम्यते, तेन त्रिविधेन करणेन 'प्रत्याख्यामि' इति प्रक्रमः ॥ ३५२२-३५२३ ॥

ननु 'तेन' इत्येतावन्मात्रनिर्देशात् 'करणेन' इति कथ लभ्यते ? इत्याह—

तेणेति साधकतमं करणं तइयाभिहाणओऽभिमयं । केण तिविहेण भणिए मणेण वायाए काएणं ।३५२४॥

(तेनेति साधकतमं करणं तृतीयाभिधानतोऽभिमतम् । केन त्रिविधेन भणिते मनसा वाचा कायेन ॥ ३५२४ ॥)

'तेन' इति तृतीयाविभक्त्यभिधानात् साधकतम करणमभिमतम् । अतस्तेन 'त्रिविधेन करणेन' इत्यनन्तरगाथायां व्याख्यातम् । केन

पुनस्त्रिविधेन करणेन ? इति विनेयेन भणिते पृष्टे मति सूत्रावयवमाह—'मणेण वायाए काएण' इति ॥ ३५२४ ॥

मन करण-व्याख्या

अत्र मनःकरणव्याख्यानमाह—

मणणं व मन्नए वाऽणेण मणो तेण दव्वओ तं च। तज्जोग्गपोग्गलमयं भावमणो भण्णए मंता।३५२५।

(मनन वा मन्यते वानेन मनस्तेन द्रव्यतस्तच्च । तद्योग्यपुद्गलमयं भावमनो भण्यते मन्ता ॥ ३५२५ ॥)

'मन ज्ञाने' 'मनु बोधने' वा, मननम् मन्यते वाऽनेनेति मनस्तेन मन उच्यते । तच्च द्रव्यतो द्रव्यमनस्तद्योग्यपुद्गलमय द्रष्टव्यम् । भावमनस्तु मन्ता जीवो भण्यते । इदमुक्त भवति–मनो द्विविधम् द्रव्यमन , भावमनश्च । तत्र यत् तद्योग्यैर्मननयोग्यैर्मनोवर्गणाभ्यो गृहीतैरनन्तैः पुद्गलैर्निर्वृत्त तद् द्रव्यमनो भण्यते । यत्तु तज्जन्य मननं चिन्तन तद् भावमनोऽभिधीयते, इह तु तद्व्यतिरिक्तत्वाद् मन्ता जीवो भावमनस्त्वेनोक्त इति ॥ ३५२५ ॥ वाक्करणमाह–

वाक् करणम्

वयणं वागुच्चए वाऽणाए त्ति वाय त्ति दव्वओ सा य। तज्जोग्गपोग्गला जे गहिया तप्परिणया भावो ॥

(वचन वागुच्यते वाऽनयेति वागिति द्रव्यत सा च । तद्योग्यपुद्गला ये गृहीतास्तत्परिणता भाव ॥ ३५२६ ॥)

वचनं वाग् , उच्यते वाऽनयेति वाग् । सा च द्रव्यतो द्रव्यवागेतद्योग्या भावयोग्या भाषावर्गणाभ्यो गृहीताः पुद्गला इति । ये तु तत्परिणता भाषात्वेन परिणता उच्यमानाः पुद्गला, सा भावो भाववागिति ॥ ३५२६ ॥ कायकरणमाह–

काय-करण

जीवस्स निवासाओ पोग्गलचयओ य सरणधम्माओ। काओऽवयवसमाहाणओ य दव्व-भावमओ॥३५२७॥

तज्जोग्गपुग्गला जे मुक्का य पओगपरिणया जाव। सो होइ दव्वकाओ बद्धो पुण भावओ काओ ॥३५२८॥

(जीवस्य निवासात् पुद्गलचयतश्च शरणधर्मात् । कायोऽवयवसमाधानतश्च द्रव्य भावमय ॥३५२७ ॥)

(तद्योग्यपुद्गला ये मुक्ताश्च प्रयोगपरिणता यावत् । स भवति द्रव्यकायो बद्धा पुनर्भावत काय ॥ ३५२८ ॥)

व्याख्या—'चिञ् चयने' इति धातोश्चयन कायः चीयतेऽनेनेति वा कायो निवास-चिति-शरीरो-पसमाधानेषु, "आदेश्च कः" इत्यनेनादेरिह ककार., अत एवाह—जीवस्य काये निवासात् , पुद्गलाना चयात् , प्रतिक्षण च विशरणधर्मकत्वात् , शिर उरो बाह्वाद्यवयवानामिह सम्यगाधानाच्च कत्वविधानहेतवो निवासादयोऽर्था मन्तव्याः । स च कायो द्रव्य भावमयो बोद्धव्यः– द्रव्यकायः, भावकायश्चेत्यर्थ. । तत्र य औदारिकादिवर्गणागतास्तद्योग्या औदारिकादिकाययोग्या औदारिककायपरिणतेरभिमुखता प्राप्ता जीवेन पुनरद्याप्यगृहीताः पुद्गलाः स द्रव्यकायः, न केवल त एव, किन्तु य औदारिकादिकायरूपतया परिणमय्य जीवेन मुक्तास्त्यक्ताः पुद्गलाः सोऽपि द्रव्यकायो भवति । किं सर्वदा ? । नेत्याह–यावत् प्रयोगपरिणता यावत्त जीवप्रयोगपरिणाम न मुञ्चन्तीत्यर्थः । त च जीवप्रयोगपरिणाम ते मुक्ताः पुद्गला

भवतीति ॥ ३५३६ ॥ अत्र परप्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

आहेगत्ते कत्ता कम्मं करण ति को विभागोऽयं। भण्णइ पज्जायंतरविसेसणाओ न दोसो त्ति॥३५३७॥

(आहैकत्वे कर्ता कर्म करणमिति को विभागोऽयम् ? । भण्यते पर्यायान्तरविशेषणाद् न दोष इति ॥ ३५३७ ॥)

आह परः— नन्वेवं त्रितयस्याप्येकत्वे कर्ता, कर्म, करण चेति को विभागः ?— को भेदः ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम्— पर्यायान्तरेण विशेषण पर्यायान्तरविशेषणं तस्माददोषः । इदमुक्तं भवति— एक एव कर्ताऽऽत्मा व्यतिरिक्तैः कथञ्चिद् भिन्नैः कर्म-करणादिपर्यायान्तरैर्विशिष्यत इति नोक्तदोष इति ॥ ३५३७ ॥ पूर्वं भावितमपीद पुनरपि स्मारयन्नाह—

एक्कं पि सव्वकारगपरिणामाणण्णभावयामेइ। नाया नाणाणन्नो जह विण्णेयाइपरिणामं ॥३५३८॥

(एकमपि सर्वकारकपरिणामानन्यभावतामेति । ज्ञाता ज्ञानानन्यो यथा विज्ञेयादिपरिणामम् ॥ ३५३८ ॥)

एकमपि घटादिकं वस्तु सर्वकारकपरिणामलक्षणमन्यान्यभावतामन्यान्यरूपतामेति, यथा ज्ञाता जीवो ज्ञानानन्यः सन् विज्ञेयादिपरिणाममेति । स एव हि स्वज्ञान उपयुज्यमानः कर्ता, करणभूतज्ञानानन्यत्वात् स एव च करण, स्वय संवेद्यमानस्तु स एव विज्ञेय इति सविस्तरेण प्रागुक्तमिति ॥ ३५३८ ॥ ननु 'सर्वं सावद्य योग प्रत्याख्यामि' इत्युक्तम्, कः पुनरसौ सावद्यो योगः ? इत्याह—

स य सावज्जो जोगो हिंसाईओ तयं सयं सव्वं। न करोमि न कारेमि य न याणुजाणे करंतंपि ॥३५३९॥

(स च सावद्यो योगो हिंसादिकस्तत् स्वयं सर्वम् । न करोमि न कारयामि च न चानुजानामि कुर्वन्तमपि ॥ ३५३९ ॥)

स च सावद्यो योगो हिंसाऽनृत स्तेयादिको मन्तव्यः, तकं सर्वमपि स्वय न करोमि, न कारयाम्यन्यैः, एव नानुजानामि कुर्वन्तमपीति ॥ ३५३९ ॥ अथेद प्रत्याख्यानं यति-गृहस्थयोर्भेदेन व्यवस्थापयन्नाह—

करणतिगेणेक्किक्कं कालतिगे तिघणसंखियमिसीणं। सव्वं ति जओ गहियं सीयालसयं पुण गिहीणं ॥

(करणत्रिकेणैकैकं कालत्रिके त्रिघनसंख्यानमृषीणाम् । सर्वमिति यतो गृहीत सप्तचत्वारिंशच्छत पुनर्गृहिणाम् ॥ ३५४० ॥)

अत्र 'न करोमि न कारयामि' इत्यादिकमेकैकं योग मन प्रभृतिना करणत्रयेण सह कालत्रिके चारयेत् । ततश्च त्रयाणा यो घनः सप्तविंशतिलक्षणस्तत्संख्यक भङ्गकसंख्यामाश्रित्य तत्संख्याप्रमाणमृषीणा साधूनाम् 'अवबुध्यते' इति शेपः । कस्मात् ? इत्याह— यतः 'सर्वं सावद्य योग प्रत्याख्यामि' इति साधो. प्रत्याख्यान गृहीतम्, ततस्तत्प्रत्याख्यानभङ्गकानामेतत्संख्याप्रमाणता । असर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यायिना पुनर्गृहिणा प्रत्याख्यानस्य सप्तचत्वारिंशदधिक भङ्गकशत विज्ञेयमिति । इयमत्र भावना— 'त्रिविधं त्रिविधेन' इत्यनेन सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानाद्यत. साधुप्रत्याख्यानस्य सप्तविंशतिर्भङ्गा. सूचिता, ते चैवं भवन्ति— यद् न करोति तद् मनसा वाचा कायेन, एव न कारयत्यपि मनसा वाचा

मनसा वाचा कायेन, इत्येव वर्तमानकाले नव भङ्गा भवन्ति, एवमतीतेऽपि नव भविष्यन्ति, भविष्यत्यपि नव,
कायेन, एव न समनुजानीते च मनसा वाचा कायेन, इत्येव वर्तमानकाले नव भङ्गा भवन्ति, एवमतीतेऽपि नव भविष्यन्ति, भविष्यत्यपि नव,
इत्येव सप्तविंशतिर्भङ्गाः साधुप्रत्याख्यानस्य भवन्ति । गृहिणस्तर्हि कथ सप्तचत्वारिंश भङ्गकशतमिति चेत् । उच्यते–गृही सावद्य योगं न करोति,
न कारयति, नान्य समनुजानीते मनसा वाचा कायेन चेत्येको भङ्गः १, अथवा, न करोति न कारयति नानुजानीते मनसा वचसा च २; अथवा,
मनसा कायेन च ३, अथवा, वचसा कायेन च ४, अथवा, न करोति न कारयति, नानुजानीते मनसा ५, अथवा, वचसा ६; अथवा, कायेन ७;
अथवा, न करोति, न कारयति मनसा वाचा कायेन ८, अथवा, न करोति नानुजानीते त्रिभिरपि करणैः ९; अथवा, न कारयति नानुजानीते
त्रिभिरपि करणैः १०; अथवा न करोति न कारयति मनसा वचसा ११, अथवा, मनसा कायेन च १२, अथवा, वचसा कायेन च १३;
अथवा, न करोति नानुजानीते मनसा वचसा १४, अथवा, मनसा कायेन १५, अथवा, वचसा कायेन १६; अथवा, न कारयति नानुजानीते
मनसा वचसा १७; अथवा, मनसा कायेन १८, अथवा, वचसा कायेन १९, अथवा, न करोति न कारयति मनसा २०, अथवा, वचसा
२१; अथवा, कायेन २२, अथवा, न करोति नानुजानाति मनसा २३, अथवा, वचसा २४, अथवा कायेन २५; अथवा, न कारयति नानु-
जानीते मनसा २६; अथवा, वचसा २७, अथवा, कायेन २८, अथवा, न करोति मनसा वचसा कायेन २९, अथवा, न कारयति ३०, अथवा,
नानुजानीते ३१; अथवा, न करोति मनसा वचसा ३२, अथवा, मनसा कायेन ३३, अथवा, वचसा कायेन ३४, अथवा, न कारयति मनसा
वचसा ३५, अथवा, मनसा कायेन ३६, अथवा, वचसा कायेन ३७, अथवा, नानुजानीते मनसा वचसा ३८, अथवा, मनसा कायेन ३९,
अथवा, वचसा कायेन ४०, अथवा, न करोति मनसा, ४१, अथवा, वचसा ४२ अथवा कायेन ४३, अथवा, न कारयति मनसा ४४. अथवा,
वचसा ४५, अथवा, कायेन ४६, अथवा, नानुजानीते मनसा ४७, अथवा, वचसा ४८; अथवा कायेन ४९, । एवमेते वर्तमानकाल एकोन
पञ्चाशद् भङ्गा दर्शिताः, एवमतीते भविष्यति च प्रत्येकमेते द्रष्टव्याः । ततः सर्वेऽपि सप्तचत्वारिंश शत भङ्गाना भवति ॥अत्र चाय भावार्थः–

" तिविहं तिविहेण पढमो तिविहं दुविहेण बिइओ होइ । तिविह एकविहेण दुविह तिविहेण ति चउत्थो ॥१॥ दुविहं दुविहेण पचम दुविहेक्क
विहेण छट्ठओ होइ । एक्कदुविहं तिविहेणं दुविहेण य सत्तमट्ठमओ ॥२॥ एकविहमेकविहेण नवमो पढमम्मि एक्कभंगो य । सेसेसु तिन्नि तिन्नि य तिन्नि
य नव नव य तह तिन्नि ॥ ३ ॥ नव नव य होंति कमसो एए सव्वे वि एगुणवन्नास । कालतिग्ण गुणिया सीयालसयं तु भगाण ॥४॥ आह कह पुण
मणसा करणं कारावण अणुमई य । जह वइ-तणुजोगेहिं करणाइ तह भवे मणसा ॥५॥ तदहीणत्ता वय-तणुकरणाईणमहव मणकरण । सावज्जजोगमणण
पन्नत्तं वीयरागेहिं ॥ ६ ॥ कारवणं पुण मणसा चिंतेइ कारओ एस सावज्ज । चिंतेइ ज च करओ सुट्ठु कयं अणुमई होइ ॥७॥"

(त्रिविधं त्रिविधेन प्रथमस्त्रिविधं द्विविधेन द्वितीयो भवति । त्रिविधमेकविधेन द्विविध त्रिविधेनेति चतुर्थं ॥१॥ द्विविध द्विविधेन पञ्चमो
द्विविधमेकविधेन षष्ठको भवति । एकद्विविधं त्रिविधेन द्विविधेन च सप्तमाष्टमौ ॥२॥ एकविधेनैकविधेन नवम प्रथम एकभङ्गश्च । शेषेषु त्रयस्त्रयश्च त्रयश्च
च नव च तथा त्रय ॥३॥ नव नव च भवन्ति क्रमश एते सर्वेऽप्येकोनपञ्चाशत् । कालत्रिकेण गुणिता सप्तचत्वारिंशच्छतं तु भङ्गानाम् ॥४॥ आह कथं
मनसा करण कारणा चानुमतिश्च । यथा वाक् तनुयोगाभ्या करणादि तथा भवेद् मनसा ॥५॥ तदधीनत्वाद् वचस्तनुकरणादीनामथवा मन करणम् ।
सावद्ययोगमननं प्रज्ञप्तं वीतरागैः ॥६॥ कारणा पुनर्मनसा चिन्तयति कारक एष सावद्यम् । चिन्तयति यच्च कुर्वेत सुष्ठु कृतमनुमतिर्भवति ॥७॥)

इत्यलं विस्तरेण । तदर्थिना तु प्रज्ञप्त्यादिग्रन्थाः समनुसरणीया इति ॥३५४० ॥

एते च भङ्गा यस्यार्थतोऽवगता, स एव सामायिकप्रत्याख्यानकुशल इति दर्शयन्नाह—

सीयालं भंगसयं पच्चक्खाणम्मि जस्स उवलद्धं । सो सामाइयकुसलो सेसा सव्वे अकुसला उ ।३५४१।

(सप्तचत्वारिंशं भङ्गशतं प्रत्याख्याने यस्योपलब्धम् । स सामायिककुशलः शेषाः सर्वेऽकुशलास्तु ॥ ३५४१ ॥)

गतार्था ॥ ३५४१ ॥ अत्र 'त्रिविधं त्रिविधेन' इति गृहस्थप्रत्याख्यानस्य प्रथमं भङ्गमाश्रित्याक्षेप-परिहारावाह—

गृहिण: कथं त्रि० त्रि० ?

केई भणंति गिहिणो तिविहं तिविहेण णत्थि संवरणं । तं न, जओ निद्दिट्ठं पन्नत्तीए विसेसेउं ।३५४२।

तो कह निज्जुत्तीएऽणुमइनिसेहो त्ति सो सविसयम्मि । सामण्णेणन्नत्थ उ तिविहं तिविहेण को दोसो ?

पुत्ताइसंतइनिमित्तमित्तमेक्कारसिं पवण्णस्स । जंपंति केइ गिहिणो दिक्खाभिमुहस्स तिविहं ति ।३५४४।

(केचिद् भणन्ति गृहिणस्त्रिविधं त्रिविधेन नास्ति संवरणम् । तद् न यतो निर्दिष्टं प्रज्ञप्तौ विशिष्य ॥ ३५४२ ॥)

(तत कथं निर्युक्तावनुमतिनिषेध इति स स्वविषये । सामान्येनान्यत्र तु त्रिविधं त्रिविधेन को दोषः ? ॥ ३५४३ ॥)

(पुत्रादिसन्ततिनिमित्तमात्रमेकादशीं प्रपन्नस्य । जल्पन्ति केचिद् गृहिणो दीक्षाभिमुखस्य त्रिविधमिति ॥ ३५४४ ॥)

गतार्थास्तिस्रोऽपि पूर्वमुपोद्घाते 'किं कइविहं' इत्यादिगाथायां 'कस्य सामायिकं भवति' इति द्वारे विस्तरेण व्याख्याता एव, नवरं सामान्येन स्वविषयबहिर्भागे चिन्तामुत्सृज्य प्रत्याख्याने क्रियमाणे निर्युक्तावनुमतिनिषेध उक्तः, अन्यत्र तु विशेषतो विषयबहिर्भागे 'त्रिविधं त्रिविधेन' इति न दोष इति ॥३५४२–३५४३–३५४४॥ अपरस्त्वाह—

अतीतस्य प्रत्याख्यान 'न करोमी'-त्यनेन निन्दन-रूपमनुमतिसंवरण-रूपमथिर-तिविरमण-रूपं वा

जुत्तं संपयमिस्सं संवरण कहमतीयविसयं तु । कहमउणवण्णभेयं कए व न कहं मुसावाओ ? ॥३५४५॥

(युक्तं साम्प्रतैष्यतो संवरणं कथमतीतविषयं तु । कथमेकोनपञ्चाशद्भेदं कृते वा न कथं मृषावादः ? ॥ ३५४५ ॥)

युक्तं साम्प्रतैष्यतोः कालयोः सावद्ययोगस्य संवरणं प्रत्याख्यानम्, तयोस्तस्याद्याप्यनासेवितत्वात्, अतीतकालविषयं तु तत् कथं युक्तम्, पूर्वमेव तस्यासेवितत्वात् ? । कथं च तदतीतसावद्ययोगप्रत्याख्यानमेकोनपञ्चाशद्भेदं भवतु युज्यते, मूलत एवाभावात् ? । कृते वा तस्मिन्नतीतसावद्यप्रत्याख्याने कथं न मृषावादः, असद्भूतविषयत्वात् ? इति ॥ ३५४५ ॥ अत्र परिहारमाह—

निंदणमईयविसयं न करे मिच्चाइवयणओऽभिहियं । अणुमइसंवरणं वातीतस्स करेमि जं भणियं ॥३५४६

(निन्दनमतीतविषयं न करोमीत्यादिवचनतोऽभिहितम् । अनुमतिसंवरणं वातीतस्य करोमि यद् भणितम् ॥ ३५४६ ॥)

अतीतसावद्ययोग 'न करोमि न कारयामि' इत्यादिवचनतोऽतीतकृतसावद्ययोगविषयं निन्दनमहमिदानीं करोमीत्यभिहितम् । 'युष्ट

तदा सावद्ययोगासेवनं मया कृतम्' इत्येवरूपाया अनुमतेर्वा संवरणं उतीतस्य सावद्ययोगासेवनस्येदानीं 'करोमि' इति यद् भणित भवति—

'न करोमि' इत्यादिनाऽतीतस्य संवरण करोमि' इत्येतदुक्त भवतीत्यर्थः ॥ ३५४६ ॥ परिहारान्तरमाह—

अहवा तयविरईओ विरमे संपयमईयविसयाओ। संपइसावज्जा इव पवज्जओ को मुसावाओ ? ॥३५४७॥

(अथवा तदविरतेर्विरमे साम्प्रतमतीतविषयाया। सम्प्रतिसावद्यादिव प्रपद्यमानस्य को मृषावाद ? ॥ ३५४७ ॥)

अथवा, तस्मात् सावद्ययोगादविरतिस्तदविरतिस्तस्यास्तदविरतेरतीतविषयायाः साम्प्रतसावद्यादिव विरमामि साम्प्रतमहमित्येवमतीतकाल-

विषयप्रत्याख्यान प्रपद्यमानस्य को मृषावादः ?– न कश्चिदिति ॥ ३५४७ ॥ आह—ननु 'न करोमि न कारवेमि न समणुजाणामि'

इत्येतावतैव विवक्षितार्थसिद्धे' 'करतं पि अन्न' इत्येतत् किमर्थमुक्तम् ? इत्याशङ्क्याह—

न समणुजाणं ति गए करिंतमण्ण पि जं सुएऽभिहियं। संभावणेऽविसद्दो तदिहोभयसद्दमज्झत्थो ॥

(न समनुजानामीति गते कुर्वन्तमन्यमपि यत् श्रुतेऽभिहितम्। सम्भावनेऽपिशब्दस्तदिहोभयशब्दमध्यस्थ ॥ ३५४८ ॥)

'करतं पि अन्न' इति कारणानुमत्यादिभूतकालादिनिषेधसपह्यर्थम्

'न करेमि न कारवेमि न समणुजाणामि' इत्येतावतैव गते सिद्धे यत् 'करंतपि अन्न' इति प्रस्तुतसामायिकश्रुतेऽभिहितम्, तदिह

'करंतमन्नं इत्युभयशब्दयोर्मध्यस्थो मध्ये वर्तमानोऽपिशब्दः सम्भावने यथा स्यादित्येतदर्थमवगन्तव्यमिति ॥ ३५४८ ॥

किं पुनरयमधिकं सम्भावयति ? इत्याह—

न करेंतं पि त्ति न कारवेंतमवि नावि याणुजाणंतं। न समणुजाणेमि न कारयामि अवि नाणुजाणामि ॥

अण्णं पि अप्पय पिव सहसाकाराइणा पयत्तंतं। इह सव्वो संगहियो कत्ता-किरियापरंपरओ ॥३५५०

(न कुर्वन्तमपीति न कारयन्तमपि नापि चानुजानन्तम्। न समनुजानामि न कारयाम्यपि नानुजानामि ॥ ३५४९ ॥)

(अन्यमप्यात्मानमिव सहसाकारादिना प्रवर्तमानम्। इह सर्वा संगृहीता कर्तृ-क्रियापरम्परा ॥ ३५५० ॥

व्याख्या—यथाऽऽत्मान सहसाकारादिना सावद्ययोगे प्रवर्तमान 'सुष्ठु कृतम्' इत्येवं न समनुजानामि, किन्तु मिथ्यादुष्कृतदाना

दिना ततो निवर्तयामि, इत्येव कुर्वन्तमपिशब्दात् कारयन्तमपि अनुजानन्तमप्यन्यं न समनुजानामि, यथा चान्य कुर्वन्त न कारयामि, एव-

मपिशब्दात् कारयन्तमप्यन्य न कारयामीत्याह, यथा चान्य नानुजानामीत्येवमपिशब्दादनुजानन्तमप्यन्यं नानुजानामि, इत्यादिप्रकारेण

सर्वोऽपि कर्तृ-क्रियापरम्परकोऽपिशब्देनेह संगृहीत इति ॥ ३५४९-३५५० ॥ अथवा, त्रिकालोपसंग्रहार्थमपिशब्द इति दर्शयन्नाह—

तं वा भणिए अविसद्दो न कयवंतमिच्चाई। समईयमागमिस्सं तह न करिस्संतमिच्चाई ॥ ३५५१

(... ?पिशब्दाद न कृतवन्तमित्यादि। समतीतमागमिष्यन्त तथा न करिष्यन्तमित्यादि ॥ ३५५१ ॥)

अथवा, 'कुर्वन्तमप्यन्यं न समनुजानामि' इति वर्तमानकालमाश्रित्य भणितेऽपिशब्दात् समतीतमपि कालमनुसृत्य तद् द्रष्टव्यम्, कृतवन्तमप्यादिशब्दात् कारितवन्तमप्यनुज्ञातवन्तमप्यन्यं नानुजानामीति । तथा, आगमिष्यन्तमपि कालमङ्गीकृत्यादिशब्दादेतद् द्रष्टव्यम्, करिष्यन्तमप्यादिशब्दात् कारयिष्यन्तमप्यनुज्ञास्यन्तमप्यन्यं नानुजानामीति ॥ ३५५१ ॥ अथवा, अन्यथा त्रिकालोपसंग्रह इत्याह—

अथवा, त्रिकालविषयं निषेधत्रयम्

सव्वं पच्चक्खामि त्ति वा तिकालोवसंगहोऽभिमओ। अविसद्दाओ तस्सेव कत्त-किरियाभिहाणं ति ३५५२

(सर्वं प्रत्याख्यामीति वा त्रिकालोपसंग्रहोऽभिमतः । अपिशब्दात् तस्यैव कर्तृ क्रियाभिधानमिति ॥ ३५५२ ॥)

अथवा, 'सर्वं सावद्ययोगं प्रत्याख्यामि' इत्यनेन सामान्याभिधानेन त्रिकालसंग्रहोऽभिमतः, अस्मादेव सामान्याभिधानादतीते संप्रति भविष्यति च काले सर्वं सावद्ययोगं प्रत्याख्यामीति गम्यत इत्यर्थः, इदानीं तु 'करेंत पि अन्नं' इत्यत्रापिशब्दात् तस्यैव कालत्रयस्य संबन्धे कर्तृ-क्रियाभिधानमभिहितम्, यथा वर्तमानकालेऽहं न करोमि, न कारयामि, कुर्वन्तमन्यं न समनुजानामि तथाऽपिशब्दादतीते भविष्यति च काले न करोमि न कारयामि कुर्वन्तमप्यन्यं न समनुजानामीति प्रत्येकमवगन्तव्यमिति ॥३५५२॥ अत्राक्षेप परिहारं चाह—

एवं सव्वस्सासेसविसयओऽतीयणागएसुं पि। पावइ सव्वनिसेहो भण्णइ तं नाववायाओ ॥३५५३॥

(एवं सर्वस्याशेषविषयतोऽतीतानागतयोरपि । प्राप्नोति सर्वनिषेधो भण्यते तद् नापवादात ॥ ३५५३ ॥)

नन्वेवमुक्तप्रकारेणातीतेऽनागते च सर्वस्मिन्नपि काले आसेवितस्यासेविष्यमाणस्य च सर्वस्यापि सावद्ययोगस्य निषेधः प्राप्नोति । कुतः ? इत्याह—'सव्वस्से'त्यादि सर्वस्य सर्वशब्दस्याशेषविषयत्वादशेषविषयत्वेन पूर्वमिहैव व्याख्यातत्वादित्यर्थः । न चैतद् युक्तम्, अतीतसावद्ययोगस्यासेवितत्वात्, आसेवितस्य च प्रत्याख्याने मृषावादादिदोषप्रसङ्गात् भविष्यतश्च तस्य सर्वस्यापि प्रत्याख्यानभङ्गादिदोषानुषङ्गादिति । भण्यतेऽत्रोत्तरम्—तदेतद् न प्राप्नोति । कुतः ? इत्याह—अपवादात्—अपवादबाधितत्वादिति ॥३५५३॥ तमेव चापवाद दर्शयति—

अतीतसावद्ययोगस्य प्रत्याख्यान तदनुमतिविषयकम्

भूयस्स पडिक्कमणाभिहाणओऽणुमइमेत्तमागहियं। जावज्जीवग्गहणा एस्सस्स य मरणमज्जाया ३५५४

(भूतस्य प्रतिक्रमणाभिधानतोऽनुमतिमात्रमागृहीतम् । यावज्जीवग्रहणादेष्यतश्च मरणमर्यादा ॥ ३५५४ ॥)

'तस्स भंते ! पडिक्कमामि' इत्यादिना प्रस्तुत एव सामायिकसूत्रे प्रतिक्रमणस्याभिधानतो भूतस्यातीतसावद्ययोगस्यानुमतिमात्रमेव प्रत्याख्येयत्वेनागृहीतम्, न पुनः सर्वोऽपि सावद्ययोगः, तदनुमतेश्च प्रत्याख्याने न कश्चिद् मृषावाद इत्यनन्तरमेव प्रागुक्तम् । यावज्जीव ग्रहणात् पुनरेष्यतोऽपि सर्वसावद्ययोगस्य प्रत्याख्याने मरणमर्यादाऽपवादः, यावज्जीवमेव तं प्रत्याचक्षे न परत इति ॥ ३५५४ ॥

अथवा, अस्मिन्नेव सामायिकसूत्रे निरवशेषतानोऽपि सर्वशब्द प्रतिनियतत्वेन व्यवस्थापित इति दर्शयन्नाह—

अहवा जावज्जीवग्गहणाओऽणागयावरोहोऽयं। संपइकालग्गहणं न करोमिच्चाइवयणाओ॥३५५५
भूयस्स पडिक्कमणाइणा य तेणेह सव्वसद्दोऽयं। नेओ विसेसविसओ जओ य सुत्तंतरेऽभिहियं॥३५५६

(अथवा यावज्जीवग्रहणादनागतावरोधोऽयम्। सम्प्रतिकालग्रहणं न करोमीत्यादिवचनात्॥ ३५५५॥)

(भूतस्य प्रतिक्रमणादिना च तेनेह सर्वशब्दोऽयम्। ज्ञेयो विशेषविषयो यतश्च सूत्रान्तरेऽभिहितम्॥ ३५५६॥)

व्याख्या– अथवा, सूत्र एव यावज्जीवग्रहणादनागतकालस्यायमवरोधः– सुदीर्घोऽप्यनागतकालो यावज्जीवग्रहणाद् नैयत्यविधानेन विशेषे व्यवस्थापित इत्यर्थः। 'न करेमि न कारवेमि' इत्यादिवचनात् तु साम्प्रतकालग्रहणमिति। 'तस्स भंते! पडिक्कमामि' इत्यादिसूत्रावयवे च भूतस्यातीतस्य सावद्ययोगस्य प्रतिक्रमणादिना, आदिशब्दाद् निन्दा गर्हाविधानेन च विशेषविषयतागर्भमतीतकालग्रहणमिति शेषः। येनैवम्, तेनेह निरवशेषवचनोऽप्ययं सर्वशब्दो विशेषविषयो ज्ञेयः। ततश्च भविष्यत्कालसावद्ययोग इहजीवितभवपर्यन्त एव निरवशेषः सर्वशब्देन गृहीतः, अतीतसावद्ययोगोऽप्यनुमतिमात्रक एव निरवशेषस्तेन क्रोडीकृत इति भावः। पूर्वमुत्सर्गतः कालत्रयगतसमस्तसावद्ययोगविषयं सर्वशब्दं कृत्वाऽपवादेन बाधा प्रोक्ता, इह तु सामायिकसूत्रे नियन्त्रणा(प्र० सूत्रनियन्त्रणा)द्वारेण प्रथमत एव देशतो निरवशेषविषयता सर्वशब्दस्य दर्शिता, इत्येतावन्मात्रो व्याख्याद्वयस्य विशेषोऽवसेय इति॥ ३५५५–३५५६॥

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, यतः सूत्रान्तरेऽप्यभिहितम्, किम्? इत्याह—

समईयं पडिकमए(प्र० ०क्कमए) पच्चुप्पण्णं च संवरेइ त्ति। पच्चक्खाइ अणागयमेवं इहइं पि विन्नेयं॥३५५७॥

(समतीतं प्रतिक्रमति प्रत्युत्पन्नं संवृणोतीति। प्रत्याख्यात्यनागतमेवमिहापि विज्ञेयम्॥ ३५५७॥)

सुबोधा, नवरमतीतप्रतिक्रमणेन तदनुमतिमात्रप्रत्याख्यानमुक्तम्। 'पच्चक्खाइ अणागयं' इत्यत्र 'यावज्जीवम्' इति शेषः। ततश्च देशतो निरवशेषविषयः सर्वशब्दः सिद्ध इति॥ ३५५७॥ 'तस्स भंते!' इत्यादेर्व्याख्यानार्थमाह—

तस्स त्ति स संबज्झइ जोगो सावज्ज एव जोऽहिगओ। तमिति विइयाइगारोऽभिधेए किमिह तस्स त्ति?॥३५५८॥

(तस्येति स सम्बध्यते योगः सावद्य एव योऽधिकृतः। तमिति द्वितीयाधिकाराभिधेये किमिह तस्येति?॥ ३५५८॥)

'तस्स' इत्यत्राभावधिकृत एव सावद्यो योगः सम्बध्यते। अत्र परः प्राह—ननु 'प्रतिक्रमामि' इति क्रियायोगतो द्वितीयाधिकारात् 'तम्' इत्यभिधेये वक्तव्ये किमिह षष्ठीनिर्देशात् तस्येत्युक्तम्? इति॥ ३५५८॥ गुरुराह—

संबंधलक्खणाए छट्ठीएऽवयवलक्खणाए वा। समतीयं सावज्जं संबज्झावेइ न उ सेसं॥ ३५५९॥

(सम्बन्धलक्षणया षष्ठ्याऽवयवलक्षणया वा। समतीतं सावद्यं सम्बन्धयति न तु शेषम्॥ ३५५९॥)

इह सम्बन्धलक्षणयाऽवयवलक्षणया वा षष्ठ्या समतीतकालविषयमेव सावद्यं योगं सम्बन्धयति । इदमुक्तं भवति–तस्य त्रिकालगतयोगस्य सर्वस्यापि तदवयवभूतं योऽतीतसावद्ययोग प्रतिक्रमामीति सामान्येन सम्बन्धलक्षणयाऽवयवलक्षणया वा षष्ठ्या 'तस्य' इत्यत्रातीतसावद्ययोगं संबन्धयति सूत्रकारः, न तु शेषं वर्तमानमेष्यन्तं वा, तस्य संव्रियमाणत्वात्, प्रत्याख्यायमानत्वाच्च, प्रतिक्रमणस्य चातीतविषयत्वादिति ॥ ३५५९ ॥ अत्र केचिद् मतमुपन्यस्य दूषयन्नाह–

अविसिट्ठं सावज्जं संबज्झांविंति केइ छट्ठीए । तन्न प्पओयणाभावओ तहा गंथगुरुयाओ (प्र० गरुयाओ) ।

पच्छित्तस्स पडिक्कमणओ य पायं व भूयविसययाओ । तीयपडिक्कमणाओ पुणरुत्ताइप्पसंगाओ ॥३५६१॥

(अविशिष्टं सावद्यं संबन्धयन्ति केचित् षष्ठ्या । तन्न प्रयोजनाभावात्तथा ग्रन्थगुरुत्वात् ॥ ३५६० ॥)

(प्रायश्चित्तस्य प्रतिक्रमणतश्च प्रायो वा भूतविषयत्वात् । अतीतप्रतिक्रमणात् पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गात् ॥ ३५६१ ॥)

व्याख्या–इह केचनाप्याचार्यदेशीयाः 'तस्य' इत्यत्र षष्ठ्या अविशिष्टमेव त्रैकालिकं सावद्ययोगं सम्बन्धयन्ति । तदेतद् न युक्तम्, अविशिष्टत्रैकालिकसावद्ययोगसंबन्धस्येह प्रयोजनाभावात्, तदभावश्चातीतस्यैव प्रतिक्रमणसंभवात् (प्र० ०णसंबन्धात्) । अथ सामान्ययोगं संबध्य पश्चाद् विशेषेणातीतस्यैव तस्य प्रतिक्रमणं व्याख्यास्यत इत्याशङ्क्याह– तथा सति ग्रन्थगुरुत्वप्रसङ्गादिति । किञ्च, 'पच्छित्ते'त्यादि, प्रायश्चित्तस्यैव प्रतिक्रमणरूपत्वात्, प्रायश्चित्तरूपमेव हि प्रतिक्रमणं नान्यदित्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह– प्रायश्चित्तस्य च प्रायो भूतविषयत्वात्–अतीतसावद्ययोगविषयत्वात् किमिह सामान्यसावद्ययोगसंबन्धेनेति । प्रायोग्रहणं चेह मिथ्यादुष्कृतदानादेर्वर्तमानसावद्ययोगविषयत्वादपीति । तथा, 'तीयं पडिक्कमइ, पडुप्पण्णं संवरेइ, अणागयं पच्चक्खाइ' इत्यादावतीतस्यैव प्रतिक्रमणोक्तेर्नेह त्रैकाल्यसामान्यसावद्ययोगसंबन्धः, पौनरुक्त्यादिदोषप्रसङ्गात् । सामान्यसावद्ययोगो हि 'सव्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि' इत्यनेनैव प्रत्याख्यातः, किं 'तस्य' इत्यत्र पुनरपि ग्रहणेन ? इति भाव इति ॥ ३५६०–३५६१ ॥ उपसंहरन्नाह–

तम्हा पडिक्कमामि त्ति तस्सावस्सं कमामिसद्दस्स ।

भव्वमिह कम्मणा (प्र० कम्मुणा) तं च भूअसावज्जओऽणन्नं ॥३५६२॥

(तस्मात् प्रतिक्रमामीति तस्यावश्यं क्रमामिशब्दस्य । भाव्यमिह कर्मणा तच्च भूतसावद्यतोऽनन्यत् ॥ ३५६२ ॥)

तस्मात् तस्य 'प्रतिक्रमामि' इत्यस्य शब्दस्यावश्यं कर्मणा भाव्यम् । तत्र प्रकृते किम् ? इत्याह– तच्च कर्म पूर्वोक्तविवक्षया तस्येतिसामान्यसावद्ययोगस्यावयवभूतात् भूतसावद्ययोगादुक्तन्यायेनान्यद् न संभवति । तस्मादिहातीतस्यैव सावद्ययोगस्य सम्बन्धो नेतरयोरिति ॥ इति नियुक्तिगाथार्थः ॥ ३५६२ ॥ अथ 'तिविहं तिविहेण' इत्यत्राक्षेपपरिहारावाह–

तिविहेणं ति न जुत्तं पइपयविहिणा समाहिअं जेण। अत्थविगप्पणयाए गुणभावणय त्ति को दोसो ?॥ ॥३६३॥

(त्रिविधेनेति न युक्त प्रतिपदविधिना समाहित येन । अर्थविकल्पनया गुणभावनयेति को दोष ? ॥ ३५६३ ॥) विशेषा०

आह– ननु 'त्रिविधेन' इति न युक्तम्– 'त्रिविध त्रिविधेन' इति यत् सूत्रे प्रथममुद्दिष्ट तद् न युक्तमित्यर्थः । कुतः ? इत्याह– येन यस्मात् प्रतिपदविधिनैवैतत् 'समाहित' समापित–'मणेण वायाए काएण न करेमि न कारवेमि करेंतं पि अण्ण न समणुजाणामि' इत्यनेनैव प्रतिपदनिर्देशेन सिद्धमेतदित्यर्थः । अत्र परिहारमाह– 'अर्थविकल्पनया'ऽर्थभेदोपदर्शनाद् 'गुणभावनया' वा गुणभावनातः को दोषो ? न कश्चिदित्यर्थः । इयमत्र भावना–एव ह्युक्ते सामान्य-विशेषभेदरूपत्वं सर्वस्याप्यर्थस्य दर्शित भवति, 'तिविहं तिविहेणं' इत्यनेनैव वस्तुनः सामान्यरूपतादर्शनात्, 'मणेण वायाए' इत्यादिना तु तस्य विशेषरूपताप्रकाशनादिति । अन्यच्च, एवमिह पुनरभिहिते सामायिकलक्षणो यो गुणस्तस्य सबन्धिनी भावना निविडाम्नानात्मन्यारोपिता भवतीति न कश्चिद् दोष ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३५६३ ॥ भागः–२ 'तिविहं तिविहेण'-वचनमर्थभेदसूचनार्थम्

समाधानान्तरमाह—

अहवा मणसा वाया काएणं मा भवे जहासंखं । न करेमि न कारवेमि य न याणुजाणे य पत्तेयं ॥३५६४॥ प्रत्येकत्वरणेन सह योगत्रयसम्बन्धनार्थम्

(अथवा मनसा वाचा कायेन मा भूद् यथासख्यम । न करोमि न कारयामि च न चानुजानामि च प्रत्येकम् ॥ ३५६४ ॥)

अथवा, 'मणेण वायाए' इत्यादिमात्रक एवोक्ते 'मनसा न करोमि, वाचा न कारयामि, कायेन नानुजानामि' इत्येवभूतमनिष्ट यथासख्यं मा भूदिति 'तिविह तिविहेण' इत्यभिहितम्, यतश्च 'मनसा न करोमि, न कारयामि, नानुजानामि' इत्येव वाचा कायेन च सह योगत्रयस्य प्रत्येक सबन्धोऽभिमत, स नाभविष्यदिति ॥ ३५६४ ॥ ततः किम् ? इत्याह —

तो तिविहं तिविहेणं भण्णइ पइपयसमापणाहेउं । न करेमि त्ति पडिपयं जोगविभागेण वा सज्झं ॥३५६५ प्रतिपत्तिगौरवनारणाथ वा 'तिविह'

(ततस्त्रिविध त्रिविधेन भण्यते प्रतिपदसमापनाहेतो । न करोमीति प्रतिपद योगविभागेन वा साध्यम् ॥ ३५६५ ॥)

तत. 'त्रिविध त्रिविधेन' इति भण्यते । किमर्थम् ? इत्याह–प्रतिपदसमापनहेतोः मनसा न करोमि, न कारयामि, नानुजानामि, एव वाचा कायेन च सह योगत्रयस्य प्रत्येक सबन्धहेतोरित्यर्थः। 'त्रिविध त्रिविधेन' इत्यस्याभावे दूषणान्तरमप्याह–'न करोमि' इत्यादि । 'वा' अथवा, 'त्रिविध त्रिविधेन' इत्यस्याभावे 'न करोमि' इत्यादि प्रतिपद योगाना करण कारणा-ऽनुमतिलक्षणाना यो विभागो विच्छेदस्तेन प्रस्तुताभिमत वस्तु साध्य स्यात् । तथा च सति प्रतिपत्तिगौरव स्यादिति शेषः । इदमुक्त भवति–'त्रिविध त्रिविधेन' इत्येतस्याभावे 'न करेमि मणेण वायाए काएण, न कारवेमि मणेण वायाए काएण, नाणुजाणामि मणेणं वायाए काएण' इत्येवमेकैकयोगविच्छेदेन करणत्रयस्थे यथासख्यनिराकरणेन प्रस्तुताभिमतोऽर्थः साध्यो भवेत् । एव च सति प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अतः सुखप्रतिपत्त्यर्थं कर्तव्यं 'त्रिविध

त्रविधेन' इति ॥ ३५६५ ॥ समाधानान्तरमाह—

अहवा करेंतमण्णं(प्र० ०मपण्णं) न समणुजाणे विसद्दओ नेयं ।
अत्थविगप्पणयाए विसेसओ तो समाजोज्जं ॥ ३५६६ ॥

(अथवा कुर्वन्तमप्यन्यं न समनुजानाम्यपिशब्दतो ज्ञेयम् । अर्थविकल्पनया विशेषतस्तत समायोज्यम् ॥ ३५६६ ॥)

अथवा, 'करेंत पि अन्नं न समणुजाणामि' इत्यत्रापिशब्दात् यत् पूर्वं त्रिकालविषयं ज्ञेयमुक्तम् । 'तो' त्ति, विभक्तिव्यत्ययादिहान-र्थविकल्पनया विशेषतः समायोज्यम् । कथम् ? इति चेत् । उच्यते-अतीते कृतस्य कारितस्यानुमतस्य च सम्बन्धिनी अनुमतिरिदानीं प्रत्याख्यायते, न तु करण कारणे, तयोः कृतकारितत्वात् । इतरकालद्वये तु करण कारणाऽनुमतयः प्रत्याख्येयत्वेन न निवार्यन्ते,अविरुद्धत्वात् । इत्यस्याप्यर्थस्य दर्शनार्थं 'त्रिविधं' इत्यादि कर्तव्यमिति ॥ ३५६६ ॥ 'भंते' इत्यतिदेशय(प्र० ०तिदिश)न्नाह—

भंते त्ति पुव्वभणियं तेणं चिय भणइ किं पुणो भणियं । सव्वत्थ सोऽणुवत्तइ भणियं चादिप्पउत्तो त्ति ।
अणुवत्तणत्थमेव य तग्गहणं नाणुवत्तणादेव । अणुवत्तंते विधओ जमिह कया किंतु जत्तेणं ॥३५६८॥

'भंते' इति पुनर्वचनं पूर्वभंते-पदानुवृत्तिसूचकम्

(भदन्तेति पूर्वभणितं तेनैव भणति किं पुनर्भणितम् । सर्वत्र सोऽनुवर्तते भणित चादिप्रयुक्त इति ॥ ३५६७ ॥)
(अनुवर्तनार्थमेव च तद्ग्रहणं नानुवर्तनादेव । अनुवर्तन्ते विधयो यदिह कृता किन्तु यत्नेन ॥ ३५६८ ॥)

'भंते' इति पद पूर्वमेव भणितं व्याख्यातम् , इति नेह व्याख्यायते । 'तेनैव कारणेन'—तेनैव हेतुना तर्हि परो 'भणति'प्रेरयति—यदि पूर्वमेवेदं भणितम् , तर्हि किं पुनरपीह भणितं सूत्रकृता ? ननु सर्वत्र सूत्रान्तं यावदनुवर्तते एवासौ भणितं चान्यत्र—'आदौ प्रयुक्तोऽर्थः सर्वत्रानुवर्तते' इति । गुरुराह— सत्यमेवैतत्, सूत्रान्तं यावदनुवर्तनार्थमेव तस्य भदन्तशब्दस्य ग्रहणं तद्ग्रहणमादौ कृतम् , केवलं नानुवर्तनादेव नानुवर्तनमात्रादेव यस्मादधिकृता विधयोऽनुवर्तन्ते भवन्ति, किन्तु यत्नेन कृतेन ते भवन्ति, तथा चोक्तं परिभाषासु— 'अनुवर्तन्ते च नामविधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति,किं तर्हि ? यत्नाद् भवन्ति' । स चायं यत्नः,यत् तस्यानुस्मरणार्थं पुनरुच्चारणमिति ॥३५६७–३५६८॥

अथवा पुनस्तदुच्चारणे समाधानान्तरमाह—

अहवा ममत्तसामाइयकिरिओ तव्विसोहणत्थाए । तस्साईआरनियत्तणाइ किरियंतराभिमुहो ३५६९
जं च पुरा निद्दिट्ठं गुरु जहावासयाइं सव्वाइं । आपुच्छिउं करिज्जा तयणेण समत्थियं होइ ॥३५७०॥

अथवा हेतु-न्तरार्थम्

(अथवा समाप्तसामायिकक्रियस्तद्विशोधनार्थम् । तस्यातिचारनिवर्तनादिक्रियान्तराभिमुखः ॥ ३५६९ ॥)
(यच्च पुरा निर्दिष्टं गुरुं यथावश्यकानि सर्वाणि । आपृच्छ्य कुर्यात् तदनेन समर्थितं भवति ॥ ३५७० ॥)

सव्वकिरियावसाणे भणियं पच्चप्पणमणेणं ॥
सामाइयपच्चप्प(प्र० . चप्पि)णवयणो वायं भदंतसद्दो त्ति । सर्वक्रियावसाने भणित प्रत्यर्पणमनेन ॥ ३५७१ ॥)

(सामायिकप्रत्यर्पणवचनो वाऽय भदन्तशब्द इति । सर्वक्रियावसाने भणित प्रत्यर्पणमनेन ॥ ३५७१ ॥) (सामायिकप्रत्यर्पणवचनो वाऽय भदन्तशब्द इति ।) तस्य मामायिकस्य येऽतिचारा मालिन्यप्रकारास्तेषा

व्याख्या— अथवा, समाप्तप्रस्तुतमामायिकप्रतिपत्तिक्रियस्तन्मालिन्यविशुद्धिहेतोस्तस्य मामायिकस्य येऽतिचारा मालिन्यप्रकारास्तेषा ... तदभिमुखः पुनरपि भदन्तशब्दमुच्चारयति 'विनेयः' इति शेषः । यद् निवर्तनादिरूप क्रियान्तरम् , आदिशब्दाद् निन्दागर्हाक्रियान्तरपरिग्रहः, तदभिमुखः पुनरपि भदन्तशब्दमुच्चारयति 'विनेयः' इति शेषः । यच्चेहैव पुरा पूर्वं निर्दिष्ट यथा गुरुमापृच्छय सर्वाण्यावश्यकानि कुर्याद् विनेयः । तदनेन पुनरपि भदन्तशब्दोच्चारणेन समर्थित भवति । पूर्वं ह्यनेन भदन्तशब्दोच्चारणाद् गुरुमापृच्छय सामायिकावश्यक प्रतिपन्नम्, इदानीं तु तदतीचारप्रतिक्रमणावश्यक पुनरपि तदुच्चारणात् तमापृच्छय कुर्वता यथोक्तोऽर्थ समर्थितो भवतीति । अथवा, 'भवतः पृष्ट्वा यत् पूर्वं कर्तुमारब्ध मामायिक तदिदानीं कृत मर्मार्थितं भदन्त ! मया,'–इत्येव सामायिकक्रियाप्रत्यर्पणवचनोऽयं भदन्तशब्दः । अनेन च गुरुमापृच्छयारब्धाना मर्वासामपि क्रियाणामवसाने गुरोः प्रत्यर्पण निवेदनमवश्य विधेयमित्येतद् भणित भवति ॥ ३५६९–३५७०–३५७१ ॥ अथ 'पडिकमामि' इत्यादिक्रियाव्याख्यानार्थमाह—

पडिक्कमामि त्ति भूयसावज्जओ निवत्तामि । तत्तो य को निवत्ती ? तदणुमईओ विरमणं जं ॥३५७२॥

निन्दामि त्ति दुगुंछे गरिहामि तदेव तो कओ भेओ ?। भण्णइ सामण्णत्थाभेए इट्ठो विसेसत्थो ॥३५७३॥

जह गच्छइ त्ति गो सप्पइ त्ति सप्पो समे वि गच्छत्थे (प्र० गच्चत्थे) ।
गम्मइ विसेसगमणं तह निंदा-गरहणत्थाणं ॥ ३५७४ ॥

(ज्ञेय प्रतिक्रमामीति भूतसावद्यतो निवर्ते । ततश्च का निवृत्तिस्तदनुमतेर्विरमण यत् ॥ ३५७२ ॥)
(निन्दामीति जुगुप्से गर्हामि तदेव तत कुतो भेद ? । भण्यते सामान्यार्थाभेदे इष्टो विशेषार्थ ॥ ३५७३ ॥)
(यथा गच्छतीति गौ सर्पतीति सर्प समेऽपि गत्यर्थे । गम्यते विशेषगमन तथा निन्दा गर्हार्थयो ॥ ३५७४ ॥)

व्याख्या— 'प्रतिक्रमामि' इत्यस्य व्याख्यान ज्ञेयम् । किम् ? इत्याह– 'भूतसावद्ययोगाद् निवर्तेऽहम्' इति । प्रेरकः पृच्छति– भूतसावद्ययोगस्यासेवितत्वात् का नामेदानीं ततो निवृत्तिः ? इत्याह– यत् तदनुमतेर्विरमणम्, न पुनस्तत्करण-कारणाभ्याम् , तयोरासेवितत्वेन विरमणायोगादिति । 'निन्दामि' इति कोऽर्थः ? 'जुगुप्से' आत्मानमतीतसावद्ययोगकारिणम् इति सर्वत्र वक्ष्यति । 'गर्हामि' इत्यनाप्येतदेवोक्त जुगुप्स इति । आह– ततस्तर्हि कुतो निन्दा-गर्हयोरर्थतो भेदः, द्वयोरपि जुगुप्सार्थत्वात् ? । भण्यतेऽत्रोत्तरम् , सामान्यार्थाऽपि 'विशेषार्था'-विशेषवदर्थाभिधायक इष्टो गर्हाशब्द इति । यथा गच्छतीति गौः, सर्पतीति सर्पः, इत्यनयोः समानेऽपि गत्यर्थे द्वयोरपि

विशेषतः गमनं गम्यते प्रतीयते तथा निन्दा-गर्हार्थयोरपि विशेषरूपत्वं वक्ष्यतीति ॥ ३५७२-३५७३-३५७४ ॥ तदेवाह—

सपच्चक्खदुगंछा (प्र० दुगु छा) तह निंदामि त्ति गम्मए समए। गुरुपच्चक्खदुगंछा गम्मइ गरिहामिस

(स्वप्रत्यक्षजुगुप्सा तथा निन्दामीति गम्यते समये । गुरुप्रत्यक्षजुगुप्सा गम्यते गर्हामिशब्देन ॥ ३५७५ ॥)

'तह' त्ति, यथा गो गर्दभयोर्गमनस्य सामान्यतोऽभेदेऽपि विशेषतो भेदो दृष्टस्तथा निन्दा-गर्हाभिधेयस्यापि जुगुप्सार्थस्य विशेषतो भेदोऽस्ति, तथाहि– या स्वप्रत्यक्षाऽऽत्मसाक्षिकी जुगुप्सा सा समये सिद्धान्ते 'निन्दामि' इत्यनेन गम्यतेऽनुष्यते, या तु गुरुप्रत्यक्षा गुर्वादिसाक्षिकी जुगुप्सा सा 'गर्हामि' इत्यनेन शब्देन गम्यत इति ॥ ३५७५ ॥

अथवा, एकार्थयोरपि निन्दागर्हयोर्ग्रहणं भृशा ऽऽदरार्थमिह न विरुध्यत इति दर्शयन्नाह—

एगत्थोभयगहणं भिसादरत्थं च जमुदियं होइ। कुच्छामिं कुच्छामिं तदेव निंदामि गरिहामि ३५७६

भिसमायरओ व पुणो पुणो व कुच्छामि जमुदियं होइ। पुणरुत्तमणत्थं वेह नाणुवादादरोईसु ३५७७

(एकार्थोभयग्रहणं भृशादरार्थं च यदुदितं भवति । जुगुप्से जुगुप्से तदेव निन्दामि गर्हामि ॥ ३५७६ ॥)

(भृशमादरतो वा पुनः पुनर्वा जुगुप्से यदुदितं भवति । पुनरुक्तमनर्थं वेह नानुवादादरादिषु ॥ ३५७७ ॥)

व्याख्या–एकार्थं च तदुभयं च निन्दा-गर्हालक्षणमेकार्थोभयं तस्य ग्रहणमेकार्थोभयग्रहणं तदपि चेह भृशादरार्थं न विरुध्यते । ततश्च 'कुच्छामि कुच्छामि' इत्यनेन यदुक्तं भवति 'निंदामि गर्हामि (प्र०.. गरहामि)' इत्यनेनापि तदेवोक्तं भवतीति भृशमत्यर्थम्, आदरतो वा पुनः पुनरेव ... भवति तदुक्तं भवतीत्यर्थः । न चेहानुवादादरादिषु पुनः पुनरपि प्रयुक्तमपि वचः पुनरुक्तमनर्थकं वा

... निंदामि गरिहामि' इत्यनयोः कर्मपदमनन्यनार्थमाह—

... अत्ताणमयणमहवा सावज्जमईयजोगं ति ॥३५७८॥

... । अत्राणमननमथवा सावद्यमतीतयोगमिति ॥ ३५७८ ॥)

...म् । ...भूतम् ? अतीतसावद्ययोगकारिणम् । अत एवाश्लाघ्यमप्रशंसनीयम् ।

... गातत्यभवनप्रवृत्तमतीतसावद्ययोग 'कुच्छामि' जुगुप्से, भवहेतुत्वात्, गर्ह-

... ॥ अथ 'व्युत्सृजामि' इति ग्रन्थस्य परमार्थं समन्वयन्नाह—

त्ति। छड्डेमि त्ति जमुत्तं तमेव समईयसावज्जं ३५७९

...मीति यदुक्तं तदेव समतीतसावद्यम् ॥ ३५७९ ॥)

अथवा भृशा-दरार्थ-मुभयम्

निन्दा सावद्ययोगकारी सा अत्राणो अतीतसावद्ययोगो वा

विशब्दो विविधार्थो विशेषार्थो वा, उत्शब्दस्तु भृशार्थः, ततश्च विविध विशेषतो वा भृशमत्यर्थं 'सृज विसर्गे' सृजामि त्यजामीति

यदुक्तं भवति । कम् ? इत्याह— तमेवातीतसावद्ययोगम् । 'व्यवसृजामि' इति वाऽवशब्दोऽध'शब्दार्थे, विशेषेणाधः सृजामि क्षिपामि व्यत्र-

सृजामीति ॥ ३५७९ ॥ आह— नन्वेव सावद्ययोगपरित्यागात् 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इति सावद्ययोगनिवर्तनमुच्यते, तदनन्तर

व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'तत्सावद्ययोगनिवर्तन त्यजामि' इति वैपरीत्यमापद्यते । तन्न । कुतः ? इत्याह—

मंसाइविरमणाओ जहेह भणियम्मि वोसिरामि त्ति । तप्पडिवक्खच्चाओ गम्मइ सामाइए वेवं ३५८०

(मासादिविरमणाद् यथेह भणिते विसृजामीति । तत्प्रतिपक्षत्यागो गम्यते सामायिकेऽप्येवम् ॥ ३५८० ॥)

यथेह मासादिविरमणादनन्तर 'व्युत्सृजामि' इति भणिते तत्प्रतिपक्षत्यागो मासभक्षणनिवृत्तिरूपो गम्यतेऽवसीयते, तथासव्यवहार-

दर्शनात्, प्रस्तुतसामायिकेऽप्येवमेवावगन्तव्यम् । इदमुक्त भवति— यथा 'मससुराइय पच्चक्खामि जावज्जीवाए चउव्विहं तिविहेण मणेण वायाए

काएण न भुजेमि, न भुजावेमि, वोसिरामि' इति मासविरमणादनन्तर 'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'मासादिभक्षणरूप तद्विपक्षं त्यजामि' इति

गम्यते, एवमिहापि 'तस्स भते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं' इत्येतत्पर्यन्तेन सूत्रेण यत् सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमुक्तम्,

तदनन्तर 'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'तद्विपक्षरूप सावद्ययोगाविरमण त्यजामि' इति गम्यत इति ॥ ३५८० ॥

अथ कः पुनः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानरूपस्य सामायिकस्य विपक्षः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह—

म्मत्ताइमयं तं मिच्छत्ताईणि तव्विवक्खो य । ताण विवक्खो गम्मइ पभासिए वोसिरामि त्ति ३५८१

(सम्यक्त्वादिमय तद् मिथ्यात्वादीनि तद्विपक्षश्च । तेषा विपक्षो गम्यते प्रभाषिते विसृजामीति ॥ ३५८१ ॥)

तच्च सामायिक 'सामाइय च तिविह सम्मत्त सुय तहा चरित्तं च' इति वचनात् सम्यक्त्वश्रुताद्यात्मकम् । ततश्च मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-

ऽविरतयस्तद्विपक्षोऽवसेयः । ततः 'व्युत्सृजामि' इति प्रभाषिते तेषा मिथ्यात्वादीना विसर्गस्त्यागो गम्यत इति ॥ ३५८१ ॥

तदेव 'निन्दामि गर्हामि व्युतसृजामि' इति क्रियात्रयस्य विषयविभागो दर्शितः, अथवा, अतीतसावद्ययोगप्रायश्चित्तसग्रहार्थमिद

क्रियात्रयमिति दर्शयन्नाह—

अहवा तिच्छियसावज्जजोगपच्छित्तसंग्गहत्थाय । संखेवओ विहाणं निंदामिच्चाइसुत्तम्मि ॥३५८२॥

निंदा-गरहग्गहणादालोयण-पडिक्कमोभयग्गहणं । होइ विवेगाईणं छेयंताणं विसग्गाओ ॥३५८३॥

(अथवाऽतिक्रान्तसावद्ययोगप्रायश्चित्तसग्रहार्थाय । सक्षेपतो विधान निन्दामीत्यादिसूत्रे ॥ ३५८२ ॥)

(निन्दा-गर्हाग्रहणादालोचन प्रतिक्रमणोभयग्रहणम् । भवति विवेकादीना छेदान्ताना विसर्गात् ॥ ३५८३ ॥)

वोसिरामि'-पदार्थ सामायिकविपक्ष-सावद्ययोगाविरमण-त्याग

निन्दामीत्यादि-क्रियात्रयेण सप्तप्रायश्चित्तग्रहणम्

विशेषपदेन गमन गम्यते प्रतीयते तथा निन्दा-गर्हार्थयोरपि विशेषरूपत्वं वक्ष्यतीति ॥ ३५७२-३५७३-३५७४ ॥ तदेवाह—

सप्पच्चक्खदुगंछा (प्र० दुगु छा) तह निंदामि त्ति गम्मए समए। गुरुपच्चक्खदुगंछा गम्मइ गरिहामिसद्देणं

(स्वप्रत्यक्षजुगुप्सा तथा निन्दामीति गम्यते समये । गुरुप्रत्यक्षजुगुप्सा गम्यते गर्हामिशब्देन ॥ ३५७५ ॥)

'तह' त्ति, यथा गो सर्पयोर्गमनस्य सामान्यतोऽभेदेऽपि विशेषतो भेदो दृष्टस्तथा निन्दा-गर्हाभिधेयस्यापि जुगुप्सार्थस्य विशेषतो भेदोऽस्ति, तथाहि— या स्वप्रत्यक्षाऽऽत्मसाक्षिकी जुगुप्सा सा समये सिद्धान्ते 'निन्दामि' इत्यनेन गम्यतेऽवगुध्यते, या तु गुरुप्रत्यक्षा गुरुसाक्षिकी जुगुप्सा सा 'गर्हामि' इत्यनेन शब्देन गम्यत इति ॥ ३५७५ ॥

अथवा, एकार्थयोरपि निन्दागर्हयोर्ग्रहणं भृशा ऽऽदरार्थमिह न विरुध्यत इति दर्शयन्नाह—

अथवा भृशादरार्थमुभयम्

एगत्थोभयगहणं भिसादरत्थं च जमुदियं होइ। कुच्छामिं कुच्छामिं तदेव निंदामि गरिहामि ३५७६

भिसमायरओ व पुणो पुणो व कुच्छामि जमुदियं होइ। पुणरुत्तमणत्थं वेह नाणुवादादरोईसु ३५७७

(एकार्थोभयग्रहणं भृशादरार्थं च यदुदितं भवति । जुगुप्से जुगुप्से तदेव निन्दामि गर्हामि ॥ ३५७६ ॥)

(भृशमादरतो वा पुन पुनर्वा जुगुप्से यदुदित भवति । पुनरुक्तमनर्थं वेह नानुवादादरादिषु ॥ ३५७७ ॥)

व्याख्या—एकार्थं च तदुभयं च निन्दा-गर्हालक्षणमेकार्थोभयं तस्य ग्रहणमेकार्थोभयग्रहण तदपि चेह भृशादरार्थं न विरुध्यते । ततश्च 'कुच्छामि कुच्छामि' इत्यनेन यदुक्त भवति 'निंदामि गर्हामि (प्र०.. गरहामि)' इत्यनेनापि तदेवोक्तं भवतीति भृशमत्यर्थम्, आदरतो वा पुनः पुनरेव 'कुच्छामि' इति यदुक्तं भवति इदमुक्तं भवतीत्यर्थः । न चेहानुवादादरादिषु पुनः पुनरपि प्रयुक्तमपि वचः पुनरुक्तमनर्थक वा भवतीति ॥ ३५७६-३५७७ ॥ अथ 'निंदामि गरिहामि' इत्यनयोः कर्मपदमनन्वनार्थमाह—

निन्द्य सावद्ययोगकार्यात्मा अत्राणोऽतीतसावद्ययोगो वा

किं कुच्छामप्पाणं अईयसावज्जकारिणमसग्घं। अत्ताणमयणमहवा सावज्जमईयजोगं ति ॥३५७८॥

(किं जुगुप्स आत्मानमतीतसावद्यकारिणमश्लाघ्यम । अत्राणमतनमथवा सावद्यमतीतयोगमिति ॥ ३५७८ ॥)

किं 'कुच्छामि'— जुगुप्से ? इत्याह— आत्मानं निजजीवम् । कथंभूतम् ? अतीतसावद्ययोगकारिणम् । अत एवाश्लाघ्यमप्रशंसनीयम् । अथवा, अत्राण ममारे निपततामशरणम्, अतनं वाऽनादिकालात् सातत्यभवनप्रवृत्तमतीतमावद्ययोग 'कुच्छामि' जुगुप्से, भवहेतुत्वात्, सर्वविरतिसामायिकस्यैव भवाब्धौ निमज्जता त्राणत्वादिति ॥ ३५७८ ॥ अथ 'व्युत्सृजामि' इति सूत्रस्य चरमावयवं समन्वयन्नाह—

विविहं विसेसओ वा भिसं सिरामि त्ति वोसिरामि त्ति। छड्डेमि त्ति जमुत्तं तमेव समईयसावज्जं ३५७९

(विविधं विशेषतो वा भृशं सृजामीति । त्यजामीति यदुक्तं तदेव समतीतसावद्यम् ॥ ३५७९ ॥)

विशब्दो विविधार्थो विशेषार्थो वा, उत्शब्दस्तु भृशार्थः, ततश्च विविधं विशेषतो वा भृशमत्यर्थं 'सृज विसर्गे' सृजामि त्यजामीति
यदुक्तं भवति । कम् ? इत्याह– तमेवातीतसावद्ययोगम् । 'व्यवसृजामि' इति वाऽवशब्दोऽध'शब्दार्थे, विशेषेणाधः सृजामि क्षिपामि व्यव-
सृजामीति ॥ ३५७९ ॥ आह— नन्वेवं सावद्ययोगपरित्यागात् 'करोमि भदन्त ! सामायिकम्' इति सावद्ययोगनिवर्तनमुच्यते, तदनन्तरं
व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'तत्सावद्ययोगनिवर्तनं त्यजामि' इति वैपरीत्यमापद्यते । तन्न । कुतः ? इत्याह—

'वोसिरामि'-पदार्थं सामायिकविपक्ष-सावद्ययोगाविरमण-त्याग

मंसाइविरमणाओ जहेह भणियम्मि वोसिरामि त्ति । तप्पडिवक्खच्चाओ गम्मइ सामाइए वेवं ३५८०

(मांसादिविरमणाद् यथेह भणिते विसृजामीति । तत्प्रतिपक्षत्यागो गम्यते सामायिकेऽप्येवम् ॥ ३५८० ॥)

यथेह मांसादिविरमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इति भणिते तत्प्रतिपक्षत्यागो मांसभक्षणनिवृत्तिरूपो गम्यतेऽवसीयते, तथासव्यवहार-
दर्शनात्, प्रस्तुतसामायिकेऽप्येवमेवावगन्तव्यम् । इदमुक्तं भवति– यथा 'मंससुराइयं पच्चक्खामि जावज्जीवाए चउव्विहं तिविहेण मणेण वायाए
काएणं न भुंजेमि, न भुंजावेमि, वोसिरामि' इति मांसविरमणादनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'मांसादिभक्षणरूपं तद्विपक्षं त्यजामि' इति
गम्यते, एवमिहापि 'तस्स भंते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं' इत्येतत्पर्यन्तेन सूत्रेण यत् सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमुक्तम्,
तदनन्तरं 'व्युत्सृजामि' इत्युक्ते 'तद्विपक्षरूपं सावद्ययोगाविरमणं त्यजामि' इति गम्यत इति ॥ ३५८० ॥

अथ कः पुनः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानरूपस्य सामायिकस्य विपक्षः ? इत्याशङ्क्य तदुपदर्शनार्थमाह—

सम्मत्ताइमयं तं मिच्छत्ताईणि तव्विवक्खो य । ताण विवक्खो गम्मइ पभासिए वोसिरामि त्ति ३५८१

(सम्यक्त्वादिमयं तद् मिथ्यात्वादीनि तद्विपक्षश्च । तेषां विपक्षो गम्यते प्रभाषिते विसृजामीति ॥ ३५८१ ॥)

तच्च सामायिकं 'सामाइयं च तिविहं सम्मत्त सुयं तहा चरित्तं च' इति वचनात् सम्यक्त्वश्रुताद्यात्मकम् । ततश्च मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-
ऽविरतयस्तद्विपक्षोऽवसेयः । ततः 'व्युत्सृजामि' इति प्रभाषिते तेषां मिथ्यात्वादीनां विसर्गस्त्यागो गम्यत इति ॥ ३५८१ ॥

तदेवं 'निन्दामि गर्हामि व्युत्सृजामि' इति क्रियात्रयस्य विषयविभागो दर्शितः, अथवा, अतीतसावद्ययोगप्रायश्चित्तसंग्रहार्थमिदं
क्रियात्रयमिति दर्शयन्नाह—

निन्दामीत्यादि-क्रियात्रयेण समप्रायश्चित्तग्रहणम्

वा तिच्छियसावज्जजोगपच्छित्तसंगहत्थाय । संखेवओ विहाणं निंदामिच्चाइसुत्तम्मि ॥३५८२॥

गारहग्गहणादालोयण-पडिक्कमोभयग्गहणं । होइ विवेगाईणं छेयंताणं विसग्गाओ ॥३५८३॥

(अथवाऽतिक्रान्तसावद्ययोगप्रायश्चित्तसंग्रहार्थाय । संक्षेपतो विधानं निन्दामीत्यादिसूत्रे ॥ ३५८२ ॥)

(निन्दा-गर्हाग्रहणादालोचनं प्रतिक्रमणोभयग्रहणम् । भवति विवेकादीनां छेदान्तानां विसर्गात् ॥ ३५८३ ॥)

अथवा, अतिक्रान्तमात्रयोगप्रायश्चित्तस्य सक्षेपतः संग्रहार्थं 'निन्दामि' इत्यादिसूत्रेऽभिधानमिति । तत्र प्रायश्चित्तं "आलोयण-पडिक्कमणे मीस विवेगे तहा विउस्सग्गे । तव छेय मूल अणवठ्ठया य पारंचिए चेव ॥१॥" (आलोचन प्रतिक्रमणे मिश्र विवेकस्तथा व्युत्सर्ग । तपश्छेदो मूलमनवस्थाप्यता च पाराञ्चित चैव ॥) इति वचनाद् दशविधम् । तत्र निन्दा-गर्हयोर्ग्रहणादालोचन प्रतिक्रमणोभयलक्षणस्याद्यप्रायश्चित्तत्रयस्य ग्रहणम्, 'वोसिरामि (प्र० व्युत्सृजामि)' इति विसर्गग्रहणात् पुनर्विवेकादीना छेदान्ताना चतुर्णां प्रायश्चित्तभेदाना ग्रहणं भवति । मूलादयस्तु त्रयः प्रायश्चित्तभेदा इह न सभवन्ति, तेषा चारित्रोत्तीर्णजन्तुविषयत्वात् । इह तु प्रतिपन्नचारित्रसत्त्वप्रक्रमादिति तावद् वयमवगच्छामः, तत्त्व तु केवलिनो बहुश्रुता वा विन्दतीति ॥ ३५८२–३५८३ ॥

॥ तदेवं व्याख्यातं सामायिकसूत्रम् । तद्व्याख्याने चावसितोऽनुगमः ॥

ततः पूर्वोक्तमुपसहरन्नुत्तरनयद्वारसम्बन्धनार्थमाह—

एवं सुत्ताणुगमो सुत्तन्नासो सुयत्थजुत्ती य । भणिया नयाणुजोगद्दारावसरोऽधुणा, ते य ॥ ३५८४ ॥

अत्थाणुगमंगं चिय तेण जहा संभवं तहिं चेव । भणिया तहावि पत्थुयदारासुन्नत्थमुणेहं ॥ ३५८५ ॥

(एवं सूत्रानुगम सूत्रन्यास सूत्रार्थयुक्तिश्च । भणिता नयानुयोगद्वारावसरोऽधुना, ते च ॥ ३५८४ ॥)
(अर्थानुगमाङ्गमेव तेन यथासभव तत्रैव । भणितास्तथापि प्रस्तुतद्वाराशून्यार्थमुन्नेष्ये ॥ ३५८५ ॥)

व्याख्या—एवमुक्तप्रकारेण सूत्रानुगम., सूत्रालापकाना च न्यासो निक्षेप., सूत्रार्थयुक्तिश्च सूत्रस्पर्शकनियुक्तिश्चेत्यर्थः, भणिताः प्रतिपादिताः । अधुना नयलक्षणचतुर्थानुयोगद्वारस्यावसर. । ते च नया अर्थानुगमाङ्गमेव । तेन यथासभव तत्रैवार्थानुगमे तत्र तत्र स्थाने भणिता., तथापि प्रस्तुतद्वाराशून्यार्थं तावत् किञ्चिदुन्नेष्ये भणिष्याम्यहमिति ॥३५८४–३५८५॥

तत्र नैगमनयस्य सग्रह-व्यवहारयोरन्तर्भावात् शेषाणा सग्रहादीना षण्णा नयाना सक्षिप्य मतं तावदुपदर्शयन्नाह—

सामन्नमह विसेसो पच्चुप्पण्णं च भावमेत्तं च । पइसद्दं च जहत्थं च वयणमिह संगहाईणं ॥ ३५८६ ॥

(सामान्यमथ विशेष प्रत्युत्पन्न च भावमात्र च । प्रतिशब्द च यथार्थ च वचनमिह सग्रहादीनाम् ॥ ३५८६ ॥)

इह सामान्यमेवास्ति न विशेषा इति सग्रहस्य वचनम् । विशेषा एव सन्ति न सामान्यमिति व्यवहारस्य वचः । प्रत्युत्पन्न च वर्तमानमेव वस्त्वस्ति न त्वतीतमनागतं चेति ऋजुसूत्रस्य वचनम् । नामादिनिक्षेपाणा मध्ये भावेन्द्रादिक भावनिक्षेप एवास्ति, न नामादिनिक्षेपा इति शब्दनयस्य वच. । इन्द्र-शक्र पुरन्दरादिशब्दाना प्रतिशब्दमन्यान्य एवार्थो वाच्य., न त्वेक एवेति समभिरूढस्य वच. । यथार्थमेव स्वाभिधायकशब्दवाच्यमर्थं कुर्वदेव घटादिक वस्तु भवति, नान्यथा, इत्येवभूतनयस्य वचनम् । इत्युक्तप्रकार संग्रहादीना वचन

मत सक्षेपेणावगन्तव्यमिति ॥ ३५८६ ॥ तत' किम् ? इत्याह—

एयाण समोयारो दव्वट्ठिय-पज्जवट्ठियदुगम्मि। सेसेसु य संभवओ तोणं च परोप्परं कज्जो ॥३५८७॥

(एतेषा समवतारो द्रव्यास्तिक पर्यवास्तिकद्विके। शेषेषु च सभवतस्तेषा च परस्पर कार्यं ॥ ३५८७ ॥)

एतेषा च सग्रहादिनयाना द्रव्यार्थिक पर्यायार्थिकनयद्वये समवतारोऽन्तर्भाव' कार्यः । उक्त च—"तित्थयरवयणसगहविसेसपत्थारमूल वागरणी । दव्वट्ठिओ य पज्जवनओ य सेसा वियप्पा सि ॥ १ ॥" (तीर्थङ्करवचनसग्रहविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणी । द्रव्यार्थिकश्च पर्यवनयश्च शेषा विकल्पा अनयो) तथा, तेषामेव सग्रहादिनयाना शेषेषु निश्चयनय व्यवहार-ज्ञान-क्रियादिनयेषु पूर्वोक्तेषु वा सप्तसु नयशतेषु यथासभव समवतार' कार्य ; तद्यथा—ऋजुसूत्रः समवतारो विधेयः । तथा 'ताण च त्ति' तेषामेव सग्रहादिनयाना परस्पर सभवतो यथासभव समवतार' कार्य ; तद्यथा—ऋजुसूत्रः भावाद्यभ्युपगमसाम्यात् समभिरूढे, सोऽपि प्रतिशब्दमन्यान्यार्थवाचि-पर्यायादिवादित्वसाम्यात् शब्दनये समवतरति, शब्दनयोऽपि त्वादिनैवभूते । एवमन्यथापि यथासभव परस्परमेषामन्तर्भावो वाच्य इति ॥३५८७॥ अथ द्रव्य पर्यायार्थिकयोर्यद् मत तद् दर्शयन्नाह—

दव्वट्ठियस्स दव्वं वत्थुं पज्जवनयस्स पज्जाओ। अप्पियमय विसेसो सामन्नमणप्पियनयस्स ॥३५८८॥

(द्रव्यास्तिकस्य द्रव्य वस्तु पर्यवनयस्य पर्याय । अर्पितमत विशेष सामान्यमनर्पितनयस्य ॥ ३५८८ ॥)

द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यमेव वस्तु, न तु पर्याया', तेषा तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव द्रव्यमर्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते । पर्यायन-यस्य तु पर्याय एव वस्तु, न तु द्रव्यम् , तस्य तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव पर्यायोऽर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते । तथा, अर्प्यते विशेष्यत (प्र० ०विशिष्यते) इत्यर्पितो विशेषस्तद्वादी नयोऽर्पितनय' समयप्रसिद्धो ज्ञेयः । तन्मत विशेष एवास्ति न सामान्यम् । अन-र्पितमविशेषित सामान्यमुच्यते तद्वादी नयोऽनर्पितनयः, सोऽपि समयप्रसिद्ध एव बोद्धव्य',तन्मत तु सामान्यमेवास्ति न विशेषः । अत्राप्य-र्पिताऽनर्पितनयद्वये सग्रहादीना समवतारो द्रष्टव्य इति ॥३५८८॥

अथवा, व्यवहार निश्चयनयद्वये तेषा समवतारः, अतस्तस्यैव व्यवहार निश्चयनयद्वयस्य स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

लोगव्ववहारपरो ववहारो भणइ कालओ भमरो। परमत्थपरो मण्णइ निच्छइओ पंचवण्णो त्ति ।३५८९।

(लोकव्यवहारपरो व्यवहारो भणति कालको भ्रमर । परमार्थपरो मन्यते नैश्चयिक पञ्चवर्ण इति ॥ ३५८९ ॥)

लोकव्यवहाराभ्युपगमपरो नयो व्यवहारनय उच्यते । स च कालवर्णस्यैवोत्कटत्वेन लोके व्यवह्रियमाणत्वाद् भणति प्रतिपादयति 'कालको भ्रमर.' इति । परमार्थपरस्तु पारमार्थिकार्थवादी नैश्चयिको निश्चयनय उच्यते । स पुनर्मन्यते— 'पञ्चवर्णो भ्रमरः' बादरस्कन्धत्वेन तच्छरीरस्य पञ्चवर्णपुद्गलैर्निष्पन्नत्वात्, शुक्लादीना च न्यग्भूतत्वेनानुपलक्षणादिति ॥ ३५८९ ॥

पण्णयाना द्रव्यार्थि-कादिनयेषु समवतार

अर्पितान र्पितनयौ

व्य० निश्चय-स्वरूपम्

अथवा, प्रकारान्तरेण व्यवहार निश्चयनयस्वरूपमवसेयम् । कथम् ? इत्याह—

अहवेगनयमयं चिय ववहारो,जं न सव्वहा सव्वं। सव्वनयसमूहमयं, विणिच्छओ जं जहाभूयं ॥३५९०॥

(अथवैकनयमतमेव व्यवहारो यद् न सर्वथा सर्वम् । सर्वनयसमूहमयं विनिश्चयो यद् यथाभूतम् ॥ ३५९० ॥)

अथवा, यत् किमप्येकैकस्यैव नयस्य मत तद् व्यवहारः प्रतिपद्यते, नान्यत् । कुतः ? इत्याह—'जमि'त्यादि, यस्मात् न सर्वथा सर्वैरपि प्रकारैर्विशिष्ट सर्वनयमतसमूहमय वस्त्वसौ प्रतिपत्तुं शक्नोतीति शेषः, स्थूलदर्शित्वादिति । विनिश्चयस्तु निश्चयनयो यद् यथाभूत परमार्थतो वस्तु तत् तथैव प्रतिपद्यत इति ॥३५९०॥ अथवा, ज्ञान-क्रियानयद्वये सग्रहादीना समवतारः, अतस्तत्स्वरूपमेवाह—

ज्ञानक्रियानयवस्तु

नाणाहीणं सव्वं नाणनओ भणइ किंथ किरियाए ?। किरियाए करणनओ,तदुभयगाहो य सम्मत्तं।३५९१

(ज्ञानाधीनं सर्वं ज्ञाननयो भणति किमत्र क्रियया । क्रियाया करणनयस्तदुभयग्रहश्च सम्यक्त्वम् ॥ ३५९१ ॥)

ज्ञानाधीनमेव सर्वमैहिकामुष्मिकं सुख,किमत्र क्रियया कर्तव्यम् ?।युक्तिश्चेहानन्तरमेव वक्ष्यति। करणनयस्तु क्रियानयो वक्ष्यमाणयुक्तेरेव सर्वमैहिकामुष्मिक सुख क्रियाया एवाधीनमिति भणति । उभयग्राहश्चेह सम्यक्त्व स्थितपक्ष इति ॥३५९१॥ एतदेवाह निर्युक्तिकारः—

नायम्मि गिण्हियव्वे अगिण्हियव्वम्मि चेव अत्थम्मि। जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम।३५९२।

(ज्ञाते ग्रहीतव्येऽग्रहीतव्ये चैवार्थे । यतितव्यमेवेति य उपदेश स नयो नाम ॥ ३५९२ ॥)

ज्ञाननयमतेन तावदिय गाथा व्याख्यायते । तत्र 'नायम्मि' त्ति ज्ञाते सम्यक् परिच्छिन्ने ग्रहीतव्ये उपादेये, अग्रहीतव्येऽनुपादेये हेय इत्यर्थः । चशब्दो द्वयोरपि ग्रहीतव्याग्रहीतव्ययोर्ज्ञातत्वानुकर्षणार्थे, उपेक्षणीयसमुच्चयार्थे वा । 'एव' इति गाथालङ्कारमात्रे । 'अत्थम्मि' त्ति अर्थेत इत्यर्थः । स च द्विविधः- ऐहिक आमुष्मिकश्चेति । तत्रैहिकस्त्रिविधः- ग्राह्य., अग्राह्यः, उपेक्षणीयश्च । तत्र ग्राह्यः स्रक्-चन्दनाऽङ्गनादि , अग्राह्योऽहिविष-कण्टकादि', उपेक्षणीयस्तु तृण पांशु शर्करादिः । एवमामुष्मिकोऽपि ग्राह्यादिभेदात् त्रिविधः । तत्र ग्राह्यः सम्यग्दर्शन-चारित्रादिः, अग्राह्यो मिथ्यात्वा-ऽज्ञाना-ऽविरत्यादि , उपेक्षणीयस्तु स्वर्गविभूत्यादिः । एवंभूतेऽर्थे यतितव्यमेव, इत्यत्रैवकारोऽवधारणे । तस्य च व्यवहित प्रयोग', यथा ज्ञात एवेति । तदयमर्थः—ग्राह्याऽग्राह्यो-पेक्षणीयेऽर्थे ज्ञात एव तत्प्राप्तिपरिहारोपेक्षार्थिना यतितव्यम्—प्रवृत्त्यादिलक्षणः प्रयत्नः कार्य इति । एवभूतः सर्वव्यवहाराणां ज्ञाननिबन्धनत्वप्रतिपादनपरो य उपदेशः, सः किम् ? इत्याह—'नय' इति प्रस्तावाज्ज्ञाननय । नामेति शिष्यामन्त्रणे । इत्यक्षरघटना । भावार्थस्त्वयम्—

ज्ञाननयवक्तव्यम्

इह ज्ञाननयो ज्ञानप्राधान्यख्यापनार्थं प्रतिपादयति—नन्वैहिका ऽऽमुष्मिकफलार्थिना तावत् सम्यग्ज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम् , अन्यथा प्रवृत्तौ फलविसंवाददर्शनात् , तथा चान्यैरप्युक्तम्— 'विज्ञप्ति फलदा पुसा न क्रिया फलदा मता । मिथ्याज्ञानात प्रवृत्तस्य फलासंवाददर्शनात् ॥ १ ॥ तथा चागमेऽप्युक्तम्—''पढम नाणं तओ दया'' इत्यादि ''ज अन्नाणी कम्म खवेइ'' इत्यादि । तथाऽपरमप्युक्तम्—

'पावाओ विणियत्ती, पवत्तणा तह य कुसलपक्खम्मि । विणयस्स वि पडिवत्ती तिन्नि वि नाणे समप्पंति ॥ १ ॥' (पापाद् विनिवृत्ति प्रवर्तना तथा च कुशलपक्षे । विनयस्यापि प्रतिपत्तिस्त्रीण्यपि ज्ञाने समर्प्यन्ते ॥) इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधान्यम्, यतस्तीर्थकर-गणधरैरगीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्धः, तथा च तद्वचनम्—''गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसिओ (प्र० ०निस्सिओ) भणिओ । एत्तो तइयविहारो नाणुन्नाओ जिणवरेहिं ॥ १ ॥'' (गीतार्थश्च विहारो द्वितीयो गीतार्थमिश्रितो(प्र० ०निश्रितो) भणित । एतस्मात् तृतीयविहारो नानुज्ञातो जिनवरैः ॥) न यस्मादन्धेनान्धः समाकृष्यमाणः सम्यक्पन्थानं प्रतिपद्यत इति भावः । इदं तावत् क्षायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तम् । क्षायिकमप्यङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयम्, यस्मादर्हतोऽपि भवाम्भोधेस्तटस्थस्य दीक्षाप्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चरणवतोऽपि न तावदपवर्गप्राप्तिः संजायते, यावदखिलजीवादिवस्तुस्तोमसाक्षात्करणदक्षं केवलज्ञानं नोत्पन्नम् । तस्माज्ज्ञानमेव पुरुषार्थसिद्धेर्निबन्धनम् । प्रयोगश्चात्र—यद् येन विना न भवति तद् तन्निबन्धनमेव, यथा बीजाद्यविनाभावी तन्निबन्धन एवाङ्कुरः, ज्ञानाविनाभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति । ततश्चायं नयश्चतुर्विधसामायिके सम्यक्त्व-श्रुतसामायिके एवाभ्युपगच्छति, ज्ञानात्मकत्वेन तयोरेव मुख्यमुक्तिकारणत्वात् । देश-सर्वविरतिसामायिके तु नेच्छति, ज्ञानकार्यत्वेन गौणत्वात् तयोरिति । तदेवं ज्ञाननयमतेनेयं गाथा व्याख्याता ।

क्रियानय-वक्तव्यम्

अथेयमेव क्रियानयमतेन व्याख्यायते । तत्र क्रियानयो वदति—इह ज्ञातेऽवबुद्धे ग्रहीतव्यादिकेऽर्थे सर्वामपि पुरुषार्थसिद्धिमभिलषता यतितव्यमेव, प्रवृत्त्यादिलक्षणा क्रियैव कर्तव्या, इत्येवमत्र व्याख्याने एवकारः स्वस्थान एव योज्यते । एवं च सति ज्ञातेऽप्यर्थे क्रियैव साध्या । ततो ज्ञानं क्रियोपकरणत्वाद् गौणम् । इत्यतः सकलस्यापि पुरुषार्थस्य क्रियैव प्रधानं कारणम् । इत्ययमेवोपदेशः स नयः प्रस्तावात् क्रियानयः । शेषं पूर्ववत् । अयमपि स्वपक्षसिद्धये युक्तीरुद्भावयति—ननु क्रियैव प्रधानं पुरुषार्थसिद्धिकारणम्, प्रयत्नादिलक्षणक्रियाविरहेण ज्ञानवतोऽप्यभिलषितार्थसंप्राप्त्यदर्शनात्; तथा चान्यैरप्युक्तम्— "क्रियैव फलदा पुंसां न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥ २ ॥' तथाऽऽगमेऽपि तीर्थकर-गणधरैः क्रियाविकलानां ज्ञानं निष्फलमेवोक्तम्,— सुबहुं पि सुयमहीयं किं काही चरणविप्पमुक्कस्स । अंधस्स जह पलित्ता दीवसयसहस्सकोडी वि ॥ १ ॥ नाणं सविसयनिययं न नाणमेत्तेण कज्जनिप्फत्ती । मग्गण्णू दिट्ठंतो होइ सचेट्ठो अचेट्ठो य ॥ २ ॥ जाणंतो वि य तरिउं काइयजोगं न जुंजई जो उ । सो वुड्डइ सोएणं एवं नाणी चरणहीणो ॥ ३ ॥ जहा खरो चंदणभारवाही' (सुबह्वपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरणविप्रमुक्तस्य । अन्धस्य यथा प्रदीप्ता दीपशतसहस्रकोटिरपि ॥ १ ॥ ज्ञानं स्वविषयनियतं न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्तिः । मार्गज्ञो दृष्टान्तो भवति सचेष्टोऽचेष्टश्च ॥२॥ जानन्नपि च तरितुं कायिकयोगं न युनक्ति यस्तु । स ब्रुडति श्रोतसा एवं ज्ञानी चरणहीनः ॥३॥ यथा खरश्चन्दनभारवाही ।) इत्यादि । एवं तावत् क्षायोपशमिकीं चरणक्रियामङ्गीकृत्य प्राधान्यमुक्तम् । अथ क्षायिकीमप्याश्रित्य तस्या एव प्राधान्यमवसेयम्; यस्मादर्हतोऽपि भगवतः समुत्पन्नकेवलज्ञानस्यापि न तावद् मुक्त्यवाप्तिः संपद्यते, यावदखिलकर्मेन्धनानलज्वालाकलापकल्पा शैलेश्यवस्थाया सर्वसंवररूपचारित्रक्रिया न प्राप्नोति । तस्मात् क्रियैव प्रधानं सर्वपुरुषार्थसिद्धिकारणम् । प्रयोगश्चात्र—यद् यत्समनन्तरभावि तद् तत्कारणम्, यथाऽन्त्यावस्थाप्राप्तपृथिव्यादिसामग्र्यनन्तरभावी तत्कारणोऽङ्कुरः । क्रियानन्तरभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति । तत-

स्थितपक्षे ज्ञानक्रियोभयाश्रय-कता 'चरण-गुणट्ठिओ साहू'

दर्शप चतुर्विधसामायिके देशविरति सर्वविरतिसामायिके एव मन्यते, क्रियारूपत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात्; सम्यक्त्व-श्रुतसामायिके तु तदुपकारित्वमात्रतो गौणत्वाद् नेच्छतीति ॥ ३५९२ ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि युक्तिदर्शनात् किमिह तत्त्वम् ? इति न जानीम इति शिष्यजन-संमोहमाशङ्क्य ज्ञान-क्रियानयमतदर्शनानन्तरं स्थितिपक्षमाह निर्युक्तिकारः—

सव्वेसिं पि नयाणं वहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता। तं सव्वनयविसुद्धं जं चरण-गुणट्ठिओ साहू ॥३५९३॥

(सर्वेषामपि नयाना वहुविधवक्तव्यता निशम्य । तत् सर्वनयविशुद्ध यच्चरण गुणस्थित साधु ॥ ३५९३ ॥)

न केवलमनन्तरोक्तनयद्वयस्य, किं तर्हि ? सर्वेषामपि स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादिना नाम-स्थापनादिवादिनां वा नयाना वक्तव्यता परस्परविरोधिनीं प्रोक्तिं (प्र० ०प्रोक्तां) निशम्य श्रुत्वा तदिह सर्वनयविशुद्ध सर्वनयसमत तत्त्वरूपतया ग्राह्यं यत्, किम् ? इत्याह-यच्चरण-गुणस्थितः साधुश्चरणं चारित्रक्रिया, गुणोऽत्र ज्ञानम्, तयो. स्थितश्चरण गुणस्थितः ज्ञान-क्रियाभ्या द्वाभ्यामपि युक्त एव साधुर्मुक्तिसाधको न पुनरेकेन केनचिदिति भाव , तथाहि यत् तावज्ज्ञानवादिना प्रोक्तम्— 'यद् येन विना न भवति तत् तन्निवन्धनमेव' इत्यादि,तत्र तदविनाभावित्वलक्षणो हेतुरसिद्ध एव, ज्ञानमात्राविनाभाविन्या पुरुषार्थसिद्धेः क्वाप्यदर्शनात् । न हि दाह-पाकाद्यर्थिना दहनादिपरिज्ञानमात्रादेव तत्सिद्धिर्भवति, किन्तु तदानयन-सधुक्षण-ज्वलनादिक्रियानुष्ठानादपि । न च तीर्थकरोऽपि केवलज्ञानमात्राद् मुक्तिं साधयति, किन्तु यथाख्यातचारित्रक्रियातोऽपि । तस्मात् सर्वत्र ज्ञान क्रियाऽविनाभाविन्येव पुरुषार्थसिद्धिः । ततस्तदविनाभावित्वलक्षणो हेतुर्यथा पुरुषार्थसिद्धेर्ज्ञान-निवन्धनत्वं साधयति तथा क्रियानिवन्धनत्वमपि, तामप्यन्तरेण तदसिद्धेः, इत्यनैकान्तिकोऽप्यसाविति । एव क्रियावादिना 'यद् यत्समनन्तरभावि तत् तत्कारणम्' इत्यादिप्रयोगे यस्तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुरुक्त , सोऽप्यसिद्धः, अनैकान्तिकश्च, तथाहि— स्त्रीभक्ष्यभोगादि-क्रियाकालेऽपि ज्ञानमप्यस्ति, तदन्तरेण तत्र प्रवृत्तेरसंयोगात्, एवं शैलेश्यवस्थाया सर्वसंवररूपक्रियाकालेऽपि केवलज्ञानमस्ति, तदन्तरेण तस्या अप्राप्तेः । तस्मात् केवलक्रियानन्तरभावित्वेन पुरुषार्थस्य स्वाप्यसिद्धेरसिद्धो हेतुः । यथा च तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुः क्रिया-कारणत्व मुक्त्यादिपुरुषार्थस्य साधयति तथा ज्ञानकारणत्वमपि, तदप्यन्तरेण तस्य कदाचिदप्यभावादित्यनैकान्तिकताप्यस्येति । तस्माज्ज्ञान-क्रियोभयसाध्यैव मुक्त्यादिसिद्धि , उक्तं च प्रागिहापि— 'हयं नाणं कियाहीणं हया अन्नाणिणो (प्र० अन्नाणओ) किया । पासंतो पंगुलो दड्ढो धावमाणो य अंधओ ॥ १ ॥ संजोगसिद्धीइ फलं वयंति न हु एगचक्केण रहो पयाइ । अंधो य पंगू य वणे समेच्चा ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ २ ॥ (हत ज्ञानं क्रियाहीन हताऽज्ञानस्य (प्र० ऽज्ञानत) क्रिया । पश्यन् पङ्गुर्दग्धो धावमानश्चान्धक ॥ १ ॥ संयोगसिद्धया फल वदन्ति न खल्वेकचक्रेण रथ प्रयाति । अन्धश्च पङ्गुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥ २ ॥) इत्यादि । अत्राह— नन्वेवं ज्ञान-क्रिययोर्मुक्त्यवापिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदायेऽपि कथं स्यात् ? । न हि यद् येषु प्रत्येक नास्ति तत् तेषु समुदितेष्वपि भवति, यथा प्रत्येकमसत् समुदितेष्वपि

'पत्तेयमभावाओ निव्वाण समुदियासु वि न

सिकताकणेषु तैलम्, प्रत्येकमसत्ती च ज्ञान-क्रिययोर्मुक्त्यवापिका शक्तिः, तथा चेहापि प्रागुक्तम्— जुत्त। नाण किरियासु वोत्तु सिकयासमुदायतेल्ल व ॥१॥ (प्रत्येकमभावाद् निर्वाण समुदितयोरपि न युक्तम्। ज्ञान क्रिययोर्वक्तु सिकतास मुदायतैलमिव॥) उच्यते— स्यादेतद् यदि सर्वथा प्रत्येक तयोर्मुक्त्यनुपकारिताऽभिधीयते। यदा तु तयोः प्रत्येक देशोपकारिता, समुदाये तु सपूर्णोपकारिता, तदा न कश्चिद् दोषः। तथाचेहापि प्रागिदमप्युक्तम्— वीसु न सव्वह च्चिय सिकयातेल्ल व साहणाभावो। देसोवगारिया जा सा समवायम्मि सपुन्ना॥१॥ (विष्वग् न सर्वथैव सिकतातैलमिव साधनाभाव। देशोपकारिता या सा समवाये सपूर्णा॥) अतः स्थितमिदम्— तत् सर्वे-ज्ञान क्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणम्, न प्रत्येकमिति। तद्युक्तश्च भावसाधुः, सर्वैरपि नयैरिष्यत एव। तस्माद् व्यवस्थितमिदम्— नयविशुद्ध यच्चरण-गुणस्थितः साधुरिति॥ ३५९३॥ अमुमेव गाथाद्वयार्थं कश्चिद् भाष्यकार एवाह—

नाओ त्ति परिच्छिन्नो गेज्झो जो कज्जसाहओ होइ। अग्गेज्झोऽणुवगारी अत्थो दव्वं गुणो वावि।३५९४।

जइअव्वं ति पयत्तो कज्जो गेज्झम्मि गिण्हियव्वे त्ति। अग्गेज्झोऽणादेओऽवहारणे चेवसद्दोऽयं।३५९५।

इति जो त्ति एवमिह जो उवएसो जाणणा नओ सो त्ति। सो पुण सम्मद्दंसणसुयसामइयं ति बोद्धव्वो३५९६

(ज्ञात इति परिच्छिन्नो ग्राह्यो य कार्यसाधको भवति। अग्राह्योऽनुपकारी अर्थो द्रव्य गुणो वापि॥ ३५९४॥)

(यतितव्यमिति प्रयत्न कार्यो ग्राह्ये ग्रहीतव्य इति। अग्राह्योऽनादेयोऽवधारणे चैवशब्दोऽयम्॥ ३५९५॥)

(इति य इत्येवमिह य उपदेशो ज्ञाननय स इति। स पुन सम्यग्दर्शनश्रुतसामायिकमिति बोद्धव्य ॥ ३५९६॥)

'गिण्हियव्वे' इत्यादेर्व्याख्यान 'गेज्झो' इत्यादि। तिस्रोऽपि गतार्थाः। नवर 'नायम्मि' इत्यस्य व्याख्या ज्ञात इति परिच्छिन्नः। 'अर्थः' इत्यस्य विवरण 'द्रव्य गुणो वा' इति। 'जाणणा नओ सो' त्ति ज्ञाननयः स इत्यर्थः। अस्योपलक्षणत्वाद् दर्शितव्याख्यामवधेन क्रियानयोऽपि योजनीयः, केवल देश-सर्वविरतिसामायिकरूपोऽसावित्यादि सर्व पूर्वोक्त स्वयमेवानुसरणीयमिति॥३५९४-३५९५-३५९६॥

'सव्वेसि पि नयाणं' (गा० ३५९३) इत्यस्य व्याख्यामाह—

सव्वे त्ति मूल-साह-प्पसाहभेया विसद्दओ तेसिं। किं पुण मूलनयाणं अहवा किमुताविसुद्धाणं ?॥३५९७॥

(सर्वे इति मूलशाखा प्रशाखाभेदा अपिशब्दतस्तेषाम्। किं पुनर्मूलनयानामथवा किमुताविशुद्धानाम ?॥ ३५९७॥)

'सव्वेसि पि' इति कोऽर्थः ? इत्याह—'मूल'त्ति मूलनयाना नैगमादिनयानामपिशब्दात् शाखा-प्रशाखारूपा'। 'तेसिं' ति तेषामेव मूलनयानामुत्तरभेदा गृह्यन्ते तेषा सर्वेषामपि, किं पुनः केवलाना मूलनयानाम्, अथवा, किमुताविशुद्धाना द्रव्यार्थिकादीनामिति॥३५९७॥

'बहुविहवत्तव्वय' इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

॥३७३॥ विशेषा० भागः-२

उभयस्मिन् प्रत्येक देशोपकारित्वसत्त्वात् समुदाये पूर्णमुक्त्युपकारिता

'बहुविह-वत्तव्वयं'-व्याख्या

सामन्नविसेसोभयभेया वत्तव्वया बहुविह त्ति। अहवा नामाईणं इच्छइ को कं नओ साहुं ॥ ३५९८ ॥
सोउ सद्दहिऊण य नाऊण य तं जिणोवएसेणं। तं सव्वनयविसुद्धं ति सव्वनयसम्मयं जं तु ॥ ३५९९॥
चरणगुणसुट्ठिओ होइ साहू एस किरियानओ नाम। चरणगुणसुट्ठियं जं चरणनया बिंति साहु त्ति ।३६००
सो जेण भावसाहू सव्वनया जं च भावमिच्छंति। नाण-किरियानओभयजुत्तो य जओ सया साहू।३६०१।

(सामान्यविशेषोभयभेदा वक्तव्यता बहुविधेति। अथवा नामादीनामिच्छति क क नय साधुम् ॥ ३५९८ ॥)
(श्रुत्वा श्रद्धाय च ज्ञात्वा च तज्जिनोपदेशेन। तन् सर्वनयविशुद्धमिति सर्वनयसमत यत्तु ॥ ३५९९ ॥)
(चरणगुणसुस्थितो भवति साधुरेष क्रियानयो नाम। चरणगुणसुस्थित यच्चरणनया ब्रुवन्ति साधुरिति ॥ ३६०० ॥)
(स येन भावसाधु सर्वनया यच्च भावमिच्छन्ति। ज्ञान क्रियानयोभययुक्तश्च यत सदा साधु ॥ ३६०१ ॥)

एता अपि गतार्थाः, नवरं अहवा नामाईणमि'त्यादि, अथवा नाम-स्थापना द्रव्य भावसाधूनां मध्ये को नयः क साधुमिच्छति ? इत्यादिकां वक्तव्यता श्रुत्वा श्रद्धाय ज्ञात्वा चावबुध्येत्यर्थः। 'एम किरियानओ नाम' त्ति, एष ज्ञानाविनाभूतक्रियालक्षणो नयो नीतिपक्षः स्थितपक्ष इत्यर्थः, यस्माच्चरणनयाश्चरणवृत्तयः परममुनयश्चरणगुणसुस्थितमेव साधुं ब्रुवते, नापर, स च येन यस्माद् भावसाधुरिह गृह्यते। सर्वनयाश्च यस्माद् भावसाधुमिच्छन्ति, ज्ञान-क्रियानयोभययुक्तश्च यतः सर्वदैव भावसाधुरुच्यते। तस्माज्ज्ञानक्रियासुस्थितः साधुरित्ययं गम्यपक्ष इति ॥३५९८-३५९९-३६००-३६०१॥

भाष्यकारोपसंहार

अथ प्रकृतोपसंहारार्थमात्मन औद्धत्यपरिहारार्थं च श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्याः प्राहुः—

इय परिसमापियमियं सामाइयमत्थओ समासेण। वित्थरओ केवलिणो पुव्वविओ वा पहासंति॥३६०२॥

(इति परिसमाप्तमिदं सामायिकमर्थत समासेन। विस्तरत केवलिन पूर्वविदो वा प्रभाषन्ते ॥ ३६०२ ॥)

सामा०भाष्यं सर्वानुयोगकारणं, तच्छ्रवणफलं शेषशास्त्रानुयोगयोग्यत्वापादकमतिपरिकर्मणा

इत्युक्तप्रकारेण सर्वेणापि भाष्येणावश्यकग्रन्थस्य प्रथममध्ययनं सामायिकं समासेन सक्षेपेणार्थतः परिसमापितं सक्षेपेणास्यार्थः कथितः, सक्षेपभणनमात्रशक्तित्वाद् मम। विस्तरतस्त्वशेषविस्तरेणातिगम्भीरार्थत्वादिदं केवलिनः पूर्वविदो वा प्रभाषन्त इति ॥३६०२॥

अथैतद् भाष्यं श्रुत्वा विनेयाना यदिहैव फलं भवति तदुपदर्शनार्थमाह—

सव्वाणुओगमूलं भासं सामाइअस्स सोऊण। होइ परिकम्मिअमई जोग्गो सेसाणुओगस्स॥ ३६०३ ॥

(सर्वानुयोगमूलं भाष्यं सामायिकस्य श्रुत्वा। भवति परिकर्मितमतिर्योग्यः शेषानुयोगस्य ॥ ३६०३ ॥)

इद च मर्वानुयोगमूल सर्वानुयोगकारण सामायिकस्य भाष्य विवरण श्रुत्वा निशम्यैतत्परिकर्मितमतिः सन् विनेयः शेपशास्त्रानुयोगस्य योग्य' कुशलः क्षमो भवति ॥ इति चत्वारिंशद्गाथार्थ' ॥ ३६०३ ॥

॥ उभय व्याख्यातभाष्यगाथाना ॥३६०३ (प्र० ३६-८३) ॥ शेपाणि तु चतुर्दशाधिकसप्तशतान्यतिदेशेनैव गतानि, न तु व्याख्यातानि, इति नेह गणितानि ॥ पूर्वं चाध्यवसानपर्यन्तव्याख्यातगाथाना ॥ २८०३ (प्र० २८८३)

॥ इत्येषा शिष्यहिता नाम विशेषावश्यकवृत्तिः समाप्ता ॥

नम. श्रीमदर्हद्भ्य. । इह गम्भीरापारजन्म-जरा मरणसलिलसञ्चयमपूर्णे, अनवरतभ्राम्यन्महामोहावर्तभीमे, विविधविस्रोतसिकावेला-व्यतिकरदुरतिक्रमे, नि'संख्यकुविकल्पकल्लोलमालाकुले, प्रसरदज्ञानमहामेघदुर्दिनान्धकारनिकुरम्बभीपणे, अनेकापद्विद्युन्निपातसपादितमहाभये, राग-द्वेपदुर्वातसततिमर्जनितहृदयोत्कम्पे, अविश्रान्तसज्वलितक्रोधातिरौद्रवडवामुखे, अमानमानशैलस्खलनदुर्गीकृतगमागमव्यतिकरे, निविधव्याधिसमन्वमत्स्य-कच्छपपृष्ठपुच्छच्छटाटोपग्राह-नक्रादिप्रचुरजलजीवितानगुप्यत्सत्त्वसंघाते, विभवसलिलातिदुष्पूरलोभमहोदरे, मा निमग्न विकल नि शरण दीनमवलोक्य कोऽपि करुणामानसः सद्गुणगुरुर्महापुरुष' । चरणमजनितविपमसचारे शारीर मानमानन्तदुःखप्रदापारमसारवारानिधौ

सम्यग्दर्शनातिदृढमहाप्रतिष्ठानमष्टादशशीलाङ्गसहस्रविचित्रफलकनिविडघटनाविराजित सम्यग्ज्ञाननिर्यामकान्वितम्, सुसाधुसंसर्गकार्थतमानसः सूत्रनिविडबन्धनबद्धम्, सवरकीलप्रभग्ननि शेपास्रवद्वारम्, सूत्रितसामायिक च्छेदोपस्थापनीयभेदभिन्नरम्य(प्र० . ०रम्यक)भूमिकाढ्यम्, तदुपर्युपकल्पितमासुसमाचारकरणरणमण्डपम् (प्र० ०चरणमण्डपम्) समन्ततो गुप्तित्रयप्रस्तरागुप्तम्, अमरूयशुभाध्यवसायसनद्धदुर्योधयोधसहस्रदुरवलोकम्, तद्विन्यस्ततदग्रसमारूढप्रौढसदुपयोगपञ्जरदौवारिकम्, तदवनद्धाप्रमादनगरनिकरसमायुक्तमित्यादिसर्वाङ्गसपूर्णतया प्रकृष्टशुभभावमयमहासितपटम्, मध्यव्यवस्थापितस्थिरतरातिसरलसद्बोधकूपस्तम्भम्, सर्वतो निवेशितसद्गुरुपदेशावल्लिकानिकुरम्बम्, प्रगुण चारित्रमय महायानपात्र समर्पयामास, भणितवाश्च ।

भो महाभाग ! समधिरोह त्वमस्मिन् यानपात्रे । समारूढश्चात्र मदीयशिक्षा कुर्वाणस्त्वमक्षेपेणैव दुस्तरमप्यमु भवजलधिमुत्तीर्य प्राप्स्यसि नि.शेपदु'खातिक्रान्तमनन्तसुखमय शिवरत्नद्वीपम् । ततश्च तद्वचनेनाश्वासितोऽहमारूढस्तत्र । समर्पित च मम तेन महापुरुषेण सद्भावनामञ्जूपाया प्रक्षिप्य शुभमनोनामक महारत्नम् । अभिहित च मा प्रति 'रक्षणीयमिदं प्रयत्नतो भद्र ! तिष्ठति ह्यस्मिन् महाप्रभावे मनोरत्ने एतद् यानपात्र, यथोक्तो निर्यामक, कूपस्तम्भ', योधाः, पञ्जरदौवारिक सर्वं क्षेमेणाविघ्नमानमभीष्टदेश त्वा प्रापयति, एतदपहरणार्थं लगिष्यन्ति ते मोहराजादयो दुष्टतस्कराः । तेभ्यश्च त्वयेदमित्थं तु सर्वमेतत् प्रलयमुपयाति । अत एव तव पृष्ठतः सर्वादरेणैतद्

रक्षणीयम् । सद्भावनामञ्जूषाङ्गाना चाग्रतो नानाभङ्गसमवेऽन्यान्यमूनि च तदङ्गानि तस्या निवेशनीयानि । इत्यादिशिक्षां प्रयच्छन् मयापि समं दूरदेशं गत्वा ततोऽन्तर्हितः संजातः ।

श्रुतश्चाय मयोऽपि व्यतिकर प्रमादपरताभिधाना महापल्लीं समाश्रितेन दुष्टतस्कराधिपतिना मोहराजेन । ततो रे रे तस्कराधमाः ! हता वयम्, यत कनाप्यस्मद्वैरिणा निजयानपात्रमारोप्यास्मदविषयभूत शिवरत्नद्वीपं नेतुमारब्धः सोऽमुकसंसारिजीवः, स च न केवल चलितः, किन्त्वन्यानपि यथादर्शनमात्मना सहानेकान् नयन् तिष्ठति, तद् यावदेतदस्मदीयसंसारनाटक(प्र० ०नाट्यं) सर्वशून्य न करोति तावद् धावत धावत' इति ब्रुवाण, ससंभ्रममुत्थाय महादुष्टो दुर्बुद्धिनामिका महानावमारूढः । कुवासनाभिधाननौवृन्दाधिरूढाशेष-तस्करनिकरसहित एव प्रधावित' सत्वरम् । समागतश्च यानपात्रदेशम् ।

ततः पूत्कृतं पञ्जरदौवारिकेण—भो भो' ! समायाता एतास्तास्तस्करचेटिका', प्रगुणीभवत यूयम् । तदेतत् श्रुत्वा निर्यामकोत्साहितास्तदुपदिष्टविधिनैव रणमण्डपमारूढा. सज्जीभूताश्चारित्रधर्मनृपतिसैन्येन सह पूर्वोक्तरूपा योधाः । गृहीतानि च सर्वैरपि पञ्जरदौवारिकादिभिर्यथोचित जीवादितत्त्वचिन्तनादिरूपाणि नाराचादिप्रहरणानि ।

मोहराजेनापि निरूपितो मिथ्यादर्शनमन्त्री, उत्साहिता. कषायचरटा', तर्जितं हास्यादिषट्कलुण्टाकवृन्दम्, पुरस्कृत' पुरुषवेदादि-परिवृतकाममहातस्कर', व्यापारिता निद्रा तन्द्रादय, प्रेरिताश्चक्षुर्दर्शनावरणादय', अग्रेसरीकृत रोगाद्यसातवेदनीयसैन्यम्, प्रवर्तिताजराऽन्त-रायाद्य, स्वयमपि च निजतनयरागकेसरिद्वेषगजेन्द्रादितलवर्गान्वितेन मोहचरटाधिपेन वेष्टित समन्ततोऽनन्तगुणपरिपाट्या यानपात्रम् । प्रहर्तु मारब्धं चाशेषेण सर्वैरपि समकालम् ।

ततश्च सदागमसेनाधिपोत्साहितेन सम्यग्दर्शनमन्त्रिणा समाक्षिप्तो मिथ्यादर्शनमन्त्री, प्रशम मार्दवा-ऽऽर्जवादिमहायोधैरपि लीलयैव निरुद्धा' क्रोधादिकषायचरटाः, वैराग्य-ब्रह्मव्रतादिमहासुभटैरपि दूरमुत्सारितो हास्यादिनिजतलवर्गानुगत. काममहालुण्टाकः, अप्रमादमहारथिनापि श्रुतोपयोगोद्यमादिनाराचैस्ताडिता शिरसि निद्रा-तन्द्रादय, तदावरणक्षयोपशमवीरेणाप्यधरीकृताश्चक्षुर्दर्शनावरणादयः, सद्धर्मानुष्ठानोद्दीपितसातोदयसैनिकेनापि विलक्षीकृत रोगाद्यसातवेदनीयसैन्यम्, पुण्योदयमहाबलराजपुत्रेणापि निष्प्रभावीकृता जराऽन्तरायादयः । एवमन्येषामप्यनन्ताना चारित्रधर्मराजसैनिकाना निजनिजप्रतिपक्षेण सह महासमरसंमर्दे प्रवृत्ते निजसैन्य किञ्चिद् नश्यमानमवलोक्य 'रे रे तस्कराधमा ! किमेतदारब्धम्, स्थिरीभूय लगत लगत सर्वात्मना' इति ब्रुवाणो मोहचरटचक्रवर्ती सर्वसैन्य एवारब्धो युगपत् प्रहर्तुम् । केचित् त्वतीव कुशलघातिनो मोहसैनिकाः केनापि पक्षेण समारोहन्ति तद् यानपात्रम्, विप्रतारयितुमुपक्रमन्ते माम्, प्रविशन्ति रणमण्डपस्थान्त', प्रहरन्ति कुर्चीभूता', समाहत्य जर्जरयन्ति सद्भावनामञ्जूषाङ्गानि ।

ततो मया तस्य परमपुरुषस्योपदेश स्मृत्वा विरचय्य झटिति निवेशितमावश्यकटिप्पनिकाभिधान सद्भावनामञ्जूषाया नूतनफलकम्, ततोऽपरमपि शतकविवरणनामकम्, अन्यदप्यनुयोगद्वारवृत्तिसंज्ञितम्, ततोऽपरमप्युपदेशमालासूत्राभिधानम्, अपर तु तद्वृत्तिनामकम्, अन्यच्च जीवसमासविवरणनामधेयम्, अन्यत्तु भवभावनासूत्रसञ्ज्ञितम्, अपर तु तद्विवरणनामकम्, अन्यच्च झटिति विरचय्य तस्याः सद्भावनामञ्जूषाया अङ्गभूत निवेशित नन्दिटिप्पनकनामधेय नूतनदृढफलकम्। एतैश्च नूतनफलकैर्निवेशितैर्वज्रमयीव सजाताऽसौ मञ्जूषा तेषा पापानामगम्या। ततस्तैरतीवच्छलघातितया सचूर्णयितुमारब्ध तद्द्वारकपाटसपुटम्। ततो मया ससम्भ्रमेण निपुण तत्प्रतिविधानोपायं चिन्तयित्वा विरचयितुमारब्ध तद्द्वारपिधानहेतोर्विशेषावश्यकविवरणाभिधान वज्रमयमिव (प्र० . वज्रमय)नूतनकपाटसपुटम्। ततश्चाभय-कुमारगणि-धनदेवगणि जिनभद्रगणि लक्ष्मणगणि-विबुधचन्द्रादिमुनिवृन्द-श्रीमहानन्द-श्रीमहत्तरावीरमतीगणिन्यादिसाहाय्याद् 'रे रे निश्चितमिदानीं हता वयम्, यद्येतद् निष्पद्यते, ततो धावत धावत, गृह्णीत गृह्णीत, लगत लगत' इत्यादि पूत्कुर्वता सर्वात्मशक्त्या युगपत् प्रहरता हाहारव कुर्वता च मोहादिचरटाना चिरात् कथ कथमपि विरचय्य तद्द्वारे निवेशितमेतदिति। ततः शिरो हृदय च हस्ताभ्यां कुट्टयन् विषण्णो (प्र० विपन्नो) मोहमहाचरटः, समस्तमपि विलक्षीभूत तत्सैन्यम्, निलीन च सनायकमेव। ततः (प्र० तत्) क्वचित् क्षेमेण शिवरत्नद्वीप प्रतिगन्तुं प्रवृत्त तद् यानपात्रमिति ॥

ललितानि ॥
स्य श्रीजिनभद्रगणेः पूज्यस्यैतानि भाष्यवचनानि। तर्कव्यतिकरदुर्गाण्यतिगम्भीराणि
विवृतानि स्वयमेव हि कोट्याचार्यैश्च बुधजनप्रवरैः। संगच्छते क्व पुनरपि ममापि वृत्तेः प्रयासोऽत्र ॥
ऋजुभणितिमिच्छतामिह तथापि मत्तोऽपि मन्दबुद्धीनाम्। उपकारः केषाञ्चित् समीक्ष्यते शिष्टलोकान
तेनात्म-परोपकृतिं संभाव्य मयापि भाष्यवृत्तिरियम्। विहिता श्रुतेऽतिभक्तिं च शुभविनोदं च चिंतयता
च्चेह किमपि वितथं लिखितमनाभोगतः कुबोधाद् वा। तत् सर्वं मध्यस्थैर्मय्यनुकम्पापरैः शोध्यम् ॥
त्वा च विवरणमिदं यत् पुण्यमुपार्जितं मया किञ्चित्। तेनाभवक्षयादस्तु जिनमते प्रीत्यविच्छेदः ॥

ग्रन्थाग्रं प्रत्यक्षर गणनया सहस्राणि २८०००॥ (प्र०...इति विशेषावश्यकवृत्तिः सपूर्णा॥)

प्र० . शुभ भवतु। सवत् १४५२ वर्षे भाद्रपद-वदि १४ गुरौ ॥छ॥ प्राग्वाटज्ञातीय व्यव आसा भार्यया श्रा०आसलदेव्या व्य० आका धर्मसीह-वाछा-देवादिपुत्रैः सिवादिपौत्रैश्च युतया तपगच्छनायकश्रीदेवसुन्दरसूरिगुरूणामुपदेशेन श्री पत्तने १४५३ वर्षे श्री विशेषावश्यक-

वृत्तिद्वितीयखण्ड रचयति स्म । भद्र ।श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणमणिप्रभैः स्वपुण्यार्थम्। विजयानन्दमुनीन्द्रै र्थित्कोशेऽसौ प्रतिष्ठितु मुवे ॥१॥

प्रशस्तिः

श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशाखः ।
विश्वप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुच्चैश्छायाश्रितप्रचुरनिर्वृतभव्यजन्तुः ॥ १ ॥

ानादिकुसुमनिचितः फलितः श्रीमन्मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम इव गच्छः श्रीहर्षपुरीयनामास्ति ।२
एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिर्गाम्भीर्यपाथोनिधिस्तुङ्गत्वानुकृतक्षमाधरपतिः सोम्यत्वतोरापतिः ।
सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमतपःस्वाचारचर्यानिधिः शान्तः श्रीजयसिंहसूरिरभवद् निःसङ्गचूडामणिः ॥३॥
किरादिवैतस्मात् शिष्यरत्नं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये यद्गुणग्रहणे प्रभुः ॥ ४ ॥
श्रीवीरदेवविबुधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवरतोयैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तद्गुणकीर्तने विबुधः ? ॥ ५ ॥

तथाहि—

आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं यं दृष्ट्वापि मुदं व्रजन्ति परमं प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
यद्वक्त्राम्बुधिनिर्यदुज्ज्वलवचः पीयूषपानोद्यतैर्गीर्वाणैरिव (प्र० रवि) दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ।
कृत्वा येन तपः सुदुश्चरतरं विश्वं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः ।
शुक्लीकुर्वदशेषविश्वकुहरं भव्यैर्निबद्धस्पृहं यस्याशास्वनिवारितं विचरति श्वेतांशगौरं यशः ॥७॥
यमुनाप्रवाहविमलश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिसंपर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥८।

सूर्येणेव विवेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
वेस्फूर्जत्कलिकालदुस्तरतम.संतानलुप्तस्थितिः सूर्येणेव विवेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् ।
नम्यग्ज्ञानकरैश्चिरन्तनमुनिक्षुण्णः समुद्द्योतितो मार्गः सोऽभयदेवसूरिरभवत् तेभ्यः प्रसिद्धो भुवि ॥
तच्छिष्यलवप्रायैरवगीतार्थैरपि शिष्टजनतुष्ट्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः॥१०।
शरदां च पञ्चसप्तत्यधिकैकादशशतेष्वतीतेषु । कार्तिकसितपञ्चम्यां श्रीमज्जयसिंहनृपराज्ये ॥ ११ ॥
श्रेष्ठि वीरकसत्पुत्र-श्रेष्ठि वेल्लकसंज्ञयोः । शय्यातर(क)योर्गेहे वृत्तिर्निष्पत्तिमागता ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

॥ विशेषावश्यकभाष्यस्याकाराद्यनुक्रमणिका ॥

उमगमेगेण	१२८४	एगये रस्माईए	६३७	एगा परमाणूणं	६३३	एयस्स को णु जोग्गो	१४३३	एव जह सद्दत्थो	२२५१
उम्मासासेडियरस	२७३४	एगेगे स्मागासपएम०	६०१	एगा समयट्ठिईणं	६५०	एवं नणु भणिय चिय	१०६३	एवं जिणाइपूया	३२७६
" "	५२६	एगोऽवि नारमिज्जइ	२४=४	एगुप्पाएणु गओ	७=७	एव पसगसेम	१३४६	एव जीव जीवो ससारी	२२५६
उवमासगाहिगारे	१३०३	एगग्गेत्तेऽणंता सिद्ध	३१८१	एगेगेंदियगेज्झा	१६६०	एयाइ जओ कम्मय०	६७४	एव जीवमुत्तं	२२३६
उवसामं उवणीया	१३०६	एगग्गेत्तेऽणंता पण०	३१८०	एगेण विसइ बीएण	१४६४	एयाए समोयारो	३५=७	एव तु दव्वतित्थ	१०४३
उवहिरजोग्गाइओ	६३७	एगट्ठियाणि तिण्णि उ	१३६६	एगेण वत्थुणोऽणेग०	२१=०	एरंडाइफलं जह	३१४४	एवं तुह न जियपरि०	२५६५
उवहिविभागं मोत्तु	२५५३	एगत्ते नणु दव्वं	२६५६	एगेंदियाइभेया	२६६६	एवमकयत्थकाले	३२२१	एवं धणिपरिणाम	१५०
उस्सहगुणुस्सरो	२५१४	एगत्ते नत्थि सुही	१५=५	एगोगाढग्गहणे	६=३	एवमजीवाण पइप्पएस	२४७१	एवं नणु सव्वो चिय	१४८६
उसभाईणमणुत्तर०	३२०४	एगत्ते सव्वगयत्ताउ	१५=४	एगोगाढे भणिए	६=०	एवमजोग्गा जोग्गा	६३६	एवं नाम तिसाणं	१५७=
उसिणेयं सीयेयं	२४७३	एगचोभयगहण	३५७६	एगो चिय देसिज्जइ	२७=३	एवमणुसुत्तमत्थं	१०७=	एवं पगासमइओ	२००-
ऊ.		एगदिसमाइसमए	३६५	एगो मंगलमेगं	३१	एवमहिंसाभावो	१७६२	एवं पच्चक्खाइ	१७५१
ऊणं समसहिं वा	१५२४	एगपएसोगाढं	६७५	एगो वाऽणाओ चिय	२७१	एवमुवओगलिंग	१५=०	एव पयाण निरहो	१६१=
ऊसरदेसं दड्ढेल्लयं च	२७३५	एगपएसोगाढं पेच्छइ	६७६	एत्तो च्चिय ते सव्वे	२६७	एव अप्परिवडिए	१२२३	एवमवि दिट्ठफलया	१०७८
ऊसवियं नीससियं	५०१	एगपएसोगाढाणं	६४७	एत्तो च्चिय जीवस्स वि	३५३४	एव एए भणिया	२६१०	एवमवि न सो पुरिसस्स	२८८=
ऊससियाई पज्जत्त०	५०२	एगपएसोगाढे भणिए	६५=	एत्तो चिय त मुत्तं	१६=७	एव कम्माईसु	१६०५	एवमवि भण्णमाणो	२४८१
ऊसासा नीसासय	२७१८	एगम्मि वि नमि पण ३०२०	३०२१	एत्तो चिय पडिवस्स	३१०	एवं खेत्ताईसु वि	१५१=	एवमवि भव्वाभावो	१=२४
ऊहा न होज्ज होज्जई	५२२	एगयराणुवउत्ते	३१०२	एत्तो चिय पडिसेहो	३१७३	एव गणति गंतु	२४५=	एवमवि भूयधम्मो	१५६७
ए.		एगसमयाइसिद्धत्तणेण	२१५४	एत्तो चेव समाणाहिगर०	२४=	एवं गुणाण धरणं	१११६	एवमवि रासओ ते	२५७३
एईए सामत्थे	२५४१	एगस्स जहण्णेण	४३७	एत्थ उ पमत्तभाव०	१५४५	एव च कयविणासा	२८८४	एवमवि होज्ज मुत्ता	२०२=
एए अत्थे न पहू	५=२	एगं जाणं सव्वं जाणइ ३२०	४=५	एत्थ य पओयणं	३२२२	एवं च गम्मइ धुव०	३०६०	एव कुडवियडमि वि	३१२१
एएसिमसंखेज्जा	६६=	एगतिण परोक्खं	९५	एत्थ वि न सव्वनासो	२३६५	एवं च सव्वकिरिया	३५७१	एव वज्झब्भंतर०	२११
एएसि निज्जुत्ती	१०७६	एगं दव्वं पेल्लई	७६१	एत्थ भयणा इण	३५५५	एवं चारित्तमय	२६४०	एव अब्भुच्चओ	१=२७
एएहि दिट्ठिवाए	२७७५	एगो नमोऽभिहाणं	२६१५	एत्थं तु भावकरणं	२=५=	एवं चिय तं वत्थु	२१७०	एवंभूयनयमयं	२३५५
एक्केक्के समाणे	३४३	एग निच्चं निरवयवं	२२०६	एत्थं पुण अहिगारो	२०=२	एवं चिय दो भिन्ना	१६१	एव वा सव्वाई	६=४
एक्केकं चेव य पत्तं	३४३६	एगं पडुच्च हेट्ठा	२६=२	एत्थेव गुरू मोसे	१३६१	एवं चिय परदेहे	१८६४	एव विजयंति नया	७२
एगंत निच्च निरवयव	३२	एगो वि असदहंतो	२७५७	एमेव अजीवस्स वि	१३६५	एवं चिय विवरीयं	१६३४	एवं विसेसियंमि वि	३११६
एगादि गणहराणं	३५३=	एगा गणणुणाणं	६५१	एमेव य निद्देसो	१५६७	एवं चिय मज्झारसमयाइ	२४६=	एवं विहिय पुच्छं	२७६६
एगारस वि गणहरे	१०६=	एगाओ पएसा०	२३३६	एमेव य सुरसद्दो	१४६५	एव चिय सुभिक्खाइसु	२६४	एव सद्दो किरिया	२==३
एकेक्कवक्खरस्स पुण	५५३	एगादिसु तरसा	६७=	एमेव मेससामाइयाणं	२५६१	एवं चिय संसारं	=७६	एव सपिसायभज्झे	२२७=

जाणिनिव्वत्थो	३०२३	जिणभणिइ च्चिय सुत्तं	१११८	जीवोत्ति सत्थयमिणं	१५५५	जेणं चिय पइगाणं	२४०६	जो पल्लेऽतिमहल्ले	१२०५
जइ मरो सिगाओ	१७३८	जिणपवयणाणायणओ	१४१५	जीवोऽत्थि वओ सच्च	१५७१	जेणं चेय न जत्ता	१७३५	जो पुण अणिंदिउ०	१८६५
जाइमरदहणाओ	१८५८	जिणसिद्धा दिति फलं	३२३०	जीवो समुत्ति तुल्ला	२८८०-२६०५	जेणाइंदियमिट्ठं	२१३५	जो पुण पुव्वारद्धा	२६८६
जाई दव्व पिहिया	१६०१	जीवइ जीवो जीवो	२१५८	जीवो नमोऽनमो वा	२६२६	जेणोवओगलिंगो	१५८३	जो पुणरव्वयमारं	२५४०
जाईसरो न यिणओ	१६५१	जीवगुणोऽजीवगुणो	९१८	जीवो विण्णाणमओ	१६५६	जेणोवयामिज्जइ	२०३६	जो वा दव्वमत्थमस०	२८४५
जाओ हवंति ताओ	६५०	जीवगुणो नाणं ति य	९८९	जुगवं पमेण वा ते	१७१०	जेणोवरिमसुयाओ	२०४४	जो वा देहिंदियजं	२०१८
जा गंठी ता पढमं	१२०३	जीवगुमइया जीवा०	३५२१	जुग्गा बद्धा वज्झं	२६६७-२६६९	जे पडिवज्जति मई	७५७	जो वा निक्खमिउमणो	२६८८
जाणुभवन्नमरीरा०	४६	जीवमजीवं जाउ	।२५०४	जुज्जइ पत्तविसयया	२०५	जे पुण सचितेउ	५१५	जो समो सव्वभूएसु	२६८०
जाण नाणुभरओ	४२	जीवम्मि अजीवम्मि य	२१०८	जुज्जइ य विभागाओ	१३७१	जे पुण सुहमेत्तफला	१८८६	जो सविसयवावारो	२१६८
जाणेज्ज धारणाओ	१६७७	जीवस्स निवारणओ	२८२७	जुत्तमिह केवलं चेय	२१३६	जे भासइ तेव तय	१४६	जो सामण्णग्गाही	३६
जायइ जायमाणं	१५७८	जीवस्स य सामइयं	२६५३	जुत्तं गुरुमयगहणं	६३५	जे लभइ केवलो से	४७८	जो सीसो सुत्तत्थं	१४३८
जायायोगमयओ	१६६४	जीवस्स य जं मतं	४०८	जुत्तं ज छउमत्थस्स	३००७	जे ससयादिगम्मा	३२१	जो सुणइ सव्वओ	७८३
जालेतरत्थवीव०	५८०	जीवस्स सो जिणस्स य	२८७४	जुत्तं सपयमिरमं	३४७५	जेसिं जत्तो सूरो	२७०१	जो सुत्तपणण जहु	८००
जावइया तिसमया०	।५८८	जीवस्साजीवस्स य	२८३४	जुत्तो य गणहराणं	३२१५	जेसिं न य पज्जत्ते	२५१८	जो सुत्तपयन्तो	६६८
जावऽधिपत्ता इति	३४१६	„ „ य	२८३६	जे अक्खराणुसारेण	१४४	जेसु अनाणसु तओ	४८५	झ	
जावन्न वनिहारतु	३४१७	जीवाइवत्थेसु य	२३६३	जे उग सभाविआ ते	१५६२	जे सुयबुद्धिदिट्ठे	१२६	झाणं मणोविसेसो	३०५०
जावज्जीवं पवे	३४१८	जीवाजीवा सव्वे	३४५१	जेऽण पोट्टलमाल	२४५५	जो अक्खरोवलंभो	४६६	झाणं सुभमसुभं वा	१६३७
जावन्ना परिमाणे	३४१६	जीवाणऽणंतभागो	।२६२८	जे चिय नयप्पमाणे	१८६	जो कत्ताइ स जीवो	१५७०	ठ	
जावंति पयारदुरा	।२२८४	जीवाणवराणुओ	६५५	जे जत्तिया पगारा	२४७१	„ „	१६५०	ठवणा० उद्देसो ठवणा	१४१६
जावंती वयणपहा	२२६५ ८४१	जीवाणंच जओ	३१५४	जेट्ठा उ पव्वयवणु०	३१६६	जो चिर जडत्तजोगो	३०६३	ठवणाए जोऽणुओ०	१३६०
जासि सव्विन्नाग्गिन्ना०	१७१६	जीवाणुमजीवस्स य	२८५६	जेण उ न वोदिगाते	३१६१	जोगो जोयणमाय०	३४६८	ठिइकालविसवाओ०	३२०७
जिणगुणसमुग्गा०	।२३०७	जीवे तुह संदेहो	१५४६	जेण कयत्था सिद्धा	३२११	जोगाजोगाविसेस	३३२	ठिइकालं जह सेस०	३२०१
जिणवयणामोगाओ	२६०३	जीवे य जे पएसे	२५०५	जेण रसायनिमित्तं	२४६०	जो जह वट्टइ कालो	८६३	ड	
जिणकिरियाइओ पुण	२५८४	जीवो आणो अन्नत्ता०	८६	जेणऽत्थोग्गहकाले	२६६	जो जस्स जयाऽयसरो	२०६३	डज्झेज्ज पाविउं रवि०	२१
जिणकेवलिणो इरिज्जइ	२५५४	जीवो गुणपडिवओ	२६७३	जेण समयाहुत्तीत	१५७७	जो जेण पगारेणं	६३२	त	
जिणलाहहरइकेवलि०	१०८१	जीवो जीवो जीवो०	२१४६	जेण समणोनाइविओ	८१६	जो जोयणमाइस्सो	५८६	तइयकम्मा समुदयं	।१२३८
जिणवयणहरियम्मि	२०३६	जीवो तणुमेत्तत्थो	१५८६	जेण सुहऽप्पज्जतं	६६०	जो तुल्लसाहणाणं	१६१३	तइयसमयम्मि मंथं०	३०५२
जिणवयणकारणास	१०६६	जीवोत्ति जीवयाणं पाणा०	३५६८	जेणं दिय जीवाओ	२८१६	जो नवि वट्टइ रागे	।२६६१	तइयाइसु तिसु जोग०	३०५१
जिणवयणपाणजलगो	।१३५०	जीवोत्ति नमोकारो	२८०५	जेणं चिय नाणाओ	११३६	जो नाणाइमाओ	२०७१	तणुसमणि वा जइ	२२४८

थ

द